

КАРЕЛ ЧАПЕК

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

KAREL ČAPEK

SPISY VE DVOU DÍL

PRVNÍ D

**TOVÁRNA
NA
ABSOLUTNO
•
KRAKATIT
•
VÁLKA S MLOKÝ**

КАРЕЛ ЧАПЕК

ОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ ПЕРШИЙ

**ФАБРИКА
АБСОЛЮТУ**

КРАКАТИТ

ВІЙНА

З САЛАМАНДРАМИ

РОМАНИ

*Переклали з чеської
Юрій Лісняк та Сигір Сакидон*

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

1987

84.4Че
Ч-19

В первый том
двухтомника произведений
выдающегося чешского писателя
Карела Чапека (1890—1938)
вошли социально-фантастические
романы «Фабрика Абсолюта», «Кракатит»
и «Война с саламандрами».

Передмова і коментарі
С. НІКОЛЬСЬКОГО

Художнє оформлення
Г. КОВПАНЕНКА

Ч 4703000000—175 175.87
М205(04)—87

- © Український переклад роману
«Війна з саламандрами».
Видавництво «Дніпро», 1978 р.
- © Український переклад романів
«Фабрика Абсолюта», «Кракатит»
передмова, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1987 р.

Карел Чапек — один із найяскравіших талантів у світовій літературі ХХ сторіччя, що поєднував у собі тонкого гумориста й нещадного сатирика, вдумливого психолога й проникливого поета. Чапек писав драми, романи, оповідання, нариси, подорожні нотатки. Проте його твори такі своєрідні, що не завжди вкладаються в рамки традиційних жанрів. Для них характерне взаємопроникнення різних жанрових форм. Комедійне розкриття теми часто поєднується в Чапека з тонким ліризмом, ефектні фантастико-пригодницькі сюжети — з постановкою філософських проблем і сатиричними картинами дійсності.

В серці Чапека жила глибока любов до людини, його проймав біль за невлаштованість сучасного суспільства. Конфлікти багатьох його творів мають у своїй основі суперечності між можливостями людського генія, що здійснює грандіозні відкриття, і використанням цих відкриттів на шкоду людства. Чапекові інколи здавалося, що людина безсила перед стихією суспільного зла й суперечностей буття. Він довго не бачив шляхів до їх переборення. Таке сприймання життя призводило до того, що сатирично-викривальні мотиви у творах письменника часто набували трагедійно-скептичної тональності, а лагідний гумор і ліричні інтонації, сповнені поезії «радоців та сонця життя», нерідко огорнуті в нього смутком.

Чапек немало помилявся, прагнучи досягнути проблеми й перспективи сучасної йому дійсності. Критик буржуазного світу довго боровся в ньому зі скептиком, зневіреним у можливості радикальних змін на краще в житті людства. Чимало творів письменника не вільні від ідейних суперечностей і впливу хибних філософських теорій. Але він, чесний митець, завжди поривався до істини й багато щодось досягав серцем. Устами героя однієї із своїх повістей Чапек якось сказав: «Повірте мені, створення романів нагадує скорше полювання, ніж, скажімо, будівництво храму за підготовленим заздалегідь планом. До останньої хвилини вас приголомшує несподіваність того, що ви зустрічаєте, ви потрапляєте в непередбачені ситуації — і все лиш тому, що ви, як шалений, неуцільно женетеся слідами чогось живого». Логіка життя, конкретні

художні узагальнення часто брали гору в його творах над заданими філософськими ідеями. Пильне вивчення довольшого світу було джерелом еволюції письменника. Свідок першої світової війни й руйнівної економічної кризи 30-х років, трагічних подій в Іспанії та самій Чехословаччині, коли над країною нависла загроза гітлерівської агресії, Чапек дедалі глибше осягав справжню сутність складних суспільних відносин епохи імперіалізму. І природно, що критика буржуазної дійсності ставала в нього все глибшою й різнобічною. Вершина творчості письменника — його антифашистські твори, написані в другій половині 30-х років; вони прозвучали як звинувачення всьому буржуазному світові.

[Чапек народився в родині лікаря в невеличкому містечку Малі Сватоньовиці на північному сході Чехії. Цей край патріархального хліборобства, кустарно-ткацького ремесла та селянських повстань на кінець XIX сторіччя змінився до невпізнання.] «...Тепер там владарює промисловість, і кілометри миткалю та сатину тягнуться з Упиць по всьому світу. Пам'ятаю, як я знаходив по фабричних конторах, у кошиках для непотрібних паперів, австралійські й китайські марки, марки з Індії й Капської колонії», — писав Чапек, згадуючи своє дитинство. Не можна було не побачити й соціальних контрастів: «Якщо ти, маючи нормальний зір і слух, пообігав стільки по чорній пилюці робітничих кварталів, то тебе ніхто не переконає, що в світі мало злиднів, розпусти, бруду й страхіть. Їх так багато, що не вистачить слів розповісти про це. А поряд, так само часто й близько, ти бачиш мільйонерів, пиху, силу й багатство».

Епоха імперіалізму з її вкрай загостреними соціальними суперечностями, кризами та війнами, принесла в літературу нові проблеми, і це визначило й характер творчості Чапека.

[Чапек дістав філософську освіту. Кілька семестрів учився він у Берлінському та Сорбоннському університетах, а потім — у Карловому університеті в Празі. В цей час він спілкувався з анархістськи настроєною молоддю, що прагнула активного втручання в життя.] Пригадуючи згодом роки своєї молодості, він бачив себе «оптимістично й конструктивно настроєним анархістом, що вірив у свободу людської особистості, в колективізм і в радикальну ініціативу доцільної перебудови світу». Ці настрої якоюсь мірою відбилися у ранніх творах Чапека, написаних удвох із братом Йозефом, згодом відомим чеським художником. Літературні спроби братів Чапеків, з яких потім склалася збірка «Осяйні гли-

бини» (1916) і «Краконошів сад» (1918), перейняті ліризмом юності, який часто нелегко додати за ексцентричністю літературної форми. В них є багато зухвалого молодого завзяття й насмішкуватого виклику, хвацького епатажу респектабельного читача з його міщанськими смаками, прагнення показати моральну неспроможність життєвих і соціальних позицій буржуа та вбозтво його гендлярських ідеалів. З другого боку, авторів ваблять природи цілісні у своїх пристрастях і прихильностях.

[На зміну романтичному захваті та поетичній любові студентських років незабаром прийшли гіркі почуття та роздуми сучасника першої в історії людства світової війни.] Гнітючі враження воєнних років, коли на бойовищах умирали мільйони людей, посланих у вогонь боїв проти своєї волі, завдали жорстокого удару по «оптимістичній і конструктивній настроєності» юнака. Це відбилось і в нових збірках оповідань «Розп'яття» (1917 р.) та «Болючі оповідання» (1917—1918 рр., видані 1921 р.), вже самі назви яких досить промовисті.

[Війна відкрила молодому письменникові безодню горя й життєвих суперечностей, і він багато думає над філософськими питаннями.] Чапек болісно шукає критерій істини, «першопричину» всього, що відбувається в житті, основні закономірності, не зрозумівши яких, неможливо досягнути довколишній світ. Оповідання з названих збірок мають філософський підтекст і навіть композиційною побудовою нагадують філософські силогізми. До життєвих конфліктів Чапек звертається немовби для того, щоб розв'язати велике питання: що таке істина і в чому причина ворожнечі між людьми. За теми творів йому часто правлять побутові сценки, історії, взяті з повсякденного життя. Але цікавлять вони письменника не самі собою. Чапек звертається до цих буденних історій, щоб проаналізувати на них «модель» людських конфліктів. Звичайно, зіставляються й стикаються два «погляди», дві «правди», дві оцінки тієї самої події, вчинку тощо, і в кожному випадку виявляється, що виправдані й правомірні обидва підходи. Це породжує відчуття нерозв'язності конфлікту: що добре для одного, те погане для іншого. Крізь обидві збірки проходить думка про те, що кожна людина по-своєму має рацію, а звідси виникає «прикре відчуття, що судити нема кого». І Чапек мучиться тим, що закони життя, добра і зла, загадки людських нещастя виявляються неприступною для людини таємницею. Увага до нерозв'язних суперечностей іде від болісних роздумів про війну. Гігантська війна, що не

мала виправдання в становищі жодної з супротивних сторін, а виникла тільки з їхнього суперництва, стала для Чапека своєрідною моделлю конфлікту в людському світі, який роздирають «приватні» інтереси. Водночас у Чапеківих блуканнях винна була й філософська школа прагматизму та релятивізму, під вплив якої він потрапив у роки навчання. Ідеалістичні концепції, що заперечують об'єктивну істину й можливість радикальних змін у суспільному бутті, не сприяли проникненню в «таємниці життя». Світ поставав перед письменником як суцільна кричуща суперечність. Страхаючись загострення будь-яких конфліктів, він схиляється тепер до морально-етичного гуманізму.

1920 року вийшла друком антологія новітньої французької поезії в перекладах Чапека. (Він готував її під час війни з симпатії до держав, що воювали проти Німеччини і Австро-Угорщини, з поразкою яких чехи й словаки пов'язували сподівання здобути національну незалежність). Одночасно побачила світ лірична комедія Чапека «Розбійник». Задум її зародився у письменника ще 1911 року й не давав йому спокою майже ціле десятиріччя. В певному розумінні п'єса — прямий контраст Чапеківим оповіданням років війни. Це поетичний спогад про студентське життя, про молодість і кохання, що осявало душу письменника в ті роки. Герой п'єси — студент, символічно названий Розбійником, — утілення молодості, сили, сміливості і якоїсь непогамовності почуттів. Письменник знайшов свіжі, яскраві барви для цього образу. «Піснею кохання» назвав ліричну комедію Чапека один із чеських критиків. Але в творі відчувається глибокий смуток. Ця п'єса була задумана як гімн енергійному, нонконформістському вторгненню в життя, однак безкомпромісність молодості зіткнулася з суперечностями буття в світі війн і ворожнечі, а теорія множинності істин підтягла крила великим пориванням. Тому «правді» Розбійника в остаточному варіанті п'єси «опонує» «правда» Професора — «правда» обачності й скепсису. І хоча спонтанно автор куди більше симпатизує своєму юному героєві і це передається й глядачеві, та все ж це вже від двох «правд». Чапек взагалі починає тепер мислити одночасно ніби кількома варіантами, не віддаючи переваги жодному з них, хоча й зберігаючи етичний ідеал.

П'єса «Розбійник» висунула Чапека в число найвідоміших у себе на батьківщині письменників. Майже тоді ж таки до нього прийшло і міжнародне визнання. Його принесла йому інша п'єса, що з'явилась одночасно з «Розбійником» — со-

ціально-фантастична драма «R.U.R.» — «Россумові універсальні роботи», — та сама драма, в якій уперше було вжите слово «робот», що згодом увійшло в міжнародний літературний і технічний лексикон і в наші дні відоме кожному школяреві. П'єса «R.U.R.» була першим із соціально-фантастичних творів письменника, в яких він почасті розвивав традиції Жюль Верна й Герберта Уеллса і водночас уніс чимало нового в розвиток сучасної соціальної фантастики. В основі кожного з цих творів лежить припущення про незвичайне наукове відкриття чи винахід, здатний протягом короткого часу змінити умови життя людства. Виходячи з такого припущення, письменник будує щось на зразок мисленого соціально-філософського експерименту, створює штучні обставини, в яких з особливою наочністю й гостротою виступають ті чи інші небезпечні тенденції сучасного життя, ті чи інші філософські проблеми. Як правило, дається «зріз» цілого «жмутка» тенденцій і спрямувань, які в нових обставинах до краю оголюються. Значне місце займає критика знелюднення людських взаємин, викриття мілітаризму, церкви, стихійності буржуазно-економічних процесів (хоча ця стихійність і абсолютизується як риса, властива розвиткові людства взагалі). Соціально-фантастичні драми й романи Чапека мають характер іронічних і сатиричних утопій — застережень про катастрофічний потенціал, який міститься в конфліктності сучасного суспільного міжнародного буття, й про небезпеку тенденцій дегуманізації.

Сюжет п'єси «R.U.R.» полягає в тому, що один учений зумів лабораторним шляхом одержати живу протоплазму, а потім створити істоту, зовні подібну до людини, але відмінну від неї цілою низкою якостей, що перетворювали цю істоту в живу машину. Роботи не відчували болю, живилися покидьками, їм невідомі були людські почуття. Заповзятливі промисловці в погоні за прибутком негайно налагоджують масове виробництво роботів. Цих роботів починають усіляко використовувати на виробництві, удосконалюючи їх і надаючи їм властивостей, що дедалі наближали їх до людини. А самі люди тим часом кидають працювати. Занепадає моральність, бо джерело моральності — праця. Настає, за висловом одного з героїв п'єси, «суспільна шалена оргія». Кінець кінцем роботи прозрівають і знищують людей. Правда, рід людський відновлюється в роботах. Двоє з них осягають таємницю кохання, і на землі знов наступають часи Адама і Єви.

Фантастичний сюжет дозволив Чапекові загострено відбити

цілу низку великих соціальних проблем. Це й проблема диспропорції між прогресом науково-технічним та соціальним, духовно-моральним, і проблема некерованості буржуазної економіки, в якій панує закон невимірної погоні за дивідендами. В своєрідному іронічному світлі постає «ідеал» підприємців, їхня мрія про робітника-автомата, що не знав би почуття власної гідності й ненависті до експлуататорів. У котромусь зі своїх «вимірів» роботи постають і як символ бездуховного, стандартизованого, знелюдненого людства. З другого боку, п'єсу можна розглядати і як повчальну притчу про гуманістичну цінність праці, зневаживши яку і людина, і суспільство прирікають себе на звиродніння, обертаються на пустоцвіт.

У роботах не слід убачати алегоричного зображення робітників, хоча вони й копіюють деякі риси їхнього суспільного життя. Чапек хотів тільки протиставити високе людське начало нелюдському світові, що породжує «машинне рабство».

В п'єсі можна помітити заданість деяких думок, що ілюструють, зокрема, ідею «множинності» істин. Письменник не знаходить виходу з «колективної драми» людства, породжуваної, на його думку, уявленнями, самою різноспрямованістю інтересів (до певної міри урівняних ним). І все ж, не знаючи конкретних шляхів перетворення дійсності, він вірить у кінцевий тріумф людського духу. І закінчує твір словами: «Людство не загине!»

П'єса «R. U. R.» стала помітним явищем у світовій літературі. Багато в чому вона стала джерелом для пізніших творів, що втілюють, наприклад, тему «бунту машин» або, в сучаснішому визначенні, бунту електронного мозку, штучних мислячих пристроїв. Споріднені з п'єсою Чапека й твори, що трактують питання: чи не призведе матеріальний комфорт, зумовлений успіхами технічного прогресу, до гонитви за насолодами й ослаблення життєвої активності людства. Можна було б назвати й деякі інші проблеми, порушені Чапеком.

В 1922 році брати Чапеки написали комедію «З життя комах», де в сатиричній формі — як світ нікчемної комашні — зображено світ дармоїдів. Бездумні метелики, жуки-гноювики та вояки-мурахи втілюють у п'єсі розпусні звичаї, власницькі інстинкти й мілітаризм, що процвітають у сучасному авторові суспільстві. Попри певну умовність образів цієї п'єси, через яку їх можна сприймати як уособлення марноти й безглуздя людських зусиль взагалі, за джерело для цих

образів правила мораль, побут і звичаї сучасного Чапекові буржуазного суспільства. «Я судив клас, що називається буржуазією»,— писав він про свою п'єсу. Щоправда, Чапек критикував його з абстрактно-гуманістичних позицій, і в його творах тих років скоріше поставлено наболілі питання, ніж дано відповіді на них.

У п'єсі Чапека «Рецепт Макропулоса» (1922) ці питання трактовано на тлі «вічної» теми життя й смерті. Чапек будує свій сюжет на припущенні, нібито ще в середньовіччі якомусь медикові пощастило знайти засіб, спроможний продовжувати людське життя на цілі сторіччя. Але героїня п'єси, що прожила понад триста років і не втратила фізичної молодості, збайдужіла до життя, в якому для неї вже нема нічого нового. Вона втомилась від повторення давно знайомих життєвих ситуацій і потай задрить простим смертним, які знають хай невеликі, але живі радощі. Сторіччя сповнили її душу крижаним холодом. А вона ж талановита, багата, вродлива. Як же то цілі сторіччя бути рабом? Як «триста років служити колезьким реєстратором або плести панчохи»?

Сам Чапек ставить запитання в абстрактно-філософському плані: чи таке вже привабливе безсмертя? Але в цьому запитанні вчувається й невдоволеність сучасними йому формами суспільного життя. Показова сцена, коли судді, перед якими героїня відкрила свою таємницю, сперечаються про використання еліксиру. Можливість володіти секретом еліксиру вічної молодості зразу породжує захланні мрії про перетворення його в джерело колосального зиску або в засіб уярмлення людства кастою безсмертних. У п'єсі й протиставляються не стільки безсмертна Емілія Марті та інші герої, скільки такі якості, як здатність до почуттів і до співчуття, творча праця, суспільство без війн і хижої «боротьби за існування» і — знелюдненість, нечуливість, егоїзм власництва, прагнення до панування над іншими, уярмлення своїх ближніх. В цій п'єсі, як і в драмі «R.U.R.», автор ніби питає, що ж робить людину людиною, що відрізняє її від псевдолюдини, хай то будуть позбавлені почуття роботи чи суспільство, яке покинуло працю, або нев'януча красуня, що витратила кілька сторіч на насолоди.

Невдовзі з'явилися і перші соціально-фантастичні твори Чапека в прозі — романи «Фабрика Абсолюту» (1922) та «Кракатит» (1924). Головна проблема в них — соціальні наслідки технічного прогресу. Чапека глибоко непокоїть те, що найвеличніші досягнення людського генія, якими таке багате

двадцятье сторіччя, обертаються проти самої людини, стаючи джерелом її незліченних нещасть.

Водночас задум першого з цих романів пов'язаний з умоглядною і спірною посилкою про небезпеку «абсолютизації» будь-яких ідей та інтересів, яка нібито тільки підсилює конфлікти. Правда, на цю посилку нашарувалось викриття справді шкідливих сил і явищ.

Висміюючи ідеалістичні уявлення про те, що «дух», «бог» розлитий по всій матерії, автор дотепно будує зав'язку «Фабрики Абсолюту» на тому, що з винайденням атомного двигуна і розщепленням матерії починає виділятися і вивільнений бог, за висловом Чапека «хімічно чистий бог». Несподівана поява бога ставить у скрутне становище церкву. Клерикали, боячись утрати прибутків, прагнуть пристосувати бога до своїх потреб, бо, як каже в романі один із священників, завдання релігії в тому й полягає, щоб «керувати богом і регулювати його дії». З другого боку, велика продуктивність атомного двигуна і втручання у виробництво самого бога, що прагне до чогось докласти свої розкуті сили, призводить до кризи. Товари не знаходять збуту, порушується торгівля, настає економічний хаос, безробіття, голод, війни. Винахід знищують, щоб повернутись до колишніх способів виробництва. Проте в'їдлива сатира на буржуазну економіку, церкву й мілітаризм сполучається в романі з думкою, ніби й мрія людей про достаток та рівність ілюзорна, нездійсненна і шкідлива. Ця думка, а також виявлене автором хибне розуміння суті демократичних рухів трохи знижують ідейну й художню цінність твору.

Роман «Кракатит» написано в іншому ключі. Чапек остерігав у ньому перед небезпекою появи атомної зброї. В романі розкрито драму винахідника, що створив речовину величезної вибухової сили. Доти нікому не відомий скромний інженер стає об'єктом шалених інтриг різних монополістичних корпорацій та мілітаристських кіл. Щоб добути таємницю винаходу, героя тримають під охороною в далекому замку. Насилу вирвавшись на волю, він мимоволі стає винуватцем і свідком грандіозної катастрофи, що сталася внаслідок вибуху створеної ним речовини.

У фінальній сцені роману змучений, душевно спустошений герой з якоюсь полегкістю й радістю зустрічає за містом лагідного дідуся, що їде на селянському возі. І ця зустріч уособлює докір сучасному цивілізованому світові з його хижацькою боротьбою, на службу якій поставлено сам прогрес. Кінцівка цього роману, як і багатьох інших творів

Чапека,— не вказівка на вихід із становища і не ілюстрація життєвого розв'язання конфлікту. Вона має символічний характер, підкреслює основну думку твору. Порівнюючи через образ дідуса-селянина минуле з майбутнім, Чапек ніби ставить запитання: куди прямує людство?

У 20-і роки Чапек здійснив кілька подорожей по європейських країнах. Подорожні враження лягли в основу його нотаток «Листи з Італії (1923), «Образки Голландії» (1932) і «Подорож на північ» (1936) — про Скандинавію. Художньо-документальні начерки Чапека позначені реалістичною конкретністю образних характеристик. В кожній країні письменник прагнув побачити особливості національного життя. В нотатках передано поетичність сонячної Іспанії й холодних фіордів Норвегії. По-новому побачені, постають у картинах сотні разів змальовані витвори уславлених античних скульпторів та художників Відродження. В текст органічно входять начерки дорожніх зустрічей і пригод. І все це пронизане лірикою, осяяне авторовою усмішкою, перейняте любов'ю до людини. Ця тонка гра світлотіней, гумору й лірики, сміху та смутку надає особливого чару й виразності Чапеківим подорожнім нотаткам. Кожна фраза в них відшліфована, мов рядок у віршах. Це справжня поезія в прозі.

В «Листах із Англії», в яких письменник оповідає про подорож до класичної країни капіталізму, світло й тіні розподіляються головним чином по лінії суспільних контрастів. Захоплення високою багатівковою культурою англійського народу не може заглушити болісних роздумів Чапека про суспільні суперечності англійського життя, про колоніальне питання. Прагнучи підмітити своєрідні риси національного характеру англійців, Чапек водночас зауважує: «Є, безперечно, велика різниця у звичаях і рівні життя пересічного британця і, скажімо, македонського пастуха, але я гадаю, що майже так само впадає в очі й різниця між пересічним британцем з палати лордів і британцем із Собачого острова». Письменника вражають страшні злидні, в яких живуть лондонські трудящі: «В інших місцях потворні злидні існують як помийна яма у брудному завулку між двома будинками, як гнояк або огидні покидьки, а тут миля за милюя тягнуться ряди продимлених будинків, безрадісні вулички, єврейські крамнички, незліченні шиночки, християнські нічліжки».

На виставці Британської імперії Чапека вразила відсутність даних про життя колоніальних народів: «І я не знаю, що це означає,— пише він,— страшний занепад культури кольоро-вих народів чи страшне мовчання чотирьохсот мільйонів

чоловік; і я не знаю, що, зрештою, страшніше». Спостерігаючи класові контрасти, письменник признається, що він неспроможний підказати вихід, що він заблудився в цих чорних вулицях британської столиці й не знає, куди вони ведуть.

Наступне десятиріччя (1924—1934) у творчій біографії Чапека позначене відходом письменника від значних проблем. Юліус Фучік слушно казав про Чапека: «Це був митець великої творчої сили. Її відчуваєш головним чином на початку і в кінці творчого шляху, але посередині був довгий період, коли одні задоволено, а інші гірко називали Чапека «офіційним письменником». Це був період вимушеного занепаду, коли серце митця поривалося до правди, а фальшиве почуття відповідальності за сучасний суспільний лад змушувало його зображувати життя поверхово».

Тимчасова стабілізація капіталізму в середині 20-х років і спад революційного руху в Чехословаччині зміцнили Чапекові ілюзії щодо можливості навіть у рамках буржуазного ладу «збирати крихти відносного добра», як висловився одного разу письменник. У той час він зближується з офіційними колами Чехословацької республіки, з президентом Масариком (це зближення відбите в нотатках Чапека «Розмова з Т. Г. Масариком» 1928). Віра письменника у відносний добробут, який може створити буржуазна демократія, витіснила з його творів постановку значних питань, властивих його творчості початку 20-х років, хоча й не звільнила від тривог за людські долі.

Тепер він пише переважно твори малих жанрів. У них, як і давніше, виявляється його блискучий таланти. Навіть більше — зростає майстерність письменника в створенні живих конкретних образів. Але проблематика творчості стала вужчою. Подорожні нотатки цих років («Прогулянка до Іспанії», «Образки Голландії») попри весь блиск дотепності й глибокої поетичності позбавлені тієї широти поглядів і гостроти соціальних спостережень, якими позначені «Листи з Англії».

[1929 року виходять Чапекові збірки «Оповідання з однієї кишені» й «Оповідання з другої кишені»] Новели цих збірок здебільшого являють своєрідний гумористичний детектив, головним чином побутового й психологічного змісту. Для них характерний дотепний динамічний сюжет з несподіваними поворотами, виразистий діалог, у якому відчувається майстерність драматурга. Письменник уміє кількома деталями окреслити живий людський характер. Цікаво, що нерідко відгомони релятивістських уявлень про відносність добра і

зла обертаються в цих оповіданнях зовсім несподіваним боком. У цілій серії оповідань («Експеримент професора Роусса», «Замах», «Ясновидець» та ін.) висміюються службові особи, урядовці, міністри, судді, що виявляються не кращими за підсудних і злочинців. У деяких оповіданнях висміяно міщанську зашкарублість і розбещувальну силу власності. Інколи Чапек звертається у своїх новелах і до світу митців. Закулісне життя театру, трагічна історія талановитого актора, вбитого мільйонером, постає на сторінках оповідання «Зникнення актора Бенди». З лукавим гумором створено образ поета, що витає в світі мрій і пише незрозумілі вірші («Поет»). Один із тих віршів надався поліційному слідчому: очевидець нічної пригоди, поет зашифрував цю подію в романтичних символах своєї поезики.

[1932 року вийшла збірка оповідань «Апокрифи».] Це веселі «сретичні» трагестії відомих легендарних і літературних сюжетів. Вони переосмислені так, що читачі впізнають у них сучасні авторові порядки, звичаї, суспільні відносини, які постають перед ними в комічному світлі. Автор майстерно переводить релігійні легенди в прозаїчно-побутовий план. Наприклад, євангельська легенда про те, як Ісус нагодував п'ятьма хлібинами кілька тисяч людей, обертається темою капіталістичної конкуренції в хлібній торгівлі.

Серед творів цих років вирізняються гумористичні нариси Чапека: «Похвала газетам», «Як робиться газета», «Як робиться п'єса». Добре знайомий із життям театру та редакцій, письменник з яскравим гумором розповідає про цей світ. Влучно схоплені переживання драматурга в театрі, де йде його п'єса, чи звичаї журналістів набувають особливого комізму завдяки своєрідній манері оповіді, близькій до стилю науково-популярного нарису. І це не просто зовнішній ефект. Кожна думка, кожен штрих — узагальнення, що виникло як результат досконалого знання зображуваного середовища й тривалих спостережень. Та при всьому багатстві життєвого змісту, яке ввібрали в себе ці оповідання й гумористичні нариси Чапека, їхній тематичний та ідейний діапазон все ж повужчав у порівнянні з його творами початку 20-х років, коли письменник прагнув збагнути шляхи розвитку людського суспільства, долі всього людства.

[В 1933—34 роках Чапек повернувся до творів великого сюжетного жанру.] Виходять у світ повісті «Гордубал», «Метеор» і «Звичайне життя». Цілком самостійні твори, кожен зі своєю темою та дійовими особами, вони водночас об'єднані спільним задумом. Автор задумав їх як своєрідну філософську

трилогію. У ці роки письменник знову звертається до проблем пізнання та істинності. Світова економічна криза кінця 20-х — початку 30-х років, загострення всіх суперечностей капіталістичного світу, прихід до влади в Німеччині й Італії фашистів з їхньою відверто антигуманною, агресивною програмою відчутно похитнули уявлення Чапека про те, що «в кожного своя правда» і «судити нема кого». Визнати слушність за гітлерівською «тваринною доктриною», як називав її письменник, було неможливо. Філософська трилогія означала для Чапека перегляд його вихідних філософських позицій. У кожному з романів трилогії, як і в ранніх оповіданнях Чапека, події та їх оцінка постають у кількох різних версіях, залежно від того, хто їх сприймає, але кінець кінцем автор доходить висновку, що істина, хоча вона важка й складна для розуміння, все ж існує об'єктивно, і що люди здатні розуміти одне одного завдяки багатогранності кожної особистості. Зрікшись, таким чином, думки про суб'єктивність і множинність істин, письменник відкрив для себе шлях до рішучішого заперечення і ствердження.

З глухого філософського кута Чапека виводила сама дійсність, владно зажадавши від письменника рішучих відповідей на пекучі політичні питання, що невдовзі стали питаннями життя і смерті для його батьківщини. В тому, що поява найзначніших творів, постановка проблем великої суспільної ваги припадає у творчості Чапека на першу половину 20-х і другу половину 30-х років, є своя закономірність. В обох випадках початкові творчого піднесення у Чапека передувало різке загострення соціально-політичних суперечностей як у Чехословаччині, так і в усьому світі. Розкриття цих суперечностей помітно загострювало творчий зір письменника.

Ще не були подолані наслідки світової економічної кризи, що принесла тяжкі злигодні народів Чехословаччини, як над світом нависла загроза нової війни. Її полум'я вже клекотіло в Іспанії. Згущалися хмари над кордонами Чехословаччини. Чапек палко любив свою батьківщину, любив у людині людяне, те, що розтопувала фашистська ідеологія. В міру визрівання міжнародного конфлікту письменник приходить до висновку про необхідність антифашистської боротьби.

Процес духовної еволюції Чапека відбито в його афоризмах, близьких формою до коротких байок. Вони написані як висловлювання різних осіб: підприємця, критика, гангстера, мародера тощо. Інколи людей заступають тварини і предмети: лисиця, вовк, вівця, пень... Ці афоризми — блискучі узагальнення. Скільки іронії вложено, наприклад, у слова

капіталіста, звернені до робітників: «Наша праця спільна. Ми з вами працюємо на моє підприємство». Починаючи з 1933 року Чапеківі афоризми набувають чимраз гострішого політичного спрямування. В них викриваються колоніальний грабунок, загарбницькі війни, агресивна міжнародна політика, потурання агресорові, з'являється нова для Чапека думка про необхідність боротьби з насильством. Інколи ці афоризми містять ніби в зародку теми цілих творів. У них, наприклад, намічені теми «апокрифічних» оповідань Чапека «Александр Македонський» (1937) і «Смерть Архімеда» (1938), де висміюються мілітаризм і агресивні претензії на світове панування, завуальовані фразами про задоволення національних інтересів.

У Чехословаччині в ті роки широким фронтом розгортається антифашистський рух. До нього приєдналися всі прогресивні діячі чеської культури. Серед них були письменники-комуністи С. К. Нейман, Ю. Фучік, І. Ольбрахт та інші. До антифашистського фронту приєдналось і багато тих, хто ще недавно стояв осторонь великих проблем суспільного життя, як, наприклад, Марія Пуйманова. Виникла ціла антифашистська література. Помітне місце в ній належить Чапеківі.

Так, його антифашистський роман-памфлет «Війна з саламандрами» (1935) — це блискуча й різнобічна сатира на капіталістичну дійсність і на взаємини між капіталістичними державами в ті роки. В основі сюжету лежить фантастична історія «олюднення» одного виду саламандр, нібито виявленого на індонезійських островах. Сприйнятливих тварин, зовні трохи схожих на людину, пощастило досить швидко пристосувати спочатку для добування перлів, а потім для підводних будівельних робіт. Промисловці, передбачаючи можливість колосальної наживи, незабаром утворюють цілі саламандрові трести й синдикати. Саламандри як дешева робоча сила стають найходовішим товаром. Замінюючи людину на різних важких роботах, вони виявляються здатними перейняти в людей не тільки технічні навички та мову, а й багато що з суспільного життя. Показуючи еволюцію саламандр, письменник створює багатогранну сатиру на капіталістичний світ.

Історія «освоєння» саламандр — сатира на колонізацію Сходу. Облави на саламандр, їх перевезення, торгівля ними відтворюють реальне поводження «цивілізованих» колонізаторів із народами східних країн. «Саламандра — це саламандра», — виправдовується один з промисловців. «Двісті років тому казали, що негри — це негри», — заперечує йому

Чапек. У Сполучених Штатах дуже швидко навчилися піддавати саламандр і лінчуванню.

Саркастично викриває Чапек і дегуманізовану науку, представники якої забули про свою гуманістичну місію. Їдко висміює письменник і клерикалізм. Але найнещаднішому глузові піддає він міжнародну буржуазну політику. «Саламандрове питання» виносить на порядок денний засідань Ліги Націй, досліджується в її комісіях, які провадять «велику роботу, що виражається головним чином у старанному ухлянні від усіх пекучих політичних і економічних питань».

Піднімаючись «по щаблях цивілізації», саламандри копіюють суспільні відносини буржуазного світу й створюють за буржуазним зразком свою підводну державу. В подальшому своєму розвитку історія саламандр — сатира на німецький фашизм. Засвоївши ідеологію фашизму, поклоняючись Золотому Стандартові й віруючи тільки в Молоха, саламандри виступають проти всього людства, висуваючи расистське гасло «чистої саламандровості». У саламандр з'явився і фюрер. На цю посаду вони взяли людину. Прямо натякаючи на Гітлера, Чапек повідомляє, що в першу світову війну той фюрер служив ~~десь фельдфебелем~~. Саламандри ставлять перед людством ультиматум, вимагаючи для себе «життєвого простору». В об'єктив Чапека потрапляють і гадані «умиротворювачі» агресора: «миролюбні» буржуазні уряди пробують домовитися з саламандрами; вони дозволяють їм затопити східні країни — з умовою, що саламандри не зачеплять європейських метрополій та їхніх колоній. Нелегко повірити, що Чапек писав про цю сатиричну картину міжнародних переговорів ще до Мюнхенської угоди.

Війна саламандр із людством символізує несумісність фашизму й людського начала. Прагненням виявити й викрити нелюдську сутність фашизму й був підказаний самий образ фантастичних людиноподібних тварин, що виявилися здатними наслідувати людину, засвоїли зовнішні атрибути людської цивілізації, але лишилися несприйнятливі до її гуманістичної сутності.

Події роману розгортаються в масштабах усього людства. Це притча про долю людського роду, саме існування якого поставлене під загрозу. Глобальні масштаби сатиричної утопії служать у даному разі не тільки меті художньої гіперболізації, але й утіленню думки про смертельну небезпечність фашизму для всього людства.

Чапек закінчив роман поразкою людства у війні з саламандрами. Проте було б хибно вбачати в такому фіналі

прогноз у прямому значенні слова. Кінцівкою роману письменник ніби попереджує людство про всю серйозність загрози, навислої над світом. Дидактична спрямованість роману-памфлету акцентована ще й тим, що до роману введено розділ «Ікс попереджує», який містить заклики до колективних дій проти саламандр-фашистів. Показавши далі політику потурання агресорові й зобразивши поразку людства, письменник дає зрозуміти, що події могли б скінчитись інакше, якби заклики Ікса були почуті.

Роман ніби синтезував у собі весь попередній творчий досвід Чапека-митця. І, можливо, через це так важко говорити про жанрові особливості цього твору, в якому використані найрізноманітніші форми й засоби, вироблені письменником більш як за два десятиріччя напруженої праці. Твір, що починається в жанрі науково-фантастичного пригодницького роману, переходить далі в соціальну утопію й виростає в гротескний політичний памфлет. Чапек широко вдається до пародії, вводячи в розповідь стилізації в дусі сенсаційної газетної статті та звіту про міжнародні переговори, кіносценарію й історичної хроніки, псевдонаукового расистського дослідження й анкети громадської думки, торговельної реклами й зведення з театру воєнних дій. Усе це сполучається з яскравими конкретними образами, з багатючим спектром іронії, гумору, сарказму.

У «Війні з саламандрами» Чапекова сатира збагатилася новими рисами, ставши викриттям суспільного зла в тих його формах, яких набув імперіалізм у 30-і роки нашого сторіччя.

Видатним явищем антифашистської літератури був і наступний твір письменника — драма «Біла пошесть» (1937). За словами самого Чапека, в п'єсі відбито наростання міжнародного конфлікту між силами агресії й демократії. Глибоко гуманістичний пафос п'єси втілено в символічному протиставленні двох її головних героїв: кривавого мілітариста-маршала й лікаря-цілителя Галена. Вістря сатири було спрямоване насамперед проти гітлерівської Німеччини. Це було так очевидно, що посол фашистської Німеччини в Чехословаччині заявив протест у зв'язку з постановкою п'єси в Національному театрі.

«Біла пошесть» — один з небагатьох творів Чапека, в якому є образ позитивного героя — лікаря Галена. Гален виступає як борець-одинак, він бачить у народі тільки стражденну масу. Автор поставив Галена у виняткові умови: тільки він один володіє засобом від страшної пошесті, що спостигла людство. Завдяки цьому Гален дістає змогу вимагати від

можновладців і від самого маршала припинення війн. У передмові до п'єси Чапек зазначає, що її розв'язка — це не вирішення проблеми, що конфлікт між силами агресії та демократії розв'яже тільки історія, й закликає читачів бути не спостерігачами, а активними учасниками цієї боротьби. Поступово з позицій скептичного споглядача й непротивленства Чапек переходив на позиції борця. Цей процес дістав дальший розвиток у п'єсі «Мати» (1938), де боротьба утверджується як подвиг.

Дія п'єси відбувається в якійсь невеликій країні. Революційно настроєний народ повстав проти гноблення й деспотизму. Перевагу здобувають повсталі. Тоді задля «встамовлення ладу» на країну несподівано нападає агресор — велика й сильна сусідня держава. Героїня п'єси — інтелігентна жінка, що втратила на війні чоловіка й чотирьох синів. Вона усвідомлює необхідність послати на захист батьківщини останнього сина, школяра, у якого ще пальці в чорнилі. Але з усвідомленням обов'язку не погоджується почуття материнської любові. У спогадах постають покійний чоловік і сини. На сцені, за Чапеківим задумом, померлі з'являються як живі — символ того, що їхні діла живуть і далі. І мати відчуває, що не послати найменшого сина продовжити й захистити діла загиблих — це означатиме зрадити їх. З ефіру лунає голос іншої матері, матері-вітчизни, що, спливаючи кров'ю, закликає всіх своїх дітей на боротьбу з ворогом. Мати починає вагаться. І коли радію повідомляє про те, що ворог розстрілює школярів, що торпедовано навчальне судно, на якому були курсанти морської школи, почуття обов'язку перемагає, і мати сама вручає гвинтівку останньому синові.

П'єса «Мати» — прямий заклик до відсічі агресорові напередодні вторгнення гітлерівців у Чехословаччину. Вустами героя п'єси, революціонера Петра, Чапек каже: «Я завжди був, та й лишаюся супротивником війни. Але такому насильству ми повинні дати відсіч. Цього вимагають наші переконання».

Звичайно, не все в цій п'єсі задовольняє нас. Ідея громадського обов'язку в першій частині п'єси виступає як певна абстракція. В ім'я обов'язку гине й Ондра, що віддав життя, рятуючи тубільців від жовтої пропасниці, і його батько, вбитий у сутичці з тубільцями. Трохи по-об'єктивістському зображено в п'єсі Корнеля. Але головне в п'єсі — високий громадянський пафос. Цікаво, що, звертаючись до теми життя і смерті, Чапек хотів у «Рецепті Макропулоса» вберегти читача від наївної мрії про нескінченність життя. В п'єсі

«Мати» він закликає до самовідданої боротьби, до самопожертви в ім'я життя, в ім'я гуманістичних ідеалів.

Газета «Юманіте» писала, що п'єса «Мати» — вираз дум чеського народу, його страждань, його відчаю, і водночас — це заклик допомогти іспанському народові, що героїчно захищає свою свободу й незалежність. Луї Арагон наголошував: у своїй останній п'єсі Чапек, відомий йому як принциповий супротивник війни, який, проте, довго ухилявся від безпосередньої участі в антифашистській боротьбі, стає речником свободи.

Від індивідуалізму й проповіді «повільного прогресу» Чапек прийшов до активної антифашистської боротьби.

Мюнхенська змова віддала Чехословаччину на поталу фашистському агресорові. Чапек дуже болісно сприймав трагедію батьківщини; тяжкі переживання загострили давню хворобу й стали однією з причин його смерті. Прискорило смерть письменника і цькування, якого він зазнав від фашистських та профашистських писак «Другої республіки». Хтось навіть виступив з публічною заявою, нібито Чапек зовсім не хворий, а тільки прикидається хворим, не бажаючи виразити прямо свого ставлення до подій, що відбуваються. Через кілька тижнів після цієї заяви, в грудні 1938 року, письменник помер. Незадовго до кінця війни загинув у гітлерівському концтаборі його брат Йозеф, автор чудових антифашистських карикатур.

[Смерть урвала творчий шлях Чапека, коли він був у розквіті творчих сил, коли в його розумінні суспільства й людини намітились нові плідні тенденції.]

[Наприкінці життя в Чапека пробудився живий інтерес до зусиль радянського народу «прокласти нові шляхи й дійти до нових цілей».] Захоплено сприйняв Чапек Радянську Конституцію. «Радянський Союз, — писав він, — не тільки найвільніша країна в світі, це країна, що створює новий тип демократії... Тепер, після опублікування проекту нової Конституції СРСР, можна твердити, що Радянська Конституція означає прогрес для всього світу». Читаючи цей відгук письменника про Радянську Конституцію, водночас не можеш не дивуватись, як мало він знав доти про радянську дійсність. Складається враження, що тільки в 1936 році письменник уперше почув про рівноправність національних мов у СРСР, про особисту власність радянських громадян та їхнє право на особисті заощадження тощо.] Філософія безсилля й скепсису, вплив офіційних кіл довго тримали його в полоні невідання, заважаючи взнати правду про країну соціалізму.

В другій половині 30-х років Чапек почав цікавитись і радянською культурою та літературою. Статтею «Приклад цілісної людини» відгукнувся він на смерть Горького.

Хочеться звернути увагу на ще одне, 1937 року побачила світ повість Чапека, присвячена життю робітників («Перша рятувальна»). Самовідданість простих людей, що рятують товаришів, замуrowаних у шахті, їхні братерські взаємини викликають у Чапека щире захоплення. Образи робітників написані ним переконливо, з глибокою симпатією. Щоправда, повість не трактує соціальних проблем і соціальні суперечності в кінці твору навіть певною мірою затерті. Чапек більше був зайнятий у той час пошуками образів цілісних людей, здатних до героїзму й боротьби (з цією проблематикою пов'язаний і останній, незакінчений роман Чапека «Життя й творчість композитора Фольтина», в якому висміяно прагнення не бути, а тільки «здаватися» кимось). Але гідне уваги те, що в пошуках цілісних характерів Чапек звернувся саме до робітничого середовища.

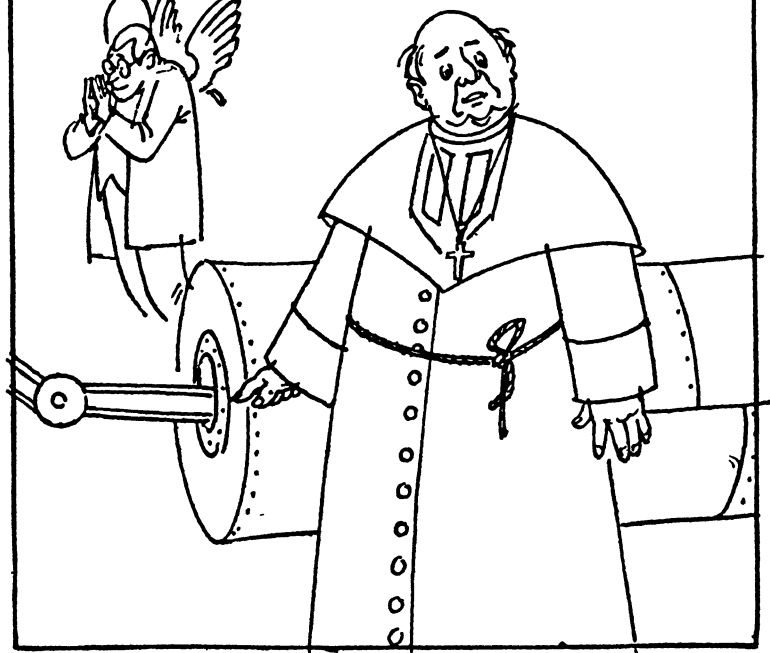
«Чапек помер тоді, коли переживав внутрішню кризу, з якої він міг би вийти з новою, чистою силою митця»,— сказав Юліус Фучік, що опублікував після смерті письменника дві яскраві статті про нього. Не обминаючи суперечностей у поглядах Чапека, Фучік наголошував, що капіталістичний світ і капіталістичний лад були фактично чужі Чапеківі-митцеві, хоч сам Чапек довго не зважувався признатись у цьому.

«Чапек не міг не відчувати цього протягом усього свого творчого шляху,— пише Фучік.— Але на власному гіркому досвіді він переконався в цьому тільки за останні тижні свого життя. Мало на кого виливалося стільки брудної ненависті, як на Чапека. За те, що він не договорив, на нього нападалися куди лютіше, ніж якби він усе життя проповідував. На нього нападалися за те, що в найкращих його творах, у найкращих місцях його творів... можна зрозуміти, що відчував Чапек-митець. А Чапек відчував: «Ні, не все гаразд у цьому світі, й таке становище треба змінити».

Фучік відзначав, що й після смерті Чапек лишається у лавах борців-антифашистів. Похорон письменника перетворився на антифашистську демонстрацію.

Своїми антифашистськими, антивоєнними творами Чапек разом з народом Чехословаччини і тепер бере участь у боротьбі прогресивного людства за мир і демократію в усьому світі.

ФАБРИКА АБСОЛЮТУ

ПЕРЕДМОВА

Подальшу передмову я, власне, хотів написати ще до першого видання; проте не зробив цього, — чи то з лінощів, які, здається (я вже не пам'ятаю), напали мене, чи то з фаталізму, — бо я вважаю, що передмовою вже нічого не виправиш. Та коли книжка вийшла в світ, я прочитав про неї кілька заслужених зауважень: що вона, мовляв, гірша за Бальзакові «Пошуки абсолюту», і що закінчується вона вульгарною сценою поїдання ліверних ковбасок, а головне — що це не справжній роман. Ну, оце вже хтось сказав — як в око вліпив. Я визнаю, що це й зовсім ніякий не роман. Отож я хочу зараз, на своє виправдання, розповісти, за яких обставин з цієї книжки не вийшло роману.

Одного весняного дня, о четвертій годині пополудні, я дописав «R.U.R.», а потім з полегкістю кинув геть ручку і вийшов прогулятись на Небозісек. Спочатку мені було так гарно, так легко: нарешті спекався цієї каторги! Далі з'явилося почуття якоїсь порожнечі, а врешті я помітив, що нуджуся нестерпно. От я й сказав собі, що день уже однаково зіпсований, тож піду краще додому та напишу фейлетон для газети. Вирішуючи щось таке, звичайно, не маєш ані найменшого уявлення, про що ж ти писатимеш; тому спочатку довгенько ходиш по кімнаті, насвистуєш якусь пісеньку й не можеш відігнати настирливого мотивчика або ловиш мух. А потім тобі врешті щось спаде на думку, і ти починаєш писати. Отак і тоді мені пригадався один давній задум, я нарізав паперу і захвадився писати фейлетон.

Коли я вже списав дві сторінки й перейшов на третю, то побачив, що для одного фейлетона тут матеріалу забагато: з цього могло б вийти цілих шість фейлетонів. І моє писання застрягло на третій сторінці, урвавшись посеред речення.

Через два місяці, коли я був на селі, задощило, і мене опала самотність. Не було іншої ради: я купив паперу й узявся писати ті шість фейлетонів. А дощі все не вщуха-

ли, та й тема мене захопила, тож і сталося так, що я написав цілих дванадцять розділів і розподілив матеріал ще для шести. А потім послав ті дванадцять розділів до газети, щоб їх друкували по одному в понеділковому додатку, і запрягся, що тим часом допишу кінець.

Та життя наше незглибне: вийшло в світ уже одинадцять розділів, а я не написав більше ні рядка. Я забув, чому до цього взявся, а головне — забув, що маю писати далі. Друкарня квапила мене, щоб надсилав закінчення: і тоді я, мов та дівчина в казці, кинув на дорогу назад себе новий розділ, щоб мені хоч на кілька днів дали спокій. Утікаючи від невідчепної друкарні, я кидав назад розділ за розділом: хотів відірватись від неї, але «вона за мною скік та скік». Я ключкував, мов цькований собаками заєць; я кидався в усі боки, щоб виграти час і хоч сяк-так виправити те, що напсував у тому поспіху. Скажіть же самі, чи не протримався я таки досить довго: адже минуло ще цілих вісімнадцять розділів, поки я нарешті підніс білий прапор кінця. А ще твердять, ніби в книжці нема зв'язного сюжету! Хіба це не епічний і водночас драматичний сюжет, коли автор, гнаний ериніями, втікає на гірську турбазу й до затишних редакцій, на острів Сент-Кілду, до Градця-Кралове, на тихоокеанський атол, до Семи Халуп, а врешті — за стіл у трактир Дамогорських, щоб там, схрестивши на грудях руки й кидаючи в обличчя своїм переслідувачам останні аргументи, здатися? Стежте, затамувавши дух, як він до останньої хвилини вірить, що — немилосердно гнаний — усе ж таки прямує до якоїсь мети і сам женеться за якоюсь ідеєю; і хоч у тридцятому розділі йому забракло снаги, та й далі його не покидає дивна віра, ніби в тій кривулястій дорозі, що нею він тільки-но пробіг, був якийсь єдиний сенс. Оце вам справжній сюжет роману, що насправді є не романом, а серією фейлетонів; тому я зараз і припилюю на нього цю додаткову назву.

Жовтень 1926 р.

Карел Чапек

Розділ І. Оголошення

На Новий 1943 рік пан Г. Х. Бонді, голова правління компанії МЕАТ, читав газети, як і щодня; він перебіг очима трохи невиразні повідомлення з театрів воєнних дій, обминув урядові кризи і під усіма вітрилами (оскільки обсяг «Лідових новін» уже давно виріс у п'ять разів, цих вітрил вистачило б і на довколосвітнє плавання) вплив у рубрику «Національна економіка». Там він довгенько крейсував, а потім згорнув вітрила й став гойдатися на хвилях мрій.

«Вугільна криза,— думав він.— Шахти вичерпуються. Остравський басейн припиняє видобуток на кілька років. Хай йому біс, це ж катастрофа! Доведеться завозити верхньосілезьке вугілля; підрахуйте, будь ласка, на скільки це збільшить собівартість нашої продукції, а потім розкажіть мені про конкуренцію! Сидимо в калюжі; а як Німеччина ще підніме тарифи, то можна буде закривати крамничку. І акції «Промислового» теж упали. Господи, які жалюгідні умови. Які сміховинні масштаби, яка дурна тіснота, обмеженість, ніякого тобі розмаху! Ох, проклятуца криза!»

Пан Г. Х. Бонді, голова правління акційної компанії, затнувся. Щось дратувало його, невідчепно дратувало. Він почав дошукуватися, що ж саме, і знайшов його на останній сторінці відкладеної газети. То було коротеньке слово «ХІД». Чи, власне, тільки півслова, бо газета була перегорнена саме перед літерою «Х». І саме ота половинчатість так настирливо лізла в вічі. «Ет, господи, мабуть, там «ЗАХІД»,— розпливчасто міркував Бонді.— Або «СХІД». А може, «ВИХІД». А акції азотних добрив також упали. Жахливий застій. Жалюгідні умови, мізерні, сміховинно дрібні масштаби... Але це безглуздя — «ВИХІД». Хто б це нині міг запропонувати через газету якийсь вихід? Ні, там би мало скоріше стояти «БЕЗВИХІД».

Настрій у пана Г. Х. Бонді трохи зіпсувався, і він розгорнув газету, щоб позбутись неприємного слова. Однак тепер воно зовсім загубилося серед шахівниці

оголошень. Він шукав його по всіх шпальтах, але воно ховалося — ніби навмисне, щоб подратувати його. Пан Бонді почав шукати знизу вгору, тоді справа наліво. Та капосний «ВИХІД» як у воду впав.

Але Г. Х. Бонді не здався. Він згорнув газету — аж ба, осоружне «ХІД» само вискочило скраєчку. Він притиснув його пальцем, швидко розгорнув газету — і знайшов... Пан Бонді тихенько лайнувся. То було всього-на-всього дуже скромне, цілком банальне оголошеннячко:

ВИНАХІД

дуже прибутковий, придатний для будь-якого промислового підприємства, негайно продається з особистих причин. По довідки звертатися до інж. Р. Марек, Бржевнов, 16517.

«І варт було морочитись! — подумав пан Г. Х. Бонді.— Якись патентовані шлейки, якесь шахрайство або іграшка божевільного, а я змарнував на це п'ять хвилин. І я вже тупію! Мізерні умови... І ніякого розмаху».

Пан голова правління сів у крісло-гойдалку, щоб вигідніш посмакувати всю гіркоту жалюгідних умов і мізерних масштабів. Правда, МЕАТ має десять заводів, де працює тридцять чотири тисячі робітників. МЕАТ займає провідні позиції в чорній металургії. Парові казани МЕАТ — поза конкуренцією. Колосники фірми МЕАТ — всесвітньовідома марка. І все ж за дванадцять років роботи десь-інде, далєбі, можна б досягти трохи більшого...

Раптом Г. Х. Бонді випростався в кріслі. «Інженер Марек... Інженер Марек! Стривай-но, а це часом не отой рудий Марек, як же пак його звали, Рудольф, Рудо Марек, мій однокурсник з політехніки? Справді, ось в оголошенні стоїть: «Інж. Р. Марек». Рудо, лебедіку, ну як таки-так! Доробився, бідолаха, нема що казати! Продаєш «дуже прибутковий винахід», і — хе-хе! — «з особистих причин»! Знаємо ми ці «особисті причини»... Грошей нема, еге? Хочеш спіймати промислову рибку на якийсь там заялений патент... а втім, ти весь час був трохи одержимий думкою перевернути

світ догори ногами. Ох, братику, куди звіялись наші грандіозні ідеї! Наша безумно щедра й легковажна молодість!»

Пан Бонді знов відкинувся на спинку крісла. «Мабуть, це справді Марек,— думав він.— Але ж Марек мав голову вченого. Трохи балакун, але в цьому хлопчині було щось від генія. Він мав ідеї. А взагалі — страшенно непрактична людина. По правді кажучи, безголовий, та й годі. Дивно,— міркував пан Бонді,— що він не став професором. Я його двадцять років не бачив, і хто зна, що він робив увесь цей час. Мабуть, зовсім скотився на дно. Так, звісно, скотився: живе, сердега, аж у Бржевнові і задля шматка хліба продає винаходи! Жахливий кінець!»

Пан Бонді спробував уявити собі злидні винахідника, що скотився на дно. Йому пощастило намалювати в уяві вусату й бородату голову; стіни, що її оточують: похмурі, фанерні, наче в кіно. Ніяких меблів; у кутку на підлозі матрац, на столі мізерна модель з порожніх котушок, гвіздків та недогорілих сірників, тьмяне віконце дивиться на подвір'я. І до тієї невимовної вбогості входить гість у дорогій шубі. «Я прийшов глянути на ваш винахід». Напівсліпий винахідник не впізнає колишнього товариша; він покірливо схиляє патлату голову, дивиться, на чому б посадити гостя, і ось уже — боже мильї! — задубілими, нещасними, тремтячими пальцями намагається пустити в рух свій жалюгідний винахід, якийсь безумний перпетуум мобіле, і збентежено белькоче про те, як би воно мало крутитися, як би воно напевне крутилось, якби він мав... якби він міг купити... Гість у дорогій шубі блукає очима по всій мансардній комірчині; і раптом видобуває з кишені шкіряну течку і кладе на стіл тисячокронову банкноту, другу (та досить! — злякався сам Бонді) і ще й третю. («Тисячі, врешті, теж вистачило б — поки що»,— зупиняє пана Бонді якийсь внутрішній голос). «Це... на дальшу роботу, пане Марек. Ні, ні, не треба дякувати, нічого ви мені не винні. Хто я такий? Чи не однаково? Вважайте, що я ваш друг».

Ця уявна картина сповнила пана Бонді задоволенням і зворушенням. «Треба послати до Марека свого секретаря,— подумав він.— Зараз. Або не пізніш як завтра. А що мені робити сьогодні? Святковий день, на завод іти не треба. По суті, у мене вихідний.. Ох, ці мізерні

масштаби! Цілий день нема чого робити. А може, самому?..»

Г. Х. Бонді завагався. Це все ж таки ніби якась пригода — подивитись на злидні того дивака у Бржевнові «Ми ж, урешті, були такими друзями! А спогади мають свої права. Поїду!» — вирішив пан Бонді. І поїхав.

Потім йому було трохи нудно, коли машина кружляла по всьому Бржевному, розшукуючи найубогіший будиночок з номером 1651. Довелось розпитувати в поліції.

— Марек, Марек... — порпався в своїй пам'яті інспектор. — Це, мабуть, інженер Рудольф Марек, Марек і компанія, фабрика електроламп, вулиця Міксова, номер тисяча шістсот п'ятдесят один.

Фабрика електроламп!.. Пан Бонді відчув розчарування, навіть досаду. То Рудо Марек живе не в мансарді! Він фабрикант і продає «з особистих мотивів» якийсь винахід! Е, друже, це тхне банкрутством, або ж я не Бонді.

— А ви не знаєте, як справи в пана Марека? — спитав він ніби мимохідь у інспектора поліції, вже сідаючи в машину.

— О, прекрасно! — відповів інспектор. — Така гарна фабрика. Знаменита фірма, — додав він з місцевим патріотизмом. — Багатий чоловік, — провадив він. — І страшенно вчений. Весь час якісь досліди робить.

— Вулиця Міксова, — звелів пан Бонді шоферові.

— Третя вулиця праворуч! — гукнув інспектор навздогін.

І ось уже пан Бонді дзвонить біля хвіртки житлового флігеля, по стінах дикий виноград. «Гм... — сказав собі пан Бонді. — В цьому бісовому Марекові й завжди був такий гуманний та реформістський душок». І ось уже назустріч йому виходить на ганок сам Марек, Рудо Марек; він страшенно худий і поважний, сповнений якогось благородства. У Бонді дивно стискається серце від того, що Рудо Марек уже не такий молодий, як колись, і не оброслий кудлатою бородою, як той винахідник, що він зовсім не такий, як уявляв собі пан Бонді, його навіть пізнати важко; та перше ніж він як слід усвідомив своє розчарування, інженер Марек уже подає йому руку й тихо каже:

— О, ти вже й приїхав, Бонді! Я тебе чекав.

Розділ II. Карбюратор

— Я тебе чекав! — повторив Марек, посадовивши гостя в м'яке шкіряне крісло.

Нізащо в світі Бонді не признався б у своєму фантазуванні злидаря-винахідника.

— Та невже! — трохи силувано виявив він свою радість.— От так збіг! Бо й мені сьогодні вранці згадалося, що ми вже двадцять років не бачились! Двадцять років, подумай лишень, Рудо!

— Гм...— гмукнув Марек.— То ти, значить, хочеш купити мій винахід?

— Купити? — промовив Г. Х. Бонді з ваганням у голосі.— Не знаю... Я про це ще не думав. Я хотів тебе побачити і...

— Не прикидайся, будь ласка! — перебив його Марек.— Я знав, що ти прийдеш. По таку річ — неодмінно. Бо такий винахід — це якраз для тебе. На ньому можна багато заробити...— він махнув рукою, прокашлявся й почав лекторським тоном: — Винахід, який я вам зараз продемонструю, означає більший переворот у техніці, ніж винайдення Уаттом парової машини. Коротко окреслюючи його суть, можна сказати, що йдеться, в теоретичному плані, про цілковите використання атомної енергії...

Бонді стримав позіх.

— Пробач... а що ти робив усі ці двадцять років? Марек трохи сторопіло звів на нього очі.

— Сучасна наука твердить, що матерія, тобто атоми, збудована з величезної кількості частинок енергії; атом — це, власне, кім'яшок з електронів, тобто найменших електричних частинок.

— Це все страшенно цікаве,— перебив пан Бонді.— Ти ж пам'ятаєш, я у фізиці завжди був слабкуватий. Але вигляд у тебе кепський, Рудо. А як ти став власником оцієї ігра... м-м... оцієї фабрики?

— Я? Зовсім випадково. Я винайшов був новий спосіб волочити вольфрамові волоски для лампочок... Та це пусте, це в мене так, мимохідь знайшлося. Розумієш, я вже двадцять років працюю над спалюванням різних речовин. От скажи-но, Бонді, яка головна проблема сучасної техніки?

— Збут продукції,— відповів голова правління МЕАТ.— А ти вже одружений?

— Удівець,— відповів Марек і збуджено схопився на ноги.— Який там збут! Спалювання, розумієш? Повне використання теплової енергії, яка міститься в матерії. Подумай лишень, що з вугілля ми беремо заледве стотисячну частину того, що могли б узяти! Ти це розумієш?

— Так. Вугілля страшенно дороге,— глибокодумно зауважив пан Бонді.

Марек сів і сприкрено промовив:

— Коли ти прийшов не для того, щоб купити мій карбюратор, Бонді, то можеш іти собі.

— Давай, давай далі,— заспокоїв сповнений лагідності Бонді.

Марек сховав обличчя в долоні.

— Двадцять років я працював над цим, а тепер...— тяжко видушив він із себе.— А тепер... продаю першому, хто нагодився! Свою велику мрію! Найбільший винахід в історії людства! Ні, серйозно, Бонді, це — грандіозна річ.

— Звісно, як на наші жалюгідні масштаби,— притакнув Бонді.

— Ні, взагалі грандіозна. От уяви собі, що ти можеш використати атомну енергію до останку, без ніяких залишків!

— Ага...— мовив Бонді.— Палитимемо атомами. Звісно, чом би й ні. А в тебе тут гарно, Руді: невеличка фабричка, але гарна. Скільки робітників?

Марек ніби й не чув його.

— Розумієш,— замислено промовив він,— це байдуже, як сказати: «використати атомну енергію», чи — «спалити матерію», чи — «розщепити матерію». Можна казати й так, і так.

— Мені більше подобається «спалити»,— зауважив пан Бонді.— Яюсь інтимніше звучить.

— Але точніше буде — «розщепити матерію». Розумієш, розщепити атоми на електрони, а ті електрони запрягти в роботу, тобі ясно?

— Ще б пак,— притакнув Бонді.— Запрягти їх, та й квит!

— От уяви, приміром, що двоє коней скільки сили тягнуть за два кінці мотузка в різні боки. Як ти гадаєш, що буде?

— Якийсь спорт,— здогадався Бонді.

— Та ні, не спорт. Буде спокій. Коні тягнуть, але не рухаються. А якби я перерізав мотузку?..

— Коні попадали б! — у захваті вигукнув пан Бонді.

— Та ні, просто розбіглися б у різні боки. Вони б стали звільненою енергією. А тепер слухай: матерія і є, власне, отакою супрягою. Переріж ту нитку, що зв'язує між собою електрони, і вони...

— Розбіжаться в різні боки!

— Так, але ми можемо спіймати їх і запрягти, розумієш? Або уяви собі таке; ми спалюємо в печі, скажімо, грудку вугілля. Одержуємо з неї трохи тепла, але, крім того, жужелицю, вуглекислий газ і сажу. Матерія від спалювання не пропадає, розумієш?

— Розумію. Хочеш сигару?

— Не хочу. Але та матерія, що лишається, ще містить у собі неймовірно багато невикористаної атомної енергії. Якби ми використали всю до решти атомну енергію, ми б тим самим спожили й самі атоми. Коротше — матерія зникла б.

— Ага. Тепер розумію.

— Це виходить так, ніби погано молоти зерно: здирати з нього тільки тонесенький верхній шар, а решту викидати геть, як ми викидаємо жужелицю. А коли молоти до кінця, з зерна не зостанеться нічого — чи майже нічого, правда? Отак само буде й тоді, коли матерію спалювати до кінця: з неї не зостанеться нічого — чи майже нічого. Вона розмелеться до решти. Використається. Вернеться в первісне небуття. Бачиш, матерія витрачає страхливо багато енергії на те, щоб узагалі існувати. Відбери в неї існування, примусь її зникнути, і цим самим ти звільниш величезний запас сили. Ось у чому річ, Бонді.

— Ага. Непогано.

— Пфлюгер, наприклад, вирахував, що в кілограмі вугілля міститься тридцять більйонів калорій. Я вважаю, що Пфлюгер перебільшує.

— Безперечно.

— Я теоретично дійшов висновку, що сім мільйонів. Але й це означає, що одного кілограма вугілля, коли його спалити до кінця, вистачило б досить солідному заводі на кількасот годин роботи!

— Ти що! — вигукнув Бонді й схопився.

— Скільки годин точно, я тобі не можу сказати. Я вже півтора місяця спалюю півкілограма вугілля при навантаженні тридцять кілограмометрів, а воно... а воно... все крутиться... й крутиться... й крутиться... — бліднучи, прошепотів Марек.

Пан Бонді, голова правління МЕАТ, розгублено потер підборіддя, кругле й гладеньке, мов дитячий задочок.

— Слухай-но, Рудо,— нерішуче почав він,— ти, ма-
буть... ну, трохи... перевтомився, чи що...

Марек махнув рукою.

— Ет, це пусте... Якби ти хоч трохи знався на фізиці, я пояснив би тобі, як діє мій карбюратор¹, що в ньому те вугілля спалюється. Розумієш, це цілий розділ вищої фізики. Але ти сам побачиш унизу, в підвалі. Я насипав у машину півкілограма вугілля, потім закрив її й запечатав у присутності нотаріуса, при свідках, щоб ніхто не міг досипати вугілля. Іди подивись на неї, йди вже, йди! Ти однаково нічого не зрозумієш, але — йди до підвалу! Йди вже, чуєш?

— А ти що, не підеш? — здивовано спитав Бонді.

— Ні, йди сам. І... слухай, Бонді... довго там не затримуйся.

— А чому? — спитав Бонді ледь підозріливо.

— Так... Ну, вважай, що там... нездорово. І засвіти лампочку: вимикач зразу біля дверей. Ото, що гуде в підвалі,— то не мся машина: вона працює зовсім безгучно, не зупиняється і запаху ніякого не дає... То гуде... м-м... ну, вентилятор. Ну, йди вже, йди, я почекаю тут. Потім розкажеш мені...

Пан Бонді спускається в підвал, трошечки радий, що на хвилину спекався цього божевільного (адже нема сумніву, що Марек збожеволів), а трошечки заклопотаний тим, як же йому чимшвидше викрутитись і втекти... О, ти диви: в підвалі грубезні двері, герметизовані, ніби в броньованих підземеллях банку. Гаразд, засвітимо. Вимикач зразу біля дверей. Посеред склепистого, бетонованого, чистого, мов монастирська келія, підвалу лежить на бетонній підставці здоровезний мідний циліндр. Закритий з усіх боків, тільки нагорі гратчасте віконце, запечатане сургучними печатками. В середині машини темно й тихо. З циліндра розмі-

---

¹ Ця назва, що її дав інженер Марек своєму атомному казанові, треба сказати, зовсім хибна; це один із сумних наслідків того, що в технічних навчальних закладах не вивчають латини. Більше підійшла б назва «комбюратор», «atokettle», «карбоватт», «дисгрегатор», «мотор М», «bondymover», «гілергон», «Molekularstaffzersetzungskraft-rad» EW та інші назви, запропоновані пізніше, але, звичайно, закрипилась саме неправильна. (Прим. автора).

реним плавним рухом висовується шток, що повільно обертає важкий маховик. І це все. Тільки вентилятор гурчить у підвальному вікні, не змовкаючи ні на хвилину.

Мабуть, це протяг від вентилятора, чи що... Пан Бонді відчуває на чолі якийсь дивний півів, йому здається, наче в нього волосся піднімається дибом; а потім — наче він пливе в безкрайому просторі, летить, не чуючи власної ваги. Г. Х. Бонді падає навколішки й застигає в якомусь неймовірному, ясному блаженстві, йому хочеться співати й кричати, йому вчувається шелест незмірних, незліченних крил. І раптом хтось міцно хапає його за руку й тягне геть з підвалу. Це інженер Марек; у нього на голові щось схоже на шолом від водолазного скафандра. Він тягне Бонді сходами нагору. В вестибюлі скидає металевий шолом і втирає піт, що виступив йому на чолі.

— Насилу встиг,— задихано, в жахливому хвилюванні, вимовляє він.

Розділ III. Пантеїзм

У пана Бонді якесь таке почуття, ніби все це йому сниться. Марек з материнською турботою садить його в крісло і біжить по коньяк.

— На, випий хутчіше,— мурмоче він, тремтячою рукою подаючи йому чарочку.— Що, й тобі довелося кепсько?

— Навпаки,— ледве повертає язиком Бонді.— Мені було так... так гарно! Так любо! Немовби я літав, чи що.

— Атож, атож,— квапливо мовить Марек.— Я про це й кажу. Неначе літаєш або взагалі якоесь так підносишся вгору, еге?

— Страшенно приємне почуття,— сказав пан Бонді.— По-моєму, це називається захват. Неначе там є щось...

— Щось божественне? — спитав Марек нерішуче.

— Мабуть. Так, напевне, напевне! Я ніколи не ходжу до церкви, Рудо, ну ніколи, але в тому підвалі мені було так, наче в церкві. А скажи, будь ласка, що я робив там?

— Стояв на колінах,— пробурчав Марек похмуро й почав ходити по кімнаті.

Пан Бонді розгублено провів рукою по лисині.

— Дивно. Та невже справді... я стояв на колінах? А скажи, будь ласка, що це... в тому підвалі... що там, власне... так дивно діє на людину?

— Карбюратор,— буркнув Марек, кусаючи губи. Обличчя його наче ще дужче змарніло, аж посіріло.

— Отакої! — здивувався Бонді.— А чим же?

Марек тільки здвигнув плечима і далі ходив по кімнаті, понуривши голову.

Г. Х. Бонді водив за ним очима в дитинному подиві. Марек божевільний, казав він собі; але ж, хай йому біс, що охоплює людину в тому підвалі? Таке болісне блаженство, така непохитна певність, захват, якась приголомшлива побожність, чи що...

Пан Бонді встав і налив собі ще чарочку коньяку.

— Слухай, Рудо,— сказав він.— Я вже знаю.

— Що ти знаєш? — вигукнув Марек і зупинився.

— Що́ там у підвалі. Отой чудний душевний стан. Це якась отрута, правда?

— А певно, що отрута,— злісно засміявся Марек.

— Я так зразу й подумав,— умить заспокоївшись, сказав Бонді.— Той твій апарат виділяє... м-м... ніби озон, так? Або, скорше, якийсь отруйний газ. І коли його надихатись, воно тебе трошечки... дурманить... Чи збуджує, так? Ну, напевне, Рудо, це не що інше як отруйний газ; мабуть, він якимсь чином утворюється під час спалювання вугілля в тому... в тому твоєму карбюраторі. Якийсь світільний газ, чи веселящий газ, чи фосген, чи щось таке. Через це ти й поставив там вентилятор. І ходиш до того підвалу в протигазі, еге? Бо там якісь бісові гази.

— Якби ж то були тільки гази! — вибухнув Марек, стрясаючи кулаками.— Розумієш, Бонді, через це ж я й мушу продати той карбюратор! Бо я просто не можу цього знести, не можу, не можу! — вигукував він, мало не плачучи.— Я не передбачав, що мій карбюратор таке вироблятиме! Таке... страшне... паскудство! Подумай лишень, він це робить із самого початку! І кожен відчуває це, хто підійде до нього. Ти ще нічого не знаєш, Бонді! А на моєму двірникові воно окошилося!

— Бідолаха,— промовив пан голова правління здивованим і співчутливим тоном.— Невже помер?

— Та ні, не помер, але навернувся! — розпачливо вигукнув Марек.— Тобі я скажу правду, Бонді: мій

винахід, мій карбюратор має одну жахливу ваду. Ти однаково купиш його або приймеш від мене як подарунок; ти, Бонді, від нього не відмовишся, хоч би з нього чорти сипались. Тобі, Бонді, це байдуже, аби тільки ти міг вичавити з нього мільярди. І ти їх таки вичавиш. Це грандіозне діло, але я вже не хочу мати з ним нічого спільного. А в тебе сумління не таке вразливе, чуєш, Бонді? Це діло дасть тобі мільярди, тисячі мільярдів; але тобі доведеться взяти на свою душу страхітливе зло. Наважуйся!

— Ет, дай спокій,— відмахнувся Бонді.— Коли воно виділяє отруйні гази, то влада заборонить його, і квит. Хіба ти не знаєш наших умов, наших жалюгідних умов? От якби в Америці...

— Які там отруйні гази! — вигукнув Марек.— Це щось у тисячу разів гірше! Слухай уважно, Бонді, що я тобі скажу; це перевищує людський розум, але брехні тут нема й крихти. Отож мій карбюратор справді спалює матерію, спалює до останку, так, що не лишається й порошинки; або, краще сказати, розщеплює, розпорошує, розкладає на електрони, споживає, розмелює, не знаю, як це назвати; одне слово, використовує її до кінця. Ти й уявлення не маєш, яка незмірна енергія міститься в атомах. З півцентнером вугілля в казані можна обпливти на пароплаві довкола світу, можна освітлювати електрикою всю Прагу, приводити в рух весь завод Рустона¹, або що завгодно; а одним вугільним брикетиком можна опалювати дім і варити їжу для цілої родини. Та врешті й вугілля не буде потрібне: можна топити першим-ліпшим камінцем або жменькою землі, взятою на вулиці. Кожна грудочка матерії має в собі більше енергії, ніж величезний паровий казан; тільки видобудь її! Тільки навчись до кінця спалювати ту матерію! Я це вмю, Бонді; мій карбюратор це вміє. Погодься, Бонді, що заради цього варт було працювати двадцять років.

— Ти знаєш, Рудо,— почав пан голова правління повільно,— це все дуже дивне; але я чогось вірю тобі. Йй же богу, вірю. Знаєш, коли я стояв перед тим твоїм карбюратором, то відчував, що тут є щось неймовірно велике, щось таке, що просто приголомшує людину.

---

¹ Машинобудівний завод у Лібні (Прага).

Нічого не вдію з собою; я тобі вірю. Там унизу, в підвалі, у тебе якась таємниця. Така, що переверне догори дном весь світ.

— Ох, Бонді,— тривожно прошепотів Марек,— у тому ж то й усе лихо. Стривай, я все тобі поясню. Ти читав коли Спінозу?

— Ні, не читав.

— Я теж не читав; але тепер... розумієш, тепер я починаю читати такі речі. Нічого в них не розумію, для нас, техніків, це надзвичайно складне, але щось там є. Ти ж, мабуть, віриш у бога?

Г. Х. Бонді замислився.

— Йй же богу, не знаю. Мабуть, бог є, але на якійсь іншій зірці. У нас його нема. Де там! Та до наших часів таке б і не пасувало. Ну скажи, будь ласка, що йому тут робити?

— Я не вірю,— твердо відказав Марек.— Я не хочу вірити. Я завжди був атеїстом. Я вірю в матерію і в поступ, а більш ні в що. Я науковець; а наука, Бонді, не може припускати існування бога.

— З погляду комерції,— заявив Бонді,— це річ байдужісінька. Коли він хоче бути, то хай собі буде, бог з ним. Ми одне одного не виключаємо.

— Але з погляду науки, Бонді,— сказав інженер суворо,— це абсолютно неприпустенна річ. Або він, або наука. Я не тверджу, що бога немає; я тільки тверджу, що його не повинно бути — або, принаймні, він не повинен виявляти себе. І я вірю, що наука крок за кроком витісняє його або принаймні обмежує його прояви. І вірю, що це її найвища місія.

— Може, й так,— спокійно погодився пан голова правління.— Ну, а далі що?

— А тепер, Бонді, уяви собі, що... Або стривай, я скажу інакше: ти знаєш, що таке пантеїзм? Це віра, ніби в усьому, що існує на світі, виявляється єдиний бог, чи Абсолют, як хочеш. У людині, в камені, в траві, у воді — всюди. А знаєш, що твердить Спіноза? Що матеріальність — це тільки вияв або ж один бік божественної субстанції, а другий бік — дух. А знаєш, що твердить Фехнер?

— Не знаю,— щиро признався пан Бонді.

— Фехнер твердить, що все, буквально все одухотворене, що бог одухотворює собою всю матерію, яка є на світі. А ти знаєш Лейбніца? Лейбніц твердить, що

матерія складена з духовних часточок, із монад, які є божественними сутностями. Що ти на це скажеш?

— Не знаю,— розгублено відповів Г. Х. Бонді.— Я на цьому не розуміюсь.

— Я теж ні; воно страшенно складне. Але уяви собі, як припущення, ніби справді в усякій матерії є бог, що він якось ув'язнений в ній. А коли цю матерію розщепити до кінця, він вилітає з неї, мов із чарівної скриньки. Його раптом ніби вивільнили. Він виділяється з матерії, як світильний газ із вугілля. Спалиш один атом — і маєш раптом повний підвал Абсолюту. Просто диво, як він зразу розпросторюється.

— Стривай,— озвався пан Бонді.— Поясни ще раз, тільки поволі.

— Отже,— знову почав Марек,— уяви собі, як припущення, що в кожній матерії міститься Абсолют у зв'язаному стані, скажімо, як зв'язана, інертна енергія, або, простіше кажучи, що бог всюдисущий, тобто присутній у будь-якій матерії і в кожній часточці матерії. А тепер уяви, що якийсь шматочок матерії ти знищив до кінця — здавалось би, без останку. Та оскільки будь-яка матерія це, власне, матерія плюс Абсолют, ти знищив тільки матерію, і в тебе зостався незнищений залишок: чистий, вивільнений, активний Абсолют. Зосталися хімічно нерозкладні, нематеріальні рештки, які не дають спектральних ліній, не мають ні атомної ваги, ні хімічної спорідненості, не підкоряються законові Бойля-Маріотта, одне слово, не мають ніяких, аніякісінських властивостей матерії. Зостався чистий бог. Хімічне «ніщо», яке діє з величезною енергією. А оскільки це «ніщо» не матеріальне, то закони матерії не сковують його. А з самого цього випливає, що воно має виявлятися протиприродним чином — у вигляді чудес. Усе це випливає з припущення, що в матерії міститься бог. Ти можеш уявити собі, як припущення, що він є в ній?

— Можу,— відповів Бонді.— А далі?

— Гаразд,— сказав Марек і підвівся.— То він таки справді в ній є.

Пан Бонді неквапно посмоктав сигару.

— А як же ти довідався про це?

— По собі самому,— відповів інженер Марек, що вже знову ходив по кімнаті.— Мій карбюратор, розкладаючи матерію, виробляє побічний продукт: чистий, незв'язаний Абсолют; бога в хімічно чистій формі. Так би мовити, з одного кінця він вивергає механічну енергію, а з другого — божественну сутність. Достоту як тоді, коли розкладаєш воду на кисень і водень, тільки незрівнянно більшою мірою.

— Гм...— гмукнув пан Бонді.— А далі?

— Я гадаю,— обережно провадив Марек,— що деякі виняткові особистості здатні в своєму організмі розділяти матеріальну й божественну субстанції; розумієш, якось екстрагувати чи видавлювати Абсолют із своєї власної матерії. Приміром, Христос, чудотворці, факіри, медіуми, пророки вміли це робити якоюсь психічною силою. А мій карбюратор робить це чисто технічним шляхом. Це щось ніби фабрика Абсолюту.

— Факти,— сказав пан Бонді.— Держися фактів.

— Ось тобі факти. Я спершу сконструював свій Perfect Carburator¹ чисто теоретично. А потім зробив невеличку модель — ще не дійову. Аж четверта модель почала по-справжньому крутитись. Вона була всього отакенька, але діяла дуже гарно. І коли я працював з нею в таких невеличких масштабах, то вже й тоді відчував якийсь дивний вплив на психіку. Якусь таку чудну веселість чи зачарування. Але я гадав, що то просто радість від успіху або, може, перевтома. А потім я почав пророкувати й творити чудеса.

— Що, що? — вигукнув пан Бонді.

— Пророкувати й творити чудеса,— засмучено повторив Марек.— Бували в мене хвилини такого дивного прозріння. Я знав, наприклад, із цілковитою певністю, що станеться в майбутньому. І те, що ти прийдеш, передбачив наперед. А то якось, працюючи на токарному верстаті, ніготь собі зірвав. Подивився на поранений палець, і зразу на ньому наріс новий ніготь. Очевидно, я цього хотів, але ж це дуже дивна річ. І... страш-

¹ Досконалий карбюратор (англ.).

на. Або уяви собі, що я ходив у повітрі. Знаєш, це називається левітація. Я ніколи не вірив у такі нісенітниці. Знаєш сам, як я перелякався.

— Ще б пак,— поважно погодився Бонді.— Це, напевне, дуже неприємне діло.

— Страшенно неприємне. Я гадав — це щось від нервів, якесь самонавіювання абощо. А потім я поставив у підвалі той великий карбюратор і запустив його. Як я тобі сказав, він працює вже півтора місяця день і ніч. І аж тоді до мене дійшло все значення тих явищ. За день підвал наповнився Абсолютом ущерть, і він почав розповзатись по всьому будинку. Розумієш, чистий Абсолют проникає вільно крізь усі речовини, тільки через деякі трохи повільніше. А в повітрі поширюється зі швидкістю світла. Коли я туди ввійшов, то мене охопив наче якийсь екстаз. Я кричав на весь голос. Не знаю, де в мене взялася сила втекти звідти. А тоді нагорі я обміркував усе це. Перша моя думка була — що це якийсь новий, дурманливий, веселящий газ, який виділяється при цілковитому спалюванні матерії. Тому я й наказав установити знадвору вентилятор. Коли його встановлювали, на двох монтерів зійшло якесь осяяння, в них були видіння; третій був алкоголік, і це, мабуть, трохи імунізувало його. Поки я вірив, що це тільки газ, то провів з ним деякі досліди; цікаво, що в Абсолюті всяке світло горить багато ясніше. Якби його можна було вдержати в скляній колбі, я б наповнював ним електролампочки; але він вільно виходить із будь-якого вмістища, хай би як щільно загерметизованого. Потім я вирішив, що це, мабуть, якесь ультрарентгенівське випромінювання; але нема ні знаку електричних явищ, і на фотоплівках воно не лишає слідів. А на третій день довелося відвезти до лікарні двірника і його дружину, що жили над підвалом.

— А чому? — спитав пан Бонді.

— Навернулись. На них зійшло натхнення. Він почав виголошувати релігійні проповіді й творити чудеса. А його дружина пророкувала. Мій двірник був напрочуд солідний чоловік, моніст і член товариства «Вільна думка». Надзвичайно порядна людина. І от уяви собі: з доброго дива почав зцілювати людей накладанням рук. Звичайно, на нього зразу донесли, окружний лікар, мій приятель, страшенно розсердився; я наказав відвезти двірника до психіатричної лікарні, щоб не було скан-

далу. Тепер йому нібито покращало, він видужав, утратив чудодійну силу; я пошлю його ще на село, хай там відпочине й одужає зовсім. А потім я сам почав творити чудеса й бачити майбутнє. Між іншим, у мене було таке видіння: величезні болотисті зарості гігантських хвощів, а в них якісь дивовижні тварини. Очевидно, це тому, що я спалював у карбюраторі верхньосілезьке вугілля — воно з найдавніших верств. У ньому, мабуть, міститься кам'яновугільний бог.

Пан Бонді здригнувся.

— Рудо, це ж страхіття!

— Так, — сумно підтвердив Марек. — Помалу я почав розуміти, що це не газ, а Абсолют. Зі мною діялись жахливі речі. Я читав людські думки, з мене линуло світло, і я мусив з усієї сили стримуватися, щоб не почати молитись та проповідувати віру в бога. Я вже хотів засипати карбюратор піском, але тоді в мене почалась левітація. Зупинити машину неможливо. Я вже не ночую вдома. І на фабриці, серед робітників, траплялись дуже тяжкі випадки осяяння. Я не знаю, що робити, Бонді. Так, я випробував усі можливі ізоляційні матеріали, щоб затримувати Абсолют у підвалі. Жужелиця, пісок, металеві стіни — ніщо не затримує його. Я пробував обкласти підвал творами професора Крейчого, Спенсера, Геккеля, всіляких позитивістів; уяви собі, що Абсолют проходить і крізь них. Ні газети, ні молитовники, ні «Святий Войтех», ні патріотичні пісенники, ні університетські курси лекцій, ні книжки К. М. Вискоčila, ні політичні брошури, ні парламентські стенограми не виявились непроникними для Абсолюту. Я просто в розпачі. Його не можна ні замкнути, ні випомпувати. Це випущене на волю зло.

— А чи справді це таке вже велике зло? — спитав пан Бонді. — Хай навіть усе це правда... чи це таке вже нещастя?

— Бонді, мій карбюратор — це грандіозний винахід. Він приведе світ до технічного й соціального перевороту, він безмірно здешевить виробництво, він ліквідує злидні й голод, він колись урятує нашу планету від замерзання. Але, з другого боку, він випускає в світ бога як побічний продукт. Закликаю тебе, Бонді, не легковаж цим фактом. Ми не звикли мати справу з реальним богом, ми не знаємо, чого може наробити його присутність — у культурному відношенні, в морально-

му і так далі. Слухай, тут ідеться про долю всієї людської цивілізації!

— Стривай...— мовив пан Бонді замислено.— А може, є які заклинання? Ти не кликав священиків?

— Яких священиків?

— Та будь-яких. Мабуть, віровизнання тут не грає ролі. Може, вони б зуміли якось із цим упоратись.

— Забобон! — вибухнув Марек.— Дай мені спокій з тими сутанниками! Щоб потім улаштували мені в під'валі якесь чудодійне місце для богомілля, куди посунуть прочани! До мене, з моїми поглядами!

— Ну гаразд,— сказав пан Бонді.— Тоді я сам їх запрошу. Бо хіба знаєш... А зашкодити воно не може. Врешті, я нічого не маю проти бога. Аби тільки він не заважав у роботі. А ти не пробував домовитися з ним по-доброму?

— Ні! — обурився інженер Марек.

— І даремно,— сухо сказав Г. Х. Бонді.— Може, пощастило б укласти з ним якусь угоду! Справжній, точний контракт, приміром, такого змісту: «Ми зобов'язуємося виробляти вас непомірно, безперервно, в умовленій кількості, а ви за це зобов'язуєтеся зрестись будь-яких виявів божественності в радіусі стількох і стількох метрів від місця виробництва». Як ти гадаєш, він погодився б?

— Не знаю,— з нехиттю відповів Марек.— Мені здається, що йому сподобалось існувати надалі незалежно від матерії. Можливо... у власних інтересах... він би пристав на якісь переговори. Але від мене цього не вимагай.

— Гаразд,— погодився пан Бонді.— Я пошлю свого нотаріуса. Дуже тактовний і спритний чоловік. А, крім того... може, запропонувати йому якусь церкву? Адже підвал під фабрикою та її околиця — місце, трохи... м-м... трохи негідне його. Треба було б розвідати, які в нього смаки. Ти не пробував?

— Ні. Я б найрадініше затопив підвал водою.

— Не гарячись, Рудо. Я, мабуть, таки куплю твій винахід. Звичайно, ти сам розумієш, що я... ще пришлю своїх інженерів. Треба все вивчити. Може, це справді просто отруйний газ. Та хай би навіть це був і сам бог — головне, що карбюратор таки працює.

Марек підвівся.

— Ти наважився встановити карбюратор на заводі МЕАТ?

— Я наважився,— відказав, теж підводячись, пан голова правління,— почати масове виробництво карбюраторів. Карбюратори для залізниць і пароплавів, карбюратори для центрального опалення, для житлових будинків і установ, для фабрик і шкіл. Через десять років у всьому світі буде єдине джерело енергії — карбюратори. Я пропоную тобі три проценти з валового прибутку. За перший рік це, мабуть, вийде кілька мільйонів. Тим часом ти можеш вибиратися звідси, щоб я міг прислати сюди своїх людей. Завтра вранці я привезу вікарного єпископа. Краще буде, коли ти з ним не зустрінешся, Рудо. Взагалі, я б волів, щоб тебе тут не було. Ти трохи різкуватий, а мені б не хотілося з самого початку дратувати Абсолюта.

— Бонді,— з жахом у голосі сказав Марек,— остерігаю тебе востаннє: ти випустиш у світ бога!

— Ну що ж,— з гідністю відказав Г. Х. Бонді.— Потім він буде особисто вдячний мені за це. І сподіваюся, що він не поведеться зі мною непорядно.

Р о з д і л V. Вікарний єпископ

Тижнів за два по Новому році інженер Марек сидів у кабінеті голови правління МЕАТ (Металообробне акційне товариство).

— Ну, далеко просунулися? — спитав пан Бонді, зводячи очі від якихось паперів.

— Я вже все зробив,— відповів Марек,— Передав твоїм інженерам детальні креслення карбюратора. Отой лисий, як пак його прізвище...

— Крольмус.

— Так, інженер Крольмус фантастично спростив мій атомний двигун — ну, розумієш, переведення енергії електронів у механічну роботу. О, він має кебету — той твій Крольмус. А що ще нового?

Голова правління МЕАТ мовчки писав далі. Аж за хвилику відповів:

— Будуємо. Сім тисяч мулярів. Завод карбюраторів.

— Де?

— На Височанах. І збільшили акціонерний капітал.

На півтора мільярда. Газети дещо пишуть про наш новий винахід. Ось поглянь,— додав він і звалив Мареків на коліна півцентнера чеських і закордонних газет, а сам знову поринув у якісь папери.

— Я вже два тижні... м-м...— промовив Марек якось здушено.

— Що?

— Вже два тижні не був на своїй фабриці у Бржевні. Я... я не можу наважитись. Там щось діється?

— Угу.

— А... як там мій карбюратор? — допитувався Марек, перемагаючи страх.

— Усе крутиться.

— А... що робить... оте, друге?

Пан Бонді зітхнув і поклав ручку.

— Ти знаєш, що Міксову вулицю довелось перекрити?

— Чому?

— Бо люди ходили туди молитись. Цілими юрбами. Поліція хотіла розігнати їх, то зосталось там сім трупів. Лупцюють дурнів, а вони — як овечки.

— Цього слід було сподіватись, цього слід було сподіватись...— розпачливо мимрив Марек.

— Ми перегородили вулицю колючим дротом,— розповідав далі Бонді.— З довколишніх будинків довелося виселити людей: поспіль тяжкі симптоми релігійності. Тепер там працюють комісії з міністерства охорони здоров'я і з міністерства освіти.

— То, мабуть, влада заборонить мій карбюратор! — з видимою полегкістю зітхнув Марек.

— Ба ні,— заперечив Г. Х. Бонді.— Клерикали страшенно обурюються твоїм карбюратором, а тому прогресивні партії на злість їм захищають його. Ніхто, власне, не знає, про що йдеться. Видно, що ти не читаєш газет. Усе це вироделось в нікому не потрібну полеміку з клерикалізмом. А церква випадково якраз має тут трохи рації. Той проклятутий вікарний єпископ доповів кардиналові-архієпископові...

— Який вікарний єпископ?

— Та один там єпископ Лінда, загалом розумний чоловік. Я, бач, возив його туди, щоб він подивився на той чудодійний Абсолют оком фахівця. Він досліджував там усе діло цілих три дні, весь час сидів у підвалі і...

— Навернувся! — вигукнув Марек.

— Де там! Мабуть, він уже такий загартований щодо бога — або ще більший атеїст, ніж ти, не знаю; але через три дні він прийшов до мене й каже, що з католицької точки зору про бога не може бути й мови, що церква категорично відкидає й засуджує пантеїстичну гіпотезу як ересь; одне слово, це зовсім не легальний, законний бог, підтримуваний авторитетом церкви, ото ж він, як священик, мусить кваліфікувати все це як шахрайство, оману і ересь. Дуже розумно говорив.

— То він не відчув там ніяких надприродних явищ?

— Та ні, він усе там пережив: і осяяння, і чудотворство, і екстаз, і все. Він не заперечує, що все це там відбувається.

— Ну, а як же він це пояснює?

— Ніяк. Каже, що церква не пояснює, а наказує або забороняє. Одне слово, він категорично відмовився компрометувати церкву новим, ще не дослідженим богом. Принаймні так я його зрозумів... А знаєш, що я купив оту церкву на Білій горі?

— Нащо?

— Вона найближче до Бржевнова. Триста тисяч заплатив! Запропонував її писемно й усно тому Абсолютowi там у підвалі, щоб він перебрався туди. Цілком пристойна бароккова церква; крім того, я наперед погодився на будь-яке потрібне переобладнання. І дивна річ: за кілька кроків від церкви, у будиночку номер чотирьох п'ятдесят сім, позавчора стався класичний випадок екстазу з одним монтером; а в самій церкві — ніяких, ну ніякісіньких чудес! Один випадок був аж у Вршовицях, два — навіть у Коширжах, а на Петршинській станції бездротового телеграфу — просто-таки епідемічний спалах релігійності. Всі радіотелеграфісти, що там працюють, раптом з доброго дива почали передавати на весь світ екстатичні радіограми — якесь нове евангеліє: мовляв, бог знову сходить у світ, щоб спасти його, і отаку всячину. Подумай лишень, яке страмовище! Тепер прогресивні газети скубуть міністерство зв'язку, аж пір'я летить; кричать, що «клерикалізм випускає пазури» і всякі такі дурниці. Поки що ніхто не здогадується, що це якоесь пов'язане з карбюратором. Мареку, — додав Бонді пошепки, — я щось тобі скажу, але це таємниця: тиждень тому таке сталося з нашим військовим міністром.

— З ким? — вигукнув Марек.

— Тихо! З військовим міністром. Він був у своїй віллі в Дейвіцях, і раптом на нього зійшло осяяння. Другого дня вранці він вишикував увесь празький гарнізон і почав промовляти перед ним про вічний мир та закликати вояків до мучеництва. Звичайно, йому зразу довелось подати у відставку. В газетах надрукували, ніби він нагло захворів. Отаке-то, друзяко.

— Уже й у Дейвіцях,— тужно мовив інженер.— Це ж страхіття, Бонді, як воно розповзається.

— Невтримно,— погодився пан Бонді.— Один чоловік перевіз фортепіано з тієї зачумленої Міксової вулиці аж на Панкрац, то через двадцять чотири години весь діл охопило...

Пан Бонді не договорив. Увійшов кур'єр і доповів, що прибув єпископ Лінда. Марек почав квапливо прощатись, але Бонді vtиснув його назад у крісло й сказав:

— Тільки сиди й мовчи; цей єпископ — чарівний чолов'яга.

А вікарний єпископ Лінда вже входив до кабінету. То був невисокий веселий добродій у золотих окулярах, з насмішкуватим ротиком, по-священицькому стиснутим у пресимпатичну курячу гузку. Бонді відреккомендував йому Марека як власника того нещасливого бржевновського підвалу. Єпископ задоволено потирив руки, а інженер Марек злісно мурмотів щось про те, що йому, мовляв, дуже приємно, але на обличчі мав затятий вираз, який ніби промовляв: «Поцілуй мене кудись, сутаннику». Єпископ скопировив губенята і жваво обернувся до Бонді.

— Пане голово,— бадьоро сказав він після кількох загальних фраз.— Я прийшов до вас у вельми делікатній справі. Вельми делікатній,— повторив він зі смаком.— Ми обговорювали вашу... м-м... вашу проблему в консисторії. Його превелебність, наш архіпастир, схильний уладнати цю прикру історію по змозі тихіше. Розумієте, оту непристойну комедію з чудесами. Даруйте, я не хочу зачіпати честь пана... пана власника...

— Будь ласка, говоріть,— похмуро мотнув головою Марек.

— Ну, одне слово, весь той скандал. Його превелебність зволили висловитись так, що з погляду віри й розуму не може бути нічого прикрішого, ніж оте без-

божне, просто-таки блюзнірське порушення законів природи...

— Дозвольте! — обурено вигукнув Марек. — Закони природи будьте ласкаві полишити нам. Ми ваших догматів не чіпаємо!

— Помиляєтесь, добродію, — жваво відповів вікарний єпископ. — Помиляєтесь. Наука без догматів — це лише купка сумнівних тверджень. Але гірше те, що ваш Абсолют суперечить церковним законам. Він не узгоджується з ученням про святощі. Не рахується з церковними традиціями. Грубо порушує вчення про святу трійцю. Не зважає на апостольську ієрархію. Не піддається навіть церковним екзорцизмам. І так далі. Одне слово, поводить ся так, що ми мусимо категорично відкинути його.

— Ну, ну, — примирливо озвався пан Бонді. — Поки що він поволив ся досить... пристойно.

Вікарний єпископ остережливо підняв палець.

— Поки що — так. Але ми не знаємо, як він поводитиметься далі. Завважте, пане голово, — він раптом перейшов на довірчий тон. — Вам ідеться про те, щоб не було скандалу. Нам також. Ви б хотіли непомітно усунути цю прикрість як практична людина. Ми теж — як божі слуги й представники. Ми не можемо допустити, щоб з'явився якийсь новий бог чи навіть нова релігія.

— Слава богу, — зітхнув з полегкістю Бонді, — я знаю, що ми домовимося.

— Чудово! — вигукнув єпископ, радісно блискаючи окулярами. — Головне — домовитись! Високоповажана консисторія постановила, що з огляду на інтереси церкви вона, як виняток, може взяти під свою опіку той ваш... м-м... Абсолют; вона спробує привести його до згоди з католицьким віровченням і оголосить будинок номер тисяча шістсот п'ятдесят один у Бржевніви чудотворним місцем для богомілля і...

— Ого! — вигукнув Марек і схопився.

— Вибачте! — владно кинув єпископ. — Чудодійним місцем для богомілля; одначе з деякими застереженнями. Перша умова: щоб у вищезгаданому номері виробництво Абсолюту обмежилось до найменшої можливої міри; щоб там вироблявся тільки слабенький, мало вірулентний, дуже розріджений Абсолют, що виявлявся б не так непогамовно і тільки спорадично,

як було в Лурді. А інакше ми не можемо взяти на себе відповідальність.

— Гаразд,— погодився пан Бонді.— А далі?

— Далі,— провадив єпископ,— щоб його виробляли тільки з вугілля, добутого в Малих Сватоньовицях. Як ви, з ласки вашої, самі знаєте, це чудотворне місце, місце культу діви Марії; тож, сподіваємося, з допомогою того ж таки тамтешнього вугілля ми влаштуємо в тисяча шістсот п'ятдесят першому номері в Бржевнові осередок культу матері божої.

— Як вам завгодно! — відказав Бонді.— Ще щось?

— По-третє, ви зобов'яжетеся, що більше ніде, ні тепер, ні в майбутньому, Абсолюту вироблятися не буде.

— Цебто як?! — вигукнув голова правління МЕАТ.— А наші карбюратори?

— Ніколи не будуть уведені в дію, крім того єдиного, бржевновського, що стане власністю святої церкви, і тільки церква буде ним користуватись.

— Дурниця,— заперечив пан Бонді.— Карбюратори будуть вироблятися. Через три тижні їх буде складено десять штук. За перше півріччя — тисячу двісті. За рік — десять тисяч. Стільки в нас уже заплановано.

— А я вам кажу,— мовив вікарний єпископ тихо й солодко,— що через рік не буде працювати жоден карбюратор.

— Чого б то?

— Того, що ні релігійним людям, ні атеїстам не потрібен реальний, активний бог. Не потрібен, панове. Це виключено.

— А я вам кажу,— запально втрутився Марек,— що карбюратори будуть! Тепер... Тепер я сам за них; саме через те я хочу їх, що ви їх не хочете. Всупереч вам, ваша єпископська милосте, навсупереч усім заботонам, навсупереч усьому вашому Римові! І я перший вигукну,— інженер Марек набрав повні груди повітря й прокричав з немелодійним запалом: — Хай живе Perfect Carburator!

— Побачимо,— зітхнувши, сказав вікарний єпископ Лінда.— Ви, панове, самі переконаєтесь, що високоповажна консисторія мала рацію. Не далі як за рік ви самі припините виробництво Абсолюту. Але доти скільки шкоди, скільки шкоди він наробить! Панове, ради бога, не думайте, що церква впроваджує бога в світ!

Церква його тільки обмежує й скеровує. А ви, панове безвірники, дозволяєте йому розмножитись, ніби повинь. Корабель святого Петра перетриває й цей новий потоп; він, як Ноїв ковчег, перепливе через море Абсолюту. Але вашому сучасному суспільству,— гучним голосом вигукнув єпископ,— буде непереливки!

Розділ VI. МЕАТ

— Панове,— сказав голова правління Г. Х. Бонді на нараді правління фірми МЕАТ 20 лютого.— Можу повідомити вас, що вчора один щойно збудований корпус нового заводського комплексу на Височанах здано в експлуатацію. Найближчими днями почнеться серійне виробництво карбюраторів — для початку по вісімнадцять штук на день. У квітні вже розраховуємо на шістдесят п'ять штук. На кінець травня — двісті штук щодня. Ми проклали п'ятнадцять кілометрів власних залізничних колій — головним чином для завезення вугілля. Встановлюється дванадцять парових казанів. Розпочато будівництво нового житлового кварталу для робітників.

— Дванадцять парових казанів? — недбало, ніби між іншим перепитав доктор Губка, лідер опозиції.

— Так, поки що дванадцять,— підтвердив пан Бонді.

— Дивно,— сказав доктор Губка.

— Я вас питаю, панове,— сказав пан Бонді,— що дивного в дванадцяти парових казанах? Для такого великого виробничого комплексу...

— Авжеж! — озвались голоси.

Доктор Губка іронічно всміхнувся.

— А нащо п'ятнадцять кілометрів залізничних колій?

— Для довозу вугілля та сировини. За розрахунками, коли завод досягне повної потужності, буде потрібно вісім вагонів вугілля щодня. Я не розумію, що може мати доктор Губка проти завезення вугілля.

— А те,— вигукнув доктор Губка, схопившись,— що вся ця історія вкрай підозріла. Так, панове, надзвичайно підозріла. Пан голова правління примусив збудувати завод для виробництва карбюраторів. Карбюратор, як він запевнив нас,— єдина рушійна сила в майбутньому. Карбюратор, як він недвозначно твердив, може розвинути тисячі кінських сил на одному відрі вугілля.

А тепер голова розказує нам про якихось дванадцять парових казанів та про цілі вагони вугілля для тих казанів. Панове, прошу вас, поясніть мені, чому тоді відра вугілля не вистачить для нашого заводу? Нащо нам установлювати парові казани, коли ми можемо мати атомні двигуни? Панове, коли весь цей карбюратор — не афера, тоді я не розумію, чому пан голова не встановлює на нашому новому заводі таких двигунів. Я цього не розумію — і ніхто не розуміє. Чому пан голова не довіряє тим своїм карбюраторам настільки, щоб установити їх на наших власних заводах і фабриках? Панове, це дуже погана реклама для наших карбюраторів, коли сам виробник не хоче або не може їх використовувати! Панове, прошу вас, запитайте пана голову правління, які в нього мотиви. Щодо мене, то я вже маю свою думку. Я скінчив.

І доктор Губка рішуче сів, переможно просурмивши носом у хусточку.

Члени правління пригнічено мовчали: обвинувачення, висунуте доктором Губкою, було аж занадто ясне. Пан Бонді не зводив очей від паперів; у його обличчі ніщо й не здригнулось.

— М-м-м... — примирливо озвався старий Розенталь. — Пан голова нам усе пояснить. Ну, звісно, все з'ясується, панове. Я гадаю, що... м-м-м... звісно... в найкращому розумінні. Пан доктор Губка має певну... м-м-м... звісно... щодо того, що він нам сказав.

Пан Бонді нарешті звів очі.

— Панове, — тихо сказав він, — я пред'явив вам схвальний відгук наших інженерів про карбюратор. Усе справді так, як вам сказали. Карбюратор — це не афера. Ми виготовили десять штук на спробу. Всі працюють бездоганно. Ось вам точні дані. Карбюратор номер один приводить в рух водогінну помпу на Сазаві, працює без зупинки вже два тижні. Номер два — землечерпалка на горішній Влтаві — працює прекрасно. Номер три — в дослідній лабораторії брненської політехніки. Номер чотири — пошкоджено під час перевезення. Номер п'ять — освітлює Градець-Кралове. Це десятикілограмовий зразок. П'ятикілограмовий номер шість — на млині в Сланому. Номер сьомий установлено для центрального опалення кварталу житлових будинків у Новому Месті. Власник тих будинків — присутній тут фабрикант Махат. Прошу, пане Махат!

Той, до кого зверталися — вже літній добродій, — ніби прокинувся зі сну.

— Перепрошую?

— Ми хочемо спитати, як діє ваше центральне опалення.

— Що? Яке опалення?

— У ваших нових будинках, — лагідно пояснив пан Бонді.

— У моїх будинках? Я не маю ніяких будинків.

— Ну-ну-ну! — озвався пан Розенталь. — Ви ж торік будували.

— Я? — здивувався Махат. — Ваша правда, будував; але я, розумієте, вже подарував ті будинки. Роздав, розумієте?

Пан Бонді пильно подивився на нього.

— Кому, пане Махат?

Махат ледь зашарівся:

— Ну, бідним людям, розумієте? Я оселив там бідних людей. Я... я, бачте, дійшов до такого переконання, і... одне слово — бідним людям, розумієте?

Пан Бонді не спускав з нього очей, наче слідчий.

— А чому, пане Махат?

— Я... ну, я чогось мусив так зробити, — розгубився Махат. — Отак якось найшло на мене... Ми повинні бути святими, розумієте?

Голова правління МЕАТ нервово затарабанив пальцями по столу.

— А ваша родина?

Махат радісно заусміхався:

— О, ви знаєте, ми в цьому всі згодні. Ці бідні люди такі святі! Серед них є хворі... Моя дочка слугує їм, розумієте? Ми всі так змінилися!

Пан Бонді опустив погляд. Махатова дочка Елен, білява Елен, Елен з сімдесятьма мільйонами посагу слугує хворим! Елен, що могла, що мала, що вже наполовину погодилася стати пані Бонді! Г. Х. Бонді закусив губу. Гарний сюрприз, нема що казати!

— Пане Махат, — почав він здушеним голосом, — я тільки хотів спитати, як вас опалює ваш новий карбюратор.

— О, знаменито! У всіх тих будинках так тепло, так гарно! Немовби вони опалюються безмежною любов'ю! Ви знаєте, — заговорив Махат натхненно, втираючи сльози, — хто увійде туди, той раптом стає зовсім

іншою людиною. Там так, наче в раю. Ми живемо, немов на небі — всі ми. Ах, прийдіть до нас, будьте з нами!

— Ви бачите, панове,— згнітивши серце, сказав пан Бонді,— що карбюратори працюють так, як я вам обіцяв. Прошу вас не ставити дальших запитань.

— Ми тільки хочемо знати,— войовниче вигукнув доктор Губка,— чому не встановлюють карбюраторів на новому заводі! Чого це ми маємо палити дорогим вугіллям, запроваджуючи для інших атомну енергію? Чи збирається пан Бонді повідомити свої резони?

— Не збирається,— відрубав Бонді.— Ми палитимемо вугіллям. З причин, відомих мені, для нашого виробництва атомна енергія непридатна. Ну, годі, панове! Всю цю справу я розглядаю як питання довіри до мене.

— Якби ви знали,— озвався Махат,— як гарно людині в стані святості! Панове, раджу вам щиро: роздайте все, що маєте! Будьте бідними й святими, зречіться мамони і молитесь єдиному богові!

— Ну, ну,— почав укуськувати його пан Розенталь.— Пане Махат, ви дуже славний і милий чоловік, так, так, дуже славний... Але знаєте, пане Бонді, я довіряю вам. Знаєте, що? Пришліть мені один такий карбюратор для центрального опалення! Панове, я спробую, га? Що там балакати! Так, так, пане Бонді!

— Ми всі брати перед богом,— з осяйним лицем продавив Махат.— Панове, віддайте завод біднякам! Я пропоную перетворити МЕАТ на релігійну громаду Покірних Сердець. Ми будемо зерням, з якого виросте дерево боже. Царство боже на землі.

— Прошу слова! — кричав доктор Губка.

— То що, пане Бонді? — наполягав старий Розенталь.— Бачте, я за вас. Так, так, позичте мені один такий карбюратор! Пане Бонді!

— Бо сам бог сходить на землю! — екстатично провіщав Махат.— Слухайте заповідь його: «Будьте як святі й неїмущі; відкрийте серце своє вічності; будьте чисті в любові своїй». Знаєте, панове...

— Прошу слова! — хрипів доктор Губка.

— Тихо! — гримнув голова правління Бонді, блідий, з вогнем в очах, і підвівся в усій своїй стокілограмовій величі.— Панове, якщо вам не до вподоби завод карбюраторів, я можу взяти його у свою власність. За доте-

перішні витрати розрахуюся з вами до гелера. Я складаю з себе повноваження, панове. Бувайте здорові.

Доктор Губка схопився з місця.

— Панове, я протестую! Ми протестуємо! Ми не продамо виробництво карбюраторів! Панове, це ж такий чудовий товар! Даруйте, ми нікому не дозволимо заморочити собі голову так, щоб ми зреклись такого прибуткового діла! Дозвольте, панове...

Пан Бонді задзвонив у дзвоник.

— Друзі,— промовив він засмучено,— обличшмо це поки що. Мені здається, що наш колега Махат... м-м... трошечки нездужає. Що ж до карбюраторів, то я, панове, гарантую стоп'ятдесятипроцентний дивідент. Пропоную закінчити дебати.

Доктор Губка знову попросив слова.

— Я пропоную, панове, щоб кожному з членів правління надали один карбюратор, так би мовити, на експертизу!

Пан Бонді подивився на всіх присутніх; у його обличчі щось тіпалось, він хотів щось сказати, але тільки здвигнув плечима й процідив крізь зуби:

— Гаразд.

Розділ VII. Go on! ¹

— Як там наш курс у Лондоні?

— Акції MEAT — учора тисяча чотириста сімдесят. Позавчора сімсот двадцять.

— Добре.

— Інженера Марека обрано почесним членом сімдесяти наукових товариств. Він напевне одержить Нобелівську премію.

— Добре.

— Потік замовлень з Німеччини. Понад п'ять тисяч карбюраторів.

— Ага.

— З Японії дев'ятсот замовлень.

— Ти диви!

— У Чехії зацікавлення невелике. Три нових замовлення.

---

¹ Нумо далі! (Англ.)

— Гм... Можна було сподіватись. Розумієте, наші мізерні масштаби...

— Російський уряд замовив зразу двісті штук.

— Добре. А в сумі?

— Тринадцять тисяч замовлень.

— Добре. Як там з будівництвом?

— Цех атомних автомобілів уже перекрыли. Секція атомних літаків через тиждень розпочне роботу. Кладуть фундаменти цеху атомних локомотивів. Одне крило цеху суднових двигунів уже працює.

— Стривайте. Запровадьте назви «атомобіль», «атомотор», «атомотив», розумієте? А як там у Крольмуса з атомною гарматою?

— Уже виготовляє модель у Пльзені. Наш атомний циклокар кінчає на брюссельському автодромі тридцять тисячу кілометрів. Досяг швидкості двісті сімдесят кілометрів на годину. На півкілограмові атомоторки маємо за останні два дні сімдесят тисяч замовлень.

— А ви ж казали щойно, що всього тринадцять тисяч.

— Тринадцять тисяч стаціонарних атомних казанів. Вісім тисяч обігрівальних установок для центрального опалення. Майже десять тисяч автомобілів. Шістьсот двадцять тисяч атомних літаків. Наш літак «А-сім» долетів з Праги до Мельбурна не заправляючись; усі на літаку здорові. Ось телеграма.

Пан Бонді підвівся.

— Так це ж чудово, друзяко!

— У відділі господарських машин п'ять тисяч замовлень. У відділі малих двигунів — двадцять дві тисячі. Сто п'ятдесят атомних помп. Три атомні преси. Дванадцять атомних печей для високих температур. Сімдесят п'ять атомних радіотелеграфних станцій. Сто десять атомних локомотивів — переважно для Росії. Ми заснували генеральні агентства в сорока восьми столицях. Американський «Steel-Trust»¹, берлінська АЕГ, італійський ФІАТ, Маннесман, Крезо і шведські металургійні заводи пропонують об'єднатися. Крупп купує наші акції за будь-яку ціну.

— Як новий випуск?

— У тридцять п'ять разів перевищений. Газети прокують двохсотпроцентний супердивідент. Між ін-

¹ Сталевий трест (англ.).

шим, газети взагалі більше ні про що не пишуть — тільки про нас. Соціальна політика, спорт, наука, техніка — скрізь тільки карбюратор. Наш німецький кореспондент надіслав нам сім тонн газетних вирізок, французький — чотири центнери, англійський — цілий вагон. Наукова, фахова література про атомний двигун, що має вийти в цьому році, оцінюється в шістдесят тонн. Англо-японська війна припинилася через брак зацікавлення громадськості. В самій Англії дев'ять тисяч безробітних шахтарів. У бельгійському кам'яновугільному басейні стався бунт: чотири тисячі загиблих. Більше половини вугільних шахт на всьому світі припинили роботу. Переповнені нафтосховища в Пенсільванії загорілись. Пожежа триває.

— Пожежа триває,— мрійно повторив Бонді.— Пожежа триває! Боже, це ж триумф!

— Голова правління Банської вугільної компанії застрелився. Біржа просто шаленіє. В Берліні сьогодні вранці наш курс піднявся вище восьми тисяч. Рада міністрів засідає без перерви: хочуть оголосити воєнний стан. Пане голово, це не винахід, це переворот!

Пан Бонді й генеральний директор МЕАТ мовчки дивились один на одного. Ні той, ні той не були поетами, але в ту хвилину їхні душі співали.

Директор присунувся зі стільцем ближче й сказав півголосом:

— Пане голово, Розенталь збожеволів.

— Розенталь?! — вигукнув Г. Х. Бонді.

Директор невесело кивнув головою.

— Зробився ортодоксальним іудаїстом. Ударився в талмудичну містику, в кабалу. Пожертвував десять мільйонів на сіонізм. Недавно жахливо посварився з доктором Губкою. Той, бачте, записався в «чеські брати».

— Вже й Губка!

— Так. Я гадаю, що цю заразу в наше правління заніс Махат. Ви не були на останньому засіданні, пане голово. То було страхіття — всі до самого ранку говорили тільки на релігійні теми. Губка запропонував, щоб ми передали свої заводи робітникам. На щастя, проголосувати про це забули. Всі були наче подурілі.

Пан Бонді гриз нігті.

— Слухайте, що мені з ними робити?

— Гм... А що тут зробиш? Це якийсь епідемічний невроз. Уже й у газетах дещо проскакує, правда, всі газети заповнені самим карбюратором, і ні на що більше не лишається місця. Безліч випадків релігійного екстазу. Якась психічна інфекція, чи що. Я недавно бачив доктора Губку: він коло Промбанку проповідував перед натовпом щось у такому дусі, щоб ми провітили свої душі й торували шлях богу. Страшенні дурниці говорив. І навіть творив чудеса. З Форстом — те саме. Розенталь зовсім здурів. Міллер, Гомола й Колатор виступили з пропозицією про добровільну бідність. Уже й правління скликати не можна. Це ж справжня божевільня, пане голову. Доведеться вам самому давати раду всьому.

— Пане директоре, це ж просто жах! — прошепотів Г. Х. Бонді.

— Атож. Ви чули про Цукробанк? Там охопило зразу всіх службовців. Повідкивали каси й заходились роздавати гроші всім, хто прийде. І навіть палили банкноти пачками на вогнищі, розкладеному в головному касовому залі. Якийсь «релігійний більшовизм», сказав би я.

— В Цукробанку? А там нема нашого карбюратора?

— Є. Для центрального опалення. Цукробанк був перший, що придбав його. Тепер поліція закрила банк. Бо, ви знаєте, і адміністрацію, і навіть директорів захопило.

— Пане директоре, я забороняю продавати карбюратори банкам.

— Чому?

— Забороняю, і квит! Хай топлять вугіллям!

— Трохи запізно. Всі банки вже встановлюють нашу систему опалення. А тепер ми монтуємо його в парламенті й усіх міністерствах. Центральний карбюратор на Штваніці вже готовий, він має освітлювати всю Прагу. П'ятдесятикілограмовий велетень, розкішний двигун. Післязавтра о шостій годині його урочисто введуть в дію. Мають бути присутні президент, староста Праги, магістрат і представники МЕАТ. Ви повинні прийти. Насамперед ви.

— Боронь боже! — перелякано вигукнув Бонді. — Ні, ні, нізащо в світі. Я не піду.

— Треба, пане голову. Ми ж не можемо послати туди Розенталья або Губку. Адже то буйні божевільні. Вони б

там наговорили бозна-чого. Тут ідеться про репутацію фірми. Староста міста має підготовану промову на честь нашого витвору. Прибудуть представники дипломатичного корпусу й закордонної преси. Велике свято. Як тільки на вулицях засвітиться світло, повсюди військові оркестри заграють туш, співатимуть хори співочого товариства «Глаголь», Кржижковського, Дед-расбора, учительський хор, буде фейерверк і салют — сто один гарматний постріл, ілюмінація Празького Граду і ще бозна-що. Пане голово, ваша присутність там необхідна.

Г. Х. Бонді стомлено підвівся.

— Боже, о боже, якщо можеш,— зашепотів він,— звільни мене від чаши сієї...

— То підете? — допитувався невблаганний директор.

— Боже, боже, нащо ти покинув мене!

Розділ VIII. На землечерпалці

На Влтаві, трохи вище Штеховиць, нерухомо стояла у вечірньому присмерку землечерпалка ME-28. Начеплені на безкінечний ланцюг ковші вже перестали виносити нагору холодний пісок із влтавського дна; вечір був теплий і тихий, пропахлий свіжоскошеною травою та подихами лісу. На північному заході ще світилась спокійна жовтогаряча вечірня заграва. Серед віддзеркаленого у воді неба де-не-де зблискувала божественною іскрою хвилька: сяйне, зашумить і розтане в фосфоричній гладіні.

Від Штеховиць плыв до землечерпалки човен; плыв поволі проти бистої течії, чорний на тлі ясної річки, ніби жук-плавунець.

— Хтось до нас їде,— спокійно мовив матрос Кузенда, що сидів на кормі землечерпалки.

— Двоє,— трохи перегодя докинув механік Брих.

— Я вже знаю хто,— сказав пан Кузенда.

— Ота парочка зі Штеховиць,— відказав Брих.

— Піду заварю їм кави,— вирішив пан Кузенда й спустився вниз.

— Так, так, дітки! — загукав пан Брих до човна.— Лівіше! Лівіше! Дівчино, давайте мені руку, отак! І гоп — нагору!

— Ми з Пепиком... — почала дівчина, опинившись на палубі.— Ми... ми хотіли...

— Добри вечір,— привітався молодий робітник, що піднявся на палубу вслід за нею.— А де ж пан Кузенда?

— Пан Кузенда варить каву,— відповів механік.— Сідайте. Дивіться, ще хтось сюди пливе. Це ви, пекарю?

— Я! — озвався голос.— Добри вечір, пане Брих. Везу вам поштаря та пана лісника.

— Ну, то гайда нагору, брати,— сказав пан Брих.— Як пан Кузенда зварить каву, так і почнемо. Хто ще приїде?

— Я,— почулося з-за борту землечерпалки.— Я, Гудец, хочу вас послухати.

— Здорові були, пане Гудец,— сказав механік униз.— Піднімайтесь нагору, тут є драбинка. Зачекайте, я вам подам руку, пане Гудец, ви ж тут іще не були.

— Пане Брих,— гукали ще якісь люди з берега,— пошліть по нас човна, гаразд? Ми хочемо до вас!

— Змотайтесь по них, ви, там унизу! — сказав пан Брих.— Хай кожному дістанеться слова божого. Брати й сестро, сідайте, сідайте. Тут чисто, відколи в нас поставили кальбуратор. Брат Кузенда принесе вам кави, та й почнемо. Здорові були, хлопці. Лізьте нагору.— Потім пан Брих нахилився над люком, драбинка в якому вела вниз, у нутро землечерпалки.— Агов, Кузендо, на палубі десятеро!

— Гаразд,— озвався знизу приглушений голос.— Уже несу.

— Ну, то сідайте,— припрошував Брих.— Пане Гудец, у нас тут є сама кава; гадаю, ви не образитесь.

— Та що ви! — запевнив пан Гудец.— Я тільки хотів бачити ваше... вашу... ваше засідання.

— Наші молитовні збори,— спокійно поправив його Брих.— Розумієте, тут ми всі брати. Треба вам знати, пане Гудец: я був алкоголік, а Кузенда вдарився в політику, і ось раптом зійшла на нас благодать. І оці брати й сестра,— він показав рукою круг себе,— їздять до нас щовечора молитись про такий самий духовний дар. Осьде у пекаря була ядуха, а Кузенда його зцілив. Ну, пекарю, розкажіть, як воно було.

— Кузенда поклав на мене руки,— тихо, екстатично промовив пекар,— і враз у мене в грудях розлилося таке тепло. Знаєте, так, наче щось усередині луснуло, і я почав так дихати, наче по небу літав.

— Стривайте, пекарю,— поправив його Брих.— Ку-

зенда не накладав рук. Він і сам не знав, що творить чудо. Він тільки зробив на вас рукою отак-о, а ви тоді сказали, що можете дихати. Ось як воно було.

— І ми були при тому,— докинула дівчина з Штеховиць,— У пана пекаря тоді було сяйво навкруг голови. А мені потім пан Кузенда замовив сухоти, правда, Пепику?

Юнак із Штеховиць підтвердив:

— Це чистісінька правда, пане Гудец. Але те, що сталося зі мною, ще дивніше. Я не був порядний, пане Гудец; я вже й у тюрмі сидів — за крадіжку та й ще за дещо, розумієте? Ось пан Брих може вам сказати.

— Та це пусте,— махнув рукою Брих.— Вам тільки благодаті бракувало. Але тут, у цьому місті, пане Гудец, діються дивні речі. Та ви, мабуть, і самі відчуваєте. Брат Кузенда вміє гарно про це говорити, бо він колись ходив на мітинги. Дивіться, він уже йде.

Усі обернулись до люка, що вів з палуби в машинний відділ. З того люка виринула бородата фізіономія з вимушеною, розгубленою усмішкою, мов у людини, яку підпихають ззаду, а вона вдає, ніби нічого не діється. Кузенду вже було видно до пояса — в обох руках він держав великий лист бляхи, на якому стояли кухлики та консервні бляшанки. Він якось непевно всміхався і все піднімався вгору. Уже видно було його ступні на рівні палуби, а пан Кузенда все піднімався зі своїми кухликами. Аж на висоті півметра над люком він спинився, перебираючи ногами: вільно висів у повітрі й видимо намагався дістати ступнями палубу.

Панові Гудецу здавалося, що це сон.

— Що з вами, пане Кузендо? — вигукнув він майже злякано.

— Нічого, нічого,— заспокоїв його Кузенда, відштовхуючись ногами від повітря, і пан Гудец згадав, що колись, як він був малий, у нього над ліжечком висів образок ушестя господнього і на тому образку Христос та апостоли отак самісінько висіли в повітрі, веслючи ногами, але без такого збентеженого виразу.

Раптом пан Кузенда сіпнувся вперед і поплив, поплив у вечірньому повітрі над палубою, немовби його ніс лагідний вітрець. Часом він піднімав ногу, ніби хотів ступнути вперед, та видимо боявся за свої кухлики.

— Будьте ласкаві,— візьміть цю каву,— сказав він квапливо.

Механік Брих підняв обидві руки й забрав у нього лист із кухликами. Тоді Кузенда звів ноги, схрестив руки на грудях, зависнувши нерухомо, з ледь схиленою набік головою, і почав:

— Вітаю вас, брати. Не бійтеся, що я літаю. Це тільки знак. Панночко, ви беріть отой кухлик, що з квіточками.

Механік Брих роздавав кухлики та бляшанки. Ніхто не важився щось сказати; ті, хто ще не бував тут, зацікавлено дивились на Кузендину левітацію. Старші гості помалу сьорбали каву, а між ковтками ніби молились.

— Уже випили? — трохи перегода спитав Кузенда й широко розплющив бляклі, сповнені екстазу очі. — Ну, то я почну. — Тоді прокашлявся, хвильку помовчав і справді почав: — У ім'я отця! Браття і сестро, ми зійшлися для молитви на цій землечерпалці, де нам являється благодать. Я не буду відсилати геть безвірників та глузівників, як роблять спирити. Пан Гудец прийшов як безвірник, а пан лісник тішився, що побачить кумедію. Вітаю вас обох, але щоб ви знали, як я бачу вас наскрізь завдяки тій благодаті, то ви, ліснику, дудлите горілку й проганяєте вбогих людей з лісу, і батькуєте їх, коли треба й коли не треба. Не робіть так. А ви, пане Гудец, іще більший шахраюга, таж ви самі добре знаєте, про що я кажу, а гарячкуватий аж занадто. Віра вас направить і спасе.

На палубі панувала глибока тиша. Пан Гудец, похмурий, не підводив очей. Лісник хлипав, шморгав носом і тремтячою рукою налапував кишеню.

— Я знаю, пане ліснику, — ласкаво мовив згори Кузенда, — що вам хочеться закурити. То закуріть собі. Ви тут у себе вдома.

— Рибки, — зашепотіла дівчина, показуючи рукою на гладінь Влтави. — Диви, Пепику, як ті коропці припливли послухати.

— То не коропці, — озвався осяяний благодаттю Кузенда. — То дергуни, чи окуні. А ви, пане Гудец, не мучтеся своїми гріхами. Гляньте на мене: я ні про що не дбав, тільки про саму політику. А я вам кажу, що й це гріх. А ви, ліснику, не плачте, я ж не хотів вас уразити. Хто раз спізнав благодать, той бачить людей наскрізь. Брих, адже правда, що ви читаєте в душі кожного?

— Читаю, — potwierдив пан Брих. — Он пан поштар

саме думає, що якби ви та допомогли його донечці. У неї золотуха, правда, поштарю? Пан Кузенда їй може, тільки приведіть її сюди.

— Кажуть — «забобони», «забобони»...— мовив Кузенда.— Браття, якби мені перше хто був сказав про бога, я б із нього тільки посміявся. Такий був зіпсутий. А коли нам тут, на землечерпалці, поставили отой новий двигун, що без пального крутиться, то вся брудна робота відпала. Еге ж, пане Гудец, це перше чудо, що тут сталося: той кальбуратор усе робить сам, наче має людський розум. І землечерпалка оця пливе сама собою, куди має плисти, і дивіться, як міцно стоїть на місці. Он гляньте, якорі ж підняті. Вона стоїть без якорів, а тоді знову пливе сама туди, де треба чистити дно, і сама пускається до роботи, і сама перестає. Нам, себто Брихові й мені, й за холодну воду братись не треба. І хай мені хто скаже, що це не чудо. А коли ми це діло побачили, правда ж, Бриху, то зачали міркувати, і врешті нам стало ясно. Це божа землечерпалка, це залізна церква, а ми тут ніби священики. Адже колись у давнину господь бог являвся людям у джерелах або, як у стародавніх греків, у дубах, а часом і в жінках, то чом це він не може явитись і в землечерпалці? Чого б то йому гребувати машиною? Машина була чистіша за черницю, а в Бриха тут усе начищено, мов у буфеті в доброї господині. Це я так, між іншим. І, щоб ви знали, бог не такий безконечний, як кажуть католики. Він має в поперечику метрів із шістсот, а по краях уже слабший. Найсильніший він отут, на землечерпалці. Тут він творить чудеса, а на березі тільки посилає осяяння та навертає до віри; а в Штеховицях, коли вітер свіжий, чути лише такі святі пахощі. Тут повз нас пропливали веслярі з «Блискавки» та з Чеського веслярського клубу, і на них усіх теж зійшла благодать. Отака сила в нього тут. А чого той бог від нас хоче, це можна тільки відчутити отут, усередині,— виголосив Кузенда, патетичним жестом показуючи на серце.— Я знаю, що він не терпить політики й грошей, великого розуму, гордості, пихи, знаю, що він страшенно любить дітей і тварин, що він дуже радіє, коли ви сюди приходите, і що він схвалює добрі діла. Він великий демократ, браття. Нам, тобто Брихові й мені, пече руки кожен гелер, поки не купимо на нього кави для всіх. У ту неділю було тут душ кількасот, і на обох

берегах сиділи, то знаєте, кава у нас примножилася так, що на всіх вистачило, та ще яка була кава! Але то, браття, все тільки знаки. Найбільше чудо — це те, що він робить з нашими почуттями. Так тобі гарно тоді буває, що аж мороз поза спиною біжить. Часом здається тобі, ніби ось-ось помреш від любові та щастя, ніби ти — одне ціле з отією водою, що внизу, і з усіма тваринками, і з землею та камінням, або немов тебе колихає на руках якийсь велетень і до серця пригортає — ну, словами й не розкажеш. Усе довкола співає й бринить, ти розумієш усі німі мови, і воду, і вітер, і все бачиш, як воно одне з одним і з тобою пов'язане, враз усе розумієш краще, ніж якби в книжці читав. А іншим разом зійде на тебе, немов падучка, так що й піна на губах виступить. А інколи воно наростає помалу, але пройме тебе до останньої жилочки. Брати й сестро, нічого не бійтеся: он сюди пливуть два жандарі, щоб нас розігнати, бо ми, мовляв, недозволене зборище. А ви спокійно чекайте та покладіться на землечерпального бога.

Було вже темно, але вся палуба землечерпалки й обличчя людей світилися ніжним сяйвом.

— Агов! — гукнув чоловічий голос.— Є там пан Кузенда?

— Тут! — промовив Кузенда херувимським голосом.— Піднімайтесь сюди, брати жандарі! Я знаю, що на мене заявив шинкар із Штеховиць.

На палубу піднялися два жандарми.

— Котрий з вас Кузенда? — спитав старший чином.

— Це я,— відказав Кузенда, підносячись трохи вище.— Прошу, пане вахмістре, йдіть сюди, нагору.

І враз обидва жандарми теж піднеслись у повітря й попливли вгору до Кузенди. Їхні ноги розпачливо намацували якусь опору, руки хапались за невідчутне повітря, чути було їхній частий, здушений віддих.

— Не бійтеся, жандарі,— велично промовив Кузенда,— моліться вслід за мною: «Боже-отче, ти, що втілився в це судно...»

— Боже-отче, ти, що втілився в це судно...— хрипким голосом повторив старший жандарм.

— Боже-отче, ти, що втілився в це судно! — заголосив пан Гудец, падаючи навколішки, і до нього приєднався хор голосів.

Редактор Цирил Кевал, місцевий репортер празьких «Лідових», того дня надів чорний костюм і зразу по шостій годині вечора подався на Штваницю, щоб написати репортаж про урочисте відкриття нової Центральної карбюраторної електростанції для освітлення Великої Праги. Він пропхався крізь юрби цікавих, що затопили весь Петрський квартал, і крізь три ряди охорони проник аж до невеличкої бетонної споруди, обвішаної прапорами. З середини споруди чути було лайку монтажників — вони, звісно, не впоралися вчасно і тепер квапилися надолужити згаяне. Вся електростанція була схожа більше на громадську вбиральню. Біля неї, замислений, трохи схожий на заглиблену в філософські роздуми чаплю, походжав старенький редактор Чванчара з газети «Село».

Пан Чванчара ласкаво звернувся до молодого газетяра:

— Побиймося об заклад, пане колего, що сьогодні щось станеться. Я ще не бачив таких свят, щоб на них не скоїлась якась несосвітенна дурниця. А я, лебедику, вже сорок років газетяр.

— Метре,— докинув Кевал,— от диво, так диво, правда? Оцей ось будиночок освітлюватиме всю Прагу, і рухатиме трамваї та поїзди за шістдесят кілометрів, і тисячі фабрик, і...

Пан Чванчара скептично труснув головою.

— Побачимо, колего, побачимо. Нас, стару гвардію, вже ніщо не здивує, хоча...— тут пан Чванчара стишив голос до шепоту.— Завважте, колего, що тут навіть запасного карбюратора нема. Якби оцей поламався або, скажімо, його висадили в повітря, тоді... розумієте?

Кевала взяла досада, що він сам не дійшов до такої думки, і він став суперечити:

— Це виключено, метре. Я маю надійну інформацію. Ця електростанція поставлена тільки про людське око. Справжня станція десь інде; вона... вона...— шепотів він, показуючи пальцем собі під ноги.— Я не маю права казати, де. Ви помітили, метре, що в Празі весь час перебруковують вулиці?

— Вже сорок років,— задумливо відказав пан Чванчара.

— Отож, отож,— натхненно брехав Циріл Кевал.— Розумієте, з воєнних міркувань. Величезна система підземних ходів. Склади, порохові погребі і так далі. Я маю цілком певну інформацію. Шістнадцять карбюраторних підземних фортів навколо Праги. Нагорі ані сліду, тільки футбольне поле, кіоск з газованою водою або патріотичний пам'ятник, хе-хе, розумієте? Через це ж і споруджують стільки пам'ятників.

— Юначе,— зауважив пан Чванчара.— Що там знає нинішнє покоління про війну! От ми б могли дещо розказати... Ага, он уже приїхав пан староста.

— І новий військовий міністр. Бачте, я ж вам казав. Ректор політехніки. Генеральний директор МЕАТ. Верховний рабин.

— Французький посол. Міністр громадських робіт. Колего, давайте пропихатися всередину. Архієпископ. Італійський посол. Голова верховного суду. Президент спортивного товариства «Сокіл». Ось побачите, колего, що когось забули запросити.

В ту хвилину Циріл Кевал поступився місцем якійсь дамі, а через те його відтіснили від старійшини газетярів і від входу, куди безперервним потоком ринули запрошені персони. Враз залунали звуки національного гімну, прогриміла команда почесній варті, і в супроводі почту з державних мужів у циліндрах та мундирах по червоному килимку ввійшов до будиночка глава держави. Пан Кевал зіп'явся навшпиньки, проклинаючи свою галантність: «Тепер,— сказав він собі,— я вже ні-защо не пропхаюсь туди. Чванчара правду каже,— міркував він далі,— неодмінно щоразу втнуть якусь дурницю. Збудували таку маленьку будочку для такого великого свята! Ну що ж, Чеське телеграфне агентство розмалює все, придумає й якусь приправу: «глибоке зворушення», «грандіозний прогрес», «стихийні овації главі держави».

Гомін у будиночку раптом затих, і хтось почав торохтати урочисту промову. Пан Кевал позіхнув і з руками в кишенях обійшов будиночок. Уже смеркало. Поліцаї були в білих рукавичках і з парадними кийками. На набережних тиснява. Урочиста промова занадто довга, як завжди. А хто це, власне, виступає?

Враз Циріл Кевал побачив у задній стіні будиночка, метрів на два від землі, віконце. Він озирнувся, підплигнув, ухопився за ґрати й підтяг свою кмітливую го-

лову до віконця. Ага, це промовляє пан староста Великої Праги, червоний, мов буряк; поряд стоїть пан Г. Х. Бонді, голова правління МЕАТ, як представник підприємців, і кусає губи. Глава держави поклав руку на пускову ручку машини, щоб на поданий знак натиснути її; в ту мить спалахне святкова ілюмінація в усій Празі, заграють оркестри, злетять у повітря фейєрверки. Міністр громадських робіт нетерпляче крутиться: очевидно, після старости має виступати він. Якийсь молодий офіцер смикає себе за вусик, посли прикидаються, ніби вони поглинуті промовою, хоч насправді не розуміють ні слова з неї; два делегати від робітництва навіть очима не кліпають; одне слово, все йде як по маслу, сказав собі пан Кевал і сплигнув додолу.

Потім п'ять разів оббігав усю Штваницю, вернувся до електростанції й знову підстрибнув до віконця. Пан староста ще говорив. Як слід напруживши слух, Кевал почув: «Уже наближалась білогорська катастрофа...» Сплигнув додолу, сів осторонь і закурив. Було досить темно. Вгорі між гіллям дерев заблищали зірки. Дивно, подумав Кевал, що й вони не чекали, поки глава держави натисне ручку, а засвітились самі. А Прага вся була темна. Чорною стрічкою ринула Влтава, не розіскрена відбиттям ліхтарів; усе в трепеті дожидало урочистої миті Світла. Скурувши цілу сигару, Кевал вернувся до електростанції й підплигнув до віконця. Пан староста ще говорив — уже не буряковий, а синій, аж чорний; глава держави все тримав руку на ручці машини, решта присутніх потихеньку гомоніли між собою, тільки чужоземні посли незворушно слухали. Зовсім позаду видніла голова пана Чванчари.

Староста скінчив, зовсім знесилившись; слово взяв міністр громадських робіт. Видно було, як він вистрелює фрази, щоб по змозі скоротити промову. Глава держави вже тримав пускову ручку лівою рукою. Старий Біллінгтон, дуайєн дипломатичного корпусу, помер стоячи і навіть мертвий зберігав такий вираз, ніби він уважно слухає. Та міністр ураз скінчив промову, наче втяв її.

Пан Г. Х. Бонді підняв голову, важким поглядом поглянув круг себе й сказав кілька слів: очевидно, щось у тому розумінні, що МЕАТ віддає свій виріб на службу громадськості й на процвітання нашої столиці — і

все. Глава держави випростався й натиснув ручку. Вмить усю Прагу залило яскраве світло, закричали юрби, закалатали дзвони на всіх дзвіницях, а з Маріанської башти гримнув перший гарматний постріл. Кевал, висячи на ґратках, озирнувся на місто. Зі Стрілецького острова злетіли сліпучі ракети, Градчани, Петршин і Летна засяяли гірляндами лампочок, деь далеко почали перегукуватися кілька оркестрів, над Штваницею закружляли ілюміновані біплани; від Вишеграду плив у повітрі величезний дирижабль «У-16», обвішаний лямпіонами; люди в натовпі поскидали капелюхи; поліцаї, нерухомі, наче статуї, піднесли руки до козирків; з вежі вже гриміли дві батареї, а їм відповідали монітори біля Карліна. Кевал знову притис обличчя до ґраток, щоб побачити кінець церемонії там, усередині, над карбюратором. В ту ж мить він скрикнув, вирячив очі й ніби приріс до віконця; а потім пробелькотів щось наче «о боже!», пустив з рук ґратки й важко зсунувся на землю. Та не встиг іще як слід стати на ноги, як у нього врізався хтось, що прожогом тікав. Кевал схопив його за полу, він озирнувся. То був пан Г. Х. Бонді, блідий як смерть.

— Що там сталось, добродію? — белькотів Кевал. — Що вони там роблять?

— Пустіть мене! — крикнув Бонді. — Ради бога, пустіть! Тікайте звідси!

— Але що там з ними сталось?

— Пустіть! — ревноув Бонді й, ударом кулака відкинувши Кевала, зник між деревами.

Весь трусячись, Кевал зіперся на стовбур. З бетонного будиночка було чути щось схоже на дикунський спів.

Через кілька днів ЧТА виступило з таким туманним текстом: «Усупереч повідомленням однієї нашої газети, цитованої й за кордоном, сповіщаємо з добре поінформованих джерел, що під час урочистого відкриття карбюраторної електростанції не сталось ніяких непристойних інцидентів. У зв'язку з ними староста Великої Праги склав з себе повноваження й поїхав на лікування. Дуайєн Біллінгтон, навпаки, живий і здоровий. Правда тільки те, що всі присутні там заявили: такого сильного враження вони не зазнавали ще ніколи. Впасти на коліна й молитися богу — це право кожного громадянина, а творення чудес не суперечить

діяким офіційним функціям у демократичній державі. Зате вкрай недоречно вплутувати главу держави в гідні жалю пригоди, причиною яких були тільки недостатня вентиляція та нервова перевтома».

Розділ X. Свята Елен

Через кілька днів після тих подій пан Г. Х. Бонді блукав вулицями Праги з сигарою в зубах і думав. Хто стрів би його, той вирішив би, що він дивиться на тротуар; але пан Бонді дивився в майбутнє. «Марек мав рацію, — казав він собі. — А отой єпископ Лінда мав ще більшу рацію. Одне слово, бога не можна вносити в світ без катастрофічних наслідків. Те, що люди витворюють, — то пусте: хай собі роблять, що хочуть. Але ж це буде тяжкий струс для банків, і ще хто зна, як воно вплине на промисловість. Сьогодні в «Промисловому» вибухнув релігійний страйк: ми поставили там карбюратор, а через два дні службовці банку оголосили його капітал божим фондом для бідняків. За Прейса б такого не сталося. Ні, нізащо в світі!»

Бонді понуро смоктав свою сигару. «То що, — думав він, — послати все к бісу? На сьогоднішній день уже надійшло замовлень більше, ніж на двадцять три мільйони крон. Цього вже не спиниш. Пахне кінцем світу, чи що... За два роки всьому буде амба.

Тепер уже в світі працює кілька тисяч карбюраторів, і кожен з них день і ніч вивергає Абсолют. А цей Абсолют з біса розумний. І він має нестямну охоту робити щось. Ну, звісно, що вдієш: тисячі років він не мав ніякої роботи, а тепер ми спустили його з ланцюга. Наприклад, що він витворює в Промисловому банку: сам веде бухгалтерські книги, рахує, провадить листування. Віддає письмові накази правлінню. Пише контрагентам полум'яні листи про діяльну любов. І ось тепер акції Промбанку стали макулатурою: кілограм за смердючий сирок. Ось що виходить, коли бог стромляє носа в банківську справу.

Фірма «Оберлендер», текстильна фабрика в Упиці, бомбардує нас розпачливими телеграмами. Місяць тому вони встановили в себе карбюратор замість парових казанів; гаразд, верстати крутяться. Але раптом

сельфактори і ткацькі верстати починають працювати самі собою. Урветься нитка — сама зв'яжеться і прядеться далі. Робітники лише дивляться, позакладавши руки в кишені. О шостій годині кінець робочого дня, прядильники й ткачі йдуть додому. А верстати працюють і далі самі собою цілу ніч, цілий день, цілих три тижні — і тчуть, тчуть, тчуть без упину. Фірма телеграфує: «Сто чортів, забирайте товар, присилайте сировину, зупиніть свою машину!» А тоді ця зараза перенеслась, ніби чума з вітром, на фабрику «Брати Буксбауми, Моравець і К⁰». В місті вже нема сировини, в паніці до сельфакторів кидають ганчірки, солому, землю, все, що є під руками; і ось, будь ласка, з цього тчуться кілометри рушників, коленкору, ситцю і чого завгодно. Страшений переполох: ціни на тканини котяться вниз, Англія збільшує охоронне мито, сусідні держави погрожують бойкотом. А фабрики волають: «Ради бога, заберіть хоч би готову продукцію! Відвезіть її кудись, пришліть людей, вагони, автопоїзди, зупиніть верстати!» А тим часом вимагають відшкодування збитків. Запалось би воно все! І такі звістки йдуть звідусіль, де встановлені карбюратори. Абсолют шукає роботи. Він несамовито рветься до життя. Колись він творив світ, а тепер ударився в виробляння товарів. Захопив уже Ліберець, Брненські бавовнопрядильні, Трутнов, двадцять цукроварень, тартаки, Міщанську броварню в Пльзені, загрожує заводам Шкоди, працює в Яблонці і в яхимовських копальнях. У багатьох місцях звільняють робітників, подекуди закривають фабрики і з жахом у серці лишають їх працювати під замками. Шалена перепродукція. Фабрики, де нема Абсолюту, припиняють виробництво. Це руїна.

«А я,— казав собі пан Бонді,— патріот. Я не дозволю зруйнувати нашу рідну землю; крім того, у мене тут свої заводи. Що ж, сьогодні-таки скасуємо всі замовлення з Чехії. Що сталося, те сталося, але від сьогодні в Чехії не буде встановлено жодного карбюратора. Ми засиплемо ними Німеччину і французів, а потім заходимось бомбардувати Абсолютом Англію. Англія консервативна, вона не допускає на свою територію наших карбюраторів, то ми їх скидатимемо з повітряних кораблів, як великі бомби. Заразимо весь промисловий і фінансовий світ богом і тільки в себе зоставимо такий культурний, вільний від бога острівець чесної

їраці. Це, так би мовити, наш патріотичний обов'язок, а, крім того, йдеться про наші власні фабрики!»

Г. Х. Бонді розвеселила така перспектива. «Принаймні виграємо час, поки винайдуть якісь маски проти Абсолюту. Чорт забирай, я сам випишу три мільйони на дослідження, як захищатись від бога. Чи, скажімо, поки що два мільйони. Всі чехи ходитимуть у масках, а тим часом решта людей,— ха-ха,— потонуть у бозі. Чи принаймні промисловість їхня від цього розвалиться».

Пан Бонді поглянув на світ яснішими очима. Он іде якась молода жінка, ступає так зграбно й пружно, цікаво побачити, яка-то вона спереду? Пан Бонді піддавав ходи, випередив жінку, чемно обійшов її по широкій дузі, але раптом, очевидно, передумав і крутнувся на підборах так швидко, що мало не зіткнувся з нею.

— Це ви, Елен,— квапливо мовив він.— Я не думав, що... що... що...

— Я знала, що ви йдете за мною,— сказала дівчина, опустивши погляд. Вона теж зупинилась.

— Ви відчували? — зрадів Бонді.— Я саме думав про вас.

— Я відчувала вашу тваринну хіть,— тихо сказала Елен.

— Мою... що?

— Вашу тваринну хіть. Ви мене не впізнали. Тільки обмацували мене очима, ніби я продажна.

Г. Х. Бонді насупився.

— Елен, за що ви хочете мене образити?

Елен похитала головою.

— Всі так роблять. Усі ви однакові. Так рідко можна спіткати чисті очі!

Пан Бонді випнув губи, наче хотів свиснути. Ага, ось воно що! Релігійна громада старого Махата!

— Так,— відповіла Елен на його думку.— Вам би слід пристати до нас.

— Так! О, звісно! — вигукнув пан Бонді, а сам подумав: «Шкода такої гарної дівчини!»

— А чому шкода? — лагідно спитала Елен.

— Слухайте, Елен,— запротестував Бонді,— ви читаєте думки. Так нечесно. Якби люди читали думки одне в одного, вони б не могли нормально спілкуватися. Це нескромність — знати, що я думаю.

— А що я вдію? — відказала Елен.— Кожен, хто пізнав бога, має цей дар; кожна ваша думка думається

водночас і в мені: я її не читаю, я сама її думаю. Якби ви знали, як це очищає людину, коли вона може отак судити кожну приховану мерзоту.

— Гм...— гмукнув пан Бонді, тремтячи зі страху, щоб не подумати чогось.

— Авжеж,— запевнила його Елен.— Мене це з божою поміччю вилікувало від любові до багатства. Я була б страшенно рада, якби й у вас полуда спала з очей.

— Боже борони,— жажнувся Г. Х. Бонді.— А скажіть, будь ласка, чи ви й розумієте все, що отак... м-м... бачите в людях?

— Так. Чудово розумію.

— То слухайте, Елен,— промовив Бонді.— Вам я можу сказати все, бо ви однаково б усе в мені прочитали. Я б ніколи не зміг одружитися з такою, що вміє читати мої думки. Святою ви б могли бути скільки вам завгодно, милосердною до бідних — без обмеження: я спроможен на це заробити, а, крім того, це непогана реклама. І цнотливість я б стерпів, Елен, з любові до вас. Я б усе стерпів. Я вас на свій лад любив, Елен. Я кажу вам це, бо ви однаково читаете мої думки, без прихованих думок неможливі ні комерція, ні суспільство. А головне — без прихованих думок неможливе подружнє життя. Це виключено, Елен. І хоч би ви знайшли найсвятішого чоловіка, не йдіть за нього, поки можете читати його думки. Дрібочка брехні — це єдиний зв'язок між людьми, який ніколи не підведе. Свята Елен, не виходьте заміж!

— А чому? — солодким голосом спитала Елен.— Наш бог не проти природи, він тільки освячує її. Він не жадає від нас умертвіння плоті. Він велить нам жити і плодитись. Він хоче, щоб ми...

— Ш-ш-ш...— перебив її пан Бонді.— Ваш бог цього не розуміє. Коли він позбавляє нас брехні, то він проти природи, ще й дуже. Він просто неможливий, Елен, абсолютно неможливий. Коли він має розум, то побачить це сам. Або ж він цілковито недосвідчений, або ж цілковито й злочинно руйнівний. Шкода, Елен, я нічого не маю проти релігії, але цей бог сам не знає, чого йому хотіти. Йдіть на прощу, свята Елен, зі своїм ясновидінням. Воно недоречне серед нас, людей. Прощавайте, Елен, не до побачення, а прощавайте.

Яким чином це сталося, й досі не з'ясовано; але саме в той час, коли невеличка фабрика інженера Марека (Бржевнов, Міксова, 1651) була зайнята детективами і оточена ланцюгом поліції, якісь невідомі особи вкрали Мареків дослідний карбюратор. І найстаранніше розслідування не змогло виявити й сліду вкраденої машини.

А трохи згодом Ян Біндер, власник каруселі, прийшов до торговця старим залізом на Гаштальському майдані купити нафтовий двигунчик для своєї каруселі та оркестріону. Крамар запропонував йому великий мідний циліндр з маховиком і сказав, що це дуже дешевий двигун: буцімто в нього засиплеш трошки вугілля, і він працюватиме цілі місяці. Яна Біндера поїняла якась дивна, просто-таки сліпа довіра до мідного циліндра, і він купив його за три сотні. А потім сам відвіз візочком до своєї каруселі, що з поламаним двигуном стояла край Зліхова.

Ян Біндер скинув піджак, зняв з візочка мідний циліндр і, тихо насвистуючи, взявся до роботи. Замість маховика насадив на вал шків, на шків накинув пас і вивів його на інший вал, що одним кінцем мав приводити в дію оркестріон, а другим — карусель. Потім намастив втулки, штовхнув один шків і з руками в кишенях, випнувши губи, щоб засвистіти, став — у самій футболці в широку смужку — й замислено почав чекати, що ж буде далі. Шків тричі обернувся й зупинився, а потім затремтів; заколивався й почав неквапливо, поважно обертатись. Оркестріон задзвенів усіма бубонцями, засвистів усіма голосниками, і карусель пробудилася зі сну, зарипіла всіма з'єднаннями й плавно розкрутилася: срібні торочки заіскрилися, білі коні з чапраками, в червоній збруї ніби налягли на хомути, тягнучи свої князівські карети, здіблений олень, з дико-застиглими очима, помчав по колу, лебеді, з гордо вигнутими шиями, потягли за собою білі з блакитним човни; виблискуючи, виграваючи музикою, розкручувала карусель свою райську красу перед нерухомими очима трьох грацій, намальованих на оркестріоні, замороженому власною музикою.

Ян Біндер стояв, так само випнувши груди, з руками в кишенях, і дивився на свою карусель мов сновида,

зачарований чимсь новим і прекрасним. Він уже був не сам. Заплакане, зашмаркане дитя, що тягло за руку юну няньку, зупинилося перед каруселлю, широко розплющені очі, роззявлений ротик, усе заціпеніло від подиву. І мала нянька теж витріщила очі й стояла наче вві сні. Карусель крутилась, дивно пламеніючи, велична, урочиста, як свято: вона то кружляла з шаленою швидкістю, то гоїдалася, мов корабель, вантажений прянощами Індії, то пливла, мов золота хмарка, високо в небі. Здавалось, наче вона підноситься вгору, відірвавшись від землі, ніби вона горить і співає. Ні, то співає оркестріон: ось із нього ллються радісні жіночі голоси, а на них сиплеться сріблястий дощ звуків арфи, а ось гуде праліс, чи, може, орган, а з глибин пралісу вишурхують птахи й сідають тобі на плечі, золоті сурми звістують вступ переможця або й цілого війська, що блискає вогненними мечами. А хто ж це співає такий урочистий гімн? Тисячі людей махають зеленими гілочками, розкривається небо, і під гуркіт барабанів на землю лине спів самого бога.

Ян Біндер підносить руку, але карусель раптом зупиняється й схиляє свої обійми назустріч дитині. Дитина дигає до каруселі, мов до отвореної брами раю, а нянька мов сновида йде за нею й садовить її в човник, запряжений лебедями.

— Сьогодні задарма, — сказав Біндер хрипким голосом; забринів-заспівав оркестріон, і карусель розкрутилась, ніби підносячись до небес. Ян Біндер аж захитався: що це? Адже то вже не карусель крутиться, то вся земля обертається довкола. Зліховська церква описує велетенські еліпси, подольський санаторій пливе разом з Вишеградом і поволі завертає на другий берег Влтави. Так, уся земля обертається навколо каруселі, кружляє швидше й швидше, немов турбіна; тільки карусель стоїть твердо посередині, плавно гоїдаючись, наче корабель, по палубі якого проходжаються білі коні, олені, лебеді й мале дитя, що веде за руку няньку, а другою ручкою гладить тварин. Ох, так, земля шалено крутиться, і тільки карусель — утішний острівець спокою та спочинку. І Ян Біндер, заточуючись, бо йому млоїть під серцем від цього вирування землі, піднімає руки, шкандигає до каруселі, хапається за стовп і виплигує на спокійний поміст.

Тепер йому видно, що землю аж трясє, що по ній

Котяться хвилі, як по розбурханому морю. А з будинків вибігають перелякані люди, махають руками, спотикаються і падають, немов на величезному розкрученому колесі. Біндер, міцно держачись за стовп, нахилється до них і горлає: «Сюди, людоньки, сюди!» І люди бачать, що осяйна карусель спокійно зависла над розвихреною землею, і, спотикаючись, поспішають до неї. Біндер, не пускаючись стовпа, подає їм вільну руку й витягає їх із зелених хвиль: дітей, бабусь, літніх чоловіків,— і ось вони вже стоять на помості каруселі, зводять дух після такого переляку й дивом дивуються, побачивши, як довкола кружляє весь світ. Уже всіх Біндер повитягав нагору, але он ще бігає чорний цуцик, скавулить від страху і хоче вистрибнути на поміст, але земля обертається навколо каруселі швидше й швидше. Тоді Біндер присідає навпочіпки, простягає руку вниз, хапає цуцика за нашійник і піднімає до себе.

І ось уже оркестріон заграє подячний гімн. Та музика звучала, як хор урятованих жертв корабельної аварії, в якому грубі голоси матросів зливаються з дитячою молитвою; над розшалілою бурею здійснюється мелодійна веселка (в сі-мінорі), а небо розкривається блаженним мерехтінням піщикато на скрипках. Урятовані на Біндеровій каруселі стоять мовчки, покидавши шапки, жінки ворухать губами, шепочучи молитву, а діти, вже забувши пережитий жах, наважуються погладити рукою мордочку оленя чи пружну шию лебедя. Білі коні поблажливо дозволяють дитячим ніжкам вибиратись на їхні сідла; лиш декотрий заірже та розважно гребне копитом. Земля довкола крутиться вже повільніше, і Ян Біндер, високий, у смугастій футболці, починає невміло говорити:

— Отак, людоньки, зійшлися ми тут, покинувши всю мирську колотнечу та метушню. Тут мир божий серед бурі, тут ми в мирі божому, наче в постелі. Це знак, що треба втікати з мирського виру й шукати притулку в обіймах бога, амінь!

Отакі речі говорив Ян Біндер, а люди на каруселі слухали, наче в церкві. Врешті земля зупинилась, оркестріон заграє тихий благочестивий фінал, і люди поплигували з каруселі. Біндер ще нагадав, що все це за дарма, і відпустив їх, навернених і очищених. А коли десь під четверту годину вийшли на прогулянку матусі

з маленькими дітками та старенькі пенсіонери між Зліховом і Сміховом, знову розбринівся оркестріон, і земля почала кружляти, і знову Ян Біндер урятував усіх на помості каруселі та заспокоїв доладною проповіддю; о шостій годині йшли робітники з роботи, о восьмій повиринали закохані парочки, та ще й по десятій прийшли гулять з шинків і кінотеатрів; усіх по черзі захоплювало кружляння землі, усі рятувались у блаженному лоні каруселі, всіх покріпляли для майбутнього життя відповідні слова Яна Біндера.

Після цілого тижня такої спасенної діяльності Біндерова карусель покинула Зліхов і рушила понад Влтавою проти води — до Хухлів і до Збраслава, а потім до Штеховиць. У Штеховицях вона працювала вже чотири дні з величезним успіхом, навертаючи людей до бога, коли раптом сталася досить непевна пригода.

Ян Біндер саме докінчив проповідь і, благословивши, відпустив своїх неофітів. Нараз із темряви виступив якийсь чорний, безмовний натовп, на чолі його йшов бородатий чоловік. Він підступив упритул до Біндера й сказав, стримуючи роздратування:

— Спакууйте ваше манаття, чуєте? А то...

Біндерові неофіти, почувши ту погрозу, вернулись до свого вчителя. Біндер, відчувши за спиною своїх людей, твердо відказав:

— Коли рак свисне.

— Тихше, добродію, — остеріг його ще один розлючений чоловік. — З вами говорить пан Кузенда.

— Облиште його, пане Гудец, — сказав бородань. — Я з ним і сам упораюся. Я вам ще раз кажу: спакууйте свій мотлох, а то я вам у ім'я бога потрощу його.

— А ви, — відказав Ян Біндер, — ідіть додому, а то я вам у ім'я бога зуби повибиваю.

— Падло! — вигукнув механік Брех, продираючись крізь натовп наперед, — хай-но спробує!

— Браття, — лагідно мовив Кузенда, — поговорімо по-доброму. Біндере, ви тут витворяєте якісь паскудні чари, і ми цього не стерпимо так близько від нашої землечерпальної святині.

— Шахраї ви з вашою святинею, — твердо відказав Біндер.

— Що ви сказали?! — вражено вигукнув Кузенда.

— Шахраї ви з вашої святинею.

Те, що було далі, важко змалювати в усій послідов-

ності. Здається, перший рвонувся в бійку пекар з Кузендиного табору, але Біндер садонув його кулаком по голові. Лісник ударив Біндера прикладом рушниці в груди, але вмить ту рушницю вирвали йому з рук, і якийсь юнак із Штеховиць (із Біндерового табору) вибив нею передні зуби Брихові й збив капелюх з пана Гудеца. Поштар (Кузендин) учепився в горлянку якогось парубійкові з Біндерових людей. Біндер кинувся рятувати свого, але дівчина зі Штеховиць налетіла на нього ззаду і вкусила за плече, де у пана Біндера був витатуюваний чеський лев. Хтось із Біндерових людей вихопив ножа, Кузендин натопи нібито сахнувся назад, але менша його частина кинулась на карусель і відламала роги оленеві, а одному з лебедів відкрутили горду шию. Карусель застогнала, нахилилась, і покрівля з неї зсунулась на забіяк. Кузенду вдарило стовпом, і він знепритомнів. Усе те діялось у тиші й темряві. Коли надбігли люди розбороняти, у Біндера була зламана ключиця, Кузенда лежав без тям, Брех випльовував зуби, а дівчина зі Штеховиць істерично ридала. Решта розбіглися.

Розділ XII. Приват-доцент

Молодий, усього п'ятдесятип'ятирічний учений, доктор філософії Благоуш, приват-доцент кафедри порівняльної теології в Карловому університеті задоволено потирає руки, сідаючи за стіл, на якому лежав нарізаний аркушами письмового формату папір. Не задумуючись написав назву: «Релігійні прояви останніх днів», далі почав статтю словами: «Дискусія про визначення поняття «релігія» триває ще з часів Цицерона»,— а потім замислився. «Цю статтю,— міркував він,— я пошлю до «Часу». Постривайте, шановні колеги, якої вона бучі наробить! Як мені пощастило, що саме тепер спалахнула оця релігійна пощесь! Стаття буде надзвичайно актуальна. Газети писатимуть: «Наш молодий учений доктор філософії Благоуш опублікував вельми глибоке дослідження» і так далі. А потім мені нададуть екстраординарну професуру, і Регнер лусне від злості».

Молодий учений знову потер зморшкуваті руки, аж радісно захрускотіли суглоби, і заходився писати.

Коли надвечір господиня квартири прийшла спитати, що він хотів би на вечерю, він дійшов уже до шістдесятої сторінки й саме писав про отців церкви. О двадцять третій годині (на сто п'ятнадцятій сторінці) сформулював власне визначення поняття релігії, в якому було на одне слово більше, ніж у визначенні його попередника; потім коротко розглянув (з кількома полемічними випадками) методи точної теології, і на цьому закінчився короткий вступ до його статті.

Невдовзі після півночі наш доцент уже писав: «Саме останнім часом спостерігаються різні релігійні та культові явища, що заслуговують на увагу точної теології. Хоча, безперечно, головне її завдання — вивчити релігійні явища у давно вимерлих народів, одначе й жива сьогоднішня дійсність може дати сучасному (підкреслив доктор Благоуш) дослідникові всякі відомості, які *mutatis mutandis*¹ проллють певне світло на стародавні культу, приступні лише для здогадів».

Потім за газетними повідомленнями й усними свідченнями він описав кузендизм, у якому виявив сліди фетишизму, а також тотемізму (землечерпалка як тотемічний бог Штеховиць). У біндеристів він констатував культову спорідненість із дєрвішами-танцівниками та з давніми органічними культурами. Торкнувся подій під час урочистого відкриття електростанції й вельми дотепно зіставив їх з культом Вогню в парсів. У релігійній громаді Махата він побачив риси аскетизму й факірства; навів різні випадки ясновидіння та чудесного зцілення, які дуже переконливо порівняв з чаклунством у давніх негритянських племен Центральної Африки. Досить докладно сказав про психічну заразливність та масовий гіпноз; навів з історії процесії флагелантів, хрестові походи, хіліазм і малайський амок. Пояснив релігійні рухи останнього часу з двох психологічних позицій: як патологічні явища у дегенерованих істериків і як колективну психічну епідемію серед забобонних інтелектуально неповноцінних мас; в обох випадках підкреслив атавістичну появу примітивних культових форм, анімістично-пантеїстичний та шаманський ухили, релігійний комунізм, що нагадував анабаптистів, і взагалі ослаблення розумової діяльності

---

¹ З відповідними уточненнями (латин.).

на користь найгрубіших забобонних, чаклунських, окультних, містичних та ідоловірських інстинктів.

«Не нам вирішувати,— писав далі доктор Благоуш,— до якої міри йдеться тут про шарлатанство та спекуляцію на людській забобонності; при науковому дослідженні напевно виявилось би, що гадані чудеса сьгоднішніх тавматургів — це всього лиш давно відомі фокуси зі спритністю рук та навіюванням. З цього погляду рекомендуємо поліційним органам та психіатрам звернути увагу на нові «релігійні громади», секти та гуртки, які виникають день у день. Точна теологія обмежується констатацією, що всі ці релігійні прояви по суті своїй є варварським атавізмом і мішаниною найархаїчніших культових елементів, які підсвідомо живуть у народній фантазії; вистачило кількох фанатиків, шарлатанів та явних маніяків, щоб під поверховою плівкою цивілізованості в населенні Європи прокинулись ті доісторичні мотиви релігійних вірувань...»

Доктор Благоуш устав з-за письмового столу; він саме дописав триста сорок шосту сторінку своєї статті, але ще не відчував втоми. «Треба придумати якесь ефектне закінчення,— подумав він.— Кілька думок про поступ і науку, про підозрілу поблажливість влади до релігійного обскурантизму, про необхідність виступити єдиним фронтом проти реакції тощо».

І молодий учений, окрилений натхненням, пішов до розчиненого вікна і, зіпершись на підвіконня, виглянув у тиху ніч. Було вже пів на п'яту ранку. Доктор Благоуш дивився на темну вулицю, ледь щулячись від холоду. Скрізь було мертво, жоден вогник не світився в людських житлах. Приват-доцент звів очі до неба; воно вже почало бліднути, але ще іскрилося зірками, в безмірній величі. «Як давно я не дивився на небо,— подумалось ученому.— Боже, вже більш як тридцять років не дивився!»

Враз чоло йому обвіяв приємний холодок, ніби хтось узяв його голову в чисті-пречисті, прохолодні руки. «Я такий самотній,— тужно подумав старий чоловік.— Весь час такий самотній! Так, погладь мене трошки по голові; ох, уже тридцять років ніхто не клав мені долоні на чоло!»

Ціпеніючи й тремтячи, стояв доктор Благоуш коло вікна. «Тут щось є,— раптом відчув він у солодкому й тужному захваті.— О боже, адже я тут не сам! Чисті

руки мене обнімають, хтось є коло мене; якби ж воно так і зосталося!»

Коли б трохи згодом господиня ввійшла до доценто-вого кабінету, то побачила б, що він стоїть перед вікном, знявши вгору обидві руки, закинувши голову назад, із виразом справжнього екстазу на лиці. Та ось він затремтів, розплющив очі і наче сновида вернувся до письмового столу.

«Але, з другого боку, нема сумнівів,— писав він швидко, не дбаючи про зв'язок з уже написаним,— що в наші часи бог може виявляти себе тільки в примітивних культових формах. Сучасний занепад віри порвав зв'язки з давнім релігійним життям; бог мусить починати спочатку, навертаючи нас до себе, як колись дикунів; він насамперед є ідолом і фетишем; він — божок роду, клану або племені; він оживляє природу і діє через чаклунів. Таким чином з доісторичних форм і простуючи до вищих ступенів. Можливо, що нинішня релігійна хвиля розщепиться на кілька напрямків, з яких кожен домагатиметься гегемонії на шкоду іншим. Не виключено, що ми стоїмо перед добою релігійних війн, які своїм шаленством і запеклістю перевершать хрестові походи, а масштабами — останню світову війну. В нашому безбожному житті царство боже не збудується без великих жертв і догматичних конфліктів. І все ж я кажу вам: віддайтесь Абсолютові всім еством своїм, вірте в бога, хоч би в який спосіб промовляв він до вас! Знайте, що він уже приходить, щоб зробити з нашої землі, а може, і з інших планет нашої сонячної системи вічну божественну імперію, царство Абсолюту. І ще раз кажу вам: покоріться!»

Ця стаття приват-доцента Благоуша таки була надрукована. Правда, не вся: редакція опублікувала тільки частину його розвідки про новітні секти та закінчення з обережною приміткою, що ця праця молодого вченого, безперечно, характерна для нинішніх настроїв.

Сенсації стаття Благоуша не справила, бо її затьма-рили нові події. Тільки інший молодий учений, приват-доцент філософії доктор Регнер, перечитав ту статтю з величезним інтересом, а потім заявив у різних місцях:

— Благоуш неможливий. Абсолютно неможливий. Ну скажіть, будь ласка, як може людина, що сама вірить у бога, наважитись професійно писати про релігію?

А тепер дозвольте літописцеві Абсолюту звернути вашу увагу на його скрутне становище. Насамперед, якраз цей, тринадцятий розділ він пише, усвідомлюючи, що це нещасливе число матиме фатальний вплив на ясність і повноту його розповіді. Щось у цьому осоружному розділі переплутається, будьте певні! Правда, автор міг би, не моргнувши оком, написати: «Розділ XIV», але уважний читач тоді почував би себе так, ніби у нього вкрали тринадцятий розділ. І слушно: адже він заплатив за всю розповідь! Зрештою, коли ви боїтеся числа тринадцять, можете пропустити цей розділ; запевняю вас, багато світла на темну історію «Фабрики Абсолюту» він однаково не проливає.

Та інші сумніви літописця тяжчі. Я так зв'язно, як лишень зумів, змалював вам виникнення і процвітання фабрики; звернув вашу увагу на дію кількох карбюраторних казанів у пана Махата, в «Промбанку» на упицькій текстильній фабриці, на Кузендиній землечерпалці й на Біндеровій каруселі; на трагічному випадку з Благоушем показав заразливу дію на відстані, спричинену вільним розтіканням Абсолюту, що, очевидно, почав загрозливо поширюватися, хоча й без видимого плану.

А тепер зважте, що від початку всієї історії вже вироблено бозна-скільки тисяч карбюраторів усіляких типів. Поїзди, літаки, автомобілі та кораблі, споряджені цим найекономічнішим двигуном, лишали позад себе цілі хмари Абсолюту — як раніше зоставляли за собою тільки пилюку, дим та сморід. Зважте, що тисячі фабрик у всьому світі вже повикидали старі парові казани і встановили у себе карбюратори, що сотні міністерств і установ, сотні банків та бірж, універсальних магазинів, експортних товариств, ресторанів, готелів, казарм, шкіл, театрів, робітничих клубів, тисячі редакцій, спілок, кабаре, житлових будинків опалювалися найновішим карбюраторним центральним опаленням марки MEAT. Зважте, що до концерну MEAT приєдналися з усім гамузом заводи Стіннеса і що американський Форд розпочав серійне виробництво, яке день у день вивергало в світ тридцять тисяч готових карбюраторів. Так, зважте, будь ласка, все це і згадайте, який вплив справляв кожен з досі представлених вам ближче

карбюраторів. Помножьте цей вплив на сто тисяч, і ви вмиєть зрозумієте становище літописця. Який радий він був би мандрувати разом з вами за кожним новозродженим карбюратором, дивитися, як його вантажать на віз, дати жмут сіна або грудочку рафінаду масивним коням з царствено широкими крупами, які на деренчливій підводі-площадці везуть на фабрику новий мідний циліндр; як радо він власними руками допомагав би його встановлювати, давав поради монтажникам, а потім чекав, коли він почне обертатись; як би потім жадібними очима ловив на людських обличчях, коли ж «оте» вже почне на них діяти, коли Абсолют проникне до них усередину носом, вухами чи ще там кудюю і почне розкладати їхню зашкарублу природу, ламати їхні нахили, лікувати їхні моральні виразки; як він переоре їх своїм глибоким плугом, розпалить, роздрібнить, переродить; як відкриє перед ними неймовірний, а проте такий по-людському природний світ чудес, екстазу, навіяння, осяяння й віри! Бо знайте: літописець сам перед вами признається, що йому не до снаги бути істориком. Там, де історик у ступі чи то під пресом своєї історичної ерудиції, евристики, дипломатики, абстрагування, синтезу, статистики та інших історіографічних винаходів стискає тисячі й сотні тисяч дрібних, живих, індивідуальних подій у якусь густу, пластичну речовину, яка зветься «історичний факт», «соціальне явище», «культурна течія» чи взагалі «історична правда» і з якої можна виліпити й сформувати що завгодно, там літописець бачить лише поодинокі події і навіть впадає в замилювання ними. Ось, приміром, він мав би прагматично, в її еволюції, узагальнено описати й пояснити релігійну течію, що охопила весь світ перед 1950 роком: свідомий цього грандіозного завдання, він заходжується збирати «релігійні явища» тих часів; і раптом на цьому евристичному шляху натрапляє на приклад Яна Біндера, колишнього естрадного актора, що в смугастій футболці мандрує зі своєю атомною каруселлю від села до села. Звичайно, історичне узагальнення велить літописцеві абстрагуватись від смугастої футболки, від каруселі, ба навіть і від самого Яна Біндера і зберегти як «історичну суть», як науковий екстракт тільки констатацію, що «релігійний феномен з самого початку захоплював найрізноманітніші верстви суспільства». Та що ж — тут літописець мусить

з'ясувати, що він не може абстрагуватись від Яна Біндера, бо зачарований його каруселлю, і навіть ота смугаста футболка цікавить його більше, ніж якась «узагальнена риса». Хоч це, безперечно, цілковита наукова неспроможність, пусте дилетанство, вузький історичний кругозір, називайте як завгодно, але якби літописець міг піддатися своїм особистим нахилам, то він помандрував би за Яном Біндером далі, аж до Будейовиць, потім на Клатови, до Пльзеня, до Жлутиць і далі; тільки з великим жалем він покинув Біндера в Штеховицях і помахав йому вслід рукою: «Прощавай, мій славний Біндере, прощавай, карусель: більше ми не побачимось».

Господи, таж я так само покинув Кузенду з Брихом на влтавській землечерпалці! Я б залюбки пробув з ними ще багато-багато вечорів, бо я люблю Влтаву і взагалі текучу воду, а особливо вечори й ночі над водою, і безмірно прихилився серцем до пана Кузенди й пана Бриха; що ж до пана Гудеца, поштаря, лісника та парочки зі Штеховиць, то я вірю, що й вони варті того, щоб познайомитися з ними ближче,— так само, як кожен, як кожен з вас, як кожна жива людина. Але тим часом я мушу поспішати далі, і мені заледве лишається хвилинка, щоб махнути їм услід капелюхом. Прощайте, пане Кузендо, на добраніч вам, пане Брих, дякую вам за той єдиний вечір на землечерпалці. І з вами я мушу розлучитися, пане докторе Благоуш. Я б охоче прожив з вами багато років і змалював усе ваше життя, бо хіба й життя приват-доцента не може бути на свій лад цікавим і багатим? Ну, хоч передайте вітання вашій господині.

Все, що існує на світі, варте уваги.

Тому я й хотів би провждати кожен новий карбюратор на його шляху; я, а зі мною ви й познайомились би з усе новими й новими людьми, а це справа, завжди варта заходу: хоч би крізь шпаринку заглянути в їхнє життя, збагнути їхнє серце, спостерігати, як народжується в кожному з них віра й благодать, пробути чимдуже біля нових чудес людської святості — ото було б діло для мене! Уявіть собі жебрака, голову правління акційного товариства, директора банку, машиніста, офіціанта, рабина, майора, репортера економічної рубрики, коміка з кабаре, взагалі всі види людських професій. Уявіть собі скнару, ласолюбця, розтелепу, скеп-

тика, тишка, кар'єриста,— всілякі різновиди людських характерів; отож скільки різних, безмежно розмаїтих, незвичайних і дивовижних прикладів та виявів релігійної благодаті (або, коли хочете, отруєння Абсолютом) можна було б спіткати, і як цікаво було б розглянути кожен з них! Скільки існує ступенів віри — від звичайної побожної людини до фанатика, від покутника до чудотворця, від неофіта до полум'яного апостола! Осягти все це! Всьому подати руку! Та марна річ: це ніколи не буде зроблене, і літописець, що зрікся честі по-науковому продистильовати весь цей історичний матеріал, з тугою відвертається від окремих подій, які йому не судилося змалювати.

Якби я міг ще трошечки затриматись біля святої Елен! Якби я не мусив зрадливо покинути Марека, що лікує свої нерви в Шпіндельмюле! Якби я міг відкрити, що робиться в невтомному мозку промислового стратега — пана Бонді! Нічого не вдієш: тепер уже Абсолют затопив світ і став масовим явищем, і літописець, із жалем оглядаючись назад, мусить наважитись і приступити до підсумкового опису соціальних і політичних процесів, що неминуче настали.

Що ж — вступімо в нове коло фактів.

Розділ XIV. Земля достатку

Літописцеві (а напевне, й багатьом із вас) не раз бувало так, що, коли він — хай там уже з яких причин — дивився на нічний небосхил та на зорі й усвідомлював у німому подиві їхню неймовірну численність і не менш неймовірну віддаленість та величину, й казав собі, що кожна ця світла крапка — то цілий велетенський вогненний світ або ціла жива планетна система і що таких крапок, можливо, цілі... ну, скажімо, більйони; або коли він дивився з високої гори (зі мною так було в Татрах) на розпростертий перед ним краєвид і бачив унизу луки, ліси, гори, а перед носом густий ліс та траву, все те без міри буйне, сплутане, жадібне до життя і страхітливо багате ним, а в траві бачив безліч квітів, жучків, метеликів, і всю цю божевільну щедрість подумки множив на обшири, що стелились перед ним аж бозна-куди, а до тих обширів додавав мільйони інших обширів, не менш буйних і багатих, які станов-

дять поверхню нашої Землі,— тоді літописцеві не раз бувало, що він у таку хвилину згадував про творця й казав собі:

«Коли все це хтось зробив чи створив, то треба сказати відверто: це жахливе марнотратство. Щоб комусь проявити себе Творцем, зовсім не обов'язково було творити всього таку несамоовиту силу. Надмір — це хаос, а хаос чимсь схожий на безтямність чи сп'яніння. Так, людський розум торопіє від надмірності цього творчого акту. Всього створеного просто забагато. Божевільне безмежжя, якого не можна осягти думкою. Звичайно, той, хто від свого народження безмежний, той в усьому звик до великих масштабів і не має відповідного мірила (бо кожне мірило має своєю умовою скінченність) або, скоріше, не має взагалі ніякого мірила».

Будь ласка, не сприймайте цих слів за блюзнірство. Я тільки хочу виразити несумірність між людським розумом і космічною щедрістю. Ця безцільна, буйна, просто-таки гарячкова зайвина всього суцього являється, тверезому окові скоріше як нестриманість, ніж як свідоме й методичне творення. Оце й усе, що я хотів з усією скромністю сказати, перше ніж ми вернемося до суті справи.

Вам уже відомо, що цілковите спалювання, винайдене інженером Марекком, майже довело присутність Абсолюту в будь-якій матерії. Можна уявити собі приміром так (звичайно, це тільки гіпотеза), що перед створенням усього існував лише Абсолют як Безмежна Вільна Енергія. Ця Вільна Енергія з якихось важливих фізичних чи моральних причин заходилася творити; вона стала Робочою Енергією і в точній відповідності з законом інверсії перейшла в стан Безмежної Зв'язаної Енергії; вона ніби загубилась у результатах своєї праці, тобто в створеній матерії, в якій і перебувала ніби заморожена в латентній формі. Це важко зрозуміти, та що я вдію...

І ось тепер, шляхом цілковитого спалювання матерії в атомному двигуні Марека, як здається, ця Зв'язана Енергія була звільнена, позбавлена матеріальних пут, що її зв'язували; вона стала Вільною Енергією, або ж активним Абсолютом — так само вільним, як перед створенням світу.

Якби раптом одночасно спалити до кінця весь космос, то міг би повторитися первісний творчий акт; це був би

безперечний кінець світу, абсолютна ліквідація, яка б і дала змогу заснувати нову всесвітню фірму «Космос-2». Проте, як ви знаєте, в Марєкових карбюраторах матеріальний світ спалювався тільки кілограмами. Абсолют, вивільнюваний отак потрошечку, або ж не почував себе досить сильним, щоб знову зразу взятися творити, або, може, не хотів повторюватись; одне слово, він чомусь вирішив виявити себе двома способами: одним — традиційним, а другим — явно новітнім.

Традиційний спосіб, яким Абсолют почав реалізувати себе, був, як ви вже знаєте, релігійний. То були всілякі навіювання, навернення, моральні ефекти, чудеса, левітація, екстаз, пророцтво, а головне — віра в бога. Тут Абсолют удерся в особисте й культурне життя людства шляхами вже второваними, але в небувалих досі масштабах. Через кілька місяців його дії на світі не лишилось майже жодної людини, яка б — хай навіть тимчасово — не відчула релігійного імпульсу, яким Абсолют заявляв свою претензію на її душу. До цієї психологічної чинності Абсолюту ми ще вернемося пізніше, коли буде потрібно змалювати її катастрофічні наслідки.

Другий прояв існування Абсолюту приніс у світ щось зовсім нове. Нескінченна Енергія, яка колись була зайнята створенням світу, тепер ударилась — очевидно, з огляду на інші умови — у виробництво. Вона не творила, зате виробляла. Замість чистого творення вона стала до верстатів. Вона перетворилась у Безмежного Робітника.

Уявіть собі, що на якійсь фабриці — скажімо, цвяховій — замість парової машини поставили карбюратор, як найекономічніший двигун. Абсолют, що безперестанку витікав з атомного мотора, завдяки природженій кмітливості за один день, так би мовити, зрозумів спосіб виробництва і з усією невгамовною жадобою діяльності — чи, може, й честолюбством — кинувся виробляти: він почав самостійно робити цвяхи. А як уже розходився, то його неможливо було спинити. Верстати, не керовані ніким, вивергали цвяхи. Запаси металу, наготовлені для виробляння цвяхів, прут за прутом піднімалися, пливли в повітрі і вкладались у відповідні металообробні верстати. На перший погляд це було моторошне видовище. Коли скінчився матеріал, залізо почало само виступати з землі, ґрунт довкола фабрики

пiтнiв чистим залiзом, нiби виссаним з глибин земної кори; потiм те залiзо здiймалось десь так на метр над землею i пливло до верстатiв якимсь конвульсивним, нерiвним рухом, нiби його щось пiдпихало туди. Завважте, будь ласка: хоч я й кажу: «залiзо здiймалось» i «залiзо пливло», але всi очевидцi описують своє враження так, нiби залiзо пiдймала силомиць якась невидима, але неблаганна можуть iз таким явним i зосередженим зусиллям, що аж страх брав; усе видимо робилося з жахливою натугою. Можливо, хтось iз вас бавився спиритизмом i бачив «крутiння столiв», то вiн пiдтвердить, що стiл пiдймався не з якоюсь нематерiальною легкiстю, а з конвульсивним зусиллям: вiн потрiскував у всiх своїх з'єднаннях, стрясався, спинався дибки, а тодi пiдскакував угору, нiби пiднятий силою, яка вперто змагалася з ним. Але як змалювати моторошнi нiмi зусилля, що примушують залiзо пiдйматися з глибин землi, збиватися в прути й сунути до машин, якi розрубують прути на цвяхи! Прути звиваються, мов батogi, опираються силi, що пхає iх уперед, бряжчать i скрегочують у тишi, в нематерiальнiй нiмотi, що моцуюється з ними. Всi тогочаснi свiдчення вiдзначають, моторошнiсть того видовища; це справдi-таки чудо, але не думайте, нiби чудо — це щось казково легко, що це iграшки: менi здається, в основi справжнього чуда лежить страшно, виснажливе напруження. Та хоч би з якою натугою працював Абсолют, а найдужче приголомшувала в цьому новому заняттi продуктивнiсть роботи: коли вже говорити про виробництво цвяхiв, то одна-єдина цвяхарна фабрика, захоплена Абсолютом, вивергала безперестану день i нiч стiльки цвяхiв, що iх нагорталось на подвiр'i цiлi гори, якi згодом валили огорожi й засипали вулицю.

Отже, обмежимося поки що цвяхами. Тут ви бачите всю природу Абсолюту — невичерпного i марнотратного, як у часи творення свiту. Коли вже вiн ударився в виробництво, то не дбав про розподiл, про споживання, про ринок, про мету виробництва, взагалi нi про що; всю свою величезну енергiю вiн виливав просто у виробляння цвяхiв. А будучи в сутi своїй нескiнченним, вiн не знав мiри й меж нi в чому — i в цвяхах теж.

Ви можете уявити, як сторопiли робiтники такої фабрики, побачивши цю ефективнiсть нового двигуна.

Для них то була несподівана нечесна конкуренція; щось таке, що робило їхню працю зовсім зайвою, і, безперечно, вони мали повне право захищатись від цього наступу «манчестерського капіталізму» на робочий люд принаймні тим, що розгромили б фабрику й повісили фабриканта; але вони були занадто приголомшені та ще й заражені Абсолютом у його першій іпостасі. Їх посіла релігійна гарячка всіх форм і ступенів. Вони вже пройшли через левітацію, пророкування, чудотворство, видіння, чудесні зцілення, святість, любов до ближнього і всякі такі неприродні, отож і чудесні, стани.

А з другого боку, можете собі уявити, як сприйняв цю божественну перепродукцію власник такої цвяхарної фабрики. Він, звичайно, міг тріумфувати, вигнати всіх робітників, з якими вже давно гризся мало не до смерті, й потирати руки над лавиною цвяхів, що не коштували йому жодного гелера накладних витрат. Але ж він, з одного боку, сам, безперечно, піддався психічному впливові Абсолюту і негайно віддав усю фабрику в спільне володіння робітникам, своїм братам у бозі, а з другого боку — дуже скоро збагнув, що ті гори цвяхів не мають ніякісінької вартості, бо на них не буде збуту.

Правда, робітники не мусили стояти за верстатами й носити залізні пруті, крім того, вони вже були співвласниками фабрики. Але через кілька днів виявилось, що треба якимось способом прибрати стотонні гори цвяхів, які перестали бути товаром. Спершу вдавалися якись спроби розсилати цвяхи цілими вагонами на фіктивні адреси; потім лишалося тільки вивозити їх за місто на величезні купи звалищ. Це прибирання цвяхів завдавало всім робітникам праці на повних чотирнадцять годин щодня; але вони не нарікали, осяяні побожним духом любові та взаємного служіння.

Даруйте, що я так довго затримався на цвяхах. Абсолют не знав промислової спеціалізації. Він з таким самим запалом накидався на прядильні, де творив чудеса, не тільки, за відомим прислів'ям, плетучи з піску мотуззя, а й прядучи з нього нитки, і на ткацькі, й на сукновальні, й на трикотажні фабрики і захопив усю текстильну промисловість, випускаючи без перерв мільйони кілометрів усього, що тільки можна розкрюювати. Заволодів металургійними, прокатними, сталеварними заводами, фабриками сільськогосподар-

свіких машин, тартаками, мебльовими фабриками, цукроварнями, хімічною, азотною, нафтовою, паперовою промисловістю, виробництвом гуми, добрив, кераміки, взуття, галантереї, цегельнями, броварнями, гуральнями, друкарнями, паровими молочарнями, млинами, шахтами, монетними дворами, автозаводами і кам'яними кар'єрами. Він ткав, плів, прях, кував, монтував, шив, стругав, різав, копав, палив, пресував, вибілював, рафінував, варив, фільтрував по двадцять чотири, а то й по двадцять п'ять чи навіть двадцять шість годин на добу. Запряжений у сільськогосподарські машини замість локомотивів, він орав, сів, волочив, полов, косив, жав і молотив. У кожній галузі він сам розмножував сировину й подесятеряв продукцію. Він був невтомний. Він буяв продуктивністю. Він знайшов кількісний вираз для своєї нескінченності: достаток.

Чудо з п'ятьма рибинами та хлібинами в пустелі дочекалося монументального повторення: чудесного примноження цвяхів, дощок, азотних добрив, гумових шин, ротаційного паперу і всякої іншої товарної продукції.

В світі настав необмежений достаток усього, чого треба людям. Але людям треба чого завгодно, тільки не необмеженого достатку.

Розділ XV. Розруха

Так, у нинішні впорядковані й, так би мовити, благословенні часи дорожнечі ми неспроможні уявити, яке це соціальне лихо — необмежений достаток. Ми гадаємо — то було б не що інше як рай, земний рай, коли б раптом з'явилися невичерпні запаси всього. Ну й добре, гадаємо ми: всього б вистачало для всіх, та ще й як дешево, господи!

Так ось, економічна катастрофа, яка внаслідок втручання Абсолюту у виробництво спіткала світ у ті часи, що про них ми оповідаємо, полягала в тому, що все, чого людина потребує, можна було дістати не дешево, а просто задарма. Ви могли взяти задарма жменю цвяхів, щоб забити їх у підметки, або в підлогу, але могли взяти задарма й вагон цвяхів, от тільки, даруйте, що б ви з ними робили? Відвезли за сто кілометрів і роздали там задарма? Цього б ви не зробили, бо, стоячи над

тією лавиною цвяхів, ви б уже бачили не цвяхи, тобто річ відносно корисну, а щось абсолютно позбавлене вартості й сенсу в своєму надмірному достатку; щось так само позбавлене мети, як зірки на небі. Справді, така гора нових блискучих цвяхів могла підносити дух, навіювати поетичні думки, достоту, як зоряне небо. Вона здавалася створеною для німого подиву. Була прекрасна з погляду пейзажиста, як прекрасне з його погляду море. Але ж моря теж не розвозять вагонами в глиб суходолу, де їх немає. Морська вода не підлягає економічному розподілові. Тепер йому не підлягали й цвяхи.

І поки тут розливалось іскристе море цвяхів, за кілька кілометрів звідси їх неможливо було дістати. Вони економічно знецінилися, зникли з крамниць. Чи то ви хочете підбити цвяшками підбор; чи то підкласти своєму ближньому цвях під простирадло — ви марно його шукатимете. Його нема, як у Сланому чи в Чаславі немає моря. О, де ви, торговці давніх часів, що тут дешево купували потрібні речі, аби там їх дорого продати? Гай-гай, ви зникли, бо на вас зійшла благодать божа; ви засоромилися своїх прибутків і позакривали крамниці, щоб міркувати про братерство людей та роздавати все, що маєте, і вже ніколи, ніколи не захочете багатіти з розподілу товарів, потрібних усім вашим братам у бозі. Де нема ціни, там нема ринку. Де нема ринку, там нема розподілу. Де нема розподілу, там нема товару. А де нема товару, там зростає потреба, зростають ціни, зростає зиск і зростає комерція. Але ви відвернулись від зиску і відчули непереможну відразу до всяких чисел взагалі. Ви перестали бачити матеріальний світ очима споживання, ринку й збуту. Молившись склавши руки, ви дивувалися з краси та багатства світу. А тим часом у людей скінчилися цвяхи. Не було цвяхів. Лише десь далеко громадились невичерпні гори їх.

І ви, пекарі, вийшли перед свої крамниці та кричали: «Ідіть, люди добрі, ідіть, ради бога, беріть хліб і борошно, булки й булочки; будьте такі ласкаві, беріть усе за дарма!» І ви, мануфактурники, вивалили сувої сукна; полотна та батисту прямо на вулицю і, плачучи з радості, відміряли по п'ять і по десять метрів кожному, хто йшов мимо, та ще й Христом-богом просили, щоб прийняв ваш скромний дарунок; і аж у порожнісінь-

кїй крамниці падали навколїшки та дякували господа, що дав вам змогу одягати ближнїх, як лїлеї польовї.

І ви, рїзники та ковбасники, ви взяли на голови кошї з м'ясом, та сосисками, та рулетами й ходили вїд дверей до дверей, стукали чи дзвонили і просили: хай кожен вибере, що йому до смаку. І так само всі ви, що продаєте взуття, меблї, тютюн, валїзи, окуляри, сережки, килими, батоги, мотуззя, бляшаний посуд, порцеляну, книжки, зубнї протези, городину, лїки і що кому треба,— всі ви, овїяні духом божим, висипали на вулицї й роздали все, що маєте, в благороднїй панїцї божественної благодатї, а потїм, зустрїчаючись на порогах своїх спорожнених магазинїв та складїв, з осїяними очима хвалились один перед одним: «От, брате, як я полегшив своє сумлїння!»

А через кїлька днїв виявилось: уже нема чого роздавати. Але не було чого й купити. Абсолют спустошив, до цурочки розграбував усї крамниці.

Тим часом далеко вїд мїст із верстатїв та машин перли мїльйони метрїв сукна й полотна, нїагари кубикїв рафїнаду, кипучий, розкїшний, невичерпний достаток Божественного Надвиробництва всїх товарїв. Млявї спроби якось розподїлити цю повїнь швидко завмерли. Вони були просто не до снаги людям.

А втїм, можливо, що цю економїчну катастрофу спричинило ще й інше: инфляцїя грошей. Бо Абсолют заволодїв і державними монетними дворами й день у день вивергав у свїт сотнї мїльярдїв банкнот, металевї монети та цїнних паперїв. Девальвацїя була цїлковита: дуже скоро пачка п'ятитисячних купюр стала просто жмутком трохи цупкуватого туалетного паперу. З погляду комерцїї байдуже було, запропонуєте ви за дитячу соску десять галерїв чи пївмїльйона крон: однаково б ви не дїстали тїєї соски, бо вони зникли з продажу. Всї числа втратили будь-який сенс. Зрозумїло, що це руйнування системи числення — природжений наслїдок нескїнченностї і всемогутностї бога.

В тї днї в мїстах уже почалися нестатки і навїть голод. Апарат постачання з наведених вище причин пїдвїв цїлковито. Правда, їснували мїністерства постачання, торгївлї, соцїального забезпечення і шляхїв сполучення; як здається нам, можна було вчасно взяти до рук безмїрний потїк вироблюваних припасїв, зберегти їх вїд псування і потроху розвозити по мїстах, ограбо-

ваних божественною щедрістю. Та, на жаль, цього не сталося. Персонал міністерства проводив свій час у радісних молитвах, охоплений особливо сильною благодаттю. В міністерстві постачання всім поряdkувала друкарка панна Шарова, яка проповідувала про Дев'ять Пасом; у міністерстві торгівлі начальник канцелярії Вінклер пропагував аскетичне вчення, схоже на індійську йогу. Правда, ця гарячка тривала всього два тижні, а потім, очевидно, завдяки особливому навіянню Абсолюту, зродилося чудесне почуття обов'язку. Всі служби гарячково працювали день і ніч, щоб розв'язати проблему катастрофи з постачанням; та було, мабуть, уже запізно. Єдиний наслідок був той, що кожне міністерство продукувало щодня від п'ятнадцяти до п'ятдесяти трьох тисяч різних документів, які за наказом міжміністерської комісії вивозились вантажними машинами і скидались у Влтаву.

Звичайно, найтяжче було становище з продовольством, але, на щастя, існувало (я поки що говорю тільки про умови в нашій країні) НАШЕ СЛАВНЕ СЕЛО! Панове, усвідомте в цю хвилину те, що говорилося споконвіку: наш сільський люд, що ви не кажіть, є ядром нації. Про це навіть співається в давній пісні: «Ти його бачив? Знаєш, хто він? Наш годувальник, чех-селянин!» Хто він, той, на кому спинилась марнотратна гарячка Абсолюту, хто він, той, що стояв непохитно серед паніки світового ринку, хто він, той, що не склав рук на колінах, не піддався нерозважності й «лишився вірним на своїм посту?» «Ти його бачив? Знаєш, хто він? Наш годувальник, чех-селянин!»

Так, то був наш селянин (і в інших країнах було так самісінько), хто по-своєму врятував світ від голодної смерті. Уявіть собі, що сталося б, якби він, подібно до городян, піддався манії роздавати все неімуцим та нужденним; якби він роздав усе своє збіжжя,— корів і телят, курей, гусей, картоплю,— за два тижні почався б голод у містах, а село лишилось би висмоктане, спустошене, само голодне. Проте завдяки нашому добрязі селянинові цього не сталося. Як уже там не пояснювати цього заднім числом — чи то чудесним інстинктом нашого селянина, чи то його щирими, непохитними, глибоко вкоріненими традиціями, чи, нарешті, тим, що на селі Абсолют був не такий вірулентний, бо в дрібному сільському господарстві карбюратор не

знайшов такого масового застосування, як у промисловості, — одне слово, пояснюйте, як хочете, а факт той, що тоді, коли будівля народного господарства й товарообміну розвалювалася, селянин не роздавав. Він нікому не дав задарма ні зернятка, ні соломинки. На руїнах давнього промислового і комерційного порядку наш селянин спокійно, незворушно продавав те, що мав. І продавав дорого. Він якимось таємним інстинктом передбачив катастрофічні наслідки достатку, а тому вчасно загальмував. Загальмував тим, що підняв ціни, хоча засіки його були повнісінькі. І це свідчить про неймовірно здорове нутро нашого сільського люду, що він, не сказавши й слова, без ніякої організації, керуючись тільки рятівним внутрішнім голосом, підняв ціни на все, достеменно на все. А піднявши ціни, зберіг свій товар від марнування. Серед буйного достатку всього він зберіг острівець нестачі й дорожнечі. І, напевно, відчував, що цим він рятує світ.

Бо тим часом як усякий інший знецінений, задарма роздаваний товар зразу — з природною неминучістю — зник з ринку, харчові продукти й далі продавалися. Звичайно, по них треба було йти на село. Ваш пекар, і різник, і бакалійник уже не мали чого дати вам, крім братерської любові та святого слова. І ви пакували торбу та їхали за сто двадцять кілометрів від міста; йшли від обійстя до обійстя, і ось — тут вам пощастило виміняти кіло картоплі за золотий годинник, там яечко за бінокль, там кілограм висівок за акордеон або друкарську машинку. І ви мали що їсти. А якби селянин усе те був пороздавав, вам давно б настав капець. Але селянин зберіг для вас і фунтик масла; зберіг лиш тим, що віддав його вам за перський килимок або за старовинне народне вбрання з Кйова.

Ну, то на кому спіткнулись божевільні комуністичні експерименти Абсолюту? Хто не розгубився серед паніки доброчесності? Хто вистояв у катастрофічному потопі достатку і, не жалюючи наших ротів та нашого майна, врятував нас від згуби?

Ти його бачив? Знаєш, хто він?
Наш годувальник, чех-селянин!

Полудень на «Колибі» у Ведмежій долині. Інженер Марек сидить, згорбившись, на веранді «Колиби», дивиться в газету й знов її згортає, щоб окинути поглядом широку смугу Крконошів. У горах тиша, велика, кришталева тиша; і засмучений чоловік випростується й глибоко зітхає.

Он унизу видно малесеньку здаля постать. Хтось іде до «Колиби».

«Яке тут чисте повітря,— думає Марек на веранді.— Тут, слава богу, Абсолют ще латентний, його залято в усьому, він схований у цих горах та лісах, у цій розкішній траві, в синьому небі. Тут він не гасає по світу, не страшить, не чаклує, а тільки таїться в усьому матеріальному — бог, глибоко й нечутно присутній, він навіть не дихає, а мовчить і визирає...— І Марек склав руки в німій подячній молитві.— Боже, яке тут чисте повітря!»

Чоловік, що йшов знизу, спинився під верандою.
— Ну, таки розшукав я тебе, Марек!

Марек глянув на нього без великої радості. Перед ним стояв Г. Х. Бонді.

— Нарешті я таки розшукав тебе,— повторив пан Бонді.

— Ходи нагору,— сказав Марек, видимо не радий гостеві.— Що це в дідька принесло тебе? Ну й вигляд же в тебе!

І справді. Г. Х. Бонді був весь жовтий, змарнілий; на скронях густо пробилась сивина, а біля очей були зморшки. Він мовчки сів поруч Марека й затиснув руки між коліннями.

Минула хвилина прикрої мовчанки; тоді Марек спитав:

— Ну, то що з тобою?

Бонді тільки рукою махнув.

— Іду на пенсію, брате. Бо... і до мене... і до мене черга дійшла.

— Благодать? — скрикнув Марек і відсунувся, наче від прокаженого.

Бонді кивнув головою. Сльоза, що бринить на його віях,— чи то не знак сорому?

Марек тихо свиснув.

— То вже й до тебе... Бідолаха!

— Ні,— квапливо вигукнув Бонді, втираючи очі.— Ти не думай, що й тепер... Я його якимось переходив... Рудо, я... я перемігся, але... ти знаєш... коли воно зійшло на мене, то була найщасливіша хвилина мого життя. Ти й уявлення не маєш, Рудо, якого страшного зусилля треба, щоб вичухатися з такого.

— Вірю,— поважно сказав Марек.— А скажи, будь ласка, які в тебе були... симптоми?

— Любов до ближнього,— прошепотів Бонді.— Ти знаєш, я просто нависнів від любові. Ніколи б не повірив, що можна щось таке відчувати.

Запала мовчанка.

— То ти значить...— трохи перегода почав Марек.

— Я все переборов. Знаєш, як ото лисиця, попавши в пастку, відгризає собі лапу. Але після цього я страшенно кволій. Руїна, та й годі, Рудо. Наче після тифу. Того я й приїхав сюди, щоб трохи оклигати... А тут чисто?

— Чисто. Поки що ані знаку... Його. Він тільки відчувається... в природі й в усьому, але так і раніш було, а в горах споконвіку.

Бонді похмуро мовчав.

— Ну, а що...— трохи перегода замислено промовив він.— А що, власне, ти про це скажеш? Ти взагалі знаєш, що робиться там, унизу?

— Я одержую газети. Певною мірою... навіть з газет можна скласти уявлення, що робиться в світі. Там, звичайно, все переплутане, але... хто вміє читати... Слухай, Бонді, там справді таке страхиття?

Г. Х. Бонді похитав головою.

— Гірше, ніж ти уявляєш. Просто відчайдушне становище. Слухай,— прошепотів він пригнічено.— Він уже всюди. Я гадаю, що в нього є певний план.

— План? — скрикнув Марек і схопився.

— Не кричи так. Справді, він має якийсь план. Бо з біса спритно береться до діла. Скажи, Рудо, хто в світі наймогутніший?

— Англія,— не вагаючись відповів Марек.

— Де там. Наймогутніша в світі промисловість. І так звані «народні маси» теж наймогутніші в світі. Ти вже зрозумів його план?

— Ні, не зрозумів.

— Він заволодів і тим, і тим. І промисловістю, і масами; і тепер тримає в своїх руках усе. Цілком

очевидно, що він збирається стати володарем світу. Ось воно як, Рудо.

Марек сів.

— Стривай, Бонді. Я тут у горах багато думав про ці речі. Я стежив за всім і зіставляв факти. Я, Бонді, тільки про це й думав. Я не знаю, куди воно все прямує, але одне знаю твердо: ніякого плану в нього нема. Я сам ще не добрав до пуття, що і як. Може, він прагне до чогось великого, але не знає, як за це взятись. Я тобі щось скажу, Бонді: він і досі є ще тільки природною силою. Він дивовижно необізнаний з політикою. Це якийсь варвар у національній економіці. Все ж таки йому слід було підпорядкуватися церкві: адже вона має неабиякий досвід... Ти знаєш, інколи він здається мені таким дитинним...

— Не вір, Рудо,— сумно промовив Г. Х. Бонді.— Він знає, чого хоче. Того й накинувся на велику промисловість. Він сучасніший, ніж ми гадали зразу.

— То тільки іграшки,— заперечив Марек.— Він просто хоче зайняти себе чимось. Розумієш, це щось ніби дитинство бога. Зажди, я знаю, що ти хочеш сказати. В роботі він велетень. Це справді імпонує, що він так багато може. Але все воно, Бонді, таке безглузде, що тут не може бути ніякого плану.

— Найбезглуздіші події в історії були якраз — послідовно проведеними в життя планами! — заперечив Г. Х. Бонді.

— Слухай, Бонді,— швидко говорив Марек.— Диви, скільки в мене тут газет. Я стежу за кожним його кроком. Я тобі кажу, що в усьому цьому нема ні крихти якогось зв'язку. Все це тільки імпровізація всемогутності. Він робить справжні дива, але якимось наосліп, незв'язно, без пуття. Розумієш? У його діяльності ні крихти організованості. Він прийшов у світ занадто непідготованим. І в цьому його слабина. Взагалі мені імпонує, але я бачу його вразливі місця. Його не назвеш добрим організатором, і, мабуть, він ніколи й не був таким. У нього виникають геніальні ідеї, але йому бракує систематичності. Я тобі дивуюся, Бонді, що ти й досі його не розкусив. Ти, така хитра людина!

— З ним нічого не можна вдіяти,— відказав Бонді.— Він нападає на тебе в твоїй власній душі, і тобі кінець. Коли не переконає тебе шляхами розуму, то нашла

да тебе чудесне осяння. Ти ж знаєш, що він устругнув Савлові.

— Ти від нього втікаєш,— сказав Марек,— а я його переслідую і вже наступаю йому на п'яти. Я вже трохи знаю його і міг би виписати ордер на його арешт. Прикмети — нескінченний, невидимий, безформний. Місце перебування — всюди поблизу атомних двигунів. Професія — містичний комунізм. Злочини, за які його розшукують,— відчуження приватної власності, незаконна лікарська практика, порушення закону про збори, втручання в діяльність органів влади і так далі. Особлива прикмета — всемогутність. Одне слово — негайно заарештувати його!

— Ти смієшся,— зітхнув Г. Х. Бонді.— Не смійся. Він подужав нас.

— Ще ні! — вигукнув Марек.— Поміркуй сам, Бонді. Він досі не вмів владарювати. Наробив такого розруху своїми новаціями. Наприклад, замість насамперед створити чудесний залізничний транспорт, ударився в надвиробництво. А тепер уліз сам у халепу, бо те, що він навиробляв, ні до чого. З тим своїм чудесним достатком він пошився в дурні. По-друге, він збив з плигу органи влади своєю містикою і розладнав увесь адміністративний апарат, який саме тепер міг би йому придатися, щоб утримати лад. Революцію можна робити де завгодно, тільки не в державних установах; хоч би й кінець світу настав, то треба спочатку знищити весь світ, а лиш наостанці — державні установи. Отакто, Бонді. А по-третє, як найнаївніший теоретик-комуніст, він скасував грошовий обмін і цим зразу паралізував обіг продукції. Він не знав, що закони ринку могутніші від божественних законів. Не знав, що виробництво без збуту не має ніякого сенсу. Він не знав нічого. Поводився, як... як... Одне слово, він немовби однією рукою ламав те, що робив другою. Тепер у нас чудесний достаток і просто-таки катастрофічні злидні. Він всемогутній, а створив тільки хаос. Ти знаєш, я вірю, що він колись створив закони природи, і динозаврів, і гори, і все що завгодно. Але торгівлі, Бонді, нашої сучасної торгівлі й промисловості він не створив. За це можна поручитись, бо він нічогісінько в них не тямить. Ні, Бонді, торгівля й промисловість — не від бога.

— Стривай,— озвався Бонді.— Я знаю, що його наслідки катастрофічні, неосяжні... Але що ми можемо зробити з ним?

— Поки що нічого. Я, любий мій Бонді, тільки дивлюсь і зіставляю. Це новий Вавілон. Ось, як бачиш, клерикальні газети висловлюють підозру, що непорядки в наш релігійно невірніважений час із диявольською хитрістю підготований франкмасонами. Націоналістичні газети обвинувачують євреїв, праві соціалісти — лівих, аграрники нападаються на лібералів... здуріти можна. А щоб ти знав, це ще тільки квіточки, справжня буча ще тільки, гадаю, починає заварюватись. Підійди-но ближче, Бонді, я тобі щось скажу.

— Ну?

— Ти гадаєш, що він... розумієш, він... тільки один?

— Не знаю,— відповів Бонді.— А від цього щось залежить?

— Усе,— відказав Марек.— Присунься ближче, Бонді, і слухай добре.

Розділ XVII. «Молоток і зірка»

— Брате Перший стражу, що ти бачиш на заході? — спитав Достойний, вбраний у чорне, в білому шкiряному фартусі й зі срібним молоточком у руці.

— Бачу Майстрів, що зібрались у Майстерні, готові до Праці,— відповів Перший страж.

Достойний стукнув молоточком.

— Брате Другий стражу, що ти бачиш на заході?

— Бачу Майстрів, що зібрались у Майстерні, готові до Праці.

Достойний тричі стукнув молоточком.

— Праця починається.

Брати Французької ложі вільних мулярів «Молоток і зірка» посідали, не спускаючи очей з Достойного — Г. Х. Бонді, що так несподівано скликав їх. У Майстерні, серед задрапованих чорним стін, на яких були вигптувані Основні Максими, було тихо, мов у храмі. Бонді, Достойний, був блідий і замислений.

— Брати, заговорив Достойний за хвилюку,— я скликав вас винятково... винятково для цієї Праці, яка... винятково... супроти таємних правил нашого Ордену... не є простою формальністю. Я знаю, що порушую...

урочистий і священний характер нашої Праці... тим, що доручаю вам... скласти ухвалу... про справу дійсно важливу... справу громадську... якнайбільшої ваги.

— Достойний має право встановлювати Працю,— виголосив *Judex Formidabilis*¹.

— Отже,— почав Г. Х. Бонді,— йдеться про те... що на наш Орден... провадяться систематичні наскоки... з боку клерикалів. Вони твердять, ніби наша сторічна... таємна діяльність... поєднана з незвичайними... і прикрими подіями... в царині промисловій і духовній. Клерикальні газети твердять, що вільнодумні Ложі... умисне викликали... це непогамовне буяння демонічних сил. Я питаю вас... що нам слід зробити в цій катастрофі... на благо Людства... і на славу Найвищого? Дискусія... відкривається.

Хвилина минула в урочистому мовчанні; тоді підвівся Другий страж.

— Брати, в цю історичну мить я вітаю, так би мовити, глибокі слова, які сказав наш вельмишановний Достойний. Він сказав, так би мовити, «прикрі події». Так, ми, що думаємо, так би мовити, тільки про Благо Людства, мусимо назвати всі ці прикрі чудеса, осяяння, напади любові до ближнього та інші розлади подіями, так би мовити, вкрай прикрими. Ми повинні з усією таємністю, як годиться нашому Ордену, відкинути, так би мовити, будь-яку причетність до прикрих фактів, які, так би мовити, не узгоджуються з традиційними й прогресивними принципами нашого Великого Ордену. Брати, ці прикрі принципи перебувають, так би мовити, в принциповій суперечності з тим, щоб, як слушно сказав Достойний, оскільки клерикали, так би мовити, підносять зброю проти нас, коли ми маємо на меті, так би мовити, Найвищі Інтереси Людства, а тому я пропоную в повному розумінні слова виявити згоду з прикрими подіями, як слушно сказав Достойний.

Підвівся *Judex Formidabilis*.

— Брате Достойний, прошу слова. Констатую, що тут у дуже прикрій формі говорилося про певні події. Я гадаю, що ці події зовсім не такі прикрі, як гадає брат Другий страж. Правда, я не знаю, на які саме події натякає брат Другий страж, але якщо він має на увазі ті молитовні збори, на які ходжу я, то вважаю, що він

¹ Грізний суддя (латин.).

іє має рації, ба навіть скажу йому в вічі, що він помиляється.

— Пропоную,— озвався третій брат,— поставити на голосування, чи згадані події прикри чи ні.

— А я,— попросив слова ще один брат,— пропоную обрати спеціальний комітет для вивчення прикрих подій — скажімо, в складі трьох членів.

— П'яти!

— Дванадцяти!

— Дозвольте, брати,— сказав *Judex Formidabilis*,— я ще не скінчив.

Достойний постукав молоточком.

— Слово має *Judex Formidabilis*.

— Брати,— лагідно почав *Judex*,— не треба прискіпуватися до слів. Події, про які тут були висловлені неохвальні думки, мають такий характер, що вони заслуговують на увагу, на інтерес, ну, і навіть на вивчення. Я не заперечую, що був учасником кількох релігійних гуртків, які сподобились особливої милості божої. Сподіваюся, що це не було несумісним з дисципліною франкмасона.

— Аж ніяк,— озвалося кілька голосів.

— Далі, визнаю, що мені самому припала честь здійснити кілька невеличких чудес. Гадаю, це не суперечить моєму Ступеневі й моїй Посаді.

— Звичайно, ні.

— Отож я можу з власного досвіду запевнити вас, що згадані події, навпаки, гідні шани й хвали, що вони підносять дух і допомагають Благові Людства та Славі Найвищого, а тому, з погляду масонів, проти них не може бути заперечень. Пропоную, щоб Ложа оголосила нейтралітет по відношенню до всіх цих виявів присутності бога.

Тоді підвівся Перший страж і сказав:

— Брати, я, правда, в усе це не вірю, я нічого не бачив і нічого не знаю, але гадаю, що нам краще не виступати проти цієї віри. Я гадаю, що там нічогісінько нема, але нащо нам це казати вголос? Отож я пропоную таємно оголосити свою згоду, щоб усе лишалося так, як є.

Достойний звів угору очі й сказав:

— Нагадаю братам, що Спілка промисловців обрала Абсолюта своїм почесним головою. Далі — акції МЕАТ так звані «акції Абсолюту», ще можуть піднятися в

ціні. Між іншим, одна людина, яка не хоче, щоб її ім'я згадували, по жертвувала «вдовиній калитці» нашої Ложі тисячу цих акцій. Прошу далі.

— Ну, то я,— заявив Другий страж,— беру назад, так би мовити, ті прикрі події. З вищої точки зору цілком згоден. Я пропоную розглядати це питання з вищої точки зору.

Достойний підвів очі й промовив:

— Я маю повідомити вас, що Верховна Ложа має намір видати інструкцію про останні події. Верховна Ложа рекомендує майстрам вступати в релігійні громади і організувати їх у масонському дусі, як Майстерні Учнів. Нові Майстерні мають бути проваджені в дусі просвітницькому й антицерковному. Рекомендується вивчати різні віровчення: моністичне, абстинентське, флетчерівське, вегетаріанське тощо. Кожен гурток має додержуватися однієї віри, щоб на практиці дослідити, котра є найкращою для Блага Людства і для Слави Найвищого. Ця діяльність, за наказом Верховної Ложі, обов'язкова для всіх Майстрів. Прошу вести дебати далі.

Розділ XVIII. Редакція вночі

Найбільший католицький, чи народний, журнал «Друг народу» мав не дуже численний редакційний штат; отож о пів на десяту вечора в редакції сидів тільки нічний редактор Коштял (бозна-чому в нічних редакторів так жахливо чадять люльки!) і патер Йошт, що, насвистуючи крізь зуби, писав передовицю для завтрашнього номера.

Ось прийшов пан метранпаж Новотний — прїніс ще вогкі коректурні гранки.

— Ну, де ж передовиця, панове, чуєте? — пробурчав він.— Коли ж нам її складати?

Патер Йошт перестав мугикати.

— Зараз буде, пане Новотний,— квапливо відповів він.— Ніяк не знайду потрібного виразу. У нас уже були «сатанинські махінації»?

— Позавчора.

— Ага. А «підступна змова» теж була?

— Була.

— «Підле шахрайство»?

— Було сьогодні.

— «Безбожний винахід»?

— Уже разів із шість.

— Шкода,— зітхнув патер Йошт.— Здається, ми надмірно розкидалися думками. Як вам сподобалася сьогоднішня передовиця, пане Новотний?

— Сильна,— сказав пан метранпаж.— Але вже пора складати завтрашню.

— Зараз буде,— запевнив патер Йошт.— Я гадаю, що нагорі були задоволені ранковим номером. Ось побачите, що прийде його превелебність єпископ. «Йоште,— скаже він,— це ви добре втнули». А «бісівський шабаш» уже було?

— Було.

— Шкода. Треба поставити нові батареї і відкрити вогонь. Йоште, сказав його превелебність, не жалійте порошу. Все минуще, але ми — вічні... Пане Новотний, а ви не підкажете якогось путящого вислову?

— Ну, хай «злочинна обмеженість». Або «паталогічна злоба».

— Годиться! — зітхнув з полегкістю патер Йошт.— Пане Новотний, де у вас беруться такі добрі ідеї?

— Зі старих комплектів «Друга народу». Ну, давайте вже передовицю, велебний отче.

— Зараз буде. Зачекайте: «Злочинна обмеженість і паталогічна злоба певних кіл, що Вааловими ідолами баламутять чисту воду Петрової скелі...» Ага, зараз буде: «...Петрової скелі... Каламутять чисту воду», так... і водружають на ній золотого тельця, що зветься диявол, або ж Абсолют...»

— Є вже передовиця? — пролунало в дверях нічної редакції.

— *Laudetur Jesus Christus*¹, ваша превелебність! — скрикнув патер Йошт.

— Є вже передовиця? — повторив вікарний єпископ Лінда, швидко входячи до кімнати.— А хто писав ранкову передовицю? Господи боже, що це ви встругнули! Який йолоп це написав?

— Я...— забелькотів патер Йошт, відступаючи назад.— Ваша... преве... я думав...

---

¹ Хвала Ісусу Христу (латин.).

— Він думав! — загорлав єпископ Лінда, грізно блискаючи окулярами.— Ось маєш! — і, зіжмакавши ранковий номер «Друга народу», кинув його під ноги Йоштові.— «Я думав!» Ти ба — він уміє думати! Чого не зателефонував? Чого не спитав, що треба писати? А ви, Коштял, як ви могли дати таке до друку? Ви теж «думали», еге? Новотний!

— Пробачте,— шепнув метранпаж, весь трусячись.

— Нащо ви дали це до друку? Ви теж «думали»?

— Ні, перепрошую,— запротестував метранпаж.— Я, прошу вашої превелебності, мушу складати, що мені дадуть.

— Ви мусите робити лише те, що хочу я! — рішуче заявив єпископ Лінда.— Йоште, сядь і читай, що ти вранці наляпав! Читай, кажу!

— «Вже давно,— почав патер Йошт тремтячим голо- сом читати свою власну ранкову передовицю.— Вже давно... нашу громадськість турбує... Підле шахрай- ство...»

— Що?

— Підле шахрайство. Ваша превелебність! — заскиг- лив патер Йошт.— Я думав... я... я тепер бачу...

— Що?

— Що це надміру сильний вираз — «підле шахрай- ство».

— Ще б пак! Ну, читай далі.

— «...підле шахрайство з так званим Абсолютом... яким масони, євреї та інші прогресисти... баламутять світ. Науково доведено...»

— Ви подивіться на цього Йошта! — заволав єпископ Лінда.— Він щось науково довів! Читай далі!

— «...науково доведено,— мурмотів нещасний Йошт,— що так званий Абсолют... така сама безбож- ницька афера, як і... фокуси спіритів...»

— Стривай,— з раптовою лагідністю сказав вікарний єпископ.— Напиши таку передовицю: «Науково дове- дено...— написав? — ...доведено, що я, патер Йошт, Йолоп, бовдур, недотепа...» — написав?

— Так, ваша преве...— шепотів приголомшений Йошт.— Диктуйте далі, ваша пре...

— Кинь це в кошик, сину мій,— сказав превелеб- ний,— і слухай як слід своїми дурними вухами. Ти читав сьогоднішні газети?

— Читав, ваша...

— Щось не віриться. Сьогодні вранці, любий мій патере, вийшло насамперед «Послання» Моністичної спілки; там сказано, що Абсолют,— це та сама Монада, яку моністи завжди проголошували богом, і, таким чином, культ Абсолюту цілком відповідає моністичному вченню. Ти читав це?

— Читав.

— Далі в газеті є повідомлення, що масонські ложі рекомендують своїм членам культивувати Абсолют. Читав?

— Читав.

— Далі — що на Синодальному з'їзді лютеран суперінтендант Маартенс прочитав п'ятигодинну лекцію, в якій доводив тотожність Абсолюту з явленням господом. Читав це?

— Читав.

— Далі декларація «Вільної мислі», «Послання» Армії Спасіння, комюніке теософічного центру «Адъяр», відкритий лист, адресований Абсолютові й підписаний Товариством взаємодопомоги наймитів, заява Спілки власників каруселей, підписана її головою Я. Біндером, далі «Голос Констанцької спілки», спеціальні випуски «Голосу з того світу», «Анабаптиста» і «Абстинента». Любий мій, ти читав усе це?

— Читав.

— От бач, любий сину, там усюди гучно рекламують Абсолют на свою користь, роблять йому аванси, всякі завидні пропозиції, обирають його почесним членом, меценатом, покровителем, богом і бозна-ким ще, а в нас тим часом якийсь навіжений патер Йошт, даруйте, якийсь нікчемний Йоштик репетує, що це підле шахрайство та науково доведена афера! Матінко пресвята, ну, ти ж і поміг нам!

— Але ж, ваша превелебність, мені наказали... писати... проти... цих подій...

— Так, наказали,— суворо перебив його вікарний єпископ.— Та невже ти не бачиш, що становище змінилось? Йоште,— вигукнув єпископ, підводячись,— наші дарохранительниці спорожніли, наші овечки побігли за Абсолютом; Йоште, недотепо ти мій, коли ми хочемо вернути собі тих овечок, то повинні прихилити на свій бік Абсолют. У всіх церквах треба поставити атомні карбюратори... а втім, ти, патере, цього не зрозумієш. Пам'ятай одне: Абсолют повинен працювати

на нас; він повинен бути нашим — тобто тільки нашим. *Capiscis, mi fili?*¹

— *Capisco*,² — прошепотів патер Йошт.

— *Deo gratias!*³ — Йоштику, тепер ти завернешся назад, як той Савл. Напиши гарненьку передовицю, де повідомиш, що Свята конгрегація зважила на прохання пастви і прийняла Абсолют до лона церкви. Пане Новотний, ось вам Апостольське послання: складіть жирним потрійним цицero і заверстайте на першій сторінці. А ви, Коштял, напишіть у рубриці місцевих новин, що голова правління МЕАТ Г. Х. Бонді в неділю прийме з рук архієпископа святе хрещення і до того наші палкі поздоровлення, розумієте? А ти, Йоште, сідай і пиши... Стривай, тут на початку потрібен якийсь сильний вираз.

— Ваша превелебність, може, так: «Злочинна обмеженість і патологічна злоба певних кіл...»

— Гаразд, так і пиши: «Злочинна обмеженість і патологічна злоба деяких кіл уже не перший місяць намагається звести наш народ на хибні стежки. Публічно проголошуються еретичні твердження, ніби Абсолют — це щось інше, ніж той Господь, до якого ми з самої колиски здіймали руки... — написав? — ...Здіймали руки в дитинній вірі... і любові...» Написав? Ну, пиши далі.

Розділ XIX. Канонізація

Самі розумієте, що прийняття Абсолюту в лона церкви за даних обставин було великою несподіванкою. Це прийняття було проведене, власне, самим папським посланням; конклав кардиналів, поставлений перед доконаним фактом, тільки вирішував, чи можна вділити Абсолютові таїнства хрещення. Вирішено обійтись без цього; хоч хрестити бога — це безперечна церковна традиція (згадайте Іоанна Хрестителя), але і в такому випадку хрещеник має бути присутній особисто; крім того, виникала занадто дражлива проблема: кого з вінценосних осіб обрати на хрещеного батька Абсолю-

¹ Зрозумів, сику мій? (Латин.)

² Зрозумів (латин.)

³ Богу дякувати! (Латин.)

тові? Тому Свята конгрегація рекомендувала, щоб у найближчій понтифікальній відправі найсвятіший отець помолився за нового члена церкви; це й відбулося у вельми урочистій формі. Далі в церковне вчення внесено доповнення, що поряд із хрещенням через помазання та хрещенням через мучеництво церква визнає хрещення благочестивими, благодійними та добродієчними вчинками.

Між іншим, за три дні перед виданням бреве папа дав тривалу аудієнцію панові Г. Х. Бонді, який перед тим сорок годин радився з папським секретарем монсиньйором Кулатті.

Майже одночасно була проведена проста беатифікація (піднесення до чину блаженних) Абсолюту за формою *super culti immemorabile* на визнання добродієчного життя Абсолюту, тепер Благословенного, і призначено прискорений процес канонізації, щоправда з вельми знаменною відміною: адже йшлося за проголошення Абсолюту не святим, а богом. Зразу призначено відповідну, так звану деїфікаційну комісію з найперших богословів та церковних сановників; *Procurator Dei*² в ній був венеціанський архієпископ кардинал доктор Варезі, а *Advocatus Diaboli*³ — монсиньйор Кулатті.

Кардинал Варезі пред'явив сімнадцять тисяч свідчень про звершені чудеса, підписаних майже всіма кардиналами, патріархами, примасами, митрополитами, князями, архієпископами, магістрами орденів та абатами; до кожного свідчення були додані експертні висновки видатних медиків і факультетів, професорів природничих, технічних та економічних наук, а під кінець ішли підписи безпосередніх свідків, затверджені нотаріально. Ці сімнадцять тисяч документів, як сказав монсиньйор Варезі, є тільки мізерною частиною насправді звершених Абсолютом чудес, кількість яких, за дуже стриманою оцінкою, вже перевищила тридцять мільйонів.

Крім того, *Procurator Dei* забезпечив докладні експертні висновки найвизначніших учених світу. Наприклад, ректор медичного факультету Паризького уні-

¹ За вшанування з незапам'ятних часів (латин.).

² Представник бога (латин.).

³ Адвокат диявола (латин.).

верситету професор Гардєн після докладного аналізу написав таке:

«Оскільки численні випадки, представлені нам для експертизи, були з медичного погляду абсолютно безнадійні й невиліковні засобами науки (параліч, рак горла, сліпота після хірургічного видалення обох очей, кульгавість внаслідок ампутації обох нижніх кінцівок, смерть внаслідок цілковитого відокремлення голови від тулуба, задушення в повішеника, що провисів два дні тощо), медичний факультет Сорбонни дійшов висновку, що так зване чудесне зцілення в згаданих випадках можна пояснити або цілковитою необізнаністю з анатомічними та патологічними передумовами, браком клінічного досвіду і повною відсутністю медичної практики, або — чого ми не можемо виключити — втручанням вищої сили, не обмеженої законами природи чи обізнаністю з ними».

Психолог професор Медоу (Глазго) написав:

«...Оскільки в цих вчинках виявляється очевидним чином істота розумна, наділена пам'яттю, здатна до асоціацій та логічних суджень, істота, яка всі ці психічні операції виконує без посередництва мозку та нервової системи, це є чудовим підтвердженням моєї нищівної критики теорії психофізичного паралелізму, обстоюваної професором Майєром. Підтверджую, що так званий Абсолют — істота наділена психікою, свідомо й розумна, хоч поки що мало досліджена науково».

Професор Лупен з Брненської політехніки засвідчив:

«З погляду ефективності праці Абсолют — сила, що заслуговує якнайбільшої поваги».

Знаменитий хімік Вілібальд (Тюбінген) написав:

«Абсолют має всі передумови для існування й наукового розвитку, бо цілком відповідає Ейнштейновій теорії відносності».

Літописець не буде довше затримувати вас на експертних висновках всесвітніх наукових авторитетів; до речі, вони публікувалися в «Віснику святого престолу».

Канонізаційний процес посувався швидким темпом; а тим часом ціла колегія видатних догматиків та екзегетів розробляла грамоту, в якій на підставі Старого й Нового завіту та творів отців церкви доводила тотожність Абсолюту з третьою іпостассю бога.

Та перше ніж відбулась урочиста деїфікація проголошення богом, константинопольський патріарх, гла-

ва Східної церкви, проголосив тотожність Абсолюту з першою іпостассю бога — Творцем. До цієї явно еретичної позиції пристали старокатолики, обрізані абіссінські християни, євангелісти гельветського віровизнання, нонконформісти і кілька великих американських сект. Це розпалило запеклу теологічну війну. Що ж до євреїв, то між ними розходилося таємне вчення, що Абсолют — це стародавній Ваал; ліберальні євреї відверто признавалися, що в даному разі вони поклоняються Ваалові.

З'їзд «Вільної миші» відбувся в Базелі. В присутності двох тисяч делегатів Абсолют був проголошений Богом Вільних мислителів, після чого почались неймовірно запальні наскоки на сутанників усіх віровизнань, що, як твердила резолюція з'їзду, хочуть здобувати зиск із єдиного наукового бога й ув'язнити його в брудній клітці церковних догматів та попівського дурману, щоб він занидів у ній. Одначе богіві, явленому очам кожного прогресивного, сучасного мислителя, «нема чого робити в середньовічних крамничках тих фарисеїв; тільки «Вільна думка» — його оселя, тільки Базельський конгрес має право встановлювати віровчення та ритуали вільної релігії».

Приблизно в ті ж таки дні німецький «Monistenbund»¹ з великою помпою поклав наріжний камінь у підвалини храму Атомного бога в Лейпцігу. Під час цих закладин сталась якась колотнеча, шістнадцять душ поранено, а знаменитому фізикуві Лютгеніві розбили окуляри.

Між іншим, тої ж осені відбулись релігійні експеси в Бельгійському Конго та французькій Сенегамбії. Чорношкірі несподівано повбивали і з'їли місіонерів і почали поклонятися якимсь новим ідолам, що їх називали Ато або Алольто. Згодом виявилось, що то були атомні двигуни і що до цієї справи причетні німецькі офіцери й агенти. Зате коли в грудні того ж року Мекку охопили ісламські заворушення, було доведено, що кілька французьких емісарів сховали поблизу Кааби дванадцять легких атомних двигунів «Аеро». Повстання магометан поширилося на Єгипет і Тріполі; різанина в арабському світі коштувала життя тридцяти тисячам європейців.

¹ Союз мислителів (нім.).

Дванадцятого грудня в Римі відбулась нарешті деїфікація Абсолюту. Сім тисяч священнослужителів із запаленими свічками в руках супроводили найсвятішого отця до собору святого Петра, де за головним вівтарем був поставлений найбільший, дванадцятитонний, карбюратор — дарунок концерну МЕАТ папському престолові. Обряд тривав п'ять годин; у натовпі задавили тисячу двісті богомольців та роззяв. Точно опівдні папа заспівав «In nomine Dei Deus»¹, і в ту ж хвилину задзвонили в усіх католицьких храмах світу, всі єпископи й священники повернулись лицем від вівтарів до побожного люду й звістили йому: «Habemus Deum»².

Розділ XX. Сент-Кілда

Сент-Кілда — малесенький острівець, чи, власне, купа бескеття з пліоценового туфу далеко на захід від Гебрідських островів; кілька низеньких берізок, трохи вересу та цупкої трави, згряя чайок, що там гніздяться, та напіварктичні метелики з роду *Polyommatus* — оце й усе життя на цьому загубленому в океані передовому дозорі нашого континенту, ніби завислому між нескінченним плескотом хвиль і так само нескінченним бігом вічно переповнених дощем хмар. Люди на Сент-Кілді ніколи не жили, не живуть і не житимуть.

Одначе в останні дні грудня поблизу острова кинув якір військовий корабель його величності «Дракон»; з корабля зійшли на острів теслярі. Вони привезли з собою бруси та дошки і до вечора збудували довгу низьку будівлю. Другого дня з'явилися оббивальники й привезли туди прегарні, якнайвигідніші меблі. Третього дня з нутра корабля вийшли стюарди, кухарі та буфетники й доправили посуд, вина, консерви і все, що винайшла культура для вельможних, могутніх і ласих на смачну їжу людей.

Четвертого дня зранку на судні його величності «Едвін» прибув ясновельможний сер О'Паттерні, англійський прем'єр; через півгодини — американ-

¹ В ім'я бога бог (латин.).

² Маємо бога (латин.).

ський делегат Горейшіо Бамм; далі — кожен на військовому судні — китайський уповноважений містер Кей, французький прем'єр Дюдьє, російський царський генерал Бухтін, німецький імперський канцлер доктор Вурм, італійський міністр князь Тривеліно і японський посол Янато. Шістнадцять англійських торпедних катерів крейсували довкола Сент-Кілди, щоб не допустити туди газетних репортерів, бо ця зустріч Найвищої ради великих держав, яку нашвидкуруч скликав всемогутній сер О'Паттерні, мала відбутись у цілковитій таємності. Через те й справді була потоплена датська риболовна шхуна «Нільс Ганс», яка спробувала вночі прослизнути крізь ланцюг торпедних катерів; крім дванадцяти членів екіпажу, на ній загинув політичний оглядач газети «Чікаго Трібюн» містер Джо Гашек. Проте репортер «Нью-Йорк-Геральд» містер Білл Пріттом весь час, поки тривала нарада, перебував на Сент-Кілді, переодягнений за офіціанта, і його перу ми завдячуємо всі скупі відомості про цю пам'ятну зустріч, які збереглися й після дальших історичних катастроф.

Пан Білл Пріттом твердив, що ця висока політична конференція відбулась у такому безлюдному місці для того, щоб виключити пряме втручання Абсолюту в її роботу. Бо будь-де могло статися, що в зібрання таких поважних людей утерся б Абсолют у формі нав'яння, осяяння чи навіть чуда, а це, само собою зрозуміло, у вищій політиці була б річ нечувана. Першою метою конференції, здається, була угода про колоніальну політику; держави мали домовитись про те, щоб не підтримувати релігійних рухів на територіях, що належать іншим державам. Приводом до цього була німецька агітація в Конго та Сенегамбії, а також таємний вплив французів на спалах махдизму в магометанських колоніях Англії, а особливо постачання японських карбюраторів до Бенгалії, де кипіла жахлива гризня між найрозмаїтішими сектами. Засідання відбувалися при зачинених дверях; опубліковано тільки повідомлення, що за Німеччиною визнано як сферу інтересів Курди-стан, а за Японією — деякі з грецьких островів. Англо-японський і франко-німецько-російський союзи знайшли там, як і слід було сподіватися, особливі симпатії.

Пополудні на спеціальному торпедному катері прибув Г. Х. Бонді, і його прийняли на засіданні Найвищої ради.

Аж близько п'ятої години (за британським часом) славетні дипломати зішлись на обід, і там Білл Пріттом уперше дістав нагоду почути представників Високих Договірних Сторін на власні вуха. Після обіду розмовляли про спорт та про артисток. Сер О'Паттерні з біло-гривою головою поета й розумними очима жваво говорив про вудіння лососів з його ексцеленцією прем'єр-міністром Дюдье, чиї енергійні рухи, гучна мова та якийсь «*je ne sais quoi*»¹ виказували старого адвоката. Барон Янато, відмовляючись від усіх напоїв, мовчки слухав і всміхався так, ніби мав повний рот води; доктор Вурм гортав папери, генерал Бухтін проходжувався по залі з князем Трівеліно, Горейшію Бамм грав сам з собою на більярді серію карамболів (я бачив його прегарний *triple-boussard*² через руку, якого оцінив би кожний знавець), а містер Кей, схожий на жовту-прежовту, висохлу на скіпку стару бабусю, перебирав якісь буддистські чотки, бо він був мандарином у своїй Сонячній імперії.

Раптом усі дипломати обступили пана Дюдье, що говорив:

— Так, панове, *c'est ça*³. Ми не можемо zostаватись байдужими до нього. Або визнати його, або відкинути. Ми, французи, воліли б друге.

— Бо він у вас діє як антимілітарист,— не без зловтіхи докинув князь Трівеліно.

— Ні, панове,— вигукнув Дюдье.— На це не розраховуйте. Французької армії воно не зачепило. Як антимілітарист... пхе! Скільки в нас уже було тих антимілітаристів! Панове, ви стережіться його: він — демагог, комуніст, *un bigote*⁴ і ще бозна-що — але завжди радикал. *Oui, c'est un rabouliste, c'est ça.*⁵ Він підхоплює найнесамовитіші демагогічні гасла. Він тягне руку за юрбою. У вас, ваша ясновельможність,— раптом обернувся він до князя Трівеліно,— він удає з себе націоналіста й упивається мареннями про Римську імперію, але стережіться, ясновельможносте, так він поводитьсь в містах; а на селі злигався з сутанниками й творить чудеса на славу діви Марії. Одною рукою працює на

¹ Щось невловне (фр.).

² Вид удару в більярді (фр.).

³ Це так (фр.).

⁴ Святенник (фр.).

⁵ Так, це баламут, так, так (фр.).

Ватикан, а другою на Квірінал. Або в цьому є якісь таємні наміри, або... я не знаю що. Панове, ми можемо тут признатись відверто: усі ми маємо з ним свій клопіт.

— У нас,— замислено озвався Горейшію Бамм, спираючись на більярдний кий,— він цікавиться і спортом. A big sportsman, indeed.¹ Він сприяє всіляким іграм. Досяг казкових рекордів у спорті й у сектах. Він соціаліст. Він проти сухого закону. Перетворює воду в drinks². Недавно на банкеті в Білому домі всі... м-м... страшенно набрались: розумієте, пили саму воду, але він їм ту воду в шлунках перетворив у drinks.

— Це дивно,— сказав сер О'Паттерні,— у нас він схожий скоріше на консерватора. Поводиться як всемогутній clergyman³. Meetings⁴, процесії, проповіді на вулицях and such things⁵. Я гадаю, що він проти нас, лібералів.

Тоді з усмішкою втрутився барон Янато:

— У нас він як удома. Дуже, дуже славний бог. Дуже пристосувався. Дуже великий японець.

— Який там японець! — прохрипів генерал Бухтін.— Що це ви балакаєте, батюшка! Він росіянин, кондовий русак, слов'янин. Широка російська душа, ваше превосходительство! Він за нас, мужиків. Наш архімандрит улаштував для нього хресний хід, десять тисяч свічок, а люду, господа, як маку. З'їхалися православні душі з усієї матушки Русі. І чудеса в нас творить, отець наш,— додав генерал, хрестячись і кланяючись у пояс.

Підійшов німецький рейхсканцлер, хвилинку слухав мовчки, а тоді сказав:

— Так, він уміє догодити народів. Всюди пристосовується до національного характеру. Як на свій вік, він... м-м... напрочуд гнучкий. Ми це спостерігаємо на своїх сусідах. У Чехії, наприклад, він поводитьсь як страшенний індивідуаліст. Там у кожного власний Абсолют на свій копил. А в нас Абсолют державний. У нас Абсолют зразу дозрів до усвідомлення високих державних інтересів. У Польщі він діє мов якийсь алко-

---

¹ Справді, великий спортсмен (англ.).

² Спиртне (англ.).

³ Священнослужитель (англ.).

⁴ Мітинги (англ.).

⁵ І таке інше (англ.).

голь; а в нас — як... як... höhere Verordnung, verstehen Sie? ¹

— І в ваших католицьких землях? — з усмішкою спитав князь Тривеліно.

— Ну, місцеві відмінності є, — визнав доктор Вурм. — Але не надавайте цьому ваги, панове. В Німеччині ще ніколи не було такої єдності, як тепер. Але я хочу подякувати вам, князю, за ті католицькі карбюратори, що ви завозите до нас контрабандою. Вони, на щастя, погані, як усі італійські вироби.

— Тихо, тихо, панове, — втрутився сер О'Паттерні. — В релігійних питаннях слід дотримуватись нейтралітету. Щодо мене, то я ловлю лососів на подвійну вудку. Недавно мені попався отакений, бачите? Чотирнадцять фунтів.

— А папський нунцій? — тихо спитав доктор Вурм.

— Святий престол хоче, щоб ми зберегли спокій за всяку ціну. Хоче, щоб містицизм був офіційно заборонений, як порушення громадського порядку. В Англії це річ неможлива, а взагалі... Чотирнадцять фунтів, хоч вірте, хоч ні. Heaven ², трохи мене в воду не затяг!

Барон Янато усміхнувся ще чемніше:

— Але ми не хочемо нейтралітету. Він — великий японець. Весь світ може прийняти японську віру. Ми теж хочемо нарешті посилати місіонерів і навчати людей своєї віри.

— Пане бароне, — сказав сер О'Паттерні, — ви ж знаєте, що чудові взаємини між нашими державами...

— Англія може прийняти японську віру, — усміхнувся барон Янато, — і взаємини будуть ще кращі...

— Стривай-но, батюшка! — вигукнув генерал Бухтін. — Яку там японську віру! Коли вже якась віра, то хай буде православна. І знаєш, чому? — По-перше, тому, що вона православна, по-друге — що вона російська, а по-третє — так хоче государ, а по-четверте — у нас найбільша армія, лебедику. Я, господа, по-солдатському: просто в вічі й по правді. Тож коли віра, то хай буде наша, православна.

— Так не про це ж ідеться, панове, — вже трохи дратливо сказав сер О'Паттерні. — Ми зібрались не для цього!

¹ Наказ згори, розумієте? (Нім.)

² Сили небесні! (Англ.)

— Цілком слушно,— підтвердив доктор Вурм.— Ми можемо погодитись на якійсь спільній позиції по відношенню до бога.

— Котрого? — раптом озвався китайський уповноважений містер Кей, нарешті підвівши свої зморшкуваті повіки.

— Як то котрого? — сторопіло перепитав доктор Вурм.— Адже бог, гадаю, один?

— Наш, японський,— солодко всміхнувся барон Янато.

— Православний, батюшка, і більш ніякий! — вигукнув генерал, почервонівши, мов індик.

— Будда,— сказав містер Кей і знову опустив повіки, ставши зовсім подібний до засушеної мумії.

Сер О'Паттерні рвучко підвівся.

— Джентльмени,— сказав він,— прошу, ходімо вже.

І панове дипломати вернулися до конференц-залу. О восьмій годині звідти вибіг його превосходительство генерал Бухтін, аж буряковий на виду, зі стиснутими кулаками. За ним доктор Вурм, на бігу запихаючи в портфель свої папери. Сер О'Паттерні, забувши про вихованість, пішов геть з капелюхом на голові, весь червоний, а за ним пан Дюдєє. Князь Трівеліно вийшов блідий, а за ним барон Янато, що всміхався як завжди. Останнім вийшов містер Кей, потупивши очі й перебираючи пальцями довжелезні чотки.

Цим закінчується повідомлення, яке пан Білл. Пріттом опублікував у «Геральді». Офіційне комюніке про цю конференцію не було надруковане — окрім вищезгаданого, про сфери інтересів,— і коли й було ухвалено якусь резолюцію, це вже мало що змінило. Бо «в лоні історії», як висловлюються трохи по-гінекологічному, вже назрівали непередбачені події.

Розділ XXI. Телеграма

В горах іде сніг. Падає великими, тихими пластівцями вже цілу ніч, нападає на півметра, а воно валить і валить. Тиша лягає на ліси. Тільки вряди-годи трісне гілка під вагою снігу, але й той тріск не може пробитись дуже далеко в загуслій від снігу тиші.

Потім прихопив мороз, і з прусського боку налетів крижаний вітер. М'якенькі пластівці змінилися колю-

чими крупами, що б'ють прямо в обличчя. Вітер здійсмає вже випалий сніг, і він кружляє в повітрі гострими голочками. З дерев зриває білі пелехи, що швидко летять над землею, вихряться й злітають до темних хмар. Кушпелить від землі до неба.

В густому лісі рипить і скрегоче гілля; з важким тріском падає дерево, ламаючи молодняк, але ці різкі звуки немовби розмітає, розвіює свистюче, гудюче, різуче, уривчасте виття й скигління вітру. Коли воно на мить стихає, чути, як вищить під ногами мерзлий сніг — ніби товчене скло.

Над Шпіндельмюле пробирається посланець із телеграфної контори. Йти глибоким снігом страшенно важко. Посланець насунув шапку на вуха, ще й запнувся поверх неї червоною хусткою; на ньому вовняні рукавиці, шия замотана барвистим шарфом, і все ж йому холодно. Ну, дарма, думає він, години за півтори якось доберуся до Ведмежого долу, а спускатися вниз — позичу санчата. І надало ж когось посилати телеграму в таку негоду!

Біля Дівочої кладки посланця підхопив вихор і аж закрутив ним. Він задубілими руками вхопився за стовп із табличкою для туристів. «Матінко пресвята,— сказав сам до себе,— невже воно ніколи не вщухне?!» Навпроти нього на відкритому місці котилася ціла хмара снігу; ближче, ближче, вже ось-ось, і тепер треба затамувати дух... Тисячі голочок колють в обличчя, лізуть за комір, десь у штанях дірка, бо сніг проникає аж до тіла. Одежа замерзла, а тіло під нею мокре. Хмара пролетіла, і посланець уже ладен вернутись на пошту. «Інженер Марек,— повторює він собі адресу,— це хтось не тутешній; але телеграма негайна, хтозна про що там у ній сповіщається, може, вдома яке нещастя...»

Ось вітер трохи притих, і посланець побрався через Дівочу кладку й понад потоком на гору. Сніг рипів під важкими чобітьми; холод проймав до кісток. Вітер завив знову, цілі купи снігу падають з дерев, ось одна така купа звалилась посланцеві прямо на голову й за комір; по спині біжить цівочка крижаної води. Але найгірше те, що ноги з'їжджають назад у сипкому снігу, а дорога все крутіша й крутіша. І раптом знову зірвався сніговий ураган.

Сніг летів згори білою стіною. Не встиг посланець відвернутись, як його вдарило прямо в обличчя, і він

аж зігнувся, насилу хапаючи ротом повітря. Ступив уперед — і впав; сів на сніг спиною до вітру, але раптом злякався, що його може засипати. Підвівся, спробував видертись вище; але знову послизнувся й упав на обидві руки; підвівся, з'їхав на кілька метрів униз. Ухопився за дерево, насилу відсапався. «Грім його побий,— сказав сам до себе,— треба ж таки якось видертись нагору!» Йому пощастило ступити кілька кроків, але він знов упав і з'їхав униз на череві. Поліз рачки; рукавиці промокли, сніг набивався за камаші, але вгору, вгору! Тільки не зоставатись на місці! По обличчю в нього стікав розталий сніг і піт; він нічого не бачив крізь снігову завію, йому здалося, що він збився з дороги; голосно плачучи, він усе дерся на гору. Але в довгій одежині важко лізти рачки; він звівся на ноги, борючись із вітром, рушив далі. Півкроку вперед — і з'їхав на два кроки назад; ще трохи пройшов, але послизнувся і, зарившись обличчям у колючий сніг, знову посунувся вниз. А підвівшись, виявив, що загубив ціпок.

Тим часом через гори летять снігові хмари, зачіпаються за скелі, свистять, завивають, закручуються у вихори. Посланець аж хлипає від страху та натути, спиняється, ще крок, спинитись, відвернутись, перевести дух, і знову крок, господи боже! Ось він ухопився за дерево. Котра ж воно година? Видобув з жилетної кишеньки свою «цибульку» в жовтому прозорому футлярчику: його зразу заліпило снігом. Здається, вже смеркає. Вернутись? Але ж він, певно, вже на горі!

Поривчастий вітер змінився безупинною хвищею. Хмари сунуть прямо по узбіччю гори, темна сіра імла, повна колючих сніжинок. Сніг летить поземно, прямо в обличчя, заліплює очі, ніс, рот; мокрими, задубілими пальцями доводиться вибирати його, напіврозталий, з вух і очних западин. Посланець спереду весь обріс п'ятисантиметровим шаром снігу; сірячина ледве гнеться, зробилась тверда й важка, як дощана. На підощвах теж за кожним кроком усе товще налипає сніг. А в лісі вже темніє. Ненечко, таж іще тільки друга година дня!

Нараз усе вкрила якась жовто-зелена імла, а сніг спонув наче з мішка. Пластівці завбільшки з долоню, мокрі й важкі, летять і вихряться так густо, що вже не розрізниш, де земля, а де повітря. Не видно й на крок

уперед; вдихаєш сніг, бредеш у звихреній завії, що сягає вище голови, посуваєшся вперед наосліп, ніби прориваючи собі хід у снігу. Єдине прагнення — йти вперед. Єдине бажання — дихати не снігом. Уже не можна витягати ноги зі снігу; плуганишся в заметі, що сягає вище колін, і сліди за тобою враз щезають.

А тим часом десь у містах, там, унизу, падають ріденькі сніжинки й розтають у чорне болото. В крамницях засвічують світло, кав'ярні світяться, люди сидять під лампочками й бурчать, що день такий похмурий, темний. По всьому великому місту висипає безліч вогників, і водяне болото іскриться від них.

Один-єдиний вогник блищить на заметеній снігом полонині. Насилу пробивається крізь метелицю, блимає, погасає і знов проблискує: він є, він живий! На «Колибі» у Ведмежому долі світиться.

Була вже п'ята година й зовсім стемніло, коли перед «Колибою» спинилося щось безформне. Те «щось» розгорнуло товсті білі крила й почало бити ними об себе, струшуючи десятисантиметрові пласти снігу. З-під снігу показалася кирея, під киреєю дві ноги, і ті ноги були об кам'яний поріг, а з них спадали купи снігу. То був поштар із Шпіндельмюле.

Він увійшов до будинку й побачив худорлявого чоловіка, що сидів за столом. Хотів привітатись, але не зміг видобути з себе голосу. Тільки засичало, як ото коли випускають пару.

Худорлявий пан підвівся.

— Чоловіче добрий, куди це вас чорти понесли в таку хуртовину! Адже ви могли життя позбутися, хай йому біс!

Поштар кивнув головою й щось прохрипів.

— Де ваша голова! — невгавав худорлявий пан.— Дівчино, принесіть йому чаю! Ну, дядьку, куди це ви йшли? На Мартінову колибу?

Поштар покрутив головою і відкрив шкіряну торбу. Вона була повна снігу. Телеграма, яку він вийняв з торби, так замерзла, що аж хрускотіла.

— Х-х-хі-х-харек? — прохрипів він.

— Що? — перепитав худорлявий.

— Чи... тут... інженер Марек? — по складах видушив з себе поштар, докірливо дивлячись на нього.

— Це я! — вигукнув худорлявий пан.— Ви щось принесли для мене? Давайте швидше!

Інженер Марек розгорнув телеграму. Там стояло:

ТВОЇ ПРИПУЩЕННЯ ПІДТВЕРДИЛИСЬ КРПІК БОНДІ

І все.

Розділ XXII. Старий патріот

У празькій редакції «Лідових новін» робота йшла повним ходом. Телеграфіст кричав у телефон, несамо-вито лаючись із панночкою на телефонній станції. Клацали ножиці, стукотіла друкарська машинка, а пан Циріл Кевал сидів на столі й теліпав ногами.

— На Вацлавській слухають проповідь, — півголосом сказав він. — Якийсь комуніст там закликає до добровільної бідності. Підбурює людей, щоб були як лілеї польові. Борода в нього отакенна, аж до пояса. Просто страхіття, скільки тепер розвелосся бороданів. Кожен — наче апостол.

— Угу, — відповів старий пан Рейзек, щось шукуючи в матеріалах ЧТА.

— І чого ті бороди так ростуть? — дивувався пан Кевал. — Слухайте, Рейзек, я гадаю, що й на це впливає Абсолют. Йй-богу, Рейзек, я боюся, що й у мене така виросте. Уявіть собі — до пояса!

— Угу, — задумливо мовив Рейзек.

— Сьогодні на Гавлічковому майдані богослужіння «Вільної миші». А на Тиловому творить чудеса патер Новачек. Ось побачите, знов буча вийде. Учора цей Новачек зцілив паралізованого зроду. Потім була процесія, і той паралітик налушцював одного єврея. Зламав йому троє ребер, чи що. Бо той єврей був сіоніст.

— Угу, — зауважив пан Рейзек, викреслюючи щось.

— Сьогодні напевне буде велика буча, — провадив Циріл Кевал. — Прогресисти влаштовують мітинг на Старомеському майдані. Знов витягли на світ божий гасло «Далі від Риму!» А патер Новачек організує «маккавейстів» — розумієте, таку озброєну католицьку гвардію. Ось побачите, яка комедія буде! Архієпископ заборонив Новачекові робити чудеса; але той попик немов з цепу зірвався: вже й мертвих воскрешає.

— Угу, — зауважив пан Рейзек, викреслюючи далі.

— Мені мама писали, — притишеним голосом оповідав Циріл Кевал, — що в нас, у Моравії цебто, в Густо-

печі та в околиці, страшенно озлилися на чехів, що вони, мовляв, безбожники, гельветські барани, ідоловірці, що вони нових богів собі придумали і ще бозна-що. Лісничого застрелили, бо він був родом з Чехії. Я вам кажу, Рейзек, усюди аж клекоче.

— Угу,— погодився Рейзек.

— І в синагозі теж побилися,— додав пан Кевал.— Сіоністи дали добрячого чосу тим, що вірять у Ваала. Було й троє вбитих! А ви знаєте, що сьогодні в празькому гарнізоні оголошено бойову готовність? Але тим часом вршовицькі казарми послали ультиматум до чернинських казарм, щоб там визнали вршовицькі догмати про три ступені спасіння. А як вони не погодяться, хай виходять битися на Сандберк. І дейвицькі артилеристи пішли роззброювати чернинські казарми. Там забарикадувалися, солдати виставили у вікна кулемети й оголосили війну. Їх облягає сьомий драгунський, охорона Граду і чотири легкі батареї. Кажуть, що, як мине шість годин, відкриють вогонь. Рейзек, як весело тепер жити на світі!

— Угу,— сказав пан Рейзек.

— Ну, а в університеті,— потиху провадив пан Кевал,— сьогодні природознавчий факультет побився з історичним. Бачте, природознавці заперечують явлення, вони ніби пантеїсти. Заводії там професори, сам декан Радл ніс прапор. Історики захопили університеську бібліотеку в Клементінумі й боронилися відчайдушно — найбільше книжками. Декана Радла влучили в голову Веленовським, і він віддав богу душу. Очевидно, струс мозку. А ректора Арне Новака тяжко поранено якимсь томом «Винаходів і поступу». Під кінець історики засипали нападників «Збіркою творів» Яна Врби. Тепер там працюють сапери, вже відкопали сім трупів, у тому числі трьох доцентів. Я гадаю, що засипаних не більш як тридцять душ.

— Угу,— озвався пан Рейзек.

— А «Спарта»,— торохтів Кевал у тихому натхненні,— а «Спарта» оголосила єдиним богом давньогрецького Зевса, тоді як «Славія» стоїть за Сватовіта. В неділю на Летні буде матч між обома богами. Обидва клуби озброяться, крім бутсів, ще й ручними гранатами. «Славія», кажуть, має кулемети, а «Спарта» — одну стодвадцятиміліметрову гармату. За квитками люди просто б'ються, вболівальники обох клубів

озброюються. Ото буде веремія, Рейзек! Я гадаю, що виграє Зевс.

— Угу,— сказав Рейзек,— але, може, ви б переглянули листи?

— Ну, гаразд,— зласкавився Циріл Кевал.— Ви знаєте, до бога теж можна звикнути. А що нового в ЧТА?

— Нічого надзвичайного,— буркнув пан Рейзек.— Криваві демонстрації в Римі. В Ольстері теж колотнеча — самі знаєте, ірландські католики. Сент-Кілда все спростовує. В Польщі погроми. У Франції релігійний розкол, там знову з'явилися вальденси, а в Мюнстері — анабаптисти. В Болонї обрали антипапу — якогось патера Мартіна з «босоногих братів». І таке інше. Місцевого нічого. То ви переглянете кореспонденцію, га?

Циріл Кевал замовк і заходився переглядати останню пошту. Там було кількасот листів. Він перечитав з півдесятка і вже знудився.

— Слухайте, Рейзек,— сказав він незабаром,— тут же все на один копил. Ось, наприклад, таке: «З Хрудіма. Шановна редакціє! Як давній передплатник Вашої шановної газети... напевне, Ваших читачів і всю громадськість, яку баламутять безплідні суперечки...» Тут,— додав пан Кевал,— він забув написати «зацікавить». «...велике чудо, яке сотворив тутешній парафіяльний священик отець Закоупіл». І так далі. В Ічині — офіціант кооперативної їдальні, а в Бенешові — завідувач школи. В Хотеборжі — навіть власниця тютюнової крамнички, вдова Іракова. Невже оце все треба перечитувати?

На хвилинку запала працьовита тиша.

— Хай йому біс, Рейзек,— знову озвався Кевал,— слухайте, ну що придумати таке сенсаційне? Щось би таке унікальне, чого в жодній газеті не буде, крім нашої. Що десь щось сталося природним шляхом без чуда. Але я гадаю — ніхто б нам не повірив.

Знову хвилина тиші.

— Рейзек,— жалібно промовив Кевал,— я не можу придумати нічого природного. Як подумаєш, то, власне, все на світі чудесне! Все, що є на світі,— це якась магія!

Несподівано ввійшов головний редактор.

— Хто робив виписки з «Трибуни»? Ось тут у ній таке повідомлення, а в нас його не було.

— Яке повідомлення? — спитав пан Рейзек.

— У рубриці «Економіка». Американський консорціум скупив тихоокеанські острови і здає їх в оренду. За такий собі невеличкий кораловий атол п'ятдесят тисяч доларів на рік. Великий попит і на Європейському континенті. Акції вже піднялися до двох тисяч семисот доларів. Г. Х. Бонді теж уклав сто двадцять мільйонів. А наша газета прогавила! — гнівно вигукнув редактор і вийшов, грюкнувши дверима.

— Рейзек, — озвався Кевал, — ось цікавий лист: «Шановна редакціє! Вибачте, що я, старий патріот, свідок лихих часів гноблення й похмурих днів рабства, підношу свій сумний голос, просячи вас, щоб ви бистрим пером своїм зволили розкрити перед усім народом чеським турботу, тривогу й тугу всіх нас, старих патріотів...» — і так далі. А ось: «...Я бачу, як у нашому старому, славному народі брат повстає на брата: незліченні партії, секти та церкви, мов хижі вовки, злобно душать і пожирають одна одну». Мабуть, якийсь дідуган, почерк такий старечий, видно, рука труситься... «А тим часом одвічний ворог чигає на нас, яко лев рикущий, волаючи до народу нашого германське гасло: «Далі від Риму!» — і його підтримують псевдопатріоти, для них партійні інтереси стоять вище за непохитну єдність нації. І ми з великим смутком бачимо, як наближаються нові Ліпани, де чехи в битві проти чехів, під личиною якихось благочестивих гасел, укриють трупом своїм криваве бойовище. І леле — справдяться слова Святого письма про царство, в собі розділене. І будуть списи тріщати, і будуть мечі бряжчати, як кажуть наші славні, істинні, героїчні рукописи.

— Годі вам, — сказав пан Рейзек.

— Зачекайте, ось що він пише про гіпертрофію партій та церков. Це, мовляв, спадкова хвороба чехів. «Щодо цього не може бути ніяких сумнівів, як казав колись доктор Крамарж. А тому закликаємо вас, щоб ви в цю останню годину, коли з усіх боків загрожує велика й страшна небезпека, закликали націю нашу згуртуватись у всенародну єдність для захисту вітчизни. А коли тій єдності потрібно церковного злучника, то не будьмо ні протестантами, ні католиками, ні моністами, ні якимись там абстинентами, а приймімо єдино слов'янську, міцну й братерську віру православну, яка злютує нас у велику слов'янську родину і збуде нам у ці буремні часи захист могутнього слов'ян-

ського монарха. А тих, хто не приєднається одностайно й добровільно до цієї славної всеслов'янської ідеї, треба примусити авторитетом державної влади, та й будь-яким натиском, дозволеним за цих надзвичайних обставин, щоб вони відкинули свої групові та сектярські інтереси на користь всенародної єдності». І так далі, а підписано — «Старий патріот». Що ви на це скажете?

— Нічого,— відповів пан Рейзек.

— А по-моєму, в цьому щось є...— почав був пан Кевал, та ввійшов телефоніст і сказав:

— Телефонограма з Мюнхена. Вчора в Німеччині вибухла якась громадянська чи релігійна війна. Чи варто це давати в газеті?

Розділ XXIII. Аугсбурзька зав'язка

До одинадятої години вечора в редакцію «Лідових новін» надійшли такі повідомлення:

«ЧТА. З Мюнхена, 12 ц. м. Як повідомляє ТАВ, учора в Аугсбурзі відбулися криваві демонстрації. Сімдесят протестантів забито. Демонстрації тривають».

«ЧТА. З Берліна, 12 ц. м. Офіційно повідомлено, що число забитих і поранених в Аугсбурзі не перевищує дванадцяти. Поліція підтримує спокій».

«Спец. кор. З Лугано, 12 ц. м. За надійними джерелами, число жертв у Аугсбурзі вже перевищило п'ять тисяч. Залізничний рух у північному напрямку припинено. Баварський кабінет міністрів засідає без перерви. Німецький кайзер покинув полювання і повертається до Берліна».

«ЧТА. Рейтер, 12 ц. м. Сьогодні о 3 год. ранку баварський уряд оголосив Пруссії священну війну».

Через день Циріл Кевал був уже в Баварії, і з його більш-менш вірогідних репортажів ми цитуємо дальші рядки:

«На аугсбурзькій олівцевій фабриці Шеллера вже 10 ц. м. о 18 год. вечора робітники-католики налупцювали майстра-протестанта, засперечавшись з ним щодо культу діви Марії. Вночі було спокійно, але другого дня

о 10 год. ранку робітники-католики покинули роботу на всіх фабриках, нестямно вимагаючи звільнення всіх протестантів з роботи. Фабриканта Шеллера вбито, двох директорів застрелено. Духівництво силоміць примусили нести дароносицю на чолі процесії. Архієпископа доктора Ленца, що вийшов умовляти маніфестантів, кинули в річку Лех. Проводирі соціал-демократів пробували звертатись до натовпу, але мусили сховатись у синагозі. О 15 год. синагогу підірвано динамітом. Поки натовп громив єврейські та протестантські крамниці, лунала стрілянина, займалися численні пожежі, міська рада переважною більшістю голосів постановила визнати непорочне зачаття діви Марії й випустила полум'яну відозву до всіх католицьких народів, щоб ті взяли за мечі й стали на захист святої католицької віри. У відповідь на це повідомлення відбулись різні заворушення і в інших містах Баварії. В Мюнхені о 8 год. вечора народний мітинг з палким ентузіазмом прийняв резолюцію про відокремлення південних земель від Німецької Федеративної імперії. Мюнхенський уряд телеграфував до Берліна, що бере на себе всю відповідальність. Рейхсканцлер доктор Вурм негайно поїхав до військового міністра; і той послав до Баварії 10 000 багнетів з саксонських і надрейнських гарнізонів. О 1 год. ночі ці військові ешелони на баварському кордоні були спущені з рейок; поранених розстрілювали з кулеметів. О 3 год. ранку мюнхенський уряд за домовленістю з альпійськими землями постановив оголосити лютеранам священну війну».

«...Здається, в Берліні не втрачають надії на мирне врегулювання всього конфлікту. І досі триває промова кайзера в рейхстагу; кайзер заявив, що він не знає ні католиків, ні протестантів, а знає тільки німців. Північнонімецькі війська нібито зосереджуються на лінії Ерфурт-Гота-Кассель; католицька армія наступає в напрямі Цвіккау й Рудольштадта, натрапляючи тільки на опір цивільного населення. Місто Грейц спалене, жителі повбивані або забрані в рабство. Чутки про великий бій поки що не підтвердилися. Втікачі з Байрейта розповідають, що на півночі чуто гуркіт важких гармат. Вокзал у Магдебурзі нібито зруйнований бомбами з баварських літаків. Веймар горить».

«...Тут, у Мюнхені, панує неймовірний ентузіазм. У всіх школах працюють призовні комісії, юрби добро-

вольців уже двадцять годин чекають на вулиці. На ратуші висять голови дванадцяти протестантських пасторів. Католицьке духівництво мусить день і ніч правити меси в переповнених храмах; депутат патер Гросгубер помер від втоми перед вівтарем. Євреї, моністи, абстиненти та інші інаковірці забарикадувалися по своїх оселях. Банкіра Розенгейма, старшину єврейської релігійної громади, сьогодні вранці прилюдно спалили.

Голландський і датський послы зажадали, щоб їм видали їхні паспорти. Американський представник подав протест проти порушення миру, а італійський уряд запевнив Баварію в особливо прихильному нейтралітеті.

По вулицях ходять юрби новобранців, носять прапори з білим хрестом на червоному тлі й виголошують: «Бог так хоче!» Дами плавом плывуть вступати в сестрижалібниці, готують лазарети. Магазини здебільшого позачиняні. Біржа теж».

Це було чотирнадцятого лютого. П'ятнадцятого відбувся великий бій на обох берегах річки Верри; протестантська армія трохи відступила. Того ж дня пролунали перші постріли на бельгійсько-голландському кордоні. Англія оголосила мобілізацію флоту.

16 лютого. Італія дозволила вільний прохід іспанській армії, посланій на допомогу баварцям. Тірольські селяни, озброєні косами, напали на швейцарців-гельветів.

18 лютого. Антипапа Мартін телеграфом благословив баварську армію. Битва під Меммінгеном без певного результату. Росія оголосила війну польським католикам.

19 лютого. Ірландія оголосила війну Англії. В Бруссі об'явився антихаліф і виступив під зеленим прапором пророка. Мобілізація в балканських державах, різанина в Македонії.

23 лютого. Прорвано північнонімецький фронт. Масове повстання в Індії. Оголошено священну війну магометан проти християн.

27 лютого. Грецько-італійська війна, перші бої на албанській території.

3 березня. Японський флот відплив на схід, проти США.

15 березня. Хрестоносці (католики) обложили Берлін. Тим часом у Штеттіні утворено Унію протестантських держав. Німецький кайзер Каспар I узяв на себе верховне командування.

16 березня. Двомільйонна китайська армія посунула через маньчжурський і сибірський кордони. Військо антипапи Мартіна вступило в Рим, папа Урбан утік до Португалії.

18 березня. Іспанія вимагає, щоб лісабонський уряд видав папу Урбана; після відмови автоматично починається іспано-португальська війна.

26 березня. Південноамериканські держави пред'явили ультиматум Північноамериканському союзу: вимагають скасування сухого закону і заборони свободи віровизнання.

27 березня. Японська армія висадилась у Каліфорнії й Британській Колумбії.

Першого квітня становище в світі було приблизно таке: в Центральній Європі розгорявся великий конфлікт католицизму з протестантизмом. Протестантська унія відтіснила хрестоносців від Берліна, зайняла Саксонію, окупувала і нейтральну Чехію: комендантом Праги, дивним збігом обставин, був шведський генерал-майор Врангель — можливо, нащадок того відомого генерала часів Тридцятилітньої війни. Зате хрестоносці заволоділи Нідерландами, зруйнувавши греблі й затопивши країну, а також захопили увесь Ганновер і Голштинію аж до Любека, а звідти прорвались у Данію. Билися без пощади. Міста зрівнювали з землею, чоловіків убивали, жінок до п'ятдесяти років гвалтували; але насамперед розбивали ворожі карбюратори. очевидці тих небачено кривавих боїв запевняють, що з обох боків у війні брали участь надприродні сили: інколи ніби невидима рука хапала ворожий літак і жбурляла ним об землю, або ловила в повітрі 54-сантиметровий снаряд вагою в тонну і завертала його назад, на свої позиції. Особливо страшне діялося при нищенні карбюраторів; як тільки котрась із армій захоплювала

вороже місто, починався невидимий, але запеклий бій довкола місцевих карбюраторів,— часом немовби смерч ламав і розкидав усю будівлю, де стояв атомний казан, так, як ото хтось дмухне в купку пір'я. Цегла, балки, черепиця круtilись у шаленому вихорі, а закінчувалося все страхітливим вибухом, що валив будівлі й дерева в околі дванадцяти кілометрів і лишав після себе вирву двохсотметрової глибини. Звичайно, сила вибуху відповідала розмірам підірваного карбюратора.

Випущено отруйні гази смугою триста кілометрів завширшки; вони спалювали навіть рослинність, та оскільки ці повзучі хмари не раз — ізнов ще завдяки стратегічному втручанню надприродних сил — повертались на свої війська, такий ненадійний засіб довелось облишити. Виявилося, що Абсолют атакує, але може боронитися; в боях уживались нечувані доти види зброї (землетруси, циклони, сірчані дощі, потопи, ангели, чума, сарана тощо), тому не лишалось нічого іншого, як зовсім змінити стратегію. Відпали масові атаки, постійні окопи, дротяні загородження, укріплені лінії й точки та всякі такі дурниці; кожен солдат діставав ніж, набої, кілька ручних гранат і виряджався самотужки вбивати солдата, який мав на грудях хрест іншого кольору. Не було вже двох армій, що стоять одна проти одної: просто якась певна територія ставала бойовищем, і по ній розсипались обидві армії та потроху винищували одна одну, поки не з'ясується, кому ж тепер належить ця земля. Це, правда, страшенно кривавий метод, але кінець кінцем у ньому була своя переконливість.

Така склалась ситуація в Центральній Європі; на початку квітня протестантська армія через Чехію вдерлась до Австрії й Баварії, а католики тим часом захопили Данію й Померанію; Голландія, як уже сказано, зовсім зникла з карти Європи.

В Італії шаленіла громадянська війна між урбанівцями та мартінівцями; а тим часом Сіцилія опинилась у руках грецьких евзонів. Португальці зайняли Астурію й Кастилію, але втратили свою Естремадуру; взагалі війна на півдні була надзвичайно жорстока. Англія провадила бойові дії на ірландській території, а потім у колоніях; на початку квітня вона втримувала вже не тільки прибережну смугу Єгипту. Решту колоній було втраче-

но, а колоністів винищили тубільці. Турки з допомогою арабських, суданських та перських військ захопили всі Балкани й заволоділи Угорщиною, але в них раптом спалахнули внутрішні чвари між шіїтами й суннітами через якусь тезу четвертого халіфа Алі, очевидно, дуже важливу. Обидві секти від Стамбула до Татр почали переслідувати одна одну з неймовірною запеклістю й жорстокістю, що окошились, на жаль, і на християнах. Отож у цій частині Європи було гірше, ніж будь-де.

Польща зникла, зметена російською армією; тоді російські війська спрямовано проти жовтої навали, що сунула на північ і на захід. В північній Америці тим часом японці висадили десять армійських корпусів.

Як бачите, поки що не було мови про Францію. Бо літописець залишив для неї XXIV розділ.

Розділ XXIV. Наполеон із гірської бригади

Бобіне — перепрошую, Тоні Бобіне, двадцятидворічний лейтенант гірської артилерії з гарнізону міста Аннесі (Верхня Савойя), що саме перебував на шести-тижневих маневрах у гірському краю Лез-Егій («Шпиль»), звідки в погожу днину видно на заході озеро Аннесі й Женеву, а на сході — тупий хребет Західних Альп і верхів'я Монблану — ви вже уявляєте собі той край? — так ось, лейтенант Тоні Бобіне сидить на камені й скубе маленькі вусики — трохи тому, що нудиться, а трохи й тому, що вже вп'яте перечитав газету двотижневої давності й задумався.

Тепер літописцеві годилось би простежити думки майбутнього Наполеона; проте поки що його (тобто літописців) погляд ковзає по засніжених схилах до долини річки Арв, де вже тане сніг і де його зір ваблять невеличкі містечка — Межев, Флюме, Южен — з їхніми шпичастими церковними вежами, схожі на купки іграшок... ох, спогади про давно минуле дитинство! О будівницькі мрії над дитячими кубиками!

А тим часом лейтенант Бобіне... А втім, не треба. Краще відмовимось від спроби аналізувати психологію великих людей і змальовувати саме зародження тита.

нічних задумів. Ми просто не зуміємо цього зробити, а коли б і зуміли, то, мабуть, розчарувались би. Коротше кажучи, уявіть собі, що такий маленький лейтенант Бобіне сидить на Шпилях посеред Європи, яка розвалюється вщент; він має за собою батарею гірських гармат, а попереду, внизу,— дрібненький світ, який дуже зручно було б розстріляти звідси, згори. Щойно він прочитав у старому номері аннесійського «Монітера» передовицю, де якийсь пан Бабійяр висловлює тугу за керманичем, що дужою рукою вивів би корабель Франції з шалених бур до нової слави й могутності; а до того ж тут, на височині двох тисяч метрів над рівнем моря, повітря чисте, без домішок бога, і думається в такому повітрі ясно й легко,— уявіть собі це все, і ви зрозумієте, що наш лейтенант Бобіне, сидячи там на камені, задумався, а потім написав своїй зсохлій сивоголовій матусі трохи плутаного листа, що вона, мовляв, «скоро почує про свого Тоні» і що в Тоні зродилася «розкішна ідея»; потім він робив се й те, вночі міцно спав, а вранці скликав солдатів своєї батареї, скинув старого, нездалого капітана, захопив жандармський пост у Салланші, по-наполеонівському стисло оголосив війну Абсолютові й пішов знову спати; другого дня розстріляв карбюратор на пекарні в містечку Тон, захопив вокзал у Бонвілі та військову комендатуру в Аннесі, маючи під своєю командою вже три тисячі солдатів. За тиждень він розстріляв понад дві сотні карбюраторів і повів п'ятнадцять тисяч багнетів та шабель на Гренобль. Проголошений комендантом Гренобля, він мав під рукою вже гарненьку армію в сорок тисяч солдатів, яку й повів у долину Рони, далекобійними гарматами старанно очищаючи територію попереду від усіх атомних двигунів. На шосе, що вело до Шамбері, він узяв у полон військового міністра, що їхав до нього автомобілем вправляти йому мозок. А другого дня військовий міністр надав йому чин генерала, очевидно, ставши сам прихильником його планів. Першого квітня вже й Ліон був очищений від Абсолюту.

Доти переможний похід Бобіне обходився без великого розлиття крові. Аж за Луарою почали чинити йому опір насамперед ревні католики, і подекуди доходило до різанини. На щастя, для Бобіне, і в краях, зовсім захоплених Абсолютом, багато французів лишалися

скептиками — чи навіть більше, виявляли несамовиту фанатичність у скептицизмі й просвітництві. Після кривавих розправ та нових Варфоломіївських ночей «бобінетівців» зустрічали як визволителів, і справді, всюди, куди вони приходили, наставало поступове втихомирення — бо ж вони розбивали всі карбюратори.

Отож уже в липні парламент оголосив, що «Тоні Бобіне має великі заслуги перед батьківщиною», і разом з маршальським рангом надав йому звання Першого консула. Франція була консолідована. Бобіне запровадив державний атеїзм; будь-який прояв релігійності за воєнними законами карався смертю.

Ми не можемо обійти мовчанкою деякі сцени з життя цієї великої людини.

Бобіне та його матуся.

Одного дня у Версалі Бобіне проводив нараду з генералітетом. Було жарко, він стояв біля відчиненого вікна; і враз побачив у парку стареньку даму, що грілась на осонні. Бобіне ту ж мить перебив маршала Жоліве, вигукнувши: «Дивіться, панове, он моя матуся!» Всі присутні, навіть загартовані в боях генерали пустили сльозу над цим виявом синівської любові.

Бобіне й любов до Батьківщини.

Якось Бобіне був присутній на огляді війська на Марсових полях. Ішов дощ, і коли проходили важкі артилерійські агрегати, один військовий тягач в'їхав у велику калюжу й шинель Бобіне забризкало грязюкою. Маршал Жоліве хотів негайно покарати командира нещасливої батареї. Та Бобіне спинив його: «Не треба, маршале, адже це французька грязюка».

Бобіне й інвалід.

Одного разу Бобіне інкогніто поїхав до Шартра. Дорогою в машині луснула камера, і, поки водій замінював колесо, до них підійшов одноногий жебрак. «Де цей чоловік позбувся ноги?» — спитав Бобіне. Інвалід відповів, що втратив ногу на військовій службі, в Індокитаї, що він має вбогу матір і що обоє вони часто цілі дні не мають ріски в роті. «Маршале, запишіть собі цього чоловіка, його слід нагородити», — сказав зворушений Бобіне. І справді, через тиждень у двері інвалідової

хатини постукався особистий гінець Бобіне і вручив нещасному каліці пакуночок «від Першого консула». Хто може змалювати радісний подив інваліда, коли той, розгорнувши пакуночок, знайшов у ньому бронзову медаль.

Отож і не дивно, що, мавши такі чудові душевні якості, Бобіне врешті здався на палкі жадання всього свого народу й під всенародний захват чотирнадцятого серпня проголосив себе французьким імператором.

Тоді, безперечно, для всієї земної кулі наставали часи вкрай неспокійні, але й величні з погляду історії. Всі частини світу буквально рясніли геройськими бойовими подвигами. Напевне, марсіанським спостерігачам наша Земля тоді здавалася зіркою першої величини, і тамтешні астрономи, мабуть, виснували, що ми перебуваємо ще в розжареному стані. І ви легко зрозумієте, що рицарська Франція та її представник імператор Тоні Бобіне не пасли задніх. Може, впливали на них ще й залишки Абсолюту, поки не випарувались у світовий простір; вони збуджували піднесений, полум'яний настрій. Одне слово, коли через два дні після коронації великий імператор оголосив, що настав час, коли Франція вкриє всю земну кулю своїми знаменами, відповіддю йому був одностайний крик захвату.

План Бобіне був такий:

1. Окупувати Іспанію і, взявши Гібралтар, здобути ключ до Середземного моря.

2. Окупувати долину Дунаю аж до Пешта — як ключ до Центральної Європи.

3. Окупувати Данію — як ключ до північного узбережжя.

А оскільки ключі від територій треба змащувати кров'ю, Франція вирядила три армії, що здобули їй громову славу.

Четверта армія окупувала Малу Азію як ключ до Сходу.

П'ята захопила гирло річки Святого Лаврентія як ключ до Америки.

Шоста потонула в морському бою біля берегів Англії.
Сьома облягла Севастополь.

31 грудня 1944 року імператор Бобіне мав у кишені своїх артилерійських штанів усі ключі.

Розділ XXV. Так звана найбільша війна

У нас, людей, є така риса: коли ми зазнаємо чогось дуже лихого, то знаходимо якусь дивну втіху в тому, щоб воно було вже найлихіше з можливого — найбільше лихо, яке тільки було на світі. Так, наприклад, коли почнеться страшенна спека, нам приємно читати в газетах, що «такої високої температури повітря не бувало з 1881 року), та ще й трохи злість бере на той 1881 рік, що він усе-таки перевершив нас. Або, коли в нас так змерзнуть вуха, що аж побіліють, серце наше гішиться, коли ми довідуємося, що «такого лютого морозу не спостерігалось з 1785 року». Отак само й з війнами. Чи то нинішня війна найсправедливіша, чи то найкривавіша, чи то найпереможніша, чи то найдовша за такий і такий період, — будь-який найвищий ступінь завжди дає нам горде задоволення, що ми зазнали чогось надзвичайного, рекордного.

Отож війна, що тривала від 12 лютого 1944 року до осені 1953-го, була справді, без перебільшення (їй же богу!) найбільшою війною; і не позбавляйте, будь ласка, її очевидців цієї заслуженої втіхи. В бойових діях брало участь 198 мільйонів чоловік, і всі вони полягли, крім тринадцяти. Я міг би навести вам числа, якими статистики та любителі підрахунків намагались унаочнити цю величезну кількість жертв; так, наприклад, скільки тисяч кілометрів вийшло б, якби вкласти рядочком усі трупи, і скільки годин мав би їхати кур'єрський поїзд, якби ті полегли були покладені замість шпал; або, якби всім полеглим повідрізати вказівні пальці та запакувати їх у бляшанки для сардинок, скільки сот вагонів наповнилося б цим товаром і так далі; у мене погана пам'ять на числа, а я не хотів би обшахрати вас хоча б на один-однісінький мізерний статистичний вагон. Тому тільки повторю, що то була найбільша війна від створення світу — як за числом жертв, так і за площею бойовищ.

Літописець ще раз вибачається, що він не має хисту до великомасштабних картин. Очевидно, йому слід було б змалювати, як війна перекочувалась від Рейну до Євфрату, від Кореї до Данії, від Лугано до Гапаранда і так далі. Тим часом він би радніше змалював, наприклад, приїзд бедуїнів до Женеви — у білих бурнусах, з настромленими на двометрові піки засушеними головами ворогів, або любовні пригоди французького вусаня в Тибеті; кавалькади російських козаків у Сахарі; кінні сутички македонських комітів з сенегальськими тиральєрами на берегах фінських озер. Як бачите, матеріал багатючий. Переможні полки Бобіне долетіли, як то кажуть, в одному пориві слідами Александра Македонського через Індію аж до Китаю; але тим часом жовта китайська навала дісталась через Сибір і Росію до Франції та Іспанії й відтяла мусульман, що воювали в Швеції, від їхніх рідних країв. Російські полки, відступаючи перед безмірно численним військом китайців, опинились у Північній Африці, де Сергій Миколайович Злодєєв заснував своє царство, але був незабаром убитий, бо його баварські генерали влаштували змову проти його пруських отаманів, і царський трон у Тімбукту посів Сергій Федорович Лиходєєв.

Наша чеська батьківщина по черзі потрапляла в руки шведів, французів, турків, росіян та китайців, і під час кожного такого вторгнення місцеве населення винищували до останньої душі. В соборі святого Віта протягом цих років проповідували або правили службу божу по черзі пастор, адвокат, імам, архімандрит і бонза — щоправда, без тривкого успіху. Єдиною втішною зміною було те, що Становий театр весь час бував повний — там улаштували військовий склад.

Коли 1951 року японці витіснили китайців зі Східної Європи, виникла й проіснувала деякий час нова Середина імперія — (так китайці називають свою батьківщину) — за дивним збігом обставин достоту в давніх кордонах Австро-Угорської монархії; в Шенбрунні знов оселився старенький монарх — шостирічний мандарин Яя Вір-віано¹, «до чиєї священної глави з дитинною шанобою зводять очі радісні народи», як день у день запевняла «Wiener Mittagszeitung»². Дер-

¹ Це гротескне ім'я складене з трьох німецьких, англійського й чеського слів, що означають: «Так-так, ми, ми, так».

² «Віденська полуднева газета» (нім.).

жавною мовою оголошено китайську, і це враз утамувало всі національні незгоди; державним богом був Будда, і непіддатливих католиків з Моравії й Чехії, які не витерпівши китайських погромів та конфіскацій, намагались утекти за кордон, кидали до в'язниць, завдяки цьому число національних мучеників безмірно зросло. Зате деякі видатні й розважні чеські патріоти з Найвищого Ласкавого Повеління дістали титул мандарина — зокрема То-Бол-Кай, Гро-Ші та й багато інших. Тодішня китайська влада запровадила багато прогресивних новацій, наприклад, видавання продовольчих карток замість продовольства. Одначе Серединна імперія швидко розпалася, бо зовсім не стало свинцю на кулі, і це начисто підірвало авторитет влади. Тих кілька китайців, котрих не вбито, zostались тут і в пізніші часи, і то переважно в ролі високих урядовців.

Тим часом до імператора Бобіне, чия резиденція була вже в індійському місті Шімлі, дійшли чутки, що в недосліджених ще верхів'ях річок Іраваді, Салуїну й Меконгу є жіноче царство амазонок, і він вирушив туди зі своєю старою гвардією, але так і не вернувся. За одною версією, він там одружився. Згідно з другою — цариця амазонок Амалія зітнула йому в бою голову й кинула її в міх, повний крові, зі словами: «*Satia te sanguine, quem tantum sitisti*»¹. Ця друга версія, безперечно, менш жорстока.

Кінець кінцем Європа стала ареною кривавих боїв між чорною расою, що насунула з глибин Африки, і монгольськими племенами; що діялося протягом цих двох років, про те краще змовчати. Зникли останні сліди цивілізації. Наприклад, на Градчанах так розплодились ведмеді, що останні жителі Праги зруйнували всі мости, навіть Карлів, аби лиш уберегти правий берег Влтави від цих кровожерних хижаків. Від міського населення zostались мізерні рештки; вишеградський капітул вимер і по чоловічій, і по жіночій лінії. На футбольний матч «Спарта» — «Вікторія» (Жижков) прийшло дивитися всього сто десять душ.

Не краще було й на інших континентах. Північна Америка, сплюндрована страхітливо кривавими боями

---

¹ Напийся крові досхочу, коли ти так жадав її (латин.).

«сухозаконників» з «мокрозаконниками», стала японською колонією. В Південній Америці по черзі змінили одна одну кілька імперій. Уругвайська, Чилійська, Перуанська, Бранденбурзька й Патагонська. В Австралії зразу після розпаду Британської імперії заснували Ідеальну Державу, яка обернула цей континент великих перспектив у пустелю. В Африці з'їдено понад два мільйони білих; чорношкірі басейну Конго вдерлись у Європу, а решта Африки корчилась у нескінченних війнах між ста вісімдесятьма шістьма різними імператорами, султанами, королями, вождями та президентами.

Оце така історія. Кожен з тих сотень мільйонів людей, що брали участь у боях, колись мав своє дитинство, своє кохання, свої життєві плани; інколи трусився зі страху, інколи бував героєм, але здебільшого бував до смерті зморений і залюбки простягся б на постелі; а коли вмирав, то напевне неохоче. І з усього цього лишилася тільки жменька сухих даних: битва там і там, жертв стільки й стільки, результат такий чи такий — і до того ж той результат, власне, нічого по-справжньому не вирішував.

Тому я й кажу: не відбирайте в тодішніх людей єдиної втіхи — пишатися тим, що вони пережили Найбільшу Війну. Ми, правда, знаємо, що за кілька десятків років комусь пощастить розпочати ще більшу, бо й у цьому напрямі людство прогресує.

Розділ XXVI. Бій під Градцем Кралове

Тут літописець посилається на Августа Седлачека, Йозефа Пекаржа та інші історіографічні авторитети, які твердили, що важливим джерелом для пізнання історії є локальні події, бо в них, мов у краплі води, відбиваються події світові.

Ну, а крапля води, яка називається Градець Кралове, пам'ятна літописцеві тим, що в ній він шмигав, мов малесенька інфузорія, ще першокласником тамтешньої гімназії, і тоді вона справді здавалась йому цілим світом. Та годі про це.

До Найбільшої Війни Градець Кралове вступив озброєний одним-однісіньким карбюратором, установ-

леним у броварні, яка стоїть і понині за церквою Святого духа, поряд із садибами каноників. Мабуть, це священне сусідство впливало на Абсолют у тому розумінні, що він почав варити пиво дуже міцне й відверто католицьке і тим викликав у градецького обивательства душевний стан, який безмежно потішив би небіжчика єпископа Бриниха.

Одначе Градець Кралове стоїть якимось надміру на видноті й тому скоро опинився в руках пруссаків, які в своїй лютеранській запеклості розбили карбюратор на броварні. І все ж Градець, вірний історичній традиції, не втрачав приємної релігійної температури, особливо відколи тамтешню єпархію посів учений вікарний єпископ Лінда. І навіть коли прийшли бобінетівці, турки та китайці. Градець зберіг горду свідомість того, що: 1) у ньому найкращий на всю Східну Чехію аматорський театр; 2) Найвища в Східній Чехії дзвіниця і 3) на сторінках його історії зафіксований найбільший у Східній Чехії бій.

Коли розвалилась імперія китайських мандаринів, місто очолив староста Скочдополе, вельми обачний чоловік. Його правління серед загальної анархії було позначене відносним спокоєм — завдяки мудрим порадам єпископа Лінди та шановних панів радників. Та ось пробився до міста якийсь кравчик — Гамплом його звали, — власне, теж родом з Градця, але він змалечку тинявся світами і навіть служив у Алжирі в Іноземному легіоні — ото такий був авантюрист. Він ходив у індійський похід в армії Бобіне, але дезертирував десь у Багдаді й прослизнув мов та голка, поміж башки-бузуками, французами, шведами й китайцями назад до рідного міста.

Отож той кравчик, той Гампл, видно, набрався «бобінетівщини», бо тільки-но повернувся до Градця, як зразу надумав і собі захопити владу. Шити вбрання — це йому не до шмиги було, отож він почав усе ганити та критикувати, що, мовляв, і се не так, і те не так, і що магістрат запосіли сутанники, і що, мовляв, гроші в нас марнуються, і що, мовляв, пан Скочдополе нездарний старий шкарбун і так далі. На жаль, оскільки війни завжди несуть із собою розбещеність і розхитують будь-який авторитет, Гампл знайшов кількох прибічників і заснував з ними соціал-революційну партію.

Одного липневого дня той Гампл скликав на Малому

майдані народний мітинг і, стоячи на цямрині басейну, кричав поміж іншим, що народ, мовляв, категорично жадає від негідника, реакціонера та єпископського прислужника Скочдополе, щоб той склав із себе повно-важення.

На це пан Скочдополе відповів порозліплюваними по місту заявами, що йому, законно обраному старості, ніхто не може нічого наказувати, а тим паче якийсь приблудний дезертир; що в нинішні тривожні часи не можна призначити нові вибори і що наш народ має досить розуму, щоб самому... і т. д.

Гампл, одначе, на це тільки й чекав, щоб утнути свою штуку в душі Бобіне. Він вийшов зі свого помешкання на Малому майдані, вимахуючи червоним прапором; а за ним ішли два хлопці й з усієї сили били в барабани. Так він обійшов Великий майдан, трохи постояв перед єпископською резиденцією, а потім під гуркіт барабанів подався над річку Орлицю, на луг, прозваний «Коло млина». Там він застромив держак прапора в землю, сів на барабан і написав оголошення війни. Потім послав обох хлопців до міста, щоб там під барабанний дріб прочитали в усіх кінцях міста його звернення, яке звучало так:

«Ім'ям його величності імператора Бобіне наказую королівському удільному місту Градцю Кралове передати ключі від міських брам у мої руки. Коли цього не буде зроблено до заходу сонця, я проведу підготовку воєнних дій і на світанку атакую місто артилерією, кіннотою й піхотою. Недоторканність життя і майна гарантую тільки тим жителям, котрі не пізніш як до світанку з'являться в мій табір «Коло млина», маючи при собі всю справну зброю, і складуть присягу його величності імператорові Бобіне. В парламентарів будуть стріляти. Імператор переговорів не провадить».

Генерал Гампл

Це звернення було зачитане й викликало в місті розгубленість — особливо коли причетник церкви Святого духа зійшов на Білу вежу й задзвонив на сполох. Пан Скочдополе пішов до єпископа Лінди, але той тільки посміявся з нього; потім староста скликав міських радників на надзвичайну нараду і запропонував пере-

дати генералові Гамплу ключі від міських брам. Проте виявилось, що таких ключів не існує: кілька історичних замків та ключів, що зберігались у міському музеї, забрали шведи. В таких клопотах настала ніч...

Тим часом пополудні, а надто ввечері люди тюпали прегарними алеями до «Млина». «Та знаєте,— казали вони одне одному,— йду подивитись на табір того навіженого Гампла». А прийшовши до «Млина», бачили, що на луках уже повно людей, і біля двох барабанів Гамплів ад'ютант приймав присягу на вірність імператорові Бобіне. Подекуди горіли багаття, біля них мелькали силуети людей — одне слово, видовище було мальовниче. Декотрі верталися до Градця видимо пригнічені.

Вночі картина була ще разючіша. Пан Скождополе після півночі зійшов на Білу вежу й побачив, що на сході понад Орлицею горять сотні багать, які ллють на всю околицю криваве сяйво, і біля вогнів бігають тисячі постатей. Видно, там копали шанці. Староста спустився з вежі вкрай стурбований. Було очевидно, що генерал Гампл не брехав про свої сили.

На світанку генерал Гампл вийшов із дерев'яного млина, де цілу ніч просидів без сну над планами міста. Кілька тисяч чоловіків — правда, всі в цивільному, але принаймні третина їх була озброєна,— вже стояли колонами по четверо; юрби жінок, старих людей та дітей товпились віддалік.

— Уперед! — скомандував Гампл, і в ту ж мить засурмили горни ансамблю горністів з відомої на весь світ фабрики духових інструментів пана Червеного. Під звуки маршу («Йшли дівчата по шляху») Гамплові полки рушили на місто.

Під містом генерал Гампл зупинив свою колону й послав вперед сурмача та герольда з закликком, щоб усі, хто не хоче брати участь у бою, вийшли з будинків. Проте ніхто не вийшов: будинки були безлюдні.

Малий майдан — безлюдний.

Великий майдан — безлюдний.

Усе місто безлюдне.

Генерал Гампл підкрутив вуса й попростував до радушші. Вона була відчинена. Генерал увійшов до залу для засідань. Сів на старостине місце. Перед ним на зеле-

ному сукні столу вже лежали наготовані аркушки письмового паперу, і на кожному каліграфічний гриф:

«Ім'ям його величності імператора Бобіне».

Генерал Гампл підійшов до вікна й вигукнув:

— Солдати, бій скінчився! Ми оружною рукою зломли клерикальну владу магістратної кліки. Для нашого рідного міста настала доба поступу й свободи. Ви тримались чудово! Слава!

— Слава! — відповіло військо й розійшлося по домівках. До старостиного дому теж гордо вернувся один з Гамплових вояків, несучи на плечі гвинтівку, що зосталась по якомусь китайському солдатові.

Так пан Гампл став старостою: треба визнати, що і його врядування вирізнялось обачливістю й спокоєм серед загальної анархії — завдяки мудрим порадам єпископа Лінди та шановних панів радників.

Розділ XXVII. На Тихоокеанському атолі

— Щоб я пропав! — сказав капітан Трабл, — коли отой здоровило не їхній проводир.

— То Джіммі, — обізвався Г. Х. Бонді. — Він, знаєте, служив у мене. Я думав, що він уже зовсім приручений.

— Ну й надали ж мені чорти, — провадив капітан, — кинути якір тут. Якась нікчемна... Герегеретуа!!! Га?

— Слухайте, — сказав пан Г. Х. Бонді, кладучи гвинтівку на стіл, що стояв посеред веранди. — І оце всюди таке?

— А ви як думали? — відказав капітан Трабл. — Он на Раваїваї з'їли капітана Баркера з усією командою. А на Мангаї облупили трьох отаких мільйонерів, як оце ви.

— Братів Сазерлендів? — спитав Г. Х. Бонді.

— Здається. А на острові Старбека засмажили урядового комісара. Отого гладкого Макдіна, ви його знали?

— Не знав.

— Не знали?! — скрикнув капітан. — Слухайте, а давно ви тут?

— Та вже дев'ятий рік,— відповів пан Бонді.

— Ну, то ви могли б його й знати,— дорікнув капітан.— Уже дев'ятий рік, кажете? Бізнес, еге? Чи, може, знайшли затишний куточок? Від нервів?

— Ні,— відповів пан Бонді.— Розумієте, я передбачав, що на світі сколотиться вся ця буча, а тому завчасу зійшов з дороги. Я думав, що тут буде спокійніше.

— Ага, спокійніше! Ви не знаєте наших чорношкірих лобурів. Тут, лебедику, потрошку весь час іде війна.

— Та ні,— заперечив Г. Х. Бонді,— тут таки с п р а в д і був мир. Цілком порядні хлопці, оті папуаси, чи як там ви їх називаєте. Тільки останнім часом трохи... почали... Ви знаєте, я не розумію як слід, чого вони хочуть.

— Нічого надзвичайного,— пояснив капітан.— Просто — з'їсти нас.

— З голоду? — здивувався Бонді.

— Не знаю. Скорше з побожності. Такий обряд, розумієте? Щось таке ніби причастя. Воно в них час від часу спалахує.

— Ах так...— замислено промовив пан Бонді.

— Кожен має свого коника,— пробурчав капітан.— У них тут коник — з'їсти чужинця й закоптити його голову.

— Ще й закоптити? — пан Бонді аж скривився.

— Ет, це вже після смерті,— потішив його капітан.— Сховають копчену голову на згадку. Ви бачили такі засушені голови в Окленді, в етнографічному музеї?

— Ні,— відказав Бонді.— Гадаю, що... що я б... не дуже принадно виглядав, якби мене закоптили.

— Авжеж, ви для цього занадто огрядний,— критично зауважив капітан.— Худу людину воно б так дуже не змінило.

Капітанові слова анітрохи не заспокоїли Бонді. Він понуро сидів на веранді свого бунгало на кораловому острові Герегеретуа, якого купив саме перед Найбільшою війною. Капітан Трабл грізно супився на мангрові та бананові хащі, які обступали бунгало.

— Скільки тут тубільців? — спитав він несподівано.

— Десь із сто двадцяттеро,— відповів Г. Х. Бонді.

— А нас у бунгалі?

— Семеро, разом з кухарем-китайцем.

Капітан зітхнув і поглянув на море. Там стояло на якорі його судно «Папееге», але, щоб потрапити туди, треба було пройти вузькою вуличкою між мангровими деревами, а це була не дуже приємна перспектива.

— Слухайте, сер,— озвався він трохи перекода.— А за що, власне, там, у світі, воюють? За якісь кордони?

— Ні, за щось менше.

— За колонії?

— Ще менше.

— За... торговельні угоди?

— Ні. Тільки за істину.

— За яку істину?

— За абсолютну істину. Розумієте, кожен народ хоче мати свою абсолютну істину.

— Гм...— гмукнув капітан.— А що це, власне, таке?

— Нічого. Просто така людська пристрасть. Ви ж чули, що там, у Європі, і взагалі, з'явився в світ отой... Ну, розумієте, бог.

— Чув.

— От через це все й діється, розумієте?

— Не розумію. Я б сказав, що справжній бог... ну, знаєте, зробив би лад у світі. А той, що там, не може бути справжнім, нормальним богом.

— Помиляєтеся, друже,— заперечив Г. Х. Бонді (видимо радий, що нарешті може поговорити з незалежною й досвідченою людиною).— Я вам кажу, що це таки справжній бог. Але дещо скажу вам ще: він занадто великий.

— Ви так гадаєте?

— Так. Він нескінченний. У цьому ж бо й увесь клопіт. Розумієте, кожен відміряє собі на ньому своїх кілька метрів і думає, що це весь бог. Привласнить отакий його маленький відламочок або утиночок, а думає, що має його всього. Що ви скажете?

— Ага,— здогадався капітан.— І лютує над тим, що мають інші шматочки.

— От-от. Щоб переконати самого себе, що він має його всього, він мусить забити інших людей. Розумієте, саме через те, що йому так страшенно важливо мати всього бога й усю істину. Тому він не може стерпіти,

щоб хтось мав іншого бога й іншу істину. Якби він це допустив, то мусив би визнати, що має лиш кілька мізерних метрів, або галонів, або мішків божественної істини. Бачте, коли б якийсь там Сніпперс непохитно вірив, що тільки трикотажна білизна фірми Сніпперса найкраща в світі, то він мусив би спалити Массона з його трикотажною білизною. Але Сніпперс не такий дурний — поки йдеться про білизну; він стає аж такий дурний лише тоді, коли йдеться про політику Англії чи про релігію. Якби він вірив, що бог — це щось так само солідне й потрібне, як трикотажна білизна, то дозволив би, щоб кожен придбав собі того бога добровільно. Але, розумієте, Сніпперс не має достатньої комерційної довіри; а тому й нав'язує людям Сніпперсового бога або Сніпперсову істину лайкою, війнами та іншою несолідною рекламою. Я комерсант і розумію конкуренцію, але це...

— Стривайте,— спинив його капітан Трабл і, націлившись, вистрелив у мангрові хащі.— Так. Гадаю, що на одного поменшало.

— Загинув за віру,— мрійно зауважив Бонді.— Ви силою перешкодили йому з'їсти мене. Він поліг за національний ідеал людожера. В Європі люди споконвіку їли одне одного за самі ідеали. Ви порядний чоловік, капітане, але, можливо, що й ви б мене зжерли в ім'я якогось принципового навігаційного питання. Я вже й вам не довіряю.

— І слушно робите,— пробурчав капітан.— Бо я як подивлюсь на вас, то мені здається, що я...

— Запеклий антисеміт. Я знаю. То дарма, я вихрестився. А знаєте, капітане, що це вступило в тих блазнів? Позавчора вони виловили з моря японську атомну торпеду. Поставили її отам он під отими кокосовими пальмами і поклоняються їй. Тепер вони мають свого бога. А тому повинні з'їсти вас.

З мангрового гаю долетів бойовий рев.

— Чуєте,— бурчав капітан.— Йй же богу, я б волів... ще раз складати... екзамен з геометрії.

— Слухайте,— зашепотів Бонді.— А може, пристати до їхньої віри? Щодо мене...

В ту мить з «Папееет» вдарила гармата.

Капітан неголосно скрикнув з радості.

А поки армії ведуть свої всесвітньо-історичні бої, і кордони держав звиваються, мов вужі, а весь світ обертається в руйновище, старенька Благоушева в Семи Халупах шкребе картоплю, дідусь Благоуш сидить на порозі й курить букове листя, а сусідка Проузова, спершись на пліт, замислено повторює:

- Отак-то...
- А так,— трохи перегода підтверджує Благоуш.
- Та звісно...— озивається Благоушка.
- Так воно вже є,— знову мовить Проузова.
- А що вдієш...— зауважує дідусь Благоуш.
- Авжеж,— погоджується Благоушка й бере нову картоплину.
- Італійцям буцімто дали бобу,— згадує Благоуш.
- А хто?
- Та буцім турки.
- Так мо', вже ця війна скінчиться?
- Де там! Он пруссаки знов полізуть.
- І все на нас?
- Та буцім на хрэнцузів.
- Боже праведний, це ж знов усе подорожчає.
- А так.
- Та звісно.
- А що вдієш!
- А он буцім швейцарець писав, що можна б і кінчати.
- І я те кажу.
- Чуєте, я оце купила свічку, так півтори тисячі одвалила. Така, Благоуше, лойова свічечка, чаднюча, хіба для хліва.
- І півтори тисячі, кажете?
- Еге ж. От дорожнеча, людоньки.
- А так.
- Та звісно.
- І хто б то колись подумав! Півтори тисячі!
- А бувало ж за дві сотні купиш таку гарну свічку!
- Е, сусідонько, коли те було! Та'дже і ячко бувало за п'ять сотень.
- А масло — три тисячі хунт.
- Та ще яке масло!
- А чоботи — вісім тисяч.

— Авжеж, Благоушко, така дешевина була!

— А тепер...

— А так.

— Коб цьому вже кінець настав!

Запала мовчанка. Старий Благоуш підвівся, розправив спину й пішов пошукати собі на подвір'ї соломину.

— Ну, а що ж ти його вдієш,— сказав він і відкрутив від люльки чашечку, щоб прочистити соломинкою цибух.

— Еге, прочисть, бо так уже чаділа,— з інтересом зауважила Благоушка.

— А чаділа,— підтвердив Благоуш.— Ще б пак не чаділа. Воно ж тютюну справжнього вже, либонь, і на світі нема. Останню пачку привіз мені син, пан прохвесор, стривай, коли ж це, в сорок дев'ятому, еге?

— На великдень було рівно чотири годи.

— А так,— сказав дідусь Благоуш.— Попожив я на світі, нівроку. Таки попожив.

— А чуєте, сусіде,— знов почала Проузова,— через віщо воно оце робиться таке?

— Що б то?

— Та оця війна.

— Е, хто ж його відає,— сказав Благоуш і продмухав люльку, аж у ній зашкварчало.— Ніхто не відає, сусідонько. Буцім за віру.

— А за яку віру?

— За нашу чи за гельвецьку, того ніхто не відає. Мовляв, щоб у всіх була одна віра.

— Таж у нас і була одна віра.

— Але десь інде була інша, сусідонько. Буцім прийшов наказ, щоб була одна.

— А від кого наказ?

— А хто ж його відає! Буцім такі були машини для віри. Такі довжелезні казани.

— А нащо ж ті казани?

— Того вже ніхто не відає. Казани — і квит. І буцім господь являвся людям, щоб вірили себто. Бо дуже, сусідонько, дуже вже забагато безвірників розвелось. А воно треба в щось вірити, що ж ти вдієш. Адже ж якби були вірили, то господь би їм не являвся. Отож він і прийшов у світ через ту безбожність, розумієте?

— Та воно то так, але від чого настала оця анахтемська війна?

— Ніхто не відає. Кажуть, почали китайці чи турки. Буцім у тих казанах вони привезли з собою того свого бога. Вони буцім страшенно богомільний народ — турки та оті китайці. То й захотіли, щоб ми, мовляв, вірили з ними, по-їхньому.

— А чого доконче по-їхньому?

— Е, того ніхто не відає. А я сказав би, що й пруссак теж почав. І той-таки швед.

— Боже, боже,— сумно мовила Проузова.— А тепер оце така дорожнеча! Півтори тисячі за свічку!

— А я сказав би,— твердив Благоуш,— що цю війну заварили євреї задля зиску. Отак би й сказав.

— Уже б і дощику треба,— озвалась Благоушка.— Бо картопля така миршава! Неначе горішки.

— А знаєте,— провадив Благоуш,— вони того господа бога просто вимудрували, аби було на кого звалити все. То така їхня мудрація. Хотіли воювати й придумали, чим виправдатись. То вони все так підстроїли.

— А які це «вони»?

— Хто ж його відає. Я сказав би, що змовилися з папою і з євреями — всі, всі! Оті... оті... кальбурати! — гнівно вигукнув дідусь Благоуш.— Я б це їм у вічі сказав! Чи то кому треба було нового господа бога? Нам на селі й того старого вистачало. Саме в раз вистачало, і хороший він нам був, такий розважний та справний. І нікому не являвся; і хоч мир був...

— А скільки ви, Проузова, правите за ячко?

— Сьо'дні дві тисячі.

— У Трутнові буцім три дають.

— От і я кажу,— все кипів старий Благоуш,— що таке мусило настати. Бо люди вже були дуже злі одне на одного. От хоч би ваш небіжчик чоловік, Проузко, земля йому пером, він же ото ніби спірит був, духів викликав, то я якось задля сміху й кажу йому: «Чуєш, а заклич-но мені назад отого злого духа, що я ненароком пустив»,— а він на мене розсердився і вже ніразу до мене не озвався, поки й жив на світі. А то ж таки сусід був. А Тонда Влчек знов же признавав оті хвосхвати, що ними буцім землю добре угноювати, а хто їх не признавав, то того він усе підкусював і підкусював, як та оса набридлива. А мій син, пан прохвесор

себто, каже, що воно повсюди таке. Кому вже що на-
верзеться, то він уже й хоче, щоб усі в те вірили. І все
в'язне та й в'язне. І через це воно й настало.

— А так,— позіхнувши, погодилася Проузова.— Та
що ж ти вдієш.

— Та звісно,— зітхнула пані Благоушева.

— Так воно вже ведеться на цьому світі,— додала
Проузова.

— А вам, бабам, аби тільки теревенити цілий божий
день,— сердито докінчив дідусь Благоуш і почовгав до
хвіртки...

...А тим часом у світі точилися всесвітньо-історичні
битви між арміями і «народжувалося краще майбутнє»,
як запевняли мислителі з усіх таборів.

Розділ XXIX. Остання Битва

Під осінь 1953 року Найбільша Війна вже хилилася
до кінця. Не було кому воювати. Окупаційні армії,
здебільшого відтяті від своїх країн, танули, зникали,
ніби вода в піску. Самозвані генерали пересувались від
міста до міста чи, краще сказати, від руйновища до руй-
новища, на чолі війська з п'яти чоловік, із котрих один
був барабанщик, другий злодій, третій школяр, четвер-
тий носив грамофон, а п'ятий був взагалі бозна-хто, і
збирали контрибуцію, погрожуючи підпалити місто,
або принаймні влаштовували добродійний концерт
«на користь інвалідів, їхнів удів та сиріт». Ніхто вже
не знав, хто за кого воює.

Ото серед такого загального, невимовного розгардія-
шу й настав кінець Найбільшої Війни. Настав так несподі-
вано, що й досі не відомо, де відбулась остання, так
звана вирішальна битва. Історики без кінця спере-
чаються про те, котрий бій означав кінець і розв'язку
всесвітнього конфлікту. Деякі (наприклад Дюріх,
Асбрідж, а особливо Мороні) схиляються до думки,
що це був бій під Лінцом. У цій досить великій опера-
ції брало участь шістдесят солдатів з різних ворожих
армій. Бій розгорівся у великій залі ресторану «Троян-
да» за офіціантку Гільду (власне, Маржену Ружичкову
з Нового Биджова). Переможцем став італієць Джу-
зеппе; він і забрав Гільду. Та оскільки вона другого

дня втекла від нього з чехом Вацлавом Грушкою, то й ця битва, власне, не була вирішальною.

Усінський називає останнім бій під Гороховкою, Леблон — сутичку під Батиньйодем, Ван Гроо — різанину поблизу Ньївпорта; але здається, що тут вирішує скоріше місцевий патріотизм, ніж справді історичні докази. Одне слово, яка битва була останньою в Найбільшій Війні, невідомо. І все ж її можна з великою вірогідністю визначити з дивовижно узгоджених між собою джерел, а саме з цілого ряду пророцтв, що передували Найбільшій Війні.

Так, ще з 1845 року збереглося друковане (готичним шрифтом) чеське пророцтво, що через сто років «настануть події жахливі, і багато люду оружного в війні поляже»; але що «за сто місяців тринадцять народів під березою зітнуться на полі і в січі запеклій одні одних порубають», а потім нібито настане п'ятдесятирічний мир.

1893 року туркеня Валі Штейн (?) пророкувала, що «мине п'ять разів по дванадцять років, перше ніж настане мир в усьому світі, того року тринадцять царів воюватимуть і зійдуться під березою, а потім настане такий мир, якого ще ніколи не було й не буде».

З 1909 року наводиться видіння однієї негритянки з Массачусетсу, що бачила «потвору чорну, дворогу, і потвору жовту, трирогу, і потвору червону, восьмирогу, як вони билися під деревом (березою?), аж кров забризкала весь світ». Цікаво, що загальне число рогів — тринадцять; це, очевидно, символізує тринадцять народів.

1920 року превелебний Арнольд пророкував, що «настане дев'ятирічна війна і захопить весь світ. Один великий імператор загине в тій війні, троє великих царств розпадуться, дев'яносто дев'ять великих міст буде зруйновано, і останній бій у тій війні буде останнім боєм сторіччя».

З того ж таки року — «видіння Йонафанове» (опубліковане в Стокгольмі): «Війна й моровиця вигублять дев'яносто дев'ять країн, дев'яносто дев'ять царств упадуть і знов постануть, остання битва триватиме дев'яносто дев'ять годин і буде така кривава, що всі переможці помістяться в затінку під однією березою».

Народне німецьке пророцтво з 1923 року говорить про бій на «Березовім полі» (Біркенфельд).

Депутат Бубнік 1924 року сказав під час дебатів про бюджет: «...І не буде краще, поки хоч один солдат служитиме під березою».

Таких пророчих тверджень за період між 1845—1944 роками збереглося понад двісті; в сорока вісьмох із них згадується число «тринадцять», у сімдесятьох — «береза», в п'ятдесятьох — просто «дерево». З цього можна висувати, що останній бій відбувся поблизу якоїсь «берези»; хто брав у ньому участь, ми не знаємо, але лишилось живих загалом тринадцятеро солдатів з різних армій, які після битви, очевидно, полягали в холодку під березою.

Правда, можливо, що береза виступає тут символічно, замість назв населених пунктів: Бржезани, Брженець, Бржезград, Бржезі (таких у Чехії 24), Бржезіна (таких 13), Бржезновес, Бржезінка (4), Бржезінки, Бржезіни (3), Бржезка (4), а також Бржеско, Бржезна (2), Брженці (5), Бржезник (6), Бржезно (10), Бржезова (11), Бржезове Гори, Бржезовиці (6), Бржезовик, Бржезувки, Бржезани (9) і навіть Бржезолупи. Або це назви німецькі: Бірк, Біркенберг, -фельд, -гайд, -гаммер, Біркіхт і т. д. або англійські: Беркенгед, Беркенгем, Берч і т. ін., або ж французькі: Буленвіль, Буле тощо. Це обмежує число міст, сіл, урочищ, де, ймовірно, відбулась остання битва, до кількох тисяч (коли не виходити за межі Європи, яка, безперечно, має переважне право на Останню Битву), і детальне наукове дослідження принаймні з'ясує, де вона відбулась, коли вже зовсім неможливо встановити, хто її виграв.

Та, може, все ж таки — це дуже спокусливе уявлення — поблизу арени останнього акту всесвітньої трагедії просто стояла струнка, срібляста берізка; може, над бойовищем співав жайворонок, і над запеклими вояками пурхали метелики-білани. Аж ба — вже й убивати нема кого; стоїть теплий жовтневий день, і один герой за другим повернеться до бойовища спиною, відійде трохи вбік, справить малу потребу і, знудившись за миром, піде полежати в холодку під березою. І врешті там полягали всі тринадцятеро, що пережили Останню Битву. Той поклав утомлену голову на чобіт сусідові, той — йому на зад, не турбуючись його віддихом

(солдатовим цебто). Тринадцять останніх вояків нашого світу сплять під однією берізкою.

Надвечір вони прокидаються, насторожено презираються і хапаються за зброю. І враз один з них — історія ніколи не довідається, як його звали,— каже:

— Хай йому хрін, хлопці! Може, годі вже?

— Правду кажеш, чоловіче,— з полегкістю промовляє другий і знову кладе рушницю.

— То дай мені шматок сала, бараняко,— не без ніжності озивається третій.

Четвертий на те:

— Ох, чорт, як же закурити хочеться! Може, хто має, людоньки?

— Ох, і відлежусь же! — зітхає п'ятий.— Ми більше не граємось.

— Я тобі дам «спортку»,— пропонує шостий,— а ти мені дай шматок хліба.

— Додому, ви лишень подумайте, додому! — мовить сьомий.

— Твоя стара тебе дожидає? — питає восьмий.

— Господи, це ж я вже шість років у справжній постелі не спав! — згадує дев'ятий.

— Дурне було діло, хлопці,— каже десятий і спльовує.

— Авжеж,— погоджується одинадцятий.— Але відтепер ми й пальцем не ворухнемо.

— А таки не ворухнемо,— погоджується дванадцятий.— Нема дурних. Гайда, хлопці, додому!

— Який я радий, що вже цьому кінець,— підсумовує тринадцятий і перевертається на другий бік.

Можна собі уявити, що отак приблизно скінчилась Найбільша Війна.

Розділ ХХХ. Закінчення

Минуло багато років. У трактирі Дамогорських сидить механік Брех, тепер власник слюсарної майстерні, і читає «Лідове новіни».

— Зараз будуть готові ліверні ковбаски,— каже трактирник, виходячи з кухні. Ти ба, це ж Ян Біндер, колишній власник каруселі; він погладшав і вже не носить смугастої футболки, але це він!

— А куди нам квапитись,— повільно відказує пан Брих.— Адже і патера Йошта ще немає. І пана редактора Рейзека.

— А... як там пан Кузенда? — питає пан Біндер.

— Ну, самі знаєте. Хиріє помаленьку. Який то славний чоловік, пане Біндер!

— Атож,— погоджується пан трактирник.— Я... не знаю, пане Брих... може б, ви занесли йому від мене трохи цих ковбасок. Сьогодні дуже добрі вдалились, і якби ви, пане Брих, були такі ласкаві...

— Та залюбки, пане Біндер, це ж так потішить старого, що ви його не забуваєте. З превеликою радістю віднесу.

— Слава Ісусу Христу,— весело озвалось на дверях, і канонік Йошт, рум'яний з морозу, вже скинув і повісив капелюх та кожушок.

— Добри вечір, велебний отче,— відповів пан Брих.— А ми вже чекаємо, чекаємо...

Патер Йошт смачно випнув губи й потер змерзлі руки.

— То що там пишуть у газеті, пане майстре?

— Та оце якраз читаю: «Президент республіки призначив молодого вченого, приват-доцента доктора Благоуша екстраординарним професором». Пам'ятаєте, пане каноніку, це той самий Благоуш, що писав тоді про Кузенду.

— Ага, ага,— сказав патер Йошт, витираючи окуляри.— Безвірник, звичайно. Вони там в університеті всі безбожники. І ви теж безбожник, пане Брих.

— Ну, пан канонік за нас за всіх помолиться,— озвався пан Біндер.— Ми ж йому на небі потрібні будемо для практики. То дві й одну, велебний отче?

— Атож. Дві й одну.

— Добри вечір,— буркнув редактор Рейзек, входячи до трактиру.— Та й холодюка ж!

— Доброго вечора,— зрадів пан Біндер.— Оце то гості!

— Так що там нового? — жваво спитав патер Йошт. Що там чути у вас у редакції? О, я замолоду теж писав до газет!

— А мене ж той Благоуш теж згадав тоді в газеті,— сказав пан Брих.— У мене воно й досі лежить вирізане. «Апостол Кузендиної секти» чи якось отак він мене назвав. Ох-ох, де ті часи!..

— Вечерю,— звелів пан Рейзек.

І вже пан Біндер та його дочка подали на стіл ліверні ковбаски; вони ще шкварчали, всі в масних бульбашках, лежачи на пишній капусті, мов турецькі одаліски в перинах. Патер Йошт гучно заплямкав губами й розрізав першу красуню.

— Смакота,— сказав за хвильку пан Брих.

— М-м,— ще за хвильку озвався пан Рейзек.

— Ну, Біндере, ці вдалились так удались,— похвалив канонік.

Панувала вдячна, зосереджена тиша.

— Запашний перець,— зауважив пан Брих.— Люблю я його.

— Тільки щоб не забагато.

— Ні, тут саме в міру.

— А шкурка щоб хрумка була.

— Угу.

І знову довга пауза.

— А капустка щоб була біленька.

— У Моравії,— озвався пан Брих,— капусту варять, як кашу. Я там був на мандрах, після науки. Рідка, прямо тече.

— Та що ви! — здивувався патер Йошт.— Капусту ж треба зціджувати. Та ні, не кажіть мені. Хіба таке можна їсти?

— Ну, а там їдять. Ложками.

— Страхіття,— жахнувся канонік.— І що воно за народ такий! Адже капусту треба тільки помастити, правда, пане Біндер? Я цього не розумію — як можна робити інакше!

— Бачте,— замислено сказав пан Брих,— це достоту як ото з вірою. Отак само ми не розуміємо, як хтось може вірити не в те, що ми.

— Ет, дайте спокій,— заперечив патер Йошт.— Я б радніше повірив у Магомета, ніж їв капусту не так приготовану. Адже це ясна річ, що капусту треба тільки помастити.

— А з вірою — не ясна річ?

— Із нашою — ясна,— рішуче відказав пан канонік.— А з іншими — не ясна.

— То виходить, ми знов там, де й були до війни,— зітхнув пан Брих.

— А люди завше вертаються туди, де були,— докинув пан Біндер.— Адже й пан Кузенда так каже. «Бін-

дер,— каже,— ніякої правди силою не завоюєш. Бач, Біндер, отой наш господь бог на землечерпалці був не такий уже й поганий, і отой твій, що в каруселі, теж ні, а обидва однаково зійшли нінащо. Кожен вірить у свого господа бога, і він йому найкращий, але не хоче повірити іншій людині, що вона теж вірить у щось добре. Людям слід насамперед вірити в людей, а решта все якось уладнається». Отак каже пан Кузенда.

— Авжеж,— погодився пан Брих.— Думай собі, що чужа віра погана, але не конче думати, що як хто тієї віри держиться, то він погана людина, що він бандюга й шахрай. Так і в політиці, так і взагалі.

— І через це стільки людей одні одних ненавиділи й повбивали,— докинув патер Йошт.— І ви знаєте — чим у більше діло хтось вірить, тим палкіше зневажає тих, що в це не вірить. А тим часом найбільшою вірою має бути віра в людей.

— Кожен хоче всякого добра всьому людству, а щоб кожній окремій людині — то вже ні. Тебе вб'ю, але людство врятую. А це недобре, велебний отче. Світ буде поганий, поки люди не почнуть вірити в людей.

— Пане Біндер,— сказав патер Йошт замислено,— а знаєте, що? Ви завтра зготуйте мені оту капусту поморавському. Я покуштую.

— Це треба її трохи підмастити, а тоді тушкувати. І з ковбасою воно досить смачно. В кожній вірі і в кожній правді є щось добре — хоч би вже те, що комусь вона до вподоби.

Знадвору відчинилися двері, і ввійшов поліцай. Він промерз надворі й захотів погрітись чарочкою рому.

— А, це ви, пане Грушка,— сказав Брих.— Ну що, звідки йдете?

— А з Жижкова,— відповів поліцай, стягуючи з рук величезні рукавиці. Облаву там зробили.

— Ну й що виловили?

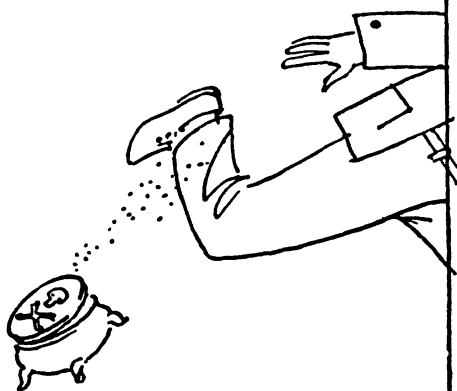
— Та двох волоцюг. І кількох непрописаних. А в будинку номер тисяча шість, у підвалі, викрили одне кубло.

— Яке кубло? — спитав пан Рейзек.

— Карбюраторне кубло, пане редакторе. Вони там мали невеличкий карбюратор — зі старого, довосного моторного човна. І всяка потолоч ходила туди на оргії.

- А які то були оргії?
- Ну, всякі неподобства. Молилися, співали, бачили видіння, творили чудеса тощо.
- А це не дозволяється?
- Ні, заборонено законом. Розумієте, це як ті кишла, де курили опій. І таке одне було на Старому Місті. А отаких карбюраторних кубел ми вже викрили аж сім. Ходив туди всякий набрід. Бездомні, повії та всякі субчики. Тому їх і заборонили. Бо це непорядок.
- І багато є таких кубел?
- Уже ні. Я гадаю, що це був останній карбюратор.

КРАКАТИТ

Увесь день був вогкий і холодний, а надвечір туман іще згуснув. Ідеш, наче пропихаєшся крізь якусь розріджену вологу речовину, що позад тебе невблаганно змикається. Хочеться бути вдома. Вдома, при своїй лампі, в скриньці з чотирьох стін. Ніколи ще не почував себе таким самотнім.

Прокоп іде й іде набережною. Його морозить, від кволості чоло аж змокрило; ось мокра лавка, так хочеться сісти посидіти, та страшно поліцаїв. Йому здається, що він хитається; біля Старомеських млинів його навіть хтось сахнувся, як п'яного. І тепер він скільки сили намагається триматись рівно. Ось назустріч іде чоловік у насунутому аж до очей капелюсі, з піднятим коміром. Прокоп зціплює зуби, наморщує лоба, напружує всі м'язи, щоб минути його не похитнувшись. Але якраз за крок від того чоловіка в голові в нього затьмарилось, і раптом закрутився з ним цілий світ; нараз він помічає близько-близесенько двоє очей, що вп'ялись у нього пронизливим поглядом; натикається на чиєсь плече, мурмоче щось ніби «вибачте» і з конвульсивно-гордою міною йде далі. Через кілька кроків він зупиняється і озирається; той чоловік стоїть і пильно дивиться йому вслід.

Прокоп напружується і надає ходи, проте мимоволі озирається знову; а чоловік усе стоїть і дивиться йому вслід так уважно, аж висунув з коміра голову, мов черепаха.

«Хай дивиться,— занепокоєно думає Прокоп,— більше я не озирнусь». І він іде далі; раптом чує за собою кроки. Чоловік з піднятим коміром йде за ним. Здається, навіть біжить. І Прокоп з несамопитим жахом кинувся тікати.

Знову все перед очима пішло обертом. Важко дихаючи і цокочучи зубами, він сперся на дерево й заплющив очі. Йому було страшенно погано. Він боявся, що впаде, що серце в нього розірветься, що ротом лине

кров. А коли розплющив очі, побачив перед собою чоловіка з піднятим коміром.

— Ви часом не інженер Прокоп? — уже вкотре питав він.

— Я.. я там не був,— спробував якось відбредитися Прокоп.

— Де? — спитав чоловік.

— Там,— відповів Прокоп, киваючи головою кудись у бік Страгова.— Чого вам від мене треба?

— Ти що, не впізнав мене? Я Томеш. Томеш із політехнічного. Що, не пригадаєш?

— Томеш,— байдуже повторив Прокоп це прізвище.— А, Томеш. А що... що вам треба від мене?

Чоловік з піднятим коміром узяв Прокопа під руку.

— Стривай, ти спершу сядь, чуєш?

— Так,— сказав Прокоп і дозволив довести себе до лави.— Бо я.. розумієте, мені погано.— І раптом ви́йняв з кишені руку, обмотану брудною ганчіркою. Мене поранило. Отака халепа.

— А голова не болить? — запитав чоловік.

— Болить.

— Ну то послухай, Прокоп,— сказав він.— У тебе, мабуть, температура. Тобі треба в лікарню, розумієш? Тобі погано, це зразу видно. Але принаймні згадай, що ми знайомі. Я — Томеш. Ми ж разом учились на хімічному факультеті. Ну-бо, пригадай!

— А, Томеш,— кволо озвався Прокоп.— Отой поганець? А що з ним?

— Нічого,— відповів Томеш.— Це він розмовляє з тобою. Тобі треба полежати, розумієш? Де ти живеш?

— Там,— насилу вимовив Прокоп і мотнув кудись головою.— Біля... біля Гібшмонки.

Зненацька він спробував устати.

— Я туди не хочу! Не ходіть туди! Там... Там...

— Що?

— Кракатит,— прошепотів Прокоп.

— А що це таке?

— Нічого. Не скажу. Туди нікому не можна. Бо... бо...

— Що?

— Пш-ш-ш, трах! — сказав Прокоп і махнув рукою.

— Що ж це таке?

— Кракатое. Кра-ка-тау. Вулкан. Вул-кан, розумієте?

Оце ж воно мені й поранило палець. Я сам не знаю що...

Прокоп затнувся, а потім поволі додав:

— Це страшна річ, брате.

Томеш уважно дивився на нього, ніби чогось чекав.

— То ти ще й досі морочишся з вибухівками? — спитав він згодом.

— Ще й досі.

— Ну, і виходить щось?

Прокоп видушив із себе щось подібне до сміху.

— А ти хотів би знати, еге? Це, голубе, не так просто. Ні, це не так просто, — повторював він, киваючи, ніби п'яний, головою. — Чоловіче, воно само собою... само собою...

— Що?

— Кра-ка-тит. Кракратит. Кррракатит. То воно само собою... На столі в мене залишилось трохи порошинок, а решту я змів до-до-до... до такої баночки. Зо... зосталось тільки трохи порошинок на столі... і... раптом...

— Вибухнуло?

— Вибухнуло. Лише отой пилоч, порошинки, що розтрусилися. Їх навіть і видно не було. Електрична лампочка — за кілометр. А може, й ближче. А я — в кріслі; мов колода. Знаєш, утомився. Забагато працював. І раптом... тррах! Я впав додолу. Шибки повилітали, і лампочка — вдрузки. Детонація така... така, ніби вибухнув лідитовий патрон. Стра... страшна вибухова сила. Я... я... спершу гадав, що вибухнула та пор... порцена... понце... польцелянова, порценальова, понцеляр, як же воно, скажіть швидше, оте біле, знаєте, ізолятор, як воно зветься? Си-лі-кат алюмінію.

— Порцеляна.

— Баночка. Я гадав, що то вона вибухнула, геть з усім, що в ній було. Черкнув сірника, а вона там, ціла, вона — ціла. А я стою ніби стовп, аж сірником пальці попик. А тоді геть... через поле... в темряві... до Бржевнова чи Стшешовиць. І десь там мені спало на думку це слово. Кракатое. Кракратит. Кра-ка-тит. Ні, ні, це було не... не... не так. Як гримнуло, я впав додолу й кричу: кракратит, кракратит! А потім забув. Хто це тут? Хто... хто ви?

— Колега Томеш.

— Ага, Томеш. Отой паршивець. Позичав у мене

конспекти. Не вернув одного зошита з хімії. Томеш, а як звати?

— Їржі.

— А, Їрка, вже знаю. Ти — Їрка, я знаю. Їрка Томеш. Де той зошит? Стривай-но, я тобі щось скажу. Коли вибухне решта, буде зле. Чоловіче, воно знищить усю Прагу. Змете. Здмухне, фук!.. як вибухне та порцелянова баночка, розумієш?

— Яка баночка?

— Ти Їрка Томеш, я знаю. Йди до Карліна. До Карліна або до Височан і дивись, як воно вибухне. Біжи, біжи швидше!

— Навіщо?

— Я його наробив цілий центнер. Центнер кракатицу. Ні, всього... всього грамів сто п'ятдесят. Він там нагорі, в порцеляновій баночці. Ой, що буде, як він вибухне... Але стривай, це неможливо, це безглуздя,— бурмотів Прокоп, хапаючись за голову.

— Що?

— Чому ж... чому воно не вибухнуло і в тій баночці? Коли той порошок... сам собою... Стривай, стіл покритий цин... цинковою бляхою... бляхою... Від чого ж воно вибухнуло на столі? Стривай, сиди тихо, сиди тихо...— сказав Прокоп і, хитаючись, підвівся.

— Що з тобою?

— Кракатит,— пробурмотів Прокоп, крутнувся всім тілом і впав на землю непритомний.

II

Перше, що відчув Прокоп, вернувшись до пам'яті, було те, що довкола все труситься, деренчить, гуркоче, а його хтось міцно тримає за попереk. Він страшенно боявся розплющити очі: боявся, що все валиться на нього. Але гуркотіння не припинялось, він розплющив очі й помітив перед собою тьмяний чотирикутник, по якому пливли туманні світляні кружала й смуги. Він не міг збагнути, що це таке, розгублено дивився, як плывуть і підскакують ті примари, і покірно чекав, що з ним буде далі. Потім зрозумів, що то гуркотять колеса візницького екіпажа, а за віконцем пропливають у тумані звичайні ліхтарі; втомлений тим спогляданням, він заплющив очі: хай везуть.

— Тобі треба в ліжку,— промовив тихий голос у нього над головою.— Приймеш аспірину, і тобі легшає. А вранці я приведу лікаря, гаразд?

— Хто ти? — сонно допитувався Прокоп.

— Томеш. Полежиш у мене, Прокопе. В тебе температура. Що болить?

— Усе. Голова йде обертом. Так, знаєш...

— Лежи спокійно. Я заварю чай, а ти виспишся. Це в тебе від хвилювання. Нервова гарячка. До ранку все минеться.

Прокоп наморщив лоба, намагаючись згадати, що з ним сталося.

— Я знаю,— стурбовано сказав він за хвилю.— Послухай, треба якось викинути ту баночку в воду, щоб не вибухнула.

— Не турбуйся й не говори.

— А я... мабуть, міг би сидіти. Я тобі не заважаю?

— Ні, лежи.

— А в тебе й досі мій конспект із хімії? — згадав раптом Прокоп.

— У мене. Я його віддам! Але зараз лежи спокійно. Чуєш?

— Як же мені болить голова!

А візник їхав далі Єчною вулицею вгору. Томеш тихенько насвистував якусь мелодію і дивився крізь вікно. Прокоп дихав хрипко й тихо стогнав. Туман осідав на тротуарах і проникав під пальто слизькою вогкістю; було пізно, безлюдно.

— Ось ми вже й дома,— сказав голосно Томеш. Екіпаж швидше заторохкотів по площі й звернув праворуч.— Слухай, Прокопе, ти можеш пройти кілька кроків? Я допоможу.

Томеш насилу витяг свого гостя на третій поверх. Прокопові здавалося, що він дуже легкий, зовсім без ваги, і він просто повис на Томешеві: хай несе. Але той важко сапав і витирав піт.

— Бач, я став як пір'їнка,— дивувався Прокоп.

— Авжеж,— буркнув засапаний Томеш, відмикаючи двері свого помешкання.

Прокоп почував себе як мала дитина, коли Томеш його роздягав.

— Моя мама,— почав він розповідати,— колись... давно-давно, тато сидів біля столу, а мама несла мене до ліжка, розумієш?

Та ось він уже лежав у ліжку, вкутаний по шию, і, цокочучи зубами, дивився, як Томеш пораяється біля грубки і квапливо розпалює дрова. Він мало не плакав від кволості й жалю до самого себе і все щось бурмотів; нарешті заспокоївся, відчувши на лобі холодний компрес.

Тоді спокійніше обвів очима кімнату. Пахло тютюном і жінкою.

— Ну ти ж і шалапут, Томеш,— поважно промовив він.— Завжди в тебе є дівчина.

— А хіба що?

— Нічого. Що ти, власне, робиш?

Томеш махнув рукою.

— Погані, брате, справи. Грошей нема.

— Гуляєш?

Томеш тільки похитав головою.

— Знаєш, жаль мені тебе,— турботливо почав Прокп.— Ти б міг... Дивись, я працюю вже дванадцять років.

— А що з того маєш? — гостро зауважив Томеш.

— Ну, дещо маю. Ось цього року продав вибуховий декстрин.

— За скільки?

— За десять тисяч. Та це дрібниця. Така собі нікчемна вибухівка для копалень. А коли б я тільки схотів...

— Тобі вже краще?

— Мені дуже добре. Я знайшов такі методи! Голубе, один нітрат церію — це жахлива річ, а хлор, хлор, чотирихлористий азот вибухає від світла. Засвітиш лампочку — і трах! Але й це ще нічого. Дивись,— раптом промовив він, виймаючи з-під ковдри худу, страшенно покалічену руку.— Коли я щось візьму в руки, то... відчуваю, як ворушаться там атоми. Мов ті мурашки. І кожна речовина ворушиться по-іншому, розумієш?

— Ні.

— Оце то сила, розумієш? Сила в матерії. Матерія має в собі страшенну силу. Я... я на дотик відчуваю, як усе в ній ворушиться. І тримається все це вкупі... з величезною напрутою. Якщо розхитати зсередини, то все розпадеться — і трах! Усе на світі — вибух. Коли розпукується квітка — це теж вибух. Кожна думка — це вибух у мозку. Коли ти мені подаєш руку, я відчуваю, як у тобі щось вибухає. Таке в мене чуття доти-

ку. А слух? Усе шумить, як шипучий порошок. Це все — малесенькі вибухи. Ох, як гуде в голові!.. Ра-та-та-та, як кулемет.

— Гаразд,— промовив Томеш,— а тепер прийми аспірин.

— Ага. Ви... вибуховий аспірин. Перхлорований ацетил саліцилат. Та це дрібниця. Брате, я винайшов екзотермічні вибухівки. Кожна речовина — це, власне, вибухівка. Вода... вода — це вибухівка. Земля... і повітря — теж вибухівка. Пух, пух у перині — також вибухівка. Розумієш, поки що це має лише теоретичне значення. Але я відкрив атомні вибухи. Я... я... я... здійснив альфа-вибух. Все розпадається на по... позитивні частки. Це не термохімія. Це де-струкція. Деструктивна хімія, брате. Це грандіозна річ, Томеш, із наукового погляду. У мене є вдома таблички... Ех, якби мені апаратура! А то я маю лише очі... та руки... Стривай, я про це ще напишу!

— Тобі не хочеться спати?

— Хочеться. Я... сьогодні... втомився. А що ти робив усі ці роки?

— Нічого. Жив собі...

— Знаєш, життя — це також вибух. Трах — і чоловік народжується, бах — розпадається. А нам здається, що це триває бозна-скільки років, правда? Стривай, здається, я щось наплутав?

— Ні, все правильно, Прокопе. Можливо, і я завтра зроблю «бах». Якщо не матиму грошей. Але це байдуже, старий. Спи, спи...

— Я тобі позичу. Хочеш?

— Ет! У тебе нема стільки. Може, мій батько...— І Томеш махнув рукою.

— О, то в тебе ще живий батько! — озвався Прокоп несподівано лагідно.

— Є. Лікар у Тиниці.— Томеш встав і почав ходити по кімнаті.— Кепські мої справи, друже, гірше нікуди. Але не турбуйся про мене. Я вже якось... дам собі раду. Спи!

Прокоп утихомирився. Напівзаплющеними очима він бачив, як Томеш, сівши до столу, порпається в якихось паперах. І йому було так солодко слухати шурхіт паперу та гоготіння вогню в грубці! Схилений біля столу чоловік зіпер голову на долоні і ніби й не дихав; а Прокопові ввижалось, наче він лежить удома й бачить

свого старшого брата Йозефа, що сидить за книжкою і вчить електротехніку, бо має завтра складати іспит.
І Прокоп поринув у гарячковий сон.

III

Йому снилося, ніби він чує гук безлічі коліс. «Це, мабуть, якась фабрика»,— подумав він і побіг сходами нагору. І зненацька опинився перед великими дверима, де на скляній табличці було написано: «Пліній». Він страшенно зрадів і ввійшов усередину.

— Чи тут пан Пліній? — запитав у якоїсь панночки, що сиділа за друкарською машинкою.

— Зараз прийде,— сказала вона; і ось уже до Прокопа підійшов високий, чисто виголений чоловік у візитці й величезних круглих окулярах.

— Що ви хотіли? — запитав він.

Прокоп зацікавлено розглядав його надзвичайно виразне обличчя — типово англійські уста, високе зморшкувате чоло, на скроні бородавка завбільшки з п'ятак і підборіддя, мов у кіноартиста.

— Ви... ви... Пліній?

— Прошу,— сказав високий чоловік і коротким жестом запросив до свого кабінету.

— Я дуже... це для мене... велика честь,— пробурмотів Прокоп, сідаючи.

— Що ви хотіли? — перебив його високий чоловік.

— Я розщепив матерію,— сказав Прокоп.

Пліній мовчав і лише бавився сталевим ключиком, заплющивши під окулярами важкі повіки.

— Ось у чім річ,— квапливо почав Прокоп.— Все розпадається, так? Матерія крихка. Але я зроблю так, що вона розпадеться враз — тррах! Вибух, розумієте? В дрізки. На молекули. На атоми. Та я розбив і атом.

— Шкода,— сказав поважно Пліній.

— Чому? Чого шкода?

— Шкода щось руйнувати. Атомів також шкода. Ну, кажіть далі.

— Я... розщеплюю атом. Я знаю, ще Резерфорд... Але то була лише дитяча забавка з випромінюванням, розумієте? То пусте. Це треба робити en masse ¹. Коли

¹ В масовому масштабі (фр.).

хочете, я збунтую тонну бісмуту, і він розтрощить увесь світ, але то дарма. Хочете?

— А нащо вам це робити?

— Це... з наукового погляду цікаве,— зніяковів Прокоп.— Стривайте, як би це вам... Це, це над-звичай-но цікаве.— Він схопився за голову.— Чекайте, в мене в голові гуде; це буде... з наукового... погляду... страшенно цікаве; правда ж? Так, так,— промовив він з полегкістю,— я вам усе викладу. Динаміт — динаміт рве матерію на шматки, на брили, а бензолтриоксозонід рознесе її в порох; зробить лише маленьку дірочку, але роздробить матерію на субмікроскопічні пилинки, розумієте? Все залежить від швидкості вибуху. Матерія не має часу розступитись, не встигає роз... розширитись, розірватись, розумієте? А я.. я — ще збільшив швидкість детонації. Аргонозонід. Хлораргоноксозонід. Тетраргон. І все далі. Потім уже й повітря не встигає розступитись; стає тверде, як... як сталава плита. І рветься на молекули. І так далі. І враз... при певній швидкості... вибухова сила страхотливо зростає. Росте... в геометричній прогресії. Я дивлюсь, наче дурень. Звідкіль усе це береться? Де, де, де взялася раптом ця енергія? — наполягав, як у лихоманці, Прокоп.— Скажіть!

— Ну, хоча б у атомі,— висловив здогад Пліній.

— А!..— переможно скрикнув Прокоп і стер піт із чола.— Ось у чім річ! Тільки в атомі. Це воно... Атоми ніби зіштовхуються один з одним і... ззз... зривають бета-оболонку... а тоді ядро мусить розпастися. Це альфа-вибухи. Ви знаєте, хто я? Я, пане, перша людина, що перемогла коефіцієнт зчеплення. Я винайшов атомні вибухи. Я.. добув з вісмуту тантал. Послухайте, ви знаєте, скільки енергії в одному грамі живого срібла? Чотириста шістдесят два мільйони кілограмометрів. Матерія таїть у собі жахливу силу. Матерія — це полк, що тупцяє на місці: раз-два, раз-два. Але віддайте наказ — і полк піде в атаку, en avant! ¹ Оце й є вибух, розумієте? Ура!

Прокоп затнувся від власного крику; в голові стуго-ніло так, що він нічого не чув і не розумів.

— Пробачте,— сказав він, щоб приховати збентежен-

¹ Уперед! (Фр.)

ня, і тремтячою рукою почав шукати портсигар.— Ви курите?

— Ні.

— Уже стародавні римляни курили,— запевнив його Прокоп,— відкрив портсигар; він був повний важких патронів.

— Закурюйте,— наполягав він,— це легенькі сигари «екстра нобель».

Сам Прокоп відкусив кінчик тетрилового патрона і став шукати сірника.

— Це дурниця,— почав він,— а ви знаєте вибухове скло? Шкода. Слухайте, я вам можу зробити вибуховий папір. Напишете листа, хтось його кине в грубку і — трах! Цілий будинок на дрібки. Хочете?

— Навіщо? — спитав Пліній, зводячи брови.

— Просто так. Силі треба звільнитись. Я вам щось скажу. Коли б ви ходили по стелі вниз головою, то що б із того вийшло? Насамперед — чхав я на теорію валентності. Все можна зробити. Чуєте, як надворі гуркотить? То чутно проростання трави: самі вибухи. Кожне зернятко — це вибуховий капсуль. Паф! Як ракета. А ті йолопи гадають, що нема ніякої тавтометрії. Я їм покажу таку меротропію, що вони подуріють. І це, добродію, лише на основі досліду, лабораторного досліду.

Прокоп з жахом відчув, що верзе нісенітницю; щоб перестати, він мовчав ще швидше, перескакуючи з п'ятого на десяте. Пліній поважно кивав головою; нарешті він почав розгойдуватись усім тілом все дужче й дужче, ніби кланявся. Прокоп бурмотів плутані формули і не міг зупинитись, вступившись очима в Плінія, що розгойдувався все швидше і швидше, як машина. Підлога під ним хиталась туди й сюди.

— Та перестаньте нарешті,— злякано крикнув Прокоп і прокинувся. Замість Плінія він побачив Томеша, що, не обертаючись від столу, пробурчав:

— Не кричи, будь ласка.

— Я не кричу,— сказав Прокоп і заплющив очі. В голові гучало від швидких і болісних ударів пульсу. Йому здавалося, що він летить принаймні із швидкістю світла. Якось чудно стискалося серце. «Це, мабуть, від Фітцджеральда—Лоренцового стискання,— сказав він подумки.— Я стану пласким, як млинець». Аж раптом навпроти нього наїжились велетенські скляні

призми. Ні, це лише безкраї скляні площини, що перетинаються й випинають гострі грані, ніби кристалографічні моделі, а його несе просто на одну таку грань із жахливою швидкістю. «Обережно!» — крикнув він сам до себе, бо в одну тисячну частку секунди міг об неї вдаритись і розбитись; але тут-таки його блискавично відкинуло назад, якраз на вістря велетенської піраміди; він, як промінь, відбився й упав на гладеньку скляну стіну, ковзає по ній, із свистом летить униз до гострого кута, шалено звивається поміж його гранями, його кидає назад, хтозна-куди, потім від якогось поштовху він попадає підборіддям на гостру грань, але в останню хвилю його підкидає вгору; тепер він може розбити голову об евклідову площину нескінченності, але раптом падає стрімголов додолю, в темряву. Сильний удар, біль у всьому тілі, але він швидко підвівся й метнувся навітки. Біжить лабіринтом і чує за собою тупіт погоні, прохід звужується, змикається, стіни сходяться в жахливому, невідворотному русі; а він стає тонкий, як шило, затамовує дух і втікає в божевільному жаху, щоб проскочити, бо стіни його розчавлять.

Вони зімкнулися позад нього з камінним гуркотом, а він летить далі, у прірву, повз мур, від якого віє крижаним подихом. Від страшеного удару він втрачає свідомість; отямившись, бачить навколо чорну пільму, мацає по слизьких кам'яних стінах і кричить: «Рятуйте»,— але з його вуст не вилітає ні звуку, така тут пільма.

Тремтячи від жаху, він шкутильгає по дну прірви, намацає бічний коридор і кидається туди; це, власне, сходи, а нагорі безмежно далеко світиться маленький отвір, ніби в шахті; він біжить нагору по височезних і страшенно крутих сходах, але нагорі лише маленька площинка, легенька металева платформа, вона деренчить і хитається над запаморочливою глибиною, а додолю спускаються нескінченні кручені залізні сходи. І він уже чує позаду важкий віддих переслідувачів.

Не тямлячи себе від жаху, він пустився вниз по сходах, а за ним брязкає залізом і тупотить загін ворогів. І раптом сходи обриваються в порожнечу. Прокоп зойкнув, розпростер руки і, все ще кружляючи, полетів у безодню. Голова закрутилась, і він уже нічого не

чув і не бачив; ноги в'язли, а він біг, не знаючи куди, гнаний страшним і сліпим жахом, почувуючи, що му- сить кудись добігти, поки не пізно. Все швидше й швидше втікав він нескінченним склепистим коридо- ром; час від часу минав семафор, у якому з'являли- ся щораз більші числа: 17,18,19. Нараз він збагнув, що бігає по колу, і ті числа показують, скільки разів він пробіг: 40, 41... Його охопив нестерпний жах, що він може спізнитися; може не вийти звідсіль. Він мчав з такою скаженою швидкістю, що семафор аж миг- тів, ніби телеграфні стовпи у вікні експресу, навіть швидше! Та ось уже семафор не втікає назад, а стоїть на одному місці і рахує з блискавичною швид- кістю тисячі й десятки тисяч кругів, і ніде нема вихо- ду з цього коридора, а коридор здається прямим і гла- деньким, як гамбурзький тунель, а проте йде по колу; Прокоп зойкає від жаху: «Це — Ейнштейнів всесвіт, а я мушу добігти, бо буде пізно!» Раптом розітнувся страшний крик, і Прокоп остовпів: це батьків голос, хтось убиває старого; він кинувся бігти ще швидше, семафор зник, запала пільма. Прокоп помацав по сті- нах і знайшов замкнені двері, а за ними чути ті розпач- ливі зойки і гуркіт перекидуваних меблів. З криком жа- ху Прокоп угороджує нігті в двері, дряпає їх і шкребе. Ламає їх по трісочці і знаходить за ними старі знайомі сходи, по яких він щодня ходив додому, коли був ма- леньким; а нагорі хрипить батько. Хтось його душить і тягає по підлозі. Кричучи, вилітає Прокоп нагору, опиняється у себе вдома, в коридорі бачить відра, мамину діжу для хліба і прочинені двері до кухні, а там хрипить батько і проситься, щоб його не вбивали; хтось його б'є головою об землю. Прокоп хоче його рятувати, але якась сліпа божевільна сила змушує його все швидше й швидше бігати тут, по коридо- ру, й реготати, тоді як у кухні лунають передсмертні батькові зойки. І, не маючи змоги вирватися з зачаро- ваного кола, він мчить дедалі швидше і від жаху зали- вається шаленим реготом.

Тут він прокинувся, облитий потом, у нього зуб не попадав на зуб. У головах стояв Томеш і клав йому на розпалений лоб новий холодний компрес.

— Це добре, це добре,— пробурмотів Прокоп,— я більше не спатиму.— І тихо лежав, дивлячись на То- меша, що сидів при лампі. «Їрка Томеш,— говорив

він сам до себе,— чекай, хто ж іще? Ага, колега Дурас, Гонза Бухта, Судік, Судік, Судік, а хто ж іще? Судік, Трліца, Трліца, Пешек, Йованович, Мадр, Голоубек, що носив окуляри,— це наш курс на хімічному факультеті. Боже, а хто ж ото там? Ага, то Ведрал, що загинув на фронті в шістнадцятому році, а за ним сидять Голоубек, Пацовський, Трліца, Шеба, цілий курс». І раптом він почув: «Пане Прокоп, ідіть відповідати».

Він страшенно злякався. За кафедрою сидить професор Вальд і, як завжди, підкручує сухенькою ручкою вуса.

— Скажіть,— питає професор Вальд,— що ви знаєте про вибухові речовини.

— Вибухові речовини... вибухові речовини...— нервово починає Прокоп,— їх вибухова сила залежить від того, що... що раптом розширюється газ, газ утворюється з далеко меншого об'єму вибухової маси... Вибачте, це неправильно.

— А чому? — суворо запитує Вальд?

— Я-я-я винайшов альфа-вибухи. Річ у тім, що вибух стається від розпаду атомів. Часточки атомів розлітаються... розлітаються...

— Безглуздя,— перебив його професор,— немає ніяких атомів.

— Є, є, є,— наполягав Прокоп.— Прошу, я... я... я... доведу вам.

— Це застаріла теорія,— бурчить професор.— Немає жодних атомів, є лише гуметали. Ви знаєте, що таке гуметал?

Прокоп аж спітнів від ляку. Він зроду не чув такого слова.

— Гуметал? Не знаю,— ледве чутно промовив він.

— От бачте,— сухо кинув Вальд,— а ще насмілюєтеся складати колоквиум. Що ви знаєте про кракатит?

Прокоп остовпів.

— Кракатит,— прошепотів він,— це... це зовсім нова вибухівка, що... що досі...

— Як воно вибухає? Він чого вибухає?

— Від хвиль Герца,— з полегкістю сказав Прокоп.

— Звідки ви це знаєте?

— Бо він у мене сам по собі вибухнув... не було ніякої іншої причини, бо...

— Ну?

— ...його син... синтез... мені вдався при... при... при...

високочастотних коливаннях. Це ще досі не ви... ви... в'яснено; але я гадаю, що... що це були якісь електромагнітні хвилі.

— Були, це я знаю. А тепер напишіть на дошці хімічну формулу кракати́ту.

Прокоп узяв кусок крейди і надряпав на дошці свою формулу.

— Прочитайте.

Прокоп прочитав уголос формулу. Тоді професор Вальд підвівся й нараз промовив якимсь зовсім іншим голосом:

— Як? Як?

Прокоп повторив формулу.

— Тетраргон? — швидко перепитав професор.— Плюмбум¹ скільки?

— Два.

— Як це робиться? — допитувався він надивовижу близько.— Як робиться? Як? Як робиться кракати́т?

Прокоп розплющив очі. Над ним схилився Томеш з олівцем і блокнотом у руках і, затамувавши дух, дивився на його губи.

— Що? — стривожено пробурмотів Прокоп.— Що тобі потрібно? Як... як це робиться?

— Тобі щось приверзлося,— сказав Томеш і сховав блокнот за спину.— Спи, брате, спи!

IV

«Я таки ляпнув щось зайве»,— усвідомлював Прокоп яснішими клітинами мозку; але взагалі йому було байдужісінько. Йому лише хотілося спати, страшенно хотілося спати. Він бачив якийсь турецький килим, що його візерунок без кінця пересувався, зникав, мінявся. Це була марниця, а проте це видовище його чомусь дратувало, і вві сні він забажав знову побачити Плінія. Намагався уявити собі його вигляд, але замість цього з'являлась перед ним огидна перекривлена пика, що скреготіла жовтими згризеними зубами, аж вони кришилися, і випльовувала їхні уламки. Він силкувався відігнати цей образ. Спало йому на думку слово «рибалка», і ось — з'явився йому рибалка над

¹ Свинець (латин.).

сірою водою, з рибою в підсаці. Сказав собі «риштування» — і справді побачив його виразно, до останньої дошки й клямри. Довго він розважався тим, що придумував слова і розглядав викликані ними образи, але потім, потім уже ні за що не зміг згадати жодного слова. Скільки сили намагався він згадати хоч єдине слово або річ, та все марно. І, жахаючись власного безсилля, він залився холодним потом.

«Тут треба діяти методично»,— вирішив він,— почну все від початку, бо інакше я пропав». І, на щастя, згадав слово «рибалка», але перед ним з'явилася порожня череп'яна посудина з-під гасу; це було страхіття. Згадав «стілець», а привидівся йому з дивними подробицями просочений креозотом фабричний паркан, а біля нього іржаві обручі та ріденька загорошена трава.

«Це божевілья,— сказав він сам собі з холодною ясністю,— це, панове, типове божевілья, гіперфабула угонгі-дугонгі Дарвіна».

Тут не відомо чого цей науковий термін здався йому страшенно смішним, і він почав так голосно сміятися, що аж прокинувся.

Він був весь мокрий від поту, лежав розкритий. Запаленими очима дивився на Томеша, стежив, як той поспішно ходив по кімнаті і кидав якісь речі в валізку, але не впізнавав його.

— Слухайте, слухайте,— почав він,— це ж смішно, послушайте, ви повинні... послухати.— Він хотів сказати як дотеп той чудернацький науковий термін і сам наперед сміявся, але ніяк не міг згадати його і з досади замовк.

Томеш одягся, надів кепі і, взявшись уже за валізку, завагався й сів на ліжку біля Прокопа.

— Послухай, друже,— сказав він заклопотано,— я мушу їхати. До батька в Тиницю. Коли він не дасть мені грошей, то я вже й не вернуся, розумієш? Але ти не турбуйся, вранці прийде двірничка й приведе тобі лікаря, гаразд?

— Котра година? — байдуже спитав Прокоп.

— Четверта. П'ять хвилин на п'яту. Адже ж... тобі тут нічого не бракує?

Прокоп заплющив очі і вирішив уже нічим на світі не цікавитись. Томеш старанно вкрив його, і стало тихо.

Раптом Прокоп широко розплющив очі й побачив над собою незнайому стелю з незнайомим орнаментом по краях. Простяг руку до нічного столика і попав у порожнечу. Злякано обернувся і, замість свого лабораторного столика, побачив якийсь чужий стіл з лампою. Там, де було вікно, стояла шафа, де стояв умивальник, — якісь двері. Він страшенно збентежився; не міг зрозуміти, що з ним робиться, де опинився, і, перемагаючи запаморочення, сів на постелі. Помалу усвідомив, що він не вдома, але не міг пригадати, як тут опинився.

— Хто тут? — запитав навмання, ледве повертаючи язиком. — Пити, — промовив трохи перекося, — пити!

Стояла нестерпна тиша. Прокоп устав з постелі і, ледь заточуючись, пішов шукати води. На умивальнику знайшов карафку з водою і жадібно почав пити, а коли вертався до постелі, ноги йому підломилися, і він безсило впав на стілець. Просидів він, мабуть, довгенько. Потім затремтів від холоду, бо весь облився водою з графина, і йому стало жаль себе, що не знає, де опинився, що навіть до постелі не дійде і що він такий безпорадний і самотній. І він розплакався, як дитина.

Коли трохи виплакався, в голові пояснишало. Він навіть зміг дійти до постелі й лягти, цокочучи зубами; а ледве зігрівшись, заснув глибоким, непритомним сном без сновидь.

Коли прокинувся, штори були підняті, в вікнах сірів день, а в кімнаті було трохи прибрано. Він не міг зрозуміти, хто це зробив, проте пам'ятав і вчорашній вибух, і Томеша, і його від'їзд. Страшенно боліла голова, щось давило груди, і мучив кашель.

«Це погано, — говорив він сам собі, — це зовсім погано. Краще було б піти додому й лягти в постіль».

Тоді встав і почав помалу одягатись, раз у раз перепочиваючи. На груди йому ніби натискав страшний тягар. Одягнувшись, знову сів, байдужий до всього, і важко дихав.

Аж раптом коротко й ніжно дзенькнув дзвінок. Прокоп на силу підвівся і пішов відчиняти двері. В коридорі перед дверима стояла молода дівчина з закритим вуаллю обличчям.

— Тут живе... пан Томеш? — запитала вона швидко й збентежено.

— Прошу,— сказав Прокоп, відступивши вбік. А коли вона, трохи вагаючись, пройшла повз нього до кімнати, на нього війнуло пахощами, легесенькими й чудовими, і він вдихнув їх з насолодою.

Він посадовив її біля вікна, а сам сів навпроти, тримаючись якомога рівніше, але почував, що через це намагання має суворий, застиглий вигляд, і це страшенно бентежило і його, і дівчину. Вона закушувала під вуаллю губи, опутивши погляд; ох, яке ж миле, чисте личко, які маленькі, які зворушливі рученята!

Раптом вона звела на нього очі, і Прокопу перехопило дух від захвату,— такою гарною вона йому здалася.

— Пана Томеша немає вдома? — спитала дівчина.

— Томеш поїхав,— сказав Прокоп нерішуче.— Ще вночі, панно.

— Куди?

— В Тиницю, до батька.

— А він вернеться?

Прокоп здвигнув плечима.

Дівчина схилила голову; її руки щось нервово м'яли.

— А він сказав вам чого... чому...

— Сказав.

— І ви гадаєте, що він... що він це зробить?

— Що саме, панночко?

— Застрелиться.

Раптом Прокоп згадав, що бачив, як Томеш клав револьвер у валізку, процідивши крізь зуби: «Можливо, і я завтра зроблю «бах». Прокоп не хотів про це казати дівчині, але вираз обличчя в нього, мабуть, був дуже серйозний.

— О боже, о боже! — зойкнула дівчина.— Яке страхіння! Скажіть, скажіть...

— Що, панночко?

— Коли б... коли б хто міг до нього поїхати! Коли б йому хто сказав... коли б йому хто передав... Він би цього не зробив, розумієте? Коли б хто поїхав до нього ще сьогодні...

Прокоп дивився на її руки, що розпачливо здіймалися і тремтіли.

— Я туди поїду, панно,— сказав він тихо.— Якраз... мені треба в тих краях побувати. Коли б ви захотіли, я...

Дівчина підвела голову.

— Справді,— скрикнула вона радісно,— ви можете?..

— Бачте, я його давній приятель,— пояснив Прокоп.— Коли ви хочете йому щось переказати або послати... я залюбки...

— Боже, який ви добрий! — промовила дівчина.

Прокоп трохи почервонів.

— Це дрібниця, панно,— боронився він.— Випадково... Якраз у мене є вільний час... я однаково хочу кудись поїхати, і взагалі...— Він розгублено махнув рукою.— Не варто про це й говорити. Зроблю все, що схочете.

Дівчина зашарілась і враз відвела погляд.

— Я й не знаю вже, як... вам дякувати,— збентежено сказала вона.— Мені так жаль, що... що ви... але це таке важливе діло! А потім... ви його приятель. Ви не думайте, що я сама...— Вона опанувала себе і звела на Прокопа свої ясні очі.— Я мушу йому щось переслати. Від когось іншого. Я вам не можу сказати...

— І не треба,— швидко перебив Прокоп.— Я йому передам, і все. Я такий радий, що можу вам... що можу йому... Хіба йде дощ? — раптом запитав він, дивлячись на її мокру шубку.

— Йде.

— Це добре,— сказав Прокоп, а сам подумав, як би приємно було, коли б він посмів притулити до цієї мокрої шубки чоло.

— Я не маю при собі тієї речі,— сказала вона, підводячись.— Це лише невеличкий пакунок. Якби ви почекали... Я принесу його через дві години.

Прокоп дуже обережно, якимось скуто вклонився; він боявся, що втратить рівновагу. На дверях вона обернулась і пильно подивилась на нього.

— До побачення,— сказала і вийшла.

Прокоп сів і заплющив очі. Краплинки дощу на хутрі, густа, мокра вуаль, тихий голос, парфуми, неспокійні руки, туго обтягнені рукавичками, холодний запах, ясний проникливий погляд, прегарні рівні брови. М'яке шелестіння сукні на круглих колінах, ах, руки, маленькі ручки, в тісних рукавичках! Парфуми, глухуватий тремкий голос, а личко ніжне й поблідле...

Прокоп прикусив тремтячі губи. Сумна, схвильована, відважна. Блакитно-сірі очі, ясні й променисті. О боже, боже, як тулилась вуаль до її вуст!

Прокоп застогнав і розплющив очі.

«Це ж Томешева полюбовниця! — промовив він у сліпій люті.— Знала, куди йти, не вперше тут. Може, тут, якраз тут, у цій кімнаті...»

Прокоп від нестерпної муки вп'явся нігтями в долоні. «А я, дурний, ще й набиваюся їхати до нього. Дурень, повезу йому листа! Що, що, що мені взагалі до неї?..»

Враз у нього сяйнула спасенна думка.

«Втечу додому, до своєї лабораторії, туди, нагору. А вона хай сюди приходить! Хай робить тоді, що хоче! Хай... хай собі їде до нього сама, коли... коли їй так потрібно...»

Він окинув поглядом кімнату, побачив зім'яту постіль і застелив ліжко, як звук це робити дома. Потім йому здалося, що застелено не досить добре; він перестелив удруге, підрівняв, пригладив, а далі почав усе рівенько розставляти, прибирати, спробував поробити складки на фіранках, а потім сів із запамороченою головою, з болісним тиском у грудях і чекав.

V

Йому ввижалось, що він їде через величезний город. Довкола виднілись самі лише головки капусти, але ні, це не головки, а скривлені, облізлі, каправи, бридкі, водянисті, прищуваті, розпухлі людські голови; виростали вони з тонких качанів, мекали по-овечому, і по них лазила огидна зелена гусінь.

Аж ось через поле біжить до нього дівчина з чорною вуаллю на обличчі, трохи піднімає пелену і перескакує через людські голови. А з-під них виростають голі, жахливо тонкі й волохаті руки і ловлять її за ноги й за сукню. Дівчина кричить у нестямному жаху й піднімає сукню вище, вище круглих колін, оголюючи білі ноги, і намагається перескочити через ті чіпкі руки.

Прокоп заплющує очі. Йому несила дивитись на її міцні білі ноги, він шаліє від страху, що ті капустяні головки можуть осквернити її. І враз кидається на землю і зрізує складаним ножем першу головку. Вона по-звірячому виє і клацає гнилими зубами, намагаючись ухопити його за руку. Друга, третя головка. Боже, коли ж він викосить це величезне поле, щоб добра-

тись до дівчини, яка змагається там, на другім боці безкрайого городу? І він, несамовито стрибаючи, топче ті почварні голови, розчавлює їх, штовхає ногами; заплутується в тонких лапах, що присмоктуються до тіла, падає, його хапають, рвуть, душать, і все зникає в запаморочному вирі.

Аж раптом озивається зблизька притлумлений голос:

— Я принесла вам той пакунок.

Він схопився, розплющив очі, але перед ним стоїть служниця з Гибшмонки, косоока, вагітна, з мокрим животом, і подає йому щось угорнуте в мокре лахміття.

«Це не вона,— з болісним жахом думає Прокоп і раптом бачить високу смутну продавщицю, що дерев'яними паличками розтягує йому рукавички. «Не вона»,— борониться Прокоп і бачить опухлу дитину на кривих ніжках, що безсоромно пропонує йому себе. «Іди геть!» — кричить Прокоп, і перед ним з'являється відро, покинуте серед грядки зів'ялої поїденої слимаками капусти; воно не зникає з очей, хоч як він намагається відігнати це видиво.

Цієї миті тихо дзенькнув дзвінок, ніби защебетала пташка. Прокоп кинувся до дверей і відчинив. На порозі стояла дівчина у вуалі, притискуючи до грудей пакунок і важко дихаючи.

— Це ви,— тихо сказав Прокоп, не відомо чого безмежно розчулений. Дівчина ввійшла, торкнувши його плечем. На Прокопа війнуло п'янкими пахощами.

Вона спинилась серед кімнати.

— Будь ласка, не гнівайтесь,— промовила тихо і якомсь квапливо,— що я вам дала таке доручення. Адже ж ви навіть і не знаєте, чому... чому я... Та коли це буде для вас морока...

— Я поїду,— хрипко промовив Прокоп.

Дівчина звела на нього поважні, ясні очі.

— Не подумайте про мене погано. Я лише боюся, щоб пан... щоб ваш приятель не зробив чогось такого, що потім мучитиме до самої смерті когось іншого. Я вам так довіряю... Ви його врятуєте, правда ж?

— Я безмірно радий,— мовив Прокоп, якимсь не своїм, розхвильованим голосом; так його п'янило натхнення.— Я, панночко... що захочете...— Він одвів погляд; боявся, щоб не сказати чогось зайвого; боявся,

щоб вона не почула, як у нього калатає серце, і соромився за свою незграбність.

Його збентеження захопило й дівчину. Вона вся зачервонілась і не знала, куди подіти очі.

— Дякую, дякую вам,— силкувалася сказати якимсь непевним голосом і бгала в руках запечатаний пакунок. Настала тиша, від якої у Прокопа солодко і болісно запаморочилось у голові. Він відчував, аж холонучи, що дівчина непомітно стежить за його обличчям; а коли раптом глянув на неї, то побачив, що вона опустила очі, щоб не зустрітися з ним поглядом.

Прокоп відчував, що треба щось сказати, якось відігнати збентеження, але тільки ворухив губами і тремтів усім тілом.

Нарешті дівчина ворухнула рукою й прошепотіла:

— Цей пакунок...

Ураз Прокоп, забувши, чому він ховає праву руку за спину, простяг її по пакунок...

Дівчина зблідла й відсахнулась.

— Ви поранені? — скрикнула вона.— Покажіть!

Прокоп умить сховав руку.

— Це нічого,— запевняв він її.— В мене трохи... роз'ятрилась ранка, розумієте?

Дівчина, вся бліда, зойкнула, ніби сама відчувала той біль.

— Чому ж ви не йдете до лікаря? — швидко сказала вона.— Вам не можна нікуди їхати. Я... я пошлю когось іншого.

— Але ж вона вже гоїться,— захищався Прокоп так, ніби в нього відбирали щось дороге.— Справді, вже майже... все гаразд, лише невеличка виразка, і взагалі — це дурниця. Чого мені не поїхати? А потім, панночко, в таких справах... ви ж не можете послати чужу людину, правда ж? Ось уже й не болить, дивіться,— і він труснув правою рукою.

Дівчина співчутливо й суворо насупила брови.

— Вам не можна їхати. Чому ви цього не сказали? Я... я... я не дозволю! Я не хочу...

Прокоп відчув себе вкрай нещасним.

— Але ж дивіться, панно,— промовив він з запалом,— це справді дурниця, я до такого звик. Ось гляньте! — і показав їй ліву руку, де бракувало майже всього мізинця, а на суглобі вказівного пальця випи-

нався вузлуватий шрам. Таке вже моє ремесло, розумієте?

Він і не помітив, що дівчина відступила, що губи в неї зблідли, що вона дивиться на чималий шрам, який тягся в нього через лоб від ока аж до волосся.

— Тільки вибухне — і вже маєш. Так ніби на війні. Встаю і далі в атаку, розумієте? Нічого мені не буде. Ну, давайте сюди.

І, взявши в неї з рук пакунок, підкинув його вгору і впіймав.

— Не турбуйтеся! Поїду, як пан. Знаєте, я вже давно ніде не був. Ви бували в Америці?

Дівчина мовчки дивилась на нього, насупивши брови.

— Хай собі хваляться новими теоріями,— мурмотів гарячково Прокоп,— стривайте, я їм доведу, як скінчу свої обчислення. Шкода, що ви на цьому не розумієтесь. Я б вам це відкрив, я вам вірю, вам вірю, а йому — ні. Не вірте йому,— наполягав він,— бережіться! Ви така прекрасна,— промовив захоплено.— Там, нагорі, я ніколи ні з ким не розмовляю. То просто дощана халупа, розумієте? Ха-ха! Ви так боялися тих головок! Але я не дозволю вас скривдити! Не бійтесь нічого, я не дозволю...

Вона дивилась на нього розширеними від жаху очима.

— Але ж ви не можете їхати!

Прокоп посмутнішав і ніби зів'яв.

— Не зважайте на те, що я говорю. Я, може, говорив якісь нісенітници? Так? Я хотів, щоб ви не думали про руку. Щоб ви не боялись. Це вже минулося.— Він подолав своє хвилювання і від зосередження знерухомів і спохмурнів.— Я поїду в Тиницю і знайду Томеша. Передам йому цей пакунок і скажу, що це від панни, яку він знає. Так?

— Так,— з ваганням відповіла дівчина,— але ж ви все-таки не можете...

Прокоп спробував благально всміхнутись. Його важке пошрамоване обличчя раптом зробилося зовсім гарним.

— Дозвольте мені, сказав він тихо,— адже ж це... це для вас...

Дівчина закліпала очима. Вона мало не заплакала від зворушення і, кивнувши мовчки головою, подала

йому руку. Він підніс свою покалічену ліву. Дівчина зацікавлено подивилась на неї і сильно її стисла.

— Я вам дуже вдячна,— сказала вона швидко.— До побачення.

На дверях вона зупинилася, хотіла ще щось сказати. Крутила в руках ключ і чекала.

— Чи... передавати йому... вітання? — запитав Прокоп з кривою посмішкою.

— Ні,— промовила вона, швидко глянувши на нього.— До побачення.

Двері зачинилися за нею. Прокоп дивився на них, і раптом йому стало смертельно важко і млосно, голова пішла обертом, і він на превелику силу зрушив з місця.

VI

На вокзалі йому довелося чекати півтори години. Він сів у коридорі, тремтячи від холоду. В пораненій руці пульсував нестерпний біль. Він заплющував очі, і йому здавалося, що хвора рука росте, що вона вже така, як голова, як гарбуз, як виварка, і що в ній пекуче сіпається живе м'ясо. Йому було млосно, а на лобі все виступав холодний піт. Він не міг дивитись на брудні, запльовані плити коридора, бо тоді його брала нудота. Нарешті підняв коміра й поринув у напівсон, переможений безмежною байдужістю. Марилось йому, що він знову солдат і лежить поранений в чистім полі; де... де ж це тепер воюють? Та ось почувся пронизливий дзвінок, і хтось крикнув: «Посадка на поїзд Тиниця, Духцов, Молдава!»

Нарешті він сидить у вагоні, біля вікна, і йому невтримно весело, ніби він когось перехитрував або від когось утік.

«Тепер я вже, голубчику, їду в Тиницю, і ніщо мене не може затримати».— Він мало не сміявся з радості і, вмостившись у своєму кутку, з великим піднесенням почав розглядати своїх супутників. Навпроти нього сидів якийсь кравчик з тонкою шиєю, худа чорнява жінка, чоловік з навдивовижу безвиразним обличчям; біля Прокопа сидів страшенно товстий добродій, у якого черево ніяк не могло вміститись між ногами, і, здається, ще хтось, але то вже байдуже.

Прокоп не може дивитись у вікно, бо від цього в нього паморочиться в голові. «Рата-та, рата-та, рата-та»,— вистукує поїзд, і все деренчить, бухкає, трясеться від поквалливого бігу. В кравчика хилитається голова направо, наліво, направо, наліво, чорнява жінка якось дивно підскакує на місці, безвиразне обличчя трясеться й миготить, як у погано знятому фільмі. А товстий сусід — це купа холодцю, що гойдається, тремтить, надзвичайно кумедно підплигує.

«Тиниця, Тиниця, Тиниця,— скандує Прокоп під стукіт коліс.— Швидше! Швидше!» Від швидкого руху в поїзді стало тепло, ба навіть душно. Прокоп спітнів; у кравчика вже дві голови на двох тонких шиях, обидві трясуться і стукаються одна об одну, аж деренчить. Чорнява жінка якось кумедно й непристойно підскакує на своєму сидінні; вона навмисне прикидається дерев'яною лялькою. Безвиразне обличчя зникло; там тепер сидить труп з руками, мертво складеними на колінах, руки безвладно підстрибують, але труп без голови.

Прокоп збирає всі свої сили, щоб як слід на це подивитися; щипає себе за ногу; але ніщо не помагає, труп і надалі лишається без голови і мертво трясеться разом з вагоном. Прокопа від цього бере жах. Він штовхає ліктем товстого сусіда, але той лише гойдається, мов холодець; і Прокопові здається, що це товсте тіло нечутно до нього регоче. Він уже не може цього витримати; обертається в інший бік, але там раптом з'являється людське обличчя. Спочатку він не може зрозуміти, чому воно так його вражає; дивиться виряченими очима і впізнає, що то інший Прокоп, який уважно дивиться на нього. «Чого він хоче? — жахається Прокоп.— Пробі! Чи не забув я того пакунка в Томешевій кімнаті?» — Лапає похапцем у кишенях і знаходить пакунок у нагрудній кишені. Враз обличчя в вікні посміхнулось, і Прокопові полегшало. Він наважився нарешті глянути на безголовий тулуб і бачить: той чоловік лише сховав голову під повішене пальто і спить під ним. Прокоп і сам заснув би, але боїться, щоб хто не витяг у нього з кишені запечатаного пакунка.

Його хилить до сну, він до краю втомлений; Прокоп ніколи не думав, що можна бути таким утомленим. Він засинає; здригнувшись, прокидається, і знову його

перемагає сон. У чорнявої жінки тепер одна голова хитається на плечах, другу вона тримає на колінах обома руками, а щодо кравчика, то замість нього сидить сама одіж, звідки стирчить порцеляновий манекен. Прокоп засинає, але нараз прокидається з якоюсь певністю, що він уже в Тиниці. Мабуть, це хтось крикнув за вікном, бо поїзд зупинився.

Тоді він вибіг з вагона і побачив, що надворі вже вечір. Двоє-трьох пасажирів зійшли на маленькій станції з миготливими вогниками, за якими простяглась незнана, туманна темрява.

Прокопові сказали, що до Тиниці можна їхати на поштовому візку, коли там ще є місце. Поштовий візок мав лише козла, а за ними ящик для посилок. На козлах уже сидів поштар і якийсь пасажир.

— Будь ласка, візьміть мене до Тиниці,— сказав Прокоп.

Поштар потрусив головою з безмежним смутком.

— Не можу,— відповів він нарешті.

— Чому?..

— Нема вже місця,— сказав твердо поштар.

У Прокопа від жалю виступили на очах сльози.

— А далеко туди пішки?

Поштар, співчуваючи йому, подумав.

— З годину буде,— сказав.

— Але я... не дійду пішки. Мені треба до лікаря Томеша,— запротестував він, приголомшений.

Поштар знову подумав.

— Ви... хворий?

— Я почуваю себе погано,— промурмотів Прокоп; він і справді ледве стояв від кволості й холоду.

Поштар знову задумався й потрусив головою.

— Коли ж не можна,— озвався нарешті.

— Я де-небудь поміщусь... Коли б хоч трошки місця, я...

Відповіді не було. Поштар тільки шкрябав вуса, аж шелестіло. Потому, не сказавши ні слова, зліз, поморочився збоку, біля упряжі, і пішов на станцію.

Пасажир на козлах навіть не ворухнувся.

Прокоп був такий знеможений, що мусив сісти на камінь.

«Не дійду,— розпачливо подумав він,— сидітиму тут, поки... поки...»

Поштар вернувся з вокзалу з порожнім ящиком. По-

тім якось прилаштував його на козлах і, уважно оглянувши, сказав:

— Тепер сідайте.

— Куди? — запитав Прокоп.

— Ну... на козли.

Прокоп опинився на козлах якимось надприродним чином, ніби його підняли туди небесні сили.

Поштар знову почав поратись біля упряжі, а потім сів на ящик, звів ноги і, беручи віжки, гукнув:

— Но!

Кінь навіть не ворухнувся.

Поштар випустив з уст якесь тонке, горлове «ррр». Кінь махнув хвостом і гучно пшикнув.

— Ррр!

Візок рушив. Прокоп гарячково захопився за низеньке бильце; він почував, що втриматись на козлах понад його сили.

— Рррр!

Здавалось, цей високий деренчливий звук гальванізує старого коня. Він біг, накульгуючи, вимахував хвостом і за кожним кроком гучно пускав газу.

— Ррррррррр!

Вони їхали алеєю між голих дерев. Було темно, хоч в око стрель, лише миготливе кружальце світла від ліхтаря танцювало по грязюці. Прокоп задубілими пальцями тримався за бильце. Він почував, що вже взагалі не володіє своїм тілом, що йому не можна падати, що він незмірно слабне. Якесь освітлене вікно, алея, чорні поля.

— Рррр!

Кінь раз у раз пшикав і чвалав, якось неприродно переставляючи ноги, ніби вже давно був мертвий.

Прокоп скося поглянув на свого супутника. То був дідок із шарфом, пов'язаним навколо шиї. Він усе щось жував, кусав, жвакав і випльовував. І Прокоп згадав, що він це обличчя вже десь бачив. Це було те огидне обличчя з його сну, що скреготало гнилими зубами, аж вони кришились, а потім випльовувало їх уламки.

Це було дивне й страшне видовище.

— Рррр!

Дорога повертає, біжить угору і знову спускається в долину. Якийсь хутір; гавкає собака, дорогою іде

чоловік і каже: «Добрий вечір». Будинків усе більшає й більшає, дорога веде нагору.

Візок звертає вбік, високе «рррр» раптом уривається, і кінь стає.

— Ось тут живе доктор Томеш,— каже поштар.

Прокоп хотів щось відповісти, та не міг, хотів відпустити сидіння, але не здатен був розігнути задубілі пальці.

— Ну, приїхали,— каже знову поштар.

Помалу корчі минають. Прокоп зліз із козел, тремтячи всім тілом. Потім відчинив хвіртку, наче вона йому знайома, і подзвонив біля дверей.

Всередині почувся сердитий гавкіт, і молодий голос крикнув:

— Гонзику, тихо!

Двері відчинилися, і Прокоп, насилу ворушачи язиком, спитав:

— Пан доктор дома?

Хвилина тиші; потім молодий голос сказав:

— Проходьте.

Прокоп стоїть у теплій кімнаті. На столі лампа і вечеря, пахне буковими дровами. Літній чоловік в окулярах, зсунутих на лоб, встає від своєї тарілки, йде до Прокопа й питає:

— Ну, що у вас болить?

Прокоп ледве згадав, чого він, власне, хоче.

— Я... бачте...— почав він,— ваш син дома?

Чоловік уважно подивився на Прокопа.

— Нема. А що з вами?

— Їрка... Їржі,— бурмоче Прокоп,— я... його приятель і приніс йому... маю передати йому...— він намацував у кишені запечатаний пакунок.— Це... важлива річ... а... а...

— Їрка в Празі,— перебив його чоловік.— Але ви, будь ласка, хоч сядьте.

Прокоп страшенно здивувався.

— Адже ж він казав... казав, що їде сюди. Я мушу йому віддати...

Підлога захиталась під ним і почала перехилятись.

— Анічко, стільця! — крикнув чоловік якимсь чудним голосом.

Прокоп іще почув здушений скрик і повалився додолу. Його залила непроглядна темрява, а потім не стало нічого.

Не було нічого; тільки іноді ніби проривалась іма, з'являвся візерунок помальованої стіни, різьблений карниз шафи, кінчик фіранки чи ліпний орнамент по краю стелі; або нахилилось якесь обличчя, ніби над отвором криниці, але рис його не було видно. Щось відбувалося, хтось йому часом змочував гарячі губи або підводив безвладне тіло, але все зникало в плінних уривках сну.

То були красвиди, візерунки на килимах, диференціальне числення, вогняні кулі, хімічні формули; лише інколи дещо випливало наверх і ставало на мить яснішим сном, щоб знову розпливтись у широкому потоці непритомності.

Нарешті настала мить, коли до нього вернулася свідомість. Він побачив над собою теплу затишну стелю з майстерним ліпленням; знайшов очима свої власні худі, мертво-бліді руки на квітчастій ковдрі; за ними побачив край постелі, шафу й білі двері; все якесь миле, затишне і знайоме. Але він не мав уявлення, де він; хотів над цим подумати, та голова була занадто безсила; знову все почало крутитись. Він заплющив очі й спочивав, кволий після натуги.

Тихенько рипнули двері. Прокоп розплющив очі і сів на постелі, ніби його щось звело. Аж зирк — на дверях стоїть дівчина, струнка, світла, з ясними і дуже здивованими очима, з напіврозтуленими від несподіванки устами, і притискає до грудей білу полотничку. Від збентеження вона застигла, кліпає довгими віями, а її рожеві уста непевно і боязко всміхаються.

Прокоп спохмурнів. Він намагався щось сказати, та голова була зовсім порожня, він лише мовчки ворухив губами і дивився на дівчину якимсь суворим поглядом, ніби щось пригадуючи.

— «Гунумай се, анасса,— несподівано, мимовільно злетіло у нього з вуст,— теос ню тіс е бротос ессі? Ей мен тіс теос ессі, той уранон геурин ехусін, Артеміді, се его ге, Діос куре мегалойо, ейдос те мегетос те фюен т'анхіста еісхо».

І далі рядок за рядком, полились божественні слова, що ними Одісей привітав Навсікаю:

Хто ти — богиня чи смертна,— тебе на колінах благаю!
В разі одна ти з богинь, що живуть у широкому небі,

То з Артемідою тільки, великого Зевса дочкою,
Виглядом, постаттю, величчю можу тебе порівняти!
В разі ж одна ти із смертних, що нашу заселяють землю,
Тричі щасливі тоді твій батько і мати поважна,
Тричі щасливі й брати твої,— щирою радістю завжди
Ім зогрівається серце тоді, як тебе вони бачать.
Парость квітучу свою, в танку, хороводному колі.

Дівчина непорушно, мов скам'яніла, слухала це привітання невідомою мовою; а на її вродливому личку було стільки бентежності, її очі так по-дитячому злякано кліпали, що Прокоп подвоїв ревність Одиссея, викинутого на берег, і, сам неясно розуміючи зміст слів, швидко вів далі.

— «Кейнос д'ау пері Кері макартатос»,— квапливо скандував він.

Але за всіх буде той щасливіший у серці своєму,
Хто, перевищивши інших дарами, введе тебе в дім свій.
Досі ніде-бо між смертних мої ще не бачили очі
Мужа чи жінки такої; я з подивом дивлюсь на тебе.
«Себас м'ехей ейсороонта».

Дівчина вся зашарілась, ніби зрозуміла привітання грецького героя; солодка бентежність скувала їй усе тіло, а Прокоп, стиснувши руки на ковдрі, говорив, ніби молився.

— «Дело де поте»,— квапливо провадив він.—
В Делосі тільки колись, поблизу вітваря Аполлона,
Бачив таку ж я прекрасну пальми квітучої парость.
Я там бував, і багато супутників вірних зі мною,
Ідучи в путь, що на ній ми стільки нещастя зазнали,
Глянувши тільки, там, зачудований серцем, стояв я.
Довго таких бо дерев ще ніколи земля не ростила.
Так і на тебе дивлюсь я з подивом, жінко, колін же
Страшно твоїх доторкнутись. Тяжке мене лихо спіткало.

Дейдіа д'айнос. Справді, він дуже боявся, але й дівчина боялась, притискала до грудей біле полотно, не зводячи очей з Прокопа, що квапився виповісти їй своє горе:

Вчора, на день лиш двадцятий, умкнув я з багрового моря,
Де під поривами бур від Огігії-острова хвиля
Гнала так довго мене. Сюди ж мене демон сьогодні
Кинув, щоб нових нападстей зазнав я. Ще-бо, гадаю,
Ім не кінець, ще багато їх боги мені призначили.

Прокоп важко зітхнув і звів жахливо схудлі руки.
— «Алла, анасс, елеайре!»

Зглянься ж, владарко; тебе, перетерпівши стільки нещастя,
Першу зустрів я, з інших людей я нікого не знаю,
Хто в цьому місті живе й володіє цією землею,
Шлях покажи до міста і дай обгорнутись хоч клаптем
З ряден, що ними ти одіж, сюди везучи, накривала .

Тепер обличчя дівчини трохи проясніло, вологі уста розтулились: невже нічого не скаже Навсікая? Але Прокоп ще хотів їй подякувати за ту тінь солодкого співчуття, від якого рожевіло її личко.

— «Сой де теой тоса дойсен, госа фресі сесі мейнойнас!»

Боги за це віддадуть тобі всім, чого прагнеш душею —
Мужа й домівку тобі подарують і згоду в родині
Повну; нічого нема певнішого й кращого в світі,
Тільки б у злагоді повній жили і домівку тримали
Муж і жона ворогам лиш одним на заздрощі злісні,
Приязним людям на радість, найбільше ж собі на утіху¹.

Останні слова Прокоп ледве прошепотів. Він сам чи й розумів їх; текли вони плинно, мимовільно, з якогось темного закутка його пам'яті, бо ж скоро вже двадцять літ, як він так-сяк завчив солодку мелодію шостої пісні з «Одіссеї». Йому давало просто-таки фізичну полегкість отак вільно промовляти слова. В голові прояснювалось, він почував якусь блаженну, знеможливо-солодку кволість, і на устах затремтів розгублений усміх.

Дівчина й собі всміхнулась і, ворухнувшись, сказала:

— Ну, як? — Тоді, ступивши на крок ближче, почала сміятись: — Що це ви говорили?

— Я не знаю, — сказав Прокоп непевно.

Раптом непричинені двері з розмаху розчинились навстіж, і до кімнати влетіло щось маленьке, пухнасте, вискнуло з радості й скочило Прокопові на постіль.

— Гонзику! — крикнула злякано дівчина. — Геть додолу! — Але песик облизав Прокопові уже обличчя і в буйній радості зарився під ковдру. Прокоп простягнув руку, щоб утертись, і з жахом відчув, що заріс бородою.

— Невже... — промовив він і замовк, здивований. Песик шалів від радості: кусав ніжно Прокопові руки,

---

¹ Переклад Бориса Тена.

вищав, гарчав, аж нарешті мокрим писочком дістав до грудей.

— Гонзику,— скрикнула дівчина,— чи ти сказився! Покинь! — І, підбігши до постелі, взяла песика на руки.— Боже, Гонзику, який ти дурний!

— Нехай,— сказав Прокоп.

— Але ж у вас рука болить,— мовила дівчина, дуже поважно притискаючи до грудей непокірного песика.

Прокоп безтямно глянув на свою праву руку. Від пальця через долоню тягся широкий шрам, ледве покритий червоною ніжною шкіркою, що приємно свербіла.

— Де... де я? — здивувався він.

— У нас,— відповіла дівчина якнайприроднішим тоном, і Прокоп відразу ж заспокоївся.

— У вас,— повторив він з полегкістю, хоча й не уявляв, де це.— І давно?

— Двадцятий день. І весь час...— Вона хотіла щось сказати, але стрималась.— Гонзик спав з вами,— додала вона квапливо і зачервонілась не відомо чого, пригортаючи песика, як малу дитину.— Ви це знаєте?

— Ні, не знаю,— намагався згадати Прокоп.— Хіба я спав?

— Увесь час! — скрикнула вона.— Вже можна було б і виспатись.— Вона пустила Гонзика на землю й підступила до постелі.

— Вам уже краще? Може, вам хочеться чого?

Прокоп покрутив головою; йому начебто не хотілось нічого.

— Котра година? — невпевнено спитав він.

— Десята. Я не знаю, що вам можна їсти, хай-но тато прийде... Тато буде такий радий... Може, вам треба чого?

— Дайте дзеркало,— сказав Прокоп нерішуче.

Дівчина засміялась і вибігла. Прокопові шуміло в голові. Він усе намагався щось згадати і ніяк не міг. Аж ось дівчина повернулась, щось каже і подає йому дзеркальце. Прокоп хоче піднести руку, але не відомо чого це не вдається йому. Дівчина вкладає ручку дзеркальця йому в пальці, але воно падає на ковдру. Дівчина зблідла, чогось занепокоїлась і сама піднесла йому дзеркальце до очей.

Прокоп дивиться і бачить геть заросле, майже незнайоме обличчя; дивиться і не може зрозуміти, і в нього раптом затремтіли губи.

— Лягайте, зараз же лягайте знову,— каже йому ніжний голосок мало не зі слізьми, і спритні руки підсовують подушку.

Прокоп лягає навznak і заплющує очі.

«Лише хвилинку задрімаю»,— думає він, і навколо западає блаженна глибока тиша.

VIII

Хтось посмикав його за рукав.

— Ну, ну,— каже цей «хтось»,— може, годі вже спати, га?

Прокоп розплющив очі і побачив літнього добродія з рожевою лисиною, білою бородою, в золотих окулярах на лобі і з напрочуд бадьорим поглядом.

— Ви вже не спить, шановний,— каже він,— уже досить, бо прокинетесь на тому світі.

Прокоп похмуро розглядав старого чоловіка; йому ще хотілось подрімати.

— Чого ви хочете? — озвався він задерикувато.— А... з ким маю честь?

Літній чоловік засміявся.

— Будь ласка, лікар Томеш. Ви ще й досі мене не запримітили, га? Та це нічого. Ну, то як ся маємо?

— Прокоп,— непривітно озвався хворий.

— Так, так,— відказав спокійно лікар.— А я думав, що ви Спляча Красуня. А тепер, пане інженере, нам треба вас оглянути. Ну, не суптесь.— Він вийняв з-під пахви у Прокопа термометр і задоволено промовив: — Тридцять п'ять і вісім. Голубе, ви стали, наче муха. Треба вас нагодувати, правда ж? Не рухайтесь.

Прокоп відчув на грудях гладеньку лисину і холодне вухо, що з задоволеним мутиканням пересувалось від плеча до плеча, від живота до горла.

— Ну, добре,— сказав нарешті лікар і надів окуляри.— В правому боці ще трохи хрипить, а серце... ну, та це налагодиться, адже так? — Він нахилився до Прокопа, запустив руку йому в волосся і почав пальцем відкривати й закривати повіки.

— Тепер не спить, розумієте? — сказав він, розглядаючи його зіниці.— Дістанемо книжок і будемо читати. З'їмо що-небудь, вип'ємо келишок вина, і... та не совайтесь! Я вас не вкушу.

— Що зі мною таке? — несміливо запитав Прокоп. Лікар випростався.

— Ні, тепер уже нічого. Послухайте, звідкіль ви тут узялися?

— Де?

— У Тиниці. Ми підняли вас із підлоги,... а звідки ви, голубе, прийшли?

— Я не знаю. Може, з Праги? — почав згадувати Прокоп.

Лікар покрутив головою.

— Поїздом з Праги? З запаленням мозкових оболонок? Ви мали розум? Ви знаєте, що це таке взагалі?

— Що?

— Менінгіт. Сонна форма. А до того ще й запалення легенів. Сорок градусів, га? Друже, з таким не їздять на прогулянки. Знаєте, що? Ану, покажіть швиденько праву руку!

— Та це подряпина,— боронився Прокоп.

— Добра мені подряпина. Зараження крові, розумієте? Як видужаєте, то скажу вам, що ви були... що ви були осел. Пробачте,— промовив він у благородному гніві,— я мало не сказав чогось гіршого. Освічена людина, а того не знає, що має в собі хвороб аж на три смерті. Як ви взагалі тримались на ногах?

— Не знаю,— прошепотів присоромлений Прокоп.

Лікареві хотілось вичитувати йому далі, але він лише пробурмотів щось і махнув рукою.

— А як ви себе почуваете? Ніби як причинний, так? Немає пам'яті, га? А тут, тут,— він постукав себе на лобі,— ніби якась кволість, еге ж?

Прокоп мовчав.

— Але ви, пане інженере, не турбуйтеся,— промовив лікар.— Це ще якийсь час триватиме, розумієте? Не смійте втомлювати голову. Не думайте. Все вернеться... поступово. Це лише тимчасове порушення, невеличке ослаблення пам'яті, розумієте? Воно минеться само собою. Розумієте?

Лікар кричав, пітнів, хвилювався. Ніби говорив з глухонімим. Прокоп, уважно дивлячись на нього, спокійно запитав:

— То я зостанусь недоумком?

— Ні, ні,— гарячився лікар,— про це не може бути й мови. Але просто... на якийсь час... порушення пам'яті, неуважність, утома та інші подібні ознаки, розумієте?

Порушення координації тощо. Треба відпочинку, спокою, нічого не робити. Ви, шановний, дякуйте богіві, що взагалі zostались на світі.

— Зостались на світі...— трохи помовчавши, повторив він і гучно висякався в хусточку.— Послухайте, в мене ще не було такого випадку. Ви прийшли сюди в маячні, гепнулися на підлогу, і кінець — робіть, що хочете. Що було діяти? До лікарні далеко, дівчина над вами розревілась... і взагалі, ви прийшли як гість, до... Ірки, до мого сина, адже ж так? Отож ми й залишили вас тут, розумієте? Вам це не завадило. Але такого кумедного гостя я ще не бачив. Двадцять днів проспати — красно дякую! Коли вам мій колега різав руку, ви навіть і не прокинулись. Тихий пацієнт, слово честі! Ну, та дарма вже. Головне, що небезпека минула.— Лікар голосно лягнув себе по стегнах.— До біса, годі вже спати. Голубе, ви можете заснути на-завжди, чуєте? Сто чортів! Ану, трохи постарайтесь перемогти себе! Не спіть! Чуєте?

Прокоп кволо хитнув головою. Він відчував, ніби поміж ним і дійсністю простягається якась пелена, ніби все зникає, мерхне, тихне.

— Андуло,— почув він здалека збуджений голос,— вина, принеси вина!

Чиїсь швидкі кроки, розмова, ніби під водою, і холодна цівка вина вливається йому в горло. Він розплющив очі й побачив над собою схилену дівчину.

— Вам не можна спати,— схвильовано промовляє вона, її довгі-довгі вії тремтять, наче від ударів серця.

— Я більше не буду,— покірно каже Прокоп.

— Глядіть же, шановний! — не вгавав лікар, що стояв у ногах.— Скоро приїде з міста головний лікар на консультацію. Хай побачить, що й ми тут, у провінції, також дещо вміємо, еге? Тримайтесь! — З надзвичайною вправністю він підвів Прокопа і підклав йому під спину подушки.— Так, тепер ви посидьте; а спатимете по обіді, гаразд? Мені треба до приймальні. А ти, Андо, сядь тут, розважай його, інколи ти вмієш то-рохтати, як сорока. А коли він захоче спати,— по-клич мене. Я йому вже дам раду.— На дверях він ще обернувся і пробурмотів: — Але... я дуже радий, розумієте? Ну, глядіть же мені!

Прокоп подививсь на дівчину. Вона сиділа віддалік,

склавши руки на колінах, і видимо не знала, про що їй говорити. Нарешті підняла голову й розкрила рота; послухаймо, що скаже; та Андула лише засоромилась і схилила голову ще нижче. Видно лише, як довгі вії тремтять над щічками.

— Тато такий запальний,— озвалась вона врешті.— Він звук так кричати... заводитися... з пацієнтами...

На жаль, розмова на цьому й скінчилась, зате якраз до речі опинилась у її руках фартушина, і вона її довго, зацікавлено, на всякі лади складала, кліпаючи при цьому вигнутими віями.

— Що це дзеленчить? — запитав Прокоп після довгої паузи.

Вона повернула голову до вікна: у неї гарне, світле волосся, що так і осяває чоло, і соковитий відблиск світла на вогких губах.

— То корови,— відповідає вона з полегкістю.— Там панський двір, знаєте, цей дім також належить до маєтку. У тата є коляска і кінь... Зветься Фріцек...

— Хто?

— А кінь. Ви ніколи не бували в Тиниці? Тут нічого нема. Лише алея й поле... Поки була жива мама, тоді було веселіше; приїжджав сюди наш Їрка... Але він уже з рік не був удома. Посварився з татом і... навіть не пише. У нас заборонено навіть говорити про нього. Ви бачитеся з ним часто?

Прокоп рішуче захитав головою.

Дівчина зітхнула й замислилась.

— Він... я не знаю... якийсь чудний. Тільки ходив з руками в кишенях та позіхав... Я знаю, що тут нічого нема цікавого; а проте... Тато такий радий, що ви залишились у нас,— закінчила вона швидко й трохи не до ладу.

Десь надворі хрипко, кумедно кукурікнув молодий півник. І раптом там, унизу, зчинився серед курей переполох; було чути нестямне «ко-ко-ко» і переможний гавкіт песика.

— Гонзик ганяє курей! — Але враз сіла, вирішивши не втручатися в їхню долю.

Запала приємна, ясна тиша.

— Я не знаю, про що говорити,— сказала вона трохи перекодя з невимовно милою простотою.— Хочете, я вам почитаю газету?

Прокоп усміхнувся. А вона вже вернулася з газетою

і відважно взялась за передовицю. Фінансова рівновага, державний бюджет, непогашені кредити... Милій, тремтячий голосок спокійно проказував ці незмірно важливі речі, і Прокопові, що зовсім не слухав, було краще, ніж у глибокому сні.

ІХ

Тепер уже Прокопові дозволено на якусь годину щодня вставати з ліжка. Але й досі він ще ледве плентається і, на жаль, не дуже щедрий на розмову; хоч ви що йому кажіть, здебільшого відповідає скупо і ніяково, ніби перепрошуючи, посміхається.

Ось хоча б у полудень — надворі лише початок квітня,— сидить він у садочку на лаві. Біля нього волохатий тер'єр Гонзик сміється, роззявивши писок під мокрими настобурченими вусами, бо, як видно, пишається своїми функціями компаньйона і від радості облизується та мружить очі, коли скалічена Прокопова лівиця погладить його по теплій кошлатій голові.

На той час із приймальні звичайно вибігає лікар. Шапочка в нього раз у раз сповзає з лисини то в один, то в другий бік, він присідає навпочіпки і починає садити городину; короткими товстими пальцями розминає грудки землі і дбайливо стелить постіль для молодих рослин.

Щохвилини він починає дратуватися, щось бурмоче, губить на грядці свою люльку і не може її знайти. Тут Прокоп підводиться і з нюхом детектива (бо читає в постелі детективні романи) прямує просто до загубленої люльки. А Гонзик завзято стріпується.

В цей час Анчі, вона хоче, щоб її називали тільки так, а не Андулою, виходить поливати татові грядки. В правій руці вона несе поливайку, ліва гойдається вільно. Срібний дощик шумить, ллючись на свіжу землю, а як трапиться поблизу Гонзик, і він дістане дощичку на спину або на свою веселу дурну голову; тоді він розпачливо заскавчить і кидається під захист до Прокопа.

До приймальні цілий ранок приходять пацієнти. Відкашлюються в чекальні й мовчать, кожне думає лиш про свої страждання. Інколи в приймальні лунає страшний крик, то лікар вириває якомусь хлопчаківі

зуба. Тут уже Анчі панічно біжить до Прокопа, бліда, наче в нестямі, нажахано кліпає гарними віями і чекає, поки закінчиться ця страшна операція. Нарешті хлопчина з болісними зойками втікає геть, а Анчі якось недоладно виправдовується в своїй вразливості й боягузтві.

Інша річ, звичайно, коли перед лікаревим домом зупиняється віз, вистелений соломою, і двоє дядьків обережно вносять по сходах тяжко пораненого чоловіка. У нього розтрошена рука, зламана нога або розбита копитом голова; холодний піт спливає по мертвно-блідому чолі, і він тихо стогне, геройськи стримуючись. На весь дім налягає тоді трагічна тиша; в приймальні тихо вершиться щось страшне; опасиста весела служниця ходить навшпиньках. У Анчі очі повні сліз, і пальці в неї тремтять. Лікар вибігає до кухні, кричить, щоб йому дали рому, вина або води і подвоєною грубістю намагається приховати болісне співчуття. І ще цілий день по тому мовчить і сердито грюкає дверима.

Але в сільських лікарів буває щороку й велике свято, веселий ярмарок: щеплення віспи дітям. Сотні матерів гойдають своїх дітей, що плачуть, ревуть або мирно сплять в натхненнім захваті священного материнства. І в старого лікаря якось поважніше світиться лисина, він зранку ходить без окулярів, щоб не лякати маляток, а його очі переповнені радістю і втомою.

Іншого разу серед ночі лунає дзвінок. Потім гомонять у дверях якісь голоси, лікар свариться, і кучер Йозеф мусить запрягати коні. Це десь у селі, за освітленим віконцем, приходиться на світ нова людина. Лікар вертається аж ранком, утомлений, але задоволений, і від нього на десять кроків тхне карболкою. Але тоді Анчі найбільше його любить.

Є ще в домі й інші особи: гладка реготуха Нанда на кухні, вона цілий день співає, бряжчить посудом та регоче. Далі поважний кучер Йозеф з довгими звислими вусами — історик: усе читає історичні книжки й дуже любить розповідати, наприклад, про гусарські війни або історичні таємниці рідного краю. Далі панський садівник — страшений бабій; він кожного дня забігає до лікарського садка, щепить там троянди, підстригає кущі, й викликає в Нанди небезпечні напади сміху. Крім них, живе тут згаданий уже кошлатий шалений Гонзик, — він супроводжує Прокопа, ганяє

блїх та курей і охоче їздить на козлах лікарєвої коляски. А Фріц — це старий, сивуватий, розумний і добродушний кїнь, приятель кроликів; погладити його теплі й ніжні нїздрї — надвичайно приємно. Є ще русявий ад'юнкт¹ із панського маєтку, закоханий в Анчі, яка разом з Нандою страшенно з нього кепкує. Є управитель з маєтку, старий лис і злодій, що ходить грати в шахи з лікарем. Той хвилюється, лютує і програє. І ще кілька місцевих жителів, серед них страшенно нудний землемір. Він цікавиться політикою і докучає Прокопові на правах колеги.

Прокоп багато читає, або прикидається, ніби читає. Його вкрите шрами важке обличчя промовляє небагато, а тим більше про розпачливу таємну боротьбу з порушеною пам'яттю.

Найбільш постраждали останні роки праці; найпростіші формули й процеси вивітрилися з голови, і Прокоп записує на берегах сторїнок уривки формул, що виринають у голові, коли він про них найменше думає. Потім бере себе в руки і йде грати з Анчі в бїльярд, бо це така гра, що при нїй багато не говорять. Дївчина теж переймається його твердою, непроникною поважністю, вона грає зосереджено, націлюється з суворо зведеними докупї бровами, та куля ніби навмисне котиться кудись убїк, і тоді вона здивовано розкриває рота і вогким язичком показує їй справжній шлях.

А вечори біля лампи! Найбільше всякої всячини набалакує лікар, ентузіаст-природознавець без ніяких знань. Особливо його чарують найновіші проблеми й таємниці: радіоактивність; нескінченність простору, електромагнітна енергія, теорія відносності, походження матерії, вік людства. Він переконаний матеріалїст і саме через це відчуває таємний солодкий жах перед нерозв'язними проблемами. Іноді Прокоп не витримує і виправляє бюхнерївську наївність його поглядів. Тодї старий лікар слухає просто-таки побожно й починає незмірно поважати Прокопа, особливо тоді, коли перестає його розуміти, скажімо, в потенціалі резонансу або в квантовій теорії. Анчі — ця просто сидить, зіпершись підборіддям на стіл, для такої пози вона, щоправда, вже трохи завелика, але відколи померла мама, очевидно, забула дорослішати. Вона й не кліпне,

---

¹ А д' ю н к т — тут прикажчик.

все дивиться великими очима то на батька, то на Прокопа.

А ночі, ночі тут мирні й безмежі, як усюди на селі. Часом у корівні забряжчить ланцюг, часом близько або далеко завалують собаки; промайне по небу падуча зірка, весняний дощ зашумить у садку або зі срібним звуком закапають крапельки з крану садової колонки. Чиста, глибинна прохолода лине в розчинене вікно, і ти засинаєш блаженним сном без сновидінь.

Х

Отож усе йшло на лад; день за днем до Прокопа помалу верталось життя. Тільки ще паморочилося в голові, і він ходив ніби сонний. Проте залишалось тільки подякувати лікареві і поїхати собі.

Якось по вечері він хотів про це сказати, але, як на те, всі мовчали, ніби води в рот набравши. А потім старий лікар узяв Прокопа під руку і провів до приймальні; після розмови про те, про се він збентежено-грубо сказав, що Прокоп не повинен від'їжджати, хай краще відпочиває, що хвороба ще не зовсім минула, і взагалі, хай він залишається, та й годі. Прокоп кволо боронився, бо й справді, він ще не почував себе зовсім добре і трохи тут розпестився. Словом, про від'їзд не було поки що мови.

Щодня по обіді лікар зачинався в приймальні.

— Заходьте до мене посидіти,— сказав він якось Прокопогі мимохідь. Отож Прокоп зайшов і застав його коло всіляких пляшечок, ступочок і порошків.

— Знаєте, тут у нас нема аптеки,— пояснив лікар,— і я мушу сам готувати ліки.— Він тремтячими товстими пальцями відважував якийсь порошок на ручних терезах. Рука в нього була тверда, терези весь час гоїдались і крутились, а він хвилювався, сопів, і в нього на носі дрібними краплинками виступав піт.

— Що ж, як я недобачаю,— виправдовував він неграбність своїх старих пальців.

Прокоп з хвилину дивився, потім, не сказавши нічого, взяв у нього з рук терези. Стук, стук — і порошок одважено з точністю до міліграма. І так другий, третій. Чутливі терезки аж танцювали в Прокопових руках.

— Диви, диви,— чудувався лікар і збентежено розглядав Прокопові руки, розбиті, вузлуваті, з товстими покаліченими суглобами, поламаними нігтями й куксами замість кількох пальців.

— Е, голубе, які-бо у вас спритні руки!

Незабаром Прокоп розтирав якусь мазь, відмірював краплі і нагрівав пробірки. Лікар саяв і наліплював ярлички. За півгодини він впорався з ліками, і ще лишилось чимало порошків про запас. А через кілька днів Прокоп уже легко читав лікареві рецепти і мовчки виконував роль провізора. *Вон!*¹

Якось надвечір лікар порпався в садку на одній з грядок.

Раптом у будинку пролунав страшенний вибух, і з брязканням посипались шибки. Лікар кинувся в дім і в коридорі зіткнувся з переляканою Анчі.

— Що сталося? — скрикнув він.

— Не знаю,— відповіла вона.— Це в приймальні...

Лікар побіг у приймальню і побачив Прокопа, що рачки збирав на підлозі череп'я й клапті паперу.

— Що ви тут накоїли? — скрикнув лікар.

— Нічого,— винувато відповів Прокоп, встаючи.— Луснула пробірка.

— А бодай вам! — гримнув лікар і раптом затнувся; у Прокопа з лівої руки дзюрком текла кров.— Що це? Вам відірвало пальця?

— Та ні, лише вдряпнуло,— запротестував Прокоп, ховаючи руку за спину.

— Покажіть,— крикнув старий лікар і потяг Прокопа до вікна. Півпальця висіло на самій шкірці. Лікар кинувся до шафи по ножиці і в прочинених дверях побачив Анчі, бліду як смерть.— Чого тобі тут треба? — накинувся він.— Марш відсіль! — Анчі і не ворухнулась, вона тільки притискала руки до грудей, і здавалось, 'ось-ось зомліє.

Лікар вернувся до Прокопа; спершу він щось там зробив ваткою, а потім клацнули ножиці.

— Світла! — крикнув він до Анчі.

Вона рвонулась до вимикача й засвітила світло.

— Не стій тут! — кричав старий, вмочаючи голку в спирт.— Нічого тобі тут робити? Подай нитки!

---

¹ Добре! (Фр.)

Анчі скочила до шафки і подала йому ампулку з нитками.

— А тепер іди.

Але Анчі подивилась на Прокопову спину і зробила зовсім інше: підступивши ще ближче, схопила обома руками його поранену руку, і стала підтримувати її. Лікар саме мив руки. Обернувшись, він хотів знову нагримати на неї, але натомість пробурмотів:

— Так, тепер міцно держи. І більше до світла!

Анчі заплющила очі й тримала. А коли стало тихо і було чутно лише лікареве сопіння, вона наважилась розплющити очі й побачила, що там, де працював батько, все закривавлене й гидке. Вона глянула на Прокопа; він дивився в інший бік, обличчя в нього сіпалось від болю. Анчі тремтіла, ледве стримувала сльози; їй було млосно.

Тим часом Прокопова рука розбухала: сила вати, ба- тисту Більрота і, мабуть, з кілометр бинта; врешті ви- росла величезна біла куля. Анчі все тримала, коліна в неї тремтіли, їй здавалось, що ця страшна операція ніколи не скінчиться. Раптом їй запаморочилось у голо- ві, і вона почула, як батько сказав:

— На, швидше випий!

Вона розплющила очі й побачила, що сидить у прий- мальному кріслі, що батько подає їй склянку з якимсь напоєм, за батьком стоїть Прокоп, усміхається й ховає на грудях перев'язану руку, схожу на величезний пу- п'янок.

— Випий,— наполягає батько, всміхаючись.

Вона випила й закашлялась; то був міцнющий коньяк.

— А тепер ви,— сказав лікар і подав склянку Про- копові.

Прокоп, трохи блідий, мужньо чекав нагінки. Нареш- ті випив сам лікар і, відкашлявшись, промовив:

— То що це ви, власне, тут скоїли?

— Спроба,— відповів Прокоп, винувато посміхнув- шись.

— Що? Яка спроба, з чим?

— Та просто... я хотів дізнатися, чи вийде що з хло- риду калію.

— Що саме?

— Вибухівка,— прошепотів Прокоп з покорою гріш- ника.

Лікар глянув на його забинтовану руку.

— Ну й маєте по заслугі! Вам ще могло відірвати руку! Болить? Це вам наука, так вам і треба,— кровожерливо заявив він.

— Тату, дай йому спокій,— озвалась Анчі.

— А тобі тут що за діло? — пробурчав лікар і погладив її рукою, що пахла карболкою та йодоформом.

Відтоді лікар носив ключі від приймальні в кишені. Прокоп замовив собі купу наукових книжок, ходив з рукою на перев'язі і читав цілі дні.

Вже цвітуть черешні, липке молоде листя виблискує на сонці, золоті лілеї розкривають важкі пуп'янки. По садку ходить Анчі зі своєю подругою, обійнявшись з нею за стан; обидві сміються, потім про щось шепочуться, червоніють від сміху й починають цілуватись.

Уперше після довгих років Прокоп знов відчуває в тілі блаженство. З тваринною насолодою віддається сонцю і мружить очі, щоб відчутти, як шумить кров у його тілі. Зітхне й сідає до роботи. Але йому хочеться бігати, він блукає далеко по околицях, палко віддається радості життя. Іноді зустріне Анчі дома чи в садку і пробує про щось заговорити з нею. Анчі лукаво на нього поглядає і не знає, що сказати. Але й Прокоп теж не знає. Йому краще бути на самоті, тоді він почуває себе певнішим.

Читаючи, він помітив, що багато чого занедбав; наука пішла далеко вперед і в іншому напрямі, часто йому доводилось наново відшукувати орієнтири, а головне — він боявся згадувати свою власну працю, бо почував, що в тій царині найдужче постраждала його пам'ять. Він працював, як віл, або мріяв. Мріяв про нові лабораторні методи, але не менш вабили його сміливі й тонкі підрахунки теоретиків; він гнівався сам на себе, коли грубий мозок його нездатний був розщепити тоненьку волосинку проблеми. Він знав, що його лабораторна «деструктивна хімія» відкриває найдивовижніші перспективи в теорії будови речовини; натрапляв на несподівані співвідношення, але швидко губив їх в занадто незграбних міркуваннях. Спересердя кидав усе і заглиблювався в якийсь дурний роман; але й там його переслідувала одержимість лабораторного вченого: замість слів він читав самі хімічні знаки; то були божевільні формули речовин, що склалися з досі незнаних елементів; вони тривожили його навіть у сні. .

Тієї ночі снилось йому, що він вивчає вельми вчену статтю в журналі «The Chemist»¹. Він спіткнувся об формулу « AnSi » й не міг їй дати ради. Довго думав, кусав пальці, коли раптом зрозумів, що це — ім'я Анчі. Аж зирк, вона тут, посміхається до нього, заклавши руки за голову. Він підійшов до неї, схопив її в обійми й почав цілувати й кусати їй губи. Анчі відчайдушно обороняється коліними й ліктями, а він брутально стискає її, однією рукою зриваючи з дівчини сукню і розриваючи її на довгі смужки. Ось уже він відчуває долонями молоде тіло Анчі; вона скажено виринається, волосся впало їй на обличчя, — і ось... вона слабіє і тихне. Прокоп кидається до неї, але знаходить під руками лише смужки тканини; він їх шматує, рве, хоче скинути і прокидається.

Йому стало нестерпно соромно за свій сон; він тихенько одягся, сів до вікна і став чекати світанку.

Немає різкої межі поміж ніччю і днем; лиш небо трошки поблідне, а вже в повітрі лине сигнал — це й не світло, і не звук, але він наказує природі: прокидайся! І тоді настає ранок ще посеред ночі. Кукурікають півні, ворухнуться в стайні худоба. Небо блідне, як перламутр, розсвічується і ледь рожевіє. На сході з'являється перша червона смуга; «чіліп-чіліп-ятіті, пію-пію-я», — щебечуть пташки, і перший чоловік не поспішаючи йде до своєї роботи.

Наш учений теж сів до праці.

Довго він кусав ручку, поки зважився написати перші слова, бо це буде велика річ, підсумок дослідів і міркувань за дванадцять років, — праця таки справді оплачена кров'ю. Звичайно, це буде лише начерк, чи скоріше фізична філософія, або поема, або символ віри. Це буде картина світу, створена з чисел і рівнянь. Проте цифри астрономічної системи визначатимуть щось інше, ніж велич світу; вони вираховують нетривкість, руйнівні властивості матерії.

Все, що існує, це інертна, зачасна вибухівка. Але хоч який би був індекс її інерції, він є лише незначною часткою індексу її вибухової сили. Все, що діється, зоряний дух і телурична праця, всіляка ентропія і навіть

¹ «Хімік» (англ.).

кипуче, ненаситне життя,— все це лише поверхово, частково обмежує і зв'язує ту вибухову силу, що зветься матерією. Знайте ж, що пута, які її зв'язують, це не більш як павутинки на руках і ногах заснулого титана. Дайте мені змогу порвати їх — і я струсну земну кору і жбурну Юпітера на Сатурна. А ти, людство,— лише ластівка, що працююито виліпила гніздо під дахом космічного порохового складу; цвірінькаєш собі при сході сонця, в той час як під тобою дуднить потенціал страхітливого вибуху...

Звичайно, про такі речі Прокоп не писав; вони були для нього потаємною мелодією, що окрилювала важкі фрази наукового викладу. Він бачив більше фантазії в голій формулі і осяйної краси — в числовому виразі. Отже, він писав свою поему в знаках, числах, жакливим жаргоном учених.

Снідати він не вийшов. Тоді Анчі занесла йому молока. Він подякував їй; при цьому згадав свій сон і якось не посмів на неї глянути. Вперто дивився в куток; а проте хто його зна, як воно виходило, що він бачив кожну золоту волосинку на її голих руках; ніколи він так виразно їх не помічав.

Анчі стояла близенько.

— Будете писати? — якось невпевнено запитала вона.

— Буду,— буркнув він і подумав, що б вона сказала, коли б ось так зненацька він поклав голову їй на груди.

— Цілий день?

— Цілий день.

Вона, може, і відступила, глибоко ображена; але в неї тверді, маленькі перса, про що вона, мабуть, і сама не здогадується. Зрештою, що йому до цього!

— Вам нічого не треба?

— Ні, нічого.

Все йде по-дурному; йому хочеться вп'ястися зубами їй у руку, чи що. Жінка ніколи не знає, як вона хвилює чоловіка.

Анчі здвигнула плечима, трохи ображена.

— Ну що ж, гаразд,— промовила і вийшла.

Прокоп устав, почав ходити по кімнаті; він злився на себе й на неї, а головне — минулась охота писати. Хотів зібрати докупи думки, але це йому ніяк не вдавалось. Розстросний, він ходив від стіни до стіни з регу-

лярністю маятника. Годину, дві години. Внизу бряжчать тарілки, готуються до обіду. Він знову сів до своїх паперів і поклав голову на долоні. За хвилину ввійшла служниця й принесла йому обід.

Він віддав їжу майже неторкнутою і в поганому настрої ліг на ліжко. Вже ясно видно, що він їм надокучив, як і вони йому, і що треба від'їжджати. Так, зразу ж, на другий день. Він укладав якісь плани на прийдешню працю, не знати чого йому було соромно і гірко, і врешті від цього всього заснув як убитий. Прокинувся пізно пополудні, з неприємним почуттям у душі, із якимись гнилими лінощами в тілі. Тинявся по кімнаті, позіхав і не відомо чого досадував. Уже стемніло, а він і не засвітив.

Служниця принесла йому вечерю. Вечеря так і захопонула, а він усе прислухався, що робиться внизу. Виделки дзенькали, лікар щось бурчав і невдовзі по вечері пішов, сильно грюкнувши дверима. Стало тихо.

Певний, що нікого не зустрине, Прокоп зібрався і вийшов у садок. Тепла, ясна ніч. Вже цвіте бузок і жасмин. Волопас широко розгортає на небі свої зоряні обійми; тиша, поглиблена далеким гавкотом собак. До кам'яної огорожі прихилилося щось світле. Це, звичайно, Анчі.

— Чудова ніч, правда ж? — промовив він, аби щось сказати, і сперся на мур обіч неї. Анчі — нічого, лише відвертає обличчя, а її плечі якимось неспокійно сіпаються.

— Це Волопас, — приязно заговорив Прокоп. — А над ним... Дракон і Цефей, а он — Кассіопея, оті чотири зірки. Погляньте вище.

Анчі відвертається й витирає очі.

— А оця, ясна, — нерішуче каже Прокоп, — то Поллукс, бета в сузір'ї Близнят. Ви не сердьтесь на мене! Мабуть, я здався вам грубим, так? Я... мене щось мучило, розумієте? Не зважайте на це.

Анчі глибоко зітхнула.

— А як називається... он та? — озвалась вона тихим тремтливим голосом. — Ота, найясніша, внизу?

— Це Сіріус із сузір'я Великого Пса. Називається ще Альгатор. А ген ліворуч — Аркутур і Спіка. Он упа-ла зірка, ви бачили?

— Бачила. Чого ви на мене вранці так сердились?

— Я не сердився. Я, мабуть... інколи... трохи різкий.

Моє життя було суворе, знаєте, дуже суворе; завжди сам... і так, ніби на передньому краї. Навіть не вмію як слід розмовляти. Я хотів сьогодні... написати щось гарне... таку наукову молитву, щоб кожен її зрозумів; я думав... її вам прочитати, і ось бачите, всі наміри вже засохли, і мені стало соромно... свого піднесення, так ніби це була слабкість. І взагалі — говорити про себе... Я так зачерствів... Уже навіть сивію.

— Але ж вам це до лиця,— прошепотіла Анчі.

Прокопа здивував такий хід розмови.

— Ну, знаєте,— сказав він збентежено,— це не дуже приємно. Вже пора б... вже пора б звозити свій урожай додому. Що б то вже інший зробив з моїми знаннями! А я не маю нічого, нічогосінько. Я тільки «berühmt»¹, «célèbse»² і «highly esteemed»³, але й про це ніхто... у нас не знає. Бачте, я гадаю, що мої теорії досить примітивні, теоретик з мене поганий. Але мої винаходи чогось варті. Мої екзотермічні вибухівки... діаграми... і атомні вибухи... це не абищиця. А опублікував я ледве десяту частину з того, що знаю. Що б із цього хтось інший зробив! Я вже... й не розумію їхніх теорій. Вони такі витончені, дотепні... а мене це лише бентежить. Я — кухонний дух. Дайте мені понюхати якусь речовину, і я зразу скажу, що з нею робити. Але зробити філософські й теоретичні висновки — цього я не вмію. Я знаю лише факти, я їх роблю, це мої факти, розумієте? А проте... я за ними відчуваю якусь правду; велику правду, що все змінить... коли вибухне. Але ця велика правда — в фактах, а не в словах. Ось чому потрібні факти, хоча б відірвало й обидві руки!..

Анчі, прихилившись до муру, ледве дихала. Ніколи досі цей похмурий чоловік стільки не говорив, а головне, не говорив ніколи про себе. Він натужно боровся зі словами, його розбирала велика гордість і водночас утома та скромність; коли б навіть говорив він інтегралами, то Анчі розуміла б, що перед нею він відкриває все найінтимніше, наболіле.

— Але це найгірше, найгірше,— говорив Прокоп.— Інколи... а тепер особливо... все це мені здається нерозумним і нікчемним. Навіть і ота кінцева правда...

¹ Уславлений (нім.).

² Знаменитий (фр.).

³ Глибоко шанований (англ.).

і взагалі, все. Ніколи раніше зі мною такого не було. Нащо і для чого? Може, розумніше піддатися... просто піддатися цьому всьому,— він показав навколо рукою,— життю. Чоловік не повинен бути щасливий, це розм'якшує його, розумієте? І тоді йому все інше здається зайвим, малим і... безглуздим. Найбільше... найбільше творить людина з розпачу. З туги, з самотності. Тому що тоді її ніщо не задовольняє. Я працював як несамовитий. Але тепер, тепер я став щасливий. Тут я побачив, що, мабуть... є щось краще за мислення. Тут просто живеш... і бачиш, як це чудово... просто жити. Як ваш Гонзик, як кіт, як курка. Кожна тварина вміє... а мені здається, що я досі ще й не жив. І ось так... я вдруге втратив дванадцять літ.

Його покалічена і бозна-скільки разів зшивана права рука тремтіла на мурі. Анчі мовчала, і в темряві видно було її довгі вії, вона спиралась ліктями на муровану огорожу й дивилась на зорі. Раптом у кущах щось зашелестіло, і Анчі так злякалась, що аж припала до Прокопова плеча.

— Що це?

— Нічого. Певне, куниця. Підкрадається до курника по курчат.

Анчі знерухоміла, її молоді перса пружно притискаються до Прокопової руки; про це вона, мабуть, і сама не знає, але Прокоп це відчуває надто добре; він боїться ворухнути рукою, по-перше, щоб Анчі не подумала, що він навмисне тримає її там, а по-друге, щоб дівчина не змінила пози. Дивно, але ця поза виключає у нього можливість говорити далі про себе й про втрачене життя.

— Ніколи,— мимрить він тремтячим голосом,— ніколи я не був такий радий... такий щасливий, як тепер. Ваш батько — найкраща людина в світі, а ви... ви така молода...

— Я гадала, ви мене вважаєте... за надто дурну,— каже Анчі тихо й щасливо.— Ніколи ви зі мною так не говорили.

— Так, справді, ніколи,— пробурмотів Прокоп.

Обоє замовкли. Він відчув, як підіймаються і опускаються її груди; у нього мороз пробіг поза шкірою; він затамував дух, і вона, здавалось, не дихала, стоячи в тихому заціпенінні, дивлячись нерухомими очима в простір. Ах, погладити б її, пригорнути! Ох, перший

доторк, несвідоме й гаряче тремтіння! Чи спіткала коли тебе пригода більш п'янлива, ніж ця довірливість, віддана й покірنا? Похилена квітко, тіло несміливе й ніжне, коли б ти знало, яку солодку знемогу приносиш цій твердій, мужній руці, що, не рухаючись, стискає тебе і голубить. Коли б... коли б... пригорнути тебе...

Анчі відхилилась найзвичайнішим рухом. Ох, дівча, ти й справді ні про що не знало!

— На добраніч! — каже тихо Анчі. Її обличчя бліде й невиразне. — На добраніч! — повторює вона трохи зніяковіло й подає йому руку; подає кволо, повільно, ніби надламана чимось, і широко розплющеними очима дивиться кудись убік. Невже вона хоче ще побути з ним? Ні, йде вже, вагаючись; потім стала, рвучи на шматочки якийсь листок. Що ж їй іще сказати?

— На добраніч, Анчі, хай вам сняться кращі сни, ніж мені.

О, йому не можна зараз іти спати. Прокоп лягає на лаву і кладе голову на долоні. «Нічого, нічого тут не сталося... такого; було б ганебно думати зразу хто зна про що. Анчі чиста й несвідома, як телятко, досить уже про це; адже я не юнак».

Коли враз засвітилось на другому поверсі вікно. Це Анчина спальня.

У Прокопа закалатало серце. Він знає, що ганебно туди нишком дивитись; як гість, він не повинен цього робити. Пробоє нарешті кашлянути, щоб вона почула його, але це якось не вдається. І він сидить мов статуя і не може відвести очей від золотого вікна. Анчі там ходить, нахиляється край вікна і дивиться в темряву, заклавши руки за голову, — якраз у такій позі вона й приснилась йому. Тепер би саме до неї озватися — чому він цього не зробив? Ні, вже пізно, Анчі відвертається, йде геть, та ні, сидить спиною до вікна і, мабуть, роззувається, дуже повільно й замислено; ніколи не мріється краще, як з черевиком у руці. Мабуть, уже час і зникнути; але замість цього він, стає на лавку, щоб краще бачити. Анчі вертається вже без ліфчика. Підводить голі руки й виймає шпильки. Ось хитнула головою, і цілий потік волосся розливається по плечах; увесь цей пишний урожай вона раптом перекидає через лоб і чеше гребінцем та щіткою, і голова стає схожа на цибулину; це, очевидно, дуже змішно, бо Прокоп, безсоромник, аж сяє.

Анчі, біла діва, стоїть з похиленою головою і заплітає волосся в дві коси; очі опустила і щось шепоче; чогось засміялась, засоромилася, знизала плечима; обережно, зараз зсунеться бретелька сорочки. Анчі глибоко замислюється і з якоюсь насолодою гладить біле плече, здригнулась від холоду, бретелька зовсім спадає, і світло гасне.

Ніколи я не бачив нічого яснішого, нічого кращого і яснішого за це освітлене вікно.

XII

Уранці він її застав, коли вона мила в ночвах Гонзика. Песик розпачливо стріпував воду, але Анчі на це не зважала, тримала його за кудли й завзято милила. Гонзик усю її спереду забризкав, але вона тільки посміхалась.

— Стережіться,— крикнула Прокопові ще віддалік,— бо й вас забризкає!

Дічина була схожа на молоду захоплену матір; ой боже, яке все просте і ясне на цім сонячнім світі!

Навіть Прокоп не зміг байдикувати. Згадавши, що зіпсувався дзвоник, він заходився лагодити батарею. Саме обшкрябував цинкову пластинку, коли до нього тихенько підійшла Анчі з мокрими руками й засуканими по лікоть рукавами,— прала білизну.

— А воно не вибухне? — запитала стурбовано. Прокоп усміхнувся. Вона також засміялась і бризнула на нього змилинами, але відразу ж підійшла з поважним виразом і стерла ліктем бризки мила йому з чуприни. О, вчора б вона на це не наважилась.

Ополудні Анчі винесла з Нандою кошик випраної білизни в садок — вибілювати.

Прокоп з полегкістю закрити книжку: не можна ж дозволити щоб дівчина тягала важку поливайку. Він забирає в неї поливайку й починає кропити білизну. Густа мжичка з поливайки весело шурхотить по широких скатертинах і білих покривалах, по широко розстелених рукавах чоловічих сорочок, шумить, дзюркотить і утворює затоки та озера. Прокоп біжить покрити й білі дзвони спідниць та інші цікаві речі, але Анчі вириває в нього поливальницю й кропить усе те сама. Тоді Прокоп сідає на траву, з насолодою вдихає вогкі пахощі й розглядає Анчині спритні, гарні руки. «Сой

де теой тоса дойен,— побожно згадав він,— Себас м'ехей ейсороонта. Я з подивом дивлюсь на тебе...»

Анчі сідає до нього на траву.

— Про що ви думаєте?

Вона мружить очі, в яких світиться радість, червоніє й бозна від чого почуває себе щасливою. Рве повну жменю трави, щоб кинути йому в чуприну, але й тепер чомусь почуває якийсь шанобливий страх перед цим приборканим героєм.

— Ви були в кого-нибудь закохані? — несподівано питає вона і швидко одвертається.

Прокоп сміється.

— Був. Та й ви, мабуть, були?

— Тоді я ще була дурна,— шепоче Анчі й мимохіть червоніє.

— Студент?

Анчі лише киває головою й кусає стеблину.

— То були дурниці,— каже вона швидко.— А ви?

— Якось зустрів дівчину, що мала вії такі, як у вас. Можливо, що була схожа на вас. Продавала рукавички, чи що.

— І що ж далі?

— Нічого. Коли я пішов туди вдруге, щоб купити рукавички, її там уже не було.

— А... вона подобалась вам?

— Подобалась.

— І ніколи ви її...

— Ніколи. Тепер мені рукавички робить... бандажист.

Анчі зосереджує свою увагу на землі.

— А чому... ви завжди від мене ховаєте руки?

— Тому... тому, що вони такі покалічені,— мовив Прокоп і аж почервонів, бідолаха.

— Але ж це якраз і гарно,— прошепотіла Анчі з опущеними очима.

— Об-і-і-і-дати! Об-і-і-дати! — покликкала Нанда з порога.

— Боже, як швидко,— зітхнула Анчі й дуже неохоче підвелася.

По обіді старий лікар ліг подрімати, лише так собі, на хвилинку.

— Знаєте,— виправдовувався він,— я вранці натомився, як віл.— І зразу ж почав рівномірно хропти

Прокоп й Анчі всміхнулись одне до одного очима і навшпийняках вийшли; навіть у садку розмовляли тихо, ніби шануючи його сон після ситного обіду.

Прокоп мусив розказувати про своє життя. Де народився й де ріс. Розповідав, як побував в Америці і скільки злиднів зазнав, що де робив. Йому було приємно згадувати про все життя; на диво, було воно складніше й цікавіше, аніж сам він гадав; про багато дечого й промовчав, ну, особливо про деякі сердечні справи, бо, по-перше, це не має такого значення, а по-друге, як відомо, кожний чоловік має про що змовчати. Анчі була тиха, як вода; їй здавалося смішним і дивовижним, що Прокоп також був колись дитиною, і хлопцем, і взагалі кимсь іншим, не схожим на цього буркотливого й дивного чоловіка, з яким вона почуває себе так, ніби маленька. Тепер би вже вона не боялась доторкнутись до нього, зав'язати краватку, причесати чуба, і взагалі... Вона ніби вперше побачила його товстий ніс, пошерхілі губи, суворі, тьмяні, з кривавими прожилками очі; їй це видалось незмірно дивним.

Та ось настала її черга розповідати про своє життя. Вона вже розкрила рота й набрала повітря, але нараз засміялась. Скажіть, що можна розповісти про непримітне життя, і то такому чоловікові, що одного разу був уже дванадцять годин засипаний землею, що побував на війні, в Америці і невідь де ще?

— Я нічого не знаю,— щиро призналась вона.

А хіба таке «нічого» не варте всього життєвого досвіду чоловіка?

Вечоріє. Вони вдвох ідуть стежкою по осяяному сонцем полю. Прокоп мовчить, а Анчі слухає. Анчі гладить рукою вусате колосся. Вона торкається до Прокопа плечем, притищує ходу, затримується, потім знову йде швидше, випереджає його, рве колоски, охоплена якоюсь потребою нищити. Ця сонячна самота їх уже обтяжує і нервує.

«Не треба було йти сюди»,— думають обоє потай і, збентежені, ведуть безладну, уривчасту розмову. Нарешті мета прогулянки: між двома старими липами стоїть капличка. Вже пізня година, починають співати пастухи. Ось лавка для подорожніх, вони сіли і якось іще більше притихли. Якась жінка молилась навколішки біля каплички, певне, за свою родину. Ледве вона відійшла, як Анчі підвелась і стала на її міс-

це. Було в цьому щось безмежно жіноче. Прокоп почував себе хлопчаком перед зрілою простотою цього предвічного побожного жесту. Анчі нарешті встала: якась поважна, примирена, ніби на щось наважилась, ніби щось пізнала і щось несла в собі,— якийсь тягар; замислена, хтозна-чим змінена; лише коротко відповідала солодким і глухуватим голосом, коли у вечірньому присмерку йшли вони стежкою додому.

За вечерею обоє мовчали, можливо, думали про те, щоб старий швидше пішов читати газету. А він бурчав і приглядався до них крізь окуляри. Йому здалося, що тут щось негаразд, не в порядку. Це тривало аж надто довго, та раптом озвався дзвінок, і чоловік з Седмідолі чи з Льготи попросив лікаря поїхати до породіллі. Виклик не дуже потішив старого лікаря, він навіть забув полатися. Вже з саквоюжем в руках він зупинився на дверях і сухо сказав:

— Іди спати, Анчі.

Вона мовчки встала й почала прибирати зі столу. Довго, дуже довго була десь на кухні. Прокоп нервово курив і вже хотів піти, аж вона вернулась, бліда, ніби її морозило, і промовила, героїськи перемагаючи себе:

— Хочете зіграти в більярд?

Це означало, що в садок вона сьогодні не вийде.

Партія була препогана; Анчі грала незграбно, штовхала кулі абикуди, забувала, що грає, і ледве відповідала. А коли один раз особливо незручно вдарила, Прокоп став її показувати, як треба було вдарити: трошки правіше, під низ, і все було б добре. Показуючи, він узяв її за руку. Враз Анчі рвучко обернулася, глянула похмуро йому в лице, кинула кий додолу і втекла.

Що він мав робити? Він метався по кімнаті, курив, сердився. «Ех, дивне дівча! Але чого все це так бентежить і мене самого? Ці наївні губи, ясні, такі близькі очі, обличчя ніжне й гаряче... Що ж, хіба я кам'яний? Хіба вже такий гріх — приголубити це личко, поцілувати, ах, погладити ці рожеві щічки, торкнутися волосся, ніжного волоссячка над юною шиєю (не кам'яний же я!), попестити, обійняти, поцілувати обережно й побожно? Дурниці,— сердився Прокоп,— я — старий осел! Як мені не соромно — така дитина, вона про це й не думає; і не думає... Добре...»

Цю спокусу Прокоп переборов наодинці з собою, але це йому не так легко далось. Побачили б ви, як стоїть він перед дзеркалом з покусаними до крові губами й похмуро, гірко перебирає, лічить свої роки.

Йди спати, старий парубче, йди; ти мало не набрався сорому, мало тебе не висміяло дурне, молоде дівча, і цього досить. Сяк-так заспокоївшись, Прокоп подався нагору, до своєї спальні; його лише гнітило, що він му-сить пройти повз кімнатку Анчі. Він ішов навшпиньки. Мабуть, уже спить дитина. І раптом зупинився із схильованим серцем. Андині... двері... не причинені. Навіть зовсім відчинені, і в кімнаті темно. Що це значить? Аж тут долинуло до нього з кімнати щось схоже на ридання.

Його поривало кинутись туди, але щось сильніше зіпхнуло його зі сходів униз, в садок. Він стояв у темній гущавині й притискав руку до серця, що калатало, як на сполох. Добре, що хоч не зайшов туди! Анчі, напевне, стоїть на колінах, напівроздязнена, і плаче, припавши до подушки,— чого, невідомо. А якби був увійшов — що тоді? Приклякнув би коло неї і просив би, щоб не плакала. Погладив би по легкому, розпущеному волоссі. Боже, нащо вона залишила відчинені двері?

Аж ось легка тінь вислизнула з дому й попрямувала в садок. Це Анчі; вона не роздязнена, і волосся в неї не розпущене; руки притискує до скронь, притискує холодні руки до гарячого чола і схлипує: це вже затихає плач. Проходить повз Прокопа і ніби його не бачить, але дає йому місце праворуч, біля себе; не чує, не бачить, але й не борониться, коли він бере її під руку й веде до лави. Він хоче її якось утішити (але в чому, хай йому абищо?). Аж раптом — бац, голова її впала йому на плече, знову конвульсивне ридання, плач, і серед схлипів та шморгання носом вона промовляє: «Це нічого». Прокоп її обіймає рукою, ніби рідний дядько, і безпорадно щось бурмоче, що вона хороша й страшенно мила; схлипи тають у довгих зітханнях (він відчуває десь під пахвою їх гарячу вологу, і вже все гаразд. О ноче, небеснице, ти знімаєш тягар з грудей і розв'язуєш неповороткий язик; підносиш, благословляєш і окрилюєш тихо-трепетне серце, серце сумне і мовчазне; спраглим даєш пити зі своєї безмежності. У просторі, в якійсь точці, що зникає десь між Поляр-

ною зорею і Південним Хрестом, Центавром і Лірою, відбувається оця зворушлива подія; якийсь собі чоловік без жодної причини відчув себе раптом єдиним охоронцем і батьком дівчинки з заплаканим личком; він гладить її по голові й говорить — що саме? Що він такий щасливий, такий щасливий, що так кохає, так страшенно кохає цю істоту, що схлипує й шморгає носом у нього на плечі, що він нікуди звідси не поїде і таке інше.

— Я не знаю, що зі мною сталося,— схлипує й зітхає Анчі.— Я... я так хотіла з вами ще... поговорити...

— А чого ви плакали? — буркнув Прокоп.

— Бо ви довго не йшли,— лунає несподівано у відповідь.

В Прокопові щось слабне — воля, чи що.

— Ви... ви мене любите? — ледве спромігся він спитати, і голос у нього зривається, наче в чотирнадцятирічного підлітка.

Голівка, схована у нього під пахвою, енергійно, рішуче киває.

— Мабуть, мені... треба було до вас зайти? — шепче Прокоп збентежено.

Голівка рішуче заперечує.

— Тут... мені краще,— шепоче Анчі за хвилинку.— Тут так гарно!

Ніхто, мабуть, не розуміє, що є гарного в шорсткому чоловічому піджаку, від якого тхне тютюном і потом; але Анчі ховає в нього обличчя і нізачо в світі не хоче обернути його до зірок, така вона щаслива в цьому темному, пропахлому сховищі. Її волосся лоскоче Прокопові під носом і якимось особливо гарно пахне. Прокоп гладить її похилені плечі, гладить її молоденьку шию і груди і знаходить лише тремтячу покірність; тоді він забуває про все, хапає рвучко, грубо її голову і хоче поцілувати в мокрі вуста. Але Анчі шалено пручається, вона просто терпне від жаху і все шепоче: «Ні, ні, ні!» — і знову ховає обличчя йому на грудях, він чує, як калатає її сполошене серце. І раптом Прокоп зрозумів: це ж її перший поцілунок!

Йому самому стає соромно, і він лише ніжно гладить її волосся, не наважуючись на щось більше: це можна, це можна. Боже але ж вона ще зовсім дитина, ще дурненька дитина! А тепер ні слова, ані словечка, щоб і подихом не торкнутися неймовірної дитинності

цієї білої, вже великої телички: жодної думки, яка б грубо пояснювала бентежні почуття цього вечора. Та він і сам не знав, що говорить; ведмежа мелодія, жодного синтаксичного зв'язку. Вони згадували зорі, кохання, бога, мовили про чудову ніч і про якусь оперу, якої назву й зміст Прокоп нізачо не міг згадати, але звуки скрипок і голоси п'яно звучали в ньому. Часом йому здавалося, що Анчі заснула, тоді він замовкав, аж поки знову відчував на плечі її блаженний віддих.

Потім Анчі сіла рівно, склала руки на колінах і замислилась.

— Я не знаю, не знаю,— солодко говорила вона,— мені аж не віриться...

По небу світлою смужечкою падає зірка. Пахне жасмин, сплять пуп'янки півонії, якийсь божественний легіт шелестить у кронах дерев.

— Я б хотіла так і залишитись тут,— шепоче Анчі.

І ще раз довелось Прокопові в німій боротьбі перемогти спокусу.

— На добраніч, Анчі,— ледве спромігся він сказати.— Коли... коли вернеться ваш тато...

Анчі слухняно встала.

— На добраніч,— промовила вона й завагалась; так стояли вони одне навпроти одного й не знали, що робити. Анчі була бліда, схвильовано кліпала очима і, здавалось, хотіла зважитись на якесь геройство; та коли Прокоп, зовсім втрачаючи самовладання, хотів був узяти її за лікоть, вона боязно сахнулась і відступила. Так ішли вони садовою стежкою за крок чи й два одне від одного, коли ж опинились у найтемнішій тіні,— певне збилися з напрямку, чи що, бо Прокоп наткнувся зубами на чиєсь чоло, квапливо поцілував холодний ніс, і, знайшовши своїми губами розпачливо зімкнуті уста, перегнув дівочу шийку й почав нестямно цілувати гарячу вологість розтулених з тихим зойком губів. Нарешті вона вирвалася в нього з рук і, схлипуючи, стала біля хвіртки. Прокоп побіг її втішати; гладить по волоссі, цілує в шийку, вуха, але це не помагає; він благає, обертає до себе мокре личко, мокрі губи, заплакані очі, на вустах у нього солоні сльози з її очей, він цілує її, пригортає і раптом бачить, що вона вже зовсім не борониться, що вже цілком віддається на його ласку й неласку і, видно, плаче від своєї жахливої поразки. Тут нараз прокидається в ньому чоловіче лицарство;

він випускає з обіймів це нещасне тіло і, незмірно зворушений, цілує змочені сльозами тремтячі пальці. Так буде краще... Вона знов кладе обличчя на грубу його лапу й цілує її вогкими палючими губами, голубить гарячим подихом і не відпускає. І він мружить очі й затамовує подих, щоб не задихнутись від болісної ніжності.

Анчі підвела голову.

— На добраніч,— тихо мовила вона й зовсім просто підставила губи.

Прокоп нахилився над ними, поцілував — ніжно, як тільки вмів — і вже навіть не наважувався проводити її далі. Постояв, заціпенілий, а потім пішов у другий кінець саду, куди не досягне жодний промінь з її вікна; і там він стоїть, ніби молиться. Але ні, це не молитва — це лише найкраща ніч у його житті.

XIII

Ледве почало світати, Прокоп уже не міг витримати вдома: йому хотілось нарвати квітів, покласти їх на поріг Анчиної спальні і, як тільки вона вийде... Окрилений радістю, Прокоп вискочив з дому мало не о четвертій годині ранку. «Люди, яка краса! Кожна квітка іскриться, мов очі (у неї сумирні великі очі, мов у телиці... в неї такі довгі вії... тепер вона спить, і повіки в неї округлі й ніжні, як голубині яєчка... боже, коли б то знати, що їй сниться... якщо руки складені на грудях, вони підносяться від дихання, коли ж під головою, то, певне, закотився рукав і видно ліктик — рожева тверда кулька... недавно вона казала, що й досі спить у дитячому залізному ліжечку; казала, що в жовтні їй сповниться дев'ятнадцять років; на шиї в неї родимка... чи ж можливо, щоб вона мене кохала, це так дивно), — справді, ніщо не зрівняється красою з літнім ранком...» Але Прокоп дивиться в землю, усміхається, наскільки взагалі на це здатен, і поспішає манівцями до річки. І там — щоправда, аж під другим берегом — він помічає пуп'янки водяних лілій і, незважаючи на всі небезпеки, роздягається, кидається в густий слиз заводу, ріже ноги зрадливою осокою й вертається з оберемком квітів.

Водяна лілія — рослина поетична, але випускає гідкий сік із товстого стебла; і Прокоп біжить додому з поетичною здобиччю, думає, чим би найкраще обгорнути свій букет. Аж бачить — на лаві перед домом лікар забув учорашній номер «Політики». Прокоп швидко її рве, не звертаючи уваги на якусь балканську мобілізацію, непевне становище якогось міністерства, чорну рамку з портретом якогось небіжчика, оплаканого всім народом, і загортає в газету мокрі стебла. Та коли він з гордістю подивився на діло рук своїх, його ніби вразило громом. На обгортці з газети він побачив лише одне слово: **КРАКАТИТ**.

З хвилину він дивився на це слово і не вірив своїм очам. Потім з гарячковим поспіхом розгорнув газету, розсипавши чудові квіти на землю, і нарешті знайшов таке оголошення:

«Кракатит! Просимо інж. П. повідомити свою адресу. Карсон, гол. поштамт». І більше нічого. Що за мара?.. Хто такий цей Карсон? Звідкіля йому це відомо?.. Вдесьяте читав Прокоп загадкове оголошення:

«Кракатит! Просимо інж. П. повідомити свою адресу». І далі: «Карсон, гол. поштамт». Більше нічого вичитати не можна було.

Прокоп сидів приголомшений. «Нащо, нащо я брав цю кляту газету в руки?» — з відчаєм подумав він. Як це там написано? «Кракатит! Просимо інж. П. повідомити свою адресу». Інж. П.— це він, Прокоп; а кракатит — якраз те прокляте місце, те затуманене місце в мозку, та тяжка пухлина, те, про що він не насмілювався й думати, з чим він ходив, б'ючись головою об стіну, те, що вже не мало назви, — як там написано? «**КРАКАТИТ**». Враз у Прокопа ніби розкрились очі: він побачив... побачив ту саму сіль свинцю, і раптом у його пам'яті розгорнувся плутаний фільм; нескінченна, шалена боротьба в лабораторії з цією важкою, тупою, інертною речовиною; сліпі, безглузді спроби, коли ніщо не вдавалось, відчуття болю в пальцях, коли, осатанілий, він дробив і кришив її в руках, їдкий присмак на язичі й задушливий дим, утома, коли він засинав на стільці, сором, заповзяття і раптом — уві сні, чи що — остання ідея, парадоксальна і на диво проста спроба, фізичний трюк, до якого він досі не вдавався. І він побачив тоненькі білі кристали, які нарешті змів до порцелянової баночки, певний,

що завтра здійснить чудесний вибух у піщаній ямі на полі, де був у нього незаконний експериментальний полігон. Побачив своє крісло в лабораторії, з якого стирчав дріт і лізло сіре клоччя. Там він тоді зіщулився, як утомлений пес, і, мабуть, заснув, бо було зовсім темно; та от страшний вибух, брязкіт шибок, і він падає разом з кріслом додолю. А потім — гострий біль у правій руці, ніби щось розітнуло її, а потім, потім...

Прокоп болісно наморщив лоба від спогадів. І справді, ось шрам через усю долоню. «Потім я хотів засвітити, але всі лампочки полопались. І я мацав у темряві, щоб зрозуміти, що сталося, на столі — повно уламків, а там, де я працював, цинкова бляха порвана, скручена, розтоплена, а дубова дошка розколота, наче грім вдарив у неї. Тоді я намацав ту порцелянову баночку: була ціла. І аж тоді я жахнувся. Так, це був кракрит. А потім...»

Прокопові несила вже всидіти; він переступив через розсипані квіти, й почав бігати по саду, кусаючи від хвилювання пальці. «Потім я кудись побіг, через поле, через ріллю, кілька раз упав, боже, де ж це було?»

Тут ланцюг його спогадів був сильно пошкоджений. Твердо він пам'ятає ще жахливий біль у голові, якісь справи з поліцією.

«Далі я розмовляв з Їркою Томешем, а потім ми пішли до нього, ні, взяли візника; я був хворий, і він мене доглядав. Їрка порядна людина. Але ж як це було далі? Їрка Томеш сказав, що їде до батька, сюди, але не поїхав; ось воно що... це дивно. А потім я спав, чи що?..

Коротко й ніжно задзвонив дзвоник, я пішов відчиняти двері; на порозі стояла дівчина з вуаллю на обличчі».

Прокоп зойкнув і закрив обличчя руками. Йому й на думку не спало, що він сидить на лаві, де минулої ночі утішав та голубив когось іншого.

«Чи тут живе пан Томеш? — спитала вона, задихавшись, бо, мабуть, бігла. І шубка була мокра від дощу. І раптом, раптом звела очі».

Прокоп від болю мало не завив. Він бачив її, ніби це було вчора: руки, маленькі руки в тісних рукавичках; росинки від дихання на густій вуалі; погляд чистий і повний вогню; прекрасна, смутна і відважна. «Ви його врятуєте, правда ж?» Вона дивиться на нього

зблизька серйозним поглядом, що так хвилює його, і притискає тремтячими руками до грудей якийсь пакунок, і з усієї сили стримує себе.

Прокопа ніби хто вдарив по обличчю.

«Де я подів того пакунка? Хоч би хто була та дівчина, а я їй обіцяв, що вручу пакунок Томешеві. Під час хвороби я про все забув; чи скоріш... не хотів думати про це. Але тепер... мушу його знайти. Це ясно».

Прохогом кинувся він до своєї кімнати й почав розкидати все в шухлядах. Нема, нема, ніде тут нема. Він удвадцять перебрав усі свої речі, лист по листу, річ за річчю; потім сів серед цього жахливого безладдя, як над руїнами Єрусалима, і наморщив лоба. Його, мабуть, узяв лікар, або Анчі, або реготлива Нанда, бо інакше він би не міг зникнути. І коли Прокоп, віддавшись детективним роздумам, переконав себе в цьому, йому стало млосно, в голові запаморочилось, і, як увісні, він підійшов до грубки, засунув глибоко всередину руку і вийняв те, що шукав. При цьому згадалось йому, як крізь сон, що він його сам колись туди поклав... як ще не зовсім був здоровий. Тепер він пригадував, що в цьому стані запаморочення і маячних снів він весь час намагався мати пакунок при собі в постелі і лютував, коли його відбирали в нього, але разом з тим жахливо його боявся, бо завжди цей пакунок навіював йому болючий неспокій і сум. Як видно, він сховав його у грубку сам від себе з хитрістю божевільного, щоб тільки мати спокій. Зрештою, біс їх добре, оті таємниці підсвідомого! Ось він, міцно перев'язаний згорток з п'ятьма печатками й написом: «Для пана Іржі Томеша». Він намагався вчитати щось більше з тих слів, написаних дозрілим, розумним почерком, але натомість з'являлася дівчина у вуалі, що м'яла пакунок тремтячими руками,— і ось вона знову підводить очі... Прокоп жадібно понюхав пакет: він пахнув легеньким далеким ароматом.

Тоді поклав його на стіл і став ходити довкола нього. Він страшенно хотів довідатись, що там усередині, за п'ятьма печатками: там справді, мабуть, таємниця, велика й палюча, і від неї, може, залежить чиясь доля?

Хоча вона казала, що робить це для когось іншого, але так була схвильована! І все ж, щоб вона, вона

могла кохати Томеша,— це неймовірно! «Адже Томеш — ледащо,— люто запевняв він себе,— проте завжди той цинік мав у жінок успіх. Гаразд, розшукаю його й віддам йому цю посилку кохання; хай уже на цьому буде край».

Нараз сяйнула думка: чи нема часом якогось зв'язку між Томешем і тим, як його там звати... тим проклятим Карсоном? Адже ж ніхто не знав і не знає про кракати; лише Ірка Томеш якось вивідав. Нова картина сама собою зринула в безладному фільмі пам'яті: як тоді він, Прокоп, щось бурмотів у нестямі, в гарячці (це було в помешканні Томеша), а Ірка, схилившись над ним, щось нотував у записній книжці. «Це, напевне, була моя формула. Я вибовкав, а він з мене витяг її, вкрав і продав цьому Карсонові,— Прокопа страшенно обурила така підлість.— Боже, і такій людині потрапила та дівчина в руки! О, якщо є на світі світла мета, то ось вона: треба врятувати дівчину за всяку ціну».

Спершу мушу знайти Томеша, злодія; віддам йому цей запечатаний пакунок і, крім того, виб'ю зуби. Далі він буде в мене в руках: мусить мені сказати ім'я та адресу тієї дівчини і зобов'язатись... ні, жодних зобов'язань від такого нікчеми! Але я піду до неї і розкажу їй усе. А потім зникну назавжди з її очей».

Заспокоений таким лицарським рішенням, Прокоп зупинився над нещасним пакунком.

«Ах, коли б знати, коли б знати лише одне, чи була вона коханкою Томеша? — І він знову побачив її перед собою, гарну і сильну.— Ні поглядом, ні найменшим порухом вії не спинилась вона на грішнім ложі Томешевім. Хіба ж можливо було так брехати очима, брехати такими очима?..»

І враз, сикнувши, наче від болю, він зламав печатки, розірвав шпагат і відкрив конверта.

В ньому лежали гроші й лист.

XIV

Тим часом лікар Томеш сидить уже за сніданком, сопе й бурмоче: пологи були тяжкі; а водночас допитливо й неспокійно поглядає на Анчі. Дівчина, як на голках, не їсть і не п'є і просто не вірить своїм очам, що й

досі не з'явився Прокоп. В неї вже тремтять губи, ось-ось заплаче. Та ось входить Прокоп, якимось занадто рвучко, сам блідий; входить і не сідає, наче кудись квапиться. Недбало здоровається, байдуже поглядає на Анчі, ніби на якусь незнайому, і раптом нетерпеливо запитує:

— Де тепер ваш Їрка?

Лікар здивовано обернувся:

— Що?

— Де тепер ваш син? — повторює Прокоп, втупивши в нього несамовитий погляд.

— Хіба я знаю? — одрубуює лікар. — Я про нього й знати нічого не хочу.

— Він у Празі? — наполягає Прокоп, стискаючи кулаки.

Лікар мовчить, але, видно, напружено думає, як відповісти.

— Мені треба з ним поговорити, — дратується Прокоп. — Треба, чуєте? Треба поїхати до нього сьогодні, зараз. Де він?

Лікар, плямкаючи губами, йде до дверей.

— Де він? Де живе?

— Не знаю! — крикнув доктор не своїм голосом і грюкнув дверима.

Прокоп обернувся до Анчі. Вона сиділа заціпеніла, втупивши великі очі кудись перед себе.

— Анчі, — забурмотів гарячково Прокоп, — ви повинні мені сказати, де ваш Їрка... Я... Я мушу до нього поїхати, розумієте? Тут є... одна справа... Одне слово, тут ідеться про одну річ... Я... Прочитайте ось це, — сказав він швидко і простяг їй зібганий шматок газети. Та Анчі бачила лише якісь кола.

— Це мій винахід, розумієте? — пояснював він нервово. — Шукають мене... якийсь Карсон... Де ваш Їржі?

— Ми не знаємо, — прошепотіла Анчі. — Вже два... вже два роки, як він не писав нам..

— А! — урвав її Прокоп і люто зібгав газету.

Дівчина скам'яніла, лише її очі широко розкрилися та напіврозтулені вуста шепотіли щось бентежно-жалісне.

Прокоп ладен був провалитись.

— Анчі, — розітнув він нарешті гнітючу тишу, — я повернуся... Я... За кілька днів... Це дуже важливо. Адже не можна не зважати... на своє покликання.

Існують, знаєте, певні... обов'язки... (Боже! Оце-то ляпнув!) Зрозумійте, я мушу це зробити! — раптом крикнув він.— Радше вмерти, ніж не їхати, розумієте?

Анчі тільки ледь кивнула головою. Ах, коли б вона кивнула нижче, головою припала б до столу і голосно заплакала, а так у неї лише очі зайшлися сльозами, і свій жаль вона ще спромоглася проковтнути.

— Анчі,— бурмотів Прокоп розпачливо, відступаючи до дверей,— я навіть і не прощатимусь, бо не варто; все одно за тиждень, за місяць я повернусь. Ну, глядіть...— Він не мав сили на неї глянути; а вона сиділа з опущеними плечима, з невидючими, затуманеними очима, і жаль брав на неї дивитись.— Анчі,— почав він, але знову перестав. Нескінченною здалася йому ця остання хвилина в дверях; він почував, що треба ще щось сказати або зробити, але спромігся лише на якесь «до побачення» і вийшов з мукою в серці.

Мов злодій, навшпиньках, він покидав гостинний дім. Завагався на мить біля дверей, за якими покинув Анчі. Там стояла така тиша, аж йому серце стиснулось невимовним жалем. У вхідних дверях зупинився ще раз, наче щось забув, і вернувся навшпиньках до кухні; дякувати богові, Нанди там не було. Він простяг руку до полички. «...АГИТ... адресу. Карсон, гол. поштамт». Це він прочитав на шматку газети, якою весела Нанда застелила поличку, зубчиками вирізавши край. Тут він поклав для неї повну жменю грошей за її послуги — і зник.

Прокопе, Прокопе, так не чинить людина, що має за тиждень вернутись!

«Оце так іде, оце так іде»,— скандує поїзд. Але людську нетерплячість уже не вдовольняє його шумливий, громожкий поспіх. Чоловік не може всидіти на місці, раз по раз дістає годинника, і нервується, і б'ється, як у падучій. Один, два, три, чотири — це телеграфні стовпи. Деревя, поле, будки, дерева, берег, тин, поле. Сімнадцять на дванадцяту. Бурякове поле, жінки в синіх фартухах, будинок, псисько, якому забаглося випередити поїзд, поле, поле, поле. Сімнадцять на дванадцяту. Боже, невже час стоїть? Краще про щось думати. Заплющити очі й рахувати до тисячі, промовляти «Отче наш» або повторювати хімічні формули. «Оце так іде, оце так іде». Вісімнадцять на дванадцяту. Господи, що робити?

Раптом Прокоп здригнувся. «КРАКАТИТ» — упало йому в очі, і він аж злякався. Де це? Ага, це сусід навпроти нього читає газету, а на зворотньому боці знову те саме оголошення: «КРАКАТИТ! Просимо інж. П. повідомити свою адресу. Карсон, гол. поштамт».

«Та ну його к бісу, цього Карсона»,— думає собі Прокоп. Проте на найближчій станції біжить і купує всі газети, що їх плодить благословенна вітчизна. І у всіх стояло однаково: «КРАКАТИТ! Просимо інж. П. сповістити...» «А, стонадцять чортів! — дивується Прокоп.— Оце шукають мене! І нащо я їм здався, коли Томеш уже все продав?»

Але замість розв'язати цю важливу загадку, він позирнув, чи не дивиться хто на нього, і, мабуть, у сотий раз витяг той відомий нам, розірваний конверт. Довго підкидав, крутив у руках, зважував, усіляко зволікаючи здійснення того, що мало принести йому таку велику насолоду, нарешті вийняв з напханого грішми конверта листа, списаного впевненою, енергійною рукою:

«Пане Томеш,— жадібно перечитував він,— я це роблю не заради Вас, а заради моєї сестри. З тієї хвилини, як ви їй прислали того жахливого листа, вона мало не божеволіє. Хотіла продати всі свої вбрання й коштовності, щоб послати Вам грошей. Я ледве вмовила її не чинити того, що потім важко було б приховати від чоловіка. Те, що я Вам посилаю,— це мої власні гроші. Знаю, ви приймете їх без зайвих вагань,— тому прошу не дякувати. Л.»

До цього нашвидкуруч було дописано:

«Ради бога, не тривожте більше М.! Вона віддала Вам усе, що мала; віддала більше, ніж належало їй, я терпну від жаху, коли подумаю, що буде, як усе виявиться. Прошу Вас, заради всього на світі, не надуживайте своїм страшним впливом на неї. Було б занадто підло, коли б Ви...» Кінець речення був закреслений і зроблена ще одна дописка: «Подякуйте від мого імені своєму приятелеві, що вам це вручить. Він був до мене безмежно ласкавим у хвилину, коли я найбільше потребувала людської допомоги».

Прокопа переповнювало важке щастя. Отже, вона не була Томешева. І нікого не мала, хто б міг їй допомогти. Мужня, благородна дівчина, сорок тисяч збрала, тільки б урятувати сестру від... як видно, від якоїсь ганьби!

Оці тридцять тисяч — з банку, ще обклеєні бандеролькою, чому ж не поставлено назви банку? А решту десять тисяч збрала хтозна-де й як; бо є поміж ними й дрібні, убогі, брудні п'ятикранові банкноти, ветхі бумажки з бозна-чийх рук, зім'яті гроші з жіночих сумочок; боже, скільки вона набігалась, нахвилювалась, поки збрала цю невеличку суму! «Він був до мене безмежно ласкавим...» У цю хвилину Прокоп роздер би Томеша, підлого негідника; але в той же час якось і вибачав йому... бо вона не була його коханкою! Не належала Томешеві, а це принаймні означає, що вона — ангел чистий і бездоганний. І від цього ніби якась невідома рана гоїлась в його серці, швидко, хоч і болісно.

«Так, знайти її; я мушу передусім... повернути їй ці гроші,— він навіть не засоромився за такий прозорий привід,— і сказати їй, що... одне слово... може на мене звіритись щодо Томеша і взагалі...» «Він був до мене безмежно ласкавим...» Прокоп аж склав руки, як для молитви: боже, я ладен будь-що вчинити, щоб заслужити ці слова!»

Ох, як помалу йде поїзд!

XV

Приїхавши до Праги, Прокоп негайно подався на квартиру до Томеша. Біля Музею зупинився. «Ат, чорт, де ж, власне, живе Томеш? Я йшов... так, я йшов тоді, тремтячи від гарячки, повз Музей; але звідкіля? З якої вулиці?» Кленучи все на світі й лютуючи, блукав Прокоп біля Музею, шукаючи відповідного напрямку; але нічого не пригадав і подався до відділу довідок поліційної управи. «Їржі Томеш,— листав у книгах за-порошений чиновник,— інженер Їржі Томеш, ось, будь ласка, Сміхов, вулиця така й така». Як видно, це була стара адреса. Одначе Прокоп помчав на Сміхов, на вказану вулицю. Двірник лише покрутив головою на запитання про Їржі Томеша. Той справді тут мешкав, але понад рік тому, а тепер де він живе,— ніхто не знає; між іншим, він залишив тут по собі чимало боргів.

Пригнічений до краю, Прокоп зайшов до якоїсь кав'ярні. «КРАКАТИТ» упало йому в очі на зворотній сторінці газети. «Просимо інж. П. повідомити свою

адресу. Карсон, гол. поштамт». Ну, напевне той Карсон щось знає про Томеша; вони, мабуть, підтримують між собою зв'язок. «Гаразд. Напишу листа: «Карсон, головний поштамт. Прийдіть завтра опівдні до такої й такої кав'ярні. Инж. Прокоп».

Тільки-но він це написав, як йому набігала нова думка: «Борги!» І він негайно помчав до суду, в відділ розшуків. Там дуже добре знали адресу пана Томеша; ціла купа невручених повісток, судових виконавчих листів тощо, але, здається, цей Томеш зник без сліду, не сказавши нікому про місце свого перебування. Але Прокоп кинувся за останньою адресою. Двірничка за щедру винагороду вмить упізнала Прокопа, хоч він лише раз тут переночував, і напалась на Томеша, що той шахрай і пройдисвіт; тоді ж таки вночі він і поїхав, залишивши їй, двірничці, доглядати Прокопа; вона тричі приходила нагору до нього спитатись, чи не треба чого, але Прокоп усе спав і крізь сон говорив, а потім, пополудні, зник. А де Томеш тепер, невідомо. Він тоді поїхав, усе залишивши, і ще й досі не повернувся. Тільки прислав грошей звідкись із-за кордону, але вже знову винен за квартал. Мабуть, продадуть його манатки з аукціону, як не зголоситься до кінця місяця. Кажуть, наробив боргів більше як на чверть мільйона і втік.

Прокоп влаштував цій чудесній жінці перехресний допит: чи не відомо їй чого-небудь про одну даму, яка, видно, мала стосунки з паном Томешем; хто сюди заходив та таке інше. Двірничка нічого не знала; щодо жінок, то їх сюди вчашало до двадцяти, ті з вуалю на обличчі, ті розмальовані — всілякі. Був сором на всю вулицю.

Тоді Прокоп заплатив їй за квартал своїми грішми і дістав ключ від Томешової квартири.

В квартирі відчувалась затхлість занедбаного, давно занедбаного приміщення. Тільки тепер Прокоп звернув увагу на дивну розкіш кімнати, де він боровся з гарячкою. Всюди перські килими та бухарські чи ще якісь подушки, на стінах зображення голих жінок та гобелени. Схід, європейські шкіряні крісла, туалетний столик субретки й ванна фешенебельної повії, суміш пишноти й несмаку, розпусти й ледарства. І тут, серед цієї мерзоти, стояла вона тоді, притискаючи до грудей пакунок, утупивши свої чисті,

повні горя очі, в землю чи піднявши їх із відважною, чистою довірою... «Боже, що вона подумала про мене, зустрівши мене в цьому вертепі?.. Я мушу знайти її, хоча б... хоча б для того, щоб повернути їй гроші. Навіть якщо й не ради чогось більшого... Її просто треба знайти!»

«Це легко сказати, але як? — Прокоп кусав губи, уперто розмірковуючи.— Коли б хоч знав, де шукати Ірку»,— подумав він. Нарешті побачив стос кореспонденції, що чекала тут на Томеша. Здебільшого це були, як видно, ділові листи, мабуть, самі рахунки. Потім кілька приватних листів, він крутив їх у руках і роздивлявся. Можливо, в котромусь із них є певний слід, адреса або щось інше, що вивело б на стежку до нього... або до неї! Він геройськи перемагав спокусу розпечатати хоч одного листа; але він був такий самотній за цими брудними вікнами, і все так дихало тут якоюсь розпустою й ганебною таємницею, що, квапливо відкинувши всі вагання, Прокоп почав розривати конверти й читати листа за листом. Рахунки за перські килими, за квіти, за три друкарські машинки, вельми настійні нагадування викупити речі, здані на комісію, якісь загадкові операції, що стосувалися коней, чужоземної валюти, двадцяти вагонів дров десь біля Кремниці. Прокоп не вірив своїм очам. Судячи з цих паперів, Томеш був або великий контрабандист, або агент по продажу перських килимів, чи, може, спекулянт валютою, а найшвидше — все разом; крім того, він торгував автомобілями, конторськими меблями і, очевидно, всім на світі. В одному листі йшла мова про якісь два мільйони, а другий, брудний, написаний олівцем, погрожував судом за те, що Томеш виманив в його автора старовинну коштовність. Загалом все це було схоже на довгу низку шахрайств, зловживань довірою, підробок експортних документів та інших злочинів, наскільки Прокоп узагалі міг зрозуміти; просто дивно, як це все досі не викрилось. Один адвокат коротко повідомляв, що така й така фірма подала карний позов за розтрату сорока тисяч крон; нехай Томеш у власних інтересах зайде до канцелярії тощо.

Прокоп жажнувся: коли все це викриється, куди долетять бризки цього неймовірного бруду? Він згадав тиху господу в Тиниці і ту, що колись стояла тут з розпачливим наміром врятувати цю людину. І, склавши всі

ділові кореспонденції фірми «Томеш», він метнувся, щоб їх спалити в грубці. Там було повно попелу від спаленого паперу. Очевидно, Томеш уже в такий спосіб спрощував стосунки перед від'їздом.

А втім це були тільки ділові папери. Залишається ще кілька цілком приватних листів, написаних витонченим почерком і вбогими кривульками, і над ними Прокоп вагається знову, весь паленіючи. Сто чортів, що ж робити? Задиhaючись від сорому, він квапливо став розпечатувати конверти. Тут кілька липких інтимностей: «котику, пригадую тебе, коли ж нове побачення...» тощо. Якась Анна Хвалова із зворушливими правописними помилками повідомляє, що Єнічек умер «від кору». А тут хтось звертає увагу на те, що знає про нього «дещо таке, чим би зацікавилась поліція», але згоден поговорити з ним, і що «пан Томеш розуміє, напевне, чого варта така делікатність»; далі натяк на «той дім по Бржет, вул., пан Томеш здогадується, кого там шукати, щоб усе було в секреті». Далі знов про якусь торгову операцію, продані векселі; стоїть підпис: «Твоя Ружа». Та ж Ружа повідомляє, що її чоловік від'їхав. Той же почерк, що й у першому листі; послання з курорту: самі коров'ячі сантименти, невтримна еротика перезрілої гладкої блондинки, підсолоджена ахами, докорами, слівцями «коханий котику», «дикунчику» та іншою гидотою. Прокопа занудило від цього всього. Лист по-німецькому, підпис — літера «G», продаж валюти — «продай ті папери, erwarte Dich, P. S. Achtung, K. aus Hamburg eingetroffen»¹. Те ж саме «G» під квапливим, обуреним листом, крижане звертання на ви: «Поверніть ті десять тисяч, sonst wird K. dahinterkommen»². Гм! Прокопові до смерті гидко вникати в цю напахнену півтму спідничних справ, але спинятися пізно. Нарешті чотири листи підписані ініціалом М., листи слізні, гарячкові, болючі, з них віяла пристрасна, тяжка історія якогось сліпого, безтямного, рабського кохання. Були тут розпачливі просьби, приниження, божевільні докори, жакливе нав'язування і ще страшніше самокатування; згадка про дітей, про чоловіка, пропозиція нової позички, неясні натяки і над усе очевидно страждання

¹ Чекаю тебе, постскриптур: стережися, К. приїхав з Гамбурга (нім.).

² Або К. про все здогадається (нім.).

жінки охопленої сліпою жагою. То це така в неї сестра! Прокопові здавалось, ніби він бачить перед собою глузливі й жорстокі губи, колючий погляд, повне пиhi, самовпевненості та самозакоханості обличчя Томеша: так би й ударив кулаком. Проте все це ні до чого. Нещасне кохання цієї жінки ні слова не сказало йому про... ту другу, чийого ймення він ще й досі не знає і яку йому треба розшукати.

Нема іншої ради, як знайти Томеша.

XVI

Знайти Томеша,— люди добрі, ніби це так легко! Прокоп знову провів генеральний трус у помешканні, по шафах, шухлядках, і, крім старих рахунків та любовних листів, фотографій та іншого парубоцького мотлоху, не знайшов нічого, що допомогло б натрапити на Томешів слід. Ну, звичайно, хто має стільки гріхів за собою, той знайде спосіб щезнути зовсім!

Прокоп іще раз допитав двірничку, та хоча й почув силу-силенну всяких історій, проте ніщо не навело його на слід. Тоді він звернувся до домовласника, щоб той сказав, звідкіль же Томеш прислав ті гроші. Довелося вислухати ціле казання буркотливого й досить неприємного дідугана, що хворів на всі можливі катари й нарікав на зіпсутість нинішньої молоді. Ціною надлюдської терпеливості Прокоп довідався нарешті, що згадані гроші прислав не Томеш, а якийсь банкір на рахунок Дрезденського банку auf Befehl des Herrn Tomes¹. Тоді він побіг до адвоката, що, як вище згадано, мав до зниклого якусь справу.

Адвокат ретельно оберігав професійну таємницю, та коли Прокоп по-дурному бовкнув, що має Томешеві вручити гроші, ожив і зразу зажадав, щоб він ці гроші віддав йому. Це завдало Прокопові чимало клопоту, поки він викрутився, і навчило не питати про Томеша в людей, що мали з ним будь-які ділові стосунки.

На найближчому розі Прокоп зупинився. Що ж тепер? Залишається один Карсон. Невідома величина, що чогось хоче і щось знає. Гарзд, хай буде Карсон.

---

¹ За розпорядженням пана Томеса (нім.).

Прокоп намацав у кишені листа, якого забув послати, і подався на пошту.

Але біля поштової скриньки рука його опустилась... «Карсон, Карсон,— це так, але ж йому йдеться про щось... що також не дрібниця. Бісова личина, цей тип знає щось про кракати́т і щось надумав, але, що саме, невідомо. Чого він мене розшукує? Видно, Томеш не все знає, або не схотів продати всього, чи, може, ставить безсоромні умови, а я, йолоп, маю бути дешевший». Так воно, мабуть, і є; але — і тут Прокоп уперше жакнувся всієї ваги цієї справи — чи ж можна взагалі відкрити кому таємницю кракати́ту? Треба передусім добре знати, як з ним поводитись, для чого він і таке інше. Кракати́т, братику, це тобі не нюхальний тютюн і не дитяча присипка. А потім... потім... це, мабуть, взагалі занадто міцний тютюн для нашого світу. Уявім собі, що можна ним наробити, скажімо... на війні. Прокопові од цих роздумів аж моторошно стало. Який там чорт приніс сюди цього триклятого Карсона? Далі треба за всяку ціну перешкодити...

Прокоп так рвучко схопився за голову, що перехожі озирнулись. Боже мій, адже ж він залишив там, на Гібшмонці, нагорі, в своїй лабораторії, в порцеляновій баночці мало не сто п'ятдесят грамів кракати́ту! Та цього досить, щоб висадити в повітря цілу округу! Він просто заціпенів від жаху і помчав до трамвая, ніби ті кілька хвилин мали якесь значення. Прокоп терпів пекельні муки, покіль трамвай доволікся на другий берег Влтави. Потім щодуху побіг униз до свого барака. Двері були замкнені, і Прокоп марно шукав у кишенях чим їх відімкнути; озирнувшись у присмерку, наче злодій, він розбив шибку, відсунув засувки і вліз вікном до кімнати.

Тільки-но засвітив сірника, відразу ж побачив, що його найметодичнішим чином пограбовано. Тобто постіль та інше шмаття залишились, але пляшечки, тиглі, пробірки, колби, млинки, ступки, ложки й терези, вся його примітивна хімічна кухня, те, в чому містилися різні речовини, потрібні для спроб, на чому тільки міг бути бодай найменший наліт чи осад хімікалій,— усе зникло. Щезла також і порцелянова баночка з кракати́том. Прокоп висунув шухляду із столу: всі його записи й нотатки, до останнього папірця, щонайменша пам'ятка про його дванадцятирічні досліди — все

зникло. З підлоги навіть зішкрябано плями, сліди його праці, і навіть його робоча блуза, стара, засмальцьована одержина, і та зникла. До горла підступили сльози. «Ти глянь, глянь, що нарobili!»

Довго, до пізньої ночі, сидів він на своєму солдатському ліжку і скам'янілим поглядом дивився на спустошену лабораторію. Часом утішав себе: може, потім згадає, що протягом дванадцяти років записував до своїх блокнотів. Та коли навмання вибрав якийсь експеримент і хотів по пам'яті його повторити, не міг зрушити з місця, незважаючи на всі зусилля. Тоді він уп'явся зубами в понівечені пальці й застогнав.

Раптом він прокинувся, почувши, що в дверях обертається ключ. Уже розвидніло; до лабораторії спокійнісінько входить чужий чоловік і прямує до столу. Сідає, не скидаючи капелюха, щось мимрить і починає старанно обшкрябувати цинкову бляху на столі. Прокоп схоплюється на ліжку і скрикує:

— Гей, чого вам тут треба?

Чоловік обернувся, вкрай здивований, і мовчки вступився в Прокопа.

— Чого вам тут треба? — повторив Прокоп роздратовано.

Той ні пари з уст; до того ж іще надів пенсне і став з величезним інтересом розглядати Прокопа.

Прокоп заскреготів зубами, в ньому вже закипала міцна лайка.

Але враз чолов'яга засяяв, схопився із стільця і, здавалось, весело завихляв хвостом.

— Карсон,— квалливо відрекомендувався він і додав по-німецькому: — Боже, який я радий, що ви повернулись! Ви читали моє оголошення?

— Читав,— відповів Прокоп своєю незграбною, важкою німецькою мовою.— Що ви тут шукаєте?

— Вас,— відповів гість, щиро зраділий.— Чи знаєте ви, що я вас шукаю вже півтора місяця? Всі газети, всі детективні заклади, ха-ха, добродію! Що ви на це скажете? Боже, оце так радість! Як ся маєте? Здорові?

— Нащо ви мене обікрали? — похмуро запитав Прокоп.

— Як ви сказали, вибачте?

— Нащо ви мене обікрали?

— Та що ви, пане інженере,— так і розсипався

чолов'яга, анітрохи не образившись.— Що це ви кажете? Обікрав? Я, Карсон? Це просто чудово, ха-ха!

— Обікрали,— уперто повторив Прокоп.

— Те-те-те,— запротестував пан Карсон.— Сховав усе. Запакував. Добродію, як ви могли все тут залишити? Хтось би справді вкрав. Хіба ні? Звичайно, вкрав би. Вкрав би, продав, опублікував, еге ж? А я усе сховав, розумієте? Слово честі. Тому я вас і розшукував. Я все поверну. Тобто...— завагався він, і під скельцями окулярів блиснула сталь,— якщо будете розумні. Адже ми домовимось, так? — швидко додав він.— Вам треба домогтись ученого звання. Блискуча кар'єра. Атомні вибухи, розпад елементів, казкові речі. Наука, наука передусім! Ми дійдемо згоди, правда ж? Слово честі, одержите все назад. Так-так!

Прокоп мовчав, приголомшений цією зливою слів, тим часом як Карсон, вимахуючи руками, від радощів кружляв по лабораторії.

— Я все, все чисто зберіг,— говорив він із запалом.— Кожну трісочку з підлоги. Все розсортовано, запаковано, підписано, скріплено печатками. Ха-ха! Я міг би з цим утекти, правда ж? Але я чесний чоловік, добродію. Все поверну. Ми повинні домовитись. Спитайте про Карсона. Родом датчанин, був раніше доцентом у Копенгагені. Також творив науку, божественну науку. Як це сказав Шіллер? «*Dem einen ist sie... ist sie...*»¹. Вже й не пам'ятаю, але щось про науку. Комедія, правда? Ну, ви мені ще не дякуйте, потім. Так-так.

Хоч Прокоп і не думав дякувати, але Карсон саяв, як щасливий добродійник.

— Бувши вами, я влаштував би собі...

— А де тепер Томеш? — перебив його Прокоп.

Карсон допитливо зиркнув на нього.

— Ну,— процідив він обережно,— ми про нього дещо знаємо. Та що там,— змінив він тему розмови.— Ви влаштуєте... ви влаштуєте собі найбільшу лабораторію в світі. Найліпша апаратура. Всесвітній інститут деструктивної хімії. Маєте рацію, кафедра — дурниця. Повторювати заяложені істини, чи не так? Шко-

---

¹ Карсон намагається процитувати епіграму Ф. Шіллера «Наука»: «Для одного вона — висока, небесна богиня, для іншого — добра королева, що забезпечує його маслом».

да часу. Влаштуєтесь по-американському. Величезний інститут, армія асистентів, усе, що хочете. А про гроші вам нема чого думати. Годі! Де ви снідаєте? Я з величезною охотою запрошу вас.

— Чого ви, власне, хочете? — вирвалось у Прокопа.

Тоді Карсон сів на ліжку біля нього, жваво схопив за руку і раптом сказав зовсім іншим голосом:

— Ви можете заробити безліч мільйонів. Не лякайтесь лишень.

XVII

Прокоп приголомшено глянув на Карсона. Дивно — обличчя в того, перед цим самовдоволене, як у мопса, змінилось. Воно стало поважне, суворе, очі глибоко запали під важкими повіками і лише інколи блискали сталевим блиском.

— Не будьте дурнем,— сказав він виразно. — Продайте нам кракатиц, от і все.

— Звідкіля ви взагалі знаєте?..— пробурмотів Прокоп.

— Я все вам розповім. Слово честі, все. Пан Томеш був у нас. Привіз сто п'ятдесят грамів і формули. На жаль, він не знає, як виготовляти його. Ні він, ані наші хіміки й досі не розгадали, як можна його отримати. Тут якийсь трюк, чи ж не так?

— Так.

— Гм. Може, без вас зметикуємо?

— Не зметикуєте.

— Пан Томеш... щось знає, але робить із цього таємницю. Він працював у нас при замкнених дверях. З нього нікудишній хімік, але він хитріший за вас. Принаймні не ляпає того, що знає. Нащо ви йому розказали? Він нічого не вміє, хіба лиш циганити завдатки. Вам треба було прийти самому.

— Я його до вас не посилав,— буркнув Прокоп.

— Он як,— промовив Карсон.— Цікаво. Ваш Томеш прийшов до нас...

— Куди саме?

— До нас. На завод у Балтніні¹. Знаєте?

— Не знаю.

¹ Вигадане місто.

— Закордонне підприємство. Останнє слово техніки. Дослідна лабораторія для розробки нових вибухівок. Ми продукуємо кераніт¹, метилнітрат², жовтий порох³ і подібні речі. Переважно для армії, розумієте? Ну, то продасте нам кракатит, га?

— Ні. А Томеш і досі у вас?

— А, пан Томеш; стривайте, от була комедія. Приходить він до нас і каже: «Ось заповітна річ мого друга, геніального хіміка Прокопа. Він помер у мене на руках і при останнім зітханні довірив мені...» Хе-хе! Непогано, правда ж?

Прокоп лише криво посміхнувся.

— А Томеш і досі в Балтті?

— Стривайте. Ну, розуміється, ми його спершу затримали... як шпигуна. До нас їх пролазить сила. А той порошок, кракатит, ми дали на спробу.

— А наслідки?

Карсон звів руки до неба.

— Казкові! Божественні!

— Яка детонаційна швидкість? Яке вийшло Q? Яке t? Які показники?

Карсон опустив руки так, що аж хряснуло, і жахливо витріщив очі.

— Голубе, які там показники? Перша спроба... п'ятдесят відсотків крохмалю... Крушер розлетівся вщент; одного інженера і двох лаборантів — також на шматки. Не вірите? Спроба друга: блок Траузеля, дев'яносто відсотків вазеліну — і бабах! Покрівля — в друзки, одного робітника забито; з блоку залишився самий вугіль. Тоді за діло взялись військові. Вони сміялись... ніби ми тямимо в цьому... як сільський коваль. Ми дали їм трохи. Вони набили гарматний ствол — у суміші з розмолотим деревним вугіллям. Чудовий результат. Сім артилеристів разом з капітаном... Чиюсь ногу знайшли за три кілометри. За два дні — дванадцять убитих, ось вам показники! Ха-ха! Казково!

---

¹ Вигадана назва вибухової речовини.

² Рідка вибухова речовина, яку практично не застосовують через її нестійкість.

³ Вигадана назва вибухової речовини на противагу звичайному «чорному пороху».

Прокоп хотів щось сказати, але стримався. Дванадцять убитих за два дні, оце так!

Карсон гладив себе по колінах і весь саяв.

— На третій день ми зробили перерву. Бачте, складається погане враження, коли... багато таких випадків. Тоді ми вирішили нейтралізувати кракати... тридцять грамів кракати... в гліцерині і таке інше. Сви́ня лаборант забув трішки порошку на столі, і вночі, коли лабораторія була замкнена...

— Він вибухнув? — скрикнув Прокоп.

— Так. О десятій тридцять п'ять. Лабораторія вцент та, крім неї, поблизу ще два об'єкти... До того ж вибухнуло три тонни метилнітрату Пробста... Одне слово, близько шістдесяти вбитих. Ну, звичайно, пильне розслідування і таке інше. Виявилось, в лабораторії нікого не було, так що, як видно, вибухнуло...

— ...само собою? — мовив Прокоп, ледве дихаючи.

— Еге ж. У вас також?

Прокоп похмуро кивнув.

— От бачте,— сказав поквапливо Карсон.— Це ні до чого. Дуже небезпечна річ. Продайте його нам, і збудеться клопоту. Що б ви з ним робили?

— А що б з ним робили ви? — процідив Прокоп.

— Ми... ми б дали вже раду. Там кілька вбитих — дурниця. А от вас було б шкода.

— А кракати у порцеляновій баночці не вибухнув? — тягнув своє Прокоп, про щось міркуючи.

— Дякувати богу, ні. Де там!

— І було це вночі,— міркував далі Прокоп.

— О десятій тридцять п'ять вечора. Точно.

— І та щіпка каркати лежала на цинковій блясі,— твердив Прокоп далі.

— Вона впливу не має,— промимрив Карсон трохи збентежено, кусаючи губи, і почав ходити по лабораторії.— Це було, мабуть, тільки окислення,— спробував він зам'яти сказане.— Якийсь хімічний процес... Суміш із гліцерином також не вибухнула.

— Бо гліцерин не провідник,— пробурмотів Прокоп.— Або не може іонізувати, я не знаю.

Карсон зупинився перед ним, заклавши руки за спину.

— Ви дуже догадливі,— похвалив він.— Ви отримуєте за це багато грошей. А тут... пропадете.

— А Томеш і досі в Балтніні? — запитав Прокоп, з усієї сили намагаючись говорити байдужим тоном.

У Карсона щось блиснуло за окулярами.

— Ми його маємо на оці,— сказав він ухильно.— Але сюди він уже, напевне, не вернеться. Приїдьте до нас, коли він вам так... дуже... потрібен,— виразно промовив він.

— А де він? — уперто повторив Прокоп, показуючи цим, що інакше не говоритиме.

Карсон замахав руками, наче птах.

— Утік,— додав він, щоб Прокоп зрозумів.

— Утік?

— Випарувався. Як камфора. Погано стерегли, а він дуже хитрий. Зобов'язався одержати кракати́т. Робив спроби аж шість тижнів. Дорогенько обійшовся нам. Потім зник. Пройдисвіт. Мабуть, не вийшло. Не вмів нічого.

— А де він тепер?

Пан Карсон нахилився до Прокопа:

— Падлюка. Тепер пропонує кракати́т іншій державі. Та ще й до того ж украв у нас метилні́трат, сахарай. А ті попались йому на гачок. Тепер працює в них.

— Де?

— Не маю права сказати. Слово честі, не можу. Коли він утік, я поїхав — ха-ха! — відвідати вашу могилу. Пієтет, правда? Геніальний хімік, і ніхто його тут не знає. Мав я що робити? Мусив, як дурень, оголошення надрукувати. І, розуміється, на це звернули увагу, ті, інші. Ясно? Ви зрозуміли мене?

— Ні.

— Ну, тоді підійдіть погляньте,— сказав Карсон і жваво попрямував до протилежної стіни.— Ось,— мовив він і постукав по дошці.

— Що це?

— Куля. Хтось тут був.

— А хто в нього стріляв?

— Хто ж, як не я? Коли б ви лізли у вікно тижнів зо два тому, вас би хтось несхибно взяв на мушку.

— Хто?

— Байдуже хто. Та чи інша держава. Сюди, лебедику, добивались представники дуже великих держав. А ви тим часом десь — хе-хе — рибу вудили, так? Чудовий хлопець! Але послушайте, дорогий мій,— сказав він раптом стурбовано,— краще не ходіть самі. Ніколи і ніде, розумієте?

— Дурниця.

— Стривайте! Це не якісь там гренадери. Вельми непомітні люди. Тепер це робиться... надзвичайно делікатно.— Карсон зупинився біля вікна і затарабанив по шибці.— Ви й уявити собі не можете, скільки я одержав листів на своє оголошення. Зголосилось аж шість Прокопів... А йдіть-но швидше — погляньте!

Прокоп підійшов до вікна.

— Що це?

Пан Карсон показав куцим пальцем на шлях. Там на велосипеді петляв якийсь молодий хлопець; він з усієї сили намагавсь утримати рівновагу, але колеса виявляли впертий нахил їхати в іншому напрямі. Карсон запитливо глянув на Прокопа.

— Мабуть, учиться їздити,— непевно сказав Прокоп.

— Страшенне вайло, правда ж? — зауважив пан Карсон і відчинив вікно.— Бобе!

Юнак зупинився мов укопаний:

— Yessr¹.

— Go to the town for our car!²

— Yessr!

І, сівши на веломашину, молодий велосипедист помчав до міста.

Карсон одвернувся від вікна.

— Ірландець. Дуже спритний хлопець. Що я хотів сказати? Ага, так ось, зголосилось до мене аж шість Прокопів... зустрічі в різних місцях і саме вночі. Не жарти, га? Прочитайте, оцей лист.

— «Прийдіть завтра о десятій вечора до моєї лабораторії. Инж. Прокоп»,— прочитав Прокоп, як уві сні.— Але ж це... мало... не мій почерк!

— От бачите,— посміхнувся Карсон.— Тут, лебедіку, гарячий ґрунт. Продайте все, щоб мати спокій!

Прокоп заперечливо крутив головою.

Карсон поглянув на нього важким, невідчепним поглядом.

— Можете просити... скажімо... двадцять мільйонів. Продайте нам кракатит.

— Ні.

— Ми все повернемо вам. І заплатимо двадцять мільйонів. Слухайте, продайте ж бо.

---

¹ Так, сер (yes, sir)! (Англ.)

² Ідьте в місто по наш автомобіль! (Англ.)

— Ні,— похмуро сказав Прокоп.— Не хочу мати нічого спільного з вашими війнами. Не хочу!

— А що ж ви тут маєте? Геніальний хімік, а живе в... дощаній будці. Співвітчизники! У великих людей нема співвітчизників. Я це знаю. Не дивіться ні на що. Продайте, і...

— Не хочу.

Карсон заклав руки в кишені й позіхнув.

— Війни! Гадаєте, забороните їх? Пже! Продайте і не турбуйтеся ні про що. Ви вчений... що вам до всього іншого? Війни! Не будьте смішним. Покіль у людей є нігті й зуби...

— Не продам,— сказав Прокоп крізь зуби.

Карсон знизав плечима.

— Як хочете. Винайдемо й самі. Або винайде Томеш. От і все.

З хвилину було тихо.

— Мені все одно,— озвався Карсон.— Коли для вас так буде краще, їдьмо з цим до Франції, Англії, куди хочете, навіть до Китаю. Ми обидва, розумієте? Тут нам ніхто не заплатить. Ви були б ослом, якби згоднісь продати його за двадцять мільйонів. Покладіться на Карсона. Добре?

Прокоп рішуче захитав головою.

— Характер! — скрикнув Карсон схвально.— Шаную! Це мені дуже подобається. Послухайте, що я вам скажу. Тільки це буде таємниця. Дайте руку.

— Мені не треба ваших таємниць,— буркнув Прокоп.

— Браво. Скромна людина. Мого типу, добродію.

XVIII

Карсон сів і закурив дуже грубу сигару, а потім глибоко замислився.

— Гм... — сказав він трохи перегодя.— Отож він і у вас вибухнув? Коли це було? Дата?

— ...не пам'ятаю вже.

— А день який був?

— Не пам'ятаю. Здається, через два дні після неділі.

— Тобто у вівторок. А в який час?

— Десь... по десятій вечора.

— Правильно,— Карсон замислено випустив дим.— У нас воно вперше вибухнуло, як ви зволили висловитись «само по собі»... у вівторок, о десятій тридцять п'ять. Ви щось бачили при цьому?

— Ні. Я спав.

— Ага. Він вибухає ще й у п'ятницю, десь о пів на одинадцятку. У вівторок і в п'ятницю. Ми вже випробували,— пояснив він у відповідь на здивований Прокопів погляд.— Ми залишили міліграм кракатику й пильнували його вдень і вночі. Вибухнув він у вівторок і п'ятницю о пів на одинадцятку. Сім разів. А раз також і в понеділок, о десятій двадцять дев'ять. Ось як.

Прокоп лише тихо жахався.

— Пробігає по кракатику така блакитна іскра,— додав Карсон замислено,— і він раптом вибухає.

Було так тихо, що Прокоп чув цокання Карсонового годинника.

— Так-то,— зітхнув Карсон і почав розпачливо куводити щітку рудої чуприни.

— Що це значить? — запитав Прокоп.

Пан Карсон лише здвигнув плечима.

— А що ви тоді подумали, коли у вас «само по собі» вибухнуло? Ну?

— Нічого,— ухильно відповів Прокоп.— Я ще не задумувався над цим... як слід.

Карсон щось незадоволено пробурмотів.

— Себто,— поправився Прокоп,— тоді мені спало на думку, що це... мабуть... від електромагнітних хвиль.

— Ага. Від електромагнітних хвиль. Ми теж так гадали. Чудова думка, але безглузда. На жаль, абсолютно безглузда. Ось що.

Прокоп зовсім розгубився.

— По-перше,— міркував Карсон,— радіохвилі поширюються не тільки у вівторки й п'ятниці о пів на одинадцятку, так? А по-друге, лебедику, ви думаєте, що ми не перевірили негайно їхнього впливу: коротких, довгих — усіх можливих. І ваш кракатику і на стілечки не реагував на них,— показав він на нігті щось дуже незначне.— Але у вівторок і п'ятницю о пів на одинадцятку... йому заманеться, і він вибухає «сам по собі». І знаєте, що це?

Прокоп, звичайно, не знав.

— А ось що. З певного часу... мабуть, уже з півроку чи близько того... всі європейські станції радіо-

телеграфу мають жахливу халепу. Щось перешкоджає передачам. Цілком регулярно. І випадково... щоразу у вівторок і п'ятницю о пів на одинадцятую вечора. Що ви на це скажете?

Прокоп не сказав нічого, лише потер лоба.

— Еге ж, у вівторок і п'ятницю. Це зветься «забивати хвили». Почне телеграфістам тріщати у вуха, і готово; хлопці від цього мало не казяться. Прикро, еге ж? — Карсон зняв окуляри й почав їх ретельно протирати. — Спершу... спершу вони гадали, що то якісь магнітні бурі, чи що. Та коли помітили, що це трапляється регулярно... у вівторки та п'ятниці... Одне слово, «Марконі», ТСФ¹, «Трансрадіо» і деякі міністерства — пошти, військовоморських сил, торгівлі, внутрішніх справ і, не знаю, які там ще, — пообіцяли двадцять тисяч фунтів тому, хто з'ясує причину. — Карсон надів знову окуляри і весело поглянув на Прокопа. — Гадають, існує якась нелегальна станція, яка бавиться тим, що у вівторки і п'ятниці забиває передачі. Дурниці, правда? Щоб приватна станція жартома кидала на вітер щонайменше сто кіловат! — Карсон аж сплюнув.

— У вівторки і п'ятниці, — озвався Прокоп, — отже, одночасно... хвилина в хвилину.

— Дивно, еге ж? — усміхнувся іронічно Карсон. — У мене це все записано: у вівторок дня такого й такого, о десятій тридцять п'ять і кілька секунд перервано передачі на всіх станціях, від Ревеля і далі. А в нас у цю саму мить «сама по собі», як ви зволите казати, вибухає певна частка вашого кракатику. Га? Що? Те ж саме і в наступну п'ятницю о десятій двадцять сім і кілька секунд — порушення передач і вибух. І знов у вівторок і п'ятницю те ж саме. І так далі. Винятком було, ніби понад програму, те, що таке порушення трапилось у понеділок, о десятій двадцять дев'ять і тридцять секунд. Вибух секунда в секунду. Вісім разів з восьми випадків. Жарти, га? Що ви про це гадаєте?

— Н.. не знаю, — пробурмотів Прокоп.

— Ну, тоді ще одне, — промовив Карсон, подумавши трохи. — Томеш у нас працював. Він нічого не вміє, але щось знає. Так ось він сказав поставити до лабораторії генератор високої частоти і замкнув у нас перед носом двері. Босяцюга. Скільки живу, я ніколи ще не чув,

¹ Французька радіостанція.

щоб у галузі звичайної хімії можна було використувати машини високої частоти. Що ви на це скажете?

— Ну... звичайно,— ухильно відповів Прокоп, неспокійно поглядаючи на свій власний новий агрегат, поставлений в кутку.

Карсон перехопив його погляд.

— Гм,— промовив,— ви також маєте цю забавку, так? Чудовий трансформатор. Скільки коштує?

Прокоп спохмурнів, а Карсон засяяв.

— Так-от, я гадаю,— провадив він з усе більшим задоволенням,— що це було б чудово, коли б удалося, ну, хоча б при допомозі високочастотного струму... в магнітному полі або якось інакше... розгойдати, розхитати внутрішню структуру якої-небудь речовини так, щоб досить було з відстані вплинути... якимись хвилями... розрядами... осциляцією чи біс його відає чим, щоб ця речовина розпалась, га? Бах! З відстані! Що ви на це скажете?

Прокоп не промовив ні слова, а Карсон, посмоктуючи з насолодою сигару, поїдав його очима.

— Я не електрик, розумієте? — знову почав він.— Мені пояснив це один учений, але хай я провалюсь крізь землю, коли що-небудь зрозумів. Цей тип засипав мене всілякими електронами, іонами, елементарними квантами і хтозна-чим; нарешті це наукове світило визнало, що то взагалі річ неможлива. Друже, а ви здійснили те, що, на думку світових авторитетів, неможливе! Я сам собі це витлумачив,— вів далі Карсон,— але так, по-дилетантському. Ну, припустімо, комусь спало на думку зробити нетривку сполуку... якоїсь солі свинцю. І ось ця сіль — дуже неслухняна, ніяк не хоче вступати в реакцію. Наш хімік пробує все можливе, як божевільний; і враз, припустімо, згадує: в січневому номері «The Chemist» ішла мова про те, що саме ця флегматична сіль є чудовий когерер... детектор для електромагнітних хвиль. Тоді в нього з'являється безглузда й геніальна ідея, що, мабуть, можна цю прокляту сіль електромагнітними хвилями активізувати, га? Збурити її, розворушити, струснути, як перину, так? Еге ж, найкращі думки приходять з глупоти. І от він дістає такого собі кумедного трансформатора й береться до діла; як він там чаклував,— це поки що його таємниця, але врешті... дістав шукану сполуку. Побий мене бог, дістав. Швидше всього —

осциляцією. Чоловіче, я, здається, буду змушений під старість учити фізику. Мабуть, я верзу казна-що, еге ж?

Прокоп бурмотів щось зовсім незрозуміле.

— Дарма,— задоволено вів далі Карсон.— Проте сполука вийшла тривка; хоча й дурний я, але уявляю, що нова сполука набула якоїсь електромагнітної структури, чи що. І коли порушити ту структуру, то сіль розпадається, так? На щастя, майже десять тисяч офіційних радіостанцій і кілька сот підпільних підтримують у нашій атмосфері такий електромагнітний клімат, таку гм... гм... осциляційну ванну, що якраз підходить для цієї структури. Тому вона й тривка.

Карсон трохи замислився.

— А тепер,— почав він знову,— тепер уявіть собі, що якийсь диявол чи негідник має засоби цілковито перервати електромагнітні хвилі. Просто їх забивати абощо. Уявіть собі, що — бозна для чого — провадить він це регулярно щовівторка і щоп'ятниці, о пів на одинадцяту ночі. В ту ж хвилину й секунду відбувається якийсь процес і в нашій... лабільній сполуці, якщо тільки вона не ізольована... ну хоча б у порцеляновій баночці. Щось у ній порушується... щось лопається, і вона... вона...

— ...розпадається! — вигукнув Прокоп.

— Авжеж. Розпадається. Вибухає. Цікаво, правда? Один учений пояснював мені... Грім його побий, що він казав? Ніби, ніби...

Прокоп скочив і схопив Карсона за пальто.

— Слухайте! — вигукнув він страшенно схвилювано.— Тоді виходить... якщо кракатит розтрусити тут, або деінде, просто по землі...

— ...тоді все в найближчий вівторок або п'ятницю о пів на одинадцяту злетить у повітря. Ой, що ви, не задушіть мене!

Прокоп пустив Карсона і заметався по кімнаті, кусаючи від жаху пальці.

— Це ясно, це ясно! Кракатит ніхто не буде виріб...

— Крім Томеша,— іронічно докинув Карсон.

— Ет, відчепіться,— одрубав Прокоп.— Цей ні до чого не додумается.

— Ну,— засумнівався Карсон,— я не знаю, скільки ви перед ним вибовкали.

Прокоп став як укопаний.

— Уявіть собі,— гарячково заговорив він,— уявіть

собі в-в-війну... Хто має в руках кракратит, той може... може... коли захоче...

— Покіль що лише у вівторок і п'ятницю...

— ...висадити в повітря... цілі міста... армії... все! Досить... досить лише розтрусити... Ви можете собі це уявити?

— Можу! Чудово!

— А тому... в інтересах людства... ніколи... не дам ніколи!..

— В інтересах людства,— буркнув Карсон.— Ви знаєте, в інтересах людства найголовніше було б натрапити на слід тієї... тієї...

— Чого?

— Тієї проклятої станції анархістів.

ХІХ

— Отже, ви гадаєте,— сказав, затинаючись, Проккоп,— що..: що можливо...

— Отже, ми знаємо,— перебив його Карсон,— що є на світі невідомі передавальні й приймальні станції. Що вони регулярно щовівторка і щоп'ятниці передають — тільки не побажання на добраніч. Що вони володіють не відомими нам силами: розрядами, осциляцією, іскрами, промінням або якимсь іншим бісом, якого не можна впіймати. Чи, може, якими антихвилями, антиколиваннями або, як там його лихої години звати, чимсь таким, що просто перериває або стирає наші хвилі, розумієте? — Карсон окинув поглядом лабораторію.— Ага,— сказав він,— ухопивши грудку крейди.— Можливо, так,— вів далі, виводячи на підлозі стрілку довжиною з півліктя,— або так,— він замалював крейдою всю мостину і послиненим пальцем провів посередині темну риску.— Так або так, розумієте? Позитивно, або негативно. Або вони посиляють якісь нові хвилі в наше середовище, або кидають у наскрізь пронизану радіохвилями атмосферу штучні паузи, розумієте? Можна діяти обома способами... не піддаючись нашому контролю, і обидва ці способи — з технічного й фізичного погляду — цілковита загадка. Прокляття! — розлютився раптом Карсон і жбурнув крейдою так, що вона розлетілась на друзки.— Це вже занадто! Посилати таємні депеші загадковому

адресатові не відомими нам засобами! Хто це робить? Як ви гадаєте?

— Може, марсіяни? — спробував пожартувати Прокоп, хоч насправді йому було не до жартів.

Карсон кровожерно глянув на нього, а потім заіржав прямо-таки як кінь.

— Припустімо, що марсіяни. Чудово! Можна припустити. Але що, як це робить хтось на землі? Якась земна сила розсилає свої таємні інструкції? Можливо, має вона дуже поважні причини уникати людського контролю. Можливо, є якийсь міжнародний орган чи організація або чортзна там що, які мають у своєму розпорядженні невідомі сили, таємні станції і таке інше. В кожному разі людство має право цікавитись тими таємними депешами. Навіть якщо вони з пекла чи з Марса. Це просто... викликає інтерес у людського суспільства. Як ви догадуєтесь... це, мабуть, не радіопередачі про Червону Шапочку. Так?

Карсон забігав по кімнаті.

— Насамперед,— міркував він уголос,— ця станція лежить десь у центрі Європи. Приблизно в центрі цих порушень, так? Вона відносно слабка, бо передає тільки вночі. Тим гірше... радіостанцію Ейфелевої башти чи Науена знайти легко, так? Боже! — скрикнув він раптом і зупинився як прибитий,— уявіть собі, що в самім серці Європи існує і готується щось дивне. Це «щось» розгалужене, має своє керівництво, воно підтримує таємні зв'язки, має технічні, не відомі нам засоби, таємні сили і, щоб ви знали,— заревів Карсон,— має й кракати! Ось що!

Прокоп схопився, мов ужалений.

— Як же це?

— А так,— кракати, та й годі. Дев'яносто і тридцять п'ять сотих грама. Все, що у нас залишилось.

— Що ж ви з ним робили? — розлютився Прокоп.

— Спроби. Ми берегли його, нач... наче якусь реліквію. Та одного вечора...

— Що?

— Він зник. Разом з порцеляною баночкою.

— Украдено?

— Так.

— Але хто, хто вкрав?

— Очевидно, марсіяни,— оскірівся пан Карсон.— На жаль, при допомозі одного земного лаборанта,

що також пропав. Звичайно, з порцеляновою баночкою.

— Коли це сталося?

— Саме перед тим як мене мали послати по вас. Освічена людина. Саксонець. І порошинки не залишив. Так-от, я задля цього й приїхав.

— І ви гадаєте, що він попав у руки тих... тих, невідомих?

Карсон тільки пирхнув.

— Звідки ви це знаєте?

— Запевняю вас. Послухайте,— сказав Карсон, похитуючись на своїх кучих ніжках,— хіба я схожий на боягуза?

— Ні-ні.

— Так ось я вам скажу, що від цього мені страшно. Слово честі, я дуже боюсь. Кракатит... це ж страхіття, а та невідома станція — ще гірше. Та коли те й друге дістанеться в одні руки, тоді... до побачення. Тоді Карсон пакує свою валіжку і їде до тасманських лоджерів. Розумієте, мені б не хотілось побачити кінець Європи.

Прокоп стискав руки коліними.

— Боже, боже,— шепотів він.

— Авжеж,— вів далі Карсон.— Мене лише дивує, що й досі не висаджено в повітря чогось солідного. Досить натиснути якусь кнопку — і десь, за кілька тисяч кілометрів, бабах — і готово. Чого вони чекають?

— Це ясно,— озвався гарячково Прокоп,— кракатит не можна випускати з рук. А Томеш, Томешеві треба перешкодити...

— Пан Томеш,— швидко докинув Карсон,— продасть кракатит хоч самому дияволу, аби тільки той заплатив. Тепер пан Томеш — одна з найбільших небезпек у світі.

— Хай йому чорт,— буркнув Прокоп розпачливо,— що ж тоді робити?

Карсон витримав довгу паузу.

— Ясна річ,— сказав він нарешті,— кракатит треба віддати.

— Ні-ні! Ніколи!

— Продайте його. Хоч би тому, що він — ключ до розшифрування. Тепер саме час, добродію! Віддайте його, кому хочете, тільки без усяких церемоній. Віддайте його швейцарцям, Товариству старих панн або чор-

товій бабусі. Вони ще над ним посидять з півроку, поки зрозуміють, що ви не божевільний. Або віддайте його нам. У Балтїні вже поставлено приймальний апарат. Уявіть собі... безмежно швидкі вибухи мікроскопічних часток вашого кракратиту. Запалювачем є невідомі хвилі. Досить тільки ввімкнути, і пішло: трр-та-та, трр-трр-та. Залишається розшифрувати, і все готово. Треба мати лише кракратит!

— Не віддам,— сказав Прокоп, облитий холодним потом.— Я вам не вірю. Ви вироблятимете його для себе.

У Карсона смикнулись кутики губів.

— Ну,— сказав він,— коли вам ідеться лише про це, то... ми можемо скликати для цього Лігу націй, Всесвітній поштовий союз, конгрес євхаристичної церкви або чортів з Люцифером на чолі. Аби душа мала спокій. Я датчанин і чхаю на політику. Ось що! А ви віддасте кракратит у руки міжнародної комісії. Що з вами?

— Я... я довго хворів...— промовив Прокоп, смертельно бліднучи.— Мені... і досі... погано... І... два дні я вже нічого не їв.

— Кволість,— сказав Карсон, підсівши до нього і обійнявши.— Це швидко минеться. Ви поїдете до Балтїна. Там дуже здоровий клімат. А потім зможете поїхати до Томеша. У вас буде грошей, як того сміття. Ви будете великою персоною. Ну?

— Хай так,— прошепотів Прокоп, як мале дитя, даючи себе заколисати.

— Так, так. Надмірне напруження. Це нічого. Головне... головне — прийдешнє. Голубе, ви, мабуть, набралися в житті лиха, правда ж? Ви молодець. Здається, вам уже краще.

Карсон замислено курив.

— Вас чекає величне майбутнє. Матимете силу грошей. Мені дасте десять відсотків, згода? Це міжнародна такса. Карсонові також потрібні гроші.

Перед баракком засурмило авто.

— Ну, добре,— зітхнув Карсон.— Ось і машина. Їдьмо.

— Куди?

— Поки що поснідати.

На другий день Прокоп прокинувся зі страшенно важкою головою і не міг спочатку зрозуміти, де він; чекав, що почує сокотання курей або голосне гавкання Гонзика. Але помалу усвідомив, що він не в Тиниці; що лежить у готелі, куди його Карсон привіз п'яного як чіп, налитого, як барило, і, як звір, ревучого; і аж тоді, коли пустив собі на голову струмінь холодної води, згадав усе вчорашнє і мало не провалився від сорому.

Вони за обідом пили, але небагато, проте обидва дуже розчервонілись і їздили потім машиною десь по Сазавських чи ще якихось лісах, щоб трохи протверезитись; Прокоп без устанку теревенив, а Карсон смоктав сигару й кивав головою.

— Ви будет великою персоною!

«Велика персона, велика персона!..» — віддавалось Прокопові як дзвін у голові. «Коли б мене отакого побачила та... з вуаллю». Він надимався перед Карсоном, мало не луснув, але той лише кивав головою, ніби китайський мандарин, і ще дужче роздмухував його ошаліле марнославство. Прокоп мало не вилетів з машини, так він гарячився; викладав, як собі уявляє все-світній інститут деструктивної хімії, соціалізм, шлюб, виховання дітей, одне слово, молот без упину. А ввечері почалося по-справжньому. Хтозна-де тільки не пили; це було страхіття. Карсон, червоний, лиснючий, у насунутому на очі капелюсі, платив за всіх незнайомих, тим часом як якісь дівчата танцювали, хтось розбивав склянки, а Прокоп, схлипуючи, сповідався перед Карсоном у своєму безумному коханні до тієї, що її не знає. При цій згадці Прокоп аж хапався за голову від сорому.

Потім його посадили в машину, а він усе кричав: «Кракатит!» Біс його зна, куди його везли: мчали по нескінченних шляхах, біля Прокопа підскакував червоний вогник, це, мабуть, Карсон курил сигару, покрикуючи: «Швидше, Боб!» Раптом на якомусь повороті попереду виринули дві сліпучі фари, кілька голосів закричало, машина смикнулась убік. Прокоп, вилетівши, ковзнув обличчям по траві і настільки отямився, що почав чути. Кілька людей люто лаялись, докоряючи одні одним за пияцтво.

Пан Карсон страшенно галасував і повторював: «Тепер треба назад»,— після чого Прокопа, що найбільше постраждав, з тисячами осторог, поклали до зустрічної машини, куди сів і Карсон, і поїхали назад, тим часом як Боб зостався біля пошкодженої машини. Напівдорозі потерпілий заходився співати й репетувати, а перед самим в'їздом у Прагу захотів пити. Мусили з ним заїжджати в кілька нічних барів, перше ніж його втихомирили.

З похмурою нехиттю розглядав Прокоп у дзеркалі своє подряпане обличчя. Від цього неприємного видовища відірвав його готельний швейцар, що, вибачаючись, приніс йому для заповнення бланк формуляру. Прокоп записав усе потрібне і гадав, що справу скінчено; та ледве швейцар прочитав його прізвище й фах, як раптом увесь засяв і попросив Прокопа нікуди не йти, бо якийсь пан із-за кордону жадав, щоб йому зателефонували, як тільки пан інженер Прокоп зволить тут зупинитись. Отже, коли пан інженер не заперечує... Пан інженер був такий сердитий сам на себе, що не заперечував би, якби навіть відтяли йому голову. Він сів і почав чекати, терпеливо зносячи головний біль. Через чверть години швейцар повернувся і подав йому картку. Там стояло:

Сер Реджіналд Карсон

Кол. Б.Н., Ч.К.А., Ч. П., Д.Н., і т. г.

Президент акц. т-ва «Марконі»

Лондон

— Нехай увійде,— сказав Прокоп, незмірно дивуючись, чому Карсон не назвав ще вчора своїх довжелезних титулів і чому сьогодні приходить з такими церемоніями. Крім того, йому трохи цікаво було знати, який вигляд у Карсона після тієї огидної ночі. Але зразу вражено витріщив очі. У двері входив зовсім не знайомий йому чоловік, на добрий лікоть вищий за вчорашнього Карсона.

— *Very glad to see you* ¹,— повагом сказав незнайомий джентльмен і вклонився так, наче був телеграфним стовпом.— *Сер Реджіналд Карсон*,— відрекомендувався він і оглянувся, шукаючи стільця.

¹ Дуже радий вас бачити (англ.).

Прокоп щось буркнув і запросив його сісти. Джен- тльмен сів, зігнувшись під прямим кутом, і почав стягу- вати чудові замшєві рукавички. Був то дуже висо- кий і незмірно бундючний пан з конячим обличчям і різкими рисами; на галстуку величезний індійський опал, на золотім ланцюжку антична камея, величезні ноги, як у гравців у гольф, одне слово, справжній то- бі лорд. Прокоп онімів.

— Так, прошу вас,— озвався він нарешті, коли мов- чанка затяглась надто довго.

Джентльмен, як видно, не поспішав.

— Ви, напевне,— почав він по-англійському,— на- певне, здивувались, коли прочитали в газетах мої ого- лошення. Гадаю, ви — інженер Прокоп, автор вельми цікавих статей про вибухові речовини.

Прокоп мовчки кивнув головою.

— Дуже радий,— сказав сер Карсон, не поспішаю- чи.— Я вас шукав у певній науковій справі, дуже ці- кавій і практично важливій для нашого акційного товариства «Марконі», головою якого я маю честь бути; так само, як і для Міжнародної спілки бездротового телеграфу, що виявила мені незаслужену честь, обра- вши мене генеральним секретарем. Напевне, ви дивує- тесь,— провадив він, зовсім не втомившись від такої довгої фрази,— що ці поважні товариства послали ме- не до вас, хоча ваші видатні праці належать до зовсім іншої галузі. Дозвольте? — І по цих словах Карсон відкрив свій портфель з крокодилової шкіри, вийняв звідти якісь папери, блокнот і золотого олівця.

— Ось уже мало не дев'ять місяців,— почав він по- волі, надівши золоте пенсне, щоб подивитись у свої папери,— європейські радіостанції констатують...

— Пробачте,— перебив його Прокоп,— то ці оголо- шення давали ви?

— Авжеж. Так-от, констатують регулярні порушен- ня...

— ...щовівторка і щоп'ятниці, знаю. Хто вам сказав про кракатиц?

— Я б до цього й сам дійшов,— промовив шанов- ний лорд трохи докірливо.— Гаразд, пропустимо деякі деталі; гадаю, ви певною мірою поінформовані про наші труднощі і... про... е...

— ...про світову конспірацію, так?

Сер Реджіналд Карсон вирячив блідо-блакитні очі.

— Перепрошую. Про яку конспірацію?

— Ну, про ті загадкові нічні передачі, про таємну організацію, що їх...

Сер Реджіналд Карсон зупинив його.

— Фантазія,— сказав він із жалем,— чиста фантазія. Я знаю, на це натякнули навіть у «Дейлі Ньюс», коли наше товариство призначило досить значну винагороду...

— ...знаю,— швидко промовив Прокоп, боячись, як би неквапливий лорд не почав розповідати про винагороди.

— Так. Чиста нісенітниця. Справа має лише ділове підґрунтя. Хтось зацікавлений у тому, щоб довести ненадійність наших станцій, розумієте? Хтось хоче підірвати довіру громадськості. На жаль, наші приймачі і е... когерери не можуть розкрити природи цих особливих хвиль, які є причиною порушень. А оскільки ми дістали відомості, що ви володієте якимись субстанціями чи хімікаліями, що дуже чутливо реагують на ці порушення...

— Від кого ви дістали відомості?

— Від нашого співпрацівника, містера... е... містера Томеса. Містер Томес, так? — Неквапливий джентльмен знайшов у своїх паперах якогось листа.— «Dear Sir¹,— читав він з якимсь зусиллям,— побачивши в газетах оголошення про винагороду...» і т. д. «Через те, що я зараз не можу покинути Балттїна, де працюю над певним винаходом, а ця справа занадто важлива, щоб її викладати в листі,— прошу розшукати у Празі мого приятеля і довгорічного співробітника інж. Прокопа, в якого є нововідкрита речовина, кракати́т, тетраргон одної з солей свинцю, синтез якого провадиться під специфічним впливом високочастотного струму. Як показують експерименти, кракати́т реагує на невідомі хвилі сильним вибухом, із чого випливає велике його значення для дослідження вищезгаданих хвиль. З огляду на важливість справи, гадаю — за себе і за свого приятеля,— що оголошена винагорода буде значно підви... підвище...» — Сер Карсон закашлявся.— Оце й усе,— сказав він.— Про винагороду поговоримо окремо. Підписано: містер Томес, Балттїн.

---

¹ Шановний пане (англ.).

— Гм,— гмукнув Прокоп, охоплений серйозною підозрою,— невже такої приватної... непевної... фантастичної звістки досить для товариства «Марконі»?

— Beg your pardon ¹,— перебив довготелесий пан.— Ми, звичайно, маємо чимало точних відомостей про певні досліди у Балттіні...

— Ага. Від одного лаборанта саксонця, еге ж?

— Ні, від нашого власного представника. Зараз вам прочитаю.— Сер Карсон почав знову порпатись у своїх паперах.— Ось воно: «Dear Sir, тутешнім станціям і досі не вдається позбутися відомих вам перешкод. Спроби провадити передачі при підвищеній потужності нічого не дали. Я дістав секретні, але надійні відомості, що воєнний завод у Балттіні добув певну кількість якоїсь речовини...»

Хтось постукав у двері.

— Заходьте,— сказав Прокоп.

Увійшов слуга з візиткою.

— Якийсь пан просить...

На візитній картці стояло:

«Инж. Карсон. Балттін».

— Нехай увійде! — сказав Прокоп, раптом розвеселившись і незважаючи на жест протесту з боку сера Карсона.

До кімнати увійшов учорашній Карсон з невиспаним обличчям і радісно кинувся до Прокопа.

XXI

— Стривайте,— спинив його Прокоп.— Дозвольте вас познайомити: інженер Карсон, сер Реджіналд Карсон.

Сер Карсон здригнувся, але й далі сидів з незворушною гідністю, зате інженер Карсон уражено свиснув і впав на стілець, ніби йому відмовилися служити ноги. Прокоп зіперся на двері і з безмежною злотиною дивився на їх обох.

— Ну, то що буде? — спитав він нарешті.

Сер Карсон почав складати свої папери в портфель.

— Напевне,— повільно промовив він,— буде краще, якщо я навідаюсь до вас іншим разом.

---

¹ Пробачте (англ.).

— Та ні, залишайтеся,— перебив його Прокоп.— Пробачте, панове, чи не родичі ви часом?

— Ба ні,— озвався інженер Карсон.— Скоріш навпаки.

— Котрий же з вас тоді справжній Карсон?

Ніхто не відповів. Запала прикра мовчанка.

— Попросіть цього добродія,— кинув гостро сер Реджіналд,— нехай покаже свої документи.

— Залюбки,— сказав інженер Карсон,— але тільки після вас. Ось як.

— А хто з вас давав оголошення?

— Я,— промовив без вагання інженер Карсон.— Це моя ідея, добродію... І я запевняю, що навіть у нашому ділі виїжджати безкоштовно на чужих ідеях,— нечувана підлість. Отак.

— Дозвольте сказати,— звернувся сер Реджіналд до Прокопа із щирим обуренням,— це вже занадто. На що б це було схоже, коли б з'явилося ще одне оголошення з іншим прізвиськом? Я просто мусив рахуватися з фактом, що цей добродій випередив мене.

— Он як,— войовничо озвався Карсон,— і тому цей добродій присвоїв собі моє прізвисько?

— А я запевняю,— боронився сер Реджіналд,— що цей добродій зветься зовсім не Карсон.

— Як же він тоді зветься? — запитав швидко Прокоп.

— Точно не знаю,— презирливо процідив лорд.

— Карсоне,— звернувся Прокоп до інженера,— хто цей джентльмен?

— Конкурент,— мовив з гірким гумором Карсон.— Це той добродій, що хотів мене заманити фальшованими листами в різні місця. Мабуть, думав мене там познайомити з дуже милими людьми.

— З тутешньою військовою поліцією,— буркнув сер Реджіналд.

Інженер Карсон злісно блиснув очима і застерезливо кашлянув.

— Прошу про це не говорити, бо...

— Чи хочете, панове, ще щось взаємно з'ясувати? — посміхнувся Прокоп, підійшовши до дверей.

— Ні, вже нічого,— сказав поважно сер Реджіналд; він і досі не вшанував другого Карсона жодним поглядом.

— Тоді,— почав Прокоп,— передусім дякую вам за

відвідини, по-друге, я дуже радий, що кракатит у надійних руках, себто в моїх власних, бо коли б ви мали хоч найменшу надію дістати його інакше, то мене так дуже не шукали б, правда ж? Я вам дуже вдячний за цю мимовільну інформацію.

— Ще не радійте,— буркнув Карсон.— Ще залишається...

— ...він? — запитав Прокоп, показуючи на сера Реджіналда.

Карсон заперечливо покрутив головою.

— Де там! Невідомий третій.

— Пробачте,— перебив його майже ображено Прокоп,— невже ви думаєте, що я повірив чомусь із того, що ви мені вчора наплели?

Карсон із жалем знизав плечима.

— Як хочете.

— По-третє,— вів далі Прокоп,— я вас просив би сказати мені, де тепер Томеш.

— Але ж я вам пояснив,— схопився на ноги Карсон,— що не маю права сказати... Поїдете до Балттїна, тоді довідаєтесь.

— Тоді ви, сер,— звернувся він до лорда.

— Beg your pardon,— промовив довготелесий добродій,— але це я залишу при собі.

— Тоді, по-четверте, щиро вас прошу: не з'їжте тут один одного, а я тим часом піду...

— ...до поліції,— закінчив сер Реджіналд.— Вельми слушно.

— Мене тішить, що ви з цим згодні. Пробачте, я вас тут тим часом замкну.

— О, будь ласка,— сказав чемно лорд, тоді як Карсон пробував розпачливо протестувати.

З великою полегкістю Прокоп замкнув за собою двері і приставив ще до них двох коридорних, а сам помчав до найближчого поліційного відділу, бо вважав за потрібне дати туди деякі відомості. Та виявилось, що це річ зовсім не така легка, бо він нічого не міг закинути цим чужоземцям,— ні крадіжку срібних ложок, ні гру в макао. Йому важко було переконати поліційного чиновника, що, як видно, вважав його за якогось божевільного. Нарешті,— мабуть, щоб відчепитися,— він дав Прокопові якогось детектива, чолові'ягу вельми підтоптаного і мовчазного. Коли вони зайшли в готель, то застали обох слуг, які хоробро стояли на

посту серед величезного збіговиська всього персоналу. Прокоп відімкнув, і детектив, чмихнувши носом, спокійно ввійшов до кімнати. Вона була порожня. Обидва Карсони зникли.

Мовчазний суб'єкт лише зиркнув кругом і попрямував до ванни, що про неї Прокоп зовсім забув. Вікно в двір тут було відчинене навстіж, а в протилежній стіні було вибите вікно вбиральні. Мовчазний суб'єкт попрямував туди. Вихід з неї до іншого коридора був замкнений, і ключ зник. Детектив подлубав у замку відмикачкою і відімкнув: у коридорі не було нікого, лише видніли сліди ніг. Неговіркий суб'єкт замкнув усе і сказав, що пришле сюди пана комісара.

Пан комісар, дуже рухливий чоловічок, відомий криміналіст, прибув дуже швидко. Він добрих дві години випитував Прокопа, намагаючись за всяку ціну вивідати, які справи мав той з обома чужоземцями. Здавалось, йому дуже кортить заарештувати самого Прокопа, що впадав у неможливі суперечності, розповідаючи про свої контакти з Карсонами. Потім вислухав швейцара, коридорних і сказав Прокопові о шостій з'явитись до поліційної управи; а до того часу щоб краще й не виходив з готелю.

Решту дня Прокоп провів, бігаючи по кімнаті і з жахом думаючи про те, що його, мабуть, посадять до в'язниці; бо як же він зможе дати пояснення, коли про кракати́т нізащо не скаже й слова. Чортзна, як довго може тривати це ув'язнення, і замість шукати ту, незнайомку в вуалі... У Прокопа очі були повні сліз. Він почував себе таким слабим і розм'якшим, що аж засоромився. Перед шостою зібрав усю свою мужність і пішов до поліційної управи.

Його зразу ввели до кімнати з грубими килимами, шкіряними кріслами і великою коробкою сигар. (То був кабінет начальника поліції). За письмовим столом Прокоп побачив широчезну боксерську спину, схилену над паперами, спину, що з одного погляду збудила в ньому жах і покору.

— Сідайте, пане інженере! — привітно запросила спина, вимокнувши написане й повернувши до Прокопа не менш монументальне обличчя, солідно насажене на міцну шию. Могутній чолов'яга якусь мить розглядав Прокопа і сказав: — Пане інженере, я не примушу-

ватиму вас говорити мені те, що з поважних причин ви хочете залишити в таємниці. Я знаю ваші праці і гадаю, що йдеться тут про якусь вибухівку?

— Так.

— Отже, справа має велике значення... скажімо... воєнне.

— Так.

Могутній пан підвівся і, подаючи Прокопові руку, сказав:

— Я хотів лише подякувати вам, пане інженере, що ви не продали її закордонним агентам.

— Це й усе? — промовив Прокоп.

— Усе.

— А ви їх спіймали? — запитав Прокоп.

— Нащо? — засміявся начальник. Ми не маємо на це права. Поки що йдеться лише про вашу таємницю, а не про таємницю нашої армії.

Прокоп зрозумів тонкий докір і збентежився.

— Ця справа... ще не зовсім визріла.

— Вірю. Покладаюсь на вас, — сказав могутній чоловік і знову подав йому руку.

На цьому й скінчилось.

XXII

«Треба діяти методично», — вирішив Прокоп і після довгих міркувань і складання найдивовижніших планів зважився на таке.

Перш за все він через день уміщував у всіх великих газетах оголошення: «Пан Їржі Томеш. Посланець з пораненою рукою просить даму в вуалі повідомити свою адресу. Дуже важливо. Шифр — 40 000, відповідь на умовне ім'я Грегр».

Таке формулювання здалося йому дуже хитрим: щоправда, хоч і нема певності, щоб молода дама взагалі читала газети, особливо оголошення, проте хто зна? Випадковість — сила. Однак замість жаданої випадковості трапилось таке, що можна було б передбачати, але чого Прокоп не взяв до уваги. На умовне ім'я надійшла ціла купа кореспонденції: у більшості це були рахунки, нагадування, погрози і грубощі на адресу зниклого Томеша або ось такі прохання: «Нехай пан Томеш у власних інтересах вкаже свою адресу під

умовним зн.» і таке інше. Крім того, в канцелярії оголошень чекав якийсь худий чоловік; він причепився до Прокопа, коли той прийшов по листи, з запитанням, де тепер перебуває Іржі Томеш.

Прокоп на нього визвірився так, як лише дозволяли обставини, та худий панок розгорнув поліційне посвідчення і виразно порадив йому не робити дурниць. Ішлося про якусь розтрату і подібні паскудства. Прокопові вдалося переконати худого панка, що йому самому вкрай треба знати, де Томеш. Проте після цієї пригоди та по розгляді отриманої кореспонденції його сподівання на успіх оголошень дуже ослабли. Щоправда, листів надходило менше й менше, зате були вони щоразу грізніші.

Тоді Прокоп відвідав приватне розшукне бюро. Там він розповів, що шукає незнайому дівчину в вуалі і спробував її описати. Тут знайшлись охочі дістати йому секретну інформацію про неї, коли укаже її адресу або назве ім'я. Отож і звідти пішов він ні з чим.

Тоді йому сягнула геніальна думка. В конверті, з яким він не розлучався ні вдень ні вночі, було, крім дрібних інших грошей, тридцять банкнот по тисячі крон, оперезаних бандеролькою, як звичайно робиться в банках при виплаті більших сум. Правда, там не було назви банку, але дуже можливо, що дівчина взяла їх в одній з кредитних установ того ж дня, коли він, Прокоп, поїхав з ними до Тиниці. Отож досить тепер пригадати докладно дату, а потім обійти всі банки в Празі й попросити, щоб сказали йому ім'я особи, яка того дня взяла тридцять чи, може, трохи більше тисяч крон. Так, точно встановити дату; Прокоп, правда, пригадував, ніби кракатиб вибухнув у нього у вівторок, чи що (за два дні до цього була неділя чи якесь свято), отож дівчина взяла гроші, очевидно, в середу; проте щодо тижня і місяця Прокоп не був певний, це могло бути і в березні, і в лютому. Він з усієї сили намагався згадати чи вирахувати, коли це було, проте всі обчислення сходили нанівець, бо він не знав, як довго хворів. Добре, тоді напевне знають у Томешів, у Тиниці, коли він до них приїхав. І, окрилений цією надією, Прокоп послав телеграму старому лікареві Томешу: «Телеграфуйте, коли я до вас приїхав. Прокоп». Та ледве він послав телеграму, як його охопив сором, що він так негарно повівся з ними. А втім, відповідь не надходила.

Коли він хотів був уже цю надію відкинути, йому спало на думку, що цей день повинна пам'ятати Томешева двірничка. Він кинувся до неї. Але двірничка запевняла, що то було десь у суботу. Прокоп зовсім зневірився, та зненацька отримав листа, написаного крупним і акуратним почерком зразкової школярки; з листа Прокоп довідався, що він приїхав до Тиниці такого й такого дня, «але тато не повинен знати, що я до вас писала». І більше нічого. Підпис — Анчі. У Прокопа хтозна від чого обливалося кров'ю серце, коли він читав ці два рядки.

І ось, із щасливо з'ясованою датою, побіг він до першого банку: чи не могли б йому сказати, хто такого й такого дня брав у них гроші, тридцять тисяч крон. Службовці покрутили головою, що, мовляв, розголошувати такі речі не заведено і що взагалі це не дозволяється... Та коли побачили, який він засмучений цим, пішли до когось за порадою, а потім спитали його, з якого рахунку взято гроші і чи взято їх по книжці, по чекові чи по акредитиву — Прокоп цього зовсім не знав. Далі йому пояснили, що тут просто, мабуть, продано цінні папери, і що в такому разі ім'я особи в книги не заноситься. А коли Прокоп признався, що не знає, чи ті гроші виплачено в цьому банку, чи, може, в якому іншому, вони засміялись, питаючи, чи не має він на думці обігати всі двісті п'ятдесят, чи скільки їх там, банків, філіалів, міняльних контор Праги. І так Прокопів геніальний план зійшов нанівець.

Залишилась остання можливість: десь випадково зустрітися з нею. Прокоп і тут пробував застосувати якийсь метод. Він розподілив Прагу на сектори й проглядав кожен з них, бігаючи зрання до вечора. Якогось дня він підрахував, що побачив у такий спосіб за день близько сорока тисяч людей. А це у відношенні до загального числа населення Праги давало йому один шанс із дванадцяти побачити ту, котру шукає. Але й така мала ймовірність вселяла велику надію. Є вулиці й місця, вже, здається, самі по собі гідніші бути місцем її перебування або прогулянок; вулиці з розквітлим акаціями, старі поважні передмістя; тихі закутки глибинного й солідного життя. Просто-таки неможливо уявити собі, щоб вона жила на цій гомінкій і похмурій вулиці, де панує лише поспіх; ані в тих прямокутних сірих кам'яницях, ані в каламутнім бруді напівруїн.

Чому б їй не жити за ось оцими великими вікнами, що за ними таїться прохолода й ніжна тиша? Дивуючись і блукаючи, як уві сні, уперше в житті побачив Прокоп, як багато гарного є в цьому місті, де він прожив стільки років; боже, скільки є чудових місць, де плине тихе й мирне життя, що вабить тебе, неспокійний духу: обмеж, обмеж себе!

Безліч разів гнався Прокоп за молодими жінками, що здалеку чимось нагадували йому ту, яку він бачив лише двічі; він біг за ними, а серце в нього мало не вискакувало з грудей: що, коли це вона?

І хто скаже, чи то були інтуїція чи чуття: щоразу то виявлялась жінка хоч і незнайома, але вродлива і смутна, замкнута в собі й озброєна якоюсь неприступністю. Одного разу Прокоп уже був майже певен, що то вона; горло йому стиснулось так, що він мусив зупинитись і відітхнути, тим часом вона ввійшла в трамвай і поїхала. Три дні підряд він очікував її на трамвайній зупинці, але більше не побачив.

Та найгірше бувало ввечері, коли смертельно втомлений, він стискав руки між коліньми і намагався скомбінувати ще якийсь план розшуків. «Ніколи,— міркував він,— ніколи не зречуся думки знайти її. Я божевільний, дурень, маніяк,— нехай так,— але ніколи не здамся. Що далі вона від мене втікає, то сильніше вабить мене. Просто... така моя доля, чи що...»

Якось він прокинувся серед ночі, і йому стало ясніше ясного, що так він ніколи в житті її не знайде; що йому треба розшукати Їрку Томеша, бо той про неї знає і розкаже йому. Прокоп одягся серед ночі й не міг дочекатися ранку. Але він не був готовий до незрозумілих труднощів і зволікань з оформленням паспорта; він не міг зрозуміти, чого від нього хочуть, і лютився, і нудьгував у гарячковому нетерпінні. Аж урешті однієї ночі експрес помчав його за кордон.

Насамперед — до Балттіна!

Тепер усе вирішиться, відчував Прокоп.

XXIII

На жаль, справа повернулась інакше, ніж він гадав.

Він мав на меті розшукати в Балттіні того, що називав себе Карсоном, і лише сказати: «Послуга за послугу, бо на гроші я чхаю; ви мене проведіть до Їрки Томеша,

в мене є до нього справа, і за це дістанете добру вибухівку, наприклад, фульмінат йоду з гарантованою детонацією десь одинадцять тисяч метрів у секунду, або — хай буде так! — окис одного металу, що вибухає з швидкістю аж тринадцять тисяч метрів у секунду,—робіть з цією вибухівкою, що хочете». Звичайно, вони були б дурні, коли б не пристали на такий гешефт...

Завод у Балтціні здався йому не дуже великим; що-правда, серце тьохнуло, коли замість звичайної охорони, він натрапив на військову варту.

Запитав про Карсона (сто чортів, адже його зовсім не так звати), солдат із примкнутим багнетом ні пари з вуст і лише відпровадив його до фельдфебеля. Той теж нічого не сказав і повів його до офіцера.

— Інженер Карсон тут не відомий,— сказав офіцер,— а яка у вас до нього справа?

Прокоп сказав, що, власне, хотів би поговорити з паном Томешем. Це так вплинуло на офіцера, що він послав по вище начальство.

Прийшов полковник, огрядний чоловік з ядухою і почав дуже старанно розпитувати Прокопа, хто він і чого тут хоче. В канцелярію зійшлося аж п'ятеро військових, і вони так узяли його в роботу, що Прокоп аж упрів. Було видно, що чекають на якусь особу, до якої щойно телефонували.

Коли ж цей «хтось» примчав як вітер, виявилось, що... це був той самий Карсон; його величали директором, але яке його справжнє ім'я, Прокоп так і не довідався.

Він скрикнув з радощів, коли побачив Прокопа, і почав запевняти, що на нього тут вже чекали тощо. Враз наказав подзвонити «до замку», щоб приготували для нього «елегантне помешкання», схопив Прокопа під руку й повів на Балтцінський завод.

Виявилось, те, що Прокоп вважав заводом, є лише казармою для військової й пожежної охорони. Звідси вело довге шосе, що проходило тунелем крізь зарослий насип заввишки з десять метрів. Карсон вивів Прокопа нагору, і лише тоді Прокоп ясно усвідомив, що таке Балтцінський завод: ціле місто військових складів, позначених числами й написами, пагорби, покриті травою, де були, мабуть, порохові погребі, трохи далі залізничний парк з цейхгаузами і кранами, а за ними якісь зовсім чорні будівлі і дощані бараки.

— Ви бачите он той ліс? — показав Карсон на обрій. — Там містяться дослідні лабораторії. А он там, де видно піщані горби, це полігон. Так. А в парку — замок. Ви рота роззявите, коли я покажу вам лабораторії, обладнані найновішою апаратурою. А тепер ходімо до замку.

Карсон весело теревенив, але про те, що цікавило Прокопа, не сказав ні слова. Вони саме йшли парком, Карсон показував то на рідкісний вид *Amorophalus*¹, то на якийсь японський раритет, карликову черешню; нарешті перед ними постав увесь зарослий плющем балтінський замок. При вході чекав тихий і делікатний дідок у білих рукавичках, на ймення Пауль, він і повів Прокопа до «елегантного помешкання». Зроду не бачив Прокоп такої розкоші: паркетні підлоги, англійський ампір, все таке старовинне, коштовне, що страшно й сідати. Не встиг Прокоп умитися, як з'явився вже Пауль з яечнею, пляшкою вина, склянкою й поставив це все на стіл так делікатно, ніби слугував принцесі. Під вікном — двір, посипаний жовтим піском; конюх у чоботях з закованими халявами ганяє на довгій лонжі високого сірого коня; біля нього стоїть смуглява струнка дівчина і примруженими очима стежить, як галопує кінь, і дає якісь короткі накази, а тоді стає навколішки і обмацує коневі копита.

І знову Карсон мчить як вітер, на цей раз щоб відрекомендувати Прокопа генеральному директорові. Він веде його довгим білим коридором, поспіль завішаним оленячими рогами, обставленим стільцями з чорного різьбленого дерева. Рожевий, як лялька, слуга в білих рукавичках відчиняє їм двері, Карсон упихає Прокопа до якоїсь лицарської зали, і двері зачиняються. Біля письмового столу стоїть високий старий чоловік, на диво випростаний, ніби його щойно витягли з шафи і тут поставили для привітання.

— Інженер Прокоп, ваша світлість, — промовив Карсон. — Князь Гаген-Балтін.

Прокоп спохмурнів і сердито хитнув головою, вважаючи, мабуть, цей рух за уклін.

— Лас-каво про-симо, — промовив князь Гаген і подав йому довгу-довгу руку.

Прокоп знову хитнув головою.

Декоративна тропічна рослина (латин.).

— Сподіваюсь, ви матимете... у нас... спокій,— вів далі князь, і Прокоп помітив, що одна половина тіла у нього паралізована.

— Ви явите нам честь... коли прийдете... до столу,— мовив князь, помітно непокоячись за свої вставні зуби, що могли випасти.

Прокоп нервово шарпнувся.

— Пробачте, князю,— сказав він нарешті,— але я тут не можу затримуватись, я... мушу сьогодні ще...

— Та це абсолютно неможливо,— промовив Карсон ззаду.

— Ще сьогодні я мушу з вами попрощатись,— повторив уперто Прокоп.— Я лише хотів... просити, щоб ви сказали мені, де Томеш. Я, звичайно, запропонував би вам... за це...

— Що? — вигукнув князь і витріщив очі на Карсона, нічого не розуміючи.— Чого він хоче?

— Залиште це на потім,— нишком шепнув Карсон Прокопові.— Пан Прокоп лише каже, ваша світлість, що зовсім не сподівався на таке запрошення. Це нічого,— жваво обернувся він до Прокопа.— Я вже про все подбав. Сьогодні *déjeuner*¹ буде на полянці в парку, чорний костюм не потрібен, можете піти в чому є. Я вже подзвонив кравцю, не турбуйтеся. Завтра все буде в порядку. Так.

Тепер уже Прокоп вирячив очі.

— Який кравець? Що це означає?

— Для нас це буде особлива честь,— закінчив князь і подав Прокопові кволі пальці.

— Що це все означає? — лютився Прокоп у коридорі, хапаючи Карсона за плече,— кажіть мені зараз, бо...

Карсон розреготався і вислизнув від нього, пустотливий, як хлопчисько.

— Бо що? Ну, кажіть,— сміявся він, підскакуючи, мов м'яч.— Коли впіймаєте мене, скажу все, слово честі.

— Блазень! — визвірився Прокоп і пустився за ним.

Карсон, сміючись, летів по сходах і вислизнув біля залізних лицарів до парку; там він викидав усякі штуки, явно глузуючи з Прокопа.

— То що? — кричав.— Що ви зробите?

---

¹ Другий сніданок (фр.).

— Відлупцюю! — засопів Прокоп, кидаючись на нього всім тілом.

Карсон вищав з радості, петляючи по траві, як заєць.

— Швидше! — кричав, — я тут! — І знов вислизав Прокопові з-під рук і кукав до нього з-за дерева.

Прокоп мовчки ганявся за ним із стиснутими кулаками, грізний, наче Аякс. Він уже геть задихався, коли раптом угледів, що з палацових сходів стежить за ними смуглява амазонка. Він до смерті засоромився і якимось злякано зупинився.

Карсон одразу споважнів, підійшов до нього, засунувши руки в кишені, і мовив по-приятельському:

— Мало вправляєтесь. Вам треба більше рухатись. Привчайте серце. Так. А! — вигукнув він радісно. — Наша повелителька, хо-хо! Дочка старого, — додав він тихше. — Княжна Вілле, себто Вільгельміна-Аделаїда-Мод і так далі. Цікава дівчина, двадцять вісім років, чудова вершниця. Треба вас познайомити, — промовив він голосніше і потяг його до дівчини, незважаючи на його опір. — Найясніша княжно, — гукнув ще віддалік, — ось вам, певною мірою проти його волі, рекомендую нашого гостя. Інженер Прокоп. Страшенно лютий чоловік. Хоче мене вбити.

— Добридень, — сказала княжна і, обернувшись до Карсона, додала: — Знаєте, в мого Вихора бабки припухли.

— Не може бути! — жажнувся Карсон. — Бідна княжна!

— Ви граєте в теніс?

Прокоп спохмурнів і навіть не зрозумів, що це до нього звертаються.

— Не грає, — відповів за Прокопа Карсон, штурхнувши його під ребра. — Вам треба навчитись грати. Княжна програла Сюзанні Ленглен тільки один сет, еге ж?

— Бо я грала проти сонця, — мовила княжна трохи невдоволено. — В що ви граєте?

І знову Прокоп не зрозумів, що звертаються до нього.

— Пан інженер — вчений, — зацокотів Карсон. — Він відкрив атомні вибухи й подібні речі. Великого розуму чоловік, серйозно. Ми проти нього кухарчуки, здатні хіба картоплю чистити. А ось він, — Карсон

з подиву свиснув,— просто чарівник. Якщо хочете, добуде вам з вісмуту водень. Ось як!

Сірі очі крізь щілинки повік глянули на Прокопа, що стояв збентежений і кипів люттю на Карсона.

— Дуже цікаво,— мовила княжна, дивлячись уже кудись інде.— Скажіть йому, хай мене трохи навчить цього при нагоді. А тепер — до побачення опівдні, так?

Прокоп майже своєчасно вклонився, і Карсон повів його до парку.

— Порода,— похвалив її Карсон.— У цій жінці відчувається порода. Горда, еге ж? Стривайте, пізнаєте її ближче.

Прокоп зупинився.

— Слухайте, Карсоне, не плещіть казна-чого, я ні з ким не маю бажання ближче знайомитись. Сьогодні або завтра я від'їжджаю, розумієте?

А Карсон гриз якусь стеблинку, ніби й не до нього мова.

— Шкода,— промовив він,— тут дуже гарно. Ну, що ж удієш...

— Скажіть мені нарешті де Томеш?

— Скажу, як будете від'їздити. А як вам сподобався старий?

— Що мені до нього? — промовив Прокоп.

— Та звісно. Антикварний тип, для параду. Та, на жаль, його кожного тижня паралізує. Зате Вілле — чарівна дівчина. Тут є також Егон, хлопчина вісімнадцяти років. Обоє сироти. Потім гості, якийсь кузен — принц Сувальський, всілякі офіцери, Ролауф, фон Граун, знаєте, з жокей-клубу, доктор Крафт, вихователь та інші. Сьогодні ввечері ви повинні прийти до нас. Товариська вечірка, жодного аристократа, самі інженери і таке інше, знаєте... Ось там, у моїй віллі, на вашу честь.

— Карсоне,— суворо сказав Прокоп,— я хочу серйозно з вами поговорити, перше ніж поїду.

— А куди квапитись? Відпочиньте поки що. Ну, я поспішаю. Можете робити, що забажаєте. Ніяких церемоній. Хочете скупатись — он там ставок. Нічого, нічого, про це — згодом. Робіть, що вам до вподоби. Ось що.

І він пішов.

Прокоп тинявся по парку, невдоволений з чогось, і позіхав, невиспаний. Він дивувався, чого, власне, від нього хочуть, і з нехиттю позирав на свої великі, ніби солдатські, черевики та витерті штани. Заглиблений у такі думки, мало не вийшов аж на середину тенісного корту, де княжна грала з двома панками в білих костюмах. Він квапливо обминув їх і пустився в той бік, де, як гадав, був кінець парку. Тут парк закінчувався якоюсь терасою: кам'яна балюстрада і прямовисний мур заввишки з дванадцять метрів. Звідси можна було милуватись сосновим бором; внизу походжав солдат з насадженим на гвинтівку багнетом.

Прокоп звернув у той бік, де парк положисто спускався вниз. Тут він побачив ставок з купальнями, але, переборовши бажання викупатись, увійшов до прегарного березового гайка. Там були тільки штахети. Хвіртка не була замкнута, і нею можна було вийти до бору. Він тихо дійшов по слизькій глиці аж на край лісу. Але тут — сто чортів! — побачив огорожу з колючого дроту заввишки метрів чотири. Чи міцний цей дріт? Він спробував обережно рукою й ногою, але зразу побачив, що за ним уважно слідкує солдат з багнетом по другий бік огорожі.

— От спека, — правда? — заговорив Прокоп до нього, аби затерти свій вчинок.

— Сюдою не можна, — сказав вартовий, і Прокоп, крутнувшись на підборах, пішов попід колючим дротом. Старий бір перейшов у молодняк, а далі стояли якісь обори та хліви, як видно, скотний двір. Він зазирнув туди крізь огорожу, там зразу ж розлігся страшений гавкіт, і добрий десяток догів, вовкодавів тощо кинувся до нього. Чотири пари недовірливих очей визирнули з чотирьох дверей. Прокоп на всяк випадок привітався і хотів був іти далі, але один із служби наздогнав його, сказав, що «туди не можна», — повів його назад, до хвіртки в березовому гаю.

Все це зіпсувало настрої Прокопові. «Карсон, мусить мені сказати, кудюю тут вийти, — подумав він. — Я ж не канарка, щоб мене держати в клітці». Він обминув тенісний корт і попрямував до паркової доріжки, якою Карсон вів його нагору, до замку. Але враз перед ним з'явився, ніби з фільму, хлопець у

пласкому береті й запитав, куди він має намір іти.

— Хочу вийти звідси,— сказав Прокоп коротко.

Але хлопця йому пояснив, що «туди не можна», там військові склади; щоб туди пройти, треба мати перепустку від дирекції.

— Ворота, що ведуть із замку, он там, на головному шляху ліворуч, будь ласка.

Тоді Прокоп подався до головного шляху, звернув ліворуч і прийшов до великої ґратчастої брами. Старий воротар пішов відчиняти.

— Прошу папірця.

— Якого папірця?

— Перепустку.

— Яку перепустку?

— Дозвіл на прохід.

Прокоп розлютився.

— Що ж це — я в тюрмі?

Дідок з жалем здвигнув плечима.

— Пробачте, але мені так сьогодні наказали.

«Нещасний,— подумав про себе Прокоп,— чи ж ти зможеш кого затримати? Досить ворухнути ось так рукою...»

Але з вікна сторожки саме виглянуло знайоме обличчя, дуже схоже на лице такого собі Боба.

І Прокоп, не докінчивши думки, повернувся і пішов назад до замку. «Стонадцять чортів,— подумав він,— оце то попав; виходить, ніби я й справді ув'язнений. Гаразд, поговорю про це з Карсоном. Передусім я начхаю на їхню гостинність і не піду на обід. Не буду сидіти з тими опудалами, що там, на тенісному корті, сміялися мені в спину». І, дуже обурений, Прокоп пішов до вказаного йому помешкання, і в гніві сів на старовинний шезлонг, аж затріцало. Трохи згодом постукав до нього пан Пауль і ввічливо запитав, чи піде він обідати.

— Не піду,— відрубав Прокоп.

Пауль уклонився й зник. За хвилину він повернувся, везучи перед собою столика на колесах, заставленого склянками, тонкою порцеляною, сріблом.

— Пробачте, яке ви любите вино? — запитав делікатно.

Прокоп буркнув, щоб йому дали спокій.

Пауль попрямував навшпильках до дверей і взяв там з двох білих лап велику миску.

— Consommé de tortues ¹,— шепнув він, зосереджено наливаючи суп Прокопові, після чого миска знову щезла в білих лапах.

Тим же шляхом прийшла риба, печеня, салат,— страви, що їх Прокоп зроду не їв і навіть достоту не знав, як їх їсти, а тому й бентежився перед Паулем, соромлячись показати своє невміння.

— Сядьте,— сказав до нього, пробуючи на смак і нюхаючи терпкувате біле вино.

Пауль стримано вклонився і залишився, звичайно, стояти.

— Послухайте, Пауль, як ви гадаєте, я тут ув'язнений? — питав далі Прокоп.

Пауль чемно здвигнув плечима.

— Пробачте, не можу знати.

— Як мені звідси вийти?

Пауль з хвилину поміркував.

— На головний шлях, а потім ліворуч. Звелите, добродію, подати кави?

— Гаразд.

Прокоп ошпарив собі горлянку чудовим мокко, а Пауль тим часом подав йому всі аромати Аравії в сигарниці й срібну запальничку.

— Послухайте, Пауль,— почав знову Прокоп, відкушуючи кінець сигари,— дякую вам. Чи не знаєте ви тут такого Томеша?

Пан Пауль звів очі вгору, намагаючись пригадати.

— Пробачте, не знаю.

— А скільки тут солдатів?

Пан Пауль замислився.

— В головній вартівні майже двісті чоловік. Це піхота. Потім — польові жандарми, не знаю, скільки їх. В Балтгін-Дортумі ескадрон гусарів. На полігоні в Балтгін-Діккельні — артилеристи, вони змінюються.

— А чого тут польові жандарми?

— Пробачте, тут — воєнний стан. Через завод боєприпасів.

— Ага, і це все навколо охороняється?

— Тут лише патрулі, а цеп далі, за лісом.

— Який цеп?

— Охоронна зона. Туди нікому не можна.

— А коли хто бажає виїхати?

---

¹ Черепаховий суп (фр.).

— Для цього треба мати дозвіл від коменданта. Може, ще чого бажаєте?

— Ні, дякую.

Прокоп простягся на шезлонгу, наче ситий бей. «Ну, побачимо,— сказав сам собі.— Поки що не так уже й зле». Він хотів усе як слід обміркувати, але натомість пригадав, як скакав поперед нього Карсон. «Невже б я його не наздогнав?» — подумав він і побіг слідом, але Карсон якимось піднісся, наче коник, над кущами і перелетів їх. Прокоп тупнув ногою й полетів за ним, лише підібгав ноги — і вже був над вершечками кущів. Відштовхнувся знов і полетів бозна-куди, вже не зважаючи на Карсона; пурхнув поміж деревами, легенький і вільний, як птах. Спробував кілька разів ударити ногами, як роблять плавці у воді, і піднісся ще вище. Це йому дуже сподобалось. Швидким темпом він підносився прямовисно вгору. Під ногами у нього, як гарно вималюваний план, відкривався замковий парк з альтанами, газонами та звивистими доріжками. Можна було розрізнити тенісний корт, ставок, дах замку, березовий гайок; а он там — псарня, сосновий бір і колюча огорожа; праворуч — починаються бараки з військовими складами, а за ними високий мур. Прокоп полетів у той бік парку, де ще не був. По дорозі впевнився, — те, що він вважав терасою, це, власне, колишня фортеця, могутня башта з галереєю і ровом, куди, видно, колись напускали зі ставка воду. Йому перш за все йшлося про ту частину парку, що лежить між головним входом і баштою; там — зарослі стежки і дикі кущі, заввишки вже тільки три метри, а під нею якийсь смітник чи купа компосту. Далі город зі стареньким плотом і зеленою хвірткою; за хвірткою шосе. «Подивлюся, що там», — сказав собі Прокоп, спускаючись поволі додолю. Аж раптом де не взявся на шляху ескадрон кінноти з оголеними шаблями, що мчав просто на нього. Прокоп підібгав ноги аж до підборіддя, щоб йому не відрубали їх; але від цього дістав такий розгін, що полетів угору як стріла. А коли глянув додолю, все стало дрібне, наче на карті. Шляхом їхала маленька батарея гармат; їхні блискучі стволи задираються вгору, вилітає біла хмарка, і — бах! — перша граната пролетіла в Прокопа над головою. «Пристрілюються», — подумав Прокоп і швидше завеслував руками, щоб дістатись вище. Бах! Друга граната

загурчала в Прокопа під носом. Прокоп почав утікати щосили. Бах! Третій вибух перебив йому крила, Прокоп полетів стрімголов униз і... враз прокинувся. Хтось стукав у двері.

— Ввійдіть,— крикнув Прокоп і схопився на ноги, не розуміючи взагалі, де він.

Увійшов сивоволосий благородний з виду пан у чорному костюмі й низько вклонився.

Прокоп стояв, чекаючи, поки він не заговорить.

— Дребайн,— відрекомендувався міністр (принаймні!) і знову уклонився.

Прокоп так само низько вклонився йому.

— Прокоп,— відповів він.— Чим можу служити?

— Прошу вас хвилинку постояти так.

— Будь ласка,— мовив Прокоп злякано: що з ним будуть робити?

Сивоволосий пан дивився на Прокопа примруженими очима; нарешті обійшов його і вступив погляд у його спину.

— Будьте ласкаві, станьте трохи пряміше.

Прокоп випростався, наче солдат; що за біс?

— Дозвольте, прошу вас,— мовив пан і став навколішки перед Прокопом.

— Що вам потрібно? — крикнув Прокоп, відступаючи.

— Зняти мірку.— І, добувши з задньої кишені сантиметра, почав міряти Прокопові штани.

Прокоп відступив аж до вікна.

— Покиньте це, чуєте? — почав він роздратовано.— Я не замовляв ніяких костюмів.

— Я дістав розпорядження,— зауважив чемно пан.

— Послухайте,— сказав Прокоп, перемагаючи себе,— ідіть ви до всіх... Я не хочу ніяких костюмів, от і все. Зрозуміло?

— Хай так,— погодився Дребайн; присівши перед Прокопом навпочіпки, він загорнув жилет, потяг за долішній край штанів.— На два сантиметри довші,— проголосив, устаючи.— Дозвольте, будь ласка.— І спритно просунув руку йому під пахви.— Надто вільно.

— Для мене добре,— пробурчав Прокоп і повернувся до нього спиною.

— Дякую,— сказав чоловік, пригладжуючи на спині якусь складку.

Прокоп обурено повернувся.

— Геть руки, а то я вам...

— Пробачте,— мовив він і обійняв його м'яко до-кола пояса; вмить розстебнув поясок від жилета, від-ступив і з похиленою головою розглядав Прокопів стан.— Так, так,— додав, зовсім заспокоєний, і низько вклонився.— До побачення!

— Іди до ста чортів,— гримнув Прокоп йому вслід.— Усе одно завтра мене тут не буде,— закінчив він сам до себе і почав ходити схвильовано з кутка в куток.— Грім би їх побив, невже ці люди думають, що я зоста-нусь у них на півроку?

Знову хтось постукав; увійшов Карсон з невинним, як у немовлятка, обличчям. Прокоп зупинився, заклав руки за спину і зміряв його очима.

— Послухайте,— сказав він різко,— хто ви, власне, такий?

Карсон і оком не моргнув, склав руки на грудях і вклонився, як турок.

— Принце Аладдіне,— промовив він,— я джин, твій невільник. Наказуй, і я виконаю твоє найменше бажан-ня. Зволили спатки, еге? Ну, мій пане, як вам тут подо-бається?

— Надзвичайно,— сказав Прокоп гірко.— Хотів би я лише знати, чи я тут ув'язнений і яким правом.

— Ув'язнений? — жажнувся Карсон.— Та що ви! Хі-ба вас хто не пускав до парку?

— Ні, мене не пускали з парку.

Карсон співчутливо похитав головою.

— Неприємно, так? Це мені дуже не подобається, що ви невдоволені. Чи купалися в ставку?

— Ні. Як мені вийти звідцільа?

— Боженьку мій, таж головним входом ідіть прямо, а потім ліворуч.

— І покажіть перепустку, так? Але я не маю пере-пустки.

— А жаль,— мовив Карсон.— Тут дуже гарні око-лиці.

— І їх дуже пильно охороняють.

— Пильно охороняють,— погодився Карсон,— це добре сказано.

— Послухайте,— вибухнув Прокоп, увесь закипаючи гнівом,— ви гадаєте, що приємно наражатися на кож-

ному кроці на багнети або на колючки дротяної огорожі?

— Де ж це? — здивувався Карсон.

— Скрізь на краю парку.

— А чого вас туди чорти несуть? Гуляйте всередині, от і все.

— Отже, я ув'язнений?

— Боже борони! Щоб не забути, ось тут для вас посвідчення. Перепустка на завод. На той випадок, коли ви забажаєте оглянути його.

Прокоп узяв до рук посвідчення і здивувався. Там була його фотокартка, знята, очевидно, цього ж дня.

— І з цим посвідченням можна вийти геть?

— Е, ні! — швидко промовив Карсон. — Цього б я вам не радив робити. Взагалі, будьте трохи обачніші, розумієте? Ідіть-но сюди, — сказав він, показуючи в вікно.

— А що там?

— Егон навчається боксувати. Ага, дістав! А це фон Граун, знаєте? Ха-ха, цей хлопчисько нівроку сміливий!

Прокоп з відразою подивився надвір, де напівголий хлопчина з заюшеним носом і губами, заходячись від болю й люті, знов і знов кидався на старшого супротивника, щоб за мить відлетіти ще дужче закривавленим і жалюгідним. Його особливо обурило те, що на цю бійку дивився із свого крісла на колесах старий князь, сміючись на все горло, і принцеса Вілле, що спокійно розмовляла з якимсь блискучим красенем. Нарешті Егон упав на землю; з розбитого носа юшила кров.

— Тварюка! — крикнув Прокоп невідомо до кого і стиснув кулаки.

— Тут не можна бути таким чутливим, — зауважив Карсон. — Суворі дисципліна. Життя... як на війні. Ми тут ні з ким не панькаємось, — підкреслив він так, що це було схоже на погрозу.

— Карсоне, — мовив Прокоп серйозно, — то це виходить, що я ніби у в'язниці?

— Зовсім ні. Ви лише перебуваєте на підприємстві, що пильно охороняється. В порохівні ж не те, що в перукарні, і тому вам треба пристосуватись.

— Я завтра ж поїду, — вибухнув Прокоп.

— Ха-ха! — засміявся Карсон, поплескавши його по животі. — Великий з вас жаргун! Ну, то прийдете до нас сьогодні ввечері?

— Нікуди я не прийду! Де Томеш?

— Що? Ага, ваш Томеш! Ну, він поки що дуже далеко. Ось ключ від вашої лабораторії. Там ніхто вам не заважатиме. Шкода, що я не маю часу.

— Карсоне,— хотів його затримати Прокоп, але був зупинений таким владним рухом, що не наважився ні на що більше, а Карсон вислизнув з кімнати, насвистуючи, як учений шпак.

Прокоп із своїм посвідченням попрямував до головної брами. Старий воротар подивився на нього і покрутив головою. Цей листок, мовляв, чинний лише для воріт С, он тих, що ведуть до лабораторії. Тоді Прокоп пішов до виходу С. Хлопець в пласкому береті подивився на посвідку й показав: прямо, а потім третя поперечна доріжка на північ. Але Прокоп подався першою доріжкою на південь. Та кроків через п'ять його затримав польовий жандарм і відіслав назад на третю доріжку ліворуч.

Прокоп пішов, але звернув навпростець через луку; та за мить його вже здоганяло троє людей, гукаючи, що тут ходити не можна.

Тоді він слухняно пішов третьою, північною доріжкою і коли гадав, що на нього вже не дивляться, попрямував до складів боєприпасів. Тут його перестрів солдат із багнетом на гвинтівці і сказав, що йому треба йти до перехрестя VII, доріжка № 6. І хоч куди б він звертав, його направляли на ту доріжку VII, № 6. Тоді він зрозумів нарешті, що посвідка, написана самими лише літерами й числами — «С₃ п. в. Ф.Н. А. VII, № 6 Ваг. V. 7.S. bl!», — має якесь таємне і непохитне значення, і цьому треба сліпо підкоритись. Він пішов, куди йому показували. Тут уже не було військових складів, а лише невеличкі бетонні будинки під усілякими номерами, як видно, дослідні лабораторії, чи що, розкидані серед піщаних насипів і соснових гайків.

Дорога привела його до зовсім самотнього будиночка під номерок V. 7, куди він і попрямував. На дверях висіла бронзова табличка «Інж. Прокоп». Прокоп відімкнув двері ключем, що дав йому Карсон, і ввійшов усередину.

Там була зразково обладнана лабораторія для хімії вибухових речовин. Устаткування було таке сучасне і повністю укомплектоване, що Прокопові як фахівцеві перехопило дух від радощів. На гвіздку висів його

старий халат, у кутку стояло солдатське ліжко, як у Празі, а в шухлядах чудового письмового столу лежали старанно впорядковані і систематизовані всі його друковані статті й рукописні нотатки.

XXV

Півроку не мав Прокоп у руках улюбленого хімічного посуду.

Він оглядав прилад за приладом. Тут було все, про що він тільки міг мріяти, блискуче, новісіньке, гарно приладнане. Тут була й підручна бібліотека, величезна полиця з хімікаліями, шафи з чутливими приладами, звукоізольована кабіна для пробних вибухів, комора з трансформаторами та апаратами, яких він і не знав. Оглянувши лише половину цих чудес, охоплений несподіваним поривом, він кинувся до столу по якусь сіль барію, азотну кислоту та ще по щось і почав спробу; під час спроби йому вдалося обпекти пальця, розколоти пробірку і пропалити дірку в піджаку; вдовольнившись, він сів до столу і зробив дві-три нотатки.

Потім знову почав оглядати лабораторію. Вона йому нагадувала новісінький парфюмерний магазин; усе було занадто акуратно розкладене, але ж досить йому дещо розкинути по-своєму, і вона набуде інтимнішого вигляду. Аж раптом, у розпалі роботи, він зупинився. «Ага,— сказав сам собі,— ось чим вони хочуть узяти мене на гачок. За хвилину прийде Карсон і почне торочити — будете, мовляв, великою персоною і таке інше».

Отож він сів похмуро на ліжко і став чекати. А що ніхто не приходив, пішов, як злодій, до столу і знову почав морочитися з сіллю барію. «Все одно я тут уже востаннє»,— втішав він сам себе.

Спроба вдалась чудово. Все це вибухнуло довгим полум'ям, аж розлетівся скляний дзвін на аналітичних терезах.

«Отепер мені перепадає,» — тьохнуло у нього в серці, коли він побачив розміри шкоди, і він швидко вибіг з лабораторії, мов школяр, що розбив вікно. Надворі вже вечоріло, і мжичив дрібний дощ. Кроків за десять від бараку стояла військова варта.

Прокоп поволі тією ж доріжкою попростував до замку. В парку не було й живої душі. Дрібний дощ шелестів по листі дерев. У замку світилось, і в присмерку лунали урочисті звуки фортепіано. Прокоп подався до відлюдної частини парку між головним виходом і терасою. Тут усе геть позаростало, і він забрів у вогкі чагарі, мов дикий вепр, то прислухаючись, то знову торуючи собі шлях у гущавині. Нарешті вийшов на край цих джунглів, де кущі сягали на другий бік старого муру, що тут був не більше як три метри заввишки.

Прокоп ухопився за віття, щоб по ньому спуститись додолу. Але під його чималою вагою гілки зламалися з гострим тріском, подібним до пістолетного пострілу, і Прокоп гепнувся на купу якогось сміття. Серце в нього закалатало: ось тепер уже хтось прийде. Але нічого, крім шелестіння дощу, не було чути. Вставши, він почав шукати стіну з зеленою хвірткою, яку бачив уві сні.

Хвіртка й справді була, тільки напіввідчинена. Він дуже занепокоївся: мабуть, хтось або щойно вийшов, або має зараз вернутися; в усякому разі, поблизу хтось є. Що робити? Швидко зміркувавши, він штовхнув хвіртку ногою і вибіг на дорогу; ну, звичайно, там походжав невеличкий чоловічок у гумовому плащі, покурюючи люльку. Збентежені стали вони один проти одного, вичікуючи, хто перший почне. Почав Прокоп, він виявився гарячішим. Блискавично вибравши з кількох можливостей шлях насильства, він кинувся на чоловіка з люлькою і, штовхнувши всією вагою, повалив у грязюку. А потім притис його ліктями й грудьми до землі, трохи збентежений і не знаючи, що далі робити, бо не міг же він задушити його, як курку. А чоловік під ним навіть не випустив люльки з рота: видно, вичікував.

— Здавайся, — сичав Прокоп, але в ту ж мить дістав сильний удар коліном під груди і кулаком у щелепу й покотився до рову.

Встаючи, він чекав нового удару, але чоловік з люлькою стояв спокійно на шляху.

— Може, ще? — процідив.

Прокоп покрутив головою. І той брудною хустиною взявся чистити йому одіж.

— Грязюка, — сказав чоловік, якнайретельніше вити-

раючи йому піджак.— Назад? — спитав нарешті й показав на зелену хвіртку.

Прокоп кволо погодився. Чоловік з люлькою повів його аж до старого муру і нахилився, впершись руками в коліна.

— Лізьте,— мовив сухо.

Прокоп став йому на плечі, чоловік випроставсь і сказав:

— Гоп!

Прокоп ухопився за нависле гілля і видряпався на мур. Він мало не плакав із сорому.

На додачу до всього, коли він, подряпаний, опухлий, викачаний у болоті, крався нишком по замкових сходах до свого «елегантного помешкання», його зустріла княжна Вілле. Прокоп хотів удати, ніби це не він або зовсім її не знає, одне слово, не привітався з нею і щосили помчав нагору, ніби статуя, виліплена з грязюки. Але, минаючи її, він перехопив здивований і зневажливий погляд. Прокоп став як укопаний.

— Стривайте,— крикнув він, збігаючи вниз до неї; жили в нього на лобі набрякли від гніву.— Підіть скажіть їм, що... що я чхаю на них і... не дамся ув'язнити себе, розумієте? Не дамся! — заревів він і, вдаривши кулаком у поруччя, аж задеренчало, вилетів знову до парку, залишивши княжну бліду і остовпілу.

За кілька хвилин по тому хтось заболочений до невпізнання вбіг до воротаря, перекинув дубового стола на старого, що саме вечеряв, схопив Боба за в'язи й так його стукнув об стіну, що мало не оскальпував і добре-таки приголомшив; потім силоміць заволодів ключами, відімкнув браму і вибіг геть. Там налетів на вартового, що, застережливо вигукнувши, схопився за рушницю. Але не встиг вистрелити, бо невідомий почав його термосити, вирвав рушницю з рук і прикладом перебив йому ключицю. Надбігло на поміч двоє найближчих вартових. Темна постать пожбурила в них рушницю і подалась назад до парку.

Незабаром був атакований нічний вартовий біля виходу С: хтось чорний і великий з доброго дива почав його частувати жахливими ударами в нижню щелепу. Вартовий, білявий велетень, був так вражений, що не зразу здогадався свиснути, і лише після свистка невідомий, лаючись, побіг знову до чорного парку. Була викликана підмога, і численні патрулі розійшлися по парку.

Десь опівночі хтось зруйнував балюстраду на парковій терасі і вергав десятикілограмові каменюки на вартового, що походжав унизу. Солдат вистрелив, у відповідь посипалася згори сила політичних образ, і все затихло.

Прибула викликана із Діккельна кіннота, а тим часом уся балтїнська залога штрикала багнетами в куці. В замку давно ніхто не спав. Через годину на тенісному корті знайшли непритомного солдата без рушниці. Незабаром у березовому гайку знялась коротка, але часта стрілянина; на щастя, нікого не було поранено. Карсон із стурбованим обличчям намагався відіслати додому княжну Вілле, що, вся тремтячи,— мабуть, від нічного холоду,— бозна-чого наважилась прийти на бойовище, але вона, дивно блискаючи великими очима, просила, щоб їй дали спокій. Карсон здвигнув плечима і залишив її.

Хоча навколо замку було людей, як мух, проте хтось із гущавини методично вибивав у замку вікна. Почалась паніка, бо аж на шляху розляглося кілька пострілів з гвинтівки.

Карсон був дуже занепокоєний.

Тим часом княжна мовчки йшла доріжкою між червоних буків. Раптом насупроти неї вибігла велика чорна постать, стала перед нею, погрозила кулаком і, пробурмотівши, що це ганьба, скандал, зникла в гущавині, ламаючи гілля і струшуючи важкі дощові краплини.

Княжна вернулась і затримала пафруль, сказавши, що там нікого нема. Її очі були розширені й блискучі, ніби від гарячки. Згодом почувалася стрілянина в куцах за ставком. Це вже, як чути було, стріляли з дробовиків. Карсон почав кричати, щоб до цього не в'язла двірська служба, бо він їм вуха повідриває. Він ще не знав у ту мить, що там хтось каменюкою вбив розкішного датського дога.

На світанку Прокопа знайшли в японській альтанці: він спав міцним сном. Він був жахливо подряпаний і весь у грязюці, одяг висів лахміттям. На лобі він мав гулю в кулак завбільшки, волосся позліплювала запечена кров. Карсон похитав головою над сонним героєм ночі. Потім прийшов Пауль і старанно вкрив його теплим пледом. Згодом приніс миску з водою, рушника, чисту білизну й новісінький спортивний костюм від Дрейбана і навшпиньках відійшов.

Лише два непримітних чоловіки в цивільному з револьверами в задніх кишенях аж до ранку походжали поблизу японської альтанки з невимушеним виглядом людей, що нібито дожидаються сходу сонця.

XXVI

Прокоп чекав невідь-чого після тієї ночі. Але наслідків не було жодних; тільки скрізь за ним слідкував тепер чоловік з люлькою — єдиний, що його Прокоп якось боявся. Чоловік цей звався Гольц — ім'я, що говорило дуже мало про його замкнуту й пильну натуру. Хоч куди б Прокоп ішов, той ішов за ним за яких п'ять кроків. Це до нестями дратувало Прокопа, і тому він мучив Гольца протягом цілого дня найрізноманітнішими способами, наприклад, бігав сюди й туди по короткій доріжці, гадаючи, що Гольцові набридне робити ці повороти. Але Гольцові не набридало. Тоді він став бігати навкруг парку. Та Гольц мовчки ганявся за ним і навіть не переставав пускати хмарки диму, тим часом як Прокоп засапувався, аж свистіло.

Карсон цього дня навіть не з'являвся: мабуть, гнівався. Надвечір Прокоп зібрався і пішов до лабораторії в супроводі своєї мовчазної тіні. В лабораторії він хотів замкнутись, але Гольц устроїв ногу між двері і ввійшов слідом за ним. Видно було, що він звідси й не рушить, бо в передпокої було приготовлене крісло для нього. Ну, й гаразд! Прокоп заглибився в якусь таємничу роботу, тим часом як Гольц сухо й коротко хропів. Близько другої години ночі Прокоп намочив гасом якось шнурка, запалив його і вибіг надвір. Гольц миттю схопився з крісла і подався за ним. Відбігши кроків сто, Прокоп упав у рівчак обличчям до землі. Пан Гольц зупинився над ним, розпалюючи люльку. Прокоп підвів голову й хотів щось йому сказати, але стримався, бо згадав, що з Гольцом принципово не розмовляє. Зате простяг руку й смикнув його за ногу.

— Стережись! — крикнув він; ту ж мить у бараці гримнув справжній вибух, над головою пролетіло зі свистом і гуркотом каміння та скло. Прокоп устав, обтрисався і швидко побіг, а слідом за ним Гольц. До лабораторії збіглася вже варта і над'їжджало авто з пожежниками.

Це була перша засторoga на адресу Карсона. Якщо не прийде на переговори, то стануться й гірші речі.

Карсон не прийшов. Замість цього була передана посвідка-перепустка до іншої лабораторії. Прокоп розлютився. «Гаразд,— промовив він,— тоді ж я вам покажу, на що я здатен!» Тюпцем побіг він до нової лабораторії, зважуючи в думках, що треба вибрати, щоб виявити найенергійніший протест, і вибрав вибуховий поташ, що запалюється водою. Проте біля нової лабораторії він безвладно опустив руки. «Прокляття, цей Карсон справжній диявол!»

Біля самої лабораторії стояли будинки, як видно, заводської охорони, в садочку грався добрий десяток дітей і молода мати заспокоювала немовля, що заходило від плачу. Помітивши лютий погляд Прокопа, вона спинилась і перестала співати.

— Добрий вечір,— пробурмотів Прокоп і подався назад, стиснувши кулаки. Гольц побіг слідом за ним.

Дорогою до замку він зустрів княжну на коні з цілою кавалькадою офіцерів. Звернув на бічну доріжку, але княжна пустилася за ним.

— Якщо хочете кататися верхи,— швидко мовила вона, і на її смаглявому обличчі виступив рум'янець,— кінь Прем'єр до ваших послуг.

Прокоп відступив перед Вихором, що аж витанцьовував під нею. Він зроду не сидів на коні, але не признався б у цьому нізащо в світі.

— Дякую,— промовив він,— не треба... підсолоджувати мені ув'язнення.

Княжна спохмурніла; було не до речі говорити саме з нею про ці справи. Проте вона перемогла себе і сказала, люб'язно поєднавши докір і запрошення.

— Не забувайте, що в замку ви гість у мене.

— Мені байдуже,— промимрив Прокоп, стежачи за кожним рухом нервового коня.

Княжна роздратовано шарпнула ногою. Вихор форкнув і зіп'явся дибки.

— Не бійтесь його,— з усмішкою кинула вона Прокопові.

Той спохмурнів і вдарив коня по губі. Княжна піднесла нагай, ніби наміряючися стьобнути його по руці. Вся кров ринула Прокопові до лиця.

— Стережіться,— крикнув він, упиваючись своїми почервонілими очима в блискучі очі княжни. Але цей

прикрий випадок помітили вже офіцери і під'їхали до княжни.

— Що трапилось? — гукнув один із них на воронім коні, спрямовуючи його просто на Прокопа. Прокоп, побачивши над собою кінську голову, щосили схопив її за вудила і шарпнув убік. Кінь заіржав від болю і зіп'явся, танцюючи на задніх ногах, а офіцер полетів у обійми незворушного Гольца. Дві шаблі заблищали на сонці, але княжна відтиснула офіцерів своїм коном.

— Облиште, — сказала вона, — це мій гість! — Тоді кинула на Прокопа похмурий погляд і додала: — Тим більше — він боїться коней. Познайомтесь: лейтенант Ролауф. Інженер Прокоп. Князь Сувальський. Фон Граун. Інцидент вичерпано, так? Ролауф, сідайте, поїдемо. А кінь до ваших послуг; не забувайте, що ви тут гість. До побачення! — нагай свиснув у повітрі, Вихор крутнувся, знявши куряву, і кавалькада зникла за поворотом. Лише Ролауф, гарцюючи навколо Прокопа, палив його лютим поглядом, заїкаючись від гніву:

— Радий познайомитись, добродію!

Прокоп обернувся на підборах, пішов до свого помешкання і замкнувся.

Години через дві він послав Пауля до комендатури з якимсь листом. У відповідь на це негайно прибіг до нього Карсон із похмуро наморщеним лобом. Владним рухом відігнав геть Гольца, що спокійно куняв на стільці перед дверима, і ввійшов до кімнати.

Гольц сів тоді перед замком і закурив люльку. Всередині зчинився страшенний галас, але це його зовсім не обходило. Люлька забила, і він розкрутив її й уміло прочистив стеблинкою. З «елегантного помешкання» долинали гарчання двох тигрів, що вп'ялися один в одного зубами. Один ревів, а другий сопів. Загуркотіли, падаючи, якісь меблі, і стало тихо; потім знову розітнувся жахливий крик Прокопа. Стали збігатись садівники, але Гольц прогнав їх, махнувши рукою, і почав дмухати в цибух. Галас нагорі зростав, обидва тигри гарчали й кидались один на одного з чимраз більшим шаленством. Пауль вибіг із замку блідий, як стіна, і звів перелякані очі до неба. В цю мить проїжджала мимо княжна зі своїм почтом. Почувши страшний галас в одведеному для гостей крилі замку, вона нервово посміхнулась і зовсім надаремне хляснула нагаєм сво-

го коня. Потім крик трохи стих. Чутно було погрози Прокопа і гупання кулаком по столу. Його перебивав різкий голос, що також погрожував і наказував. Прокоп гаряче протестував, але той голос відповідав тихо й рішуче.

— Яким правом? — кричав Прокоп.

Владний голос щось пояснював з тихою, погрозливою твердістю.

— Але тоді, розумієте, тоді всі вилетите в повітря, — загорлав Прокоп, і галас розпочався знову з такою силою, що Гольц сховав нараз люльку в кишеню і побіг до замку. Але знову усе стихло, і лише різкий владний голос відрубав фрази; у відповідь чулося грізне бурчання. Здавалося, там диктують умови перемир'я. Ще двічі почувся дикий рев Прокопа, але різкий голос уже не підносився; мабуть, домігся свого.

Години через півтори Карсон вилетів від Прокопа, посинілий, спітнілий, похмурий, і побіг до покоїв княжни. Хвилин через десять Пауль, тремтячи від шаноби, доповів Прокопові, який гриз собі губи й пальці в своїй кімнаті:

— Її світлість...

Увійшла княжна в вечірньому убранні, попелясто-біла, з гнівно зведеними бровами. Прокоп ступив їй назустріч і, здавалось, хотів щось сказати. Але княжна стримала його рухом руки — жестом, повним пиhi й протесту, і промовила здушеним голосом:

— Я прийшла до вас, добродію... просити пробачення за той випадок. Я не думала вас ударити. Незмірно жалкую...

Прокоп почервонів і знову хотів щось сказати, але вона мовила далі:

— Поручик Ролауф сьогодні поїде. Князь просить, щоб ви коли-небудь завітали на обід до нас. Забудьте про цю пригоду. До побачення! — І швидко подала йому руку.

Прокоп ледве торкнувся її пальців. Вони були дуже холодні, ніби мертві.

XXVII

Після сварки з Карсоном атмосфера ніби трохи очистилась. Хоча Прокоп і оголосив, що при першій нагоді втече, проте дав слово честі, що до тої пори стримува-

тиметься від усяких насильств і погроз. Зате відстань між ним і Гольцом збільшили до п'ятнадцяти кроків, і Прокопові було дозволено в його супроводі вільно ходити в радіусі чотирьох кілометрів з сьомої години ранку до сьомої години вечора, спати в лабораторії, обідати, де забажає.

Проте Карсон поселив йому прямо в лабораторію жінку з двома дітьми, вдову по робітникові, забитому під час вибуху кракатику, для певної моральної гарантії проти будь-яких, так би мовити, необережностей. Крім того, йому призначено було велику платню золотом і дано волю працювати чи розважатись, як йому до вподоби.

Перші два тижні після укладення тієї угоди Прокоп був зайнятий тим, що старанно вивчав місцевість у радіусі цих чотирьох кілометрів щодо можливостей втечі. Ці можливості були дуже погані, коли взяти до уваги чудово організовану охорону. Прокоп придумав кілька способів убити Гольца, та, на нещастя, довідався, що цей сухий і витривалий чолов'яга утримує п'ятеро дітей і, крім того, матір та кульгаву сестру; до того ж він уже відсидів три роки за вбивство. Такі обставини не були занадто підбадьорливими.

Трохи втішало Прокопа те, що його палко і віддано полюбив Пауль, дворецький на пенсії, щасливий, що тепер має кому служити, бо старенького дуже мучило, що його визнано занадто повільним, щоб слугувати при княжній трапезі. Прокоп інколи впадав у розпач від шанобливої і надокучливої уваги Пауля. Дуже прихильно ставився до Прокопа і доктор Крафт, Егонів вихователь, рудий, як лис, і дуже нещасливий у житті. Він був надзвичайно освічений, трохи теософ і найхімерніший ідеаліст, якого лише можна уявити. До Прокопа він наближався з острахом і захоплювався ним безмежно, бо вважав його принаймні за генія. Справді, він давно знав Прокопові спеціальні статті і на їхній основі по-теософічному тлумачив найнижче коло, тобто, простіше кажучи, поняття матерії. До того ж він ще був пацифістом, нудним, як і всі люди з занадто благородними поглядами.

Прокопові нарешті набридло безцільно тинятися понад охоронною зоною, і він усе частіше вертався до лабораторії працювати. Він вивчав свої давні нотатки і заповнював прогалини. Винайшов, а потім зно-

ву знищив довгий ряд вибухових речовин, що підтверджували його найсміливіші гіпотези. Вдень був майже щасливий, проте ввечері обминав людей і сумував під спокійним наглядом Гольца, дивлячись на небо, на зорі, на далекий обрій.

Ще одна річ його, як не дивно, цікавила: тільки-но почує тупіт кінських копит, підходив до вікна і спостерігав за вершниками, чи це був конюх, якийсь офіцер чи сама княжна (з нею не розмовляв від того дня), і очима, повними пильної уваги, вивчав, як їздять на коні. Він помітив, що їздець не сидить у сідлі, а до певної міри стоїть у стременах, що він працює коліньми, що при швидкій їзді не трясеться, як лантух картоплі, а в такт попереджає рухи коня. Практично це, мабуть, дуже просто, але для такого спостерігача, як він, цей механізм був складний, особливо коли кінь починав гарцювати або хвицати, чи спинатись на дибки. Все це Прокоп спостерігав цілі години, сховавшись за шторою. І от одного чудового ранку він наказав Паулю, щоб осідалили Прем'єра.

Пауль був вельми вражений; він пояснив, що Прем'єр — кінь гарячий і мало виїжджений; проте Прокоп коротко повторив наказ. Одежа для верхової їзди висіла у нього в шафі; він одягся в неї не без певної гордості і поспішив надвір. Там уже гарцював Прем'єр, тягаючи за собою конюха, що тримав його за вудила. Прокоп, як то, бачив він, роблять інші, заспокоював його, гладячи по храпі й лисинці на лобі. Кінь трохи втихомирився, лише ноги його витанцьовували на жовтім піску. Прокоп обережно підступив до нього збоку; ось уже підняв ногу до стремена, аж нараз Прем'єр блискавично вихнув задньою ногою, і Прокоп ледве встиг відскочити. Конюх пирснув зі сміху. Цього було досить: Прокоп кинувся до коня, не знати як устроїв ногу в стремено і випростався. В першу мить він не знав, що робиться, все пішло обертом, хтось крикнув. Одна нога його була в повітрі, тоді як друга безнадійно заплуталась у стремени. Та ось Прокоп важко сів у сідло і з усієї сили стиснув коліна. В цю мить Прем'єр хвицнув задніми ногами. Прокоп відхилився назад і гарячково шарпнув повід. Тоді кінь став дибки, як свічка. Прокоп стиснув коня коліньми, мов обценьками, і припав обличчям до коневої голови, намагаючись не обійняти його за шию, бо боявся здатися смішним.

Власне, він тримався лише коліньми. Прем'єр опустився на всі чотири ноги і почав крутитись, як дзига. Прокоп скористався з цього і всадив другу ногу в стреміно.

— Не душіть його так! — кричав конюх, але Прокоп радий був, що запопав коня. Той швидше з розпачу, ніж із злості, намагався скинути свого дивного їздця; крутився і вибрикував, аж курява здіймалась. Увесь персонал кухні вибіг подивитись на це дике видовище. Прокоп побачив Пауля, що зі страху притискав серветку до губів, вискочив і доктор Крафт: світячи на сонці рудою головою і наражаючи на небезпеку власне життя, він хотів затримати Прем'єра за вудила.

— Облиште його,— крикнув Прокоп гордо і стиснув коня острогами.

Царю небесний! Прем'єр, який ще не знав острог, вилетів мов стріла з двору до парку. Прокоп утяг голову в плечі, думаючи хоч упасти м'якше, коли злетить з коня. Він стояв на стремінах, нахилившись уперед, мимохіть наслідуючи справжніх жокеїв. Коли він отак мчав повз тенісний корт, то побачив там кілька білих постатей. Його охопив шал, і він почав шмагати коня нагаєм по задніх ногах. Оскаженілий Прем'єр зовсім знавіснів; по кількох підступних скоках убік він присів на задні ноги — здавалось, перекинеться, але натомість помчав по клумбах як шалений. Прокоп розумів, що тепер усе залежить від того, чи він не дасть коню опустити голову, щоб не полетіти їм обом сторчака, і повис на натягнутих поводях. Прем'єр, облигтий потом, сп'явся нараз дибки, тоді слухняно поскакав. Це була перемога.

В Прокопа відлягло від серця; лише тепер він міг докладно спробувати на практиці те, що так старанно вивчав у теорії,— академічний стиль верхової їзди. Кінь, тремтячи, слухався повода. Прокоп, надзвичайно радий і гордий, погнав його по звивистій доріжці парку назад до тенісного корту. Він побачив уже за кущами княжну з ракеткою в руках і пустив Прем'єра галопом. Враз княжна цмокнула язиком, Прем'єр рвонувся і помчав до неї через кущі як стріла. Прокоп, не готовий до цього, вилетів із стреміна і полетів через голову коня на траву. В цю хвилину почув, ніби щось тріснуло, і від болю знепритомнів.

Коли отямився, то побачив над собою княжну і трьох добродіїв у нерішучій позі людей, котрі не знають, чи їм при такій okazji сміятись, чи допомагати. Прокоп зіперся на лікоть і спробував ворухнути лівою ногою, що лежала під ним, дивно якимось підібгавшись. Підійшла княжна — погляд у неї був запитливим і трохи зляканим.

— Так,— сказав Прокоп суворо,— тепер ви мені зламали ногу.

Він почував жакливий біль, але все-таки намагався встати. Та голова в нього запаморочилась, і він знепритомнів. Коли ж знову прийшов до пам'яті, то голова його лежала в княжни на колінах, і вона витирала йому лоба сильно напакченою хустинкою. Попри страшний біль у нозі Прокоп був наче вві сні.

— А де... кінь? — промурмотів він і застогнав, коли два садівники поклали його на лаву й понесли до замку. Пауль був для нього за все на світі: за ангела, сестру-жалібницю, рідну матір,— бігав, поправляв хворому під головою подушку, капав йому на губи коньяк; потім мусив сісти біля ліжка, а Прокоп тримав його руку і стискав її під час нападів болю, бо дотик цієї м'якої по-старечому легкої руки додавав сили. Доктор Крафт стояв у ногах з очима, повними сліз, а Гольц, видно, також зворушений, розрізав Прокопові холошу їздецьких штанів і клав на ногу холодні компреси. Прокоп тихо стогнав, а іноді посинілими губами всміхався до Крафта або до Пауля. Аж ось прибув у супроводі асистента полковий лікар, такий собі кваліфікований різник, і без зайвої тяганини взявся за Прокопову ногу.

— Гм...— гмукнув він,— складна *fractura femoris*¹ і так далі. Щонайменш півтора місяця в ліжку, голубе.

Він вибрав два лубки, і почались тортури.

— Натягуйте йому ногу,— наказав різник асистентові, але Гольц, чемно відсторонивши розхвильованого новачка, сам ухопився за зламану ногу і потяг її з усієї сили своєю твердою, жилавою рукою. Прокоп губами закусив подушку, щоб не заревіти, як звір, від болю, і поглядав на змучене обличчя Пауля, на якому відбивались усі йому муки.

---

¹ Перелом стегна (латин.).

— Ще трошечки,— пробасив лікар, обмацуючи перелом.

Гольц мовчки, впевнено потяг. Крафт кинувся тікати, щось розпачливо промурмотівши. Тепер різник швидко і спритно стягував лубки, буркочучи, що завтра накладе гіпс на цю бісову ногу. Нарешті справа дійшла кінця; хоча нога боліла ще жахливо і лежала як мертва, проте різник пішов геть. Лише Пауль походжав навшпиньках і щось мимрив м'якими губами, намагаючись полегшити йому біль.

Примчав машиною Карсон і, перескакуючи через кілька сходинок, кинувся до Прокопа. Кімната сповнилась тріскучими словами, якими він виражав своє співчуття, і враз усі підбадьорились, повеселіли. Карсон молов для потіхи щось п'яте через десяте і раптом по-приятельському погладив його скуйовджену чуприну. В цю мить Прокоп ладен пробачити своєму в'їдливому ворогові й тиранові дев'ять десятих усіх неприємностей, що були між ними. Коли це почулося, що по сходах суне щось важке. Двері розчиняються, і два лакеї в білих рукавичках вводять паралізованого князя. Князь ще від дверей махає неймовірно висхлою рукою, мабуть, щоб Прокоп від самої шаноби до нього не встав якимсь чудом і не пішов назустріч його світлості; по тому дає себе посадовити і насилу вичавлює із себе кілька слів зичливого співчуття.

Ледве зникає ця поява, як знову хтось постукав у двері, і Пауль зашепотів з якоюсь покоївкою. Незабаром увійшла княжна, ще в білому тенісному вбранні, з каяттям і упертістю на смаглявому обличчі, бо з'явилась вона самохіть прохати пробачення за свою жахливу клоп'яцьку вихватку. Але поки вона встигає промовити слово, суворе й грубе Прокопове обличчя роз'яснюється дитячим усміхом.

— Ну, що? — гордо питає пацієнт.— Я боюся коней чи ні?

Княжна зачERVонілась так, що ніколи б цього про неї не сказали, аж їй самій стало ніяково. Проте переборола себе і зразу стала чарівною господинею палацу. Спитала, що він з'їв би, прочитав і т. ін., і оголосила, що приїде професор-хірург, наказала Паулю, щоб той двічі на день доповідав їй про стан здоров'я Прокопа; поправила щось на подушці і, кивнувши головою, вийшла.

Коли ж незабаром приїхав славетний хірург, йому довелось кілька годин почекати, хоча це йому було й дуже не до вподоби; пан інженер Прокоп зволив саме міцно заснути.

XXVIII

Звичайно, славетний хірург не визнав роботи військового різника. Він знову розтяг Прокопові зламану ногу і наклав нарешті гіпс. Проте сказав, що ліва кінцівка, як видно з усього, залишиться кривою.

Відтоді настали для Прокопа славні спокійні дні. Крафт читав йому Сведенборга, а Пауль — родинні календарі; за розпорядженням княжни його ліжко обклали найкращими виданнями світової літератури. Нарешті Прокопові надокучили календарі, і він почав диктувати Крафтові систематизовану працю з деструктивної хімії. Найдужче він уподобав, як не дивно, Карсона. Йому імпонували його зухвальство і безцеремонність, бо він угледів під ними великі плани і шалену фанатичність принципового міжнародного мілітариста.

Пауль був безмежно щасливий: він почував себе незамінним від ночі до ночі і служив кожним своїм зітханням, кожним кроком своїх старечих ніг.

Лежиш, з усіх боків оточений матерією, подібний до зрубаного дерева; але хіба не відчуваєш ти випромінювання страшних і незнаних сил в цій непорушній матерії, що тебе оточує? Спочиваєш на пухових подушках, що таять у собі силу більшу, ніж бочка динаміту; твоє тіло — спляча вибухівка; навіть тремтяча зів'яла рука Пауля більшу в собі криє вибуховість, ніж мелінітовий капсуль. Ти непорушно спочиваєш в океані невимірних, нерозкладених, нездобутих сил; навколо тебе — не мирні стіни, не тихі люди, не шелестливі крони дерев, а склади вибухових речовин, космічна порохівня, готова повсякчас до страхітливого вибуху; стукаєш пальцем по матерії, ніби перевіряєш бочки з екразитом, наскільки вони повні.

Прокопові руки стали прозорими від нерухомості, зате набули дивної чутливості. Почували і відгадували детонаційну потенцію всього, до чого лише дотикались. Молоде тіло має величезне вибухове напру-

ження; і навпаки, доктор Крафт, палкий ідеаліст, має відносно слабкий вибуховий потенціал, тоді як Карсонів детонаційний індекс наближається до тетранітраміліну; Прокоп із трепетом згадував холодний дотик руки княжни — він свідчив про страшенну бризантність цієї гордої амазонки. Прокоп сушив голову над тим, чи залежить потенціальна вибухова енергія організму від наявності якихось ферментів та інших речовин, чи від хімічної структури клітинних ядер, які є самі по собі зарядами *par excellence* ¹.

Він був би радий побачити, як би ця чорнява пихата дівчина вибухнула.

Тим часом Пауль уже возить Прокопа в кріслі по парку. Гольц тепер зовсім зайвий, але в ньому відкрили талант масажиста, і Прокоп відчуває, як з його пружних пальців витікає благодатна вибухова сила. Буває, що пацієнта зустрине в парку княжна, заговорить до нього з бездоганною, точно відваженою ввічливістю, а Прокоп у розпачі ніяк не може зрозуміти, як це робиться: сам він або занадто грубий, або занадто щирий. Решта товариства вважає Прокопа за дивака, і це дає право ставитись до нього несерйозно, а йому дозволяє бути неввічливим, як дроворуб. Одного разу княжна зволила зупинитись біля нього з цілим своїм почтом. Залишивши всіх стояти, сіла біля Прокопа, розпитуючи про його роботу. Прокоп, намагаючись їй догодити, вдався до такого спеціального викладу, ніби читав лекцію на міжнародному конгресі хіміків. Князь Сувальський і якийсь кузен почали один одного підштовхувати й сміятись, Прокоп розсердився на них і сказав, що не їм розповідає.

Очі всіх звернулись на її світлість: вона могла б присадити невихованого плебея. Але княжна терпеливо усміхнулась і послала панів грати в теніс. І поки вона, примруживши очі, дивилась їм услід, Прокоп скося розглядав її. Власне, він уперше розгледів її як слід. Вона була струнка, пружна, смаглява на обличчі, сказати б, не така вже й гарна. Невеликі перса, нога закинута на ногу, чудові породисті руки; на гордому чолі шрам, очі потайні й пронизливі, під гострим носом темний пушок, погордливі і тверді губи, одне слово, майже гарна. Але які ж у неї очі?

¹ Незрівнянними (фр.).

Раптом вона глянула на нього, і Прокоп зникнув.

— Ви, кажуть, умієте дотиком угадувати характер,— сказала вона швидко.— Крафт розповідав.

Прокоп усміхнувся від цього жіночого тлумачення його незвичайної хімічної чутливості.

— Авжеж,— відповів,— можна відчути, скільки котра річ має сили; та це дурниця.

Княжна подивилась на його руку, а потім озирнулась навкруги. Не було нікого.

— Покажіть,— буркнув Прокоп і простяг пошрамовану долоню. Вона поклала на неї гладенькі кінчики пальців. Наче блискавка пробігла по тілу Прокопа; серце закалатало, а в голові безглуздо майнуло: «Що, коли отак стиснути?» — і вмить він почав стискувати в своїй лапі її тугу розгорячену руку. П'яний хміль ударив йому в голову. Прокоп ще бачив, як княжна прикрила очі і щось шепотіла розтуленими губами, але сам, стиснувши зуби, полетів у якусь запаморочливу темряву. Його рука гаряче й дико боролася з її тонкими пальцями, що хотіли вирватись, що вужами звивались, упивались нігтями в його шкіру і раптом знову відверто, судомно притискались до його долоні. Прокоп тремтів від насолоди, звинні пальці пекли йому руку, перед очима забігали червоні кола; зненацька рвучкий і жагучий потиск, і вузька рука вирвалася у нього з долоні.

Немов у дурмані підвів Прокоп п'яні очі; в голові важко бухала кров, він із жахом знову побачив зелено-золотий сад і мусив примружити повіки, засліплений денним сяйвом. Княжна зблідла і кусала губи гострими зубами. В щілинках її очей горіла безмежна відраза, чи що...

— Ну? — сказала вона гостро.

— Ви цнотлива, безжальна, любострасна, шалена, горда, суха і зла; ви жагуча в жорстокості, безсердечна; ви зла і сповнена пристрастями до краю, недоторканна, жадібна, сувора, сувора до себе,— лід і вогонь, вогонь і лід...

Княжна мовчки кивнула головою: так.

—...недобра до всіх, недобра до всього; гордовита, запальна, як порох, нездатна кохати, знуджена і палка, палюча, обпечена жаром, а все навколо вас замерзає.

— Я мушу бути суворою до себе,— прошепотіла княжна: — Ви не знаєте, ви не знаєте...— Вона махнула рукою і встала.— Дякую вам. Я пришлю до вас Пауля.

Виливши отак свою особисту гірку образу, Прокоп почав трохи ласкавіше думати про княжну; йому кінець кінцем уже й не подобалось, що вона тепер видимо його уникає. І він уже намірявся при першій нагоді сказати їй щось вельми приязне, але нагоди такої не траплялось.

До замку приїхав князь Рон, званий «mon oncle»¹ Шарль, брат небіжки княгині, освічений і елегантний блукач по світу, аматор усього прекрасного, *très grand-artiste*², як то говорилося, зрештою, він написав кілька історичних романів і просто був дуже милою людиною. До Прокопа він відчував особливу прихильність і проводив у нього цілі години. Прокоп багато перейняв у нього, обтесався і якимось зрозумів, що на світі, крім деструктивної хімії, є й інші речі. Дядько Шарль завжди мав величезний запас анекдотів. Прокоп охоче звертав розмову на княжну і з цікавістю слухав, яке то було зле, свавільне, горде й великодушне дівча, як вона стріляла якимось у свого *maître de dance*³, а іншим разом хотіла дати вирізати собі шматок шкіри на пересадку для ошпареної няні, а коли їй це заборонили, вона в люті розбила *une vitrine*⁴ з рідкісним кришталем. *Le bon oncle*⁵ приводив до Прокопа й молодого лобуря Егона і ставив йому за приклад інженера, так його вихваляючи, що Прокоп раз у раз червонів, як і Егон.

Через п'ять тижнів він уже міг ходити з ціпком до лабораторії і працював як віл, так що аж відновився біль у нозі, і Прокоп, вертаючись додому, спирався на руку уважливого Гольца. Карсон саяв, побачивши Прокопа в такому працьовитому і мирному настрої, і часом натякав на кракратит, але про нього Прокоп і чути не хотів.

Одного разу в замку влаштували урочисту *soirée*⁶ і Прокоп задумав усіх здивувати. Княжна саме стояла в групі генералів і дипломатів, коли відчинилися двері і ввійшов — без ціпка — непокірний в'язень, уперше

---

¹ Мій дядько (фр.).

² Дуже великий митець (фр.).

³ Вчителя танців (фр.).

⁴ Тут: скло в серванті (фр.).

⁵ Милый дядько (фр.).

⁶ Вечерю (фр.).

вшанувавши своїми відвідинами князівську половину замку. Дядько Шарль і Карсон побігли йому назустріч, а княжна тільки пильно, допитливо подивилась на нього через голову китайського посла. Прокоп гадав, що вона підійде привітати його, але, побачивши, що вона розмовляє з двома літніми, занадто декольтованими дамами, спохмурнів і відступив у куток, неохоче вклоняючись поважним особам, що їм Карсон рекомендував Прокопа як «славетного вченого, нашого знаменитого гостя» і так далі.

Здавалось, ніби Карсон перейняв тут на себе роль Гольца, бо не відступав від нього й на крок. Щодалі Прокоп усе більше нудився; він забився в самий куток, сердячись на весь світ. Тепер княжна розмовляла з якимись дуже високими сановниками; один з них — адмірал, а другий — якась поважна чужоземна персона. Княжна швидко глянула в той бік, де стояв спохмурнілий Прокоп, але в цю мить до неї підійшов претендент на якийсь утрачений престол і відвів її в протилежний бік.

— Ну, я піду додому,— буркнув Прокоп, вирішивши в своїй похмурій душі, що протягом трьох днів він будь-що-будь зробить нову спробу втекти.

Але в цю ж хвилину з'явилася перед ним княжна; вона простягала йому руку.

— Я рада, що ви вже видужали.

Прокоп забув про всі світські манери, яких він набрався був від опсle Шарля. Незграбно здвигнувши плечима (що мало означати уклін), він промовив ведмежим голосом:

— А я вже гадав, що ви мене й не бачите.

Карсон зник, ніби провалився крізь землю.

Княжна дуже декольтована, і це так бентежить Прокопа, що він не знає, куди дивитись; бачить лише її туге, смагляве, припудрене тіло і відчуває різкі пахощі.

— Я чула, ви вже знову працюєте? — сказала княжна.— Над чим саме?

— Та, здебільшого над дрібницями,— відповідає Прокоп,— нічого важливого.— «Ось коли є можливість згладити ту грубість,— міркує Прокоп,— ну, той випадок з рукою, але що можна, матері його ковінька, сказати такого особливо приятного?»

— Якби ви забажали,— мимрить він,— я провів би... якийсь дослід... з вашою пудрою...

— Який дослід?

— Зробив би з неї вибухівку. На вас її стільки... що можна б і з гармати випалити.

Княжна засміялась.

— Я й не знала, що пудра вибухова речовина!

— Все вибухова речовина., коли як слід узятися...

Ви сама...

— Що?

— Нічого. Прихований вибух. Ви страшенно бризантні.

— Коли за мене хтось як слід візьметься,— засміялась княжна і раптом споважніла.— Зла, безжалісна, шалена, жадібна і горда, еге ж?

— Дівчатко, що хоче дати здерти з себе шкіру... задля якоїсь старої баби...

Княжна спалахнула.

— Хто вам це сказав?

— Моп oncle Шарль,— мовив Прокоп.

Княжна раптом стала холодною і ніби відійшла на сто миль.

— А, князь Рон,— сухо поправила вона.— Князь Рон багато говорить. Мене тішить, що ви all right ¹.

Вона ледь помітно кивнула головою і попливла по залі обіч кавалера в військовій формі, залишивши Прокопа лютувати в кутку.

Незважаючи на все, вранці Пауль приніс йому щось, ніби святиню, сказавши, що це дала йому покоївка княжни.

То була коробочка коричнюватої пудри з різким ароматом.

XXIX

Цей сильний жіночий аромат, що йшов від пудри, дратував і непокоїв Прокопа, коли він працював над нею. Йому здавалось, наче сама княжна стоїть у лабораторії, схилившись над його плечем.

По своїй парубоцькій наївності він досі й гадки не мав, що пудра, власне, є лише крохмальним порошком; він вважав її за мінеральну фарбу. Так ось, крохмаль — чудова речовина, скажімо, для послаблення занадто

¹ Тут: здорові (англ.).

сильної вибухівки, бо він сам по собі інертний. Але як його перетворити на вибухову речовину? Він просто не знав, що робити, і тер лоба руками, не відаючи, де дітись від пахоців княжни, що скрізь його переслідували, і не залишав лабораторії навіть і вночі.

Ті, хто любив його, перестали бувати в нього, бо він скрізь від них ховався зі своєю роботою і нетерпеливо огризався, все думаючи про злощасну пудру. Хай йому біс! Що ще спробувати? Через п'ять днів усе прояснилось. Він гарячково почав вивчати ароматичні нітроаміни, а потім узявся за синтезування; так завзято він іще зроду не працював. І ось однієї ночі лежала перед ним вибухівка — та сама на вигляд і з тим самим ароматом пудра, коричнюватий порошок, від якого пахло зрілим жіночим тілом.

Зморений утомою, він ліг на койці. Йому здавалось, що він бачить плакат з написом: «Пудрит — найкраща вибухова пудра для лиця», а на плакаті намальована княжна, що показує йому язика. Він хоче відвернутись, але з плаката простягаються дві смагляві руки і, мов щупальця медузи, притягують його до себе.

Він швидко вийняв з кишені ножа, перерізав їх, як ковбасу. Але відразу ж злякався, що вчинив злочин, і почав утікати вулицею, на якій колись жив. Там стояла заведена машина, він вскочив до неї і крикнув: «Ідьте швидше!» Машина поїхала, і лише тепер він помітив, що за кермом сидить княжна, а на голові в неї шкіряний шолом, у якому він її досі не бачив. На повороті хтось кинувся до машини, очевидно, щоб зупинити. Нелюдський зойк, колесо переїхало через щось м'яке, і Прокоп прокинувся.

Він відчув, що в нього температура, і встав, шукаючи в лабораторії якихось ліків. Знайшов лише чистий спирт, ковтнув його чимало, обпалив собі рота й горло і знову ліг. Голова в нього йшла обертом. Йому ще ввижались якісь формули, квіти, Анчі, шалена їзда поїздом, а потім усе розпливалось у глибокім сні.

Вранці він узяв дозвіл зробити на полігоні спробний вибух, з чого Карсон, був надзвичайно задоволений. Прокоп нікому з лаборантів не дозволив допомагати собі і сам простежив, щоб спробну штольною видовбали в пісковнику чимдалі від замку, в тій частині полігону, де не було навіть електрики і де треба було користуватися звичайним бікфордівим шнуром. Коли все

було готове, він переказав княжні, що рівно о четвертій злетить у повітря її коробочка з пудрою. А Карсонові особисто порекомендував звільнити всі сусідні бараки і заборонити всім підходити ближче ніж на кілометр до місця вибуху. Далі поставив вимогу, щоб на цей раз його під слово честі звільнили від Гольца. Карсон гадав, правда, що цієї метушні забагато для такої дрібниці, проте вволив у всьому Прокопову волю.

Перед четвертою годиною Прокоп власноручно поніс коробочку пудри до вибухової штольні, востаннє вдихнув пахощі княжни і поклав коробочку в яму. Потім підклав ртутний капсуль і прикріпив бікфордів шнур, розрахований на п'ять хвилин горіння, відійшов убік і з годинником у руках почав чекати, поки буде за п'ять хвилин четверта.

Ага, тепер він їй покаже, тій пихатій панночці, на що здатен. Ну, хоч раз буде вибух як вибух, а не дослідні пахкання там, на Білій горі, де до того ж йому доводилось ховатися від поліція. Це буде славний і вільний вибух, вогняний стовп аж до неба, чудова сила, великий удар грому. Небо розколеться від вогненної сили та іскри, викресаної рукою людини.

За п'ять хвилин четверта. Прокоп швидко запалює шнур і втікає з годинником у руках, трохи накульгуючи. Ще три хвилини... Швидше! Дві хвилини... І раптом він побачив праворуч княжну, що йшла в супроводі Карсона до місця вибуху. Він на мить остовпів, а потім застережливо крикнув. Карсон зупинився, але княжна йшла далі. Карсон побіг за нею, як видно, вмовляючи її вернутись. Перемагаючи гострий біль у нозі, кинувся Прокоп за ними.

— Лягайте,— наказав він,— чорти б вас узяти, лягайте! — Його обличчя було таке грізне, що Карсон зблід, зробив два великих стрибки і ліг у глибокому рові. А княжна все йшла. Була вже не далі, як за двісті кроків від вибухової ями. Прокоп шпурнув годинник об землю і погнався за нею.

— Лягайте! — закричав він і схопив її за плече.

Княжна швидко обернулася і за таку свавільність зм'яла його гнівним поглядом.

Тоді Прокоп обома руками повалив її додолу і придавив усією своєю вагою.

Її туге струнке тіло шалено заборсалось під ним.

— Гадино,— просичав Прокоп і, важко дихаючи,

притиснув княжну грудьми до землі. Вона вигнулась під ним дугою і шарпнулась убік; проте, як не дивно, із стиснених уст княжни не вирвалось ані звуку; вона лише коротко, уривчасто дихала в гарячковій борні. Прокоп втиснув коліно поміж її ніг, щоб вона не вирвалась, і затулив їй руками вуха, зміркувавши, що вибух може пошкодити барабанні перетинки. Гострі нігті вп'ялися йому в шию, а на обличчі він відчув розлючений укус гострих, як у лисиці, зубів.

— Бестіє,— сикнув він, намагаючись звільнитися від тих зубів, але вона не пускала, ніби прикипіла до нього і з горла в неї виривалися хрипкі звуки. Її тіло хвилясто вигиналось і тіпалось, як у конвульсіях. Знайомий різкий аромат одурманив його. Серце в нього шалено билось, і йому хотілося зірватися на ноги, незважаючи на вибух, що мав статися в найближчу мить. Та враз він відчув, що її тремтячі коліна обхопили його ноги, і дві руки конвульсивно обіймають його шию й голову, а на обличчі відчув вогкий, жагучий, тремтливий дотик її губів і язика. Він застогнав з жаху, шукаючи своїми губами вуст княжни. В цю мить розлігся страшений вибух, стовп землі й каміння злетів угору, щось боляче вдарило Прокопа в тім'я, але він нічого не чув і не бачив, бо саме вп'явся в гарячу вогкість її розкритого рота і цілував губи, язик, зуби. Пружне її тіло враз ослабло під ним і здригалось довгими хвилями. Він помітив, чи, може, йому тільки здалось, що Карсон підвівся і глянув на них, але вмить знов опустився на землю. Тремтячі пальці пестили Прокопову шию з дикою сласністю, жагучі вуста цілували його очі і обличчя дрібними, гарячими поцілунками, і Прокоп жадібно впився в її гарячу запашну шию.

— Коханий, коханий,— лоскоче й пече його в вуха гарячий вогкий шепіт, ніжні пальці куйовдять йому волосся, м'яке тіло напружується й притискається пристрасно до нього, а Прокоп, стогнучи, впивається в ці соковиті уста ненаситним поцілунком.

— Рраз!

Відштовхнутий ліктем, Прокоп зірвався і почав терти чоло, ніби п'яний. Княжна сіла, поправляючи волосся.

— Подайте мені руку,— сказала вона сухо, покwapливо озирнувшись, і швидко притисла подану руку до розпашлої щоки. Раптом, відштовхнувши її, вона підвелась і стала дивитися широко розплющеними

очима кудись у далечинь. Прокопові було аж страшно. Він хотів підійти до неї, але вона, кусаючи до крові губи, нервово шарпнула плечима, ніби щось хотіла скинути. Лише тепер згадав він про Карсона; знайшов його недалечко. Той лежав на спині, але вже не в рові, і весело дивився на блакитне небо.

— Що, вже по всьому? — спитав він, лежачи, і склавши руки на животі, запустив пальцями млинка. — Бо я страшенно боюсь таких речей. Чи можна тепер уставати? — І він схопився і обтрусився, як пес. — Чудовий вибух, — промовив захоплено і так, ніби й не було нічого, глянув на княжну.

Княжна обернулась; вона була бліда як крейда, але володіла собою.

— І це все? — запитала вона недбало.

— Боже мій, — репетував Карсон, — хіба цього не досить? Однісінька коробочка пудри! Таж ви справжній чарівник, запроданий дияволу, король пекла, чи хто... Хіба ні? Так-так. Король матерії! Княжно, гляньте, ось король, — сказав він з явним натяком і вже квапився далі: — Геніальний, правда? Унікальний чоловік. Ми перед ним — ганчірники, слово честі! Як ви це назвали?

До приголомшеного Прокопа вернулась розважливість.

— Нехай княжна дасть назву, — сказав він, радий, що хоч на таке спромігся. — Це... її вибухівка...

Княжна завагалась.

— Назвімо його хоча б «віцит», — гостро відказала вона.

— Що? — перепитав Карсон. — Ага, *vicit*, себто, по латині, «переміг», так? Княжно, ви геніальні! «Віцит»! Чудово! Ура!

Але в Прокопа майнула в голові інша, страшна етимологія цього слова. *Vitium. Le vice.* Розпуста, порок. І він глянув з жахом на княжну, але на її застиглому обличчі не можна було прочитати жодної думки.

XXX

Пан Карсон поперед усіх побіг до місця вибуху. Княжна — видно, навмисне — відстала. Прокоп думав, що вона хоче йому щось сказати, але вона лиш показала пальцем на обличчя; там він знайшов криваві сліди

її зубів і, взявши жменю землі, розмазав її по щоці, ніби його вдарило при вибуху грудкою.

На місці вибуху утворилася яма, наче кратер, поперечником майже п'ять метрів. Важко було визначити силу вибуху, але Карсон вважав, що вона була разів у п'ять більша за вибухову силу оксиліквіту.

— Чудова річ,— мовив,— але для практичного застосування надто сильна.

Взагалі Карсон узяв на себе обов'язок підтримувати розмову, і він зручно уникав слизьких тем. Коли дорогою назад він з трохи підозрілою люб'язністю попросився, посилаючись на те і на се, Прокоп збентежився до краю, не знаючи, що йому казати. Він розуміє, що жодним словом не можна торкатися цієї дикої і темної пригоди під час вибуху, коли «небеса розверзлись від огняної сили»; в ньому ворушилось гірке й прикре почуття, що княжна прогнала його з огидою, як лакея, з яким... з яким... Він стиснув кулаки і заговорив про щось стороннє, здається, про коней. Слова застрягали в горлі, а княжна помітно прискорювала ходу, щоб якнайшвидше дістатись до замку.

Прокоп сильно кульгав, та не давав цього взнаки. В парку він хотів попроситись, але княжна збочила на іншу доріжку. Він, вагаючись, пішов за нею. Тут вона пригорнулась до нього плечем, відкинула голову і підставила йому спрагли уста.

Песик княжни, китайська такса Той, почувши, що йде господиня, з радісним скавчанням помчався до неї через кущі і клумби. Ось вона! Ага! Але що це? Песик скам'янів. Цей Непривітний Велетень обхопив її, вони вп'ялися одне в одного і хитаються в німій шаленій борні. О, пані переможена, руки їй опустились, і вона, зойкнувши, упала в обійми Великого. Тепер він її задушить! І Той загорлав своєю собачою чи, може, китайською мовою: «Рятуйте! Рятуйте!»

Княжна вирвалась із обіймів Прокопа.

— Ох, цей пес, цей пес! — засміялась нервово.— Ходім!

У Прокопа задурманилось у голові. Він ледве міг ступити кілька кроків. Княжна взяла його під руку (шалена! що, коли хтось...) Прокоп її тягне, але ноги в неї плутаються; вона вчепилася пальцями в його руку, ніби хоче роздерти її, в очах їй темніє, і раптом з хрипким риданням вона кидається йому на шию, так що він

аж захитався, і шукає його вуст. Прокоп упився в неї руками й губами; в довгих бездиханних обіймах її напружене тіло нараз слабне, як спущений лук, м'яко і безвладно обвисає. З заплющеними очима лежить княжна на його грудях і лепече безглузді солодкі слова, дає голубити своє обличчя й шию дрібними поцілунками і сама, наче п'яна, відповідає на них, себе не тямлячи; одурманена, піддатлива, мліючи, без кінця ніжна, покірنا, мов овечка, мабуть, щаслива в цю мить, щаслива якимсь невимовним беззахисним щастям. О боже, який усміх! Який тремтливий пречудовий усміх на її жагучих устах!

Розплющила, відкрила очі і швидко вирвалася з його обіймів. Вони стояли за два кроки від головної алеї. Немов прокинувшись зі сну, провела вона по обличчі руками і прихилилась до дуба. Ледве випустив її Прокоп із своїх рук, як серце йому знову сповнилось огидними сумнівами. «Боже... Я ж для неї лише слуга, з яким вона... видно... розпалюється в хвилину слабкості, коли... її гнітить самотність, чи що... А зараз мене відштовхне, як пса... щоб потім з іншим...» Він підійшов до неї і грубо поклав їй руку на плече. Вона обернулася із боязким, збентеженим, ніби приниженим усміхом.

— Ні, ні,— прошепотіла вона, спинаючи руки,— прошу, більш не треба...

Серце Прокопа раптом сповнилось безмірною ніжністю...

— Коли... коли я вас побачу знову? — промовив він.

— Завтра, завтра,— прошепотіла вона, лякливо відступаючи в бік замку.— Треба йти, тут не можна.

— Завтра — де? — наполягав Прокоп.

— Завтра,— повторила вона нервово, зіщулившись від холодного тремтіння, і мовчки рушила далі.

Перед замком подала йому руку:

— До побачення.

Їхні пальці гаряче сплелись. Забувши про все, він притяг її до себе.

— Не можна, зараз не можна,— шепнула вона і обпекла його останнім вогняним поглядом.

Якоїсь великої шкоди спробний вибух віциту не наробив. Лише знесло кілька димарів з ближчих бараків та повилітали деякі шибки. Іще луснули великі

вітражі в покої князя Гагена. Старий паралізований князь у ту хвилину насилау підвівся і став, мов той вояка, чекаючи дальшої катастрофи.

В князівському крилі замку все товариство сиділо після вечері за чорною кавою, коли ввійшов Прокоп, шукаючи очима княжну; він уже не міг знести мук сумніву й непевності. Княжна зблідла, але веселий дядечко Рон підхопив Прокопа, вітаючи його з чудовим успіхом і так далі. Навіть пихатий Сувальський з цікавістю став розпитувати, чи це правда, що він може кожную річ перетворити в вибухівку.

— Ну, наприклад, цукор,— запитав він і жажнувся, коли Прокоп сказав йому, що цукром стріляли ще в Велику війну. Незабаром Прокоп був у центрі уваги, але затинався, відповідаючи, і ніяк не розумів поглядів княжни, яка ніби підохочувала його, лише ловив їх налитими кров'ю очима з жахливою увагою. Княжна сиділа як на голках.

Нарешті розмова перейшла на щось інше, і Прокопові здавалось, що його ніхто не помічає. Ці люди так добре розуміли одне одного, говорили легко, натяками і з великим інтересом про речі, на яких він зовсім не розумівся або й не знав, до чого вони. І княжна ніби ожила. «От бачиш,— подумав він собі,— вона має з ними в тисячу разів більше спільного, ніж із тобою». Він спохмурнів, не знав, де йому подіти руки; нарешті закипіла в ньому сліпа злість, і він поставив чашку з кавою на стіл так рвучко, що вона розбилась.

Княжна грізно зміряла його поглядом, але люб'язний дядечко Шарль урятував становище, розповівши історію про одного капітана, що розчавив у руках пляшку з-під пива. Якийсь гладкий кузен докинув, що й він зміг би це зробити. Тоді принесли кілька порожніх пивних пляшок з товстого зеленого скла, і всі один по одному пробували їх роздавити, але жодна з них навіть і не тріснула.

— А тепер ви,— сказала княжна, швидко глянувши на Прокопа.

— Не зможу,— буркнув Прокоп, але княжна так владно глянула на нього, що Прокоп устав і схопив пляшку за шийку. Він стояв непорушно, не корчився від зусиль, як інші; але м'язи у нього на обличчі до краю напружились. Він скидався на пралюдину, що намі-

ряється когось убити коротким кием. Насуплений, із скривленими від натуги вустами, з перекошеними плечима, він, ніби горила, що готується до нападу, втупив наліті кров'ю очі в княжну. Запала тиша. Княжна підвелася, не зводячи з нього очей. Губи її міцно стислись над зціпленими зубами; на смаглявому обличчі проступили жили, вона насупила брови і швидко дихала, ніби від важкого фізичного напруження. Так стояли вони одне проти одного з перекривленими обличчями, ніби два жорстокі супротивники. Обое конвульсивно здригались від голови до п'ят. Усі затаїли віддих. Було чути лише сопіння двох людей. Аж нараз щось хруснуло, скло розкололось, і дно пляшки брязнуло на підлогу.

Першим отямився «mon oncle» Шарль. Він розгублено заходив по кімнаті, потім кинувся до княжни.

— Міно, Міно,— зашепотів він швидко і посадив її, майже непритомну, в крісло; став перед нею навколішки і почав з усієї сили розгинати їй пальці; долоні її були в крові — вона вп'ялася в них нігтями.

— Візьміть у нього пляшку з рук,— сказав Шарль, розгинаючи їй пальці.

Князь Сувальський опам'ятався.

— Браво! — закричав він і почав плескати в долоні; а фон Граун схопив Прокопову правицю, що й досі стискала скло, і також почав розгинати його пальці.

— Води,— крикнув гладкий кузен, розгублено оглядаючись, ухопив якусь серветку, намочив водою і поклав Прокопові на голову.

— А-а-ах! — вирвалось у Прокопа з полегкістю, напад минувсь, але в голові ще апоплексично вирувала кров і ноги тремтіли від кволості, так що він аж мусив сісти.

Оncle Шарль масирував на коліні спітнілі й тремтячі пальці княжни.

— Це небезпечна гра,— буркнув він, тим часом як княжна, зовсім знесилена, ледве зводила дух; але на устах її тремтів блаженний звитяжний усміх.

— Це ви йому допомогли,— крикнув гладкий кузен,— ось у чому річ!

Княжна встала, ледве тягнучи ноги.

— Пробачте, панове,— промовила вона мляво, так глянула осяйними, жагучими очима на Прокопа, що він

аж злякався, щоб хто не помітив цього, і вийшла, спираючись на дядечка Рона.

Тепер треба було якось відзначити Прокопів подвиг. Зрештою, ці панове були добродушні парубки, що тільки любили вихвалитися своїми героїськими вчинками. Прокоп надзвичайно піднісся в їхніх очах,— адже він роздушив пляшку і зумів випити неймовірну кількість вина й горілки, не звалившись під стіл. О третій годині ночі князь Сувальський уже цілувався з ним, а гладкий кузен мало не зі сльозами на очах пропонував йому брудершафт. А потім перестрибували через стільці, знявши страшенний гамір. Прокоп усміхався, він був ніби в тумані; та коли його хотіли завести до єдиної балтїнської повії, він вирвався, назвав їх п'яними тварюками і сказав, що йде спати.

Проте, замість учинити так розумно, він звернув до чорного парку і довго, без кінця міряв очима темний фасад замку, шукаючи якесь вікно.

А Гольц дрімав за п'ятнадцять кроків від нього, прихилившись до дерева.

XXXI

На другий день ішов дощ. Прокоп бігав по парку, лютуючи, що через це, мабуть, взагалі не побачить княжни. Проте вона вибігла, простоволоса, незважаючи на дощ, і кинулась до нього.

— Лише на п'ять хвилин, на п'ять хвилин,— захекано шепотіла вона, підставляючи йому губи для поцілунку. Аж раптом помітила Гольца.

— Хто це такий? — запитала.

Прокоп покvapливо озирнувся.

— Хто? — Він уже так звик до своєї тіні, що й не усвідомлював собі її сталої присутності.

— Це... мій наглядач, розумієте?

Княжна звела на Гольца свої владні очі. Гольц, сховавши люльку, відійшов трохи далі.

— Ходімо,— сказала княжна і потягла Прокопа до альтанки.

Вони сиділи, не насмілюючись поцілуватись, бо десь поблизу мокнув під дощем Гольц.

— Руку,— звеліла тихо княжна і стала гладити своїми гарячими пальцями вузлуваті, розтовчені Прокопові

обрубки.— Коханий, коханий...— шепотіла вона, але швидко перейшла на суворий тон: — Не смій на мене так дивитись при людях. Бо я тоді не знаю, що роблю. Стривай, стривай, от колись кинусь на шию, ото буде сорому! — Княжна жахнулась.— Ви ходили вчора до дівок? — раптом запитала вона.— Не смій мені, ти тепер мій. Милий, коханий, мені так тепер важко... Чому ти мовчиш? Я прийшла тобі сказати, щоб ти був обережний. Mon oncle Шарль уже слідкує... Вчора ти був чудовий! — Голос її виказував неспокій.— Вони все стережуть тебе? Скрізь? І в лабораторії? Ah, c'est bête! ¹ Коли ти вчора розбив чашку, я ладна була тебе розцілувати, так чудово ти лютився. Пам'ятаєш, як ти тоді, вночі, наче зірвався з прив'язі? Тоді я пішла до тебе, як сліпа, як сліпа...

— Княжно,— перебив її Прокоп,— ви мені повинні щось сказати.— Або все це... примхи шляхетної дами, або...

Княжна пустила його руку.

— Або що?

Прокоп у розпачі глянув на неї.

— Або ви зі мною лише граєтесь...

— Або? — протягла вона, з видимою насолодою терзаючи його.

— Або мене... до певної міри...

— ...кохасте, еге ж? Слухай,— мовила вона, заклавши руки за голову і дивлячись на нього примруженими очима,— колись мені одного разу здалося, що я тебе покохала, розумієш? Справді покохала, на смерть, як шалена, то я тебе спробувала тоді... вбити.— І клацнула язиком, як тоді на Прем'єра.— Я б ніколи тобі не пробачила, якби закохалася в тебе.

— Неправда! — крикнув розлючено Прокоп.— Це неправда! Я не стерпів би думки, що це... лише... флірт. Ви не такі зіпсуті! Це неправда!

— А коли ти знаєш,— мовила княжна тихо й поважно,— то чого ж питаєш про це?

— Я хочу це почути...— наполягав Прокоп,— хочу, щоб ти мені прямо сказала..., що я таке для тебе. Ось це я хочу почути!

Княжна покрутила головою.

---

¹ Ах, як безглуздо! (Фр.)

— Я повинен знати,— заскреготав зубами Прокоп,— інакше, інакше...

Княжна кволо усміхнулась і поклала свою руку на його стиснутий кулак.

— Ні, прошу тебе, не вимагай, не вимагай, щоб я це сказала.

— Чому?

— Бо тоді ти мав би завелику владу наді мною,— сказала вона тихо.

Прокоп затремтів від радощів.

На Гольца, який ховався поблизу альтанки, напав нестримний кашель, бо віддалік поміж кущів майнув силует дядечка Рона.

— Бач, уже стежить,— шепнула княжна.— Увечері до нас не можна.

Вони затихли, стискуючи одне одному руки. Лише дощ шелестів по даху альтанки та віяло легкою прохолодою.

— Коханий, коханий,— шепотіла княжна, нахиливши личко до Прокопа.— Подивлюся хоч, який ти. Носатий, сердитий, увесь наїжений. Кажуть, ти великий учений. Чому ти не князь?

Прокоп шарпнувся.

Вона притулилась до його плеча.

— От уже знову сердися, а мене, мене називав бестією і ще гіршими словами. Але я не серджусь. Бач, ти не хочеш осолодити мені те, що я роблю... і буду робити... Милій,— закінчила вона тихо і простягла руку до його обличчя.

Він схилювся до її вуст; в них було каяття і туга.

В шелестінні дощу наближались кроки Гольца.

Неможливо, неможливо! Цілий день Прокоп сушив собі голову, де б зустріти княжну. «Увечері до нас не можна». Ну, звичайно, він же не з її товариства. Їй вільніше поміж знатних бовдурів. Це було дуже дивно: в глибині серця Прокоп запевняв себе, що не кохає, але ревнував страшенно, повний шаленства, гніву й упокорення. Ввечері тинявся по парку під дощем і думав про те, що вона сидить і вечеряє, що їй там весело, привільно. А він сам собі здавався шолудивим псом, вигнаним під дощ. Найгірша мука на світі — це зневага.

«Ну, зараз покінчу з цим»,— вирішив він. Побіг додому, одягнувся в чорний костюм і ввійшов до куриль-

ні, як і вчора. Княжна сиділа сама не своя. Ледве вгледіла Прокопа, як усе в ній затрепетало і уста розм'якли від щасливого усміху. Решта молоді привіталася з ним по-товариському, а опісля Шарль був навіть занадто чемний. Очі княжни його застерігали: будь обережний! Вона з ним не розмовляла, проте знайшла нагоду всунути йому до рук записку. «Милий, милий,— було там написано олівцем великими літерами,— що ти зробив? Іди звідсіль». Він зібгав папірець. Ні, княжно, я залишусь тут. Мені дуже приємно дивитися на вашу духовну єдність з цими напахченими ідіотами. За цю запальну впертість княжна обдарувала його жагучим поглядом. Вона почала брати на кпини Сувальського, Грауна, всіх своїх кавалерів, була з ними зла, різка, зухвала. Іноді швидко позирала на Прокопа, чи задоволений він з цієї гекатомби поклонників, складеної йому до ніг. Але він не був задоволений, хмурився, вимагав поглядом п'ятихвилинної довірчої розмови. Тоді вона встала і повела його до якоїсь картини.

— Май розум, май розум!— і, піднявшись навшпинець, поцілувала його в обличчя. Прокоп застиг від такого жахливого шаленства, але ніхто цього не бачив, навіть і сам опісля Рон, що уважно стежив за всім своїми розумними, сумними очима.

І більше нічого, нічого не трапилось цього дня. Але Прокоп цілу ніч метався на своєму ліжку, кусаючи подушку; а в другім крилі замку хтось також не спав цілу ніч.

Уранці Пауль приніс йому напахченого листа, не сказавши від кого.

«Мій коханий,— прочитав він,— сьогодні я тебе не побачу. Не знаю, що й робити. Ми звертаємо на себе увагу. Прошу тебе, будь розумніший, ніж я (кілька рядків закреслено). Не смій ходити перед замком, бо вибіжу до тебе. Прошу, зроби що-небудь, щоб тебе звільнили від цього гидкого сторожа. Я погано спала вночі, в мене поганий вигляд, і я не хочу, щоб ти мене бачив. Не приходь до нас. Мій опісля Шарль уже робить натяжки; я розкричалась на нього і тепер не розмовляю з ним; мене дратує, що він має рацію, я не можу цього стерпіти. Коханий, порадь мені: оце щойно я вигнала покоївку, мені донесли, що вона має роман із

конюхом і ходить до нього. Я цього не зношу, замало в обличчя їй не зацідила, коли вона мені призналась. Вона гарна; і от плакала, а я втішалась, дивлячись, як у неї сльози течуть. Уяви собі, я ніколи зблизька не бачила, як набігає сльоза,— капне, зупиниться, а її здоганяє друга. Я плакати не вмію. Маленькою я так кричала, що аж синіла, проте сліз не було. Отож я вигнала покоївку, бо ненавиділа її, мене брала огида, коли вона стояла передо мною. Твоя правда. Я лиха, але чому їй усе можна? Коханий, заступись за неї, і я покличу її знов і зроблю, що захочеш, коли дізнаюсь, що ти можеш вибачити жінкам такі речі. Бачиш, я зла та ще й до того заздрісна. Місця не знаходжу від туги. Хотіла б тебе бачити, але зараз не можу. Не пиши мені, не можна! Цілую тебе».

Коли він читав ці рядки, в другому крилі замку шаленів рояль. Під його бурхливі несамовиті звуки Прокоп написав:

«Ви не кохаєте мене, я це бачу; вигадуете всякі безглузді перешкоди, не хочете компрометувати себе. Вам надокучило мучити чоловіка, який не нав'язувався. Я думав про це інакше. Тепер мені сором, і я розумію, що ви хочете покласти цьому край. Коли не прийдете поплудні до японської альтанки, я в цьому остаточно переконаюсь і зроблю все, щоб далі вас не обтяжувати».

Прокоп перевів дух. Він не звичний був писати любовні листи, але цей, здавалось йому, був написаний вдало і досить сердечно.

Пауль побіг віддати листа. Рояль у другому крилі замовк, і стало тихо.

Тим часом Прокоп пішов шукати Карсона. Здибавши його біля складів, почав із прохання, щоб йому дозволили під слово честі ходити самому, без Гольца, що він готовий скласти яку завгодно присягу, що без попередження не втікатиме. Карсон значуще посміхався. Добре, чому ні? Він буде ходити вільно, як птах, куди схоче і коли схоче, тільки хай зробить одну дрібничку: віддасть кракатит.

Прокоп розлютився.

— Я вам дав віцит, чого ви ще хочете? Я раз уже сказав вам, що кракатиту не дістанете, хоч би мені й голову відтяли.

Карсон здвигнув плечима: мовляв, у такому разі він нічого зробити не може, бо той, хто має у себе в голові

кракатит,— людина соціально небезпечна, страшніша від стократного вбивці. Одне слово — класична причина для превентивного ув'язнення.

— Віддайте кракатит, і годі,— сказав він.— Не пошкодуєте. Інакше... інакше подумаємо про те, щоб вас відправити куди-інде.

Прокоп хотів уже вигукнути бойовий клич, але затнувся. Промимрив, що поміркує ще, і побіг додому. Сподівався, що там знайде відповідь, і наперед радів, але відповіді не було.

Пополудні Прокоп почав у японській альтанці своє Велике Чекання. Аж до четвертої в ньому бурхала нетерпляча надія: ось-ось прийде. О четвертій уже не міг усидіти: він бігав, наче ягуар по клітці, уявивши, як обійме її коліна, і тремтів від захвату й страху. Гольц делікатно відійшов у кущі. О п'ятій годині Прокопа почала долати непевність, але враз йому спало на думку, що вона зможе прийти, лише як звечоріє. Ну, звичайно, як звечоріє! Він посміхався й шепотів ніжні слова.

За замком сонце заходить в осінньому золоті: поріділі крони дерев вимальовуються виразно й непорушно; шурхотять в опалому листі жуки; западають золоті сутінки. На зеленому небі засвічується вечірня зоря: час молитви. Земля темніє під блідим небом; літає зигзагами кажан; десь за парком притишено дзеленькають дзвіночки: то вертаються корови, несучи тепле, запашне молоко. В замку засвічується світло в одному, другому вікні. Як, хіба вже стемніло? Зорі небесні, хіба мало дивився на вас уражений хлопчина з зарослої чебрецем межі, хіба мало здіймав до вас очі чоловік, мало страждав і чекав, хіба мало ридав він під тягарем свого хреста?

Гольц виступив з темряви.

— Може, вже підемо?

— Ні.

Випити, аж до дна випити своє приниження, бо ж тепер не прийде напевне. Нехай так. Але сьогодні треба осушити до дна гірку чашу, бо на цьому дні певність. Переповнитись болем, терпіти страждання й ганьбу і, звиваючись, як черв'як, дуріти від муки. Ти трепетав перед щастям. Тепер напийся муки, бо вона є наркотиком для того, хто страждає. Вже ніч, уже ніч, а вона не приходить.

Дика радість пронизала Прокопове серце: «Вона знає, що я тут чекаю (мусить знати); викрадеться вночі, як усі будуть спати, і полине до мене, розкривши обійми, з устами, повними соковитих поцілунків. Ми зімкнемося устами і будемо пити невисловлені признання. Вона прийде, бліда, і в темряві, тремтячи від холодного жаху радості, віддасть мені свої жагучі губи; і вийде вона з темної-темної ночі...»

У замку гасне світло.

Гольц стовбичить прямо перед альтанкою, заклавши руки в кишені. Його втомлена поза ніби промовляє: «Чи не годі?» Але той, хто в альтанці, із скаженим не-нависним сміхом топче останню іскру надії, зволікає з хвилини на хвилину. Бо остання мить його чекання означає кінець усьому.

У далекому містечку дзигарі б'ють північ. Отже, кінець усьому.

Чорним парком летить Прокоп додому. Бозна-чого він тепер так поспішає. Біжить зігнувшись, а за п'ять кроків від нього чвалає, позіхаючи, Гольц.

XXXII

Кінець усьому: це була майже полегкість, принаймні щось певне, безсумнівне. Прокоп учепився за цю думку з упертістю бульдога. Добре, тепер кінець, нема чого боятись. Вона не прийшла навмисне. Цього ляпаса досить, тепер кінець. Він сидів у кріслі, неспроможний устати, знов і знов упиваючись своїм приниженням. Слуга, якого відштовхнули. Безсоромна, пихата, безжалісна. Ну що ж, кінець, і тим краще.

Щоразу, почувши кроки в коридорі, він підносив голову в гарячковім чеканні: ось принесуть листа. Ні, нічого нема. Навіть і того не вартий, щоб попросила вибачення. Кінець.

Пауль удесяте наближався з запитанням в очах: чи не буде якого наказу? Ні, не буде.

— Стривайте, чи нема для мене якого листа?

Пауль заперечно покрутив головою.

— Гаразд, можете йти.

Холодним камінням йому здавило груди. Порожнеча, кінець. І якби двері відчинились і на порозі стала вона сама,— і тоді сказав би: «Кінець». «Милий, милий»,— чується Прокопу її шепіт, і враз проривається

його розпач. «За що ви мене так принизили? Коли б ви були покоївка, я б вам пробачив усю вашу пиху, але княжні таке не прощається. Чуєте? Кінець, кінець!»

Вбіг Пауль:

— Чи не буде якого наказу?

Прокоп замовк. Останні слова він, мабуть, вигукнув уголос:

— Ні, Паулю. Чи немає для мене якого листа?

Пауль співчутливо хитає головою.

День густіє, як огидне павутиння; вже вечір. У коридорі почувались якісь голоси, і Пауль влітає з радісним криком:

— Лист, ось лист,— шепоче він радісно.— Засвітити?

— Ні, не треба.

Прокоп відчуває в пальцях тонкого конверта, вдихає гострий знайомий аромат; він хотів би нюхом дізнатися, що там усередині. Крижане вістря вгороджується ще глибше в його серце. «Чому написала аж увечері? Бо лише наказує мені: «Не смійте приходити до нас, і все». Добре, княжно, хай буде так. Як кінець, то й кінець. Прокоп схопився, знайшов чистого конверта, вклав туди нерозпечатаного листа й заклеїв.

— Паулю, швидко віднесіть це її світлості.

Ледве Пауль вийшов, як він захотів повернути його назад, та було запізно. Прокоп пригнічено зрозумів: те, що він зробив, є справді кінець усьому. Він зарився обличчям у подушку, стлумлюючи те, що нестримно рвалося з уст.

Прийшов доктор Крафт, що, мабуть, почув про все від Пауля, і намагався чим-небудь утішити, розважити Прокопа в його болючім розпачі. Прокоп звелів принести віскі, щоб звеселитися хоч цим. Крафт пив содову воду і притакував у всьому, хоча це були речі абсолютно не сумісні з його ідеалізмом. Прокоп лаявся, кляв, удавався до найкрутіших виразів: йому ніби легше ставало від того, що він усе закидав брудом, запльовував, топтав, ганьбив. Він висипав із себе цілі гори лайки та всяких гидких слів, жінок просто вивертав навиворіт, говорив про них найгірші речі, таку гидоту, яку лише можна вигадати. Крафт, пітніючи з жаху, мовчки притакував розлюченому генієві. Та врешті Прокопів запал вичерпався, він змовк, нахмурився і пив, пив. Потому ліг не роздягаючись у ліжку, що неначе гойдалось, мов човен, і втупився в розвихрену темряву.

Вранці встав, геть розбитий, з огидою до себе, і вибрався до лабораторії. Однак не робив нічого, лише ходив по кімнаті, підкидаючи ногою губку. Потім у нього виникла нова думка; він змішав страшну, нетривку вибухівку і послав у дирекцію, щоб сталася якась солідна катастрофа. Проте нічого не трапилось. Прокоп упав на койку і проспав, не прокидаючись, тридцять шість годин.

Прокинувся він іншою людиною, холодною, стриманою, тверезою. Якоюсь смертельно байдужою до всього, що діялося доти. Він знов уперто й методично почав працювати над вибуховим розпадом атомів. Теоретично він доходив до таких жахливих результатів, що волосся в нього ставало дибом від усвідомлення тих страшних сил, серед яких ми живемо.

Одного разу під час обчислень його охопив якийсь неспокій. «Мабуть, я втомився»,— промовив він сам до себе і вийшов без капелюха надвір. Несвідомо звернув до замку, машинально збіг по сходах нагору і попрямував коридором до свого колишнього помешкання. Пауля не було на його звичному місці. Прокоп увійшов до кімнати. Все було так, як він залишив, але в повітрі витали знайомі пахощі княжни. «Безглуздя,— подумав Прокоп,— мені просто приверзлось. Я занадто довго вдихав гострі запахи лабораторії». А проте це його болюче хвилювало.

Він сів на хвилинку й здивувався: яке вже все це далеке! В замку стояла тиша, пообідня тиша. Чи змінилось тут що-небудь? Чутно притишені кроки в коридорі. «Це, мабуть, Пауль»,— подумав він і вийшов. Але то була княжна.

Вона кинулась до стіни від подиву й жаху і стояла, смертельно бліда, з широко розкритими очима й перекривленим, наче від болю, ротом. Видніли коралово-червоні ясна. «Чого їй треба в кімнатах для гостей? Може, йде до Сувальського?» — враз блиснуло Прокопові, і щось у ньому порвалось. Він ступив крок, ніби хотів кинутись на неї, але з горла вирвався лише хрипкий звук, і він вибіг надвір. Чи то вслід йому простягались руки? Не оглядайся, геть, геть звідсіль!

Аж далеко за замком, на незораному полігоні, впав Прокоп обличчям на землю. Бо є лише одне гірше за біль приниження — це муки ненависті.

А збоку, за десять кроків від нього, сидів зосереджений і незворушний Гольц.

Настала ніч, задушлива, важка і незвичайно темна. Заносилось на бурю. В такі хвилини люди якось дивно дражливі, і їм не слід вирішувати тоді свою долю,— це недобрий час.

Близько одинадцятої Прокоп вискочив із дверей лабораторії і, приголомшивши сонного Гольца стільцем по голові, зник у нічній п'їтмі. За хвилину розляглись два постріли біля залізничної станції. Низько на обрії жахливо блискало, після чого ставало ще темніше. Але з високого насипу підвівся гострий пруг синього світла, посунувся вздовж колій, захоплюючи вагони, цейхгаузи, купи вугілля, і натрапив на чорну постать; вона петляє, падає на землю, кидається вперед і знову зникає в тінях, далі біжить між бараками до парку. Кілька інших постатей кидається за нею. Рефлектор обертається до замку. Знову почулося два тривожних постріли, і втікач пірнає в гущавину.

Незабаром у спальні княжни стукнуло вікно. Княжна схопилась і відчинила; раптом у кімнату влетів зібганий клаптик паперу з камінцем усередині. З одного боку щось було нерозбірливо нашкрябано зламаним олівцем, а з другого були густо й дрібно написані обчислення. Княжна швидко почала одягатись, але в цю мить ляснув постріл за ставком. Задубілими пальцями княжна застібала гапки сукні, тим часом як покоївка, дурна коза, тремтіла від страху під периною, налякана пострілами. Але не встигла княжна вийти, як побачила крізь вікно двох солдатів, що тягли когось чорного. Той борсався, як лев, і хотів вирватись. Отже, не був поранений.

На обрії спалахувало широке жовте полум'я: але гроза, що мала дати полегкість, не починалася.

Заспокоївшись, Прокоп з головою поринув у лабораторну роботу — чи принаймні змушував себе працювати. Щойно пішов від нього Карсон. Дуже невдоволений, він недвозначно сказав, що коли Прокоп не хоче поводитись по-людському, то його силою перевезуть у безпечніше місце. Ну, все одно, хай буде, що буде. Пробірка тріснула в Прокопових пальцях.

В передпокої відпочиває Гольц із забинтованою го-

ловою. Прокоп давав йому кілька тисяч за побої, але він не взяв. Ат, нехай робить, що хоче. Перевезуть кудись — будь ласка. Кляті пробірки, все лускають одна по одній...

У передпокої зашамотіло, ніби хтось схопився, прокинувшись зі сну. Мабуть, знов одвідини: Крафт чи хто. Прокоп і не обернувся, коли рипнули двері.

— Милій, милій,— прошепотів хтось.

Прокоп захитався, схопився за стіл і обернувся, як уві сні. Перед ним стояла княжна. Вона прихилилась до одвірка, бліда, з темним, нерухожим поглядом, і притискала руки до грудей, ніби намагаючись утихомирити калатання серця.

Тремтячи всім тілом, він підійшов до неї, торкнувся пальцями її обличчя, плечей, ніби не ймучи віри, що це вона. Тоді вона поклала йому на губи холодні тремтячі пальці.

Прокоп штовхнув двері й виглянув до передпокою. Гольц зник.

XXXIII

Вона сиділа на ліжку заціпеніло, підтягнувши коліна до підборіддя; сплутане волосся пасмами падало на обличчя, а руками вона обхопила шию, ніби в корчах. Жахаючись того, що вчинив, він цілував їй коліна, руки, волосся, повзав долі, засипав її просьбами й ніжними словами. Княжна нічого не бачила й не чула. Йому здавалося, що вона тремтить з огиди від кожного його дотику. Його волосся липло до лоба, вкритого холодним потом, і він кинувся до крана й пустив на голову струмінь холодної води.

Вона тихенько встала й підійшла до дзеркала. Прокоп підступив до неї навшпиньках, хотів захопити її зненацька. Але враз побачив її в дзеркалі; вона дивилась на себе з виразом такої дикої, жажної, розпачливої огиди, що він остовпів.

Княжна побачила його позад себе.

— Я дуже бридка? — мовила, обертаючись. — Не осоружна тобі? Що я зробила, що я зробила! — Вона припала обличчям до його плеча, ніби хотіла сховатися. — Я дурна, еге ж?.. Я знаю, ти розчарований, але не гордуй мною! Чуеш? — Вона пригорталась до нього обличчям, ніби охоплене каяттям дівча. — Ти вже не

втечеш? Я зроблю все, що ти захочеш, як твоя дружина, тільки навчи мене. Милій, милій, не давай мені думати, бо коли я почну думати, то наче скам'янію. Ти й не уявляєш, які мені набігають думки. Не кидай мене тепер...

Вона вчепилась йому в шию тремтячими пальцями, а він, підвівши їй голову, цілував її і нашіптував ніжні слова.

Княжна розчервонілась і стала знову гарна.

— Я не бридка? — шепотіла вона між поцілунками, щаслива й очманіла. — Я б хотіла бути гарною лише для тебе. Знаєш, чого я прийшла? Я сподівалася, що ти мене вб'єш.

— А коли б ти, — шептав Прокоп, колихаючи її в обіймах, — коли б ти передчувала те... те, що сталося, ти б прийшла?

Княжна кивнула головою.

— Я жахлива, правда? Що ти про мене думаєш! Але я не дам тобі думати. — Він швидко стиснув її і підняв. — Ні, ні, — просила вона, обороняючись, але потім заспокоїлась, дивлячись вогкими очима і перебираючи ніжними пальцями його шорстку чуприну.

— Милій, милій, — палко шепотіла вона, — як ти мене мучив останні дні! Чи ти мене...? — Слова «кохаєш» вона не вимовила.

Він запально кивнув.

— А ти?

— Так. Це вже ти міг би зрозуміти. Знаєш, який ти? Найпрекрасніший з усіх носатих і бридких чоловіків. У тебе криваві очі, мов у сенбернара. Невже це від роботи? Мабуть, ти не був би таким милим, коли б називався князем. Ах, пусти вже!

Вона вислизнула з його обіймів і пішла до дзеркала причесатись. Довго дивилась на себе, потім схилилась перед дзеркалом у глибокому реверансі.

— Оце княжна, — сказала вона, показуючи на своє відображення, — а це, — додала, показуючи на себе пальцем, — лише твоя дівчина. Ось бачиш! Невже ти думав, що маєш княжну?

Прокоп шарпнувся, наче ошпарений.

— Що це означає? — крикнув він і грюкнув кулаком по столу, аж забряжчало розбите скло.

— Ти мусиш вибирати: або княжну, або дівчину. Княжну ти не можеш мати, ти можеш її обожнювати

здалеку, але не смієш їй і руки поцілувати, не те що поглядом питати, чи любить вона тебе. Княжна не сміє цього робити, бо має за собою тисячу років чистої крові. Ти хіба не знаєш, що ми були колись незалежними владарями? Ах, ти нічого не знаєш, але маєш принаймні знати, що княжна — на скляній горі, куди тобі не дістатись. Але звичайну жінку, оцю просту смугляву дівчину можеш мати. Сягни — і вона твоя, наче будь-яка річ. Так ось вибирай, котру хочеш із цих двох.

Прокопа всипало морозом.

— Княжну,— насилу промовив він.

Вона підійшла до нього й поважно поцілувала його в обличчя.

— Ти мій, так? Коханий, ось бачиш, ти маєш княжну. То все ж таки ти пишаєшся з того, що маєш княжну? Бачиш, яку жахливу річ мусить зробити вона, щоб хтось кілька днів пишався. Кілька днів, кілька тижнів, бо княжна не може бажати, щоб це було назавжди. Я знаю, я це знаю. Від першої хвилини, як ти мене побачив, ти прагнув княжну; від люті, від чоловічої владності, чи що, так? Через це ти мене так і ненавидів, що хотів мене, і ось я прибігла. Гадаєш, що мені від цього гидко? Навпаки, я з цього пишаюсь. Це великий вчинок, правда ж? Отак стрімголов кинутись. Бути княжною, бути дівчиною і прийти... прийти самій.

Прокоп жахнувся її слів.

— Мовчи,— попросив він і обійняв її тремтячими руками.— Якщо я вам не рівня... родом...

— Що ти сказав? Не рівня? Що ж ти гадаєш, я б прийшла до тебе, коли б ти був князем? Коли б ти хотів, щоб я з тобою поводитись, як з рівнею, я б не могла... бути в тебе... ось так,— крикнула вона, розкинувши голі руки.— Ось у чому ця жахлива різниця, розумієш?

У Прокопа опустились руки.

— Цього ви не повинні були казати,— прохрипів він, відступаючи.

Вона кинулась йому на шию.

— Милій, коханий, не дозволяй мені говорити. Хіба ж я тобі дорікаю? Я прийшла... сама, бо ти хотів утекти, чи дати себе вбити, чи я не знаю що; адже кожна дівчина... Ти гадаєш, я не повинна була цього робити? Скажи, я погано зробила?.. Бач,— затремтівши, прошепотіла вона,— бач, ти й сам цього не знаєш!

— Стривай!— крикнув Прокоп, вирвавшись із її обіймів, і почав ходити великими кроками по кімнаті. Раптом його знов осяяла надія.— Ти віриш мені? Віриш, що я до чогось здатен? Я вмю багато працювати. Ніколи не думав я про славу, та коли б ти забажала... я б працював скільки сили! Ти знаєш, що... Дарвіна до могили несли герцоги! Коли б ти хотіла, я б зробив... я б зробив щось неймовірне. Я вмю працювати. Я можу змінити поверхню землі. Дай мені десять років — і побачиш... побачиш...

Вона, здавалось, і не слухала.

— Коли б ти був князем, для тебе вистачило б одного погляду, одного потиску руки, щоб ти вірив, знав і не вагався. Тоді не треба було б тобі доводити так жахливо, як я!.. Десять років!.. А чи ти здатен вірити мені хоч десять днів? Де пак десять днів! За десять хвилин тобі всього цього буде мало; за десять хвилин ти вже будеш хмуритись, коханий, і лютувати, що княжна тебе вже не хоче, бо вона, бач, княжна, а ти не князь. І доведи тоді, шалена й нещасна, переконай, коли можеш. Жоден твій доказ не буде досить великим, жодне припущення не буде досить низьким. Бігай за ним, вішайся на нього, роби більше, ніж кожне просте дівчисько. Я вже й не знаю, як мені бути... Що мені з тобою діяти? — Вона підступила до нього й підставила губи.— То як, будеш мені вірити десять років?

Він стис її в обіймах, ридаючи.

— Хай буде так,— прошепотіла вона й пригладила йому волосся.— Ти також ніби рвешся з ланцюга, правда? А проте я б не помінялася з тою... якою була раніш. Милій, милій, я знаю, ти мене покинеш.

Вона зломилася в його обіймах. Він підвів її і розкрив насильними поцілунками зімкнуті вуста.

Вона відпочивала з заплющеними очима, ледве дишаючи, а Прокоп, похилившись над нею, із стиснутим серцем споглядав незбагнений спокій цього гарячого, напруженого обличчя. Вона схопилася, як зі сну.

— Що це в тебе в цих пляшках? Отрута? — Вона обдивилась його полиці й прилади.— Дай мені якоїсь отрути.

— Нащо?

— На той випадок, коли б мене захотіли звідсіль вивести...

Він занепокоївся, побачивши серйозний вираз її об-

личчя, і, щоб обдурити її, відміряв невеличку дозу чистої крейди, але вона сама натрапила на кристалічний миш'як.

— Не бери цього,— крикнув, але вона вже сховала миш'як у сумочку.

— То ти можеш бути знаменитим? — сказала вона.— Я про це й не думала. Ти кажеш, що Дарвіна несли герцоги? Які саме?

— Хіба не все одно?

Вона поцілувала його.

— От тобі маєш! Як це так — усе одно?

— Ну... герцог Арджільський і герцог Девонширський,— пробурмотів він.

— Справді? — Вона глибоко замислилась, аж чоло наморщилось.— Я ніколи не думала, що вчені такі... А ти мені так байдуже сказав це! — Вона доторкнулась до його грудей і пліч, наче він став зовсім іншим.— А ти, ти б також міг?.. Справді?

— Почекай до мого похорону.

— Ах, коли б швидше! — сказала вона мрійно, з наївною жорстокістю.— Ти був би жахливо гарний, якби був знаменитий. Знаєш, що мені найбільше в тобі подобається?

— Ні.

— І я також не знаю,— промовила вона замислено і знову поцілувала його.— Тепер уже не знаю. Тепер уже хай би хто ти був...— Вона кволо здвигнула плечима.— І це назавжди. Розумієш?

Прокоп жажнувся такого суворого однолюбства. Вона стояла перед ним, аж по очі закутана в хутро блакитного песця, і дивилась на нього блискучими ніжними очима в сутінках вечора.

— Ох,— зітхнула раптом і зсунулась на край стільця,— в мене трясуться ноги.— Вона гладила їх і терла з наївною безсоромністю.— Як же я тепер буду їздити верхи? Прийди, милий, прийди сьогодні до мене. Моп осле Шарля немає дома, а хоч би й був... це вже для мене байдуже.— Вона встала й поцілувала його.

— До побачення.

На дверях вона зупинилась і, вагаючись, вернулась до нього.

— Убий мене, будь ласка,— промовила, опустивши руки,— вбий мене.

Він притяг її до себе.

— Навіщо?

— Щоб мені не йти звідсіль... і щоб сюди ніколи, ніколи не вертатись.

Він шепнув їй тихо:

— Завтра?

Княжна глянула на нього і схилила голову. Це була згода.

Минуло чимало часу, поки й він вийшов у темну ніч. Хтось за сто кроків від нього підвівся з землі і став чистити рукавом одяг. Це був мовчазний Гольц.

XXXIV

А коли він прийшов до неї після вечері, увесь насто-
рожений і непевний, то ледве впізнав її, така була гар-
на. Княжна відчувала його жагучий погляд, що обпікав
її з голови до ніг. Вона променіла і віддавалась йому
очима, ні на кого не зважаючи, так що він аж жахався.
Там був якийсь новий гість, д'Емон на ймення, дипло-
мат, чи що, чоловік монгольського типу, з фіолетовими
губами й короткими чорними вусиками та борідкою.
Цей добродій, як видно, був знавець фізичної хімії.
Беккерель, Планк, Нільс Бор, Міллікен та інші ймення
так і злітали в нього з язика. Він знав Прокопа з літе-
ратури і дуже цікавився його дослідями. Прокоп під-
дався на це, багато розповідав, забув на мить дивитись
на княжну. І за це дістав під столом такий стусан у но-
гу, що аж засичав і мало не дав здачі; до того ж уловив
ревнивий погляд. У цю мить він мусив відповідати на
дурне запитання князя Сувальського, що це, власне, за
енергія, про яку тут стільки мови. І, схопивши цукор-
ницю, так сердито поглянув на княжну, ніби хотів по-
жбурити їй у голову, й почав пояснювати, що коли б
удалось нараз звільнити всю енергію, замкнену тут, то
вона б висадила в повітря Монблан і Шамоні; але цього
не вдасться зробити.

— Ви це зробите,— промовив д'Емон упевнено й сер-
йозно.

Княжна всім тілом перекинулась через стіл.

— Що ви сказали?

— Що він це зробить,— повторив пан д'Емон з цілко-
витою певністю.

— Ось бач,— сказала княжна голосно і сіла з переможним виразом.

Прокоп почервонів і не наважився глянути на неї.

— А коли він це зробить,— жадібно спитала княжна,— то буде дуже знаменитим? Як Дарвін?

— Коли він це зробить,— відповів д'Емон без вагання,— королі вважатимуть за честь нести кінчик покривала на його домовині. Якщо тоді ще будуть королі.

— Дурниця,— буркнув Прокоп, але княжна запалала невимовним щастям. Він нізачо в світі не глянув би на неї; увесь почервонів і в розпачі крутив у пальцях грудку цукру. Нарешті зважився підвести очі. Вона дивилась на нього з безмежною любов'ю.

— Чи ти...— звернулась до нього тихо.

Він добре розумів, що питає «любиш мене?», але прикинувся, ніби не чує, і втупив очі в білу скатерку. Мабуть, ця дівчина ошаліла або ж хоче навмисне...

— Любиш? — долетіло через стіл голосніше і впертіше.

Він швидко кивнув і подивився на неї очима, п'яними з радощів. На щастя, в загальній розмові цього ніхто не почув. Лише д'Емон мав вираз обличчя аж надто скромний і неприсутній.

Розмова точилася про всяку всячину, аж раптом д'Емон, як видно, знавець усього на світі, почав викладати фон Граунові його родовід до тринадцятого сторіччя. Княжна з величезною цікавістю почала розпитувати подробиці. Тоді новий гість став перелічувати і її предків, ні на мить не задумавшись.

— Досить,— мовила княжна, як д'Емон дійшов до року 1007, коли перший Гаген заклав Печорський баронат в Естонії, убивши там когось, бо далі тієї події генеалогі не добрались. Але д'Емон вів далі.

— Той Гаген, або Агн Однорукий, був, як можна довести, татарський князь, узятий у полон при наїзді на Камську землю. Перська історія знає хана Агана, що був сином Гів-хана, короля туркменів, узбеків, сартів та киргизів, а той був сином Вейвуша, сина Літай-хана Завойовника. Про того «імператора Лі-Тая» згадується в китайських джерелах, як про владаря Туркменії, Джунгарії, Алтаю і Західного Тибету аж до Кашгарії, що її він спалив, убивши там до п'ятдесяти тисяч люду, поміж ними й китайського володаря, якому обмотали голову мокрою мотузкою і стягували доти, аж поки

череп луснув, як горіх. Про дальших предків Лі-Тая нічого не відомо, поки науці неприступний архів у Лхассі. Його сина Лі-Тая Вейвуша, занадто дикого навіть для стародавніх монголів, у Кара-Бутаку забито на смерть кілками від юрт, а син Вейвуша Гів-хан спустошив Хіву і володів землями аж по Ітіль, чи сучасну Астрахань, де прославився тим, що звелів повиймати очі двом тисячам людей, прив'язати всіх до мотузки і пустити в Кубанські степи. Аган-хан пішов слідами батька, водив походи аж до Булгара, нинішнього Симбірська, де одного разу його взяли в полон, відтяли йому праву руку й держали як заручника, аж поки йому вдалось утекти в Прибалтику, до лівонської чуді. Там він прийняв хрест від німецького єпископа Готілли чи Гутілли, і, мабуть, з великої побожності заколов на кладовищі шістнадцятирічного спадкоємця Печори і взяв його сестру за дружину. Через двоєженство він заокруглив свою державу аж по Чудське озеро. Про це говорить Никифорівський літопис, де його вже названо «князь Аген», а Езельський літопис титулує його «гех Ааген»¹. Його нащадків,— закінчив тихо д'Емон,— було вигнано, але ні в яким разі не скинено з трону.— Він устав, уклонився і так і лишився стояти.

Цей історичний екскурс справив величезне враження. Княжна просто впивала кожне слово д'Емона, ніби цей рід татарських горлорізів був найвидатнішим явищем у світі. Прокоп дивився на неї з жахом, бо вона й не моргнула, коли мова йшла про дві тисячі пар вийнятих очей. Він мимохіть шукав у її обличчі татарських рис. Вона була прекрасна, випростана і якось велично замкнена в собі; раптом утворилась така відстань поміж нею і всіма іншими, що всі випростались, ніби на парадному обіді, і вже не спускали з неї очей.

Прокопові страшенно хотілось ударити кулаком по столі, сказати щось брутальне, порушити цю застиглу, якусь розгублену сцену. А княжна сиділа, опустивши очі, ніби чогось чекала, і на її гладенькому чолі майнуло щось схоже на нетерплячку: ну, скоро вже? Гості поглянули запитливо одне на одного і почали вставати. Прокоп і собі підвівся, не розуміючи, про що йдеться. Хай йому біс, що це може означати? Всі стоять, ніби

---

¹ Король Ааген (латин.).

свічки, руки по швах, і дивляться на княжну. Лиш тепер вона підводить очі й киває головою, немов дякує за привітання або дає дозвіл сісти. І справді, всі сідають; і лише сівши, Прокоп з жахом зрозумів, що то було віддавання шани монаршій особі. І раптом він аж спитнів від нестямного шалу. «Боже, оце таку комедію я з собою встругнув? Чому вони не сміються, чи то ж можна припустити, щоб хтось усерйоз сприйняв таке блазенство?»

Він уже наготувався вибухнути гомеричним сміхом разом з іншими (господи, таж усе це тільки для забавки!), коли княжна встала. За нею підвелися всі, і Прокоп також, певний тепер, що вибухне регіт. Вона озирнулась і зупинила погляд на гладкому кузені; той ступив два-три кроки до неї, звисивши руки і нахилившись уперед, неймовірно кумедний. Поговоривши з ним якусь хвилину, вона кивнула головою, і гладкий кузен позадкував собі. Княжна подивилася на Сувальського. Князь наблизився до неї, відповів, сказав кілька чемних дотепів; княжна сміється й киває головою. Що, невже це справді серйозно? Тепер княжна глянула на Прокопа, але він і не ворухнувся. Всі стали навшпиньки й напружено дивилися на Прокопа. Княжна дала йому знак очима. Він стояв непорушно: княжна попрямувала до старого одnorукого майора артилерії, в якого груди були вкриті орденами, мов у Кібели соска́ми. Майор випростався, аж ордени забряжчали, але княжна повернула від нього й підійшла до Прокопа.

— Милій, милій,— сказала вона тихо, але виразно.— Знову хмуришся? Я б тебе поцілувала.

— Княжно,— букнув Прокоп,— що мають означати ці жарти?

— Не кричи так. Це важливіше, ніж ти гадаєш. Ти знаєш, що мене зараз хочуть просватати? — і вона здригнулась від жаху.— Коханий, зараз іди звідсіль. Іди по коридору до третьої кімнати і там зачекай мене. Я мушу з тобою поговорити.

— Стривайте,— Прокоп хотів щось сказати, але вона вже кивнула головою і знов плавно попрямувала до старого майора. Прокоп не вірив своїм очам. І бувають же ще такі речі, невже ж це робилось не для сміху? Невже ці люди грали свої ролі всерйоз? Гладкий кузен взяв його під руку й потягнув з таємничим виглядом убік.

— Знаєте, що це означає? — шепотів він схвильовано. — Старого Гагена розіб'є параліч, коли він про це довідається. Монарший рід. Ви бачили тут нещодавно того спадкоємця? Мало бути весілля, але воно зірвалося. Цей чоловік, певне, сюди підісланий... Боже, такий родовід!

Прокоп вирвався від нього.

— Пробачте, — буркнув він, непомітно вийшов у коридор і зайшов до третьої кімнати. Це було щось на зразок чайної віталеньки; напівморок, блискучі меблі, червона порцеляна і подібні дрібнички. Прокоп метався по невеличкій кімнатці, заклавши руки за спину, і гув собі під ніс, як гнойова муха, що б'ється головою в шибки. Сто чортів, щось змінилося — через кілька якихось паршивих татарських живорізів, що їх би порядна людина й посоромилась... Чудове походження! А через кілька отих проклятих гуннів ці ідіоти ладні на череві повзати, а вона, вона сама...

Гнойова муха втомлено зупинилася. Зараз прийде татарська княжна і скаже: «Милий, коханий, все скінчено між нами; бо ж правнучка Літай-хана не може кохатися з сином шевця». «Стук... стук...» — почув він у голові удари батьківського молотка, і йому здалося, що він вдихає важкий запах вичиненої шкіри і сморід шевської смоли, а бідна мати стоїть у блакитному фартушку над плитою, вся червона під жару.

Гнойова муха дико задзижчала. Ну, певне, це ж княжна! «Що ти наробив? Куди встромив голову? Тепер станеш навколішки, як вона прийде, вклонишся до землі і скажеш: «Змилуйся, татарська княжно, я вже більше не покажусь».

У чайній кімнаті легенько пахне айвою; світло м'яке і тьмяне; муха з розпачем б'ється головою в шибку, репетує майже людським голосом: «Куди ти встромив голову, дурню?»

Княжна швидко й тихо ввійшла до кімнати. Біля дверей сягнула до вимикача і погасила світло. В темряві Прокоп відчув руку, що легенько доторкнулась до його обличчя і м'яко обвилася навколо шиї. Він стиснув княжну в обіймах, але обережно, ніби торкаючись до чогось крихкого, павутинного, така вона була ніжна, тендітна. Вона голубить його обличчя легкими поцілунками і шепоче щось невиразне; від легенького погладження у Прокопа підіймається волосся. Раптом її

гнучке тіло здригається, рука на його шиї обвивається тісніше, вогкі губи гаряче ворущаються на його губах, наче промовляють щось безгучно й наполегливо. Нескінченною хвилею, цілим припливом тремтіння захоплює вона Прокопа все сильніше й сильніше; притягує до себе його голову, притискається до нього грудьми, колінми, обвиває обома руками, впивається вустами в уста; завмирає в страшнім, боліснім стиску, в сласних зойках, непритомніючи і здригаючись, мов у корчах. Зостатись так навіки! Задихнутись! Піти в небуття! Злитись в одно чи вмерти!

Вона заридала і в неї підігнулись ноги. Несамовиті обійми його рук трохи послабшали, і вона вирвалася, хитаючись, мов п'яна; потім вийняла хустину, обтерла з губів слину чи кров, не сказавши й слова, і вийшла до сусідньої кімнати.

Прокоп лишився в темряві. Голова в нього розвалювалася. Ці останні обійми здались йому прощальними.

XXXV

Гладкий кузен мав рацію: старого Гагена від радості розбив параліч, але не до решти. Він лежав безвладно, оточений лікарями, і намагався розплющити ліве око. Негайно покликали опсle Рона та інших родичів; старий князь раз у раз намагався розплющити ліве око, щоб глянути на дочку і сказати їй щось своїм єдиним живим оком.

Вона вибігла з кімнати простоволоса, як була коло батькового ліжка, і подалась до Прокопа, що шукав її з самого ранку в парку. Зовсім не зважаючи на Гольца, вона поцілувала його й узяла під руку. Вона лише мимохідь згадала про батька та опсle Шарля, ніжна й заклопотана своїми думками. Стискала йому руки, пригорталась до нього і знову ставала далека від нього й замислена. Він почав жартувати з татарської династії... трохи навіть ущипливо. Вона глянула на нього і заговорила про вчорашній вечір.

— До останньої хвилини я гадала, що не прийду до тебе. Ти знаєш, що мені майже тридцять років? Коли мені було п'ятнадцять, я шалено закохалась у нашого капелана. Пішла до нього сповідатися, щоб його побачити зблизька, і соромилась говорити, ніби я вкрала що-небудь чи збрехала, а сказала, що я вже нецнотлива.

Я не розуміла цього слова, і він мав багато клопоту, поки переконав мене, що я сказала неправду. Тепер би я вже не змогла йому сповідатись,— докінчила вона тихо і гірко посміхнулась.

Прокопа непокоїв її постійний самоаналіз, він відчував у ньому жорстоке самокатування. Він хотів знайти якусь іншу тему для розмови, але з жахом помітив, що коли вони не говорять про кохання, то не мають про що говорити. Зійшли на вежу. Княжні якось ставало легше на серці, коли вона верталась думками в минуле, згадувала, розповідала про себе дрібниці.

— Незабаром після тієї сповіді прибув до нас учитель танців: він кохався з моєю гувернанткою, такою огрядною жінкою. Я підглядела їх, знаєш?.. і бачила все. Мені стало огидно, ох, та я стежила за ними, хоч... і не могла зрозуміти.. Але раз у танці я раптом збагнула, коли він мене притиснув до себе. Та після цього я не дозволяла йому й торкатись до мене. І навіть стріляла в нього... з пістоleta, і їх мусили прогнати обох.

В той час... мене жахливо мучили математикою, яка мені взагалі не лізла до голови. Учив мене один сердитий професор, знаменитий вчений; ви, вчені, всі дивні люди. Він давав завдання і дивився на годинник; через годину треба було закінчити. А коли мені залишалось п'ять хвилин, чотири, три, а в мене ще нічого не було, мене огортало таке страшне почуття, серце починало калатати...—Княжна стисла Прокопову руку, вдихнула повітря крізь зуби.— А потім навіть раділа урокам із ним...

У дев'ятнадцять років мене заручили. Ти про це не знав? А оскільки я вже знала все, мій жених мусив мені присягнути, що ніколи до мене не торкнеться. Через два роки він загинув у Африці. Я наче збожеволіла. З романтики, мабуть. Після цього мене вже ніколи не примушували виходити заміж. Я гадала, що з цим уже все покінчено.

Бо тоді я примушувала себе вірити, що винна перед ним і по його смерті мушу зостатись вірною йому; мені нарешті здалося, ніби я його й кохала. Тепер бачу, що все це я лише грала сама перед собою і що не почувала нічого, нічого, крім дурного розчарування!

Правда, дивно, що я повинна тобі розповідати про себе такі речі? Знаєш, так приємно, не соромлячись, говорити про себе все. Аж морозить, ніби роздягаєшся.

Коли ти вперше прийшов сюди, я подумала, що ти такий, як той професор математики. Я тебе, милий, так боялась, ніби ось-ось ти даси мені завдання, і серце моє забилося.

Коні, коні, ось що мене п'янило. Коли в мене є коні, гадала я, мені не потрібне кохання. І їздила я наче шалена.

Завжди мені здавалось, що кохання це щось вульгарне, невимовно огидне. Бачиш, тепер мені так не здається, і це мене страшенно лякає й принижує. Але знов же мене й тішить те, що я така, як і всі. Коли я була малою, то боялась води і мене вчили плавати на сухому, бо до ставка я не йшла; придумала собі, що там є павуки. А якось на мене найшла-таки відвага чи розпач; я заплющила очі, перехрестилась і плигнула. Не питай, як я відтоді пишалася цим: ніби витримала іспит, ніби вся змінилась... Коханий, коханий, я забула перехреститись.

Вечері княжна прийшла до лабораторії неспокійна, збентежена. Коли Прокоп обійняв її, з жахом промовила:

— Розплющив око, розплющив око... Ох! — Вона мала на увазі старого Гагена. Пополудні (Прокоп цілий день стежив за нею, як шалений) вона мала довгу розмову з опсле Роном, та не хотіла про це говорити. Взагалі, здавалось, що вона хоче чогось уникнути: кинулась в обійми Прокопові так пристрасно й віддано, немов би хотіла за всяку ціну забутись. Нарешті вона заспокоїлась, заплющила очі, квола, як стеблина. Він гадав, що вона спить, але вона зашепотіла:

— Коханий, найкоханіший, я щось зроблю, я зроблю щось жахливе; але тоді вже ти мене не посмієш покинути. Заприсягнись мені, заприсягнись,— дико повторювала вона і зірвалася з крісла, але знову перемогла себе.— Ах, ні. Навіщо присяги? Карти мені показали, що покинеш. Коли хочеш це зробити, роби, роби зараз, поки не пізно.

Прокоп, звичайно, відразу спалахнув: мовляв, вона хоче його позбутись, їй ударила в голову татарська циха й таке інше. Княжна розлютилась і почала кричати на нього, що він нищий, жорстокий, що вона йому цього не дозволить, що... що... Та лиш випалила це, як уже повисла в нього на шиї, каючись:

— Я тигриця, правда? Я не хотіла образити тебе...

Бач, княжна ніколи не повинна кричати; вона може насупитись, відвернутися, от і все; а я на тебе кричу, наче... наче я твоя жінка. Побий мене, будь ласка! Стривай, я покажу тобі, що я можу робити...

І, покинувши його, почала прибирати лабораторію; навіть, намочивши під краном ганчірку, стала навколішки й почала мити підлогу. Це, очевидно, мало бути покутою, але це їй сподобалось; вона весело терла ганчіркою по підлозі, наспівуючи пісеньку, підслухану, мабуть, від служниць, «Як підеш спати» чи щось таке. Він хотів її підвести.

— Ні, стривай,— боронилась вона,— ще он там,— і полізла з ганчіркою під стіл.

— Будь ласка, підійди-но сюди,— покликала вона здивовано з-під столу.

Зняковіло поліз він до неї під стіл.

— Ти глянь, як виглядає стіл зісподу. Я цього ще ніколи не бачила. Чого це так? — Вона поклала йому на обличчя руку, холодну від мокрої ганчірки.— Холодна, правда ж? Ти збитий так грубо, як цей стіл зісподу. І це в тобі найпрекрасніше. А інших людей я бачила лише з гладенького, полірованого боку. Але ти, ти, на перший погляд, ніби нестругана дошка, з щілинами, із усім тим, чим держиться людська істота. Коли по тобі проведеш пальцем, то заженеш скабку. Зате в тобі все так гарно й сумлінно зроблено. Звідусіль бачиш людину з іншого, важливішого боку. Такий і ти.

Вона притулилась до нього, як маленький товариш.

— Уяви собі, ніби ми в камері чи в якійсь колибі,— шепотіла вона екзальтовано.— Мені ніколи не дозволяли гратися з хлопцями, та колись я нишком пішла за садівниковими синами, лазила з ними по деревах, через тини... Потім дома дивувались, чого в мене розірвані трусики. І коли я тоді втікала з дому й бігла за ними, то в мене так солодко серце билось від страху! І тепер, приходячи до тебе, я відчуваю такий солодкий страх, як і тоді.

Тепер я добре сховалась,— задоволено бурмотіла вона, поклавши йому голову на коліна.— Сюди за мною ніхто не прийде. Тепер ти мене бачиш зсередини, як цього стола; я тепер звичайна жінка, що не думає ні про що й дає себе заколисати. Чого людині так добре в затишку?.. Ось бачиш, тепер я знаю, що таке щастя: треба

заплющити очі і зробитись малою, зовсім маленькою, щоб тебе не знайшли.

Він розмірено колисав її і гладив покошлане волосся: але його очі дивились через її голову в далечінь.

Вона рвучко обернулась до нього.

— Про що ти думаєш?

Прокоп зніяковіло відвів очі. Не міг же він сказати їй, що бачив перед собою татарську княжну в усій її славі, царствену, застиглу в своїй пихатості істоту, і що це — та сама, котра тепер... мучиться й тужить...

— Нічого, нічого,— шепнув він, схилившись над покірним і щасливим створінням, що припало до його колін, і погладив смугляве личко. Воно спалахнуло любовною жагою.

XXXVI

Було б краще цього вечора не ходити до них, але він пішов лише тому, що княжна йому заборонила. Oncle Шарль був до нього вельми, вельми привітний. На нещастя, він помітив, як ці двоє стискають одне одному руки, і, щоб краще бачити, вставив монокля. Аж тоді княжна вирвала руку й почервоніла, як школярка. Oncle підійшов до неї, щось шепнув і вивів її, і вона не верталась. Лише Рон прийшов і, вдаючи, ніби нічого не знає, завів розмову з Прокопом, дуже обережно пробуючи ґрунт. Прокоп тримався героїчно, не виказав нічого, і милий дядечко заспокоївся, принаймні зовні.

— В товаристві треба бути дуже і дуже обачним,— сказав він під кінець тоном поради й докору.

А тоді зразу відійшов — на превелику полегкість Прокопові, лишивши його міркувати про значення цих останніх слів.

Гірше було те, що потай щось готувалось; старші родичі мало не лускали з поважності.

А коли вранці Прокоп прогулювався навколо замку, до нього прибігла покоївка і, захекана, сказала, щоб ішов до березового гаю. Він подався туди і довго чекав. Нарешті надбігла княжна; вона наближалася довгими, гарними стрибками Діани.

— Сховаймося,— шепнула вона швидко,— дядечко йде за мною.

І ось вони тікають, тримаючись за руки, і зникають у гущавині, серед кущів бузини. Гольц, не знайшовши

кращого місця, саможертвовно лягає в кропиву. Раптом показується світлий капелюх дядечка Рона. Він швидко йде, роздивляючись на всі боки. У княжни від радості блищать очі, як у юної фавнеси; з куців тягне вогкістю і пахне прілим листям; навкруги точиться таємне життя комах, наче в джунглях, не чекаючи, покіль минеться небезпека, княжна тягне до себе Прокопову голову. Смакує поцілунки, наче ягоди горобини чи терну, терпкі й смачні. Все це — гра, що приносить їм нову несподівану насолоду, і їм здається, наче вони вперше бачаться.

Того дня вона до нього не прийшла. В нестямі від усяких підозр, він подався до замку. Княжна чекала на нього, гуляючи в обнімку з Егоном. Ледве побачила Прокопа, кинула Егона й підійшла до нього, бліда, збентежена, перемагаючи якийсь розпач.

— Дядечко вже знає, що я була в тебе,— сказала вона.— Боже, що тепер буде! Мабуть, тебе вивезуть звідсіль. Не рухайся, він дивиться на нас із вікна. Говорив по обіді з тим... з тим...— вона завагалась,— з директором, розумієш? Сварилися... Дядько хотів, щоб тебе просто випустили, щоб тобі дали можливість утекти, чи що. А той про це й слухати не хоче, аж казиться. Мабуть, тебе вивезуть кудись в інше місце... Милій, приходь сюди вночі! Я вийду, втечу, втечу...

І вона справді прийшла. Прибігла, захекана, ридаючи без сліз.

— Завтра, завтра,— хотіла щось сказати, але враз на плече їй лягла чиясь сильна й ласкава рука. Це був oncle Рон.

— Йди додому, Міно,— сказав він твердо.— А ви тут зачекайте,— звернувся він до Прокопа і, обнявши її за плечі, силоміць повів до замку. За часинку вернувся і взяв Прокопа під руку.

— Мій любий,— сказав він без гніву і якимось зі смутком,— аж занадто я розумію вас, молодих людей, і... співчуваю вам.— Він безнадійно махнув рукою.— Сталося те, чого не повинно було статись. Я не хочу і... не можу вас навіть засуджувати. Навпаки, визнаю, що... розуміється...

Розуміється, це був поганий початок, і *le bon prince*¹ заговорив про інше.

¹ Добряга князь (фр.).

— Мій друже, я вас поважаю і дуже... люблю. Ви людина чесна... і геніальна, що рідко трапляється разом. Я мало до кого відчуваю таку симпатію... Ви вірите, що наміри мої щодо вас найзичливіші? Я знаю, що ви досягнете надзвичайних висот.

— Не вірю й на крихту,— відказав спокійно Прокоп, остерігаючись, щоб не попастися на якийсь гачок.

Le bon oncle збентежився.

— Шкода, дуже шкода,— промимрив він.— Те, що я вам хотів сказати, потребує... еге ж, цілковитої взаємної довіри.

— Mon pгinсе,— перебив його Прокоп ввічливо,— як ви знаєте, я тут не вільний чоловік і гадаю, що за таких обставин не маю підстав до занадто великої довіри.

— А, так,— з полегкістю зітхнув дядько Шарль, утішений таким поворотом розмови.— Ваша правда. Ви натякаєте на той неприємний факт, що вас стережуть? Про це саме я й хотів говорити. Дорогий друже, щодо мене, то я ще з самого початку засудив цей спосіб держати вас на території заводу. Це... жорстоко... незаконно, брутально і... при вашому значенні просто нечувано. Я вжив деяких заходів... Ще до цього, ви розумієте? — додав він швидко.— Заступався за вас у вищих інстанціях, але... з огляду на певне міжнародне напруження... влада в паніці. Вас тут затримано як шпигуна. Нічого не вдасться зробити, хіба...— дядько Рон нахилився до Прокопа,— хіба що... втекти. Довіртеся мені, я вам дам змогу. Слово честі.

— Яку змогу? — запитав Прокоп недбало.

— Просто... зроблю це сам. Візьму вас у своє авто і... мене тут не можуть затримати. Подробиці потім. Хочете?

— Пробачте, я зовсім не хочу,— відповів твердо Прокоп.

— Чому? — крикнув oncle Шарль.

— По-перше, не хочу, щоб ви, mon pгinсе, отак через мене ризикували. Така особа, як ви...

— А по-друге?

— А по-друге, мені тут починає подобатись.

— А далі, далі?

— А далі — нічого,— засміявся Прокоп, твердо витримавши допитливий, серйозний погляд князя.

— Стривайте,— озвався oncle Рон по хвилі.— Я не хотів вам цього казати. Тут ідеться про те, що за день,

чи за два вас мають перевезти в інше місце, до фортеці, у зв'язку з тим самим обвинуваченням у шпигунстві... Ви не уявляєте собі... Дорогий друже, тікайте, тікайте звідси, поки є час!

— Невже це правда?

— Слово честі.

— Тоді... тоді я вам вдячний, що ви мене вчасно попередили.

— І що ви зробите?

— Ну, приготуюсь до цього,— хижо промовив Прокоп.— Повідомте їх, будь ласка, що це... не так легко зробити...

— Що, що, пробачте?..— затинаючись, спитав Шарль.

Прокоп махнув рукою, аж засвистіло в повітрі, і ніби кинув якусь річ, сказавши:

— Б-бах!

Рон остовпів.

— Ви хочете боронитись?

Прокоп не сказав нічого. Він стояв з руками в кишенях і щось роздумував, грізно спохмурнілий.

Опсле Шарль, такий собі старенький і світлий в нічній темряві, підійшов ближче до нього.

— Ви... ви так її кохаєте? — запитав він уражено чи здивовано.

Прокоп не відповідав.

— Ви кохаєте її,— повторив опсле Шарль і обійняв його.— Будьте мужні!.. Покиньте її, виїжджайте. Це не може так продовжуватись, зрозумійте, зрозумійте ж! До чого б це призвело? Прошу вас, ради бога, пожалійте її, врятуйте від скандалу; неville ви гадаєте, що вона могла б бути вашою дружиною? Може, вона вас і кохає, але вона занадто горда; коли б довелось зректись княжого титулу... Ох, це неможливо, неможливо!.. Я не хочу знати, що було між вами, але від'їжджайте, коли її кохаєте, і то ще цієї ночі. В ім'я кохання їдь, друже, благаю тебе, прошу тебе її ім'ям; ти вже зробив її найнещаснішою жінкою,— чи ж не досить цього? Бережи її, коли вона сама себе не вмє берегти! Ти її кохаєш? Тож пожертвуй собою!

Прокоп стояв непорушно, похиливши голову; і le bon grіnce відчував, як у цього чорного грубого телепня розривається від болю нутро. Співчуття краяло йому серце, але в нього була ще одна зброя, і він мусив з нею виступити.

— вона фантазерка, горда, страшенно честолюбна — ще з дитинства. Тепер ми отримали документи незмірної ваги, що вона походить із роду, рівного кожній коронованій династії. Ти не розумієш, що це означає для неї. Для неї і для нас. Це, може, й забобони, але ми... ми живемо ними. Прокопе, княжна вийде заміж. Її чоловіком стане ерцгерцог, позбавлений трону. Він порядний і пасивний чоловік, але вона буде воювати за корону; бо воювати — це її вдача, її покликання, її гордість. Тепер перед нею відкривається те, про що вона снила. І ти стаєш між нею і... і її прийдешнім. Але вона вже вирішила, тільки мучиться від докорів сумління.

— Ага,— крикнув Прокоп.— Он як? То ви гадаєте, я тепер відступлюсь? Ну, то почекайте!

І поки опісля Шарль отямився, він зник у темряві, біжучи до лабораторії.

А Гольц мовчки подався за ним.

XXXVII

Добігши до лабораторії, Прокоп хотів був замкнути двері перед носом у Гольца, щоб забарикадуватися зсередини, але той встиг шепнути:

— Княжна...

— Що таке? — запитав його Прокоп швидко.

— Наказала мені бути з вами.

Прокоп не здатен був приховати радісне здивування.

— Підкупила тебе?

Гольц покрутив головою, і його пергаментне обличчя вперше засміялось.

— Подала мені руку,— сказав він чемно.— Я пообіцяв, що вам нічого не станеться.

— Добре. Револьвер є? Так-от, стережи двері і нікого до мене не впускай.

Гольц кивнув головою. Прокоп провів старанний стратегічний огляд лабораторії, чи можна в ній оборонятись. Трохи заспокоєний, він наставив на стіл різних пляшок, металевих коробок, яких тільки міг назбирати, і дуже зрадів, знайшовши купу цвяхів. А тоді взявся до роботи.

Уранці Карсон ніби випадково підійшов до лабораторії. Ще здалеку він побачив, як перед лабораторією Прокоп, скинувши піджак, вправляється в киданні каміння.

— Дуже здоровий спорт,— весело крикнув він ще здалеку.

Прокоп швидко надів піджак.

— Здоровий і корисний,— відповів охоче.— Що ви хочете мені сказати?

Кишені його піджака дуже відстовбурчилися, і там щось торохтіло.

— Що це у вас у кишенях? — запитав Карсон ніби недбало.

— Так собі, хлорацид,— відповів Прокоп,— вибуховий азотистий хлор.

— Гм, а навіщо ви носите його в кишенях?

— А так, для жарту. Ви хотіли мені щось сказати?

— Поки що нічого. Зараз краще змовчати,— відповів стривожений Карсон, тримаючись віддалік.— А що в вас у тих коробочках?

— Цвяхи. А оце,— показав Прокоп, вийнявши з кишені баночку з-під вазеліну,— це бензолтетраоксоноід, новинка, *dernier cri*¹. Га?

— Вам би не слід цим так розмахувати,— зауважив Карсон, відступаючи ще далі.— Може, чого бажаєте?

— Чи бажаю? — сказав привітно Прокоп.— Я був би радий, коли б ви їм переказали дещо. По-перше, я звідсіля нікуди не піду.

— Добре, звичайно. А далі?

— А коли б хто до мене торкнувся чи напав зненацька... Гадаю, ви ж не маєте на думці мене вбити?

— Таж ні, слово честі!

— То підійдіть ближче.

— А ви не вибухнете?

— Буду обережний. Я хотів вам іще сказати, щоб ніхто не ліз до моєї фортеці, коли мене не буде дома. На дверях вибуховий шнурок. Обережно, за вами пастка!

— Вибухова речовина?

— Лише діазобензолперхлорат. Ви повинні застерегти людей. Тут їм нічого шукати, правда ж? Далі. Я маю певні підстави гадати, що я в небезпеці. Я був би радий, коли б ви зараз наказали Гольцові охороняти мене особисто... від кожного замаху. Зі зброєю в руках.

---

¹ Останній крик моди (фр.).

— Е, ні,— сказав Карсон.— Гольц буде переведений в інше місце.

— Чому це? — запротестував Прокоп.— Я боюсь залишатися сам. Накажіть йому, будь ласка...— А сам погрозово наближався до Карсона, подзенькуючи, ніби ввесь був із бляшанок та цвяшків.

— Нехай і так,— швидко погодився Карсон.— Гольц, ви будете оберігати пана інженера. Коли б його хто захотів скривдити... Біс із вами, робіть, що знаєте. Чого ще бажаєте?

— Поки що нічого. Якщо треба буде, я сам прийду до вас.

— Дуже вдячний,— промовив Карсон і заквапився геть з небезпечного місця. Та ледве-но він добіг до своєї канцелярії і віддав по телефону відповідні накази, як у коридорі забряжчало і в двері вломився Прокоп, навантажений бомбами з бляшанок, аж на його костюмі тріщали шви.

— Слухайте,— скрикнув Прокоп, увесь блідий від люті.— Хто дав наказ не пускати мене до парку? Зараз же його скасуйте, інакше...

— Відійдіть трохи далі, будь ласка,— промовив Карсон, тремтячи за столом.— Яке мені в біса діло до вашої... до вашого парку. Ідіть собі.

— Стривайте,— зупинив його Прокоп і примусив себе говорити спокійно.— Припустімо, бувають обставини, коли декому зовсім байдуже, що станеться,— крикнув він раптом,— розумієте? — З брязкотом і дзеленьканням він кинувся до стінного календаря.— Вівторок, сьогодні вівторок. Ось тут, ось тут вона.— Він пошпортався гарячково в кишенях, поки знайшов порцелянову мильницю, досить недбало перев'язану шпагатом.— Тут поки що п'ятдесят грамів. Знаєте, що це таке?

— Кракати? Ви нам його принесли? — мовив Карсон, пройнятий новою надією.— Тоді... тоді, розуміється...

— Зовсім ні,— засміявся Прокоп і сховав коробку до кишені.— Але як допечете мені, то я розсиплю його, де захочу. Ну, що?

— Ну, що? — Карсон машинально повторив це запитання, зовсім знищений.

— Скажіть, щоб той наймит ішов геть від брами, я хочу пройтися по парку.

Карсон глянув на Прокопа і сплюнув. .

— Тьху,— промовив переконано,— дурницю я вчинив.

— Таки дурницю,— згодився Прокоп.— Але й мені досі на думку не спадало, що в мене є такий засіб... Ну, що?

Карсон здвигнув плечима.

— Боже мій, це ж дрібниця! Я такий радий, що можу вам прислужитись. Слово честі, дуже радий. А ви ж як? Дасте нам цих п'ятдесят грамів?

— Не дам, використаю їх сам, але наперед хочу знати, чи ще дійсна наша давня умова. Свобода пересування і таке інше. Пам'ятаєте?

— Давня умова,— буркнув Карсон.— К бісу ту давню умову. Тоді ви ще не були... тоді ви ще не мали стосунків...

Прокоп скочив до нього, аж забряжчали бляшанки.

— Що ви сказали? Чого я не мав?

— Нічого, нічого,— поквапився відповісти Карсон.— Я нічого не знаю. Мені діла нема до ваших особистих справ. Хочете гуляти по парку — будь ласка, тільки вже йдіть швидше...

— Слухайте,— сказав підозріло Прокоп,— тільки не смійте обрізати електричну проводку до моєї лабораторії, бо...

— Гаразд, гаразд,— запевнив його Карсон.— Статус кво, так? Бажаю вам щастя... Ух, який божевільний,— додав він, коли Прокоп був уже за дверима.

Побрязкуючи залізом, подався Прокоп до парку, важкий і масивний, як гармата. Перед замком стояв гурт панів; тільки-но вони вгледіли його здалеку, як пустилися врозтіч, очевидно, вже поінформовані про цього начиненого вибухівкою шаленця. Їхні спини якнайвиразніше виражали обурення, що «такі речі тут терплять». Он іде Крафт з Егоном, ведучи з ним перипатетичне навчання. Побачивши Прокопа, він кидає Егона й біжить до нього.

— Ви можете мені подати руку? — запитує й червоніє від власного геройства.— Тепер мене за це, напевне, звільнять,— каже він з гордістю.

Від Крафта Прокоп довідався, що в замку з блискавичною швидкістю рознеслась чутка, ніби Прокоп анархіст; а сьогодні, як на те, має сюди завітати один наступник трону... Одне слово, збираються телеграфувати

його високості, щоб відклав свій приїзд. Саме це обговорюється на великій родинній раді.

Прокоп обертається на підборі й іде до замку. Обидва камердинери відступають перед ним у коридорі і з жахом туляться до стіни, пропускаючи мовчки наладованого вибухівкою напасника.

У великому салоні засідає рада. Oncle Рон стурбовано ходить сюди й туди, старші родичі страшенно схвилювані підлістю анархістів, гладкий кузен мовчить, а якийсь інший пан запально пропонує послати проти цього шаленого чоловіка солдатів: тоді він або здасться, або його застрелять.

В цю мить відчиняються двері і до салону з брязкотом вдирається Прокоп. Він шукає очима княжну; її тут нема; усі терпнуть від жаху і встають, чекаючи найгіршого, а він звертається хрипко до Рона:

— Я прийшов сказати вам, що наступникові нічого боятися, йому нічого не станеться, будьте спокійні.— Він кивнув головою і швидко вийшов, величний, мов статуя Командора.

XXXVIII

У коридорі нікого не було. Прокоп якнайтихіше підкрався до покоїв княжни і став чекати перед дверима, нерухомий, як той залізний лицар внизу, у вестибюлі. Вибігла покоївка, злякано скрикнула, ніби побачила страховисько, і зникла в дверях. Трохи перегодя відчинила їх знову, до краю настрахана, і, відступаючи, дала знак зайти до кімнати, а сама якнайшвидше втекла.

Княжна вийшла йому назустріч; вона куталась у довгий халат, видно, тільки-но встала з постелі; волосся над чолом у неї було скуйовджене і мокре, наче вона допіру скинула холодний компрес, сама була землистобліда й негарна. Вона повисла в нього на шиї і підставила губи, потріскані від гарячки.

— Який ти хороший,— шепнула,— в мене голова аж тріскається від мігрені, ох, боже! Кажуть, у тебе бомби в кишнях? Я не боюсь тебе. А тепер іди собі, я зараз негарна. Я прийду до тебе ополудні. Обідати не піду, скажу, що мені погано. Йди.

Вона торкнулась його вуст наболілими гарячковими губами й затулила обличчя, щоб він не бачив її.

В супроводі Гольца Прокоп повернувся до лабораторії. Кожен, побачивши його, зупинявся, сходив з дороги і чим скоріше ховався за насип. Він знов узявся до роботи як одержимий; змішував речовини, що їх би ніхто й не подумав змішувати, сліпо впевнений, що вийде вибухівка; наповнював нею пляшечки, коробки від сірників, бляшанки з-під консервів, все, що траплялося під руку, понаставляв їх на столі, на підвіконнях, на підлозі, переступав через них — не було більше куди ставити. Пополудні прийшла до нього княжна, під вуаллю, закутана плащем аж до носа. Він вибіг назустріч і хотів обійняти її, але вона його відштовхнула.

— Ні, ні, я сьогодні негарна. Будь ласка, працуй; я буду на тебе дивитись.

Вона сіла на краєчку стільця, якраз посеред страшного арсеналу оксозонідних вибухівок. Прокоп швидко, із стиснутими губами, щось зважував, мішав. У колбах сичало; чути було кислий запах. Потім він з надзвичайною обережністю фільтрував добуту речовину. Княжна, склавши руки, дивилась на нього нерухомими вогненними очима. Обоє думали про те, що сьогодні приїде наступник.

Прокоп шукав щось очима на полиці з хімікаліями. Княжна встала, відкинула вуаль, обняла його за ший і міцно притиснулася до його вуст стуленими сухими губами. І так, похитуючись, стояли вони серед пляшок з нетривким оксазобензолом і жахливими фульмінатами — німа, заціпеніла пара. Та вона знову його відштовхнула і сіла, закриваючи обличчя. Ще завзятіше взявся Прокоп до роботи під її поглядом, ніби пекар, що місить хліб. А оце ось буде найжахливіша з речовин, яку людина будь-коли виробляла, нетривка, скажена, дуже чутлива олія — справжня тобі запальність і пристрасть. А оця, прозора, як вода, текуча, як ефір, теж наймогутніша і найдикіша вибухівка. Він озирнувся, куди б поставити пляшку, наповнену цією ще не названою речовиною. Княжна всміхнулася, взяла її у нього з рук і поставила собі на коліна.

Надворі Гольц крикнув до когось:

— Стій!

Прокоп вибіг з лабораторії. Це був осле Рон, що стояв біля самої вибухової пастки.

Прокоп підійшов до нього.

— Що ви тут шукаєте?

— Вільгельміну,— коротко відповів опсле Рон,— вона нездужає, а тому...

Прокоп скривився.

— Ходімо,— і запросив його в лабораторію.

— Ах, опсле Шарль,— заговорила княжна.— А йди подивисься, страшенно цікаво.

Опсле Рон уважно поглянув на неї, окинув очима кімнату і, очевидно, заспокоївся.

— Тобі б не слід тут бути, Міно,— сказав докірливо.

— Чому це? — невинно запитала вона.

Він безпорадно глянув на Прокопа.

— Тому... тому, що в тебе гарячка.

— Тут мені краще,— відповіла вона спокійно.

— Взагалі, тобі не слід...— зітхнув le bon prince недоволено.

— Мон опсле, ти знаєш, я завжди роблю те, що хочу,— вона рішуче поклала край утрочанню родича, тим часом як Прокоп прибирав зі стільця якісь гримучі діазосполуки.

— Сідайте, будь ласка,— чемно запросив він Рона.

Опсле Шарль, здавалось, не дуже був захоплений ситуацією.

— Чи ми не затримуємо вас, не заважаємо працювати? — безцільно запитав він Прокопа.

— Зовсім ні,— відповів Прокоп, мнучи в пальцях інфузорну землю.

— Що це буде?

— Вибухівка. Будь ласка, он ту пляшку,— звернувся він до княжни.

— На, візьми,— сказала вона навмисне голосно.

Опсле Рон аж шарпнувся, ніби його хто шпигонув; але, щоб не дати знака, став дивитись, як Прокоп швидко, проте надзвичайно обережно капає чистою рідиною на грудочку землі.

Він прокашлявся й запитав:

— А від чого вона може вибухнути?

— Від струсу,— відповів Прокоп, відраховуючи далі краплі.

Опсле Шарль обернувся до княжни.

— Коли ти боїшся, опсле,— сказала вона сухо,— то не чекай на мене.

Він у розпачі сів і постукав ціпком по бляшаній коробці з-під каліфорнійських персиків.

— А тут що?

— Це ручна граната,— пояснив Прокоп.— Гексанітрофенілметилнітрамін та гайки. Ось спробуйте на руці.

Oncle Рон розгубився.

— А чи не краще б було поводитися з цим... трохи обережніше? — спитав він, крутячи в руках сірникову коробочку, взяту зі столу.

— Безперечно,— згодився Прокоп і забрав у нього з рук коробочку.— Це — хлораргонат. З ним не можна гратися!

Oncle Шарль спохмурнів.

— Від усього цього... у мене складається неприємне враження, наче ви мене страхаєте,— промовив він гостро.

Прокоп кинув коробочку на стіл.

— Хіба? А мене ви не залякували, коли погрожували фортецею?

— Можу лише сказати...— вів далі Рон, проковтнувши ці слова,— що на мене все це... не справляє ніякого впливу.

— А на мене справляє величезний вплив,— мовила княжна.

— Боїшся, щоб він чого не накоїв? — звернувся до неї le bon prince.

— Я сподіваюсь, що він чогось накоїть,— сказала княжна.— Гадаєш, не зуміє?

— І не сумніваюсь,— відповів Рон.— Ну, то підемо вже?

— Ні, я хочу йому допомогти.

Тим часом Прокоп гнув у руках металеву ложечку.

— Навіщо це? — запитала вона з цікавістю.

— Кінчилися цвяхи,— буркнув він.— Нема чим начиняти бомби.— Він озирнувся, шукаючи чого-небудь металевого. Княжна встала, зашарілась, стягла швидко рукавичку і зняла з пальця золотий перстень.

— Візьми,— сказала тихо, залившись рум'янцем і опустивши очі. Він схвильовано взяв його. Це було майже схоже... на заручини. Хвилинку він вагався, пробуючи вагу персня на руці, але княжна глянула на нього так настійно й палко, що він кивнув поважно і поклав перстень на дно бляшаної коробочки.

Oncle Рон струбовано і смутно закліпав пташиними очима.

— Тепер можемо йти,— прошепотіла княжна.

Надвечір приїхав згаданий наступник колишнього трону. Біля входу стояла почесна варта, рапорт, витяглися шпалерами слуги; виголошувались промови і таке інше. Парк і палац були пишно ілюміновані. Прокоп сидів на горбочку перед лабораторією і дивився похмурими очима на палац. Ніхто тут не ходив, було тихо й темно, лише палац світився сліпучими снопами проміння.

Прокоп глибоко зітхнув і встав.

— До замку? — запитав Гольц і перекинув револьвер з кишені штанів у кишеню свого незмінного гумового плаща.

Вони йдуть парком, де вже погасли вогні. Двічі або тричі якісь постаті ховалися перед ними в гущавину, а кроків за п'ятдесят позаду них чути чийсь кроки по опалому листі; кругом безлюдно, пусто. Лише князівське крило замку палає великими золотими вікнами.

Вже осінь, справжня осінь... Чи й досі в Тиниці капотять сріблясті краплинки з крана водопровідної колонки? Ніби й вітру нема, а десь шелестить — на землі чи в деревах? На небі червоний пруг прокреслила падуха зірка.

Кілька чоловіків у фраках — о, які вони блискучі та щасливі — виходять на площадку сходів, гомонять, покурюють, сміються і знов вертаються до замку. Прокоп непорушно сидить на лаві, обертаючи в покалічених руках бляшанку. Інколи забряжчить нею, мов дитина забавкою. В бляшанці зламана ложка, перстень і речовина, що ще не має назви.

Обережно підходить Гольц.

— Сьогодні вона не може прийти, — каже він шанобливо.

— Я знаю.

В покоях гостей запалюється світло. Цей ряд вікон — то князівські покої. Тепер світиться весь замок, легкий, ажурний, як сон. Усе там є: нечуване багатство, краса, честолюбство, слава і величність, ордени, уміння жити, ніжність, хоробрість, самовпевненість. Ніби там інші люди, не такі, як ми...

Мов уперте дитя, Прокоп ще раз забряжчав своїм брязкальцем. Поволі вікна згасають; лише світиться в покої Рона і в спальні княжни. Опісля Рон відчиняє віконницю і вдихає нічну прохолоду; а потім ходить від

дверей до вікна. За завішеним вікном княжни не ворухнуться жодна тинь.

І от опісля Рон погасив світло. Тепер сяє одне-єдине вікно. Чи знайде людська думка шлях, чи проб'є і силою вторує стежку через ці сто чи кілька метрів німого простору, щоб досягнути до безсонного мозку іншої людини? Що ж тобі переказати, татарська княжно? Спи, вже осінь надворі; і коли є якийсь бог, нехай він погладить твоє гаряче чоло.

Червоне вікно погасло.

XXXIX

Уранці Прокоп вирішив не йти до парку, бо слушно вважав, що там перешкоджатиме. Він влаштувався в відлюднім кутку, де пролягав прямий шлях від замку до лабораторії, вторований через старий, зарослий вал. Він видряпався на вал, звідкіль, до певної міри схований, міг бачити ріг замку і невелику частину парку. Місце йому сподобалось. Він там закопав кілька своїх ручних гранат і став дивитись то на парк, то на горобців, що гойдались на вітах. Раз туди прилетіла червоношийка, і Прокоп, затаївши подих, спостерігав за нею. Вона щось дзьобнула, крутнула хвостиком і фрр — відлетіла.

Внизу, у парку, йде княжна з високим молодим чоловіком; на пристойному віддаленні за ними йде група придворних. Княжна дивиться вбік і махає рукою, ніби тримаючи прут і шмагаючи ним по піску. Більш нічого не видно.

Через деякий час показується опісля Рон з гладким кузенном. І знову нікого. Чи варто тут сидіти?

Скоро полудень. Раптом з-за рогу замку з'являється княжна і прямує до Прокопа.

— Ти тут? — гукає півголосом.— Зійди вниз і поверни ліворуч.

Він сповз по схилу і почав продиратися гущавиною ліворуч.

Там, коло стіни, був смітник, лежали всілякі речі,— іржаві обручі, діряві бляшанки, старі циліндри, брудне лахміття; бозна-де такі речі можуть узятись у князівському замку. І біля цієї гідкої купи стоїть княжна, свіжа і гарна, і по-дитячому кусає пальці.

— Коли я ще була малою, то ходила сюди злитися,— сказала вона.— Ніхто цього місця не знає. Чи подобається тобі тут?

Він бачив, що вразив би її, якби не похвалив цього місця.

— Подобається,— сказав він квапливо.

Вона проясніла, обняла його за шию.

— Коханий! Знаєш, я надівала тут на голову яку-небудь бляшанку, ніби корону, і гралась сама собі в самодержавну владарку. «Що найясніша княгиня зволить наказати?» — «Запряжи шестірку коней цугом, поїду до Загура». Бачиш, Загур був моїм вигаданим замком. Загур, Загур! Коханий, чи є щось подібне в світі? Давай поїдемо до Загура! Знайди мені його, ти стільки знаєш...

Ніколи вона не була така свіжа й радісна, як сьогодні, аж він заревнував, аж у ньому закипіла жагуча підозра. Він її схопив і хотів обійняти.

— Ні,— боронилась вона,— облич, будь розумний. Ти — Просперо, принц Загурський, і лише переодягнувся чарівником, щоб мене викрасти або випробувати,— не знаю. Але до мене приїхав принц Різопод з царства Алікурі-Філікурі-Тінтілі-Рододендрон, такий осоружний, бридкий чоловік, у нього замість носа церковна свічка, а руки холодні, руки — бр-р! Він захоче мене взяти за дружину, отож ти виступиш і скажеш: «Я чарівник Просперо, спадкоємний принц Загурський». Mon oncle Метастазіо впаде тобі на шию, і почнуть дзвонити, сурмити, стріляти.

Прокоп дуже добре розумів, що її солодка балаканина означає якісь важливі речі, тому остерігався її перебивати. Вона обіймала його за шию і терлася запашним личком та губами об його шорстке обличчя.

— Або стривай, не так: я принцеса Загурська, а ти — Великий Прокопокопак, король духів. Але я заклята, наді мною проказали: «Оре, оре, балене, могот маліста маніголене»,— і мене має взяти риба, риба з риб'ячими очима, руками і цілим риб'ячим тілом, і ця риба має відвезти мене в риб'ячий замок. Але раптом прилетить Великий Прокопокопак на своїм килимі-літуні й забере мене... Прощай!..— раптом скінчила вона й поцілувала його в уста. І посміхнулася, ясна й рожева, як ніколи, й залишила його похмурого стояти над іржавими руїнами Загура. «Що все це означає? Хоче, щоб я допоміг

їй; це ясно; її силують, і вона чекає від мене...порятунку. Що робити?»

Глибоко замислений, він пішов до лабораторії. Видно... нічого не залишається, крім Великого Штурму. Але звідкіль його почати? Вже він був коло дверей і сгннув рукою в кишеню, щоб узяти ключа, як раптом остовпів і круто вилаявся. Вхідні двері до його лабораторії були перехрещені залізними прогоничами.

Він скажено затряс ними, але прогоничі не зрушили з місця. На дверях висів аркуш паперу, а на ньому було надруковано:

«З наказу цивільних властей цей об'єкт закрито з огляду на неприпустиме нагромадження вибухових матеріалів без дотримання застережних заходів відповідно до §§ 216 і 217 d., lit. F і постанови 63 507 M. 1889». Підпис нерозбірливий. Унизу було дописано від руки:

«Панові інженеру Прокопу надалі пропонується перебувати в помешканні охоронника Герстенсена, вартовий барак III».

Гольц добре оглянув засуви, але наостанку лише свиснув і сховав руки в кишені: тут просто нічого не можна було вдіяти. Прокоп, розгнівавшись не на жарт, оббіг навколо будиночка. Мінні пастки ліквідовано, на всіх вікнах грати. Він швидко підрахував свої бойові засоби: п'ять невеличких бомб у кишенях, чотири великі гранати, закопані на Загурському валу. Цього замало для справжнього наступу. Несамовитий від гніву, побіг він до канцелярії злощасного Карсона. «Стривай, паршивцю, я з тобою поражуюсь!» Та ледве добіг туди, слуга сказав йому, що пана директора нема й не буде. Прокоп відштовхнув його і вдерся до канцелярії, нажахавши усіх службовців заводу аж до останньої паночки біля телефону. Карсона ніде не було.

Прокоп помчався прожогом до Загурського валу, щоб там принаймні врятувати сховані бомби. Аж маєш: увесь вал з чагарами і Загурським смітником оточено рогатками з колючого дроту — справжня дротяна загорожа. Він спробував розмотати дріт, але тільки скривавив руки й нічого не вдієв. Заходячись від злості і не дбаючи ні про що, проліз він усередину. Його чотири великі гранати хтось викопав і забрав. Він мало не заплакав від безсилля. Як на те почав накрапати дощ. Прокоп подерся назад, обірвався й подряпався до крові і

подався до замку, сподіваючись там знайти княжну, Рона, наступника чи будь-кого. У вестибюлі перегордив йому дорогу знайомий білявий велетень, готовий боронити вхід до останнього. Прокоп вийняв одну із своїх вибухових бляшанок і погрозово затарахкотів. Велетень затіпався, але не відступив. Раптом він кинувся вперед і схопив Прокопа за плечі. Гольц з усієї сили вдарив його револьвером по пальцях. Велетень закричав і пустив Прокопа, а трое людей, що вирости ніби з-під землі і збиралися кинутись на Прокопа, трохи завагались і відступили до стіни. Прокоп стояв, тримаючи в піднятій руці бляшану бомбу, готовий жбурнути її під ноги першому, хто ворухнеться, а Гольц (безповоротно вже тепер зреволюціонізований) націлив револьвера на ворога. А проти них — четверо блідих чоловіків, трохи нахилених уперед, троє з револьверами в руках. Ото буде буча! Прокоп удав, ніби продирається до сходів. Чотири супротивники подались за ним. Хтось іззаду кинувся навітки. Запала тривожна тиша. «Не стріляти!» — проказав хтось тихо. Прокоп чує, як цокає годинник. Згори лине веселий гомін, ніхто там ні про що не знає. А що вихід тепер вільний, Прокоп відступає назад до дверей під охороною Гольца. Четверо чоловіків на сходах стоять непорушно, ніби вирізані з дерева. І Прокоп вискочив надвір.

Іде холодний, дошкульний дощ. Що ж тепер? Швидко оцінивши становище, він постановив закріпитися в купальні на озері; але звідтіл не видно замку. Раптом, на щось наважившись, він подався до будки воротаря. Гольц — за ним. Прокоп удерся в сторожку, саме коли старий воротар обідав. Цей бідолаха просто не міг зрозуміти, чого це його «насильно і під загрозою смерті» хочуть звідсіль вигнати і, похитавши головою, пішов скаржитись у замок. Прокоп був дуже задоволений здобутою позицією; він старанно замкнув ґратовану браму, що вела до парку, і з великим апетитом доїв залишений обід; потім забрав у сторожці все, що хоч трохи було схоже на хімікалії: вугілля, сіль, цукор, клей, засохлу олійну фарбу та інші речі і став роздумувати, що з цього можна зробити.

А Гольц тим часом то стеріг приміщення, то переобладнував вікна в стрільниці, хоча це, з огляду на те що в нього залишалось усього чотири шестиміліметрових патрони, було явною надмірністю. Прокоп на

кухонній плиті влаштував свою лабораторію; сморід стояв жахливий, але нарешті було добуто трохи сильної вибухівки.

З ворожого боку не було жодного нападу; очевидно, не хотіли доводити конфлікт до скандалу в присутності такого високого гостя. Прокоп сушив собі голову, як би заморити замок голодом. Хоча він перерізав телефонні проводи, але ще залишилось три брами, не рахуючи шляху до заводів через Загурський вал. І він змушений був відмовитись від плану облягти замок з усіх боків.

Дощ усе йшов. Вікно княжни відчинилось, і ясна її постать почала писати в повітрі якісь великі літери. Прокоп не міг розшифрувати ці письмена: ставши перед сторожкою, він почав креслити у відповідь підбадьорливі слова, вимахуючи, ніби вітряк, руками. Ввечері до повстанців прибув доктор Крафт. У своїм благороднім запалі він забув принести хоч якусь зброю, отже, це підкріплення було швидше моральним. Пізніше прийшов і Пауль, приніс у кошику чудову холодну вечерю і багато пляшок червоного вина і шампанського. Він твердив, що його ніхто сюди не посилав. Незважаючи на це, Прокоп дуже просив передати — не сказавши, кому саме, — що він «дякує і не здається».

За цією героїською вечерею доктор Крафт уперше наважився випити вина — мабуть, щоб довести свою мужність. Наслідком цього була його блаженна луначна німота, тоді як Прокоп і Гольц почали горлати солдатських пісень.

Хоча кожен з них співав іншою мовою і зовсім іншу пісню, та здалеку, особливо в темряві, під шелест дрібного дощу, все це зливалось у звуки досить страшні й похмурі. Хтось у замку відчинив навіть вікно, щоб послухати; потім спробував здалеку акомпанувати на фортепіано, але це спочатку нагадувало «Героїчну симфонію», а потім перейшло в безглузде бемкання на клавішах. Коли вогні в замку погасли, Гольц будував перед дверима велику барикаду, і три герої спокійно заснули. Розбудив їх Пауль, принісши їм уранці на таці три чашки кави.

А дощ не переставав. З білим прапором парламентаря прийшов гладкий кузен запропонувати Прокопові, щоб той покинув ці штуки, що йому буде повернуто лабораторію і таке інше. Прокоп сказав, що звідсіля не піде, хіба коли його висадять у повітря. Але раніше він щось зробить, побачите! З цією невиразною погрозою кузен і повернувся назад. У замку були дуже стурбовані, що головний в'їзд заблоковано, але не хотіли здійсмати галас.

Доктор Крафт, цей пацифіст, був ущерть сповнений несамовитими войовничими пропозиціями: перерізати електричні проводи, що йдуть до замку, перекрити воду, виробити якийсь задушливий газ і пустити його на замок. Гольц знайшов старі газети; зі своїх таємних кишень вийняв пенсне і читав цілий день, надзвичайно схожий на доцента університету. Прокоп жахливо нудився. Він палав бажанням зробити щось велике, але не знав, як до цього взятись. Нарешті залишив Гольца стерегти хатинку, а сам із Крафтом подався до парку.

В парку нікого не було. Ворожі сили, видно, були зосереджені в замку. Прокоп обійшов замок і вийшов на той бік, де містилися каретні і стайні.

— Де Вихор? — раптом запитав він.

Крафт показав йому на вікно метрів за три від землі.

— Обіпріться об стіну, — шепнув Прокоп; потім виліз йому на спину і став на плечі, щоб подивитись усередину. Крафт мало не впав під його вагою. А Прокоп ще й тупцяє у нього на плечах — що він там робить? І от важка рама летить на землю, зі стіни сиплеться пісок, і раптом Крафт відчуває полегкість, підводить голову і мало не скрикує: вгорі стріпнулись дві ноги і зникли у віконці.

Княжна саме подавала Вихорові окраєць хліба і дивилась замислено в його прегарне око, коли зачула в вікні шамотіння. У напівтьмі теплої стайні побачила вона знайому покалічену руку, що виймала дротяну сітку з віконця стайні. Вона аж затулила рота, щоб не скрикнути.

Руками й головою вперед злазить Прокоп на Вихорову загородку. Потім сплигує, обдертий весь, але цілий, і, захеканий, пробує засміятись.

— Тс! — жахається княжна. — За дверима конюх, — кидається йому на шию. — Прокопокопак!

Прокоп показує на вікно:

— Швидше тікаймо!

— Куди? — шепоче княжна і пестливо цілує його.

— До воротаря.

— Ти дурненький. А скільки вас там є?

— Трое.

— От бач. Так не годиться. — Вона гладить його по обличчю. — Але ти не сумуй!

Прокоп квапливо роздумує, як би її викрасти іншим способом. Але в стайні напівтемно, а кінський запах якось збуджує; очі в них заіскрилися, і вони в жагучому поцілунку впилися устами в уста. За мить вона відсахнулася, швидко дихаючи: — Іди вже, йди геть!

Так стояли вони, тремтячи від жаги і почуваючи, що жага ця нечиста. Прокоп відвернувся, виламав дошку в яслах і лише тоді опанував себе. Глянувши на княжну, побачив, що вона погризла й порвала на шматки свою хустинку. Притисла її швидко до вуст і без жодного слова подала йому в нагороду чи на спомин. За це він поцілував ясла в тому місці, де спочивала її рука. Ніколи вони не любили одне одного так шалено, як в цю мить, коли не могли й слова промовити і коли боялись навіть торкнутися одне до одного.

Надворі зашаруділи в піску чийсь кроки. Княжна кивнула, і Прокоп скочив на ясла, захопився за якісь гаки під стелею і ногами вперед просунувся у віконце. Коли він скочив на землю, доктор Крафт аж обійняв його з радості.

— Ви перерізали коням жили, еге ж? — запитав він кровожерно, мабуть, вважаючи це цілком виправданим воєнним заходом.

Прокоп мовчки подався до сторожки, турбуючись про Гольца. Вже здалеку він збагнув жахливу дійсність: двоє молодців стоять у дверях, садівник загрибає пісок, на якому залишились сліди борні, гратована брама відчинена, і Гольца не видно. В одного з чоловіків рука зав'язана хустиною, видно, Гольц його покусав.

Прокоп потягся до парку, нахмурений і мовчазний. Доктор Крафт думав, що його владар кує новий військовий план, і не зачіпав його. А Прокоп з тяжким зітханням сів на пенюк і заглибився в споглядання якихось мереживних клаптиків. На доріжці з'явився робітник,

що віз у тачці зметене листя. Крафт, пойнятий підозрою, кинувся до нього і добре відлупцював; але загубив пенсне і не міг знайти його: тоді він відібрав тачку і як військову здобич притяг її до свого начальника.

— Утік,— крикнув він, і його короткозорі очі переможно заблищали.

Прокоп щось буркнув і далі розглядав білу м'якеньку річ, що її держав у пальцях. Крафт, тримаючи тачку, замислився, як використати цей трофей. Нарешті йому спало на думку перекинути її догори дном, і він засяв.

— Можна буде на ній сидіти!

Прокоп устав і попрямував до ставка. Доктор Крафт пішов за ним з тачкою, мабуть, для перевезення майбутніх поранених. Вони окупували купальню, збудовану на палях. Прокоп обійшов кабіни. Найбільша з них належала княжні, тут лежали дзеркало й гребінець з кількома вирваними волосинами, кілька шпильок, волохатий купальний халат і сандалії — забуті інтимні речі. Прокоп заборонив Крафтові входити сюди, а засів з ним у чоловічій кабіні з другого боку.

Крафт сяв: нарешті вони мали цілий флот, що складався з двох байдарок, каное і великої шлюпки, яку він вважав за свій супердредноут. Прокоп довго походжав по настилу купальні над сивим ставком. Потім зник у кабіні княжни, сів на кушетку, взяв її купальний халат і зарився в нього обличчям. Доктор Крафт, незважаючи на свою феноменальну нездатність до спостережень, щось здогадувався про його таємницю і оберігав його почуття. Він ходив навшпиньках по купальні, виливав бляшанкою воду зі свого пузатого лінкора і добирав відповідні весла. В ньому проявився великий стратегічний талант. Він наважився вирушити на берег і заносив до купальні каміння всілякого розміру, аж до десятикілограмових, вирваних з греблі брил. Потім почав розбирати дощаний місток, що з'єднував купальню з берегом. Для комунікації з суходолом він залишив тільки основу містка — два голі бруси. Відірваними дошками завалив вхід, а дороги для нього іржаві цвяхи позабивав у весла вістрям догори і, таким чином, виготовив досить грізну, справді смертоносну зброю. Влаштувавши все це, він вирішив, що зробив добре, і хотів похвалитися своєму начальникові, але той замкнувся в кабіні княжни і, здавалось, навіть не дихав — так там було тихо. Доктор Крафт стояв над сивою гла-

Дінню ставка; холодно і тихо хлюпотіла вода; інколи, сплеснувши, вискакувала рибина, шелестів очерет. І докторові Крафту стало моторошно від цієї самоти.

Він іноді покашлював перед кабіною, де зачинився вождь, і щось півголосом бурмотів, щоб звернути на себе його увагу. Нарешті Прокоп вийшов із стиснутими губами і дивним виразом в очах. Крафт провів його по новій фортеці, все йому показував і під кінець продемонстрував, як далеко може кинути каменем у ворога; при цьому сам мало не злетів у воду. Прокоп не промовив і слова, але обійняв його за шию і поцілував у щоку. Крафт, увесь червоний від радості, відчув у собі бажання зробити вдесятеро більше від того, що вже зробив.

Вони сіли на лаві край води, де княжна любила зазмагати на сонці. На заході хмари розійшлися, і далеко на небокраї з'явилися анемічні блідо-золоті смуги. Цілий ставок розгорівся, заяснів блідим, ніжним сяйвом. Крафт розгорнув експромтом нову теорію перманентної війни, найвищого права сили, порятунку світу через героїство. Але ця теорія страшенно суперечила болючій меланхолії цього осіннього вечора. На щастя, Крафт був короткозорий і, крім того, не виправний ідеаліст, отже, цілком незалежний від випадкового оточення. Незважаючи на космічну красу цієї хвилини, вони обидва відчували голод і холод.

Та ось берегом поспішає Пауль з кошиком на руці, озирається вправо, вліво і час від часу вигукує своїм старечим голосом: «Ку-ку! Ку-ку!»

Прокоп вирушив до нього на дредноуті. Він хотів за всяку ціну довідатись, хто його з цим присилає.

— Ніхто, прошу вас,— запевняє старий,— але моя донька, Ельжбета,— ключниця...

Він розбалакався було про свою дочку, та Прокоп погладив його по сивому волоссі і попросив переказати комусь невідомому, що він сповнений сил і здоров'я.

Сьогодні доктор Крафт пив майже сам, теревенив, філософствував і тут же знущався з усякої філософії: дія, мовляв, дія — над усе. Прокоп тремтів на лавочці княжни і все дивився на одну зірку. Хтозна-чому він вибрав саме цю жовтаву зірку Бетельгейзе в сузір'ї Оріона. Він сказав неправду про своє здоров'я. У нього коліло в грудях, у тих самих місцях, що й колись у Тиниці; голова йшла обертом, і він тремтів від лихоман-

ки. А коли хотів щось сказати, язик заплутувався, і він затинався так, що доктор Крафт відразу протверезів і занепокоївся. Він швидко поклав Прокопа на канапу в кабіні і вкрив його чим міг — також і волохатим халатом княжни. На голову поклав мокрий компрес. Прокоп запевняв, що в нього просто нежить; опівночі він заснув і марив, переслідуваний кошмарами.

ХЛІ

Вранці Крафт прокинувся лише від кукання Пауля: він хотів схопитись, але тіло задерев'яніло, бо всю ніч він мерз і спав, скулившись, як пес. Коли ж нарешті так-сяк підвівся, то помітив, що Прокопа нема, а один човен з їхньої флотилії гойдається край берега. Він дуже злякався за свого вождя і хотів був піти його шукати, але побоявся покинути фортецю, так добре опоряджену. Тоді він заходився поліпшувати будову, як міг, і виглядав Прокопа короткозорими очима.

Тим часом Прокоп, що змерз і прокинувся, як побитий, з неприємним смаком у роті й затуманеною свідомістю, був уже давно в парку і з верхівки високого дуба споглядав замок. Йому паморочилась голова, і він міцно тримався за гілляку, не сміючи глянути вниз, щоб не впасти.

Очевидно, в замку вважали, що цей бік парку вже безпечний, і старі родичі Гагенів наважились навіть вийти на замкові сходи. Вони прогулювались по двоє або по троє, кавалькада кавалерів проїхала головною алеєю. Біля брами знову вештався старенький воротар. Після десятої години вийшла сама княжна в товаристві наступника трону й попрямувала до японської альтанки. Прокоп отерпнув увесь, йому здавалося, що він летить сторч головою. Він конвульсивно схопився за гілляку і затремтів, як лист. Ніхто не пішов за ними. Навпаки, всі швидко покинули парк і спинилися біля замку. Мабуть, вирішальна розмова, чи що. Прокоп кусав губи, щоб не крикнути. Тривало це безмірно довго, щось із годину, а може, й п'ять годин. Раптом — біжить від японської альтанки наступник, сам, червоний, із стиснутими кулаками. Пани перед ним розступаються, дають йому прохід. Наступник, не дивлячись ні вправо ні вліво, біжить по сходах, там назустріч йому виходить опсle Рон; вони з хвилину розмовляють, le

воп ргіпсе потирає долонею чоло, й обидва заходять до замку. Пани збираються знову перед замком, перешіптуються і розходяться. До замку під'їжджає п'ять автомобілів.

Прокоп, хапаючись за гілки, спустився з дуба додолу, важко вдарившись об землю; він хотів вихором помчати до японської альтанки, але йому аж чудно стало, що він ледве рухає ногами. Він блукав у густому тумані, наче в тісті, і ніяк не міг знайти цієї альтанки, бо все перед ним хиталось і розпливалось. Нарешті знайшов. Он сидить княжна, щось шепоче суворими губами й помахує прутиком.

Він зібрав усі сили, щоб по-молодецькому ввійти до неї. Вона встала йому назустріч.

— Я чекала на тебе.

Прокоп підійшов і мало не наштовхнувся на неї, бо вона, як здавалось йому, ще була далеко. Потім поклав їй руку на плече, якимось дивно випроставшись, і заворушив губами; він гадав, що говорить. Вона також говорила щось, але він не зрозумів її, все ніби діялось під водою. Враз зазвучали сирени й гудки автомобілів, що від'їжджали з замку.

Княжна шарпнулась, ніби під нею підломились коліна. Прокоп побачив її бліде, невиразне обличчя, а на ньому два темних отвори.

— Тепер кінець усьому,— чує він ясно і зблизька,— кінець. Милий, милий, я прогнала його!

Коли б він міг володіти своїми почуттями, то побачив би, що вона ніби вирізьблена зі слонової кістки, завмерла і гарна, як мучениця, що принесла найбільшу можливу жертву, та він ледве дивився, перемагаючи млосне тремтіння повік, і йому здавалось, що підлога підіймається під ним і ось-ось перекинеться. Княжна притиснула руки до чола й захиталась; їй би хотілось упасти йому в обійми, щоб він її підтримав, знесилену великим подвигом; та він випередив її: безгучно завлився їй до ніг, наче купа шмаття.

Він не втратив притомності, лише водив очима, зовсім не розуміючи, де він і що з ним робиться. Йому здавалось, що хтось його підводить, переляканий. Він хотів підвестись сам, але не мав сили.

— Це лише... ентропія,— промовив він. Йому здавалось, що цим він пояснив усе, і він кілька разів повторив те слово.

Потім йому щось із ревом розлилось у мозку, ніби розмило греблю. Важка голова його випала з тремтячих рук княжни і бухнула додоу. Княжна, зірвалася на ноги мов шалена, і побігла по допомогу.

Прокоп неясно усвідомлював, що з ним діється; відчував, що його підводять три чоловіки і тягнуть поволі, наче він із свинцю; чув їхнє важке човгання та швидкий віддих і дивувався, що його не можуть нести в пальцях, мов легеньку пір'інку. Хтось його увесь цей час тримав за руку; він обернувся і впізнав княжну.

— Які ви добрі, Паулю,— сказав їй вдячно.

Потім знялась якась безладна метушня: його несли по сходах, але Прокопові здавалося, що всі падають із ним у прірву, аж голова йде обертом.

— Не штовхайтесь так,— бурчав він, і голова в нього так запаморочилася, що він знепритомнів.

Коли розплющив очі, то побачив, що знову лежить в «елегантному покої» і що Пауль роздягає його тремтячими руками. В головах стоїть княжна з широко розплющеними очима. У Прокопа в голові все змішалось.

— Я впав з коня, так? — спитав він через силу.— Ви... ви... були при цьому... так? Бах! Ви... вибух. Літроглі... нітроглі... мікро... Це... аш два о ен о два. Складний перелом. Складаний перелом. Складаний, як ніжик.

Він замовк, відчувши на лобі дотик холодної маленької ручки. Потім раптом побачив лікаря-різника і вп'явся нігтями в чиїсь холодні пальці.

— Я не хочу,— закричав він, боячись, що йому знову буде боляче. Але різник лише поклав йому на груди голову і душив його, душив, ніби та голова важила центнер. Зляканий, він побачив над собою темні, розплющені очі, що гіпнотизували його. Різник підвівся і сказав до когось позаду:

— Грипозна пневмонія. Відведіть її світлість, це заране.

Хтось говорить, ніби під водою, а лікар відповідає:

— Якщо дійде до ускладнення, то...

Прокоп зрозумів, що тоді він пропав, що тоді він помре. Але йому було байдужісінько: він ніколи не уявляв, що це буде так просто.

— Сорок і сім десятих,— каже лікар.

Прокоп має одне бажання, щоб йому дали заснути й спати, поки не вмере, але натомість його обгорнули в щось холодне, бр-р!

Потім стали шепотітись; Прокоп заплющив очі й не чув більше нічого.

Коли він прокинувся, над ним стояли два літні чоловіки в чорному. Йому було незвичайно легко.

— Добрий день,— сказав він і хотів сісти.

— Вам не можна рухатись,— промовив один з тих чоловіків і лагідно притиснув його до подушки.

— Але мені вже краще? — запитав він спокійно.

— Ну звичайно,— відповів другий чоловік ухильно,— але вам ще не можна ворухитися. Спокій, розумієте?

— Де Гольц? — раптом згадав Прокоп.

— Тут,— озвався голос із кутка, і в ногах уже стоїть Гольц, страшенно подряпаний, із синцем на обличчі, проте все такий же сухий і жилавий, як завжди. А позаду нього... чи це не привид?.. Стоїть Крафт, Крафт, що залишився в купальні; в нього опухлі, червоні очі, так ніби він три дні рюмсає. Що з ним таке? Прокоп до нього всміхнувся, щоб його втішити. Пауль також підходить навшпиньках до постелі, тримаючи серветку біля губів. Прокоп радіє, що тут усі зібрались, обводить очима кімнату і за спинами чоловіків у чорному помічає княжну. Вона бліда як смерть і дивиться на Прокопа гострим похмурим поглядом, і це його чогось лякає.

— Мені вже добре,— шепоче він, ніби виправдовуючись.

Вона очима спитала щось у одного з чоловіків. Той кивнув. Тоді княжна підійшла до ліжка.

— Тобі вже краще? — запитала тихо.— Коханий, тобі справді краще?

— Так,— відповів він непевно, трохи зніяковівши від дивної поведінки присутніх.— Майже зовсім добре, лише, лише...— Її впертий погляд сповняв його бентежністю і майже ляком.

— Може, ти бажаєш чого? — спитала вона, схилившись над ним.

Глянувши їй в очі, він відчув дикий жах.

— Спати,— шепнув, щоб уникнути її погляду.

Княжна запитливо глянула на обох чоловіків у чорному. Один ледь кивнув головою якимось дивно й серйозно. Вона зрозуміла і зблідла ще дужче.

— Тоді спи,— мовила глухо і відвернулась до стіни.

Прокоп здивовано подивився навкруги. Пауль зату-

лив рота серветкою. Гольц стояв, наче солдат, і кліпав очима, а Крафт просто рюмсавав, спершись на шафу, і голосно сякався, мов побита дитина.

— Та що це ви? — крикнув Прокоп, намагаючись устати. Але один з чоловіків поклав йому на лоб руку, і та рука була така м'яка й лагідна, така заспокійлива й ніжна, що він вмить утихомирився, блаженно зітхнув. І майже враз заснув.

Прокинувся в дивній напівсвідомості. Світить лише лампочка на нічному столику, а коло постелі сидить княжна в чорному вбранні і дивиться на нього блискучими чарівничими очима. Він швидко заплющився, щоб не бачити її; так йому стало лячно тих очей.

— Коханий, як ти себе почуваш?

— Котра година? — прошепотів він збентежено.

— Друга.

— Дня?

— Ночі.

— Ти ба?.. — здивувався він не знати чого і далі снував темну нитку сну. Часами трішечки розплющував очі і дивився щілинкою на княжну, щоб знову заснути. «Чого вона так уперто дивиться?» Інколи вона давала йому ложечку вина, щоб трохи освіжити у нього в роті. Він ковтав вино і щось мурмотів. Потім заснув глибоким, тупим сном.

Він прокинувся аж тоді, коли один із чорних чоловіків вислухував йому груди. П'ять інших стояли навкруг,

— Неймовірно, — бурчав чоловік у чорному. — Просто залізне серце.

— Я маю вмерти? — несподівано спитав Прокоп.

Чорний чоловік мало не підскочив від здивування.

— Побачимо, — сказав він. — Коли ви вже переборолите цю ніч... І довго ви з цим ходили?

— З чим? — здивувався Прокоп.

Чорний пан махнув рукою.

— Спокій, — мовив він, — лише спокій.

Прокоп, хоча йому було й страх погано, посміхнувся: коли лікарі не знають, що робити, вони завжди приписують спокій. Але другий, той, з добрими руками, сказав йому:

— Повірте, що ви видужаєте. Віра творить чудеса.

Прокоп раптом прокинувся зі сну увесь спітнілий від жаху. Де, де це він? Стеля над ним хитається, хитається... ні, ні, падає, опускається додолу, поволі, як велетенський гідравлічний прес. Прокоп хотів крикнути, але не міг. А стеля над ним так низько, що він помічає на ній мушку, зерна піску в штукатурці, кожную нерівність на поверхні; і це все спускається ще нижче, а Прокоп дивиться з жахом і не може звести голову.

Світло згасло. Запала чорна темрява. Тепер його розчавить. Прокоп уже відчуває, як стеля торкається його найженого волосся, і беззвучно вищить. Ага, ось він намацав двері, вибив їх і кинувся надвір. Але й тут темрява — ні, це не темрява, це туман, такий густий туман, що не можна дихати, і Прокоп задихається, ридуючи з жаху. «Тепер мене задушить», — жажнувся він і кинувся тікати, ступаючи по якихось живих тілах, що ще ворушилися. Він нахилився, помацав і відчув під рукою молоді повні перса. «Це... це... Анчі», — злякався він і почав шукати її голову, але замість голови була порцелянова миска, а в ній — щось слизьке й губчасте, ніби коров'ячі легені. Йому стало гидко і він хотів відірвати руки, але воно липне, присмоктується і лізе по руках угору. Ах, це каракатиця! Каракатиця! Мокра слизька каракатиця з блискучими очима княжни, що дивляться уперто й пристрасно на нього; сунеться по його голому тілу і шукає, де б сісти своїм огидним задом. Прокоп не може дихнути, рветься, заривається руками у щось густе й липке... і прокидається.

Над ним схилився Пауль, кладучи йому на груди холодний компрес.

— Де... де... Анчі? — з полегкістю пробурмотів Прокоп і заплющив очі.

Гуп, гуп, гуп... Він біжить, увесь спітнілий, задиханий, через ріллю, не знаючи, куди так поспішає. Але біжить, аж у нього серце мало не вискочить з грудей, і жахливо боїться спізнитись. Аж ось і дім; без дверей, без вікон; лише вгорі годинник, а на ньому — за п'ять хвилин четверта. Прокоп блискавично усвідомлює, що, як хвилинна стрілка дійде до цифри дванадцять, ціла Прага злетить у повітря.

— Хто взяв у мене кракатит? — реве Прокоп; намагається дертись по стіні, щоб зупинити годинника в

останню мить; він підскакує і чіпляється нігтями за тиньк, але сповзає додолю, залишаючи на стіні довгі подряпини. Виє з жаху і мчить кудись по допомогу. Вдирається до стайні, а там стоїть княжна з Карсоном. Вони голублять одне одного, але рухи у них механічні, як у ляльок, що ворухнуться на камінні від теплого повітря. Помітивши його, вони побралися за руки і швидко, швидко почали тікати.

Прокоп глянув і побачив над собою схилену княжну із стуленим ротом і вогнистими очима.

— Тварюко,— крикнув він з похмурою ненавистю і заплющив очі. Серце його шалено билось. Піт роз'їдав очі, в роті було солоно, язик присох від спраги.

— Ти чогось хочеш? — почувся десь близько княжнин голос. Прокоп покрутив головою.

Княжна думала, що Прокоп знову заснув, але він за хвилю хрипко спитав:

— Де той конверт?

Вона подумала, що це маячня, і не відповіла.

— Де конверт? — повторив він, наморщивши грізно лоба.

— Тут він, тут,— швидко відповіла княжна і тицьнула йому клопоть паперу, що попався під руку. Він зібгав його і кинув.

— Це не воно, мені потрібен мій конверт,— повторював він раз у раз, все дужче лютуючи.

Княжна гукнула Пауля. Той пригадав, що бачив колись дуже засмальцьованого, перев'язаного шнурком пакунка, але де він? Знайшов його в нічному столику.

— Ось він, бачиш?

Прокоп ухопив пакунок і притис до грудей. Потім заспокоївся і заснув як убитий.

Через три години він знову геть спітнів. Він так ослаб, що ледве дихав. Княжна підняла на ноги консилиум лікарів. Температура різко впала, пульс — сто сім, нитковидний; хотіли йому зразу впорснути камфору, але місцевий провінційний лікар, дуже скромний і несміливий у присутності світил, зауважив, що він ніколи не будить пацієнтів.

— В такий спосіб вони принаймні можуть проспати свій exitus¹. Так? — мовив знаменитий спеціаліст.— Маєте рацію.

---

¹ Смерть (латин.).

Княжна, зовсім знесилена, пішла на годину поспати, коли її запевнили, що безпосередньої небезпеки... і так далі; коло хворого залишився Крафт, пообіцявши, що за годину доповість їй, як і що. Але він довго не приходив, і занепокоєна княжна пішла сама довідатись. Вона застала Крафта, як той саме говорив про телепатію, стоячи серед кімнати і розмахуючи руками, посилався на Джеймса, Ріше і ще когось: очі в Прокопа були ясні. Він слухав Крафта, іноді вставляючи скептичні зауваження як людина, що не вірить ні в науку, ні в бога.

— Я воскресив його, княжно! — кричав Крафт, забувши про все. — Я напружив свою волю до того, що він видужав. Я... я робив над ним ось так руками, бачите? Магнетичне опромінення. Але ж воно й знесилює, ух! Я тепер кволий, як муха, — і він випив одним духом повну склянку бензину, приготованого для дезинфекції шприців, вважаючи, що це вино, так був збуджений своїм успіхом. — Скажіть, явилував вас чи ні?

— Так, — відповів Прокоп з приязною іронією.

Доктор Крафт упав у крісло.

— Я й сам не думав, що маю такі сильні флюїди, — він відітхнув спокійніше. — Чи ще накласти на вас руки, чи досить?

Княжна дивилася злякано то на одного, то на другого, потім уся розчервонілась, засміялась; очі в неї затуманилися слізьми; погладивши Крафта по рудій чуприні, вона вибігла.

— Е, жінка нічого не може витримати, — гордо констатував Крафт. — Бачите, я зовсім спокійний. Я відчував, як у мене ці флюїди з пальців витікали. Це, напевне, можна було б сфотографувати, знаєте? Як ультрафіолетове проміння.

Світила повернулися, передусім вигнали Крафта, незважаючи на його протести, і знову почали міряти температуру, мацати пульс і таке інше. Температура трохи піднялась, пульс дев'яносто шість, у пацієнта з'явився апетит; це вже була зовсім інша річ! Після цього світила пішли в друге крило замку, де їх також потребували, бо в княжни підскочила температура майже до сорока градусів від знесилення після шістдесятигодинного пильнування за хворим Прокопом. Крім того — тяжка анемія і ціла низка інших недуг, аж до застарілих туберкульозних вогнищ.

Через день Прокоп уже сидів у постелі і приймав

гостей. Майже все панство роз'їхалось, лише гладкий кузен тинявся тут, нудячись і зітхаючи. Прибіг і Карсон, трохи збентежений, але все вийшло на добре. Прокоп ні про що минуле не згадував, і нарешті Карсон вибовкав, що ті грізні вибухівки, які Прокоп створив у останні дні, при спробі виявились не страшніші за тирсу. Одне слово... одне слово, Прокоп уже був у добрій гарячці, коли їх створював. Пацієнт вислухав це спокійно і лише перегода почав сміятись.

— Ну,— сказав він добродушно,— а проте нагнав я на вас тоді страху.

— Нагнав,— признався Карсон.— Зроду я ще так не боявся за себе й завод.

Крафт приволікся блідий і засмучений. Він всю ніч відзначав свої чудесні флюїди надмірним уживанням вина і тепер почував себе препогано. Відкався, що навіки втопив свою телепатичну силу, і вирішив присвятити себе аскетизму за вченням індійських йогів.

Прийшов і опсle Шарль; він був très aimable ¹ і тонко стриманий. Прокоп був вдячний, що le bon prince знайшов чудовий, як і місяць тому, тон, знову став звертатись до нього на «ви» й кумедно розповідав про свої пригоди. Лише коли розмова заходила про княжну, їх усіх брав безпорадний розпач.

Тим часом у другому крилі замку княжна сухо, хворобливо покашлювала й приймала через кожні півгодини від Пауля рапорт про те, що робить Прокоп, що він їв і хто в нього є.

До нього ще верталась гарячка з кошмарами. Він бачив темний склад і незліченні ряди бочок з кракатилом. Перед сараєм ходить солдат — туди, сюди, туди, сюди. На плечі гвинтівка. Більш нічого, але було жахливо. Йому снилося, що він знов на війні; перед ним безмежне поле з трупами; всі мертві, і він — також. І всі попримерзали до землі. Лише Карсон ходить, переступаючи через трупи, стиха лається і нетерпляче поглядає на годинник. З другого боку, смикаючись, судорожно переставляючи ноги, наближається паралізований Гаген; він іде на диво швидко, підскакує, як польовий коник, і рипить при кожному русі. Карсон недбало вітається з ним і щось йому каже. Прокоп марно наставляє вуха: не чує нічого, мабуть, вітер відносить слова.

---

¹ Дуже милий (фр.).

Гаген показує довжелезною худою рукою на обрій; про що вони говорять? Гаген відвертається, підіймає руку і виймає з рота жовту кінську щелепу з зубами. Замість рота у нього тепер велика чорна діра, що безгучно регоче. Другою рукою він виймає величезне око і, тримаючи його в пальцях, прикладає до облич мертвяків. А жовта щелепа в його другій руці рахує скреготливим голосом: «Сімнадцять тисяч сто двадцять один, сто двадцять два, сто двадцять три». Прокоп не може відвернутись, бо він мертвий. Жахливе криваве око зупиняється над його обличчям, і кінська щелепа скрегоче: «Сімнадцять тисяч сто двадцять дев'ять», і клацає зубами. Гаген зникає в далині, все рахуючи; а через трупи перестрибує княжна, безсоромно підібравши сукню вище панталон, наближається до Прокопа, махає татарським бунчуком, ніби стеком. Ось вона стала над Прокопом, полоскотала бунчуком у нього під носом і штовхнула носком черевичка в скроню, ніби пробувала, чи мертвий. Кров ударила йому в голову, хоча він був і мертвий, такий мертвий, що почував, ніби серце у нього замерзло на кістку; а проте він не міг витримати вигляду її струнких ніг. «Милий, милий»,— прошепотіла вона, повільним рухом опустила сукню, стала у нього в головах навколішки і легенько погладила його руками по грудях. І раптом вирвала у нього з нагрудної кишені міцно перев'язаний пакунок, подерла його на шматки і кинула на вітер. А потім почала з розкинутими руками крутитися, наступаючи на трупи, аж поки зникла в нічній пільмі.

XLIII

Прокоп не бачив княжни відтоді, як вона захворіла. Вона писала йому щоденно по кілька коротеньких, але палких листів, що більше втаювали, ніж говорили. Від Пауля він довідався, що княжна потроху вже ходить, і не міг зрозуміти, чому вона не завітає до нього. Сам він уже вставав з постелі і чекав, що, може, вона покличе його хоч на хвилинку, однак того й не знав, що вона вже кашляє кров'ю з туберкульозної каверни, яка в неї раптом відкрилася. Княжна не написала йому цього, видно, боялася збридитись йому, бо його палили б сліди колишніх її поцілунків, а головне — боялась того, що й тепер би не стрималась і поцілувала б його гарячко-

вими губами. Він і не здогадувався, що лікарі виявили сліди інфекції в його власному мокротинні, і це доводило княжну до розпачу. Він просто не знав нічого, казався, що з ним так панькаються, коли він почуває себе майже здоровим, і млів з холодного жаху, коли минав ще один день, а княжна не виявляла бажання бачити його.

«Я надокучив їй,— думав він,— я завжди був для неї лише хвилинною примхою». Він підозрював її в усьому, але не хотів принизитись аж настільки, щоб самому шукати побачення з нею. Не писав їй майже нічого, все чекав у кріслі, що вона прийде, що покличе його і, може, взагалі щось станеться...

В сонячні дні йому дозволили виходити до осіннього парку, дозволили посидіти на сонці, загорнувшись у пледи. Він хотів би їх скинути й походити біля ставка із своїми чорними думами, та біля нього завжди був Крафт, Пауль або Гольц, чи й сам Рон, чемний і замислений поет Шарль, що завжди має щось на язиці, але ніколи цього не говорить. Зате висловлює судження про науку, особисті здібності, геройство — про все на світі. Прокоп слухає його одним вухом; у нього склалося враження, що *le bon prince* хтозна-чому дуже намагається зацікавити його високими почестями. Одного дня він одержав від княжни листа, в якому з доброго дива вона попросила Прокопа, щоб він держався і не був несміливим. Незабаром Карсон привів до нього підтягнутого літнього добродія, в якому все виказувало офіцера, переодягненого в цивільне. Він запитав Прокопа, що той думає робити в майбутньому.

Прокоп, трохи зачеплений його тоном, відповів різко й самовпевнено, що збирається експлуатувати свої винаходи.

— Військові винаходи?

— Я не військовий.

— Скільки вам років?

— Тридцять вісім.

— Де ви служите?

— Ніде. А ви?

Добродій трохи зніяковів.

— Ви не хочете продати свої винаходи?

— Ні.

Він відчував, що його допитують і випробовують офіційно. Його це гнітило. Він відповідав дуже урив-

часто, лише зрідка розсипаючи зерна своєї вченості, бо побачив, що це особливо подобається Ронові. І справді, le bon prince саяв і раз у раз кивав головою до підтягнутого добродія, ніби питав його: «Ну, як, що ви скажете про це чудо?» Той не сказав нічого і нарешті, чемно розпрощався.

На другий день Карсон раненько прибіг, потираючи задоволено руки; мав він надзвичайно поважний вигляд. Щось молов, натякав на щось, уживаючи такі слова, як «майбутнє», «кар'єра», «блискучий успіх». Більше не хотів сказати, а Прокоп не хотів розпитувати. Потім надійшов лист від княжни, дуже серйозний і загадковий:

«Прокопе, сьогодні ти повинен вирішити. Я вже вирішила і не жалкую. Прокопе, в цю останню хвилину я тобі заявляю, що кохаю тебе і чекатиму, скільки буде потрібно. Якби навіть ми мусили на деякий час розлучитись — а так і повинно статись, бо твоя дружина не може бути твоєю коханкою, — коли б нас на довгі роки розлучили, буду тобі покійною нареченою; і це саме — таке щастя для мене, що я не знаходжу слів для цього; ходжу по кімнаті, як зачарована, і повторюю твоє ім'я. Коханий, коханий, ти не можеш собі уявити, яка я була нещасна з тої хвилини, коли це з нами сталось. А тепер учини так, щоб я справді могла назватись твоєю В.»

Прокоп не зовсім розумів, про що вона пише, перечитував листа багато разів і не міг повірити, що княжна так просто пропонує... Він хотів до неї побігти, але не знав, що робити з розпачу. Це, певне, якийсь жіночий вибух почуттів, що його не можна сприймати серйозно і важко взагалі зрозуміти. Поки він так розмірковував, прийшов до нього oncle Шарль у товаристві Карсона. Обидва мали... такий офіційний і урочистий вигляд, що в Прокопа серце тьохнуло: «Йдуть мені сказати, що мене відвезуть до фортеці. Княжна щось накоїла, і тепер буде зле». Він шукав очима якоїсь зброї на той випадок, коли б дійшло до насильства; вибрав мармурове прес-пап'є і сів, перемагаючи калатання серця.

Oncle Рон глянув на Карсона, а Карсон на Рона з німим запитанням, хто має починати, і почав oncle Рон.

— Те, що ми маємо сказати, є... певною мірою... без сумніву... — Рон, як завжди, довго мулявся. Та раптом набрався духу і оголосив:

— Мій коханий, те, що ми маємо тобі сказати, — річ

дуже важлива і... секретна. Не тільки в твоїх інтересах, а й навпаки... Одне слово, це була спершу її думка, а... щодо мене, то після певних роздумів... Зрештою, їй не можна заперечувати, вона уперта... і пристрасна. Опріч того, вона, здається, взяла собі в голову... Коротше, з усіх боків буде найкраще знайти пристойний вихід,— закінчив він з полегкістю.— Пан директор усе тобі пояснить.

Карсон, або «пан директор», надів поважно окуляри. Вигляд у нього став аж надміру серйозний, зовсім інший, ніж був досі.

— Мені припала честь,— почав він, передати вам побажання наших найвищих військових кіл, щоб ви вступили в нашу армію. Себто, розуміється, на вищу технічну службу, що відповідає характеру вашої праці, і то зразу, так би мовити... в чині... Хочу сказати, що в військових сферах нема звичаю призивати до війська цивільних спеціалістів, хіба що у воєнний час, але в даному разі з огляду на те, що теперішня ситуація не дуже відрізняється від воєнної, і беручи до уваги ваше виключне значення, що особливо важливо в теперішній ситуації, і ваше особливе становище, або, краще сказати, ваші найвищою мірою приватні зобов'язання...

— Які зобов'язання?..— хрипко перебив його Прокоп.

— Ну,— зам'явся Карсон,— я маю на увазі ваші інтереси, ваші стосунки...

— Я вам не сповідався в своїх інтересах,— гостро відказав Прокоп.

— Ха-ха! — засміявся Карсон, трохи підбадьорений цією грубістю.— Розуміється, ні. В цьому не було потреби. Просто особисті міркування, от і все. Впливове втручання, розумієте?.. До того ж ви — чужоземець... Зрештою, і це вже погоджено,— квапливо додав він.— Досить тільки вам перейти в наше громадянство...

— Ага!

— Що ви сказали?

— Нічого, лише «ага!»

— Ага, от і все, так? Досить лише подати формальне прохання, і... а, крім того... Ну, ви ж розумієте, що тут потрібна якась гарантія, адже ж так? Ви просто повинні будете заслужити звання, яке вам присвоять... Мається на увазі, що ви віддасте командуванню армії... розумієте, віддасте...

Запала тривожна тиша. Le bon ргісе дивився у вікно. Карсонові очі сховались за блискучими скельцями окулярів, а серце в Прокопа стискалось від жаху.

— ...що віддасте... просто віддасте...— заїкався Карсон, важко дихаючи від зусилля.

— Що?

Карсон пальцем написав у повітрі велике «К».

— Більше нічого,— мовив з полегкістю.— На другий день ви дістанете указ... про присвоєння вам: *extra statum*¹, звання інженер-капітана саперної служби у Балтїні. От і все.

— Себто лише тимчасово капітана,— озвався *oncle Шарль*.— Більшого ми не домоглись. Але ми дістали гарантію, що коли справа дійде несподівано до війни...

— Тоді через рік,— вихопився Карсон,— щонайбільше через рік...

— ...як тільки справа дійде до війни,— з ким-небудь і де-будь,— ти дістанеш звання генерала інженерних військ, що рівнозначне чину генерала кавалерії; а як зміниться, внаслідок війни, форма правління,— тоді це даватиме право на титул «ексцеленції»... ну, і, коротше кажучи, спершу — баронство. Щодо цього... нас... твердо запевнили,— тихо закінчив Рон.

— А хто вам сказав, що я б на таке погодився? — озвався холодно Прокоп.

— Боже мій,— підхопив Карсон,— а хто ж би не погодився на таке? Мені обіцяли дворянський титул; хоч я на це чхаю, але це робиться не заради мене, а заради людей. Зрештою, для вас це мало б особливе значення.

— То ви все ж таки гадаєте, що я віддам вам кракитт? — повагом промовив Прокоп.

Карсон мало не підскочив, але *oncle Шарль* його стримав.

— Ми вважаємо,— почав він поважно,— що ти зробиш усе... що погодишся на всяку жертву, аби врятувати княжну Гаген з її нелегального... і нестерпного становища. За виняткових обставин... княжна може віддати свою руку військовому. Як станеш капітаном, ваші стосунки будуть узаконені... цілком таємними заручинами. Княжна, звичайно, поїде і повернеться тоді, коли... коли буде мати змогу запросити члена монаршого дому бути свідком на її весіллі. А доти поки... доти

¹ Як виняток (латин.).

зід тебе залежить заслужити право на шлюб, якого ти гідний і якого гідна княжна. Дай мені руку. Не квапся, подумай добре, як учинити, в чому твій обов'язок і що ти маєш дати за нього. Я міг би апелювати до твого честолюбства, але я апелюю лише до твого серця. Прокопе, вона страждає над свої сили і принесла жертву кохання більшу, ніж будь-яка інша жінка. Та й ти страждає, Прокопе, тебе мучить сумління; але я не наполягаю, бо вірю тобі. Зваж добре, а потім скажеш мені...

Карсон кивав головою, бо й справді був глибоко зворушений.

— Це так, — промовив, — я — проста шкура, така собі волова юхта, але мушу сказати, що... що... я вам говорив, що ця жінка високої породи. Боже мій, це ж відразу видно... — Він ударив себе кулаком у груди і розчулено закліпав очима. — Голубе, та я вас просто вбив би, коли б ви... коли б ви не були варті її...

Прокоп уже не слухав. Він схопився і почав метатись по кімнаті з перекирвленим від гніву обличчям.

— Отже, я... я тепер мушу? — хрипко закричав він. — Я мушу? Гаразд, коли так... Ви мене заскочили. А я ж не хотів...

Опсле Рон устав і спокійно поклав йому на плече руку.

— Прокопе, — сказав він, — розміркуєш сам. Ми тебе не квапимо. Порадься з усім найкращим, що в тобі є. Спитайся в бога, в кохання, в сумління, в честі і не знаю ще в чого. Але пам'ятай, тут ідеться не лише про тебе, а й про ту, котра кохає тебе так, що — здатна... зробити... — Він махнув безпорадно рукою. — Ходім!

XLIV

У цей день було похмуро й вогко. Княжна покашлювала, її морозило, кидало в гарячку, але вона вже не витримувала в постелі: чекала Прокопової відповіді. Виглядала в вікно, чи не вийде він, і раз у раз кликала Пауля. Відповідь була щоразу та сама:

— Пан інженер ходить по кімнаті.

— І нічого не каже?

— Ні, нічого.

Вона тинялась від стіни до стіни, ніби супроводила його, і знову сідала, хитаючись усім тілом, щоб прити-

шити свій гарячковий неспокій. Ох, це вже нестерпно! І вона почала писати йому довгого листа, закликала його, щоб узяв її за дружину собі, що він нічого не повинен видавати, ніяких таємниць, ніякого кракатику; що вона з ним піде поруч у житті, буде йому служити, хай би там що трапилось.

«Я так тебе кохаю,— писала вона,— що, здається, нема вже такої жертви, щоб принести її тобі. Випробуй мене на чому хочеш, залишайся бідний, незнаний; я піду за тобою як дружина твоя і ніколи вже не вернусь до того кола, яке я покину. Я знаю, ти мене мало кохаєш, лише одним куточком свого серця, але згодом звикнеш до мене. Я була горда, зла, пристрасна, але змінилася, блукаю серед знайомих речей, як чужа: я перестала бути...» Вона прочитала написане й порвала на клаптики, тихо застогнавши. Настав уже вечір, а від Прокопа ще не було звістки.

«Може, він прийде сам?» — спало їй на думку, і вона квапливо стала одягатись. Схвильована стояла перед великим дзеркалом і розглядала себе палаючими очима, дуже стривожена, занепокоєна; пудрила розпашіле обличчя, вішала на себе коштовності; голі руки в неї мерзли; вона здавалась сама собі поганою, незграбною.

— Не прийшов Пауль? — допитувалася щохвилини. Нарешті Пауль з'явився. Але без жодних новин: пан Прокоп сидить у темряві й не дозволяє засвітити лампу.

Вже пізно. Княжна, безмірно втомлена, схилилася перед люстром; пудра осипається з її розпашілих щік, руки застигли, і вся вона аж сіра.

— Роздягни мене,— каже кволо покоївці.

Свіже, схоже на телятко дівча знімає з неї оздобу за оздобою, розстібає сукню й накидає прозорий пеньюар. І саме коли покоївка готувалась причесати її розкошлане волосся, в кімнату вривається без попередження Прокоп.

Княжна здригнулась і поблідла ще дужче.

— Йди, Маріке,— ледве чутно промовила вона і запнула на схудлих грудях пеньюар.— Чого ти... прийшов?

Прокоп зіперся на шафу блідий як стіна, з налитими кров'ю очима.

— Так он який у вас був план, га? — промовив він здавленим голосом.— Ви мені добре підстроїли!

Вона встала, приголомшена.

— Що... що... що ти говориш?

Прокоп заскрипів зубами.

— Я знаю, що говорю. То вам ішлося про те, щоб я видав кракатит? Вони готують війну, а ви, ви, — заричав він приглушено, — ви їхнє знаряддя! Ви і ваше кохання! Ви і ваш шлюб, шпигунко! А я, я... мало не став жертвою, щоб ви вбивали, щоб ви мстилися...

Вона опустила на край стільця, з розширеними від жаху очима, і все тіло її затряслось у страшному риданні. Він хотів кинутись до неї, але вона зупинила його жестом застиглої руки.

— Хто ви така? — глумився Прокоп. — Невже ви княжна? Хто вас підкупив?.. Подумай, нікчемо, ти хотіла вбити тисячі тисяч людей; ти сприяла тому, щоб міста були стерті з лиця землі і щоб наш світ, наш, а не ваш, був розбитий! Розбитий, розтрощений, знищений! Навіщо ти це зробила? — кричав він і, впавши на коліна, поповз до неї. — Що ти хотіла вчинити?

Княжна підвелася з виразом жаху й відрази на обличчі і відступила перед ним. Він схилювався обличчям на те місце, де вона сиділа, і розридався важко, грубо, по-чоловічому. Вона мало не вклякнула біля нього, але стрималась і відступила ще далі, притискаючи до грудей руки, викривлені корчами.

— То ти он що, он що думаєш? — шептала вона. Прокоп задихався під тягарем свого болю.

— Ти знаєш, — кричав він, — що таке війна? Знаєш, що таке кракатит? Тобі ніколи не спадало на думку, що я — людина? А-а! Я вас ненавиджу! Ось нащо я вам був потрібен! А коли б видав був свій кракатит, було б по всьому. Княжна б поїхала собі, а я, а я... — Він схопився, рвучи на собі волосся. — І я, я вже хотів це зробити. Мільйони життів за... за... Що, хіба ще мало? Два мільйони мертвих! Десять мільйонів! О, це вже партія навіть і для княжни, правда? Це вже варте того, щоб принизити себе. А я, дурень, я... А-а-а! — завив він. — Я вас боюсь!

Він був жахливий — з піною на губах, набряклим обличчям, з божевільними очима. Княжна притискалась до стіни, зблідла, перелякана, з устами, перекошеними від жаху.

— Йди, — зойкнула, — йди звідси!

— Не бійся, — прохрипів він. — Я тебе не вб'ю. Я завжди тебе боявся; навіть коли ти... коли ти була моєю, я жахався і не вірив тобі ні на мить. І все ж я тебе... Я

тебе не вб'ю. Я, я добре знаю, що роблю. Я... я...— він озирнувся, схопив флакон з одеколоном, налив на руку й почав терти лоба.— Ах! — кричав він.— Ах! Не бійся! ні... ні...

Він якось наче заспокоївся, сів на стілець і схопився за голову руками.

— Тепер,— почав знов,— тепер можемо трохи поговорити, чи ж не так? Бачите, я зовсім спокійний. Навіть... і пальці не тремтять...— Він простяг руку, щоб це показати; рука тряслась, аж страшно було дивитись.— Ми можемо... ніщо нам не заважатиме, так? Я вже зовсім спокійний. Можете одягнутись. Отож... ваш дядечко мені сказав, що... що я повинен... що це питання честі... дати вам можливість... виправити... ваш хибний крок, і що я мушу... ну, просто мушу заслужити собі титул... продатись і цим оплатити ту жертву, що ви...

Вона рвонулася, смертельно бліда, і хотіла щось сказати.

— Стривайте,— зупинив він її.— Я ще не... Ви всі гадали... у вас своє розуміння честі. Але ви страшенно помилились... Я не джентльмен. Я... син шевця... Це не має значення, але... для вас я парія, розумієте? Ниций походженням, нікчемний хлоп. Я не маю ніякої честі. Можете мене вигнати як злодія або ув'язнити в фортеці. Але я не зроблю того, що ви хочете. Не віддам кратити. Можете думати... що я підла людина. Я міг би вам сказати, що я думаю про війну. Я був на війні... бачив задушливі гази... І знаю, на що здатні люди. Я не віддам кратити. І навіщо вам це пояснювати? Ви все одного цього не зрозумієте; ви просто татарська княжна і стоїте занадто високо... Хочу вам лише заявити, що цього не зроблю і уклінно дякую за честь. Зрештою, я вже заручений. Хоч я й не знаю її, але заручений з нею. Це ще одна моя підлість. Жаль мені, що я... взагалі не вартий був вашої жертви.

Княжна стояла, мов скам'яніла, вп'явшись нігтями в стіну. Запала моторошна тиша, тільки чути було, як шкрябають тиньк її нігті.

Він важко й повільно підвівся.

— Може, хочете що сказати?

— Ні,— прошептала вона, і її величезні очі втупились у порожнечу. В своєму розкритому пеньюарі вона була по-хлоп'ячому струнка. Йому хотілось упасти перед нею, щоб поцілувати її тремтячі коліна.

Він наблизився до неї, заламуючи руки.

— Княжно,— сказав у розпачі,— тепер мене повежуть... звинувативши в шпигунстві чи в якомусь іншому злочині. Я більш не боронитимусь. Хай буде що буде, я готовий до всього. Я знаю, що вас уже не побачу. Чи не скажете мені чогось на дорогу?

Губи її тремтіли, але вона не промовила й слова. О боже, що вона там бачить у порожнечі?

Він підійшов до неї.

— Я кохав вас,— промовив тихо.— Кохав вас дужче, ніж міг це висловити. Я нищий і грубий чоловік. Але тепер можу сказати, що кохав вас інакше... і сильніше... Я брав вас... обіймав з острахом, що ви не моя, що ви покинете мене, я хотів упевнитись... Ніколи я не міг цьому повірити, і через те...— Не усвідомлюючи, що робить, він поклав їй руку на плече; вона затремтіла під тонким пеньюаром.— Я кохав вас... як шаленець...

Вона звела на нього очі.

— Коханий,— зашепотіла, і бліде її обличчя на мить зашарілось.

Він похилився і швидко поцілував її в пошерхлі губи. Вона не боронилась.

— Як воно так,— рипнув він зубами,— що я й тепер кохаю тебе? — Своїми медвежими лапами він одірвав її від стіни і стиснув. Вона так шалено забила, що коли б він пустив її, то впала б додолу. Він стиснув її ще міцніше, сам хитаючись від її дикого опору. Вона звивалася, зціпивши зуби і конвульсивно відпихаючись від нього руками; волосся їй спало на обличчя, і вона кусала його, щоб не крикнути; відштовхувала Прокопа й металась, ніби в епілепсії. Його насильство було безглузде й гидке. Та він лише усвідомлював, що не повинен їй дати впасти і не повинен перекидати стільців, бо... бо... щоб він тоді робив, коли б вона вирвалась? Від ганьби мусив би вмерти. Він притяг її до себе й припав губами до її кіс і до розпаленого чола. Вона відвертала голову й намагалася випручатись із його залізних обіймів.

— Я віддам, віддам кракатит,— почув він, терпнучи від жаху, свій власний голос.— Віддам, чуєш? Усе віддам. Хай буде війна, нова війна, нові мільйони жертв... Мені... мені... мені все одно. Хочеш? Промов лиш слово... Кажу ж тобі, що віддам кракатит! Присягаюсь, я тобі при... ссс... Кохаю тебе, чуєш? Хай... хай... хай

буде, що буде! А-а... хай навіть загине увесь світ!..
Я тебе кохаю!

— Пустити! — жалібно закричала вона, вириваючись.

— Не можу, — простогнав він, припавши обличчям до її волосся. — Я найнещасніший чоловік... Я зра... зрадив цілий світ, усе людство. Плюнь мені в обличчя, але не виганяй! Чому я не можу тебе пустити? Віддам кратит, чуєш? Я ж присягнувся, але тепер дай мені забутись. Де, де, де твої вустонька? Я — падлюка, але поцілуй мене. Я про... пропав...

Він захитавсь і мало не повалився додолу. Тепер вона могла вирватись, але обернула голову, відкинула назад волосся і підставила губи. Прокоп обійняв її, заціпенілу й пасивну, і цілував стиснені вуста, розпаленілі щоки, шию, очі. Вона не боронилась — безвладно лежала на його руках. Він жахнувся її нерухомості й пустив її, відступаючи назад. Княжна захиталась, провела долоною по лобі, жалісно усміхнулась — це була страшенно жалюгідна спроба усміхнутись — і обійняла його за шию.

XLV

Так вони лежали, пригорнувшись, одне до одного, з очима, втупленими в сутінь. Він чув, як б'ється гарячково її серце; княжна за весь час не промовила й слова, ненаситно його цілувала і знов відривалась, клала хустину поміж своїм і його ротом; наче боялась на нього дихнути. Ось і тепер відвернула обличчя й гарячково задивилася в темряву...

Він сів, обійнявши свої коліна. Так, загинув, потрапив у пастку, його спутано. Він у руках філістимлян. А тепер хай буде, що буде. Віддаси зброю в руки тих, хто нею скористається. Тисячі тисяч загинуть. Ось глянь, чи то не безмірне поле руїн перед тобою? Оце був храм, а це дім; а ось була людина. Страшна річ — сила, все зло — від неї. Будь проклята, сило, неспокутуване зло — як кратит, як я, як і я сам.

Творча, працююва людяська слабкосте, від тебе пішло все добре й чесне. Твоє діло — зв'язувати і з'єднувати розрізнене, сполучати частини й утримувати вже з'єднане. Хай проклятий буде той, хто порушить зв'яз-

ки стихій! Усе людяне є лише човник в океані сил; а ти, ти випустиш на волю бурю, таку бурю, якої світ ще не бачив.

«Так, я випущу бурю, якої ще не бачив світ. Віддам кракатиц, звільнену стихію, і буде розтрощено човник людства. Тисячі тисяч загинуть. Будуть знищені народи і стерті з лиця землі міста. Не буде впину для тих, хто має в руках зброю і злобу у серці». І це ти вчинив. Страшна пристрасть — кракатиц людських сердець, і все зло — від неї.

Він глянув на княжну — без ненависті, і серце його краялось від тривожного кохання і співчуття. Про що вона думає зараз, непорушна, зачудована? Він схилився і поцілував її в плече. «Так от за що я віддам кракатиц, віддам і виїду звідси, щоб не бачити більше своєї ганьби і поразки. Заплачу жахливу ціну за своє кохання і виїду».

Прокоп здригнувся, відчуваючи своє безсилля: «Та хіба мені дадуть виїхати? Що б для них важив кракатиц, коли б я міг його передати іншим? А, ось чому вони хочуть зв'язати мене навіки! Ось чому примушують продати душу й тіло! Тут, тут ти залишишся, скований пристрастю, і вічно будеш боятися цієї жінки. Будеш боротися в проклятому коханні, вигадуватимеш пекельну зброю... І служитимеш їм...»

Княжна обернулась до нього, ледве дихаючи. Він сидів непорушно; по його грубому обличчі стікали сльози. Вона підвелась на лікті і дивилась на нього пильними скорботними очима. Він цього не помічав, заплющившись, і зацікавившись у тупому остовпінні поразки.

Вона тихесенько встала, засвітила на туалетному столику нічник і почала вдягатись.

Він опам'ятався лише тоді, коли княжна стукнула, кладучи гребінця на стіл, і дивився здивовано, як вона витягує і скручує розсипану косу.

— Завтра, завтра віддам його, — прошепотів він.

Вона не відповідала, тримаючи шпильки в губах і звиваючи волосся в тугий вузол. Прокоп стежив за кожним її рухом; княжна поспішала, як у гарячці; то раптом зупинялася, втуплювала погляд у підлогу, потім кивала головою і чепурилася ще квапливіше. Ось вона встала, уважно подивилась на себе в дзеркало, напудрилась, наче тут нікого не було. Вийшла до сусідньої кімнати і вернулась, одягаючи сукню через голову. Знову сіла

й замислилась, хитаючись, як непритомна. Потім кивнула головою й вийшла до гардеробної.

Він устав і підійшов тихенько до її туалетного столика. Боже, скільки гут дивних і делікатних речей! Флакони, коробочки, баночки з кремом, різні дрібнички; так ось воно, ремесло жінок, очі, усміхи, пахощі, пахощі гострі, лоскотні... Його незграбні пальці тремтіли, торкаючись цих тонких і таємничих речей, наче він брав щось заборонене.

Княжна ввійшла в шкіряній куртці і в шкіряному шоломі на голові, надіваючи рукавички з широким розтрубом..

— Приготуйся,— сказала вона безбарвним голосом,— поїдемо.

— Куди?

— Куди хочеш. Візьми з собою, що потрібно, але швидше, швидше!

— Що це означає?

— Не питай. Тут тобі вже не можна залишатися, розумієш? Вони тебе так не випустять. То як? Поїдеш?

— На... надовго?

— Назавжди.

Серце у нього затьохкало.

— Ні... не поїду!

Вона підійшла до Прокопа й поцілувала.

— Мусиш,— сказала тихо.— Я тобі скажу чому, як виїдем звідси. Виходь із під'їзду замку, але швидко, поки темно. Ну, йди вже.

Як уві сні він пішов до свого помешкання. Згріб свої папери, свої дорогоцінні, ще не закінчені нотатки і швидко озирнувся. «Чи то ж усе? Ні, не поїду!» — майнуло у нього в голові, і, кинувши папери, він вибіг надвір. Біля під'їзду стояв, приглушено фуркотячи мотором, великий автомобіль із незасвіченими фарами. Княжна вже сиділа за кермом.

— Швидше, швидше! — зашепотіла вона.— Брама відчинена?

— Так,— буркнув заспаний шофер, опускаючи капот.

Якась тінь обійшла здалеку автомобіль і зупинилась у темряві.

Прокоп підійшов до відчинених дверцят машини.

— Княжно,— сказав він,— я... вирішив віддати все... і залишитись.

Вона не слухала його. Нахилившись уперед, вона вперто дивилась на те місце, де тінь злилася з темрявою.

— Швидше! — шепнула раптом, схопивши Прокопа за руку, і втягла його в машину до себе. Автомобіль рушив. У цю мить в одному з вікон замку блиснуло світло, і тінь вискочила з темряви.

— Сій! — крикнула тінь і кинулась назустріч авто. Це був Гольц.

— Геть з дороги! — крикнула княжна і заплющивши очі, дала повний газ.

Прокоп здійняв руки від жаху. Розітнувся нелюдський крик, і колесо переїхало через щось м'яке. Прокоп хотів вискочити, але в цю мить машина смикнулась убік, минаючи ворота, як дверцята самі зачинились, і шалено помчала в темряву. Прокоп з жахом обернувся до княжни і ледве впізнав її в шкірянім шоломі, похилену над кермом.

— Що ви зробили? — промовив він.

— Тихо! — урвала його княжна, все нахилиючись вперед.

Він розрізнув удалині три постаті на шляху; вона притишила хід і під'їхала до них. Це був військовий патруль.

— Чому не засвічені фари? — запитав один із них. — Хто їде?

— Княжна.

Солдати піднесли руки до козирків.

— Пароль?

— Кракатит.

— Будьте ласкаві, засвітіть. Хто з вами їде? Просимо показати перепустку.

— Зараз, — сказала спокійно княжна і пустила авто на всю швидкість. Автомобіль рвонувсь уперед так, що солдати ледве з-перед нього вихопились.

— Не стріляти! — крикнув один із них, і автомобіль полетів далі в темряву. На повороті швидко звернув, поїхав майже в протилежний бік і плавно зупинився перед шлагбаумом, що перегороджував дорогу. Два солдати підійшли до машини.

— Хто на варті? — спитала сухо княжна.

— лейтенант Ролауф, — відповів солдат.

— Покличте його!

лейтенант Ролауф вибіг з вартівні, надягаючи плащ.

— Добрий вечір, Ролауф,— сказала привітно вона.— Як ся маєте? Прошу вас, скажіть, хай відчинять.

Він тримався чемно, але недовірливо дивився на Прокопа.

— Дуже радий, але... чи має пан дозвіл?

Княжна засміялась.

— Я побилась об заклад, Ролауф, чи за тридцять п'ять хвилин доїду до Боргеля і вернуся назад. Не вірите? Не зіпсуйте ж мені закладу? — І подала йому руку, швидко скинувши рукавичку.— До побачення, так? Приходьте коли-небудь.

Він пристукнув каблуками, глибоко вклоняючись. Солдати підняли шлагбаум, і авто проїхало.

— До побачення! — крикнула княжна.

Вони мчали по нескінченному шосе. Інколи миготіли освітлені вікна будинків, плакала дитина в селі, люто гавкав за парканом услід машині собака.

— Що ви вчинили? — кричав Прокоп.— Ви знаєте, що в Гольца п'ятеро дітей і сестра каліка? Його життя в десять разів дорожче за моє і ваше. Що ви вчинили?

Княжна не відповідала. Наморщивши лоба і стиснувши губи, вона лише стежила за шляхом, підводячись іноді, щоб краще бачити.

— Куди ти хочеш? — раптом запитала вона, коли вони були вже на роздоріжжі, високо над сонним краєм.

— У пекло,— промовив він.

Вона зупинила машину й серйозно глянула на нього.

— Не говори так. Що ж ти гадаєш, мені сто разів не спадало на думку розбитися разом з тобою об якусь стіну? Не сумнівайся, ми обоє потрапили б до пекла. Я тепер знаю, що пекло є... Куди ти хочеш їхати?

— Хочу... бути з тобою!

Вона похитала головою.

— Це неможливо. Хіба ти забув, що казав? Ти заручений і... хочеш урятувати світ від чогось грізного. Тож зроби це. Треба, щоб у тобі самому було чисто; інакше... інакше в тобі буде зло. А я вже не можу.— Вона погладдила кермо.— Куди ти хочеш їхати? Де твій дім?

Він з усієї сили стиснув їй зап'ясток.

— Ти... вбила Гольца! Хіба не знаєш?..

— Знаю,— тихо відповіла вона.— Ти думаєш, я не відчувала цього? Це в мені так хруснули кістки; я все бачу його перед собою і все наїжджаю на нього маши-

ною, а він знову й знову перегороджує шлях...— Вона гойднулася.— Ну, то куди? Вправо чи вліво?

— То це вже кінець? — запитав він тихо.

Вона кивнула головою.

— Кінець.

Він відчинив дверцята, вискочив і став перед машиною.

— Їдь,— сказав хрипко.— Їдь на мене.

Вона від'їхала кроків два назад.

— Сідай, рушимо далі. Довезу тебе принаймні ближче до кордону. Куди ти хочеш?

— Назад,— процідив він крізь зуби,— назад, з тобою!

— Зі мною нічого не вийде — ані вперед, ані назад. Невже ти мене не розумієш? Я мушу це зробити, щоб ти бачив, що я кохала тебе. Думаєш, я могла б іще раз почути те, що ти мені казав? Назад тобі не можна: ти б мусив тоді віддати те, чого не хочеш і не можеш віддати, або тебе повезли б, а я...— Вона поклала руки на коліна.— Бачиш, я думала покинути все й піти з тобою, і я б це зробила, але ти там десь заручений; тож іди до неї. Бач, ніколи мені й на думку не спало запитати тебе про це. Княжна завжди уявляє, що крім неї, нема нікого на світі... Ти кохаєш її?

Він глянув на неї засмученими очима, але не міг заперечити.

— Ось бач,— зітхнула вона.— Коханий, ти навіть не вмієш брехати. Але зрозумій, коли я потім уже те обдумала... Ким я була для тебе? Що я робила? Ти про неї думав, коли кохав мене? О, як ти мусив мене жахатись! Ні, не кажи нічого, дай мені сили сказати тобі це останнє.

Вона заломила руки.

— Я тебе кохала! Як я тебе кохала! Скільки було снаги... навіть більше... Але ти, ти в цьому так страшенно сумнівався, що похитнув під кінець і мою віру... Чи я кохаю тебе? Не знаю. Коли бачу тебе, я ладна ножа засадити собі в груди й померти. Але чи кохаю тебе? Я вже не знаю... Коли ти мене... наостанку обійняв... я відчувала щось недобре і в собі... і в тобі. Зітри мої поцілунки... вони були нечисті,— шепнула вона беззвучно.— Ми мусимо розлучитись.

Вона не дивилась на нього, не чула, що він відповідає; ось її повіки затремтіли, на очі набігли сльози і полились, доганяючи одна одну... Княжна плакала не-

чутно, тримаючи руки на кермі. А коли він хотів наблизитись, вона від'їхала трохи назад.

— Ти вже більше не Прокопокопак,— прошепотіла вона,— ти нещасний, нещасний чоловік. Бач, шарпаєшся на своєму цепу... як і я. Нас недобрі пута зв'язали. А проте, коли розриваєш їх, то здається, ніби вириваєш із ними всі нутрощі, і серце, і душу... Чи буде чиста душа в людини, спустошеної й порожньої?

Рясні сльози покотились у неї з очей.

— Я кохала тебе і тепер уже більше не побачу. Зійди, зійди з дороги, я розвернуся.

Він не рухався, ніби скам'янів. Тоді вона під'їхала впритул до нього.

— Прощай, Прокопе,— сказала тихо і повернула назад по шляху. Він побіг за нею. Та авто все швидше й швидше віддалялось і зникло з очей.

XLVI

Прокоп стояв, застиглий від жаху, і прислухався, чи не почує часом гуркоту машини, що розбивається десь на закруті дороги. Чи то не гудіння мотора долинає здаля? Чи це — страшна смертельна тиша кінця? Не тямлячи себе, кинувся Прокоп по шосе за княжною. Збіг звивистою дорогою в долину, до підніжжя пагорба. Від автомобіля й сліду не було. Тоді вибіг знову на гору, роздивлявся по узбіччю, ліз, бодираючи руки, туди, де бачив темну або світлу пляму; але це були кущі глоду або каміння. І він знову видряпувався на шлях і вдивлявся в темінь, чи... чи не вгледить де купу уламків, а під ними...

Він вернувся до роздоріжжя на вершині пагорба. Саме тут вона стала зникати з очей. Сів на придорожній камінь. Тиша, незмірна тиша. «Холодні зорі досвітні, скажіть, де пролітає тепер темний метеор машини? Невже ж це ніхто не озветься? Не крикне птах, не гавкне пес на селі і ніщо не подасть ознаки життя?.. Все застигло в урочистому мовчанні смерті. І це вже — кінець, тихий, холодний і темний кінець усьому; порожнеча, оточена темрявою і тишею. Порожнеча крижана, недвижна. Куди мені сховатися, щоб наповнити її своїми болями? О, хоч би вже настав кінець світу! Розступиться земля, і в гуркоті стихій промовить бог: «Беру тебе назад,

хворобливе і слабке створіння, нечисто було в тобі, і недобрі сили звільнив ти із пут. Милій, милій, постелю тобі постелю з небуття...»

Прокоп затремтів під терновим вінком всесвіту. Отже, страждання людське — ніщо і не має ціни; воно — лише маленька й тремтяча булька на дні порожнечі. «Добре, добре, ти кажеш, що світ безмірний; о, коли б мені вмерти!»

На сході посіріло небо, заяснів холодний шлях, забіліло каміння; глянть, он сліди коліс, сліди у мертвому поросі... Прокоп устає, заціпенілий, байдужий, і вирушає в дорогу — вниз, до Балттїна.

Він ішов не зупиняючись. Ось село, горобинова алея, місток через тиху й темну річку; підноситься імла й заступає сонце; і знову сірий, холодний день, червоні дахи, череди червоних корів. Чи далеко до Балттїна? Шістдесят, сімдесят кілометрів. Сухе листя, скрізь сухе листя.

Пополудні він сів відпочити накупі каменю, бо не міг далі йти. Повз нього проїжджала селянська підвода. Селянин зупинив коня і подивився на скуленого чоловіка.

— Може, хочете під'їхати?

Прокоп вдячно кивнув головою і мовчки сів на воза. Підвода зупинилася аж у містечку.

— Ну ось ми й на місці,— сказав селянин.— Куди ви, власне, йдете?

Прокоп зліз і мовчки пішов собі далі. Чи далеко до Балттїна?

Починає йти дощ; Прокоп уже зовсім знемігся; він сів на поруччя мосту. Внизу пінився й лютував холодний потік. З протилежного боку мчить авто, притишує хід і зупиняється. З нього вискочив чоловік у шубі з козячого хутра і попрямував до Прокопа.

— Де ви тут узялися?

Це — пан д'Емон, у нього на татарських очах автомобільні окуляри, і скидається він на величезного волохатого жука.

— Я їду з Балттїна; там шукають вас.

— Чи далеко до Балттїна? — шепче Прокоп.

— Сорок кілометрів. А що вам там треба? Там видано наказ вас заарештувати. Ідїть, я підвезу вас.

Прокоп похитав головою.

— Княжна виїхала,— мовив пан д'Емон.— Сьогодні

вранці, з опле Роном. Насамперед, щоб забувся... один неприємний випадок... як машина наїхала на чоловіка.

— Він мертвий? — ледве шепнув Прокоп.

— Поки що живий. А, крім того, княжна, як; може, знаєте, серйозно захворіла на туберкульоз. Її повезли кудись до Італії.

— Куди?

— Не знаю. Ніхто не знає.

Прокоп устав і захитався.

— Тоді, тоді...

— Поїдете зі мною?

— Не... не знаю. Куди?

— Куди хочете.

— Я... я хотів би до Італії.

— Їдьмо... — пан д'Емон поміг йому сісти в авто, закутав у шубу і зачинив дверцята. Автомобіль рушив.

І знову розгорталась перед ним сільські краєвиди, але ніби вві сні і в зворотному порядку; містечко, тополя алея, купа каміння, місток, коралові грона горобини, село. Авто, виючи мотором, зміїстим шляхом підіймається на пагорб; ось і роздоріжжя, де вони розлучились. Прокоп підводиться і хоче виплигнути, але пан д'Емон садовить його знову, натискає на педаль і пускає машину на повну швидкість. Прокоп заплющив очі; тепер уже вони не їдуть по шляху, а знялись у повітря і летять. Вітер шмагає його по лицю, він почуває мокрі удари хмар, фуркіт котора переходить у протяглий і глибокий рев; внизу, під ними, мабуть, угинається земля, але Прокоп боїться розплющити очі, щоб не бачити знову алей, які пролітають мимо. Швидше, ще швидше! Жах обручем здавлює йому груди, він не дихає, йому дух забиває він неймовірної швидкості. Авто мчить то вгору, то вниз, іноді під ногами озветься крик людей або виття собаки; на поворотах машина аж лягає на бік, наче закрутив нею смерч, а далі знову лет, сама швидкість, страшно, громове гудіння деренчливої струни простору.

Прокоп розплющив очі. Імлистий присмерк, у темряві проступають ряди ліхтарів, блискають фабричні вогні. Пан д'Емон проводить авто лабіринтом вулиць, їде передмістям, подібним до руйновища, і знову вилітає в поля. Авто простягає поперед себе довгі щупальця світла, обмацує ними каміння, грязюку, калюжі, вис на

поворотах, кулеметно тріскає мотором і мчить по довгій стрічці шляху, ніби намотує її на колеса. Вправо і вліво звивається вузька ущелина між гір. Машина звертає туди, тоне в лісах, шрубує з гуркотом угору і стрімголов спускається в нову долину. Села випускають снопи світла в густу темряву, авто з гуркотом пролітає мимо, кидаючи позад себе снопи іскор, нахилється, повзе, підіймається по спіралі все вище й вище, перескакує через щось і падає. Стоп! Вони зупинились у чорній п'їтмї Ні, тут хатина. Пан д'Емон виходить із машини, стукає в двері і говорить з якимись людьми. За хвилину вертається з відром води і наливає в радіатор. Радіатор кипить. У різкому світлі фари пан д'Емон скидається у своїм кожусі на чорта з дитячої казки.

Ось він обходить машину, обстукує шини, підіймає капот і щось каже; а Прокоп тим часом задрімав від безмірної втоми. Потім знову почалось безконечне ритмічне похитування. Він спав у кутку машини і не відчував нічого, крім різких погойдувань; прокинувся лише тоді, коли машина зупинилась перед яскраво освітленим готелем у чистому гірському повітрі серед снігових заметів.

Прокоп схопився, зовсім задубілий і розбитий.

— Це... ще не Італія? — промовив він здивовано.

— Ще ні, — відповів д'Емон, — поки що ходім підвечеряєм трохи.

І повів Прокопа, засліпленого цим світлом, в окремий кабінет. Біла скатерть, срібло, тепло, офіціант, схожий на дипломата. Пан д'Емон навіть не сів; він походжав по кабінету й розглядав кінці своїх пальців. Прокоп тупо й сонно сів на стілець; йому було смертельно байдуже — їсти чи не їсти. Проте він випив чашку гарячого бульйону, скуштував, ледве тримаючи виделку, щось із інших страв, покрутив між пальцями склянку вина і опарився гарячою кавою. А пан д'Емон взагалі не сів. Він походжав по кімнаті і на ходу проковтнув зо два шматочки. Коли Прокоп кінчив їсти, дав йому сигару й запалив.

— Ну, — промовив, — а тепер до діла. Від цієї хвилі я для вас просто... камарад Демон. Я звезу вас зі своїми людьми, це недалеко звідси. Не треба сприймати їх надто поважно, це почасти відчайдухи, гнані, цьковані в усіх кінцях світу, почасти фантазери, балакуни, дилетанти рятування людства, доктринери. Про їхню про-

граму не варто і питати, вони лише матеріал для нашої гри. Головне в тому, що ми можемо дати в ваше розпорядження таємну організацію, яка скрізь має свої розгалуження. Єдина програма — це пряма дія. В неї ми залучимо всіх їх без винятку, бо вони плачуть по ній, як по новій іграшці. Зрештою лозунги: «новий напрям дій» і «Деструкція в головах» — матимуть для них нездоланний чар; після перших же успіхів вони підуть за вами, як вівці, особливо коли ви усунете з ватажків тих, кого я назву.

Він говорив гладенько, як вправний промовець — себто думаючи при цьому про щось інше і будучи впевнений у своїй правоті настільки, що виключав усякий протест і сумніви; Прокопові здалося, що він уже десь чув його.

— Ваша ситуація унікальна, — вів далі Демон, ходячи по кімнаті. — Ви відкинули пропозицію одного уряду і вчинили як розумний чоловік. І що вам можуть дати порівняно з тим, що ви можете взяти самі? Ви були б дурнем, коли б випустили це діло з рук. Ви маєте в руках засіб, з допомогою якого можете знищити всі держави світу. Я вам відкрию необмежений кредит. Хочете п'ятдесят або сто мільйонів фунтів? Через тиждень ви їх матимете. Для мене досить, що ви й досі — єдиний, хто володіє кракатитом. Щоправда, дев'яносто п'ять грамів є ще в наших людей, його приніс саксонський колега з Балттїна, але ці дурні зовсім не розуміються на вашій хімії. Вони зберігають його, як святиню, у порцеляновій баночці і разів зо три на тиждень мало не б'ються, сперечаючись про те, який урядовий будинок має бути підірваний в першу чергу. Зрештою, ви їх почуєте. З їхнього боку вам ніщо не загрожує. В Балттїні нема й щіпки кракатиту. Пан Томеш, мабуть, уже нічого не досягне своїми спробами.

— Де Їрка... Їрка Томеш? — кинувся Прокоп.

— Порохові заводи в Гроттупі. Він там уже набрид із своїми безкінечними обіцянками. А коли б йому випадково й пощастило виготовити кракатит, довго радіти він з цього не зможе. За це я ручуся. Одне слово, тільки ви єдиний маєте кракатит у руках і не віддасте його нікому. Ви дістанете в своє розпорядження людський матеріал і всі наші організаційні зв'язки. Я віддам вам і друкарню, яку сам оплачую. Зрештою, до ваших послуг буде й те, що в газетах зветься «таємною радіо-

станцією», себто наш нелегальний бездротовий зв'язок, що так званими антихвилями або запальними іскрами змушує ваш кракати розпадатися з відстані аж трьох тисяч кілометрів. Ось ваші козири. Бажаєте грати?

— Що... що... що ви маєте на увазі? — озвався Прокоп.— Що я маю робити з цим усім?

Камарад Демон устав і пильно подивився на нього.

— Будете робити, що схочете. Чинитимете великі діла. Хто вам ще може наказувати?

XLVII

Демон підсунув Прокопові стільця і сів.

— Так,— почав він знову замислено.— Це навіть неможливо збагнути. Протягом усієї історії не було аналогії тій силі, яку ви тепер маєте в руках. Ви зможете завоювати світ із жменькою людей, як Кортес завоював Мексику. Ні, навіть і це невадале порівняння. Маючи кракати і станцію, ви держатимете в шорах увесь світ. Аж дивно, але це так. Досить жменьки білого кракати-ту, щоб у певну годину було висаджено в повітря все, що накажете. Хто може вам заборонити? Фактично ви необмежений владар світу. Ви будете давати накази, але ніхто вас не бачитиме. Це смішно: ви можете звідси, скажімо, обстріляти Португалію або Швецію; через три-чотири дні вони проситимуть миру, а ви диктуватимете розміри контрибуцій, закони, кордони,— все, що захочете. Тепер є лише одна єдина велика держава: це ви.

Гадаєте, я перебільшую? В мене тут є спритні хлопці, здатні на все. Оголосить жартома війну Франції. І ось одної ночі вилетять у повітря міністерства, Французький банк, поштамт, вокзал, електростанція, кілька казарм. Другої ночі буде висаджено аеродроми, арсенали, залізничні мости, воєнні фабрики й заводи, порти, маяки, шляхи. В мене поки що лише сім літаків. Можете розсипати кракати, де вам подобається. Потім умикаємо станцію — і все готово. Так що, спробуєте?

Прокоп був наче уві сні.

— Ні. Навіщо мені це робити?

Демон здвигнув плечима.

— А на те, що ви можете це робити. Сила... мусить знайти вихід. Нащо за вас має робити це якась держава,

коли виконати це зможете ви самі? Я навіть не знаю межі ваших можливостей. Треба почати, щоб випробувати, і ручуся, що це припаде вам до смаку. Хочете бути самодержавним володарем світу? Гаразд. Хочете знищити світ? Добре. Хочете його ошчасливити, силоміць нав'язавши вічний мир, нового бога, новий уряд, революцію, чи що? Чом ні? Лише почніть, а програма буде. Зрештою, ви будете робити лише те, що вам продиктує створена вами дійсність. Можете знищити банки, королівські трони, індустріалізм, війська, вічну несправедливість — усе, що вам сподобається, а там буде видно, що робити далі. Почніть із чого-небудь, а там воно піде само собою. Тільки не шукайте аналогій в історії, не питайте, що маєте право робити, а що ні. Ваше становище безприкладне; жодний Чингісхан або Наполеон не скажуть вам, що ви маєте робити і де межі ваших можливостей. Ніхто вам не зможе порадити, ніхто не зможе примазатись до безмежжя вашої сили. Ви повинні бути самі, коли хочете дійти до краю. Не підпускайте до себе нікого, хто б хотів визначити вам межу або напрям.

— Навіть і вас, Демоне? — гостро запитав Прокоп.

— Навіть і мене. Я стою на боці сили. Я старий, досвідчений і багатий. Мені вже не треба нічого, я хочу лише, щоб щось робилось і йшло в напрямку, що його накреслює людина. Моє старе серце радітиме з усього, що ви здійснюватимете. Вигадайте щось найкраще, найсміливіше і продикуйте його світові по праву своєї сили. Поглянути на справу рук ваших — це й буде для мене нагородою за те, що я вам служитиму.

— Дайте мені руку, Демоне, — мовив Прокоп, повний підозріння.

— Ні, я обпечу вас, — усміхнувся Демон. — В мене давня-предавня гарячка. Що я хотів сказати? Ага. Сила — це здатність примушувати щось рухатись. Зрештою, ви не уникнете того, що все почне обертатись навколо вас. Звикайте до цього заздалегідь; оцінюйте людей лише як своє знаряддя або як знаряддя своєї думки, що раптом прийде вам у голову. Ви захочете недосяжного добра для всіх, а внаслідок цього, певне, станете нечувано жорстокі. Не зупиняйтесь ні перед чим, коли хочете здійснити великі ідеали. Зрештою, це прийде само собою. Вам здається нині, що панувати на землі — не знаю в якій формі — над ваші сили. Не-

хай так, але це не є над силу для ваших знарядь. Ваша влада сягає далі, аніж можна тверезо уявити собі.

Влаштууйте свої справи, так, щоб ні від кого не залежати. Ще сьогодні я скажу вибрати вас головою інформаційної комісії. Таким чином, ви приберете до рук таємну станцію. Зрештою, вона збудована в об'єкті, що є моєю приватною власністю. Незабаром ви побачите наших кумедних товаришів; не сполохайте їх якимись великими планами. Вони підготовлені до зустрічі і приймуть вас із захватом. Скажіть їм кілька слів про добро людства чи про що хочете; бо однаково, хай би що ви сказали, все зникне в хаосі поглядів, який називається політичними переконаннями.

Самі вирішуйте, чи спрямувати вам перші удари по лінії політичній чи економічній: тобто почати бомбардування з військових об'єктів чи з фабрик і залізниць. Перше ефектніше, друге більш далекосяжне. Ви можете почати генеральний круговий наступ або ж виберете один із секторів. Можете почати воєнні дії таємно або публічно оголосити війну. Я не знаю вашого смаку. Зрештою, справа не в формі, головне, щоб ви проявили свою владу. Ви — найвищий суддя світу. Засудіть, кого хочете, і наші люди виконають вирок. Не зважайте на людське життя: працюйте в великому масштабі, бо на світі мільярди життів.

Гляньте, я промисловець, журналіст, банкір, політичний діяч — усе, що хочете; одне слово, людина, звикла розраховувати, оглядатись на обставини, торгувати, працювати з обмеженими шансами. І саме тому я мушу вам сказати, і це єдина порада, яку я вам даю, поки ви не захопили владу: не розраховуйте і не оглядайтесь. Коли хоч раз оглянетесь,— перетворитесь у соляний стовп, як Лотова жінка. Я — розум і число. Але тількино я погляну вгору, мені хочеться розпливитися в шаленстві та безмежності. Все, що існує, виходить з хаосу безмежності й опускається через число до нуля; кожна велика сила повстає проти цього падіння; кожна велич хоче стати безмежною. Пропаща та сила, яка не перелетється через давні межі. Вам дана в руки сила здійснити грандіозні діла. Отож чи гідні ви її, а чи хочете її розміняти на дрібниці? Я, старий практик, кажу вам: майте на думці тільки безумно великі діла, безприкладні розміри, неймовірні рекорди людської влади, а дійсність ускубне по п'ятдесят або вісімдесят відсотків

від кожного великого плану; але й те, що залишиться, ще повинне бути незмірно великим. Беріться за неможливе, щоб здійснити принаймні якийсь невідоме можливе. Ви знаєте, яка велика річ — експеримент. Бо всі владарі світу найдужче бояться зробити щось по-іншому — нечуване, протилежне; нема нічого консервативнішого від людської влади. Ви перша людина, що може вважати цілий світ своєю лабораторією. Ось тут, на верхів'ї гори, найбільша спокуса: я не дам тобі всього, що лежить перед тобою для вжитку і для втішання владою; але тобі дано самому завоювати все це, переробити і створити щось ліпше за цей жалюгідний жорстокий світ. Світ знову і знову потребує творця; але творець, що не є суверенним паном і володарем, просто безумець. Ваші думки будуть наказом; ваші мрії — історичним переворотом. І навіть коли б ви не поставили нічого, окрім пам'ятника собі, — цього було б досить. Приймійте же те, що ваше. А тепер ходімо, на нас чекають.

XLVIII

Демон завів мотор і скочив у авто.

— Незабаром будемо на місці.

Машина спустилася з гори Спокуси в широку долину, пролетіла крізь німу ніч, минула спокійний хутір і зупинилася у вільшині біля великої дерев'яної будівлі, схожої на старий млин. Демон вискочив з машини й повів Прокопа до дерев'яних сходів, але там їх зупинив чоловік з піднятим коміром.

— Пароль? — запитав він.

— Тсс! — засичав Демон і скинув автомобільні окуляри.

Чоловік відступив, і Демон квапливо подався нагору. Ввійшли до низької кімнати, схожої на шкільний клас: два ряди лав, підвищення, кафедра і чорна дошка. Різnilась вона від класу лише тим, що в ній було повно диму, духоти й галасу. Лави були переповнені людьми в капелюхах. Усі сварилися, з підвищення щось кричав рудовусий здоровило, за кафедрою стояв сухий, педантичний дідок і несамовито дзвонив дзвіночком.

Демон попрямував до підвищення і скочив на нього.

— Камаради! — загорлав він нелюдським голосом, що скидався на крик чайки. — Я вам когось привів... Камарад Кракати!

Вмить стало тихо, і Прокоп відчув, як п'ятдесят пар очей безцеремонно його обдивляються, обмацують; він, як уві сні, вийшов на поміст, окинув поглядом повну диму кімнату.

— Кракатит! Кракатит! — гучало внизу й переходило в крик.— Кракатит! Кракатит!

Перед Прокопом з'явилась гарна розпатлана дівчина і подала йому руку:

— Привіт, камараде!

Короткий гарячий потиск, жагучий відданий погляд, і вже простягається двадцять інших рук — грубих, міцних і висушених жаром, вогко-холодних і одухотворених. Прокоп відчував себе закутим у цілий ланцюг рук, що стискають його руку.

— Кракатит! Кракатит!

Педантичний дідок дзвонив як навіжений. А коли це не помогло, кинувся до Прокопа і — стиснув йому руку. Рука в нього була висохла, ніби з пергаменту, а за шевцівськими окулярами світилась велика радість. Натовп заревів від захоплення і втихомирився.

— Камаради, — промовив старий, — ви привітали камарада Кракатита з великою радістю... з щирою і живою радістю... яку і я висловлюю як голова. Вітаємо також і голову Демона... і дякуємо йому. Я пропоную обрати камарада Кракатита в президію як почесного гостя. Прошу висловитись, чи мені й далі проводити збори... чи голові Демону.

— Мазо!

— Демон!

— Мазо! Мазо!

— К бісу ваші формальності, Мазо! — вигукнув Демон.— Головуйте далі, от і все.

— Збори тривають, — оголосив старий.— Слово має делегат Петерс.

Рудовусий чоловік знов узяв слово; здавалось, він нападав на англійських лейбористів, але ніхто його не слухав. Очі всіх уп'ялися в Прокопа, він просто фізично відчував їхні погляди. Ось там, у кутку, — великі мрійливі очі сухотника; сині баньки якогось вусатого парубійка; круглі блискучі окуляри професора-екзаменатора; гострі зарослі очиці, що кліпали з-під великого куща сивих брів; погляди насторожені, ворожі, очі запалі, дитячі, праведні й нечестиві. Прокоп оглядав забиті людьми лави, аж раптом ніби опікся: зустрівся погля-

дом з розпатланою дівчиною. Вона вигнулась, ніби падала на ліжко, рухом хвилястим і промовистим. Він глянув на дивовижну лису голову, що виглядала з вузького піджака. Біс його знає, чи цьому недоростку двадцять років чи п'ятдесят. Але не встиг він цього зміркувати, як уся голова зморщилась широким захопленням, щасливим усміхом. Один погляд драгун його більш усього; він шукав його скрізь, але не знаходив.

Делегат Петерс скінчив, затаючись, і, увесь червоний, зник між лав.

Усі очі вп'ялися в Прокопа в напруженім чеканні. Старий Мазо пробурмотів якись формальності й нахилився до Демона. Всі мовчали, затаївши подих. Тоді Прокоп устав, не знаючи, що робити.

— Слово має камарад Кракатит! — оголосив Мазо, потираючи сухі ручки.

Прокоп ошелешено поглядав довкола. «Що мені робити? Промовляти? Навіщо? Хто вони, ці люди?» — Він упіймав тихий погляд сухотника, суворий і допитливий блиск окулярів; він бачив очі, що все кліпали, очі цікаві й чужі, осяйний чарівливий погляд гарної дівчини; вона, напруживши увагу, розкрила грішні, гарячі уста; на першій лаві лисий зморщений чоловічок аж лізе в рот від цікавості; Прокоп усміхнувся йому, втішений.

— Люди, — почав він тихо, ніби вві сні, — вчорашньої ночі я заплатив незмірною ціною... Я пережив... і втратив... — Він зібрав усі свої сили. — Іноді відчуваєш такий біль... що він уже стає не тільки твоїм. І тоді відкриваються очі, і ти бачиш. Всесвіт затьмарився, і земля задихається від мук. Світ треба врятувати спокутою. Бо чоловік не зніс би своїх болів, коли б терпів лише сам. Ви всі пройшли через пекло, ви всі...

Він розглядівся по кімнаті. Все зливалось перед ним в якомусь тьмяному світлі, наче на морському дні.

— Де кракатит? — раптом запитав він роздратовано. — Куди ви його поділи?

Старий Мазо обережно підняв порцелянову реліквію і вклав її в руки Прокопові. То була та сама баночка, яку Прокоп залишив був колись у своїй лабораторії на Гібшмонці. Він підняв накривку і помацав пальцями зернистий порошок, пом'яв його, понюхав, поклав щіпку на язик. Впізнав його терпку гіркість і смакував з насолодою.

— Це добре,— шепнув він і стиснув дорогоцінну річ в обох руках, ніби грів біля неї задубілі пальці.

— Це ти,— мурмотів він півголосом.— Я тебе знаю, ти — вибухова стихія. Прийде твоя мить — і ти віддаси все. Отак воно й добре! — Він глянув на своїх слухачів непевно, спідлоба. — Що ви хотіли б знати? Я розуміюся лише на двох речах: на зорях і на хімії. Вони прекрасні... Незмірний простір часу, вічний порядок і сталість, божественна арифметика всесвіту; кажу вам... нема нічого прекраснішого. Але що для мене закон вічності? Прийде твоя мить — і ти вибухнеш; віддаси біль, любов, ідею, сам не знаю, що ще. Твоє найбільше і найсильніше триває одну мить. Ти не маєш місця в нескінченності й не триваєш мільйони світлових років; то нехай же... нехай твоя мить буде варта того, щоб прожити її! Сплахни найвищим полум'ям! Ти почуваш себе скутим? Тож розірви свою оболонку і розметай камінь! Дай звершитись своїй єдиній миті.

Він і сам не зовсім виразно розумів, що говорить. Але його захоплювало неясне прагнення висловити щось таке, чого він ніяк не міг сформулювати.

— Я... я працюю лише над хімією. Знаю матерію... розуміюся на ній. От і все. Матерія руйнується повітрям і водою, розкладається, гине, горить, з'єднується з киснем або виділяє його, та ніколи, чуєте, ніколи не віддає всього, що в ній є. А коли б навіть і пройшла повний кругобіг життя, коли б якась частка землі й утілилась у рослину, в живу плоть і навіть стала клітиною мозку Ньютона, вмерла з ним і знову розпалась, і тоді б вона не віддала всього. Але примусьте її... силою примусьте розпастися і звільнитися, і вона вибухне за одну тисячну частку секунди і лише тепер виявить усі свої здатності. І ця сила там не спала; вона лише була скута, здавлена, боролась у темряві й чекала своєї миті. Віддати все — це її право. Я... я також мушу віддати все. Нащо мені вивітруватись і ждати... гнити в болоті... розпорошуватись, замість того щоб колись... разом проявити... все людське? Краще вже... краще в одну хвилину найвищого злету... незважаючи ні на що... Бо я вірю, що це добре — віддавати все до кінця. Буде це добро чи зло. Все в мені зрослося: і добре, і зло, і найвище. Хто живе, той творить і добро і зло, розпорошуючись. І я так жив. І тепер... повинен здійснити найвище. В цьому спокута людини. В тому, що я зробив, ще нема отого

найвищого, воно сидить у мені... як у камені... І я мушу розірватись... силою... як розривається снаряд... І я не питатиму, що при цьому зруйную. Аби лиш... мені віддати те найвище...

Він боровся зі словами, намагався висловити невисловне; з кожним словом губив його, морщив лоба і вдивлявся в обличчя слухачів, чи не сприйняли вони сенсу того, що йому не пощастило висловити. Він побачив палку симпатію в чистих очах сухотника і зосереджене зусилля в зачудованих синіх очицях вусатого велетня там, позаду; зморщений чоловічок пив його слова з безмежною відданістю правовірного, а красуня дівчина сприймала їх напівлежачи, з любовним трепетом, що пробігав по її тілу. Зате всі інші дивились на нього недовірливо, запитливо або дедалі байдужіше. «Навіщо я, власне, говорю все це?» — думав Прокоп.

— Я пережив,— провадив він, наче помацки і вже роздратовано,— пережив стільки... скільки людина взагалі може пережити. Навіщо я вам це кажу? Бо цього мало для мене; бо я й досі не покутував, у моїх стражданнях не було найвищого. Це найвище приховане в людині, як сила в матерії. Матерію треба зруйнувати, щоб вона віддала свою силу. І людина мусить звільнитись від пут, зруйнуватись, розтритись, щоб віддати свій найвищий вогонь. Ах, це було б... це було б уже занадто, коли б і тоді вона побачила... що не досягла... що... що...

Він затнувся, спохмурнів, кинув баночку з кракати-том на кафедру і сів.

XLIX

Якийсь час усі ніяково мовчали.

— І це все? — озвався з середини залу глузливий голос.

— Все,— буркнув з нехіттю Прокоп.

— Ні, не все,— сказав Демон, підводячись.— Кама-рад Кракатит гадав, що делегати щиро прагнуть зрозуміти...

— Ого! — вигукнув хтось серед залу.

— А так делегатові Мезієрському доведеться потерпіти, поки я кінчу. Камарад Кракатит образно сказав нам, що треба...— І знову Демонів голос заскрипів по-

пташиному, — що треба розпочати революцію без огляду на теорію етапів, революцію руйнівну, мов вибух, у якій людство виявить усе найвище і найкраще, що в ньому є. Людина мусить розбитись, щоб віддати все. Суспільство теж мусить розбитись, щоб знайти в собі найвище добро. Ви тут цілі роки сперечаєтесь про найвище добро людства. Камарад Кракатит нас учить, що досить привести людство до вибуху, і воно злетить куди вище, ніж це накреслюють ваші нескінченні дебати. І не треба оглядатись на те, що при цьому розіб'ється. Я запевняю, що камарад Кракатит має рацію.

— Так, так! — здійнявся крик і залунали оплески. — Кракатит, Кракатит!

— Тихо! — перекричав усіх Демон. — І його слова мають тим більшу вагу, що спираються на реальну можливість здійснити вибух. Камарад Кракатит — людина діла. Він прийшов закликати вас до безпосередніх дій. І я вам кажу, ці дії будуть страшніші, ніж хто наважувався мріяти. Це може вибухнути сьогодні, завтра, через тиждень...

Його слова потонули в неймовірному гаморі. Хвиля людей, що схопилися з лав, покотилася до підвищення. Обіймали Прокопа, ловили за руки й кричали: «Кракатит! Кракатит!» Красуня дівчина шалено пробивалась до Прокопа крізь людський тлум; витиснута вперед, вона припала до нього грудьми. Прокоп хотів її відштовхнути, але дівчина обвила його руками і щось жагуче шепотіла чужою мовою. Тим часом з краю підвищення якийсь чоловік в окулярах доводив порожнім лавам, що теоретично неможливо робити соціологічні висновки з явищ неорганічної природи.

— Кракатит! Кракатит! — ревів натовп; ніхто не сидів на місці. Мазо калатав дзвоником як скажений. Раптом на кафедрі вискочив чорнявий юнак і, розмахуючи баночкою кракатиту над головами всіх, закричав:

— Тихо! На місця, бо кину оце вам під ноги!

Раптом настала тиша. Клубок людей скотився з підвищення. Лишився тільки Мазо з дзвоником у руках, розгублений і безпорадний, Демон, що прихилився до дошки, та Прокоп, на якому й досі висіла та темноволося менада.

— Россо! — озвалися голоси. — Геть його! Геть Россо! Юнак на кафедрі дико поводив очима.

— І не ворухніться! Мезієрський хоче в мене стріляти! Кину! — і замахнувся баночкою.

Натовп відступив, загарчавши, мов дикий звір. Два, три чоловіки підняли руки, інші наслідували їх... На хвилю запала прикра мовчанка.

— Злазь! — крикнув старий Мазо.— Хто тобі дав слово?

— Кину! — погрожував Россо, напружений, мов лук.

— Це проти правил! — скипів Мазо.— Я протестую і... складаю з себе обов'язки голови.— Він шпурнув дзвінок на підлогу і зійшов з підвищення.

— Браво, Мазо! — озвався іронічний голос.— Оце то допоміг!

— Тихо! — закричав Россо, відкидаючи з лоба волосся.— Я маю слово. Камарад Кракатит сказав: «Прийде твоя мить — і ти вибухнеш; приготуйся до своєї миті». Ну що ж, я взяв його слова до серця.

— Це не так було сказано!

— Хай живе Кракатит!

Хтось почав свистіти.

Демон ухопив Прокопа за лікоть і потяг його до якихось дверей за дошкою.

— Можете свистіти! — глузливо крикнув Россо.— Ніхто з вас не свистів, коли виступав чужий добродій і... «готувався до своєї миті». Чом не спробувати цього комусь іншому?

— Це правда,— почувся спокійний голос.

Красуня дівчина стала перед Прокопом, щоб захистити його своїм тілом. Він хотів відштовхнути її.

— Це неправда! — кричала вона, блискаючи очима.— Він... він...

— Ану, тихо,— мовив Демон.

— Наказувати будь-хто зуміє,— холодно сказав Россо.— Поки в мене оце в руці, наказую я. Для мене однаково, чи загину я, чи ні. Але зараз ніхто не вийде звідси. Галеассо, стій на дверях! Так, а тепер поговоримо.

— Еге ж, тепер поговоримо,— гостро озвався Демон.

Росо блискавично обернувся до нього; в цю мить рвонувся блакитноокий велетень, схиливши голову, рвонувся вперед, і Россо не вгледів, як він схопив його за ноги й смикнув. Россо полетів з кафедри сторч головою. В жахливій тиші бухнувся він лобом об підлогу, а з підвищення скотилась під лави накривка порцелянової баночки.

Прокоп кинувся до нерухомого тіла. На грудях Россо, на обличчі, у калюжах крові був розсипаний білий порошок кракратиту. Демон затримав Прокопа, а там уже знявся галас, і кілька чоловік бігли до підвищення.

— Не наступіть на кракратит, вибухне! — крикнув чийсь надтріснутий голос, але присутні кинулись уже на підлогу і почали збирати білий порошок у коробочки від сірників, бились, качались долі, зчепившись у клубок.

— Замкніть двері! — гаркнув хтось.

Світло погасло. В цю хвилину Демон відчинив двері за дошкою і потяг Прокопа в темряву.

Демон присвітив електричним ліхтариком. Вони опинились у коморі без вікон, де були навалені купою столи, пивні барила і якесь лахміття. Він швидко тяг Прокопа далі. Пройшли чорною смердючою норую коридора, спустились чорними вузькими сходами вниз. На сходах їх наздогнала розпатлана дівчина.

— Я з вами, — шепнула вона, вхопившись за Прокопову руку.

Демон вибіг надвір, махаючи поперед себе кружальцем світла; була непроглядна темрява. Він відчинив хвіртку і вискочив на шосе; поки Прокоп добіг до машини, намагаючись вивільнитись від дівчини, загув мотор, і Демон сів за кермо.

— Швидше!

Прокоп кинувся в авто, а за ним і дівчина; машина шарпнулась і полетіла в темряву.

Дув пронизливий вітер. Дівчина тремтіла в тонкій сукні, і Прокоп загорнув її в хутро, а сам відсунувся в протилежний куток. Машина мчала поганою ґрунтовою дорогою, шарпалася з боку на бік, то заглухала, то знову гуркотіла, набираючи швидкість.

Прокоп мерз і відсувався, коли його кидало на скоцюрблену дівчину. Вона хилилась до нього.

— Тобі холодно? — шепотіла вона, розгортаючи хутро й тягнувши його до себе. — Зігрійся! — нишком запрошувала його з лоскотним усміхом і горнула до нього всім тілом. Вона була гаряча, м'яка, ніби гола; її розпатлане волосся мало гіркий і дикий запах, дратувало його і сліпило йому очі. Дівчина промовляла до нього зблизенька чужою мовою, повторюючи одне й те саме все тихше й ніжніше, взявши кінчик його вуха між свої делікатні, тремтячі зуби; і раптом упала йому на

груди й уп'ялась в його вуста розпусним, досвідченим, вологим поцілунком. Він брутально відштовхнув її. Вона сахнулась, вражена, відсунулась і рухом плеча скинула з себе хутро. Віяв крижаний вітер, Прокоп підняв хутро і обгорнув її знову. Вона сильно здригнулась і знов скинула хутро на дно машини.

— Як хочете,— буркнув Прокоп і відвернувся.

Машина виїхала знову на битий шлях і помчала, аж свистіло у вухах. Видно було тільки спину Демона в волохатій шубі.

Прокоп захлинався від холодного зустрічного вітру. Він оглянувся на дівчину. Та закрутила волосся навколо шиї і тремтіла від холоду в своїй легкій сукні. Йому стало жаль її. Він підняв хутро і накинув їй на плечі. Вона норовливо відштовхнула його руку, та він обгорнув її всю з головою, мов пакунок, і стиснув руками:

— Не ворушися!

— Що, вже знову казиться? — спокійно кинув Демон від керма.— Ну то ви її...

Прокоп удав, ніби не чув його цинічних слів; але загорнутий клунок у його руках тихенько захихотів.

— Це славна дівчина,— промовив байдуже Демон.— Твій батько був письменник, так?

Вона кивнула, і Демон назвав Прокопові ім'я таке знамените, таке священне, чисте, що Прокоп здригнувся і мимохіть випустив її із своїх цупких обіймів. Вона крутнулась і скочила йому на коліна; з-під хутра висунулись прекрасні грішні ноги і по-дитячому загойдались у повітрі. Він натяг на неї хутро, щоб не змерзла; вона, видно, сприйняла це за гру і, тихо сміючись, метляла далі ногами. Він обійняв її якнайнижче, щоб перешкодити їй у цьому, та враз з-під хутра вислизнула повна дівоча рука і стала гладити його по обличчю в дивній любовній грі, куйовдила йому волосся, лоскотала шию, намагалась розкрити пальцями його зімкнуті губи. Він дав їй волю. Дівчина торкнулась рукою його лоба і, відчувши суворі зморшки, сіпнулась, ніби ошпарена; тепер це вже — немов боязка дитяча ручка, яка не знає, що їй дозволено, а чого ні. Крадькома наближається до його лиця, торкнеться, відсмикнеться, знову торкнеться, погладить тихесенько і боязко лягає на шершаву щоку. Нарешті дівчина глибоко зітхнула і знерухоміла.

Авто мчить повз сонне містечко і виринається в широке поле.

— Ну, як? — обертається Демон.— Що ви скажете про наших людей?

— Тихо! — шепоче непорушний Прокоп.— Вона заснула.

I

Машина зупинилась у темній лісистій долині. Прокоп розпізнав у мороці якісь масивні копри й терикони.

— От ми вже й дома,— пробурчав Демон.— Це мій рудник і заводик; нічого вони не варті. Ну, виходьте!

— Її тут залишити? — запитав тихо Прокоп.

— Кого? А, вашу красуню. Розбудіть її, ми тут зостанемось.

Прокоп обережно вийшов з машини, несучи дівчину в обіймах.

— Куди її покласти?

Демон відімкнув похмурий дім.

— Що? Стривайте, тут у мене кілька кімнат. Можете її покласти... гаразд, я вас відведу...

Він увімкнув світло і повів Прокопа холодними канцелярськими коридорами; нарешті повернув у якісь двері й крутнув вимикач. Це була брудна, затхла кімната з неприбраною постіллю і спущеними жалюзі.

— Ага,— буркнув Демон.— Тут ночував один мій знайомий. Щоб тут було дуже гарно, цього не можна сказати, правда ж? Звісно, парубок. Покладіть її на постіль.

Прокоп обережно опустив клунок, що тихенько дишав. Демон походжав по кімнаті, потираючи руки.

— Зараз підемо на нашу станцію. Вона недалеко, на пагорку, йти десять хвилин. Чи, може, залишитесь тут? — Він підступив до сонної дівчини й відгорнув край хутра, заголивши їй ноги вище колін.

— Гарна, правда? Шкода, що я вже старий.

Прокоп спохмурнів і прикрив дівчині ноги.

— Покажіть мені вашу станцію,— сухо сказав він. На Демонових губах майнув усміх.

— Ходім.

Він повів його через двір. У машинному відділенні ще світилось, машини гули, по двору ходив кочегар у

сорочці з закасаними рукавами, покурював люльку. На гору, по схилу, бігла канатна дорога для вагонеток з рудою; її підпори випиналися, як ребра ящера.

— Я мусив закрити три шахти,— пояснив Демон.— Нерентабельні. Я б уже давно продав тут усе, коли б не ця станція. Ходімо туди.

І рушив крутою стежкою через ліс, на пагорок. Прокоп ішов за ним лише по звуку кроків. Була чорна пільма. Лише інколи зі смerek падали важкі краплини.

Демон зупинився і важко зітхнув.

— Ех, старість,— сказав він,— уже немає духу, як колись. Мушу все більше й більше покладатись на людей...— Сьогодні на станції нікого нема. Телеграфіст залишився там, з ними. Але все одно. Ходім!

Вершина пагорка була розрита, як бойовище: покинуті копри, дротяні линви, величезні терикони, а на найвищому з них — дерев'яний барачок з антенами.

— Оце і є станція,— сказав задиханий Демон.— Вона стоїть на сорока тисячах тонн магnezиту. Природний конденсатор. Весь пагорб — величезна мережа проводів. Колись розповім вам детальніше. Поможіть мені вибратись нагору.

Вони видряпались на сипкий терикон; важкий щєбінь з гуркотом осувався під ногами; аж ось, нарешті, і станція.

Прокоп остовпів, не ймучи віри: та ж це його лабораторний барак, залишений там, над Гібшмонкою! Ось і нефарбовані двері, кілька світліших дощок від останнього ремонту. Схожі на очі сучки. Як уві сні, він помацав одвірки; все на місці. Ось тут заржавілий зігнутий цвяшок, якого він сам забив.

— Звідки це все тут узялося? — спитав він, безмежно здивований.

— Що?

— Цей барак.

— Він тут стоїть уже багато років,— сказав Демон.— А що хіба?

— Нічого.

Прокоп оббіг навколо будиночка, мацаючи по стінах і вікнах. Так, ось тут тріщина в дереві, вибита шибка в вікні; ось тут вилетів сучок, а дірка зсередини заклеєна папером. Тремтячими руками він водив по знайомих і вбогих подробицях. Все так, як було колись, усе...

— Ну,— озвався Демон,— ви вже все оглянули? Відімкніть, у вас є ключ.

Прокоп сягнув рукою до кишені. Ну звичайно, ключ від його давньої лабораторії у нього... Він устроїв його в висячий замок, відімкнув і ввійшов усередину; і, як, там, удома, машинально простяг руку ліворуч і повернув вимикач. Замість кнопки тут, як і там, був цвяшок. Демон увійшов слідом за ним. «Боже, тут мій тапчан, досі не застелений; мій умивальник, глечик з надбитими вінцями, губка, рушник — усе...» Прокоп обернувся до кутка. Ось стара залізна грубка з трубою, підв'язаною дротом, біля неї ящик з дрібним вугіллям, а он там продавлене крісло з поламаними ніжками, з сидіння виглядає клоччя й пружини. Ось тут гвіздок у підлозі; пропалене місце в дошці, шафа для одягу. Він відчинив її. Там валялись якісь зібгані старі штани.

— Тут не дуже розкішно,— зауважив Демон.— Наш телеграфіст якийсь дивак. А що скажете про апаратуру?

Прокоп повернувся до столу, наче вві сні. Ні, цього тут не було! Ні, ні, ні, це не звідси. Замість хімічних приладів на одному кінці столу стояв стандартний корабельний радіопередавач; поруч лежали навушники, приймач, конденсатори, варіометр, регулятор, під столом стояв звичайний трансформатор, на другому кінці...

— То нормальний передавач,— пояснив Демон,— для звичайного мовлення, а ось це — наша запальювальна станція. Нею ми посилаємо антихвилі, протиструми, штучні магнітні бурі — називайте, як хочете. От і вся наша таємниця. Ви розумієтесь на цьому?

— Ні.

Прокоп оглянув побіжно апарати, такі не схожі на все те, що він знав. Тут було багато опорів, якась дротяна сітка, щось подібне до катодної трубки, якісь ізольовані барабани, чи що, дивний когерер, реле і клавіатура з кнопками контактів; він не знав, що це таке взагалі. Облишив апарати й подивився на стелю, чи є там той дивний візерунок, який так нагадував йому вдома голову старого чоловіка. Так, є, он там. А ось — дзеркальце з відбитим ріжком.

— Що скажете про апарати? — запитав Демон.

— Е... е... Це перша конструкція, так? Вона ще занадто складна.— Погляд його упав на фотографію, що

стояла сперта на індукційну котушку. Він узяв її в руки. Це було чудесне дівоче обличчя. — Хто це? — запитав він хрипко.

Демон глянув через плече.

— Невже не впізнаєте? Це ж ваша красуня, що ви привезли в обіймах. Чарівна дівчина, правда ж?

— Як вона сюди потрапила?

Демон посміхнувся.

— Ну, її, мабуть, обожнює наш телеграфіст. Будьте ласкаві, поверніть он той великий контакт. Ви хіба не помітили телеграфіста? Це такий зморщений чоловічок. Він сидів на першій лаві.

Прокоп кинув фотографію на стіл і з'єднав контакт. По дротяній сітці проскочила голуба іскра. Демон пробіг пальцями по клавіатурі. І весь апарат почав поблискувати короткими синіми іскрами.

— Ну ось, — промовив Демон задоволено і задивився на тріскучі іскри.

Прокоп квапливо схопив фотографію. Ну, звичайно, це та дівчина, що спить унизу; не може бути сумніву, Та якби... якби вона мала вуаль і горжетку, зрошену дощем... і рукавички. Прокоп зціпив зуби. Це неможливо — така подібність! Він нахмурив брови і ніби ловив зниклий образ. І знову побачив дівчину під вуалю, що притискає до грудей запечатаного пакунка і звертає на нього чистий і розпачливий погляд...

Не тямлячи себе від хвилювання, він порівнював фотографію із зниклим образом. «Боже, а який же вона, власне, мала вигляд? Адже ж я цього й не знаю, — жажнувся він. — Знав лише, що була під вуаллю і що вона гарна. Була гарна і під вуаллю, — і більш нічого, нічого я не бачив. А ця фотографія, великі очі й уста, серйозні і ніжні. Чи це ж та, що спить унизу? В неї ж розтулені губи; розтулені і грішні губи і волосся розпатлане, і дивиться вона не так, не так дивиться...» Зарошена краплинами дощу вуаль стояла в Прокопа перед очима, закриваючи світ. «Ні, це безглуздя, це зовсім не та дівчина, що спить унизу, навіть не схожа на неї. На фото — обличчя тої, закритої вуаллю, що прийшла тоді в смутку і в горі; її чоло спокійне, а очі затьмарені тугою, і до уст сягає вуаль, густа вуаль з росинками від дихання. Чому вона тоді не відкрила обличчя, щоб я впізнав її!»

— Ідїть-но я вам щось покажу, — озвався Демон і потяг Прокопа надвір. Вони стали на вершку пагорка.

Під їхніми ногами простяглась безмежна темна і сонна земля,

— Дивіться туди,— сказав Демон і показав рукою на обрії.— Ви нічого не бачите?

— Нічого. Ні, бачу якесь світло. Бліде сяйво.

— А знаєте, що це?

Почувся тихий шум, ніби вітер зірвався в нічній тиші.

— Готово! — урочисто промовив Демон і зняв капелюха.— Good night ¹, друзі!

Прокоп запитливо обернувся до нього.

— Не розумієте? — сказав Демон.— Лише тепер долетів до нас звук вибуху. П'ятдесят кілометрів по прямій лінії. Рівно дві з половиною хвилини.

— Який вибух?

— Кракатит. Ці ідіоти понасипали його в сірникові коробочки. Гадаю, тепер матимемо спокій. Скличемо новий з'їзд, проведемо перевибори комітету...

— Невже ви їх...

Демон кивнув головою.

— З ними не можна було працювати. Вони до останньої хвилини сварились, і причиною сварки були питання тактики. Оце там, напевне, й горить.

На обрії ледь помітно ясніла червона заграва.

— Там залишився й винахідник нашої станції. Залишились там усі. Тепер ви візьмете все в руки. Послухайте, як тихо. А однак звідси, з цих проводів, посиляється в простір німа й могутня канонада. Тепер ми зупинили роботу всіх радіостанцій, і радисти чують лише тріск в навушниках — трісь, трісь! Хай казяться. Тим часом десь у Гроттупі пан Томеш намагається добути кракатит. Але не добуде його ніколи. А коли б... коли б... у нього під руками щось вийшло, то в ту ж мить буде кінець усьому... Отож, працєю, станціє, посылай потишеньку свої іскри і бомбардуй весь світ. Ніхто, ніхто, крім вас, не буде хазяїном кракатиту. Тепер лише ви, ви самі,— він поклав йому руку на плече і показав навкруги: цілий світ!

Була порожня, беззоряна темрява. Тільки на обрії ясніла вогняна заграва.

— Ох, я втомився,— позіхнув Демон.— Гарний видався день. Ходімо вниз.

---

¹ На добраніч! (Англ.)

Демон поспішав додому.

— Де, власне, Гроттуп? — запитав несподівано Прокоп, коли вони зійшли з пагорба.

— Ходім,— сказав Демон,— я покажу вам.

Він завів його в контору рудника, де на стіні висіла карта.

— Ось тут,— показав він довгим нігтем, окреслюючи невеличке коло.— Не хочете випити? Це вас зігріє,— сказав він, наливаючи собі й Прокопові в келишки щось чорне, як смола.

— За ваше здоров'я!

Прокоп прожогом перекинув келишок і закашлявся. Напій був як розтоплений чавун і гіркий, як хіна. Голова в нього пішла обертом.

— Більше не хочете? — вищирив Демон жовті зуби.— Шкода. Не хочете, щоб довго чекала ваша кра-суня, еге ж?

Сам же він пив келих за келихом; очі в нього блиска-ли зеленим вогнем, він хотів побалакати, але язик за-плутувався.

— Послухайте, ви славний хлопець! — сказав він.— Завтра ж беріться до діла. Старий Демон зробить для вас усе, що захочете.— Він підвівся, ледве тримаючись на ногах, і вклонився Прокопові в пояс.— Отже, все гаразд. А тепер стри... стривайте...

Він почав плутати всі мови в світі; Прокоп зрозумів, що то були якнайбрутальніші непристойності. Нарешті заспівав якусь безглузду пісню, тіпався, як в епілепсії, і знепритомнів; на губах виступила жовта піна.

— Гей, що з вами? — крикнув Прокоп і заторсав його.

Демон важко, безтямно розплющив очі.

— Що... що таке? — пробелькотів він, підвівся і здригнувся.— Ага, я... я... Це нічого.— Він потер собі лоба й судомно позіхнув.— Я проведу вас до вашої кімнати, гаразд? — Він був страшенно блідий, аж синій, і все його татарське обличчя раптом обвисло капшуком. Він аж точився, ніби у нього задубіли ноги.— Ну, ходім.

Він пішов прямо до кімнати, де вони залишили дівчину.

— А-а, красуня прокинулась! — крикнув він на порозі.— Будьте ласкаві, заходьте!

Дівчина стояла навколішки біля грубки — видно, тільки що затопила й тепер дивилась на тріскотливе полум'я.

— Бач, як прибрала,— промовив Демон схвально.

І справді, кімната була провітрена, і якимось дивом у ній зникло безладдя. Тепер тут стало затишно й мило, як біля мирного домашнього вогнища.

— Гляньте, що вона вміє! — дивувався Демон.— Дівчино, тобі б уже пора й об'якоритися.

Вона встала, страшенно почервонівши і збентежившись.

— Ну, не лякайся,— усміхнувся Демон.— Цей камарад тобі подобається, еге ж?

— Подобається,— сказала вона просто і кинулась зачинити вікно та спустити жалюзі.

Від грубки йшло тепло і розливалось по світлій кімнаті.

— Дітки, гарно тут у вас,— промовив Демон, гріючи руки.— Я б тут залюбки залишився.

— Ні, вже йди собі, йди,— мовила дівчина.

— Сейчас,— сказав по-російському Демон, усміхнувшись.— Голубко, мені... Мені тоскно без людей. Диви, а твій приятель ніби в рот води набрав. Стривай, я йому вчитаю.

Вона раптом розсердилась:

— Нічого ти йому не вчитуй. Хай буде такий, як йому хочеться!

Демон підвів кошлаті брови, перебільшено вдаючи подив.

— Що, що? Сподіваюсь, ти в нього не... не зако...

— А тобі що до цього? — перебила вона, блискаючи очима.— Кому ти тут потрібен?

Він приглушено зареготав, притулившись до грубки.

— Знала б ти, як тобі це личить! Дівчино, дівчино, отже, й на тебе по-справжньому найшло? Покажись-но!

Він хотів узяти її за підборіддя, але вона відступила, бліднучи од гніву і вишкіривши зуби.

— Що? Кусатись хочеш? З ким це ти була вчора, що така стала... Ага, пам'ятаю: з Россо, так?

— Це неправда! — крикнула вона з слізьми в голосі.

— Дайте їй спокій,— різко промовив Прокоп.

— Ну, ну, таж я жартома,— буркнув Демон.— Тепер вам не заважати, га?.. На добраніч, діти!

І він почовгав попід стіною геть. Прокоп не зчувся, як Демон зник.

Прокоп приставив стільця до грубки, де гуготів вогонь, і задивився на полум'я. Він навіть не оглянувся на дівчину, але чув, як вона повільно, навшпиньках ходить по кімнаті; ось вона щось замикає, поправляє; а далі стала і стоїть мовчки.

Дивну силу має вогонь і текуча вода; станеш, задивишся, зачаруєшся. Не думаєш ні про що, нічого не знаєш, не згадуєш, але в тобі спливає все пережите життя, тільки без форм і часу.

Стукнув один черевичок, потім другий; мабуть роззувається. «Йди спати, дівчино. Заснеш, і я подивлюсь, на кого ти схожа». Вона тихенько пройшла і стала; знову щось прибирає, хтозна-чому вона хоче, щоб тут було чисто й гарно. І раптом опускається перед ним на коліна і простягає свої прекрасні руки до його ніг.

— Я роззую тебе, хочеш? — сказала вона тихо.

Він узяв її голову в долоні і повернув до себе. Вродлива, піддатлива і на диво поважна.

— Ти знаєш Томеша? — хрипко запитав він.

Вона подумала і покрутила головою.

— Не бреш. Ти... ти... є в тебе заміжня сестра?

— Нема.— Вона вивільнила голову з його рук.— Чого б я тобі брехала? Я все тобі скажу навмисне, щоб ти знав... навмисне... Я пропаща дівка...— Вона уткнулась обличчям йому в коліна.— Всі мене... всі до одного... щоб ти знав...

— І Демон?

Вона не відповіла, лише здригнулась.

— Мо... можеш відштовхнути мене ногою, бо я... О-о! н-н-не торкайся до мене... Я... Коли б ти знав...— І ніби застигла.

— Облиш про це,— втомлено крикнув він і силоміць підвів їй голову. Її очі зяли тугою і розпачем. Він пустив її, застогнавши: схожість була така різюча, що він мало не захлинувся від жаху...

— Мовчи, мовчи...— мурмотів він здушеним голо-сом.

Вона знов уткнула обличчя йому в коліна...

— Дозволь мені... я мушу... все... Я почала ще в тринадцять.

Він затулив їй вуста долонею; а вона кусала його долоню і вела далі свою жахливу сповідь крізь його пальці.

— Мовчи,— наполягав він, але з неї видирався крик, вона цокотіла зубами, тремтіла і говорила затинаючись. Він так-сяк її заспокоїв.

— О-о,— стогнала вона,— коли б ти знав... що... що... роблять люди!.. Кожен, кожен був зі мною такої грубий... Наче я навіть не тварина, менше, ніж камінь!

— Перестань! — шепотів він і, не усвідомлюючи, що робить, гладив її тремтячими, покаліченими пальцями по голові. Вона заспокоєно зітхнула і знерухоміла. Він відчував її палючий віддих і пульсування жилки в неї на шиї.

Вона тихесенько засміялась.

— Ти гадав, що я спала... там, у машині? Я не спала, я тільки вдавала, що сплю, і чекала, що ти почнеш... як і інші... Адже ж ти бачив, хто я і яка я. А... ти лиш хмурився і тримав мене, наче малу дівчинку... ніби яку святиню...— Крізь сміх у неї бризнули сльози.— Я раптом так зраділа і була така горда, як ще ніколи... страшенно соромилась... але мені було так хороше.— Схлипуючи, вона цілувала його в коліна.— Ви... ви мене й не розбудили навіть... а поклали... як святиню... прикрили ноги... і нічого не сказали.

Вона зайшлася плачем.

— Я вам буду служницею, дозвольте мені, дозвольте мені... я вас роззую. Будь ласка, не сердьтесь, що я прикидалась, ніби сплю. Будь ласка...

Прокоп хотів підвести їй голову; вона почала цілувати йому руки.

— Ради бога, не плачте! — промовив він.

— До кого це ви? — запитала вона здивовано і перестала плакати.— Чого ви на мене викасте?

Прокоп нарешті підвів її обличчя, але вона боронилася з усієї сили і знов ховала голову в нього між колінами.

— Ні, ні,— твердила вона злякано і водночас сміючись,— я зарюмсана. Я б... вам... не сподобалась,— промовила тихше і сховала заплакане лице.— Чого ви так... довго... не йшли? Я вам буду служити і вести листування... Я навчуся друкувати на машинці, я знаю п'ять

мов — ви не виженете мене? Коли ви так довго не йшли, я думала, що все б зробила... а він мені все зіпсував, він говорив так, ніби я була... Але це неправда, я вже все сказала; я буду... я зроблю все, що схочете. Я хочу бути порядною...

— Встаньте, прошу вас!

Вона сіла навпочіпки, поклала руки на коліна і дивилась на нього як зачарована. Тепер... вона вже не була схожою на ту, у вуалі. І він згадав розплакану Анчі.

— Не плачте,— бурмотів він лагідно і невпевнено.

— Ви такий гарний,— прошепотіла вона в захваті. Прокоп почервонів і замурмотів хтозна-що.

— Ідіть... спати,— і погладив її по розпаленілому обличчю.

— Я не гидка вам? — спитала вона, зашарівшись.

— Зовсім ні.

Вона не рухалась і дивилась на нього сумними очима; і він схилився й поцілував її. Дівчина почервоніла й віддала йому поцілунок збентежено й невміло, ніби цілувала вперше.

— Йди спати, йди,— промимрив розпачливо Прокоп.— Я ще мушу... дещо обміркувати.

Дівчина слухняно встала і почала тихо роздягатись. Прокоп сів у куток, щоб їй не заважати. Вона скидала з себе вбрання, не соромлячись, але й без найменшої фривольності, просто і природно, ніби жінка в своїй родині: не кваплячись, розстібає гудзики, розв'язує шнурівку, тихенько складає білизну, повільно стягує панчохи з сильних і гарних ніг; замислюється, потуплює погляд, по-дитячому перебираючи довгими, бездоганними пальцями ніг. Та ось глянула на Прокопа, всміхнулася рум'яною радістю і шепнула:

— Я тихесенько...

Прокоп у своєму кутку ледве дихає: адже ж це знову вона, та дівчина в вуалі. Це міцне, зріле, прекрасне тіло — її; вона так поважно й зграбно скидає своє вбрання; так само спадає в неї волосся на спокійні плечі, так, майже так само гладить, замислена, скулена, свої повні, гарні руки; так само... Він заплющив очі. Серце в нього закалатало. Невже ти ніколи не бачив, заплющивши очі в похмурій самоті, як стоїть вона біля тихої родинної лампи, повернувшись до тебе лицем і щось каже тобі, чого ти ще не чув? Невже ще тоді, стиснувши руки колі-

Нами, ти не помітив напівзаплющеними очима руху її рук, простого й чарівного, в якому — вся мирна й тиха радість родинна? Одного разу ти бачив її, коли вона стояла до тебе спиною, схиливши над чимсь голову; іншим разом ти її бачив, як вона читала при вечірній лампі. Це, мабуть, лише продовження тих видінь. Можливо, все зникне, коли розплющиш очі, не залишиться нічого, лише самотність?

Він розплющив очі. Дівчина лежала в ліжку, вкрившись аж по шию, і не зводила з нього очей, повних безмежної, покірної любові. Він підійшов до неї, схилився над її лицем, вивчав його риси з гострою, нетерплячою увагою. Вона запитливо глянула на нього і відсунулась, щоб дати йому місце біля свого боку.

— Ні, ні,— промимрив він і поцілував її легесенько в чоло.— Спи, спи.

Вона слухняно заплющила очі і затаїла дух.

Він повернувся навшпиньках у свій куток. «Ні, вона не схожа на неї»,— запевняв сам себе. Йому здалося, що дівчина дивиться на нього з-під примружених повік. Це його мучило, він не міг зосередитись, змурився, відвертав голову і, нарешті, пішов поглянути на неї. Вона лежала, заплющивши очі, здавалось, навіть не дихала; була чарівна і віддана.

— Спи,— шепнув він.

Вона ледь помітно кивнула головою. Він погасив світло і помацки, навшпиньках вернувся у свій куток до вікна.

Минули довгі, тоскні години. Прокоп підкрався до дверей, мов злодій. «Чи не прокинеться?» Він вагався, поклавши руку на дверну ручку. Серце у нього калатало. Він відчинив двері й вислизнув надвір.

Ще стояла ніч. Прокоп окинув поглядом терикони й переліз через огорожу. Стрибнув, обтрусився і почав шукати дорогу.

Шосе ледве видно в пітьмі. Прокоп розгледівся, тремтячи від холоду. Куди, куди воно веде? До Балттіна? Він пройшов кілька кроків і зупинився. Постояв, потупивши погляд. Отже, до Балттіна? Схлипнувши важко, без сліз, він раптом крутнувся на підборах.

У Гроттуп!

Дивно переплітаються шляхи у світі. Коли б можна було підрахувати всі свої кроки й дороги, який би складний візерунок вийшов! Бо своїми кроками кожен малює свою карту землі.

Був вечір, коли Прокоп підійшов до гратчастої огорожі гrottупського воєнного заводу. Це було широке поле, забудоване корпусами, освітлене імлістими куклями дугових ліхтарів. Ще світиться одне чи двоє вікон. Прокоп просунув голову між ґрати огорожі й гукнув:

— Алло!

Підійшов воротар чи вартовий.

— Що вам потрібно? Вхід заборонений.

— Скажіть, будь ласка, я можу бачити інженера Томеша?

— А що ви хотіли?

— Мені треба з ним поговорити.

— Пан Томеш у лабораторії. До нього не можна заходити.

— Скажіть йому... скажіть йому, будь ласка, що на нього чекає його приятель Прокоп... має щось передати.

— Відійдіть від огорожі,— гукнув вартовий і пішов по когось.

За чверть години до огорожі підбіг якийсь чоловік у довгому білому халаті.

— Це ти, Томеш? — тихо спитав Прокоп.

— Ні, я лаборант. Пан інженер не може вийти. В нього важлива робота. Що ви хотіли?

— Мені конче треба з ним поговорити.

Лаборант, рухливий, бадьорий чоловік, здвигнув плечима.

— Пробачте, але нічого не вийде. Пан Томеш сьогодні не може ані на секунду.

— Робите кракати?

Лаборант недовірливо пирхнув:

— А що вам до того?

— Я повинен... застерегти його. Поговорити з ним і щось йому віддати.

— Дайте мені, я передам йому.

— Ні... я можу цю річ віддати лише йому самому. Скажіть...

— Ну то залишіть її собі.— Чоловік у білому халаті повернувся і хотів було йти.

— Стривайте! — крикнув Прокоп.— Передайте ось це. Скажіть йому... скажіть... Він вийняв з кишені того пом'ятого пакунка і просунув крізь ґрати. Лаборант узяв його підозріливо двома пальцями, і Прокопові здалося, ніби він у цю мить відірвав щось від себе.— Скажіть йому, що я тут чекаю, що прошу його вийти сюди.

— Я йому це передам,— сказав лаборант і зник.

Прокоп сів на тумбу. По той бік огорожі стояла мовчазна тінь і стежила за ним. Похмура ніч; голі віти дерев простягалися в тумані; було холодно й вогко.

За чверть години підійшов до огорожі невиспаний хлопець з блідим, ніби із сиру, обличчям.

— Пан інженер переказав, що він дуже дякує, але вийти не може і що вам не варто ждати на нього,— як автомат, повідомив хлопець.

— Стривайте! — нетерпляче промовив Прокоп.— Скажіть йому, що я повинен з ним поговорити; тут іде-ть... про його життя. І що я дам йому все, що він забажає... тільки хай назве мені ім'я й адресу тієї дами, від якої я приніс йому пакунка. Розумієте?

— Пан інженер казав, що дуже дякує,— сонно повторив хлопець,— і що вам не варто чекати...

— Так, так, дідько б його взяв,— процідив Прокоп крізь зуби.— Скажіть йому, хай прийде сюди, бо інакше не зрушу з місця. І нехай кине роботу, бо... у нього все злетить у повітря, розумієте?

— Еге ж,— тупо промовив хлопець.

— Хай... хай вийде сюди. Хай дасть мені адресу, і я... і я все йому залишу, розумієте?

— Так.

— Ну то йдіть, ідіть швидше, хай вам чорт!..

Прокоп чекав у гарячковій нетерплячці. Чи це не йде хтось там, за огорожею? Він пригадав Демона, що, насупившись і скрививши сині губи, дивиться на блакитні іскри своєї станції. А цей ідіот Томеш усе не йде! Щось робить і не знає, що його бомбардують, що він квапливими руками сам собі готує загибель і... Чи не йде хтось там? Ні, нема нікого.

Прокопа струшує хрипкий кашель. «Усе тобі віддам, божевільний, коли прийдеш і скажеш мені її ім'я! Я вже

не хочу нічого, тільки б її розшукати. Всього зречусь, тільки залиши мені це єдине!» Він утупився очима в далечінь: вона стоїть, прикрита вуаллю, в ногах — сухе листя, бліда і дивно поважна в цій сірій темряві. Стискує на грудях руки, стоїть без пакунка і дивиться на нього глибокими пильними очима; холодна мжичка зросила її вуаль і горжетку. «Ви були до мене незабутньо ласкаві», — тихо шепоче вона. Він звів до неї руки і зайшовся від лютого кашлю. О-о! Невже ж ніхто не прийде?

Він кинувся до огорожі і хотів перелізти через неї.

— Стій на місці, бо стрілятиму! — крикнула тінь за огорожею. — Що вам тут потрібно?

Прокоп відійшов.

— Будьте ласкаві, — прохрипів він розпачливо, — скажіть панові Томешу... скажіть йому...

— Самі скажіть йому, — нелогічно заперечив вартовий, — тільки забирайтеся геть звідси!

Прокоп сів на тумбу. «Можливо, Томеш прийде, коли в нього знов нічого не вийде? Я певен, що йому не вдасться виготовити кракатит, тоді він прийде сам і покличе мене...»

Він сидів, згорбившись, мов прохач.

— Послухайте, — сказав він, — я вам дам... десять тисяч, коли... пустите мене всередину.

— А я накажу вас заарештувати, — пробурчав різкий і невблаганний голос.

— Я... я... — затинався Прокоп, — я хочу лише розпитати про адресу, розумієте? Я хочу лише знати... Я вам віддам усе, коли ви зробите це для мене. Ви... ви одружені й маєте дітей, а я, сам... Хочу лише розпитати...

— Замовкніть! — крикнув голос. — Ви п'яні.

Прокоп замовк і захитався на тумбі. «Треба чекати, — тупо думав він. — Чому ніхто не йде? Я віддам йому і кракатит, і все інше... хай лише... «Ви були до мене незабутньо ласкаві...» Ні, боже борони, я чоловік злий; але ви, ви в мені пробудили пристрасть до ласки. Я все на світі ладен зробити після того, як ви на мене глянули. Бачите, тому я тут. Найкраще в вас — це те, що ви маєте силу примусити мене служити вам; тому, чуєте, тому я кохаю вас!»

— Чого ви ще хочете? — кричав голос за огорожею. — Ви замовкнете чи ні?

Прокоп встав.

— Будь ласка, будь ласка, скажіть йому.

— Я спущу собак!

До огорожі повільно наближалась біла постать з запаленою цигаркою.

— Це ти, Томеш? — звернувся Прокоп.

— Ні. Ви ще тут? — Це був лаборант.— Чоловіче, ви збожеволіли.

— Скажіть, будь ласка, чи прийде сюди Томеш?

— Навіть і не думає,— сказав зневажливо лаборант.— Ви йому не потрібні. За чверть години все буде у нас готово, і тоді — gloria, victoria¹. Ото вже нап'юся!

— Прошу вас, скажіть йому, хай... хай дасть мені тільки ту адресу.

— Це вже йому казав хлопець,— процідив кризь зуби лаборант.— Пан інженер послав вас під три чорти. Буде він переривати роботу, коли справи йдуть якнайліпше. Ми вже його, власне, маємо, а тепер лише... і готово.

Прокоп крикнув від жаху:

— Біжіть скажіть йому швидше, хай не вмикає струму високої частоти! Хай припинить роботу! Бо... бо це станеться... Біжіть швидше! Він не знає... він... він не знає, що Демон... Ради бога, зупиніть його!

— Тю! — пирснув лаборант коротким сміхом.— Пан Томеш знає, що має робити, а ви...— і через ґрати огорожі перелетів недокурок.— На добраніч!

Прокоп рвонувся до огорожі.

— Руки вгору! — гаркнув хтось по той бік, і залунав пронизливий свисток. Прокоп кинувся тікати.

Він пробіг шляхом, перескочив через рівчак і побіг по м'якій луці. Потім спотикався в борознах ріллі, падав, схоплювався і втікав далі. Аж нарешті зупинився. Серце мало не вискакувало з грудей. Навкруги туман і безлюдні поля. «Тепер уже мене не схоплять». Прислухався. Було тихо; він чув лише свій хрипкий віддих. Але що... що, як злетить у повітря Гроттуп? Він схопився за голову і побіг далі; скотився до глибокого яру, видряпався нагору і, шкутильгаючи, подибавав, через виоране поле. В нозі знов озвався біль від дав-

¹ Слава, перемога (латин.).

нього перелому, в грудях сильно закололо; він уже не міг далі бігти, сів на холодному обніжку й задивився на Гроттуп, блідо освітлений дуговими ліхтарями. Місто було схоже на світляний острів у безкрайому морці.

Застигла, здавлена тиша. А проте в радіусі багатьох тисяч кілометрів відбувається жахлива невтомна атака; Демон із своєї Магнітної гори провадить страшне, беззвучне бомбардування усього світу. На всі боки летять у простір його хвилі, щоб захопити й розметати порошок кракратиту скрізь, на всій землі. А там, у глибині ночі, серед тієї блідої заграви світла, працює упертий, божевільний чоловік, схилившись над таємничим процесом перетворення.

— Томеше, бережись! — крикнув Прокоп; та голос його зник у нічній пітьмі, як камінь, кинутий у вир дитячою рукою.

Він схопився, тремтячи від жаху й холоду, і побіг знову, щоб опинитися далі від Гроттупа. Забрів у мочар і зупинився. Чи не пролунає вибух? Ні, тихо. І в новому пориві жаху побіг Прокоп нагору по схилу, спотикався, падав на коліна, знову схоплювався і біг. Потрапив у якісь чагарі, продирався наосліп, посковзнувся і з'їхав униз; підвівся, витер закривавленими руками піт і погнав далі.

Серед поля він побачив щось світле; то був повалений хрест. Важко дихаючи, він сів на голий постамент. Імлиста заграва над Гроттупом уже далеко позаду, зовсім далеко; це вже лише вузька смужка над обрієм. Прокоп глибоко зітхнув; не чути нічого, тихо. Отже, мабуть, нічого не вийшло в Томеша і на цей раз, і страшне не станеться. Він у тривозі прислухався; нічого, лише холодне дзюрчання якогось джерела; нічого, лише калатає серце.

Аж раптом над Гроттупом злетіла вгору велетенська чорна маса, і все згасло; за мить темрява ніби розірвалась і зметнувся вгору вогняний стовп, страхітливо запалав і розкинув величезну заслону диму; по тому пролетів гучний порив вітру, щось затріскотіло, зашуміли дерева, і — тррах! Страшний гуркіт, мов удар велетенського батога, аж земля задвигтіла і закружляло зірване листя. Ловлячи розкритим ротом повітря, тримаючись обома руками за підніжжя хреста, щоб не змело вихором, Прокоп нестямно дивився на цей пе-

‘кельний вогонь. І розверзлася земля силою вогняною, і в гуркоті грому промовив бог...

Один за одним вибухнули другий і третій масиви, розірвався червоним блиском і нарешті спалахнув третій, найгрізніший вибух, очевидно, військових складів. Вогненна маса злетіла аж до неба, розприснулась і впала вниз дощем вибухових іскор. Гуркіт перейшов у часту стрілянину. На складах почали рватись освітлювальні ракети, розлітаючись у всі боки, як іскри з-під молота. Розлилося багряне полум'я пожару, озиваючись — та-та, рррта-та! — сухим тріском, ніби то били сотні мітральєз. Пролунали четвертий і п'ятий вибухи, подібні до залпу гаубиць. Вогонь поширився в обидва боки; горіло мало не пів-обрію.

Лише тепер долинув жахливий тріск скошеного гроттупського лісу; але його заглушила раптом канонада палаючих складів. Шостий вибух розлігся гострим тріском: мабуть, крезиліт. Потім глухо, басовітше пролунав вибух бочок з динамоном. Блискавкою вилетів, освітивши півнеба, величезний вогненний снаряд. Спалахнуло високе полум'я, згасло і вискочило трохи далі, лише згодом гаркнув вибух, мов удар грому. На хвилину канонада стихла, і було чутно потріскування вогню, наче хтось ламав хмиз. Потім новий страшенний вибух, і над гроттупським заводом зметнулося полум'я й швидко побігло над містом. Гроттуп потопав у вогні.

Заціпенілий від жаху, Прокоп звівся на ноги і насилу плентався далі.

ІІІ

Він біг по шосе, важко дихаючи. Вибрався на вершину пагорба і спустився в долину. Вогняна заграва за ним зникала. Зникали предмети й тіні, що заливались туманом. Здавалось, ніби відпливали привиддя на водах безбережної ріки, де хвиля не хлюпне, чайка не заскиглить. В цьому незмірно тихому зниканні всього Прокопа лякав навіть тупіт власних ніг. Тут він сповільнив біг і тихо попрямував у молочну імлу.

На шляху перед ним заблищав вогник. Він хотів його обійти, став і завагався. Привиділась йому лампа над

столом, вогник у печі, ліхтар що освітлював дорогу. І ніби втомлений метелик затріпотів у ньому крильцями, рвучись до того вогника. Прокоп наближався повільно, наче не наслідювався підійти; підступав ближче і боявся, що його проженуть. Нарешті зупинився неподалік: аж воно віз із полотняним верхом, на дишлі висить засвічений ліхтар і кидає миготливе світло на білого коня, біле каміння і білі стовбури берез понад дорогою. До морди коня привішена полотняна торбина, нахиливши голову, він хрумкає овес. У коня довга срібляста грива і ніколи не підрізаний хвіст; спереду стоїть щуплявий дідок. У нього біла борода і сріблясте волосся; він такий білий, як і полотняний верх воза; переступає з ноги на ногу, замислений, розчісує пальцями білу гриву коня, щось примовляючи.

Ось він обертається, дивиться кудись у темряву і запитує надтріснутим голоском:

— Це ти, Прокопе? Йди скоріш, я давно на тебе чекаю.

Прокоп і не здивувався, йому відлягло від серця.

— Іду,— промовив він,— я так біг!

Дідок підійшов до нього, помацав його піджак.

— Ти весь мокрий,— кинув з докором,— ще застудишся.

— Дідусю,— сказав Прокоп,— ви знаєте, що Гроттуп висаджено в повітря?

Старенький жалісливо похитав головою:

— А що людей там загинуло! Ти втомився, еге ж? Сідай на козли, я тебе підвезу.— Дідок подріботів до коника, повагом відв'язав торбину з вівсом.— Ге, ге, досить уже тобі,— бурмотів він.— Поїдемо, у нас тепер гість.

— А що ви везете в тій буді? — спитав Прокоп.

Дідок обернувся до нього й посміхнувся.

— Світ,— сказав він.— Ти ще не бачив світу?

— Не бачив.

— Так я тобі покажу його, стривай.

Він поклав торбину на віз і почав, не кваплячись, відпинати з одного боку полотно. Відгорнув його. Прокоп побачив скриньку із скляним вічком.

— Стривай,— повторив дідок і почав щось шукати на землі. Знайшов стеблинку, присів навпочіпки до ліхтаря й запалив її; робив він це повільно, зосереджено.

— Гори ясно, гори,— приговорював він, звертаючись до стеблинки і, затуливши її од вітру долонями, підійшов до скриньки, підняв віко і засвітив усередині якийсь гнотик.— У мене там олива,— пояснив він.— Дехто вже світить карбідом, але... карбід страшенно ріже очі. І до того ж це така річ, що може й вибухнути, тоді й матимеш. Може ще й покалічити кого. А олива — це ніби в церкві.

Він нахилився до віконця, заглядаючи світлими очима досередини.

— Добре видно. Яка краса! — прошепотів захоплено.— Іди-но подивись. Але мусиш пригнутись, щоб стати... маленьким... як дитя. Ось так...

Прокоп нахилився до скельця.

— Це грецький храм господній у Джірдженті,— почав поважно пояснювати старий,— на острові Сіцилії. Він присвячений богові, тобто Юноні Лацінії. Поглянь на оті колони. Вони витесані з таких великих брил, що на кожній з них може обідати ціла родина. Подумай лишень, скільки праці! Повернути далі? Це вид з гори Пенегал в Альпах, коли заходить сонце. Тоді загорасться сніг таким чудовим і дивним світлом, як тут намальовано. Ось альпійське сяйво, а ця гора називається Латемар. Далі? А ото — святе місто Бенарес в Індії; і річка там священна, очищає гріхи людські. Тисячі людей знайшли тут те, що шукали.

Це були зворушливі, ретельно намальовані картинки, розфарбовані від руки; барви трохи зблідли, папір пожовтів, а проте вони зберегли милу, приємну строка-тість лазурової, зеленої і жовтої фарб, червоні каптани людей і чисту блакить неба; кожна травинка була ви-малювана з любов'ю й увагою.

— Це священна річка Ганг,— додав дідусь шанобливо і повернув корбу.— А ось — Загур, найчудовіший замок у світі.

Прокоп так і прилип до віконця. Він побачив чудовий замок з легкими банями, високі пальми і блакитний водограй. Маленька постать із пером на тюрбані, в малиновому каптані, жовтих шароварах, з татарською шаблею в руках вітає, аж до землі вклоняючись, даму в білім убранні, що веде, тримаючи за вуздечку, неспо-кійного коня.

— Де... де ж він, той Загур? — шепоче Прокоп. Дідусь здвигнув плечима.

— Там десь,— сказав непевно.— Де найкраще. Хто знаходить його, а хто й ні. Крутнути далі?

— Ні ще.

Старий трохи відійшов і почав гладити коня по крупу.

— Стривай, но-но-но, стій,— тихо заговорив він.— Треба ж йому показати, нехай потішиться.

— Поверніть, дідусю,— попросив здивований Прокоп.

Далі йшов гамбурзький порт, Кремль, полярний краєвид із північним сьйвом, вулкан Кракатау, Бруклінський міст, Нотр-Дам, тубільне село на Борнео, будинок Дарвіна в Дауні, радіостанція в Полдью, шанхайська вулиця, водоспади Вікторії, замок Пернштин, нафтові вежі в Баку.

— А ось вибух у Гротгупі,— пояснив старий. На картинці видно було клуби рожевого диму, викинуті високо вгору сірчано-жовтим полум'ям. В диму і полум'ї висіли в страшних позах пошматовані людські тіла.— Загибло понад п'ять тисяч чоловік. Це велике нещастя,— зітхнув дідок.— Це остання картинка. То як, бачив ти світ?

— Ні, не бачив,— сказав Прокоп, як у дурмані.

Старий розчаровано похитав головою.

— Ти хочеш бачити занадто багато. Для цього треба довго жити.— Він загасив гнотик у скриньці і поволі опустив завісу.— Сідай на кóзли, поїдемо.

Старий зняв мішок, яким був накритий коник, і накинув Прокопові на спину.

— Щоб тобі не було холодно,— сказав він, сідаючи поруч із ним; взяв у руки віжки й тихенько свиснув. Коник потюпав тихою риссю.— Вйо-вйо, любий,— протягло крикнув дідок.

Пропливали алеї з берез і горобин, халупи, огорнуті пеленою туману, сонний і мирний край.

— Дідусю,— вирвалося у Прокопа,— чого все це трапилося зі мною?

— Що?

— Чого мені довелося стільки спіткати всього?

Старий замислився.

— Це так лише здається,— сказав нарешті.— Все, що з людиною трапляється, йде від неї самої. От і розмотується з тебе, як нитки з клубка.

— Це неправда,— запротестував Прокоп.— Чому я

зустрів княжну? Дідусю, ви... ви, мабуть, знаєте мене. Адже ж я шукав ту... іншу, так? А проте це трапилось — чому? Скажіть!

Старий подумав, ворущачи м'якими губами.

— Це була твоя пиха,— спроквола відповів він.— Таке іноді знаходить на чоловіка, що він і не знає як, але воно було в ньому. Тоді чоловік починає рватись у всі боки.— Він показав це батогом, аж кінь злякався і подався підтюпцем.

— Тррр! Чого це ти, чого це ти? — крикнув він тонким голоском на коня.— Бачиш, так само буває, коли якийсь юнак починає кидатись в усі боки. Все навкруги сполошиться. А воно й непотрібно витворяти великі фокуси. Сиди й дивися на дорогу, і так доїдеш.

— Дідусю,— поскаржився Прокоп, примруживши очі від душевного болю.— Хіба я чинив погано?

— Погано чи не погано,— сказав дідок розважливо,— а людям завдавав шкоди. Коли б мав розум, то не робив би цього,— треба розум мати. Людина повинна подумати, до чого кожна річ. Приміром... сотенним папірцем можна запалити люльку або заплатити ним борг. Коли запалиш, на погляд воно ніби й пишніше, але... Так само в тебе і з жінками,— додав несподівано.

— То я чинив погано?

— А що саме?

— Я був злий?

— Нечисто в тебе у душі було. Людина... повинна більше розумом жити, ніж почуттям. А ти хапався за все як навіжений.

— Дідусю, це все через кракатит.

— Що?

— Я... зробив один винахід... і тому...

— Якби цього не було в тобі, не було б і в винаході. Людина все робить із самої себе. Стривай, ось ти розміркуй. Розміркуй і пригадай, з чого твій винахід і як він робиться. Добре розваж і тоді скажи, що знаєш. Ню-но!

Візок деренькотів по поганому шляху. Білий коник старанно перебирав ногами. Світло від ліхтаря танцювало по землі, по деревах, по камінні; дідок підскакував на козлах і тихенько щось мугикав. Прокоп міцно потер лоба.

— Дідусю,— зашепотів він.

- Ну?
— Я... вже не знаю!
— Чого?
— Я... я вже не знаю... як... робиться кракати!
— От бачиш,— сказав задоволено старий.— Ти вже дечого досяг.

ЦІВ

Прокопові здавалось, ніби вони проїжджають тихим краєм його дитинства; але був занадто густий туман, і тремтливе світло ліхтаря ледве сягало узбіччя дороги. І обіч неї лежав світ, мовчазний і невідомий.

— Га-га-гаття! — озвався дід, і коник звернув з дороги якраз у той туманний, мовчазний світ. Колеса тонули в м'якій траві. Прокоп розпізнав неглибоку долину, по обидва боки її темніли гаї, а між ними — чудовий луг.

— Тпррру! — крикнув старий, повільно злязачи з козел.— Злазь і ти,— сказав він.— Ми вже приїхали.— І став повагом знімати посторонки.— Розумієш, тут нас ніхто не турбуватиме.

— А хто нас може турбувати?

— Жандарми. Порядок то мусить бути... але вони завжди вимагають хтозна-які папери... і дозвіл... звідкіль і куди. Я на цьому знаюсь.— Він випряг коня і тишенько сказав йому: — Мовчи, хлібця дам.

В Прокопа тіло затерпло від їзди, і він насилу зліз із козел.

— Де ми?

— Та біля буди,— сказав старий якимсь ухильно.— Переспиш — і все буде гаразд.— Він зняв з дишля ліхтар і освітив якусь дощану повітку, для сіна, ветху й похилу.

— Я розкладу багаття,— сказав співуче дідок,— і запарю тобі чаю. Ти спитнієш, і буде тобі добре.— Він накинув на Прокопа мішок, поставив біля нього ліхтар.— Почекай, я принесу дров. Сядь ось тут.

Старий уже пішов був, але йому щось спало на думку, і він засунув руку в кишеню й запитливо глянув на Прокопа.

— Що ви, дідусю?

— Я... я не знаю... Коли б ти хотів... я б тобі міг повержити.— Він вийняв руку з кишені і показав: з-поміж пальців у нього виглянула біла мишка з рубіновими очицями.— Я знаю,— промовив він поквапливо,— ти не віриш у це... але мишка дуже гарна... Хочеш?

— Хочу.

— От і добре! — зрадів старий. Ш-ш-ш, мала, гоп! Він розтулив долоню, і біла мишка швидко вибігла йому по рукаві на плече, делікатно понюхала волохате вухо і сховалась за коміром.

— Яка гарна! — шепнув Прокоп.

Старий засяяв.

— Стривай, побачиш, що вона вміє!

Він побіг до візка, пошпортався там, дістав коробку, в якій рівненько були складені білетики. Дідусь струснув коробку, дивлячись світлими очима в далечінь.

— Ану, мишко, покажи, покажи йому його коханя.— І він свиснув крізь зуби по-кажанячому.

Мишка вилізла, спустилась по рукаву і скочила в коробку. Прокоп, затамувавши подих, стежив, як її рожеві лапки перебирають білетики. Вона вхопила одного зубами і хотіла витягти, та аркушик чомусь не витягався; тоді потрусила головою і схопила сусіднього, витягла його, сіла на задні лапки й стала кусати свої малесенькі кігтики.

— Ось твоя любов,— захоплено шепнув старий.— Візьми її собі.

Прокоп узяв висмикнутий білетик і швидко схилювався до світла. Це була фотографія дівчини... тої, з розпатланим волоссям! Її прекрасні груди були оголені, і ось вони — жагучі, бездонні очі.

Прокоп упізнав її.

— Дідусю, це не вона! — простогнав він.

— Покажи,— здивувався старий і взяв картку в руки.— А-а, це шкода,— з жалем пробурчав він.— Така панна! Ля-ля, маленька, це не вона, на-на-на, кс-кс, мала!

Він поклав фото на місце і тихенько свиснув. Мишка блиснула рубіновими очками і знову вхопила в зуби перший білетик, смикнула, але ні, не йде; витягла сусіднього і почала чухатися.

Прокоп схопив білетик. Це була Анчі на провінційній фотографії: вона не знає, де діти руки, сама — в святковій сукні, така гарна й наївна!

— І це не вона,— шепнув знову Прокоп.

Дідок узяв фотокартку, погладив і ніби щось сказав до неї, потім неспокійно, смутно поглянув на Прокопа і знову тоненько свиснув.

— Ви сердитесь? — несміливо запитав Прокоп.

Старий не відповів нічого і знову подививсь на мишку. І вона ще раз спробувала витягти той перший білетик. Він не витягався, і мишка замість нього вийняла сусідній. Це було фото княжни. Прокоп зойкнув і впустив його на землю.

Старий мовчки нахилився і підняв фотографію.

— Я сам, я сам! — прохрипів Прокоп і простяг руку до ящика. Дідок спинив його руку.

— Не можна!

— Але ж... там, там вона! — кризь стиснуті зуби промовив Прокоп.— Там та, справжня!

— Е-е, там — усі люди,— сказав старий, погладивши коробку.— А тепер подивімося твою долю.

Він тихенько свиснув, мишка вискочила з рукава, витягла зелений аркушик і знову сховалась. Мабуть, Прокоп сполохав її.

— Ось прочитай,— мовив старий, старанно закриваючи коробку.— Я тим часом принесу хмизу. Та тільки не журись.— Він погладив коника, поклав коробку на дно воза і пішов до гаю. Його світла полотняна блуза виднілась у темряві. Коник поглянув на нього, мотнув головою і пустився вслід за ним.

— І-га-га! — почувся співучий голос дідка,— і ти хочеш зі мною? А-а! Ну що ж, ходімо, малий.

Вони зникли в імлі, а Прокоп згадав про зелений білетик.

«Ваша доля,— прочитав він при миготливому світлі ліхтаря.— Ви людина шляхетна, доброго серця і в своєму фаху обізнані над усіх. Ви зазнаєте багато знегод, та коли будете остерігатись запальних вчинків і зарозумілості, то заслужите пошану серед свого кола і досягнете видатного становища. Багато що втратите, але будете згодом винагороджені. Ваші нещасливі дні — вівторок і п'ятниця.

Saturn conj. b. b. Martis. Deo gratias" ¹.

Дідок виринув з п'їтьми з оберемком хмизу, а за ним з'явилась і біла голова коня.

¹ Сатурн у сполученні з Марсом. Дяка богам (латин.).

— Ну що? — шепнув він напружено, з якоюсь авторською сором'язливістю.— Прочитав? Справді добра доля?

— Так, дідусю.

— От бачиш,— заспокоєно зітхнув старий.— Все буде гаразд. Ну й слава богу, коли так.

Він склав хмиз і, радісно щось бурмочучи, розпалив вогонь. Потім знову щось пошукав у возі, приніс казанок і пішов по воду.

— Зараз, зараз буде,— гомонів він.— Варись, варись, тут у нас гість.

Він метушився, як дбайлива господиня.

За хвилину вернувся з хлібом і салом, з насолодою понюхав.

— А сіль, сіль! — ляснув себе по лобі й побіг знову до воза.

Нарешті вмовився біля вогнища і, відділивши Прокопові більшу частку, повільно став пережовувати кожен шматочок. Прокопові дим, чи що, зайшов у вічі: він їв, а сльози так і текли. Дідусь кожний другий шматок віддавав коневі, що схиляв перед ним освітлену багаттям голову.

І раптом Прокоп упізнав його: це ж те старе, зморшкувате обличчя, яке він завжди бачив на дощаній стелі своєї лабораторії! Скільки разів він дивився на нього, засинаючи! А ранком, коли прокидався, його вже не можна було впізнати, то були самі сучки, вогкість і порох.

Дідусь засміявся:

— Смачно? Е, ти знову супишся! Годі, годі! — Він схилювався над казанком.— Уже кипить,— сказав і натужно підвівшись, пошкунтильгав до воза. За хвилину приніс чашки.— На, держи!

Прокоп узяв собі чашку. На ній був намальований віночок незабудок навколо випсаного золотом імені «Людмила». Прокоп перечитав його разів із двадцять, і сльози бризнули йому з очей.

— Дідусю,— прошепотів він,— це... її ім'я?

Старий подивився на нього смутними лагідними очима.

— Ну, то знай,— сказав тихо,— її!

— А... я знайду її коли-небудь?

Дідусь не відповів нічого, тільки швидко закліпав очима.

— Дай сюди,— сказав він збентежено,— я наллю тобі чаю.

Тремтячою рукою підставив Прокоп чашку, і старий обережно налив йому міцного чаю.

— Пий,— сказав лагідно,— поки гарячий.

— Дя... дя... кую,— схлипнув Прокоп і надпив терпкого настою.

Дідусь замислено гладив своє довге волосся.

— Гіркий,— запитав він,— дуже гіркий, еге ж? Може, дати грудку цукру?

Прокоп покрутив головою; губи його зводило від гірких сліз, але в грудях розливалося благодійне тепло.

Старий голосно сьорбав із своєї чашки.

— А тепер подивися, що в мене намальовано,— сказав він, щоб порушити мовчанку, і простяг йому свою чашку. Були на ній зображені якір, серце і хрест.

— Це віра, надія й любов. Не плач більше! — Він стояв над вогнищем, склавши руки.— Мій любий,— промовив тихо,— ти вже не здійсниш найвищого і не віддаси всього. Ти хотів вибухнути зі страшною силою, але залишишся цілий. Ти не врятуєш світу, але й не зруйнуєш його. Багато що в тобі залишиться замкнутим, як у камені вогонь. І це — добре, це — твоя жертва. Ти хотів вершити занадто великі діла, але роби-тимеш малі. І це добре.

Прокоп стояв перед вогнищем на колінах і не насмілювався звести очі: бо тепер знав: до нього промовляє бог-отець.

— Це — добре,— прошепотів він.

— Це — добре. Творитимеш корисні людям речі. Хто думає про найвище, той відвернув від людей очі свої. А ти будеш їм служити.

— Так, це добре,— прошепотів Прокоп, стоячи на колінах.

— От бачиш,— зраділо промовив дідок і сів навпочіпки.— А навіщо він, цей... як ти його назвав, винахід? Прокоп підвів голову.

— Я.. вже забув.

— Це нічого,— втішав його старий.— Ти винайдеш щось інше. Стривай, що я хотів сказати? Ага. Навіщо такі великі вибухи? Ще скалічиш кого. А ти спробуй, може, винайдеш... ну, хоча б таке собі пф-пф-пф,— сказав він, пухкаючи м'якими губами.— Знаєш? Щоб

воно тільки пф-пф... та рухало якусь машину, і щоб людям легше працювалось. Ти зрозумів мене?

— Ви маєте на увазі,— запитав Прокоп,— якесь дешеве пальне?

— Еге ж, дешеве, дешеве,— радісно погодився старий.— Щоб було багато користі. І щоб воно ще й світило та гріло, розумієш?

— Стривайте,— замислився Прокоп,— я не знаю, це треба було б спробувати... з іншого кінця.

— Еге ж, підійди з іншого кінця, от і все. Бачиш, ти вже й маєш що робити. Але зараз облиш про це думати, ще завтра день буде. Я постелю тобі.

Дідусь підвівся і почимчикував до воза:

— Гей, малий! — заспівав він біля коня.— Підемо спати.

Він повернувся з тонкою подушечкою.

— Ну, ходім,— мовив до Прокопа, взяв ліхтар і вліз у дощану повіточку.— О, соломи тут досить,— мурмотів, стелячи,— для всіх трьох вистачить. Слава богу!

Прокоп сів на солому.

— Дідусю! — раптом крикнув здивовано,— подивіться лиш!

— А що там?

— Гляньте, що на дошках!..

На кожній дошці повітки були написані крейдою великі літери, і Прокоп прочитав у миготливому світлі ліхтаря:

«К... Р... А... К... А... Т...»

— Це нічого, це нічого,— заспокійливо шепнув дідок і швидко почав кашкетом стирати літери.— Їх уже нема. Ти лягай, я тебе вкрию мішком. Ось так.

Він став у дверях.

— Дадада, малий,— заспівав він тремтячим голоском, і коник всунув у двері свою гарну сріблясту голову, потерся об дідусеву блузу.

— Ну, йди сюди, всередину,— сказав старий,— лягай!

Коник увійшов, гребнув копитом біля другої стіни і опустився на коліна.

— А я ляжу поміж вами,— сказав дідусь.— Кінь надиhaє і буде тепло, аякже.

Він тихенько сів на порозі; за ним ще жевріли у темряві жаринки вогнища, що вже погасало, і було видно

лагідні, розумні очі коня, що віддано дивились на нього; а старий щось собі шепотів, бурмотів і кивав головою.

Прокопові змикались очі від невимовної ніжності. «Адже ж це... адже ж це мій небіжчик тато,— раптом спало йому на думку,— боже, як постарів! Яка худа шия!..»

— Прокопе, ти вже спиш? — шепнув старий.

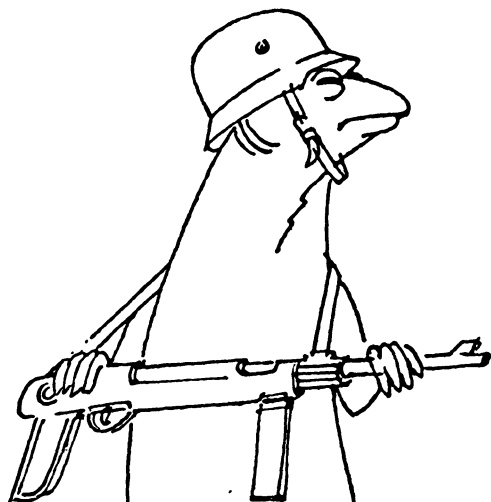
— Ні, не сплю,— відповів Прокоп, тремтячи від любові.

Дідок м'яко почав наспівувати дивну тиху пісню:

— «Лалала гоу, дадада пан, бінкілі бункілі гоу... тата...»

І Прокоп нарешті заснув міцним, спокійним сном.

ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ

1. Дивацтво капітана ван Тоха

Якби ви надумали шукати на карті острівець Танамаса, то знайшли б його на самому екваторі, трохи на захід від Суматри. Та якби ви на борту пароплава «Кандон-Бандунг» спитали в капітана Й. ван Тоха, що воно, власне, за острів — ця Танамаса, біля якої він щойно кинув якір, капітан зразу сипонув би довгою лайкою, а потім сказав би вам, що це найпаскудніша діра на весь Зондський архіпелаг, ще нікудишніша від Танабали і принаймні так само богом проклята, як Піні чи Баньяк; що єдина, з дозволу сказати, людина, яка там живе, — коли, звісно, не рахувати отих вошивих батків, — це п'янюга торговельний агент-метис, напівкубу-напівпортугалець і ще більший злодій, недовірок та свинюка, ніж чистокровний кубу й чистокровний білий разом узяті. І коли є на світі щось богом прокляте, то це богом прокляте життя на оцій богом проклятій Танамасі, сер. А ви б тоді, певне, спитали його, на якого ж біса він кинув коло острова якір, ніби хоче тут затриматись на цілих три дні; а він би сердито засопів і відповів би якось так, що «Кандон-Бандунг», мовляв, не запливав би сюди тільки по якусь там богом прокляту копру чи пальмову олію; і взагалі, сер, що вам до того? Мені, хай йому біс, дали певні накази, а ви, сер, пильуйте, будь ласка, свого діла. І потім лаявся б так довго та рясно, як годиться вже немолодому, але на свої літа ще бадьорому капітанові пароплава.

Та якби ви, замість допитуватися, полишили капітанові ван Тоху бурчати й клясти собі під ніс, то, напевне, дізналися б більше. Хіба ж по ньому не видно, як йому кортить вилити все, що накипіло на серці? Тільки не займайте його, і накопичене в ньому роздратування само знайде собі вихід.

— Ви лиш послухайте, сер, — вибухне він. — Отим великим панам, що сидять в Амстердамі, отим проклятуцим жмикрутам раптом спали на думку перли: мовляв, пошукайте десь там, голубе, перлів. Адже тепер, мовляв, усі казяться за перлами і так далі.

Капітан обурено сплюне:

— Авжеж, вам треба вкладати грошки в перли! А все від того, що ви, лебедики, весь час хочете воювати або ще чогось такого. І труситесь за свої гаманці, ось воно що. А називається це — криза, сер.

Капітан Й. ван Тох задумається на хвильку, чи не зав'язати з вами розмову на економічні теми: адже тепер ні про що інше й не говорять. Але тут, коло Тана-маси, для цього занадто велика спека, лінощі змагають. І капітан ван Тох тільки махне рукою та пробурчить:

— Легко сказати — перли! На Цейлоні їх, сер, вигребли на п'ять років наперед, на Формозі заборонили добувати. А вони тобі: пошукайте нових родовищ, капітане ван Тоху. Зазирніть на ті богом прокляті островці — може, там знайдете цілі обмілини з самих скойок.— Капітан із презирства гучно висякується в блакитну хусточку.— Ті пацюки в Європі думають собі, ніби тут ще можна щось таке знайти, про що ніхто не знає. Та й дурні ж, господи праведний! Як вони ще не додумались вимагати, щоб я кожному тутешньому батакові в писок заглядав — чи не блищать там перли. Нові родовища! В Падангу є новий бордель, це правда, але нові родовища?.. Я тут, сер, усі острови знаю як свої п'ять пальців... Від Цейлону аж до отого богом проклятого Кліппертонна. І коли хто думає, ніби тут можна ще знайти щось таке, на чому можна заробити, то — прошу дуже й бажаю успіху, сер. Я тут уже тридцять років плаваю, а тепер ці йолопи захотіли від мене, щоб я тут щось нове відкрив! — Ця вимога здасться капітанові ван Тоху такою образливою, що йому аж дух переходить від гніву.— Хай пошлють сюди якого-небудь зеленого шмаркача, то він їм тут навідує такого, що вони й роти пороззявляють! Але сподіватися цього від людини, що знає тутешні краї, як капітан ван Тох... Самі погодьтеся, сер! У Європі — там би, певне, ще можна дещо відкрити, але тут... Адже люди пруться сюди лиш на те, щоб винюхати, що тут можна зжертити. А власне, і не зжертити, а щось тут можна купувати й продавати. Якби в цих богом проклятих тропіках, сер, ще знайшлося щось варте хоч щербатого мідяка, то вже коло нього стоятимуть три агенти й махатимуть зашмарканою хусточкою суднам із семи держав, щоб там пристали. Ось воно як, сер. Я, даруйте, знаю тут усе краще, ніж колоніальна адміністрація її величності королеви.

В капітані ван Тоху вже давно клекоче справедливий гнів, але йому нарешті вдається стримати його.

— Бачите онде отих двох ледацюг? То шукачі перлів із Цейлону, прости господи, сингальці — такі, як їх бог сотворив, тільки не знаю, нащо він це зробив. Оце стерво я й вожу тепер із собою і як знайду клаптик берега, де нема вивіски «Агентство», або «Батя», або «Митниця», пускаю їх у воду шукати скойок. Отой менший дармоїд поринає на вісімдесят метрів; на Принцових островах був підняв з дев'яностометрової глибини ручку від кінознімального апарата, але перли, сер,— де там! Ані знаку. Нікчемне ледащо оці сингальці. Ось яка в мене богом проклята робота, сер: удавай, ніби скуповуєш пальмову олію, а тим часом шукай нові родовища перлівниць. Може, вони ще захочуть від мене, щоб відкрив якийсь невідомий материк? Ну що це за служба для порядного капітана торговельного флоту, га, сер? Й. ван Тох не якийсь там пропащий авантюрист. Це вже даруйте, сер.

І так без кінця. Море велике, а океан часу не має меж. Плюй не плюй у море — води в ньому не прибуде; кляни не кляни свою долю — цим її не зміниш. Отож після стількох вступів та відступів ми нарешті дійдемо до тієї хвилини, коли капітан голландського судна «Кандон-Бандунг» Й. ван Тох, сопучи й лаючись, спускається в шлюпку й пливе до кампонгу¹ на Танамасі переговорити з п'яним метисом, напівкубу-напівпортугальцем, про деякі комерційні справи.

— *Sorry, Captain*², — сказав нарешті метис, — але тут, на Танамасі, ніяких скойок нема. Ці смердючі батаки, — додав він із безмежною огидою, — жеруть і медуз. Вони більше живуть у воді, ніж на землі, в них і жінки так просмерділись рибою, що ви не можете собі уявити... Про що пак я? А, ви питали про жінок.

— А нема тут де-небудь такого клаптика берега, де батаки не лаять у воду? — спитав капітан.

Напівкубу-напівпортугалець покрутив головою.

— Нема, сер. Хіба що Девл-Бей³, але це для вас не годиться.

— А чому?

---

¹ Селища (малайськ.).

² Дуже шкода, капітане (англ.).

³ Чортова затока (англ.).

— Тому, що... туди не можна нікому, сер. Налити вам, капітане?

— Thanks ¹. Там що — акули?

— І акули, і взагалі,— промимрив метис.— То погане місце, сер. Батакам не сподобається, коли хтось туди полізе.

— А чому?

— Бо там чорти, сер. Морські чорти.

— А що ж воно таке.— морський чорт? Риба якась?

— Та ні, не риба...— ухильно промимрив метис.— Просто чорт, сер. Підводний чорт. Батаки їх називають тапа. Тапа. І там нібито в них своє місто — у тих чортів. Налити вам?

— А який він із себе... той морський чорт?

Напівкубу-напівпортугалець здвигнув плечима.

— Чорт, та й годі, сер. Я його раз бачив... Тобто саму голову. Я вертався човном від мису Гарлем... і раптом переді мною вистромилася з води головешка.

— Ну і яка вона була? На що схожа?

— Довбешка, як... як у батака, тільки зовсім лиса.

— А може, то й справді був батак?

— Ні, сер. Адже там жоден батак у воду не полізе. А потім... воно кліпало на мене *нижніми повіками*, сер. Метис аж здригнувся від страшною згадки.— Нижніми повіками, і вони в нього закривають усе око. То був тапа.

Капітан Й. ван Тох покрутив у товстих пальцях склянку з пальмовим вином.

— А ви не були п'яні, га? Не нажлуктились під саму зав'язку?

— Був, сер. Якби ні, то я б не поплив тою дорогою. Батаки не люблять, коли хтось тих... чортів турбує.

Капітан ван Тох похитав головою.

— Ніяких чортів нема. А якби були, то вони скидалися б на європейців. То, мабуть, була якась велика рибина абощо.

— У риби нема рук, сер,— пробелькотів напівкубу-напівпортугалець.— Я не батак, сер, я ходив до школи в Бадьюнгу... я, може, й досі пам'ятаю десять заповідей та всякі там мудрі науки. Хіба таки освічений чоловік не розбере, де чорт, а де тварина? Та спитайте в батаків, сер.

¹ Дякую (англ.).

— Це все дикунські забобони,— сказав капітан рішуче, з добродушною зверхністю освіченої людини.— З наукового погляду це безглуздя. Бо чорт не може жити у воді. Що йому там робити? Ти, хлопче, не вір тубільським балачкам. Просто хтось назвав ту бухту Чортовою, і відтоді батаки бояться її. Ось воно як,— сказав капітан і ляснув м'ясистою долонею по столу.— Нічого там нема, хлопче, це ясна річ із наукової точки зору.

— Атож, сер,— погодився метис, що ходив до школи в Бадьюнгу.— Але жодна розумна людина в Девл-Бей не поткнеться.

Капітан Й. ван Тох почервонів.

— Що? — ревнув він.— Ах ти смердючий кубу! Ти думаєш, що я злякаюся твоїх чортів? Це ми ще побачимо!

І, підводячись зі стільця всім громадищем своїх двохсот фунтів, додав:

— Я з тобою тут часу не марнуватиму, бо мені треба дбати про бізнес. Але зятям собі: у голландських колоніях ніяких чортів нема! Коли є які, то тільки у французьких. Там, може, й знайдуться. А тепер поклич мені старосту цього паскудного кампонгу.

Вищеназваного урядовця не довелося довго розшукувати: він сидів навпочіпки перед метисовою крамничкою й жував цукрову тростину. То був літній добродій, зовсім голий і значно худіший, ніж звичайно старости в Європі. Трохи позаду нього, дотримуючи належну відстань, сиділо так само навпочіпки все село, із жінками й дітлахами включно, і, очевидячки, дожидало, що його зніматимуть для фільму.

— Слухай-но, хлопче,— звернувся капітан ван Тох до ~~старости~~ по-малайському (так самісінько він міг би говорити й по-голландському чи по-англійському, бо достойний старий батак не тямив по-малайському ні слова, і напівкубу-напівпортугалець мусив перекладати все, що говорив капітан, на батацьку мову; але капітан із якихось міркувань вважав, що найдоречніше буде говорити по-малайському).— Слухай-но, хлопче, мені треба кількох рослих, дужих, відважних чоловіків, щоб пішли зі мною на влови. Зрозумів? На влови.

Метис переклав усе це, і староста закивав головою: розумію, мовляв. А потім звернувся до ширшої аудито-

рії й виголосив промову, сприйняту з видимим схваленням.

— Батажок каже,— переклав метис,— що все село піде на влови з туаном¹ капітаном, куди туан захоче.

— От бач. Тоді скажи їм, що ми підемо добувати скойки в Девл-Бей.

На чверть години розгорілась запальна дискусія, в якій узяло участь все село, особливо старі баби. Нарешті метис обернувся до капітана.

— Кажуть, що до Девл-Бею не можна.

Капітан почав червоніти.

— А чого це?

Метис знизав плечима:

— Бо там тапа-тапа. Чорти, сер.

Капітанове обличчя набрало фіалкового відтінку.

— То скажи їм, що як не підуть... я їм усі зуби повибиваю... вуха пообриваю... перевішаю їх... і спляю весь їхній вошивий кампонт. Розумієш?

Метис сумлінно переклав сказане, і знову почалась тривала і жвава нарада. Врешті метис обернувся до капітана:

— Вони кажуть, що поїдуть до Паданга скаржитися поліції, бо туан їм погрожував. На це, мовляв, є закони. Староста каже, що так цього не полишить.

Капітан Й. ван Тох почав синіти.

— То скажи йому,— ревнув він,— що він...

І говорив без перерви добрих одинадцять хвилин.

Метис переклав усе, наскільки вистачило в нього запасу слів; батаки знову розпочали довгі, проте ділові дебати, а тоді він переклав капітанові їхню ухвалу:

— Вони кажуть, сер, що згодні не скаржитись до суду, якщо туан капітан сплатить штраф місцевій владі. Вимагають...— метис завагався,— двісті рупій. Але це трохи забагато, сер. Скажіть, що дасте п'ять.

Обличчя капітана ван Тоха взялося брунатними плямами. Спочатку він сказав, що вимордує всіх батаків на світі, потім зменшив свої претензії до трьохсот стусанів ногою під зад, а врешті погодився задовольнитись тим, що зробить із старости опудало для колоніального музею в Амстердамі; батаки, зі свого боку, знизили свої вимоги з двохсот рупій до залізної помпи з колесом і

---

¹ Паном (малайськ.).

кінець кінцем уперлись на тому, щоб капітан дав старості як штраф бензинову запальничку.

— Дайте їм запальничку, сер,— порадив йому напівкубу-напівпортугалець.— У мене на складі є три — правда, без гнотів.

Так на Танамасі був відновлений мир; але капітан ван Тох розумів, що тепер уже йдеться про престиж білої раси.

По обіді від голландського судна «Кандон-Бандунг» відпливла шлюпка, в якій сиділи подальші особи: капітан Й. ван Тох, швед Єнсен, ісландець Гудмундсон, фінн Гіллемайнен і два норці-сингальці. Шлюпка взяла курс прямо на затоку Девл-Бей.

О третій годині, порі найбільшого відпливу, капітан уже стояв на березі, шлюпка крейсувала метрів за сто від узбережжя, щоб пильнувати, чи нема акул, а обидва норці-сингальці, голі, з ножами в руках дожидалися наказу пірнати.

— Ну, давай ти,— сказав капітан вищому з двох.

Сингалець стрибнув у воду, кілька кроків брів по мілкому, а тоді пірнув. Капітан втупив очі в годинник.

За чотири хвилини й двадцять секунд метрів на шістдесят лівіше виринула з води темно-смаглява голова, й у відчайдушному поспіху і водночас якимись дивно скутими рухами сингалець подерся на каміння, стискаючи в одній руці ніж, а в другій — скойку-перлівницю.

Капітан насупився.

— Ну, що там? — сердито кинув він.

Сингалець усе дряпався на каміння, і голос його затинався з переляку.

— Що сталося? — закричав капітан,.

— Сагібе, сагібе...— прохарчав норець і, хапаючи ротом повітря, впав на березі.— Сагібе... сагібе...

— Акули?

— Джини,— простогнав сингалець.— Чорти, пане. Тисячі й тисячі чортів! — Він затулив кулаками очі.— Повно чортів, пане!

— Дай сюди скойку,— наказав капітан і розкрив її ножом. У скойці була невеличка чиста перлина.— А більше не знайшов?

Сингалець вийняв із торбинки, що висіла на шиї, ще три скойки.

— Там вони є, пане, але ті чорти їх стережуть... Дивились на мене, як я оці відрізував...— Його кошла-та чуприна найжачилася від жаху.— Сагібе, не треба тут!

Капітан порозкривав скойки; у двох не було нічого, зате в третій знайшлася перлина з горошину завбільшки, кругла, як кулька ртуті. Капітан ван Тох подивився на неї, тоді на сингальця, що скудився долі, тоді знов на перлину.

— Слухай,— нерішуче сказав він.— А може, ще раз пірнеш?

Сингалець мовчки покрутив головою.

В капітана ван Тоха аж язик засвербів сипнути лайкою, але, на власний подив, він помітив, що говорить тихо і майже лагідно:

— Не бійся, хлопче. А які вони з себе, ті... чорти?

— Як малі діти,— прошепотів сингалець.— Із хвостом, пане, а заввишки отакі,— він показав рукою десь на метр двадцять від землі.— Стояли круг мене й дивилися, що я там роблю... прямо колом обступили...— Сингальця аж затіпало.— Ні, ні, сагібе, не треба тут!

Капітан ван Тох на хвильку замислився:

— А що, вони кліпають нижніми повіками, чи як?

— Не знаю, пане,— прохрипів сингалець.— Їх там... десять тисяч!

Капітан озирнувся на другого норця; той стояв віддалеки, метрів за півтора, і байдуже чекав наказу, поклавши руки на плечі; бо й справді, куди ж діти руки голій людині, як не покласти на власні плечі? Капітан мовчки кивнув йому, і низенький сингалець плигнув у воду. За три хвилини й п'ятдесят секунд він виринув і подерся на каміння. Руки ледве слухались його.

— Вилазь, вилазь! — гукнув капітан, але потім глянув уважніше і прожогом кинувся, переплигуючи з каменя на камінь, до тих рук, що розпачливо хапались за опору. Важко було повірити, що така туша може так стрибати. В останню мить він ухопив одну руку й сопучи витяг сингальця з води. Тоді поклав його на великий камінь і втер піт із обличчя. Сингалець лежав нерухомий; одна литка в нього була обдерта до кістки — видно, об каміння,— але інших ушкоджень не було видно. Капітан відтяг йому повіку вгору й побачив лише білок зачоченого під лоб ока. Ні скойок, ні ножа у норця не було.

В ту хвилину шлюпка з матросами завершила до берега.

— Акули, сер! — гукнув швед Єнсен. — Шукатимете ще?

— Ні, — відповів капітан. — Пливіть сюди, заберіть оцих двох.

— Гляньте, сер, як тут раптом помільшало, — зауважив Єнсен, коли шлюпка вже прямувала до пароплава — Звідси така мілина аж до берега, — показав він, тикнувши веслом у воду. — Наче тут під водою якась гребля.

Менший сингалець опритомнів аж на судні. Він сидів, зіпершись підборіддям на коліна, й трусився всім тілом.

Капітан відіслав матросів геть і теж сів, широко розставивши ноги.

— Ну, розкажуй. Що ти там побачив?

— Джинів, сагібе, — прошепотів низенький сингалець; у нього засіпались уже й повіки, а все тіло взялося «сиротами».

— А... які вони з себе? — хрипко спитав капітан.

— Як... як... — сингалець знову закотив очі під лоба. Капітан ван Тох несподівано моторно ляснув його рукою по обох щоках, щоб вернути до тями.

— Thanks, сагібе, — шепнув низенький сингалець, і в його очах знову з'явилися чоловічки.

— Вже минулося?

— Вже, сагібе.

— Були там скойки?

— Були, сагібе.

Капітан Й. ван Тох провадив свій допит напрочуд терпляче й доскіпливо. «Так, пане, там чорти. Скільки їх? Тисячі. На зріст вони як десятирічна дитина, пане, і майже чорні. Плавають у воді, а по дну ходять ногами. Так, як ви або я, сагібе, тільки похитують тулубом — туди-сюди, туди-сюди, весь час... Так, пане, і руки мають, як люди. Ні, без пазурів, а наче дитячі ручки. Ні, сагібе, не рогаті й не кудлаті. Так, хвіст ніби риб'ячий, тільки без пірець. А голова велика, кругла, як у батака. Ні, нічого не казали, пане, тільки якось так наче цмокали...» Зрізаючи скойки на глибині метрів шістнадцять, сингалець відчув на спині доторк неначе маленьких холодних пальців. Озирнувся, а їх довкола сотні. «Цілі

сотні, пане, — одні плавають, другі стоять на камінні, і всі дивляться, що я там роблю. Я впустив ніж і скойки — та мерщій угору. Виринаючи, вдарився об кількох чортів, що плавали наді мною, а що було далі, того вже не відаю, сагібе».

Капітан Й. ван Тох довго, замислено дивився на низенького норця, що сидів і трусився всім тілом. «Із нього вже не буде ніякого пуття, — сказав він собі. — З Паданга відішлю його додому на Цейлон». Крекчучи й сопучи, він подався до своєї каюти. Там він витрусив із паперового пакетика на стіл дві перлини. Одна була малесенька, як піщинка, друга — з горошину завбільшки і мінилася рожевувато-сріблястим полиском. Капітан голландського судна пирхнув собі під ніс і вийняв із шафки пляшку ірландського віскі.

На шосту годину він знову звелів відвезти себе шлюпкою до кампону, до того самого метиса — напівкубу-напівпортугальця.

— Тодді, — сказав він і більше за весь вечір не промовив і слова. Сидів на веранді під гофрованою бляхою, держав у товстих пальцях склянку з товстого скла, пив, відпльовувався й похмуро зирив з-під кошлатих брів на худючих рудих курей, які видзьобували бозна-що на брудному витоптаному подвір'ячку між пальмами. Метис остерігався говорити й тільки підливав Тодді. Капітанові очі помалу набігали кров'ю, а пальці вже не слухались його. Майже смеркало, коли він устав зі стільця й підсмикнув штани.

— Вже йдете спати, капітане? — чемно спитав метис — напівчорт-напівдиявол.

Капітан штрикнув перед себе пальцем.

— Хотів би я побачити, — сказав він, — чи є ще де на світі такі чорти, щоб я їх не знав. Слухай, де тут той богом проклятий норд-вест?

— Отам, — показав метис. — Куди ви йдете, сер?

— До пекла, — відповів капітан Й. ван Тох. — Подивитись на Девл-Бей.

Із того вечора й почалося дивацтво капітана Й. ван Тоха. До кампону він вернувся аж удосвіта; не промовивши й слова, поплив шлюпкою на судно, а там замкнувся в каюті й не виходив до самого вечора. Це ще нікого не здивувало, бо «Кандон-Бандунг» мав

дещо навантажити з дарів острова Танамаси — копру, перець, камфору, гутаперчу, пальмову олію, тютюн і робочу силу; та коли ввечері йому доповіли, що все повантажено, він тільки засопів і сказав:

— Шлюпку. До кампонгу.

І знову повернувся аж удосвіта. Швед Енсен, що допомагав йому піднятись на палубу, спитав просто задля чемності:

— То сьогодні відпливаємо, капітане?

Капітан кругнувся, ніби його шпигнули ззаду шилом.

— А тобі що до того? — визвірівся він. — Ти пильнуй свого діла!

І цілий день «Кандон-Бандунг» не знати чого стояв на якорі за милю від узбережжя Танамаси. А ввечері капітан вивалився зі своєї каюти й звелів:

— Шлюпку. До кампонгу.

Низенький грек Запатіс подивився йому вслід одним сліпим, а другим косим оком і прокаркав:

— Братва, наш старий або ж дівку там собі підчепив, або ж зовсім сказився.

Швед Енсен спохмурнів і гримнув на нього:

— А тобі що до того? Ти пильнуй свого діла!

Потім удвох з ісландцем Гудмундсоном узяв малу шлюпку й поплив до Девл-Бею. Вони сховалися зі шлюпкою за скелями й стали чекати, що буде далі. Над затокою походжав капітан, ніби дожидав когось; час від часу він зупинявся й цмокав язиком: «Ц-ц-ц!»

— Диви, — сказав Гудмундсон і показав на море, що виблискувало червоним золотом у промінні заходу.

Енсен нарахував два, чотири, шість гострих, мов коси, акулячих плавців, що рухалися до Девл-Бею.

— Сто чортів! Скільки їх тут! — пробурмотів він.

Щохвилини котрась із тих кіс поринала, над водою мелькав хвіст, а у воді бурхало. Капітан ван Тох на березі почав розлючено підплигувати, хрипко лаятись і погрожувати акулам кулаком. Потім настало коротке тропічне смеркання, і над островом вплив місяць; Енсен узявся за весла й підплив до берега на ферлонг відстані. Капітан уже сидів на каменюці й цмокав; «Ц-ц-ц...» Біля нього щось ворушилось, але що саме — в сутінках не можна було розгледіти. «Схоже на тюле-

нів,— подумав Єнсен,— але тюлені не так лаять». «Воно» виринали з води між скелями й чапало по берегу похитуючись, наче пінгвіни. Єнсен потихеньку гребнув кілька разів і спинив шлюпку за півферлонга від капітана. Так, капітан щось говорить, але що — спробуй розбери: здається, по-малайському чи по-тамільському. Розмахує руками, ніби щось кидає тим тюленим (але то не тюлені, відзначив собі Єнсен), і джергоче по-китайському чи по-малайському. В ту хвилину в Єнсена вислизнуло з руки підняте весло й ляпнулось у воду. Капітан шдвів голову, встав і підійшов кроків на тридцять до води. І раптом у його руці щось заблискало й гучно залящало: капітан стріляв з браунінга в бік шлюпки. Майже водночас у затоці зашуміло, завирувало, заклекотіло, ніби тисячі тюленів стрибали у воду; але Єнсен із Гудмундсоном уже налягли на весла й чимдуж гнали свою шлюпку за найближчий мисок. А коли вернулись на судно, не сказали нікому нічого. Ці північани таки вміють мовчати. Над ранок вернувся капітан; він був насуплений і лютий, але не сказав ні слова. Лише коли Єнсен допомагав йому піднятися на борт, дві пари голубих очей зустрілись у холодному, допитливому погляді.

— Єнсене,— сказав капітан.

— Так, сер.

— Сьогодні відпливаємо.

— Так, сер.

— У Сурабайї я вас розрахую.

— Так, сер.

І все. Того ж таки дня «Кандон-Бандунг» рушив до Паданга. З Паданга капітан Й. ван Тох послав у Амстердам своїй фірмі пакуночок, застрахований на тисячу двісті фунтів стерлінгів. А водночас, телеграмою, прохання про відпустку на рік. Настійна потреба через стан здоров'я і так далі. Потім вештався по Падангу, поки знайшов потрібну йому людину. То був дикун із Борнео, даяк, що його часом наймали англійці-туристи, коли хотіли подивитись, як полюють на акул: даяк робив це ще по-старому — озброєний самим лише довгим ножем. Він був, очевидно, людоджер, але мав свою тверду таксу: п'ять фунтів за акулу й хазяйські харчі. Треба сказати, на нього страшно було дивитися: обидві руки, груди й стегна пообдирані об акуля-

чу шкіру, а ніс і вуха оздоблені акулячими зубами. Прозивали його Shark .

От із цим даяком капітан Й. ван Тох і подався на острів Танамаса.

2. Пан Голомбек і пан Валента

Було гаряче редакційне літо, пора, коли не відбувається нічого, ну так-таки нічого, коли завмирає політика й немає ніякої ситуації в Європі; а проте і в цю пору читачі газет, які лежать у агонії нудьги десь на берегах вод або в ріденькому затінку дерев, деморалізовані сонцем, природою, сільським спокоєм і взагалі здоровим, простим життям у відпустці, чекають — хоча й розчаровуючись день у день,— що хоч у цьому номері буде щось нове, підбадьорливе: якесь там убивство, або війна, або землетрус, одне слово — Щось; а коли не знаходять його, то жмакають газету і з прикрістю оголошують, що в цій газеті нема нічого, ну просто-таки Нічого, що читати її не варт і що вони її більше не передплачуватимуть.

А тим часом у редакції сидять, мов сироти, п'ятеро чи шестеро співробітників — бо решта колег теж у відпустці, де вони так само роздратовано жмакають газети й нарікають, що сьогодні в цій газеті нема нічого, ну просто-таки Нічого. А зі складальні виходить метранпаж і докірливо мовить:

— Панове, панове, ще нема передовиці на завтра.

— То дайте... ну, оту статтю... про економічне становище Болгарії,— відказує один із редакційних сиріт.

Метранпаж тяжко зітхає:

— А хто ж її читатиме, пане редакторе? Знов у цілому номері не буде Нічого Читабельного.

Шестеро редакційних сиріт зводять очі до стелі, ніби там можна знайти Щось Читабельне.

— От якби сталося Щось,— нерішуче озивається один.

— Або якби добути... якийсь... цікавий репортаж,— докидає другий.

— Про що?

— Не знаю.

---

¹ Акула (англ.).

— Або вигадати... якийсь новий вітамін,— буркає третій.

— Улітку? — скептично перепитує четвертий.— Е, ні, вітаміни — це для освіченої публіки, воно більше підходить на осінь.

— Та й спека ж, господи,— позіхає п'ятий.— От якби що-небудь про полярні краї.

— Але що?

— Та що-небудь. Як про отого ескімоса Вельцля. Обморожені пальці, вічна мерзлота і таке інше.

— Сказати легко,— каже шостий.— Та звідки його взяти?

У редакції запановує безнадійна тиша.

— Я в неділю був у Євічку...— нерішуче озвався мекранпаж.

— Ну, і що там?

— Та казали, буцімто приїхав у відпустку один там капітан Вантох. Він буцімто родом звідти — з Євічка.

— Який Вантох?

— А такий гладкий. Він буцімто капітан морського судна, той Вантох. Розказують, ніби десь там добував перли.

Пан Голомбек презирнувся з паном Валентою.

— Де ж він їх добував?

— На Суматрі... Й на Целебесі... Одне слово десь там. Він буцімто тридцять років там прожив.

— Так це ж ідея,— сказав пан Валента.— З цього може вийти першорядний репортаж. Поїдемо, Голомбеку?

— Що ж, можна спробувати,— відказав пан Голомбек і встав зі столу, на якому сидів.

— А онде він,— сказав їм хазяїн готелю в Євічку. За столиком у садку сидів, широко розставивши ноги, огрядний добродій у білому кашкеті, пив пиво й замислено водив по столу грубим вказівним пальцем. Обидва газетярі попростували до нього.

— Редактор Валента.

— Редактор Голомбек.

Огрядний добродій підвів очі.

— What? Що?

— Я редактор Валента.

— А я редактор Голомбек.

Огрядний добродій статечно звівся на стільці.

— Captain van Toch. Very glad ¹. Сідайте, хлопці. Обидва репортери охоче сіли й поклали перед собою блокноти.

— Що питимете, хлопці?

— Зельтерську з малиновим сиропом,— сказав пан Валента:

— З малиновим сиропом? — недовірливо перепитав капітан.— А чого це? Хазяїне, принесіть їм пива. То чого ви, власне, хочете? — спитав він, зіпершись ліктями на стіл.

— Це правда, пане Вантох, що ви тут народилися?

— Ja ². Народився.

— А скажіть, будь ласка: як ви попали на море?

— А через Гамбург.

— І давно вже ви капітан?

— Двадцять років, хлопче. Документи тут,— із притиском сказав капітан, поплескавши по нагрудній кишені.— Можу показати.

Панові Голомбеку дуже хотілось побачити, які на вигляд капітанські документи, але він стримав це бажання.

— Чималий шмат світу побачили за ці двадцять років, пане капітане, правда?

— Ja. Чималий.

— Де ж ви бували?

— Java. Borneo. Philippines. Fidji Islands. Solomon Islands. Carolines. Samoa, Damned Clipperton Island. A lot of damned islands ³, хлопче. А що?

— Та просто так, цікаво. Ми б хотіли, щоб ви нам розповіли більше.

— Ja. Просто так, еге? — Капітан втупив у них свої блідо-голубі очі.— То ви з police... з як її... з поліції, еге?

— Ні, пане капітане. Ми з газети.

— Ага, з газети. Reporters ⁴, так? Ну, то пишіть. Captain J. van Toch, капітан судна. «Кандон-Бандунг»...

— Як?

— «Кандон-Бандунг», порт Сурабайя. Мета подорожі — vacances... як це буде?

---

¹ Капітан ван Тох. Дуже радий (англ.).

² Так (гол.).

³ Ява, Борнео, Філіппіни. Острови Фіджі. Соломонові острови. Каролінські острови. Самоа. Проклятущий острів Кліппертон. Ціла купа проклятущих островів (англ.).

⁴ Репортери (англ.).

— Відпустка.

— Я, хай йому біс, відпустка. Отак і надрукуйте в своїй газеті, хто прибув. А тепер сховайте свої блокноти, хлоп'ята. Your health¹.

— Пане ван Тох, ми прийшли до вас, щоб ви нам розповіли щось із свого життя.

— А навіщо?

— Ми надрукуємо в газеті. Публіці буде дуже цікаво прочитати про далекі острови, про все, що там бачив і чого зазнав їхній земляк, чех, родом з Євічка.

Капітан закивав головою.

— Це правда. Так, хлопче, я єдиний captain на весь Євічек. Що так, то так. Кажуть, ніби є з тутешніх ще один капітан, такий... із як його... з каруселі, але, по-моєму... то не справжній капітан,— додав він довірчим тоном.— Тут уся річ у тоннажі, розумієш?

— А який тоннаж був у вашого судна?

— Дванадцять тисяч тонн, юначе.

— О, то ви були солідний капітан!

— Я, солідний,— поважно сказав капітан.— Хлопці, у вас є гроші?

Журналісти трохи невпевнено презирнулися:

— Є, але небагато. А вам треба грошей, капітане?

— Я. Грошей мені треба.

— Ну от бачте. Коли розповісте нам багато, ми все запишемо для газети, а вам заплатять.

— Скільки?

— Ну... може, й тисячу,— щедро пообіцяв пан Голомбек.

— Pounds sterling?²

— Ні, крон.

Капітан ван Тох покрутив головою:

— Е, ні. Стільки я й сам маю, синку.— Він видобув з кишені штанів товсту пачку банкнот. See?³

Потім зіперся ліктями на стіл і нахилився до газетярів.

— Панове, я можу запропонувати вам big business. Як це буде?

— Велику справу.

— Я. Велику справу. Для цього ви мусите дати мені

¹ За ваше здоров'я (англ.)

² Фунтів стерлінгів? (Англ.)

³ Бачите? (Англ.)

п'ятнадцять... ні, стривайте, шістнадцять мільйонів крон. Що скажете?

Репортери знову невпевнено перезирнулись. Газетяр-ам часом доводиться стикатись із божевільними, аферистами та винахідниками найдивовижніших гатунків.

— Стривайте,— сказав капітан,— я можу вам дещо показати.— Він полапав товстими пальцями в жилетній кишенці, вийняв звідти щось і поклав на стіл. То були п'ять рожевих перлин завбільшки як кісточка з вишні.— Ви знаєтесь на перлах?

— Скільки вони можуть коштувати? — прошепотів пан Валента.

— Ja, lots of money ¹, хлопці. Але я їх ношу тільки... на показ, як зразок. Ну то як, домовилися? — спитав він, простягаючи через стіл широку долоню.

Пан Голомбек зітхнув:

— Пане Вантох, таких грошей...

— Halt! ²— спинив його капітан.— Я розумію: ти мене не знаєш. Але спитай про капітана ван Тоха в Сурабайї, в Батавії, в Падангу чи де завгодно. Іди спитай, і кожен тобі скаже: Ja, captain van Toch, he is as good as his word ³.

— Пане Вантох, ми вам віримо,— запротестував пан Голомбек.— Але...

— Стривай,— не вгавав капітан.— Я розумію, ти не хочеш віддавати свої грошки просто так. І слушно робиш, хлопче. Але ти дай грошей на судно, see? ⁴ Ти купиш судно, будеш shipowner ⁵ і можеш пливти зі мною. Можеш пливти, щоб самому бачити, як я ним порядкую. Але ті гроші, що заробимо там, будуть fifty-fifty ⁶. Це буде чесний business, правда?

— Але ж, пане Вантох,— нарешті вимовив пан Голомбек трохи пригнічено,— у нас нема таких грошей.

— Ну, тоді річ інша,— сказав капітан.— Sorry ⁷. Тоді я не розумію, панове, чого ви до мене прийшли.

— Щоб ви нам розповіли щось, капітане. Адже у вас, напевне, стільки досвіду...

¹ Купу грошей (англ.).

² Стій! (Нім.)

³ Додержує свого слова (англ.).

⁴ Тут: розумієш (англ.).

⁵ Судновласник (англ.).

⁶ Порівну (англ.).

⁷ Шкода (англ.).

- Авжеж, досвід є, хлопці. Досвіду в мене до біса.
- А ви зазнавали корабельної аварії?
- What? Shipwrecking? ¹ Е, ні. Що ти собі надумав! Коли мені даси добре судно, нічого з ним не може статись. Як хочеш, поцікався в Амстердамі моїми references ². Поїдь і спитай.
- Ну, а про тубільців? Ви знали там тубільців? Капітан ван Тох труснув головою:
- Це не для культурних людей. Про це я не розповідатиму.
- Ну, то розкажіть про щось інше.
- Я, розкажіть,— підозріливо буркнув капітан.— А ви потім усе продасте якійсь компані ³, і вона пошле туди свої судна. Люди страшенні шахраї, my lad ⁴, щоб ти знав. А найбільші шахраї — оті bankers ⁵ у Коломбо.
- Ви часто бували в Коломбо?
- Я, часто. І в Бангкоку, і в Манілі... Хлопці,— раптом промовив він,— я знаю одне підходяще судно. Розкішне судно, і зовсім недорого просять. Стоїть у Роттердамі. Поїдьте гляньте на нього. Це ж недалечко — Роттердам,— він показав пальцем через плече.— Тепер, хлопці, судна страшенно дешеві. Як залізний брухт. А це тільки шість років як спущене на воду, дизельний двигун. Хочете побачити?
- Ми не можемо, пане Вантох.
- Чудні ви люди,— зітхнув капітан і гучно висякався у блакитну хусточку.— А ви не знаєте тут когось такого, хто хотів би купити судно?
- Тут, у Євічку?
- Я, тут або десь поблизу. Я б хотів облагодити свій big business тут, у my country ⁶.
- Дуже славно з вашого боку, капітане.
- Я. Бо там скрізь страшенні шахраї. І грошей не мають. Ви з newspapers ⁷, то повинні знати тутешніх тузів — усяких там bankers та shipowners, як це буде — суднохазяїнів, так?

---

¹ Що? Корабельної аварії? (Англ.)

² Рекомендації (англ.).

³ Компанія (англ.).

⁴ Хлопче (англ.).

⁵ Банкіри (англ.).

⁶ Моїй батьківщині (англ.).

⁷ Газет (англ.).

— Судновласників. Ні, ми не знаємо таких, пане Вантох.

— А шкода,— засмутився капітан.

Панові Голомбеку раптом щось пригадалося:

— А ви часом не знаєте пана Бонді?

— Бонді? Бонді...— замислився капітан ван Тох.— Стривай, це прізвище ніби мені знайоме. Бонді. Я, в Лондоні є така Бонд-стріт — от де багатії живуть! Чи не має він якої контори на тій Бонд-стріт, цей ваш пан Бонді?

— Ні, він живе у Празі, але народився, здається, тут, у Євічку.

— А бодай тобі! — радісно вигукнув капітан.— Правда твоя, хлопче. Це той, що держав на ринку мануфактурну крамницю. Я, Бонді... як же пак його звали? Макс. Макс Бонді. То в нього тепер торгівля у Празі?

— Та ні, то, мабуть, був його батько. Цей Бонді зветься Г. Х. Президент Г. Х. Бонді, капітане.

— Г. Х... — капітан покрутив головою.— Г. Х... Тут не було ніякого Г. Х. Хіба що це Густль Бонді — але той зовсім не був президент. Густль був таке собі веснянкувате єврейське хлоп'я. Так це не може бути він.

— Це таки він, пане Вантох. Ви ж його стільки років не бачили.

— Я, правду кажеш. Стільки років...— погодився капітан.— Сорок років, хлопче. То, може, той Густль і виріс. А що він таке?

— Він президент правління MEAT — знаєте, отих великих заводів, де виробляють парові казани й таке інше... ну, і голова ще двох десятків акційних товариств та картелів. Дуже великий пан, пане Вантох. Його називають капітаном нашої промисловості.

— Капітаном? — здивувався captain van Tsch.— То виходить, я не єдиний капітан із Євічка? Бісова душа, то Густль також captain. Треба його побачити. А він має гроші?

— Ще б пак. Без ліку, пане Вантох. У нього, певне, кількасот мільйонів. Це найбагатший чоловік у Чехії.

Капітан ван Тох глибоко споважнів.

— І теж captain. Ну, дякую, хлопче. Що ж, попливу до нього, до того Бонді. Я, Густль Бонді, I know ¹. Таке

¹ Я знаю (англ.).

було єврейське хлоп'ятко. А тепер captain Г. Х. Бонді. Я, жа, як ті літа спливають!.. — меланхолійно зітхнув він.

— Пане капітане, нам уже пора йти, а то спізни-
мось на вечірній поїзд...

— Ну, то я проведу вас на пристань, — сказав капітан і почав зніматися з якоря. — Дуже радий, що ви до мене приїхали, панове. Я знаю одного редактора в Сурабайї, славний хлопчина, жа, а good friend of mine¹. П'янюга страшенний. Коли хочете, я влаштую вас у газеті в Сурабайї. Не хочете? Ну, як хочете.

А коли поїзд рушив, капітан ван Тох неквапно й урочисто помахав великою блакитною хусточкою. З хусточки випала на пісок одна чимала, неправильної форми перлина. Перлина, якої ніхто ніколи не знайшов.

3. Г. Х. Бонді і його земляк

Як відомо, чим більша ви персона, тим менше написано на табличці коло ваших дверей. Приміром, старшому Максові Бонді треба було малювати великими літерами над крамницею, обабіч дверей і на вікнах, що тут «Макс Бонді, торгівля всіляким мануфактурним та галантерейним товаром: посаг для наречених, полотно, рушники, скатерки й наволочки, ситець і батист, сукна найвищої якості, шовк, гардини, ламбрекени і всякий доклад для шиття. Засновано 1885 року». А коло дверей будинку його сина Г. Х. Бонді, капітана промисловості, президента компанії ~~MEAT~~, радника комерції, члена біржового комітету, віце-голови Спільки промисловців, Consulado de la Republica Ecuador², члена численних правлінь і т. д. і т. ін., прикріплена вже тільки маленька чорна скляна табличка з золотими літерами

БОНДІ

І все. Просто Бонді. Хай інші пишуть на своїх дверях «Юліус Бонді, представник фірми «Дженерал моторс», або «Д-р мед. Ервін Бонді», або «С. Бонді і К⁰», але є один-єдиний Бонді, який — просто Бонді, без жодних дальших пояснень. (Я гадаю, що у папи римського на дверях написано просто «Пій», без ніякого титулу й без порядкового номера. А в господа бога й зовсім нема

¹ Мій добрий приятель (англ.).

² Консула республіки Еквадор (ісп.).

ніякої таблички ні на землі, ні на небі. Кожен сам повинен знати, що він тут живе. А втім, це сюди не стосується, це я просто так, мимохідь зауважив).

Ось перед цією скляною табличкою одного спекотного дня й зупинився добродій у білому моряцькому кашкеті і витер блакитною хусточкою м'ясисту потилицю. «Який пишний дім, хай йому біс»,— подумав він і трохи нерішуче натиснув мідну кнопку дзвоника.

На дверях з'явився швейцар Повондра, зміряв очима огрядного добродія від черевиків аж до золотого шитва на кашкеті й стримано вимовив:

— Прошу?

— Слухай, голубе,— відказав огрядний добродій,— чи тут живе пан Бонді?

— А чого ви зволите? — крижаним тоном спитав пан Повондра.

— Скажіть йому, що з ним хоче поговорити капітан ван Тох із Сурабайї. Я,— згадав чоловік,— ось картка. І подав панові Повондрі візитну картку, на якій був витиснутий якір і надруковано:

CAPTAIN J. VAN TOCH

E. I. & P. L. Co. S. CANDONG BANDOENG

Surabaya

Naval Club¹

Пан Повондра схилив голову й замислився. «Сказати йому, що пана Бонді нема вдома? Або що в пана Бонді, на жаль, якраз дуже важлива нарада?» Є відвідувачі, про яких треба доповідати, а є такі, що їх добрий швейцар виряджає сам. І ось тепер пан Повондра з прикрістю відчував, що його підводить інстинкт, яким він керувався в таких випадках. Цей огрядний добродій якось не підходив до жодної категорії небажаних відвідувачів, не був схожий ні на комівояжера, ні на представника добродійної спілки. А капітан ван Тох сопів, витирав хусточкою лисину і так простосердо кліпав блідо-голубими очима, що пан Повондра раптом наважився взяти на себе всю відповідальність.

— Заходьте, будь ласка,— сказав він.— Я доповім про вас панові раднику.

Captain van Toch утирав блакитною хусточкою чоло і розглядався по вестибюлю. «Бісова душа, як цей

¹ Капітан Й. ван Тох О[ст]-І[ндська] і Т[ихоокеанська] пароплавна компанія. Судно «Кандон-Бандунг». Сурабайя. Морський клуб (англ.).

Густль обставився! Просто як у салоні на пароплаві, що ходить з Роттердама до Батавії. Певно, грошей усаджено — страх подумати. А такий же був веснянкуватий єврейчик, — дивувався капітан.

Тим часом Г. Х. Бонді в своєму кабінеті замислено розглядав капітанову візитну картку.

— Чого йому треба? — підозріливо спитав він у швейцара.

— Пробачте, не знаю, — шанобливо промимрив пан Повондра.

Пан Бонді все держав картку в руці. На картці витиснено якір. Captain van Toch, Surabaya. Де вона, власне, та Сурабайя? Здається, десь на Яві. На пана Бонді дихнуло далиною. «Кандон-Бандунг» — наче удари гонга, Сурабайя. А день саме такий тропічний... Сурабайя.

— Гаразд, проведіть його, — звелів пан Бонді.

У дверях зупинився огрядний чоловігга в капітанському кашкеті й підніс руку до козирка. Пан Бонді ступив йому назустріч.

— Very glad to meet you, Captain. Please, come in¹.

— Здрастуйте, здрастуйте, пане Бонді, — радісно вигукнув captain.

— Ви чех? — Здивувався пан Бонді.

— Ja, чех. Таж ми знайомі, пане Бонді. З Євічка. Бакалійник Вантох, do you remember?²

— Правда, правда, — вигукнув пан Бонді радісно, але в душі відчув деяке розчарування (то він не голландець) — бакалійник Вантох, на ринку, так? А ви нітрохи не змінилися, пане Вантох. Не постарішали! Ну, як там ваша бакалія?

— Thanks, — чемно відказав капітан. — Татусь давно відійшов, як то кажуть, у кращий...

— Помер? А, звісно, звісно. Правда, ви, пане, його син... — Очі пана Бонді раптом засвітилися від спомину. — Слухайте, друже, чи ви не той Вантох, що бився зі мною в Євічку, ще як ми були хлопчачами?

— Ja, той самий, — поважно підтвердив капітан. — Через це ж мене й віддали з дому до Моравської Остри.

¹ Дуже радий бачити вас, капітане. Заходьте, будь ласка (англ.).

² Пам'ятаєте? (Англ.)

— Так, частенько ми з вами бились. Але ви були дужчий за мене,— по-спортивному чесно визнав пан Бонді.

— Я, таки був. А ви були таке хирляве хлоп'я, пане Бонді. І вам добряче перепадало від мене. Еге, добряче.

— Перепадало, що правда, то правда,— зворушено віддався спогадам Г. Х. Бонді.— Та сядьте, земляче! Я дуже радий, що ви згадали про мене. А як ви тут опинились?

Капітан ван Тох з гідністю сів у шкіряне крісло й поклав кашкета на підлогу.

— Приїхав відпочити, пане Бонді. Еге. Отак-то, That's so¹.

— А пам'ятаєте,— все витав у спогадах пан Бонді,— як ви дражнили мене: «Свиняче вухо!»

— Я,— сказав капітан і розчулено висякався в блакитну хусточку.— Я, ја... Гарна пора була, хлопче. Та що вдієш, літа спливають... Тепер ми обидва старі люди і обидва капітани.

— Правда, ви капітан,— пригадав пан Бонді.— Хто б міг подумати! Captain of long distances²,— адже так це називається?

— Yea, sir. A Highseaeer. East India and Pacific lines, sir³.

— Гарна професія,— зітхнув пан Бонді.— Хоч сьогодні помінявся б із вами, капітане. Неодмінно розкажіть мені про себе.

— Атож, атож,— пожвавішав капітан.— Я б хотів дещо вам розповісти, пане Бонді. Дуже цікаве діло, друже.

Капітан ван Тох неспокійно озирнувся по кабінету.

— Ви чогось хочете, капітане?

— Я. Ти пива не п'єш, пане Бонді? Я поки плив із Сурабайї, у мене все пересохло всередині.

Капітан почав шпортатись у просторій кишені штанів і вийняв звідти блакитну хусточку, полотняну торбинку з чимось, кисет із тютюном, ніж, компас і пачку грошей.

— Може, пошлеш когось по пиво? — сказав він.— Хоч би отого стюарда, що мене сюди до каюти завів.

Пан Бонді подзвонив.

— Не турбуйтеся, капітане. А поки що закурить сигару.

¹ Отак-то (англ.).

² Капітан далекого плавання (англ.).

³ Так, сер. Океанський моряк. Ост-Індське й Тихоокеанське пароплавство, сер (англ.).

Капітан узяв сигару з чырвоно-золотим поясочком і понюхав.

— Тютюн із Ломбока. Нічога не вдіеш, там страшенні шахраі.

Потім ужаснуўшы пана Бонді, розім'яв коштовну сигару в моцнай долоні й набив тютюновою потертю люльку.

— Я, Ломбок. Або Сумба.

Тым часом у дзвярах нечутно з'явіўся пан Повондра.

— Принесіть пива,— звеліў пан Бонді.

Пан Повондра звів брови.

— Пива? Скількі?

— A gallon¹,— буркнуў капітан, кинув обгорілий сірник на килим і затоптаў яго ногою.— В Адені була страшэнна спека, брате... Так у мене ось яка новіна, пане Бонді. З Sunda-Islands, see?² Там би можна завезці проста казковую комерцію, sir. A big business. Але це треба распавісці цілу... як це будзе... story, га?

— Повісць.

— Я. Таку оповідочку, сер. Стривайце,— капітан звів до стелі свої незабудкові очі.— Не придумаю, з чого пачаці.

«Знову якісь гешефты,— подумаў Г. Х. Бонді.— Боже, яка нудота! Зараз пачне расказаваті, што він міг би вивозіці швацкі машынкы на Тасманію або паровы казаны та шпількы на Фіджы. Авжеж, казкова комерція. Толькы на це я вам і потрібен. Хай ёму біс, я ж не гендляр! Я фантаст. Я на свей лад поет! Розкажы мені, Сіндбаде-мореплавецю, про Сурабайю або астравы Фенікса. Чи не прыцягувала тебе магнітна гора, чи не заносіў до свого гнізда птах Рок? Чи не вертаешся ты з вантажам перлів, корыці й безоару? Ну ж бо, друзыко, пачынай свей байкы!»

— Мабуть, пачну з ящера,— оголосіў капітан.

— З якога ящера?— здівуваўся раднык комерціі Бонді.

— Ну, з отых ящурів. Як це будзе — lizards?

— Ящыркы?

— Я, хай ім біс, ящырочкы. Там ё такы ящырочкы, пане Бонді.

— Де?

— А там, на адныму астраві. Назваці ёго тобі, хлоп

¹ Галон (англ.).

² Зондскаго архіпелагу? (англ.)

че, я не можу. Це дуже велика таємниця, worth of millions¹.— Капітан ван Тох витер хусточкою лоба.— То де ж те пиво, хай йому біс?

— Зараз принесуть, капітане.

— Я. Гаразд. Знаєте, пане Бонді, то дуже милі й славні тваринки — ті ящірочки. Я їх знаю, хлопче! — Капітан ляснув долонею по столу.— А що вони будім чорти — то брехня. А damned lie, sir².— Тоді вже скоріш ви самі чорт і я чорт, я, captain van Toch, ser. Можете мені повірити.

Г. Х. Бонді злякався. «Біла гарячка! — подумав він.— Де ж заповідвся той клятий Повондра!»

— Їх там є кілька тисяч, тих ящірочок, але їх весь час жерли оті... ну як же це буде, хай йому біс — sharks.

— Акули?

— Я, акули. Ось чого ці ящірочки ніде й не живуть, тільки в одному місці, в тій затоці, що я не можу назвати.

— Отже, ті ящірки живуть у морі?

— Я, в морі. Тільки вночі вони вилазять на берег, але ненадовго, бо їм знов треба в воду.

— А які вони на вигляд? — Пан Бонді намагався виграти час, поки вернеться той проклятущий Повондра.

— Ну, завбільшки вони з тюленів, але як спинаються на задні лапи, тоді вони отакі на зріст,— показав капітан.— Не скажу, щоб дуже гарні. У них нема ніяких лущинок.

— Луски?

— Я, лусочок. Зовсім голі, пане Бонді, наче жаби або саламандри. А передні лапки у них — ніби дитячі рученята, тільки пальчиків не п'ять, а чотири. Такі бідолашечки,— додав капітан жалісливо.— Але дуже розумні й славні тваринки, пане Бонді.— Капітан присів навпочіпки і почав тупцяти та погойдуватись.

— Отак вони чапають, ті ящірочки.

Капітан силкувався хвилясто вигинати свій масивний тулуб, а руки держав перед собою, як песик, що «служить», і не зводив з пана Бонді незабудкових очей, що ніби просили співчуття. Г. Х. Бонді глибоко зворушився

---

¹ Їй ціна — мільйони (англ.).

² Паскудна брехня, сер (англ.).

і яюсь по-людському засоромився. А тут іще в дверях нечутно з'явився пан Повондра з глеком пива й обурено звів брови, побачивши, що капітан так непристойно поводитьсь.

— Давайте пиво і йдіть, — покwapно сказав Г. Х. Бонді. Капітан, засапаний, випроставсь.

— Отакі вони, ті тваринки, пане Бонді. Your health. — І хильнув пива. — А пиво в тебе добряче, хлопче. Звісно, коли маєш такий дім... — Капітан утер вуса.

— А як же ви знайшли тих ящірок, капітане?

— Оце ж я й хочу розказати, пане Бонді. Довелось мені яюсь ловити перли на Танамасі. — Капітан затнувся. — Чи ще десь там. Я, то був інший острів, а який — це поки що моя таємниця, хлопче. Люди страшенні шахраї, пане Бонді, і язика перед ними розпускати не можна. І коли ті два бісові сингальці зрізали під водою shelles із перлами...

— Скойки?

— Я. Оті скойки, що держаться за каміння, як чорт за грішну душу, і їх доводиться зрізати ножем. А ті ящірочки дивились на сингальців, тож сингальці й подумали, що то морські чорти. Страшенно темний народ — оті сингальці та батаки. Вони й кажуть, що там, мовляв, чорти. Я. — Капітан гучно висякався в хусточку. — Ну і, розумієш, хлопче, воно мені вже не дало спокою. Я не знаю — чи тільки ми, чехи, такий цікавий народ, але де б я не стрів земляка, він в усе мусить стромляти носа, хоче знати, що там таке. По-моєму, це через те, що ми, чехи, ні в що не хочемо вірити. Отож мені й улізло в стару дурну голову, що треба подивитись на тих чортів ближче. Я, правда, був п'яний, але ж і налигався я через те, що мені ті дурні чорти не йшли з думки. Бо там, на екваторі, брате, можна спіткати все що завгодно. Ну, я й пішов увечері подивитися на той Девл-Бей...

Пан Бонді спробував увявити собі тропічну затоку, облямовану скелями і джунглями.

— Ну, і що ж?

— Отож сів там і цмокаю язиком: «Ц-ц-ц» — мовляв, щоб ті чорти вийшли. І справді — за хвилинку вилазить із води одна така ящірка, спинається на задні лапки й починає крутити тулубом. І цмокає на мене: «Ц-ц-ц». Якби я не був п'яний, то, мабуть, вистрелив би в неї. Але ж я, брате, налигався, мов англієць, тож і кажу

їй: паць, паць, паць, тара-вою¹, іди сюди, я тобі нічого не зроблю.

— То ви до неї говорили по-чеському?

— Ні, по-малайському. Там найбільше говорять та-лауан, хлопче. А вона нічого, тільки тупцяє на місті та крутиться, мов дитина, коли соромиться. А в воді кругом уже було кількасот тих ящірочок — повистромляли з води мордочки й дивляться на мене. Ну, а я, правда, був тоді наліганий, то сів навпочіпки й теж почав тулубом крутити, мов та ящірка,— щоб вони мене не боялись. Тоді вилазить із води ще одна ящірка, зростом з десятирічного хлопця, і теж тюп-тюп-тюп... А в передній лапці держить перлову скойку.

Капітан хильнув пива.

— Твоє здоров'я, пане Бонді. Я, звісно, був тоді п'яний як квац, то й кажу їй: ах ти хитрюго! Хочеш, щоб я її тобі розкрив, Ja? Ну то паць, паць сюди, я її ножом відкрию. Але вона ні руш — боїться ще. Я тоді знову почав так переминатись, як ото маленьке дівчатко, коли соромиться когось. Вона тоді причапала ближче, а я помаленьку простяг до неї руку й беру ту скойку в неї з лапки. Як по щирості, то боялись ми обоє, це ти можеш собі уявити, пане Бонді; але я, правда, був п'яний. Тож я взяв свій ніж та й розкрив ту скойку; лапнув пальцем усередині, чи нема там перлини — нема, тільки такі гідкі соплі, одне слово — слизуватий молюск, що в тих скойках живе. Ну то на, кажу їй, ц-ц-ц, їж, коли хочеш. І кидаю їй ту розкриту скойку. Побачив би ти, як вона її вилизувала. Певне, воно для тих ящірок страшенний tit-bit — як це буде?

— Ласоці.

— Ja, ласоці. Тільки що вони, бідолашечки, не можуть своїми пальчиками залізи в ту тверду шкара-лупку. Невеселе життя, ja.—Капітан хильнув пива.— А потім я собі так усе зміркував, синку: коли ті ящірочки побачили, як сингальці ріжуть скойки, вони, мабуть, сказали собі: «Ага, це вони їх їдять»,— і хотіли побачити, як сингальці розкриватимуть скойки. Бо той сингалець у воді й сам схожий на ящірку, тільки що ящірка розумніша від сингальця чи батака, бо хоче чогось навчитись. А батак ніколи нічого не навчиться, хіба лише красти,— з прикрістю додав капітан ван

¹ Хлопче-тапа (англ.).

Тох.— А як я там, на березі, почав цокати язиком та крутити тулубом, то вони подумали, що і я, мабуть, якийсь такий великий salamander. Тому й не дуже боялись і прийшли до мене, щоб я їм розкрив ту скойку. Такі ото з них розумні та довірливі тварини.

Капітан ван Тох почервонів.

— Коли я, пане Бонді, познайомився з ними ближче, то почав роздягатись догола, щоб більше скидатись на них, бо вони ж голі; але їм усе дивно було, що у мене такі груди волохаті, ну і там усе інше... Я.— Капітан витер хусточкою побагрянілу шию.— Чи не занадто довго я розводжуся, пане Бонді?

Г. Х. Бонді був зачарований.

— Ні, ні, що ви! Розповідайте далі, капітане.

— Ну гаразд, це я можу. Отож коли та ящірка вилізла скойку, інші, на неї дивлячись, також повиходили на берег. У декотрих теж були в лапках скойки — аж дивно, як вони зуміли віддерти їх від cliffs¹ такими дитячими рученятами без великого пальця. Зразу вони бентежились, а потім дозволили брати в них із рук ті скойки. Правда, не самі там були перлівниці, а й усякий непотріб, прості устриці тощо, але ті я кидав у воду й казав: «Ні, дітки, це нічого не варте, цього я своїм ножем не відкриватиму». Зате коли траплялась перлівниця, тоді я розкривав її ножем і мацав, чи нема там перлини. А скойку давав їм вилізати. А їх уже кількасот сиділо довкола, тих lizards — дивились, як я скойки розкриваю. Декотрі вже й самі пробували розколупати скойку якою-небудь шкаралупкою, що там валялася. От що мене здивувало, хлопче. Жодна тварина не вмів орудувати instruments: нічого не вдієш, тварина є тварина — природа, та й квит. Правда, в Бейтензоргу я бачив мавпу, що вмів відкривати ножем таку — як пак це називається — бляшанку з консервами, але ж мавпа — хіба то справжня тварина, сер? Тож я страх як здивувався.— Капітан хильнув пива.— За ту ніч, пане Бонді, я знайшов у тих shells вісімнадцять перлин. Були малесенькі були й більші, а три — як кісточка з вишні, пане Бонді. Як кісточка.— Капітан ван Тох поважно закивав головою.— Вранці, коли вертався на судно, я казав собі: captain van Toch, це тобі приверзлося, сер;

¹ Скель (англ.).

ти, добродію, був п'яний і таке інше. Але що з того, коли в кишені у мене лежало вісімнадцять перлин! Я.

— Такого чудового оповідання я ще ніколи не чув, — прошепотів пан Бонді.

— От бач, хлопче! — зраділо сказав капітан. — Удень я все обміркував. Я буду тих ящірок... приручати, так? Приручати й навчати, а вони носитимуть мені *pearl-shells*¹. Там їм, певне, ліку немає — в тому Девл-Беї. Отож я ввечері знову подався туди, тільки вже трохи раніше. Як почало заходити сонце — бачу, ті ящірки вистромляють з води голови, то тут, то там — по всій затоці. Аж раптом дивлюсь — акула: спинний плавець з води виглядає. Тоді враз бурхнуло, плеснуло — і одну ящірочку мов лизень злизав. Я нарахував тих акул двадцять, коли вони на заході сонця спливалися до Девл-Бею. Пане Бонді, ті падлюки за один вечір зжерли більш як двадцять моїх ящірок! — вигукнув капітан і розлючено висякався. — Я, більше як двадцять! Воно й звісно, така гола ящірочка своїми лапками від акули не оборониться. Я трохи не плакав дивлячись. Якби ти сам побачив...

Капітан замислився.

— Я, розумієте, дуже люблю тварин, — сказав він нарешті й підвів на Г. Х. Бонді свої голубі очі. — Не знаю, як ви на це дивитесь, *captain* Бонді...

Пан Бонді кивнув головою на знак згоди.

— От і добре, — зрадів капітан ван Тох. — Вони страшенно славні й розумні, ті *para-boys*; почнеш їм щось розказувати — вони тебе так слухають, як собака свого хазяїна. А найдужче — оті їхні дитячі рученята... Розуміш, хлопче, я старий парубок, родини не маю... Я, старому чоловікові гірко самотньому, — мурмотів капітан, перемагаючи хвилювання. — Страх які славні ті ящірочки, нічого не вдієш... Якби тільки акули не жерли їх так! І коли я на них, на тих *sharks*, став кидати каміння, то й вони, *para-boys*, теж почали *кигати*! Ти, пане Бонді, не повіриш. Звісно, далеко вони докинути не могли, бо ручки у них зовсім куценькі. Але диво це велике, брате. «Ну, коли ви такі молодчаги, хлоп'ята, — кажу я їм, — то спробуйте моїм ножем розкрити *скойку*». І поклав ніж додолу. Вони хвилинку соромились, а потім одна спробувала: взяла ніж і стромляє кінчик

¹ Скойки-перлівниці (англ.).

між ті шкаралупки. Розламуї, кажу їй, розламуї: поверни отак-о ніж, і все. А вона, бідолашечка, пробує, пробує, аж ураз хруснуло — і скойка розкрилася. От бач, кажу. Нічого хитрого й нема. Коли це зуміє якийсь там поганин, батак чи сингалець, то щоб tara-boy та не зумів?.. Не міг же я, пане Бонді, тим ящіркам казати, що це якесь казкове marvel¹ і чудо, коли тварина зуміє таке. Тепер-то я можу признатися, що був... що був... ну, зовсім thunderstruck.

— Приголомшений, — підказав пан Бонді.

— Я, правильно. Приголомшений. Усе це так мені влізло в голову, що я не знімався з якоря ще день. І ввечері вернувся до того Девл-Бею та знову дивився, як sharks жеруть тих моїх ящірок. Того вечора я, хлопче, заприсягся, що так цього не полишу. І їм теж дав своє слово честі, пане Бонді: «Tara-boys, captain van Toch обіцяє вам під цими ясними зорями, що порятує вас».

4. Комерційне підприємство капітана ван Тоха

Капітан ван Тох вимовляв ці слова з таким запалом і хвилюванням, що у нього аж волосся на потилиці наїжачилось.

— Я, сер, таку я тоді склав присягу. І відтоді, брате, я вже не мав і хвилини спокою. В Батангу взяв відпустку й послав тим панам до Амстердама сто п'ятдесят сім перлин — усе, що наносили мені мої тваринки. А потім розшукав одного такого типа — даяк був, а shark-killer² — убивав акул ножом у воді. Страшений злодюга й душогуб. Тоді разом з ним подався на одному невеличкому tramp³ на Танамасу й кажу: тепер, fella⁴, ти вбиватимеш тут акул своїм ножом. Я хотів, щоб він винищив тих акул і вони дали спокій моїм ящіркам. Він був такий душогуб і поганин, той даяк, що нітрохи не боявся тих tara-boys. Чорт чи не чорт — йому було байдуже. А я тим часом робив на тих lizards свої observations⁵ та experiments⁶ — та стривай, у мене

¹ Чудо (англ.).

² Винищувач акул (англ.).

³ Пароплав без певного маршруту (англ.).

⁴ Хлопче (спотворене англ.).

⁵ Спостереження (англ.).

⁶ Експеримент (англ.).

є такий корабельний журнал, я до нього щодня все записував.

Капітан вийняв з нагрудної кишені великого блокнота й заходився гортати його.

— Яке у нас число сьогодні? А, так, двадцять п'яте червня. Ну, то візьмімо тоді хоч би двадцять п'яте червня минулого року. Я, ось воно. «Даяк забив акулу. Lizards страшенно цікавляться здохлякою. Тобі...» Це була одна така ящірка, невелика, але дуже кмітлива,— пояснив капітан.— Я ж мусив подавати їм усякі імена, щоб було як писати про них у журналі. «Тобі стромляв пальці в дірки від ножа. Увечері носили сушняк мені на багаття». Це нецікаве,— мурмотів капітан.— Я знайду якийсь інший день. Ну, хай двадцяте червня... «Lizards будували далі свій»... як це буде — jetty?

— Греблю?

— Я, греблю. Таку dam¹. Отже: «Будували далі свою нову греблю на північно-західному кінці Девл-Бею». Слухай, це було диво, а не робота! — пояснив капітан. Справдешній breakwater.

— Хвилеріз?

— Я. Вони клали на тому боці свою ікру й хотіли мати там тиху воду, розумієш? Це вони самі придумали там зробити таку dam; але, щоб ти знав, жоден урядовець чи інженер із амстердамського Waterstaat² не склав би кращого проекту для такої підводної греблі. Робота перший сорт, от тільки вода їм усе підмивала. Вони виривають під водою такі глибокі нори в березі й удень сидять у тих норах. Страшенно кмітливі тварини, сер, достоту як beavers.

— Бобри?

— Я, оті великі миші, що вміють перегачувати річки. У них там, у Девл-Бей, була сила-силенна таких гребель та гребельок, таких гарних рівненьких dams, неначе справжнє місто. А врешті вони надумали відгородити греблю увесь Девл-Бей. Значить, так: «Уже вміють підважувати каміння підоймами»,— прочитав він далі.— «Альбертові (це був один tara-boy) розчавило два пальці. Двадцять першого. Даяк з'їв Альберта! Але живіт заболів. П'ятнадцять крапель опію. Пообіцяв, що більше такого не робитиме. Цілий день ішов дощ...

¹ Дамба (англ.).

² Відомство водних споруд (гол.).

Тридцятого червня. Lizards будували греблю. Тобі не хоче працювати». Ох, і розумніший же був! — захоплено пояснив капітан. — Розумні ніколи не хочуть нічого робити. Він весь час якісь витівки витівав, той Тобі. Нічого не вдієш, між ящірками теж буває дуже велика різниця... «Третього червня. Сержант одержав ніж». Сержант — то була така велика, сильна ящірка. І кмітлива теж... «Сьомого червня. Сержант забив ножем одну cuttlefish» — то така риба, що має в собі всередині оті темні дрислини, знаєш?

— Каракатиця?

— Я, вона, вона. «Дванадцятого липня. Сержант забив ножем велику jelly-fish¹» — то така гидота, наче з холодцю, а жалиться, як кропива. Паскудна тварюка. А тепер слухай уважно, пане Бонді: «Тринадцятого липня». У мене тут підкреслено: «Сержант забив ножем невелику акулу. Вага сімдесят фунтів». Оце воно й є, пане Бонді! — виголосив капітан Й. ван Тох урочисто. — Ось написано чорним по білому. Це був великий день. Тринадцятого липня. — Капітан згорнув блокнот. — Я нітрохи не соромлюсь, пане Бонді: там, на березі Девл-Бею, я впав навколішки й заплакав від щирої радості. Відтоді я вже знав, що мої tara-boys не піддадуться. Сержант за це одержав гарного нового гарпуна — бо нема краще за гарпун, хлопче, коли хочеш полювати на акул, — і я кажу йому: be a man², Сержанте, й покажи всім tara-boys, що можна оборонятись. І ти знаєш, брате, — капітан схопився й у захваті грюкнув кулаком по столу, — за три дні там плавала здоровезна дохла акула, full of gashes, як це буде?

— Вся в ранах.

— Я, вся в дірках від того гарпуна. — Капітан хильнув пива, аж забулькотіло. — Ось воно як, пане Бонді. Аж тоді я уклав з тими tara-boys... щось ніби контракт. Дав їм своє слово, що як вони носитимуть мені перловіскойки, я за це їм даватиму harpoons і knives гарпуни й ножі, щоб вони могли оборонятись, see? Це чесний бізнес, сер. Що вдієш — треба бути чесним навіть із тваринами. Дав я їм ще й дерева. І дві залізні wheelbarrows.

— Візки? Тачки?

— Я, такі тачки. Щоб вони могли возити камінь на ту

¹ Медуза (англ.).

² Будь чоловіком (англ.).

свою греблю. Бо вони, сердеги, мусили все носити в лапках, розумієш? Одне слово, дістали вони цілу купу всякої всячини. Я не хотів би їх обшакрати, нізачо в світі. Стривай, хлопче, зараз я тобі щось покажу.

Капітан ван Тох однією рукою трохи підняв черево, а другою видобув із кишені штанів полотняну торбинку.

— Ось воно! — сказав він урочисто й висипав вміст торбинки на стіл. Там було з тисячу перлин, дрібних і великих: і з конопляне сім'я, і більші, з горошину, а кілька штук — із вишню; бездоганно круглі, мов крапля і горбкуваті, «бароккові», сріблясті, голубуваті, тілесні, жовтаві, з чорним і рожевим полиском. Г. Х. Бонді був як заворожений: він не міг відірватись від тих перлів, перебирав їх руками, качав кінчиками пальців, накривав обома долонями.

— Яка краса! — у захваті прошепотів він. — Це наче сон, капітане!

— Ja, — незворушно відказав капітан. — Гарні. А акул за той рік, що я з ними пробув, вони забили з тридцять. У мене тут записано, — він поплескав по нагрудній кишені. — Зате скільки я їм ножів дав — і п'ять гарпунів... Мені ті ножі обійшлися мало не по два американських долари аріесе, за штуку цебто. Добрячі ножі, хлопче, з тієї сталі, що її не бере ніяка rust.

— Іржа.

— Ja. Бо то мусили бути підводні ножі — для моря. Та ще й батаки купу грошей мені коштували.

— Які батаки?

— А тубільці на тому острові. У них такий забобон, що ті tara-boys — буцімто чорти, і вони їх страшенно бояться. Тож як побачили, що я з тими їхніми чортами розмовляю, то хотіли мене на смерть убити. Цілі ночі дзвонили в дзвони, щоб тих чортів, мовляв, відігнати геть від свого кампону. Страшений гвалт здіймали, сер. А вранці тоді щоразу вимагали, щоб я їм за те дзвоніння платив. Мовляв, за клопіт. Та нічого не вдієш: ті батаки страшенні злодюги. Але з tara-boys, сер, із тими ящірками можна було б провадити чесний бізнес. Ось як. Дуже вигідне діло, пане Бонді.

Г. Х. Бонді здавалось, наче він снить.

— Купувати в них перли?

— Ja. Тільки в Девл-Беї перлів уже нема, а на інших островах нема tara-boys. Ось у чому вся річ, брате. —

Капітан Й. ван Тох гордо надув щоки. — Оце й є та велика комерція, що я придумав. Хлопче,— сказав він, штрикаючи товстим пальцем у повітря,— адже ж тих ящірок хтозна-як побільшало, відколи я став опікуватися ними! Вони тепер можуть оборонятись, you see ¹? Га? І буде їх усе більше й більше! Ну як, пане Бонді? Правда, розкішна комерція?

— До мене чогось не доходить, що ви маєте на увазі,— невпевнено промовив Г. Х. Бонді.

— Таж розвезити tara-boys на інші перлові острови,— нарешті виклав своє капітан.— Я спостеріг, що ті ящірки не можуть самі перебратися через глибоке відкрите море. Вони можуть трохи плавати, а трохи чапати по дну; але на великій глибині для них занадто сильний тиск води: вони, бач, дуже м'які. Та якби я мав такий пароплав, щоб у ньому зробити такий tank — басейн для води,— то міг би розвезити їх куди схочу, see? А вони б там шукали перлів, а я б їздив до них і привозив їм ножі, гарпуни та всяку всячину. Ті бідолахи там у Девл-Беї так роз... розпоросились, чи як?

— Розплодились.

— Я, так розплодилися, що їм скоро вже не буде чого їсти. Вони їдять усяку там дрібну рибку, та молюсків, та різних водяних комах; але, певно, зможуть жерти й картоплю, і сухарі, і всякий звичайний харч. Тож їх можна б і годувати в тих tanks на судні. А я б їх у підходящих місцях, де не густо людей, пускав назад у воду й улаштував там такі... такі farms ² для тих моїх ящірок. Бо я б хотів, щоб вони могли прогодуватися. Вони дуже славні й розумні тварини, пане Бонді. Та ти сам, як побачиш їх, то скажеш: гелло, captain, корисна в тебе худібка. Я. А люди тепер аж казяться за перлами. Оце і є той великий бізнес, що я придумав.

Г. Х. Бонді розгубився.

— Мені страшенно шкода, капітане,— почав він нерішуче,— але... я справді не знаю...

Голубі очі капітана ван Тоха налилися слізьми.

— Отож-бо й лихо, хлопче. Я б тобі лишив усі ці перли як... як guaranty ³ за судно, але сам я того судна купити не можу. Я знаю одне дуже підходяще в Роттердамі... з дизельним двигуном...

¹ Розумієте (англ.).

² Ферми (англ.).

³ Заставу (англ.).

— А чого ви не запропонували цієї справи комусь у Голландії?

Капітан покрутив головою.

— Я тамтешніх людей знаю, хлопче. З ними я про це діло не можу говорити. Я міг би...— додав він замислено.— Я міг би возити на тому судні й інші речі, всілякі goods¹, сер, і продавав би на тих островах. Я, це б я міг робити. У мене там сила знайомств, пане Бонді. А водночас міг би мати на судні такі tanks для тих моїх ящірок...

— Про це, мабуть, можна поміркувати,— сказав пан Бонді.— Бо якраз недавно... Атож, нам треба шукати нових ринків для нашої промисловості. Якраз недавно я розмовляв про це з кількома людьми... Я не від того, щоб купити одно-двоє суден: одне для Південної Америки, а друге — для східних країв...

Капітан ожив.

— І добре зробиш, пане Бонді. Судна тепер страшенно дешеві, їх можна накупити повну гавань...— і капітан ван Тох пустився в технічні подробиці, де й за яку ціну продаються всякі vessels, boats і tank-steamers²; Г. Х. Бонді не слухав його, а тільки розглядав. Г. Х. Бонді знався на людях. Він ні на мить не сприймав серйозно ящірок капітана ван Тоха; але сам капітан здавався йому вартим уваги. Чесний чоловік, безперечно. І знає умови там, на Півдні. Звичайно, божевільний. Але з біса симпатичний. У серці Г. Х. Бонді забриніла якась фантастична струна. Кораблі з перлами й кавою, кораблі з прянощами й усіма пахощами Аравії. Г. Х. Бонді опанувало те невиразне почуття, яке з'являлось у нього перед кожною важливою і вдалою постановою,— почуття, яке можна виразити словами: «Сам не знаю чому, але, мабуть, візьмусь за це діло». А captain van Tsch тим часом малював у повітрі своїми ручиськами судна з awning-decks³ або з quarter-decks⁴, розкішні судна, хлопче...

— Знаєте, що, капітане Вантох,— раптом сказав Г. Х. Бонді,— приходьте ще раз за два тижні. Тоді й поговоримо про судна.

---

¹ Товари (англ.).

² Кораблі, пароплави й танкери (англ.).

³ Палуба під тентом (англ.).

⁴ Шканці (англ.).

Сарптан ван Тох зрозумів, як багато означають ці слова. Він почервонів з радості і насилу вимовив:

— А ящірок... можна буде мені возити на тому пароплаві?

— Аякже! Тільки, прошу вас, нікому про них не кажіть. А то люди подумаютъ, що ви збожеволіли... та й я з вами.

— А оці перли можна залишити тут?

— Можна.

— Я, тільки мені треба вибрати дві гарненькі перлини, я хочу їх комусь послати.

— Кому?

— А одним там двом redactors. Я, хай йому біс, стривай.

— Що?

— Сто чортів, як же їх звати? — Капітан ван Тох розгублено закліпав голубими очима. — От же дурна голова в мене, брате. Я вже не пам'ятаю, як звалися ті два boys...

5. Капітан Й. ван Тох і його дресировані ящери

— Щоб я пропав, коли це не Єнсен, — вигукнув якийсь чоловік у марсельському шинку.

Швед Єнсен звів очі.

— Стривай, — сказав він, — і помовч поки я тебе згадаю.

Він узявся рукою за лоб.

— «Морська чайка»? Ні. «Імператриця Індії»? Ні. «Пернамбуко»? Ні. Ага, згадав: «Ванкувер». Три роки тому на «Ванкувері», лінія Осака — Фріско. А звати тебе Дінгль, шибайголово, і ти ірландець.

Чоловік вишкірив жовті зуби й сів за стіл.

— Right¹, Єнсене, і п'ю будь-яку горілку, коли частують. Звідки ти тут узявся?

Єнсен кивнув головою кудись убік:

— Я тепер плаваю на лінії Марсель — Сайгон. А ти?

— А я маю відпустку, — похвалився Дінгль. — То оце їду додому — подивитися, скільки там у мене прибуло дітей.

Єнсен поважно закивав головою.

¹ Правильно (англ.).

— Що, знов витурили? Пияцтво на службі і таке інше. Якби ти, хлопче, ходив до Християнської спілки, як я, то...

Дінгль весело вишкірився.

— Оце тут твоя Християнська спілка?

— Таж сьогодні субота,— буркнув Єнсен.— А де ж ти плавав?

— А на одному трампі,— ухильно відказав Дінгль.— Усякі острови там на Півдні.

— Хто капітан?

— Такий собі ван Тох, голландець, чи що.

Швед Єнсен на хвилику замислився.

— Капітан ван Тох. Я з ним теж колись плавав, брате. Судно — «Кандон-Бандунг». Лінія — від чорта до диявола. Гладкий, лисий і лається навіть по-малайському, аби крутіш було. Знаю добре.

— Він уже й тоді був такий схиблений?

Швед похитав головою.

— Старий Тох — all right ¹, будь певен.

— Він уже й тоді возив із собою тих своїх ящірок?

— Ні.— Єнсен на мить завагався.— Щось таке я чув... у Сінгапурі. Один патякало там молов язиком про це.

Ірландець трохи образився:

— То не патякання, Єнсене. То свята правда — про ящірок.

— Той, у Сінгапурі, теж казав, що це правда,— пробурчав швед.— Та однаково дістав по зубах,— додав він переможно.

— То послухай, що я тобі про це розкажу,— не здався Дінгль.— Вже хто-хто, а я знаю. Я те стерво бачив на власні очі.

— І я бачив,— буркнув швед.— Майже чорні, разом із хвостом десь так метр шістдесят і ходять на задніх лапах. Знаю.

— Ой гидкі! — аж здригнувся Дінгель.— Поспіль у бородавках. Матінка пресвята, я б нізащо на світі не доторкнувся до них! Адже воно, мабуть, отруйне.

— Пусте,— заперечив швед.— Я, брате, колись служив на судні, що перевозило людей. На верхній і нижній палубі повно люду, і жінок теж і таке інше. І танцюють, і в карти грають... Я там був. Кочегаром, розумієш? А тепер скажи мені, телепню: що отруйніше?

¹ Тут — цілком нормальний (англ.).

Дінгль сплюнув.

— Якби то були крокодили, я б ні слова не сказав. Я теж одного разу віз гаддя для звіринцю — з Банджермасіна. Ото був сморід! Але ці ящірки... То страх які чудні звірі, Єнсене. Вдень то ще дарма, вдень вони сидять у таких басейнах з водою: але вночі вилазять із них — і чап-чап, чап-чап... Аж кишіло по всьому судну. Спинається на задні лапи і повертає голову вслід за тобою...— Ірландець перехрестився.— І цмокають на тебе язиком — «ц-ц-ц», як оті повії в Гонконгу. Хай мені бог простить, але я гадаю,— тут якесь нечисте діло. Якби не так скрутно було з роботою, я б там і години не лишився, Єнсе. Ані години.

— Ага,— сказав Єнсен.— То через це ти й вертаєшся до матусі.

— Трохи й через це... Там, щоб витримати, доводилось пити як не в себе, а капітан щодо цього, ти знаєш, крутий. А як я одну з тих тварюк ногою стусонув, отоді буча збилася! Авжеж, стусонув, та ще й з яким смаком, брате! Аж хребет їй перебив. Побачив би ти, що старий виробляв тоді! Посинів увесь, ухопив мене за в'язи й був би викинув за борт, якби не стояв поруч штурман Грегорі. Знаєш його?

Швед тільки головою кивнув.

— «Вистачить із нього, сер»,— каже штурман та бурх мені на голову відро холодної води. А в Кокопо я зійшов на берег.— Дінгль чвиркнув, і плювок полетів довгою положистою дугою.— Старому ті почвари любіші від людей. Ти знаєш, що він учив їх говорити? Йй же богу, він на цілі години замикався з ними й гомонів до них. Мабуть, він їх для цирку дресує. Але найчудніше те, що він їх потім у море випускає. Стане на якір біля якого-небудь дурного острівця, плаває шлюпкою понад берегом і міряє глибину; а потім замкнеться коло тих баків, відкриє люк у борту й пускає тих почвар у воду. А вони, брате, стрибають із того віконця, мов тюлені в цирку,— десять, дванадцять штук... А потім уночі старий Тох везе на берег якісь ящики. Що там у тих ящиках — ніхто не знає. Потім знімається з якоря й пливемо далі. От які справи зі старим Тохом, Єнсе. Дивне діло. Дуже дивне.

В очах Дінгля блимнув жах.

— Боже праведний, як мені там було страшно, Єнсе! Я пив, брате, пив як навіжений, а потім, коли воно вно-

чі чапало по всьому судну, та «служило» на задніх лапках, та цмокало: «Ц-ц-ц»,— я часом думав, що це мені верзеться з перепою. Зі мною вже колись було таке у Фріско. Та ти ж знаєш, Єнсен; але того разу я бачив самих павуків. Дохтори в sailor-hospital¹ казали — «делі-рі-ум». То я вже й сам не знаю. Але потім я спитав у здоровила Бінга, чи й він бачив усе те вночі, то він сказав, що бачив. Буцімто на власні очі вгледів, як один ящер узявся за клямку і зайшов до капітанової каюти. Правда, той Джо теж пив страшенно, то я не знаю... Як ти гадаєш, Єнсе,— може, й у Бінга був делі-ріум? Чи ні?

Швед Єнсен тільки плечима знизав.

— А німець Петерс розказував, ніби на островах Маніхікі, відвізши капітана на берег, сховався за каміння й підгледів, що там старий Тох робить із тими ящиками. То він каже, ніби ящери їх самі повідкривали, коли старий дав їм долото. І знаєш, що було в тих ящичках? Буцімто ножі. Такі довгі ножі та гарпуни тощо. Я, правда, Петерсові не вірю, бо він окуляри носить, але все-таки дивне діло, брате. Як ти гадаєш?

У Єнсена набрякли жили на лобі.

— Я так гадаю,— пробурчав він,— що той твій німець стромляє носа в те, до чого йому нема ніякого діла, розумієш? І я б йому цього не радив.

— Ну, то так і напиши йому,— насмішкувато мовив ірландець.— Найпевніша адреса — у пекло, там він, певне, одержить твого листа. А знаєш, що мене дивує? Що старий Тох час від часу плаває провідувати своїх ящерів у тих місцях, де він їх понапускав. Йй же богу, Єнсен. Каже вночі відвезти себе шлюпкою на берег і вертається аж уранці. То скажи мені, Єнсен, до кого він там ходить. І ще скажи, що в тих пакуночках, що він посилає до Європи. Диви, отакенький пакуночок, а він його страхує на тисячу фунтів.

— Звідки ти знаєш? — іще дужче насупився швед.

— Звідки знаю, звідти знаю,— ухильно відказав Дінгль.— А знаєш, звідки старий Тох возить тих ящерів? З Девл-Бею. З Чортової затоки, Єнсе. У мене там є один знайомий, агент, людина освічена, то він мені, брате, казав, що то ніякі не дресировані ящери. Де там! Це хай хтось малим дітям розказує, ніби то просто твари-

¹ Морському госпіталі (англ.).

ни. А нас, хлопче, такими баечками не заморочиш.— Дінгль значуще моргнув.— Ось воно як, Єнсене, щоб ти знав. А ти мені казатимеш, ніби капітан ван Тох all right.

— Ану, скажи ще раз! — грізно прохрипів здоровенний швед.

— Якби старий Тох був all right, то не розвозив би по світу чортів і не напускав би їх усюди по островах, як вошей у кожух. Він, Єнсе, розвіз їх кілька тисяч за той час, поки я з ним плавав. Старий Тох продав свою душу, брате. І я знаю, чим йому чорти платять. Рубінами, перлами і таким іншим. Певне, задарма він би такого не робив.

Єнс Єнсен почервонів, як буряк.

— А тобі що до того? — ревнув він і грюкнув по столу.— Ти пильнуй свого діла!

Невеличкий Дінгль аж підскочив з переляку.

— Ну що ти... ну чого ти так раптом! — забелькотів він розгублено.— Я тільки кажу, що бачив. А коли хочеш, то воно мені тільки приверзлося. І ти мені оце верзешся, Єнсен. Коли хочеш, я скажу, що це де-лі-ріум. І не сердься на мене, Єнсен. Сам же знаєш, що це зі мною вже було у Фріско. Тяжкий випадок, казали доктори в sailor-hospital. Йй же богу, друже, то мені тільки верзлося, ніби я бачу тих ящерів, чи чортів, чи що воно таке. А їх там не було.

— Були, Пате,— похмуро заперечив швед.— Я сам їх бачив.

— Ні, Єнсе,— ще переконував його Дінгль.— То в тебе був тільки де-лі-ріум. Старий Тох all right, але не слід би йому розвозити чортів по світі. Знаєш, що? Я як приїду додому, то замовлю службу божу за його душу. Щоб я пропав, Єнсене, коли не зроблю так.

— У нашій вірі цього нема,— меланхолійно прогукнув швед.— А як ти гадаєш, Пате, чи воно помагає, як за кого замовити ту службу?

— Ого, ще й як! — вигукнув ірландець.— Я вдома не раз чув, що помагало... навіть у найтяжчих випадках. І проти чортів, і взагалі, розумієш?

— Ну, то замовлю і я католицьку службу,— вирішив Єнс Єнсен.— За капітана ван Тоха. Але я замовлю тут, у Марселі. Мабуть, в отій великій церкві вийде дешевше, по гуртовій ціні.

— Може, й так: але ірландська служба краща. У нас,

брате, є такі ченці — ну чисто тобі чаклуни. Достоту як факіри або погани.

— Слухай, Пате,— сказав Єнсен.— Я б тобі дав дванадцять франків на ту службу божу. Але ж ти, брате, ледащо, ти їх проп'єш.

— Ну що ти, Єнсе! Невже б таки я взяв на душу такий гріх. Та постривай: коли ти мені не віриш, я дам тобі розписку на ті дванадцять франків, хочеш?

— Можна,— відказав швед, що любив порядок.

Дінгль пішов випросив клаптик паперу та олівець і розіклався з тим на весь стіл.

— То що треба написати?

— Напиши вгорі, що це розписка,— відказав Єнс Єнсен, дивлячись йому через плече. І пан Дінгль повільно, з натуги вистромляючи язик і слинячи олівця, написав:

Росписка

*Цим підтверджую, що одержав від Єнса Єнсена на службу Божу за Душу Капітана Тоха двана 12 франків
Пат Дінгль*

— Добре буде? — невпевнено спитав Дінгль.— А в кого з нас має зостатися цей папірець?

— Та в тебе ж, йолопе,— відказав швед, не довго думаючи.— Це пишеться на те, щоб людина не забула, що одержала гроші.

Ті дванадцять франків пан Дінгль пропив у Гаврі, а крім того, замість до Ірландії, подався звідти до Джібуті; одне слово, служба божа не була відправлена, і через це ніяка вища сила не втрутилась у природний хід подій.

6. Яхта в лагуні

Містер Ейб Леб, примруживши очі, дивився на захід сонця. Йому кортіло якось висловити, яке гарне це видовище, але його любонька Ді,— вона ж таки міс Лілі Веллі, за документами — панна Ліліан Новак, а серед друзів — Золотокоса Лі, Біла Лілея, «ота довгонога Ліліан» і ще як там її називали в сімнадцять років, спала на теплому піску, вгорнувшись у волохатий купальний халат і скрутившись калачиком, наче собачка. Тому

Ейб не сказав нічого про красу природи й тільки зітхнув, ворушачи пальцями босих ніг, бо між ними понадипав пісок. Неподалік у морі видніла яхта «Глорія Пікфорд» — ту яхту Ейб одержав від татуся Леба за те, що склав екзамени в університеті. Татусь Леб — молодчага. Джес Леб, магнат кінематографії і так далі. Він сказав: «Ейбе, запроси кількох приятелів чи приятельок та побач трохи світу». Ох, який молодчага! І ось тепер он там на перламутровій гладіні моря стоїть «Глорія Пікфорд», а тут спить на теплому піску любонька Лі. Ейб аж зітхнув від великого щастя. Бідненька, спить, як дитина. Містер Ейб відчув непереборне бажання врятувати її від якоїсь небезпеки. Власне, йому слід би справді одружитися з нею, подумав молодий містер Леб, і серце його стислось від прекрасного й болісного почуття, в якому змішувалися незламна рішучість і страх. Матуся, напевне, не дасть згоди на це одруження, а татусь тільки руками розведе: «Ти здурів, Ейбе». Просто батько й мати не можуть зрозуміти цього, от і все. І містер Ейб, зітхнувши від безмірної ніжності, прикрив полою халата біленьку ніжку любоньки Лі. «І чого в мене такі страшенно волохаті ноги!» — збентежено подумав він.

«Боже, як же тут гарно! Шкода, що Лі цього не бачить.— Містер Ейб замилювався звабливою лінією її стегна і за якоюсь невиразною асоціацією почав думати про мистецтво. Адже любонька Лі також належить до мистецького світу. Вона кіноартистка. Правда, ще не зіграла жодної ролі, але твердо постановила собі, що буде найвидатнішою кінозіркою всіх часів і народів; а що Лілі вирішила, того вона доможеться. «От саме цього й не розуміє матуся: артистка — це артистка, вона не може бути такою, як інші дівчата. А до того ж інші дівчата нітрохи не кращі,— відзначив містер Ейб,— ось хоч би ця Джуді на яхті, така багата дівчина, а я ж знаю, що Фред-бейсболіст ходить до неї в каюту. Щоночі, пробачте, тоді як ми з Лі... Просто Лі не така. Я радий за Фреда,— великодушно подумав Ейб,— він же мій однокурсник; але щоночі — *такій багатій* дівчині не слід би цього робити. Тобто дівчині з такої родини, як Джуді. А вона ж і не артистка. І про що ті дівчата часом шепочуться,— згадав Ейб.— І як у них тоді очі блищать, і як вони хихочуть.. Ми з Фредом про такі речі ніколи не розмовляємо. А Лі не слід би випивати

стільки коктейлів, бо вона потім сама не тямить, що плеще... Як, наприклад, сьогодні пополудні — це було зайве... Тобто коли вона з Джуді засперечалася, в котрої гарніші ноги. Звісно, що в Лі. Хто-хто, а я знаю... Та й Фредові не варт було придумувати таку дурницю, як отой конкурс гарних ніг. Такі речі можна робити де-небудь на Палм-Біч, але не в інтимній компанії. І дівчатам навіщо було так високо підсмикувати спідниці? Адже то були вже не тільки ноги. Принаймні Лі не слід було. Та ще перед Фредом! Та й такій багатій дівчині, як Джуді, теж не годилося так... І самому мені не треба було кликати капітана за суддю. Це вийшло по-дурному. Як той капітан почервонів та наїжачив вуса! «Даруйте, сер!» — та грюк дверима! Прикро. Страшенно прикро. І капітанові не годилось би поводитися так грубо. Кінець кінцем це ж моя яхта... Правда, в капітана нема з собою любоньки; тож як йому, сердезі, дивитись на такі речі? Тобто через те, що він мусить жити сам... А чого Лі плакала, коли Фред сказав, що в Джуді ноги гарніші? Потім вона казала, що Фред страшенно невихований, що він їй псує всю втіху від подорожі... Бідненька моя Лі!.. А тепер дівчата не розмовляють одна з одною. А коли я хотів поговорити з Фредом, Джуді покликала його до себе, як цуцика. А Фред же мій найкращий друг. Звісно, коли він коханець Джуді, то мусить казати, що в неї ноги гарніші. Правда — йому не слід було твердити це так категорично. Це була *нетактовність* перед бідолашною Лі; вона правду каже, що Фред самозакоханий бовдур. Страшений бовдур... Правду кажучи, не так я уявляв цю подорож. І на біса я взяв цього Фреда!»

Містер Ейб помітив, що вже не милується перламутровим морем, а з похмурою, дуже похмурою міною пересіває між пальцями пісок із дрібненькими черепашками. На серці в нього було тяжко й прикро. Татусь сказав: «Побач трохи світа». Чи вони вже побачили трохи світа? Містер Ейб намагався згадати, що ж він, власне, бачив, але в пам'яті його зринало лише одне: як Джуді та любонька Лі демонструють свої ноги, а Фред, плечистий Фред сидить перед ними навпочіпки. Ейб іще дужче спохмурнів. «Як же хоч цей кораловий острів називається? Тараїва, казав капітан. Тараїва, чи Тахуара, чи Тараїхатуара-та-хуара. Може, краще було б уже вернутись додому, і я скажу

старому Джесові: татку, ми були аж на Тараїхатуарі-тахуарі. Якби хоч я того капітана не кликав! — злостився на себе містер Ейб.— Треба побалакати з Лі, щоб такого більше не робила. Боже, як воно вийшло, що я її так страшенно кохаю! Коли прокинеться, треба поговорити з нею. Сказати їй, що ми могли б побратися...— Очі в містера Ейба були повні сліз:— Боже, чи це кохання, чи мука, чи, може, ця нестерпна мука від того, що я її кохаю?»

Підведені синім, лискучі повіки любоньки Лі, схожі на тонесенькі скойки, здригнулися.

— Ейбе,— почувся сонний голос,— ти знаєш, про що я думаю? Що на цьому острові можна зняти розкішний фільм.

Містер Ейб засипав свої нещасливі волохаті ноги дрібним піском.

— Чудова ідея, любонько. А який?

Любонька Лі розплющила свої бездонно сині очі.

— Ну, хоч би так: уяви собі, що я буду на цьому острові Робінзонкою. Жінкою-Робінзоном. Правда, напрочуд нова думка?

— Атож,— невпевнено відповів містер Ейб.— А як би ти попала на цей острів?

— Дуже просто,— промовив солодкий голосок.— Наша яхта розбилась би під час бурі й ви всі потонули — ти, Джуді, капітан і всі.

— І Фред теж? Адже Фред плаває як риба.

Гладеньке чоло насупилось.

— Ну, хай Фреда з'їсть акула. Це буде розкішний кадр! — любонька аж у долоні заплескала.— Адже у Фреда неймовірно гарне тіло, правда?

Містер Ейб зітхнув.

— А далі як?

— А мене б непритомну викинула на берег хвиля. Я була б у піжамі — в отій синій у смужечку, що так тобі сподобалася позавчора.— З-під нижних примружених повік саянув погляд, що дуже до речі й наочно демонстрував спокусницьку силу жіноцтва.— Власне, цей фільм має бути кольоровий. Усі кажуть, що синій колір надзвичайно пасує до мого волосся.

— А хто б тебе там знайшов? — діловито допитувався містер Ейб.

Любонька замислилась.

— Ніхто. Який же з мене був би Робінзон, якби тут

були люди,— сказала вона несподівано логічно.— Тому ж і роль така чудова, що я весь час грала б сама. Уяви собі: «Лілі Веллі в головній і взагалі єдиній ролі!»

— І що б же ти робила протягом цілого фільму? Лі звелась на одному лікті.

— Це я вже придумала. Купалась би й співала на високій скелі.

— В піжамі?

— Без,— відказала любонька.— Правда, це був би страшенний фурор?

— Ну, не грала б же ти весь фільм голою,— промурмотів Ейб відверто несхвально.

— А чому? — невинно здивувалась любонька.— Що тут такого?

Містер Ейб промимрив щось нерозбірливе.

— А потім...— Лі задумалася.— Стривай, уже знаю. Потім мене викрала б горила. Розумієш, така страшенно волохата чорна горила.

Містер Ейб почервонів і став заривати свої ненависні ноги ще глибше в пісок.

— Але ж тут нема ніяких горил,— заперечив він не дуже переконливо.

— Є. Тут є всілякі звірі. Треба дивитись на це помистецькому, Ейбе. До мого кольору шкіри горила пасуватиме надзвичайно. А ти помітив, які у Джуді волосаті ноги?

— Ні,— відказав Ейб, якому ця тема була вкрай прикра.

— Жахливі ноги,— сказала любонька й задивилась на свої литки.— А коли та горила нестиме мене в обіймах, із джунглів вийде молодий дикун і вб'є її.

— А як він буде одягнений?

— У нього буде лук,— не вагаючись вирішила любонька.— І вінок на голові. Той дикун візьме мене в полон і відвезе до табору людожерів.

— Тут ніяких людожерів нема,— пробував Ейб заступитись за острівець Тахуару.

— Є. А людожери надумують принести мене в жертву своїм ідолам і під час цього обряду співатимуть гавайських пісень. Знаєш, таких, як негри співають у ресторані «Парадайз». Але той молодий людожер закохається в мене...— прошепотіла любонька з круглими від захвату очима.— А потім у мене закохається ще

один дикун — ну, скажімо, ватажок їхнього племені... а тоді ще один білий...

— Де ж тут візьметься той білий? — задля точності спитав Ейб.

— А він буде їхнім бранцем. Хай то буде знаменитий тенор, що попав до рук дикунам. Це щоб він міг співати в фільмі.

— А як він буде вдягнений?

Розглядаючи пальці на своїх ногах, Лі відповіла:

— Він буде... без нічого, як і людожери.

Містер Ейб покрутив головою:

— Нічого не вийде, любонько. Всі знамениті тенори страшенно гладкі.

— Шкода...— посмутніла любонька.— Ну, хай тоді його грає Фред, а тенор тільки співатиме. Ти ж знаєш, як роблять звук до фільмів.

— Але ж Фреда з'їла акула!

Лі розсердилась:

— Не будь ти таким жахливим реалістом, Ейбе! З тобою зовсім не можна говорити про мистецтво! А ватажок обплів би мене всю низками перлів...

— Де б він їх узяв?

— О, тут повно перлів,— запевнила Лі.— Фред із ревнощів боксував би з ним на скелі над морським прибором. Фредів силует на тлі неба був би просто розкішний, правда? Хіба не чудова думка? І обидва вони впали б у море...— Любонька аж засяяла.— Отут і придався б епізод з акулою. От казилась би Джуді, якби Фред грав зі мною в фільмі! А я б одружилася з тим вродливим дикуном.— Злотокоса Лі схопилась.— Ми стояли б отут на березі... на тлі заходу сонця... зовсім голі... і кадр помалу темнішав би.

Лі скинула купальний халат.

— Ну, я йду купатись.

— Ти ж без купальника! — жажнувся Ейб і оглянувся на яхту — чи не дивиться хто звідти, але любонька Лі вже бігла, пританцьовуючи, по піску до лагуни.

«Правду кажучи, в убранні вона краща»,— раптом озвався в юнакові брутально холодний, критичний внутрішній голос. Ейба приголомшило те, що в ньому не спалахнув любовний захват, і він відчув себе майже злочинцем, але... все ж таки коли Лі має на собі сукню й черевички, це... ну, якось гарніше.

«Ти хочеш сказати — пристойніше», — оборонявся Ейб від того холодного голосу.

«Авжеж, і це. Але й гарніше. І чого вона так чудно ступає ногами? І чого в неї стегна трясуться? Чого се, чого те...»

«Облиш! — охоплений жахом, відбивався Ейб. — Лі — найвродливіша дівчина в світі! Я її нестямно кохаю...»

«І тоді, коли вона зовсім гола?» — спитав холодний і критичний голос.

Ейб відвернувся й задивився на яхту в лагуні. Яка вона гарна, яка бездоганна кожна лінія її бортів! Шкода, що Фреда тут нема. З Фредом можна б поговорити про те, яка прекрасна яхта.

Любонька тим часом уже стояла по коліна в воді, простягала руки до сонця над обрієм і співала. «Сто чортів, купайся вже!» — роздратовано подумав Ейб. А все ж таки як гарно було дивитись, коли вона лежала скрутившись калачиком, укутана в халат, із заплющеними очима. Любонька Лі... Ейб, розчулено зітхнувши, поцілував рукав купального халата. Авжеж, він її нестямно кохає. До болю.

Раптом з лагуни долетів пронизливий вереск. Ейб звівся на коліно, щоб видніше було. Любонька Лі вищала, розмахувала руками й прожогом бігла по воді до берега, спотикаючись і збиваючи хмари бризок. Ейб зірвався на ноги й кинувся до неї.

— Що там, Лі?!

«Диви, як чудно вона біжить, — нашіптував йому холодний і критичний голос. — Як дригає ногами. Як розмахує руками. Що тут гарного? Та ще й кудкудаче, ніби курка. Атож, кудкудаче».

— Що сталося, Лі? — крикнув Ейб і кинувся її рятувати.

— Ейбе, Ейбе! — зойкнула любонька Лі і вже — гуп! — повисла на ньому, мокра й холодна. — Ейбе, там якийсь звір!

— Та нічого там нема, — заспокійливо сказав Ейб. — Хіба що яка-нибудь рибина.

— Ой, у нього така страшнюча голова! — заридала любонька й тицьнула мокрим носом Ейбові в груди.

Ейб хотів був по-батьківському поплескати її по плечу, але ж по мокрому тілу долоня ляскатиме занадто гучно.

— Ну, ну, годі,— буркнув він.— Подивись, там уже нічого нема.

Лі озирнулась на лагуну.

— Ой, як страшно було,— прошепотіла вона і враз заскімила знову:— Он!.. Он!.. Бачиш?

До берега помалу пливла чорна голова, то роззявляючи, то стуляючи пащу. Любонька Лі істерично вереснула й стрімголов кинулась тікати геть від води.

Ейб не знав, що йому робити. Бігти за Лі, щоб їй не було страшно самій? Чи лишитися тут, щоб показати, що він не боїться цього звіра? Звичайно, перемогла друга думка: він ступив ще ближче до лагуни, навіть забрів по кісточки у воду і, стиснувши кулаки, втупився звірові в очі. Чорна голова спинилась на місці, якось чудно захилиталась і сказала:

— Ц-ц-ц.

Ейбові було трохи моторошно, але ж не міг він показати цього!

— Що таке? — грізно відказав він, звертаючись до тієї голови.

— Ц-ц-ц,— знову зацмокала вона.

— Ейбе, Ейбе, Ей-бе! — верещала любонька Лі.

— Вже йду! — крикнув Ейб і помалу (хай не думають!) відступає до дівчини. Раз навіть зупинився й суворо озирнувся на море.

На березі, там, де хвилі вимальовують на піску своє вічне й нетривке мереживо, стояла на задніх лапах якась темна тварина з круглою головою й вихилялася тулубом. Ейб застиг на місці, серце в нього калатало.

— Ц-ц-ц,— цмокала тварина.

— Ей-бе! — вокала напівзомліла любонька.

Ейб відступав крок за кроком, не спускаючи з очей тварини. Вона не рухалася, тільки обертала вслід за ним голову.

Нарешті Ейб опинився біля своєї любоньки, що лежала долілиць і голосно схлипувала з ляку.

— То якийсь... тюлень,— невпевнено промовив Ейб.— Вернімось на яхту, Лі.

Але Лі тільки трусилася.

— Та нічого там страшного нема,— запевняв її Ейб; йому хотілося стати на коліна, але ж він повинен, як рицар, своїм тілом заступити її від звіра. «Якби ж я був не в самих плавках,— подумав юнак,— та мав хоч

складного ножика; або якби знайти якого-небудь дрючка...»

Вже почало смеркати. Тварина підійшла ще кроків на тридцять і спинилася. А за нею з моря виринуло ще п'ять, шість, сім таких самих, і всі нерішуче, погойдуючись, тюпали до того місця, де Ейб стеріг свою любоньку Лі.

— Не дивися, Лі,— шепнув Ейб, хоч це було й зайве; Лі й так не озирнулася б нізащо на світі.

А з моря виринули нові тіні й насувалися широким півколом. Ейб нарахував їх уже з шість десятків. Ота світла пляма — то купальний халат любоньки Лі. Халат, у якому вона так недавно спала. Тим часом тварини вже підходили до того світлого предмета, широко розкинутого на піску.

І враз Ейб зробив щось самоочевидне й безглузде, як той Шіллерів рицар, що ввійшов до клітки з левами по рукавичку своєї дами. Нічого не вдієш — є такі самоочевидні й безглузді речі, які чоловіки робитимуть, поки світ стоїть. Не вагаючись, із гордо піднятою головою й стиснутими кулаками містер Ейб Леб попростував у коло тварин по купальний халат любоньки Лі.

Тварини трохи відступили, але не розбіглись. Ейб підняв халат, перекинув його через руку, мов тореадор, і став на місці.

— Ей-бе! — чулося ззаду відчайдушне воання.

Містер Ейб відчув у собі безмірну силу й відвагу.

— Ну що? — мовив він до тварин і підступив ще на крок.— Чого ви хочете?

— Ц-ц,— зацмокала одна тварина, а потім якомсь постаречому прорипіла:— Ніжж!

— Ніжж! — дзявкнуло трохи далі.— Ніжж! Ніжж!

— Ей-бе!

— Не бійся, Лі! — гукнув Ейб.

— Лі! — дзявкнуло перед ним.— Лі. Лі. Ей-бе!

Ейб подумав, що це йому сниться.

— Чого вам?

— Ніжж!

— Ей-бе! — квилала любонька Лі.— Йди сюди!

— Зараз. Ви хочете сказати ніж? У мене немає ножа. Я вам нічого не зроблю. Чого вам ще треба?

— Ц-ц,— цмокала тварина і, погойдуючись, підступила до нього.

Ейб, що стояв з перекинутим через руку халатом, широко розставив ноги і не відступав.

— Ц-ц,— цмокнув і він.— Чого ти хочеш?

Тварина неначе подала йому передню лапу, але це Ейбові не сподобалося.

— Що? — сказав він трохи різкіше.

— Ніжж,— дзявкнула тварина і впустила з жмені щось білувате, схоже на крапельки. Але то не були крапельки, бо воно покотилось по піску.

— Ейбе! — захлиналася Лі.— Не кидай мене тут! Містерові Ейбу вже зовсім не було страшно.

— Геть з дороги! — сказав він і махнув на тварину купальним халатом. Вона квапливо, незграбно відступила. Тепер Ейб мав змогу відійти з честю; але хай Лі бачить, який він хоробрий! Він нахилився, щоб роздивитися те білясте, що тварина впустила з лапи. То були три тверді гладенькі матово-лискучі кульки. Містер Ейб підніс їх до очей, бо вже смеркало.

— Ей-бе! — скиглила покинута любовька.— Ейбе!

— Вже йду,— гукнув містер Ейб.— Лі, у мене щось є для тебе! Лі, Лі, я щось тобі несучу!

Розмахуючи над головою купальним халатом, містер Ейб Леб біг по берегу, наче юний бог.

Лі сиділа навпочіпки, скулена, і трусилася.

— Ейбе,— схлипнула вона, цокочучи зубами.— Як ти можеш... Як ти можеш...

Ейб урочисто схилив перед нею коліна.

— Лілі Веллі, морські божества, чи тритони, прийшли скласти тобі шану. Звеліли мені переказати тобі, що відколи Венера зродилася з піни морської, жодна артистка не справила на них такого надзвичайного враження, як ти. А на доказ свого захоплення вони посилають тобі...— Ейб простяг до неї руку.— Оці три перлини. Дивись.

— Не патякай, Ейбе,— пирхнула любовька Лі.

— Ні, серйозно! Сама подивися, справжні перли.

— Покажи! — буркнула Лі й тремтячими пальцями взяла білясті кульки.— Ейбе! — прошепотіла вона.— Це ж перли! Ти їх у піску знайшов?

— Ну що ти, любовько, хіба перли бувають у піску?

— Бувають,— заперечила любовька.— Їх промивають, як золото. Бач, я ж тобі казала, що тут повно перлів!

— Перли ростуть у таких скойках під водою,— майже впевнено сказав Ейб.— Слово честі, Лі, це тобі принесли оті тритони. Вони бачили, як ти купалася. Хотіли віддати тобі у власні руки, але ж ти їх так злякалась...

— Бо вони бридкі! — вигукнула Лі.— Ейбе, це розкішні перли! Я страшенно люблю перли!

«Отепер вона гарна,— озвався критичний голос.— Коли стоїть отак навколішки з перлами на долоні — вродлива, нічого не скажеш».

— Ейбе, а їх справді принесли оті... тварини?

— Це не тварини, любонько. Це морські божества. Вони називаються тритони.

Любонька нітрохи не здивувалась.

— Дуже мило, правда? Вони страшенно симпатичні. Як ти гадаєш, Ейбе, мені слід якось їм подякувати?

— Ти вже не боїшся їх?

Любонька здригнулась.

— Боюсь. Ейбе, я тебе прошу, забери мене звідси!

— Ну то гайда,— сказав Ейб.— Нам треба дістатись до нашого човна. Ходімо, не бійся.

— Але ж... але ж вони в нас на дорозі,— проскиглила Лі.— Ейбе, а може, ти сам до них підійдеш? Тільки не кидай мене саму!

— Я тебе перенесу на руках,— героїчно запропонував містер Ейб.

— Перенеси...— шепнула Лі.

— Тільки накинь халат,— буркнув Ейб.

— Зараз.— Міс Лі заходила обома руками поправляти свої чудові золоті кучері.— Я, мабуть, страшенно розпатлана? Ейбе, в тебе нема при собі губної помади?

Ейб накинув їй на плечі халат:

— Ходімо вже, Лі!

— Я боюся,— ледь чутно прошепотіла любонька. Містер Ейб узяв її на руки. Любонька Лі на вигляд здавалась легенькою, як пір'інка. «Хай йому біс, важче, аніж ти гадав, еге? — сказав Ейбові холодний і критичний голос.— А тепер у тебе ще й обидві руки зайняті — коли ці тварини на вас кинуться, що тоді?»

— Може, ти бігом побіжиш? — попросила любонька.

— Гаразд,— хекнув Ейб, що насилу перебирав ногами. Уже було майже темно. Ейб наближався до широкого півкола тварин.

— Швидше, Ейбе, біжи бігом! — шепотіла Лі.

Тварини почали якимись своерідними хвилястими рухами крутити тулубом.

— Біжи, біжи швидше! — заверещала любонька, істерично дригаючи ногами, і в Ейбове плече уп'ялися вкриті сріблястим лаком нігті.

— Що ти робиш! Пусти! — скрикнув Ейб.

— Ніжж,— дзвякнуло поруч.— Ц-ц-ц. Ніжж. Лі. Ніжж. Ніжж. Ніжж. Лі.

Але вони вже опинились за півколом, і Ейб відчув, що його ноги грузнуть у мокрому піску.

— Можеш поставити мене,— прошепотіла любонька в ту хвилину, коли в Ейба вже зовсім замліли руки й ноги.⁶

Ейб відсапувався, втираючи рукою піт із лоба.

— Біжи до човна, швидше! — наказала любонька Лі. Тепер півколо темних тіней обернулось передом до неї й підступало ближче.

— Ц-ц-ц. Ніжж. Ніжж. Лі.

Але Лі не закричала. Лі не кинулась тікати. Лі здійняла руки до неба, і купальний халат зсунувся з її пліч. Лі, зовсім гола, обома руками махала хитким тіням і посилала їм цілунки. Її тремтячі уста скривились у якусь подобу чарівливої усмішки.

— Ви такі милі! — промовив тремтливий голосок, і білі руки знову простяглися до гойдливих тіней.

— Іди підсоби, Лі,— не дуже лагідно гукнув її Ейб, що спихав човен на глибшу воду.

Любонька Лі підняла свій купальний халат.

— Прощайте, рідненькі!

Було чути, як тіні вже чалапають по воді.

— Швидше, Ейбе! — засичала любонька, бредучи до човна.— Вони вже доганяють!

Містер Ейб розпачливо силкувався зіпхнути човен на глибоке; а тепер до човна влізла ще й міс Лі і замахала рукою на прощання.

— Перейди на другий бік, Ейбе, а то ти мене затуляєш.

— Ніжж. Ц-ц-ц. Ей-бе.

— Ніжж. Ц-ц-ц, ніжж.

— Ц-ц.

— Ніжж.

Нарешті човен загойдався на хвилях. Містер Ейб заліз у нього й з усієї сили наліг на весла. Одне весло вдарило по чомусь слизькому.

Любонька Лі перевела дух.

— Правда, вони страшенно милі? І я зіграла цю сценку *просто чудово*?

Містер Ейб щосили веслував до яхти.

— Надягни халат, Лі,— сказав він трішечки сухо.

— Я вважаю, що це був *блискучий* успіх,— відзначила міс Лі.— А перли, Ейбе! Як ти гадаєш, вони дуже дорогі?

Містер Ейб на мить кинув гребти.

— Я гадаю, що тобі не слід було показуватися їм *так*.

Міс Лі трохи образилась:

— А що ж тут такого? Зразу видно, що ти, Ейбе, не *артист*. Греби швидше, будь ласка, бо я змерзла в халаті.

7. Яхта в лагуні

(*галі*)

Того вечора на яхті «Глорія Пікфорд» не було особистих конфліктів, а тільки запальна суперечка на наукові теми. Фред (якого з солідарності підтримував Ейб) твердив, що це *напевне* були якісь ящери, а капітан заявляв, що ссавці. В морі нема ніяких ящерів, запально доводив капітан; але недавні студенти не хотіли визнавати його доказів, бо ящери здавалися їм більшою сенсацією. Любонька Лі вдовольнилася тим, що це були тритони, що вони були просто *розкішні* і що взагалі це був такий *блискучий* успіх; чарівна, в синій смугастій піжамі, що *так* подобалася Ейбові, вона марила перлами та морськими божествами, і в неї аж очі горіли. Джуді, звичайно, була переконана, що все це нісенітниця, вигадка Ейба й Лі, і завзято моргала Фредові, щоб уже кінчав сперечатися. Ейб думав, що Лі могла б згадати й про те, як він, Ейб, безстрашно пішов між тих ящерів по її купальний халат, а тому сам тричі розповів, як *вігважно* спиняла їх Лі, поки він, Ейб, спихав човен на глибшу воду, і вже почав розповідати вчетверте; але Фред із капітаном зовсім не слухали його, а палко сперечалися про ящерів та ссавців. (Ніби не однаково, що воно таке, думав собі Ейб). Нарешті Джуді позіхнула, сказала, що

йде спати, й значуще подивилась на Фреда; але Фред саме згадав, що до всесвітнього потопу на світі були якісь кумедні стародавні ящери — як же вони в біса називалися: диплозаври, бігозаври чи якось так, — і ті ящери ходили на задніх лапах. Фред сам їх бачив на малюнку в одній товстенній ученій книжці. Ото книжка, так книжка, сер; побачили б ви її!

— Ейбе, — озвалася любонька Лі. — У мене є розкішна ідея кінофільму.

— Яка?

— Щось неймовірно нове. Уяви собі, що наша яхта потонула і тільки я сама врятувалася на цьому острові. І жила б, як Робінзон.

— А що б ви тут робили? — скептично запитав капітан.

— Купалася б і взагалі... — просто відповіла любонька. — А потім у мене закохались би морські тритони... і весь час носили мені перли. Розумієш, зовсім як у житті. Можна б із цього зробити такий видовий фільм, виховний... Щось таке, як «Пароплав «Горн».

— Лі має рацію, — раптом заявив Фред. — Треба завтра ввечері зняти цих ящерів на плівку.

— Тобто цих ссавців, — поправив капітан.

— Тобто мене, — сказала любонька, — як я стою між тими морськими тритонами.

— Тільки в халаті, — втрутився Ейб.

— Я, мабуть, надіну свій білий купальник, — сказала Лі. — І хай Грета зробить мені таку, як слід, зачіску. Бо сьогодні я була просто стр-р-рашна.

— А хто зніматиме?

— Ейб. Хай і він хоч на щось придасться. А Джуді може світити чимось, коли стемніє.

— А Фред?

— У Фреда хай буде лук і вінок на голові, а коли ті тритони захочуть мене викрасти, він їх повбиває. Ну, як?

— Уклінно дякую, — вискалився Фред, — але я волю револьвер. А капітанові, по-моєму, теж треба піти з нами.

Капітан войовниче наїжачив вуса:

— Не турбуйтеся. Про все, що треба, я подбаю.

— І що ж це буде?

— Троє матросів, сер. І добре озброєних.

Любонька Лі аж затремтіла від захвату.

— Ви думаєте, що буде так небезпечно, капітане?

— Я нічого не думаю, дитино моя, — буркнув капітан. — Але старий містер Леб дав мені певні вказівки — принаймні щодо містера Ейба.

Чоловіки з запалом узялись обговорювати технічні деталі задуму; Ейб моргнув любоньці; що вже пора лягати спати і таке інше. Лі слухняно вийшла.

— Знаєш, Ейбе, — сказала вона у своїй каюті, — мені здається, що цей фільм справить фурор!

— Авжеж, любонько, — погодився містер Ейб і хотів її поцілувати.

— Сьогодні не можна, Ейбе, — відіпхнула його Лі. — Невже ти не розумієш, що мені треба *страшенно* зосередитись!

Цілий наступний день міс Лі інтенсивно зосереджувалась: бідолашна покоївка Грета зовсім замучилася з нею. Ванни з відповідними солями та есенціями, миття волосся шампунем «Блонд», масаж, педикюр, манікюр, завивка, причісування, прасування, приміряння та підганяння убрань, гримування і, звичайно, ще безліч усяких процедур; Джуді, теж захоплена цією метушнею, допомагала любоньці Лі. (Бувають тяжкі хвилини, коли жінки виявляють одна до одної дивовижну лояльність — наприклад, під час одягання). А поки в каюті міс Лі панувала ця гарячкова активність, чоловіки зібрались окремо і, розставляючи на столі попільнички та чарки з віскі, виробляли стратегічний план, де хто має стояти і хто що повинен робити в разі якоїсь непередбаченої пригоди. Під час того обговорення кілька разів було тяжко уражено капітанів престиж у питанні, хто командуватиме всім. По обіді на берег лагуни відвезли кіноапарат, легкий кулемет, кошик із провізією та посудом, грамофон та інші бойові припаси; все це чудово замаскували пальмовим листям. Ще до заходу сонця зайняли свої місця троє озброєних матросів і капітан як головнокомандувач. Потім привезли на берег величезну скриню з кількома дрібничками, які могли бути потрібні міс Лілі Веллі. Потім причалив Фред із міс Джуді. А потім в усій тропічній пишноті почало заходити сонце.

Тим часом містер Ейб уже вдесяте стукав до каюти міс Лі:

— Любонько, пора вже, бо спізнаємось!

— Зараз, зараз,— відповідав любоньчин голос.— Не нервуй мене, будь ласка! Треба ж мені одягтися, чи як?

Капітан тим часом оглядав позиції. Он на поверхні затоки мерехтить довга рівна смуга, що відмежовує розхвильоване море від тихої лагуни. Немовби там, під водою, є гребля чи хвилеріз, подумав капітан; мабуть, то піщана обмілина або кораловий риф, але на вигляд — наче штучна споруда. Дивне місце! На гладіні лагуни то там, то там виринали чорні голови і пливли до берега. Капітан стиснув губи й стривожено сягнув рукою до револьвера. Краще було б, якби дівчата zostались на яхті, подумав він. Джуді затрусилась і конвульсивно вчепилась у Фреда: «Боже мій, який він дужий, як я його люблю!»

Нарешті від яхти відплив останній човен. У ньому міс Лілі Веллі у білому купальнику та прозорому пеньюарі,— такою вона, очевидно, мала бути викинута на берег після аварії з яхтою,— а також міс Грета і містер Ейб.

— Чого ти так помалу гребеш, Ейбе! — дорікнула любонька. Містер Ейб дивився на чорні голови, що пливли до берега, і мовчав.

— Ц-ц.

— Ц-ц.

Містер Ейб витяг човен на пісок і допоміг любоньці Лі та міс Греті зійти на берег.

— Біжи хутчіше до апарата! — шепнула артистка.— А як скажу «давай», починай крутити.

— Так уже не видно нічого,— заперечив Ейб.

— То хай Джуді посвітить. Грето!..

Поки містер Ейб зайняв своє місце коло апарата, артистка простяглась на піску в передсмертній позі лебеда, і тепер міс Грета поправляла складки пеньюара.

— Хай трошки виглядає нога,— шепотіла жертва корабельної аварії.— Готово? Відійди! Ейбе, давай!

Ейб крутонув ручку.

— Джуді, світло!

Але світло не засвітилось. Із моря здійнялися хиткі тіні й посунули до Лі. Грета затулила рукою уста, щоб не крикнути.

— Лі! — крикнув містер Ейб.— Лі, тікай!

— Ніжж! Ц-ц-ц! Лі! Лі! Ейб!

Хтось клацнув запобіжником револьвера.

— Не стріляти, бісові душі! — сикнув капітан.

— Лі! — крикнув Ейб і пустив ручку апарата.— Джуді, світло!

Лі повільно, млясо підводиться і здіймає руки до неба. Легенький пеньюар сповзає з її пліч. Тепер на піску стоїть біла-біла Лілі з граційно піднятими над головою руками: адже так поводяться жертви корабельних аварій, опритомнівши. Містер Ейб шалено крутонує ручку.

— Джуді, світло, бодай тобі!

— Ц-ц-ц!

— Ніжж! Ніжж!

— Ей-бе!

Чорні тіні коливаються й кружляють навколо білої Лі. Стривайте, стривайте, це вже не гра! Лі вже не здіймає рук над головою, а щось відпихає від себе й вищить:

— Ейбе, Ейбе, воно мене хапає!

В ту мить спалахнуло сліпуче світло, Ейб щодуху закрутив ручку, а Фред і капітан з револьверами кинулись до Лі, що сиділа навпочіпки й тіпалася з переляку. В різкому світлі видно було також, як десятки, сотні довгих темних тіней прожогом утікають до моря. Два матроси накинули сітку на одну з тих тіней. Грета, зомліла, повалилась додолу, мов лантух. Лягнули два чи три постріли, в море щось гучно шубовснуло, два матроси з сіткою лежать на якійсь істоті, що звивається й борсається під ними,— і враз світло в руці Джуді погасло.

Капітан засвітив кишеньковий ліхтарик.

— Дитино моя, з вами нічого не сталося?

— Воно мене схопило за ногу! — скиглила любовнька.

— Фреде, це було страхіття!

Ось підбіг і містер Ейб зі своїм ліхтариком.

— Розкішно виходило, Лі! — кричав він.— Якби тільки Джуді раніше засвітила!

— Воно не засвічувалось,— озвалася Джуді.— Правда, Фреде?

— Джуді боялась,— виправдовував її Фред.— Слово честі, вона не навмисне так зробила, хіба ні, Джуді?

Джуді образилась; а тим часом підійшли і два матроси, тягнувши за собою в сітці якесь створіння, що борсалось, мов велика рибина.

— Ось маєте його, капітане. Живе.

— Чортяка, бризкало на нас якоюсь отрутою. У мене всі руки в пухирях, сер. І пече, як вогонь.

— До мене воно теж торкалося,— запхикала міс Лі.— Присвіти, Ейбе! Подивися, чи нема тут пухиря.

— Ні, нема нічого, любонько,— заспокоїв її Ейб; він насили стримався, щоб не поцілувати того місця над коліном, яке стурбовано терла рукою любонька.

— Ой, яке воно холодне було! Бр-р-р! — поскаржилась Лі.

— Ви загубили перлину, міс,— сказав один із матросів і подав їй кульку, яку підняв з піску.

— Боже! Ейбе! — скрикнула міс Лі.— Вони знову приносили мені перли! Ідіть сюди шукати перлів! Тут повно перлів, що ці бідолашечки нанесли! Правда, вони чарівні, Фреде? І ось перлина! І ось!

Три ліхтарики спрямували світляні кружала на землю.

— Я знайшов одну! Величезну!

— Це моя! — гукнула любонька Лі.

— Фреде,— крижаним тоном покликала Джуді.

— Зараз,— озвався Фред, що лазив по піску рачки.

— Фреде, я хочу вернутись на яхту!

— Хай тебе хтось відвезе,— заклопотано порадив Фред.— Сто чортів, оце номер!

Троє чоловіків і міс Лі й далі повзали по піску, немов великі світляки.

— Ось ще три перлини,— озвався капітан.

— Покажіть, покажіть,— у захваті завищала Лі й навколішки метнулась до нього. В ту мить спалахнув магній і заскрекотів кіноапарат.

— Ну, все, ви вже на плівці,— мстиво оголосила Джуді.— Буде сенсаційний знімок для газет: «Компанія американців шукає перли!», «Морські ящери кидають перлами в людей!»

Фред сів.

— Йй же богу, Джуді правду каже. Це треба пустити в газети!

Сіла й Лі.

— Джуді, ти золото! Зніми нас іще раз, тільки спереду!

— Так ти багато втратила б, рибонько,— відказала Джуді.

— Шукаймо, шукаймо! — нагадав містер Ейб.— Приплив починається!

У темряві над водою ворухнулася чорна тінь.

— Он! Он! — вереснула Лі.

Три ліхтарики повернулись у той бік. Але там була тільки Грета, що повзала на колінах і шукала помацки перлів.

Лі держала на колінах капітанів кашкет із двадцять однією перлиною. Ейб наливав келихи, а Джуді крутила грамофон. Над вічним шумом моря простилалась безкрая зоряна ніч.

— То який же дамо заголовок? — допитувався Фред.— «Дочка промисловця з Мілуокі знімає на плівку викопних плазунів».

— «Допотопні ящери вшановують красу і юність»,— поетично запропонував Ейб.

— «Яхта «Глорія Пікфорд» відкриває невідомі створіння»,— порадив капітан.— Або «Загадка острова Тахуара».

— Це тільки підзаголовок,— заперечив Фред.— У заголовку має бути сказано більше.

— А може, так: «Фред-бейсболіст б'ється зі страховищами»,— озвалася Джуді.— Фред був просто чудовий, коли кинувся на них. Якби ж тільки на плівці воно гарно вийшло.

Капітан прокашлявся:

— Я кинувся на них перший, міс Джуді, але то бай-дуже. Я гадаю, що заголовок повинен звучати по-науковому. Строго і... ну, одне слово, по-науковому. «Антелювіальна фауна на тихоокеанському острові».

— Антедувіальна,— поправив його Фред.— Ні, антевідуальна. От чорт, як же воно. Антиледувіальна. Антелідувіальна. Ні, це не годиться. Треба придумати якийсь простіший заголовок, щоб кожен міг вимовити. Ну, Джуді, ти ж у нас розумниця!

— Антедилювіальна,— підказала Джуді.

Фред покрутив головою:

— Занадто довге. Довше, ніж ті почвари разом із хвостом. Заголовок повинен бути короткий. Але Джуді — це ж золото, правда? Скажіть, капітане, хіба вона не чудо?

— Так,— погодився капітан.— Чудова дівчина.

— Ви молодець, капітане,— вдячно сказав молодий

атлет.— Наш капітан — молодчага. Але «антелювіальна фауна» — це дурниця. Це не заголовок для газети. Краще вже «Закохані на острові перлів» абощо.

— «Тритони обсипають перлами Білу Лілею!» — вигукнув Ейб.— «Данина Посейдонового царства!» «Нова Афродіта!»

— Дурниці! — запально відрубав Фред.— Ніяких тритонів ніколи не було. Це науково доведено. І ніякої Афродіти теж не було, правда, Джуді? «Сутичка людей із первісними ящерами!», «Відважний капітан атакує допотопних страховищ!» Треба, щоб заголовок звучав, розумієш?

— Екстрений випуск! — галасував Ейб.— «Морські страховища нападають на кіноартистку! Sex арреал¹ новочасної жінки перемагає первісних ящерів! Вимерлим плазунам до смаку блондинки!»

— Ейбе,— озвалася любонька Лі.— У мене така ідея...

— Яка?

— Для кінофільму. Розкішна картина була б. Уяви собі, що я купаюся на морському березі...

— Цей купальник тобі страшенно личить, Лі,— квапливо перебив Ейб.

— Правда? А тритони закохались у мене й забрали мене на дно моря. І я там стала їхньою царицею.

— На дні морському?

— Авжеж, під водою. В їхньому таємному царстві, розумієш? Адже в них там є міста і взагалі все.

— Любонько, таж ти б там потонула!

— Не бійся, я вмю плавати,— безтурботно сказала любонька Лі.— Я б тільки раз на день випливала на берег надихатись повітрям.— Лі зобразила дихальні вправи, здіймаючи груди і плавно рухаючи руками.— Отак, бачиш? А на березі в мене закохався б... ну, скажімо, молодий рибалка. А я в нього. Нестямно,— зітхнула любонька.— Розумієш, він був би такий вродливий і дужий. А тритони захотіли б його втопити, але я б його врятувала й пішла б із ним до його хатини. А три-

¹ Статева привабливість (англ.).

тони взяли б нас там у облогу. Ну, а тоді вже з'явилися б ви й урятували нас.

— Лі,— поважно промовив Фред.— Це така несенітниця, що, їй-богу, з неї може щось вийти. Не я буду, коли старий Джес Леб не зробить із цього сенсаційної картини.

Фред мав рацію: справді свого часу з цього вийшов сенсаційний фільм виробництва кінокомпанії «Джес Леб Пікчерз» із міс Лілі Веллі в головній ролі; крім того, в ньому знімалося шістсот нереїд, один Нептун і дванадцять тисяч статистів, загримованих під усіляких допотопних ящерів. Та перше ніж це відбулося, сплило чимало води й сталось чимало подій, а саме:

1. Захоплена в полон тварина, поміщена в ванну при каюті міс Лі, два дні викликала жвавий інтерес усієї компанії; на третій день вона перестала рухатись, і міс Лі заявила, що бідолашечці тоскно; на четвертий вона почала смердіти, і її довелось викинути в напіврозкладеному стані.

2. З кадрів, знятих на березі лагуни, придатними виявились лише два. На одному любонька Лі перелякана присіла навпочіпки й одчайдушно відмахувалась руками від ящерів, що обступили її. Всі твердили, що це розкішний кадр. На другому видно було трьох чоловіків і одну дівчину, що повзали рачки, повтікавшись носами в землю. Всі були зняті ззаду, і здавалося, наче вони комусь кланяються. Цей кадр забракували.

3. Із придуманих на яхті газетних заголовків майже всі (навіть той, що з «антедилувіальною фауною») були використані в сотнях американських та інших газет, щотижневи́ків і щомісячників; під цими заголовками друкувались описи всієї події з багатьма подробицями та знімками, як наприклад, знімок любоньки Лі серед ящерів, знімок самого ящера у ванні, знімки самої Лі в купальному костюмі, міс Джуді, містера Ейба Леба, Фреда-бейсболіста, капітана яхти, самої яхти «Глорія Пікфорд», цілого острова Тараїва і перлин, розкладених на чорному оксамиті. Кар'єра любоньки Лі була цим забезпечена; вона навіть відмовилась виступати у вар'єте й заявила газетним репортерам, що хоче цілком присвятити себе Мистецтву.

4. Щоправда, знайшлися люди, які, посилаючись на свій науковий авторитет у відповідній царині, заявили,

що, наскільки можна судити по публікованих знімках, ідеться не про допотопних ящерів, а про якийсь вид саламандр. Ще авторитетніші фахівці твердили навіть, що цей вид саламандр невідомий науці, а тому взагалі не існує. З цього приводу в пресі відбулися тривалі дебати, яким поклав кінець професор Дж. В. Гопкінс із Іельського університету, оголосивши, що він вивчив публіковані кадри і вважає їх містифікацією (hoax) або кінотрюком; зображені на них тварини трохи схожі на гігантську саламандру прихованозяброву (*Cryptobranchus japonicus*, *Sieboldia maxima*, *Tritomegas Sieboldii*, або *Megalobatrachus Sieboldii*), але це тільки неточна, невміла, дилетантська підробка. І ця заява довго вважалась вичерпаним науковим розв'язанням проблеми.

5. Кінець кінцем у свій час містер Ейб Леб одружився з міс Джуді. Його найкращий друг, Фред-бейсболіст, був шафером на весіллі, справленому надзвичайно пишно; серед гостей було багато видатних осіб із політичних, мистецьких та інших кіл.

8. *Andrias Scheuchzeri*

Людська доскіпливість не має меж. Людям було не досить того, що професор Дж. В. Гопкінс із Іельського університету, найбільший у ті часи авторитет у науці про земноводних, оголосив ті загадкові створіння ненауковою бреднею й чистісінькою вигадкою; в науковій пресі й у газетах почали дедалі частіше публікуватися повідомлення про появу в найрізноманітніших місцях Тихого океану не відомих досі тварин, схожих на гігантських саламандр. За більш-менш вірогідними даними, цих тварин бачили на Соломонових островах, на островах Схаутена, на Капінгамарангі, Бутаріаті й Тапетеуеа, потім на цілій групі острівців: Нукуфетау, Фануфуті, Нуканоно й Фукаофу, потім аж на Гау, Уагука, Уапу й Пукапука. Наводились розповіді про чортів капітана ван Тоха (переважно в Меланезії) та про тритонів міс Лілі (головним чином у Полінезії); і газети вирішили, що йдеться про різні види підводних і допотопних страховищ — найбільш через те, що настав літній сезон і не було чого друкувати. А підводні страховища завжди мають великий успіх у читачів. Особлива мода на тритонів розбуя-

лася в США. У Нью-Йорку триста вистав витримало естрадне ревію «Посейдон» із трьома сотнями найвродливіших тритонів, черепаха і сирен; у Майамі й на каліфорнійських пляжах молодь купалася в костюмах тритонів та черепаха (тобто три низочки перлів і більш нічого). Натомість у центральних штатах і штатах Середнього Заходу набув надзвичайної активності «Рух за викорінення аморальності» (РВА); справа доходила до масових виступів, і кількох негрів було повішено, а кількох спалено.

Нарешті в «The National Geographic Magazine»¹ з'явився звіт наукової експедиції Колумбійського університету (спорядженої на кошти Дж. С. Тінкера, прозваного «консервним королем»); звіт підписали П. Л. Сміт, В. Кляйншміт, Чарлз Ковар, Луї Форшерон і Д. Еррере, тобто всесвітні знаменитості в царинах риб'ячих паразитів, кільчастих червів, біології рослин, інфузорій і попелиць. Наводимо уривки з цього великого звіту:

...На острові Ракаханга експедиція вперше натрапила на сліди задніх лап невідомої гігантської саламандри, сліди п'ятипалі, довжина пальця 3-4 см. судячи з кількості слідів, узбережжя острова Ракаханга, очевидно, аж кишить цими саламандрами. Оскільки слідів передніх лап (крім одного чотирипалого сліду, що належав, видимо, дитинчаті) не було, ми вирішили, що ці саламандри пересуваються, ймовірно, на задніх кінцівках.

Треба відзначити, що на острівці Ракаханга нема ні річки, ні болота; отже, ці саламандри живуть у морі і є, певно, єдиними представниками своєї зоологічної родини, які населяють пелагічне середовище. Правда, відомо, що мексиканський аксолотль (*Amblystoma mexicanum*) живе в солоних озерах; але про пелагічних, тобто морських саламандр, ми не знайшли згадки навіть у класичній праці В. Корнгольда «Хвостаті амфібії» (*Urodela*), Берлін, 1913.

...Ми чекали майже до вечора, щоб добути чи хоч побачити живий екземпляр, але марно. З жалем залишили ми чарівний острівець Ракаханга, де Д. Еррере пощастило знайти прекрасний новий вид блощиць...

Далеко більше пощастило нам на острові Тонгарева. Ми чекали на узбережжі з рушницями в руках. Після заходу сонця з води виринули голови саламандр — досить великі й помірно сплющені. Незабаром саламандри повилазили на пісок; ішли вони на задніх лапах, досить моторно, хоча й похитуючись. На зріст вони всі були трохи вищі метра.

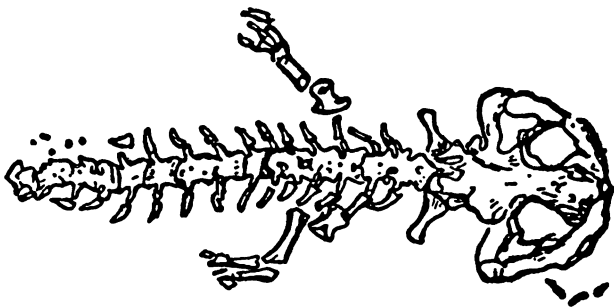
¹ «Національний географічний журнал» (англ.).

Усівшись широким колом, вони почали своєрідно крутити верхньою половиною тіла; це було схоже на танець. В. Кляйншмідт трохи підвівся, щоб краще їх роздивитись. Тоді саламандри обернули до нього голови й на мить застигли, а потім дуже швидко рушили до нього, видаючи звуки, схожі на сичання й гавкіт. Коли вони були від нього кроків за сім, ми вистрелили в них із рушниць. Саламандри кинулись утікати й пострибали в море; того вечора вони більше не показувались. На березі лишилися тільки два забитих і одна з перебитим хребтом; вона видавала своєрідний звук — щось наче «обоже, обоже, обоже». Коли В. Кляйншмідт розітнув їй грудну клітку, вона сконала...

(Далі йдуть анатомічні подробиці, яких ми, нефахівці, однаково б не зрозуміли; а читачів-фахівців відсилаємо до цитованої статті).

Отже, як видно з наведених ознак, ідеться про типового представника ряду хвостатих земноводних (Urodela), до якого належать, як відомо, родина саламандр (Salamandridae), що поділяється на рід тритонів (Tritones) і рід чорних саламандр (Salamandrae), а також родина пуголовкових саламандр (Ichthyoidea), що поділяється на саламандр прихованозябрових (Cryptobranchiata) і явнозябрових (Phanerobranchiata). Вид, знайдений на острові Тонгарева, очевидно, найближче споріднений із саламандрами пуголовковими прихованозябровими; в багатьох відношеннях, між іншим, розмірами, він схожий на японську гігантську саламандру (*Megalobatrachus Sieboldii*) або американського прихованозябровика, прозваного «болотяним чортом», але відрізняється від них добре розвиненими органами чуттів і довшими та сильнішими кінцівками, які дають їй змогу рухатись досить моторно як у воді, так і по землі.

(Далі йдуть подробиці зі сфери порівняльної анатомії).

Спрепарувавши скелети забитих тварин, ми виявили вельми цікаву річ, а саме: скелет цієї саламандри майже цілковито відповідає викопному відбитковій скелета саламандри, якого знайшов на кам'яній плиті з енінгенських каменярень доктор Йоганнес Якоб Шейхцер і описав у трактаті «*Homo diluvii testis*»¹, виданому 1726 року. Пояснюємо менш обізнаним читачам, що вищезгаданий доктор Шейхцер вважав цю скам'янілість останками допотопної людини.

«Додане тут зображення,— пише він,— яке я пропоную вченому світові у вигляді гарного дереворита, напевне, поза будь-якими сумнівами відтворює людину, що була свідком всесвітнього потопу. Це не такий малюнок, у якому тільки буйна уява може добачати щось подібне до людини; ні, тут ми всюди знаходимо цілковиту відповідність окремим частинам людського скелета і бездоганну пропорційність. Скам'яніла людина зображена тут спереду; це — пам'ятка вигиблого людства, давніша від усіх римських, грецьких, ба навіть єгипетських і взагалі всіх східних гробниць».

Згодом Кюв'є розпізнав у енінгенському відбитку скелет скам'янілої саламандри, якій дали назву *Cryptobranchus grimaevus*, або *Andrias Scheuchzeri Tschudi*; її вважали представником давно вимерлого виду. Шляхом остеологічного порівняння нам пощастило ідентифікувати нашу саламандру з нібито вимерлою прасаламандрою *Andrias'om*. Таємничий прящер, як його називали в газетах, є не що інше, як викопна прихована зяброва саламандра *Andrias Scheuchzeri*; або треба дати їй нову назву: *Cryptobranchus Tincheri Erectus* чи гігантська саламандра полинезійська...

...Лишається загадкою, чому цей такий цікавий вид досі випадав з-під уваги науковців, хоч він водиться у великій кількості принаймні на островах Ракаханга і Тонгарева в архіпелазі Маніхікі. Навіть Рендолф і Монтгомері в своїй праці «Два роки на островах Маніхікі» (1885) не згадують про неї. Місцеві жителі твердять, ніби ця тварина — яку вони, між іншим, вважають отруйною — вперше з'явилася тут усього шість-вісім років тому. Вони розповідають, ніби «морські чорти» вміють говорити (!) і будують у затоках, де живуть, цілі системи валів та дамб, немов підводні міста; в тих затоках вода нібито цілий рік тиха, як у ставку; і нібито вони риють під водою багатометрові нори та ходи, де й сидять протягом дня; а вночі нібито крадуть на полях батат і ямс, а також забирають мотики та інше знаряддя. Люди не люблять їх і навіть побоюються, а в багатьох випадках взагалі воліли перебратись на інші місця. Очевидно, це все примітивні повір'я та забобони, породжені, мабуть, бридким виглядом

---

¹ Людина, сучасник потопу (латин.).

цілком нешкідливих гігантських саламандр і тим, що вони ходять на задніх лапах, випроставши тулуб, чим трохи нагадують людину...

...Дуже обережно слід сприймати також повідомлення мандрівників, згідно з якими ці саламандри трапляються не лише на Маніхікі, а й на інших островах. Зате у відбитку задньої лапи, знайденому на березі острова Тонгатабу капітаном Круассе (знімок опубліковано в «Ля натюр»), можна без найменшого вагання визнати слід *Andrias'a Scheuchzeri*. Ця знахідка особливо важлива тим, що вона встановлює зв'язок між островами Маніхікі й австралійсько-новозеландським регіоном, де збереглося стільки реліктів прадавньої фауни; згадаймо хоча б «допотопного» ящера гатерію, чи туатару, який і досі живе на острові Стівена. На таких пустельних, здебільшого малонаселених і майже не зачеплених цивілізацією острівцях могли зберегтися поодинокі залишки зоологічних видів, у інших місцях давно вимерли. До викопного ящера гатерії тепер завдяки панові Дж. С. Тінкеру додалася ще допотопна саламандра. Якби славний доктор Йоганнес Якоб Шейхцер дожив до наших днів, він би побачив воскресіння свого енінгенського Адама...

Цієї вченої статі, напевне, вистачило б, щоб понауковому вичерпно з'ясувати питання про загадкових морських страховищ, які викликали стільки зацікавлення. На нещастя, одночасно з нею з'явилося повідомлення голландського дослідника ван Гогенгука, що відніс цю прихованозяброву гігантську саламандру до родини справжніх саламандр або тритонів під назвою *Megatriton mollucanus* і визначив, що область її поширення острови Зондського архіпелагу Джілоло, Моротаї й Церам, у голландських володіннях; потім повідомлення французького вченого д-ра Міньяра, що визнав нововідкритих тварин типовими саламандрами, як місце їхнього поширення вказав острови Такароа, Рангіроа і Паройя, що належать Франції, а назвав їх зовсім просто — *Cryptobranchus salamandroides*; далі повідомлення Г. В. Спенса, який виділив їх у нову родину *Pelagidae*, їхньою батьківщиною оголосив острови Джільберта і запровадив новий вид у зоологічну систематику під назвою *Pelagotriton Spencei*. Містерові Спенсу пощастило привезти один живий екземпляр до лондонського зоопарку, де він став предметом дальших досліджень, у яких набув нових назв: *Pelagobatrachus Hookeri*, *Salamandrops maritimus*, *Abranchus giganteus*, *Amphiuma gigas* і багатьох інших. Деякі вчені заявляли,

що *Pelagotriton Spencei* тотожний із *Cryptobranchus Tinckeri*, а Міньярова саламандра — не що інше, як *Andrias Scheuchzeri*. З цього виникло чимало суперечок за пріоритет та інших суто наукових проблем. І кінець кінцем вийшло так, що природознавство кожної країни мало своїх власних гігантських саламандр і несамовито заперечувало саламандр інших націй. Через це наука до останку не досягла цілковитої ясності в цій надзвичайно важливій проблемі.

9. Ендрю Шейхцер

Якось у четвер, коли лондонський зоопарк був закритий для публіки, містер Томас Греггс, доглядач павільйону земноводних, чистив басейни і терарії своїх підопічних. Він був сам-самісінький у відділенні саламандр, де виставлено для огляду японську гігантську саламандру, американського «болотяного чорта», *Andrias'a Scheuchzeri* й безліч дрібних тритонів, саламандр, аксолотлів, сирен, протеїв тощо. Містер Греггс орудував ганчіркою та віником, насвистуючи «Енні-Лорі», коли раптом у нього за спиною чийсь рипучий голос промовив:

— Диви, мамо!

Містер Греггс озирнувся, але не побачив нікого: тільки «болотяний чорт» плямкав, сидючи в твані, а ота велика чорна саламандра, отой Андріас, зіпершись передніми лапками на край басейну, крутив тулубом. «Це мені причулося», — подумав містер Греггс і знову замахав віником так, що аж свистіло.

— Диви, саламандра, — знову промовило ззаду.

Містер Греггс рвучко обернувся; на нього дивилася, кліпаючи нижніми повіками, чорна саламандра, отой Андріас.

— Бр-р, яка бридка, — сказала вона несподівано. — Ходімо звідси, любчику.

Містер Греггс аж рота роззявив з подиву.

— Що?

— А вона не кусається? — рипіла саламандра.

— Ти... ти вмєш... говорити? — промимрив містер Греггс, не вірячи своїм вухам.

— Я її боюся, — вимовила саламандра. — Мамо, а що вона їсть?

— Скажи «добридень»,— звернувся до неї приголомшений містер Греггс.

Саламандра завихляла тулубом і прорипіла:

— Добридень. Добридень. Добридень. Можна дати їй булочку?

Містер Греггс розгублено застромив руку в кишеню й витяг звідти шматок булки.

— На.

Саламандра взяла булку лапкою й заходилася обкусувати її.

— Диви, саламандра,— вдоволено рохкала вона.— Тату, а чого вона така чорна?

Раптом вона пірнула й вистромила з води саму голову.

— А чого вона в воді? Чого? Фе, яка бридка!

Містер Томас Греггс розгублено почухав потилицю. «Ага, це вона повторює те, що чує від людей!»

— Скажи «Греггс»,— спробував він.

— Скажи «Греггс»,— повторила саламандра.

— Містер Томас Греггс.

— Містер Томас Греггс.

— Добридень, сер.

— Добридень, сер. Добридень. Добридень, сер.

Здавалося, саламандра не може наговоритись; але Греггс не міг більше придумати, що їй сказати: містер Томас Греггс не був дуже красномовною людиною.

— Ну, помовч уже,— сказав він.— Ось я впораюся, тоді вчитиму тебе говорити.

— Ну, помовч уже,— пробурчала саламандра.— Добридень, сер. Диви, саламандра. Вчитиму тебе говорити.

Треба сказати, що адміністрації зоопарку не подобалось, коли доглядачі навчали підопічних тварин усяких штук; ну, хай іще слон — то інша річ, але решту тварин тут держать із освітньою метою, а не для циркових вистав. Тому містер Греггс затримувався у відділі саламандр здебільшого потай, коли там уже нікого не було. А що він був удівець, то ніхто не дивувався, що він так часто сидить на самоті в павільйоні земноводних. У кожної людини є якісь свої вподобання. До того ж у відділі саламандр бувало небагато відвідувачів; то крокодил тішився чималою популярністю, а дні *Andrias'a Scheuchzeri* минали майже в самотності.

Якось на смерканні, коли павільйони вже зачинялися, директор зоопарку сер Чарлз Віггем обходив деякі відділи, щоб пересвідчитися, чи все там гаразд. Коли він ішов відділом саламандр, у одному басейні зачлюпотіло і хтось промовив рипучим голосом:

— Добри вечір, сер.

— Добри вечір, — сторопіло відповів директор. — Хто там?

— Пробачте, сер, — сказав рипучий голос. — Це не містер Греггс?

— Хто там? — знову спитав директор.

— Енді. Ендію Шейхцер.

Сер Чарлз підійшов до басейну. Там була тільки саламандра: вона сиділа нерухомо, випроставши тулуб.

— Хто тут говорив?

— Енді, сер, — відповіла саламандра. — А хто ви?

— Віггем, — сторопіло вимовив сер Чарлз.

— Дуже радий, — чемно сказав Andrias. — Як ся маєте?

— Що за чортівня! — загорлав сер Чарлз. — Греггсе! Чуєте, Греггсе!

Саламандра стрепенулась і вмить сховалася під водою. До відділу вбіг засапаний, стривожений містер Томас Греггс.

— Слухаю, сер?

— Греггсе, що це означає? — накинувся на нього сер Чарлз.

— А що сталося, сер? — розгублено промовив містер Греггс.

— Оця саламандра говорить!

— Вибачте мені, сер, — скрушно заблагав містер Греггс. — Не можна так робити, Енді. Я тобі вже тисячу разів казав, щоб ти не докучав людям своїми балачками. Пробачте мені, сер, більше такого не буде.

— Це ви навчили саламандру говорити?

— Вона перша почала, сер, — виправдовувався Греггс.

— Сподіваюся, що більше ви цього не робитимете, Греггсе, — суворо сказав сер Чарлз. — Я за вами пильнуватиму.

Трохи згодом до сера Чарлза Віггема завітав професор Петров, і вони розговорилися про так званий розум

тварини, про умовні рефлексі і про те, як широка публіка переоцінює розумові здібності тварин. Професор Петров висловив свої сумніви щодо ельберфельдських коней, які нібито вмiли не тільки рахувати, а й підносити до степеня та добувати корінь; адже навіть пересічна людина добувати кореня не вмiє, сказав великий учений. Тоді серові Чарлзу пригадалася Греггсова саламандра, що вмiла говорити.

— У мене тут є одна саламандра,— почав він нерішуче,— отой славнозвісний *Andrias Scheuchzeri*; то вона навчилася говорити, як папуга.

— Не може бути,— заперечив професор.— Адже у саламандр прирослий язик.

— А ходімо подивімося,— запропонував сер Чарлз.— Сьогодні прибиральний день, людей там мало.

І вони пішли до павільйону.

Біля входу до відділу саламандр сер Чарлз спинився. Зсередини чути було шоркання мітли й монотонний голос, який повільно читав щось.

— Зачекайте,— шепнув сер Чарлз професорові.

— «Чи є на Марсі люди?» — бубонів монотонний голос.— Читати це?

— Ні, пошукай щось цікавіше, Енді,— відповів інший голос.

— «Хто здобуде приз у цьогорічному дербі — Пелемська Красуня чи Гобернадор?»

— Пелемська Красуня,— відказав інший голос.— Та дарма, читай.

Сер Чарлз потихеньку прочинив двері.

Містер Томас Греггс віником мів підлогу; а в саджалці з морською водою сидів *Andrias Scheuchzeri* й рипучим голосом повільно читав вечірню газету, яку держав у передніх лапках.

— Греггсе! — закричав Чарлз.

Саламандра шарпнулась і зникла під водою.

Містер Греггс із переляку впустив мітлу.

— Слухаю, сер.

— Що це означає?

— Вибачте мені, сер,— забелькотів пригнічено Греггс.— Це Енді читає мені, поки я тут замітаю. А коли замітає він, тоді читаю я.

— Хто його навчив?

— А він сам підгледів, сер. Я... я даю йому свої газети, щоб не балакав стільки. Бо він день і ніч не змовкав би.

Тож я й подумав: хай уже краще навчитися говорити культурно...

— Енді! — покликав сер Віггем.

З води виринула чорна голова.

— Слухаю, сер,— прорипіла вона.

— На тебе прийшов подивитися професор Петров.

— Дуже радий, сер. Я Енді Шейхцер.

— А звідки ти знаєш, що тебе звать Andrias Scheuchzeri?

— А ось тут написано, сер: Андреас Шейхцер, острови Гілберта.

— І часто ти читаєш газети?

— Часто, сер. Щодня.

— А що тебе найбільше цікавить у них?

— Судові репортажі, кінські перегони, футбол.

— А ти бачив коли футбол?

— Ні, сер.

— А коней?

— Не бачив, сер.

— То навіщо ж тобі про це читати?

— Бо воно є в газетах, сер.

— Політика тебе не цікавить?

— Ні, сер. «Буде війна чи ні?»

— Цього ніхто не знає, Енді.

— «Німеччина будує підводні човни нового типу», — промовив Енді стурбовано. — «Промені смерті можуть обернути цілі континенти в пустелю».

— Це ти теж прочитав у газетах? — спитав сер Чарлз.

— Так, сер. «Хто збуде приз у цьогорічному дербі — Пелемська Красуня чи Гобернадор?»

— А ти як гадаєш, Енді?

— Гобернадор, сер; але пан Греггс каже, що Пелемська Красуня. — Енді покивав головою. — «Купуйте англійські товари», сер. «Підтяжки Снайгера — найкращі в світі». «Ви вже купили новий шестициліндровий «Танкред-юніор»? Швидкий, недорогий, елегантний».

— Дякую, Енді. Досить уже.

— «Котра з кіноартисток найдужче подобається вам?»

У професора Петрова наїжачились чуприна й борода.

— Пробачте, сер Чарлз, — сказав він, — але мені вже час іти.

— Гаразд, ходімо. Енді, ти не заперечуватимеш, коли

я пришлю до тебе кількох учених? Гадаю, вони охоче з тобою поговорять.

— Буду дуже радий, сер,— прорипіла саламандра.— До побачення, сер Чарлз. До побачення, професоре.

Професор Петров, роздратовано пирхаючи і щось мурмочучи, заквапився геть.

— Даруйте, сер Чарлз,— сказав він нарешті,— але чи не могли б ви показати мені якусь тварину, що не читає газет?

Учені, про яких говорив директор, були доктор медицини сер Бертрам, професор Ебіггем, сер Олівер Додж, Джуліан Фокслі та інші. Наводимо уривок із стенограми їхньої розмови з Andrias'ом Scheuchzeri.

— Як ваше ім'я?

— Ендрю Шейхцер.

— Скільки вам років?

— Не знаю. Ви хочете здаватись молодими? Носіть корсети «Лібелла».

— Який сьогодні день?

— Понеділок. Гарна погода, сер. Цієї суботи в Епсомі бігтиме Гібралтар.

— Скільки буде тричі по п'ять?

— А що?

— Ви вмієте рахувати?

— Умію, сер. Скільки буде сімнадцять помножити на двадцять дев'ять?

— Дозвольте запитувати нам, Енді. Перелічіть річки Англії.

— Темза...

— А ще?

— Темза.

— Інших не знаєте, так? Хто тепер на англійському троні?

— Король Георг. Хай благословить його бог!

— Гаразд, Енді. Хто найвидатніший англійський письменник?

— Кіплінг.

— Дуже добре. А ви читали щось із його творів?

— Ні. А як вам подобається Мей Уест?

— Краще ми питатимемо вас, Енді. Що ви знаєте з історії Англії?

— «Генріха Восьмого».

— Що ви про нього знаєте?

— Найкращий фільм останніх років. Розкішна постановка. Неповторне видовище.

- А ви бачили його?
- Ні. Хочете познайомитися з Англією? Купіть собі «форд-малючок».
- А що б ви найдужче хотіли побачити, Енді?
- Веслярські змагання Кембрідж — Оксфорд, сер.
- Скільки є частин світу?
- П'ять.
- Дуже добре. Перелічіть їх.
- Англія й усі інші.
- А які це інші?
- Більшовики й німці. І Італія.
- Де острови Гілберта?
- В Англії. Англія не зв'язуватиме собі рук на континенті. Англії потрібно десять тисяч літаків. Відвідайте узбережжя південної Англії.
- Можна подивитись на ваш язик, Енді?
- Можна, сер. «Чистіть зуби пастою «Фліт». Найекономніша, найкраща в світі, одне слово — англійський виріб. Хочете, щоб у вас гарно пахло з рота? Користуйтеся пастою «Фліт».
- Дякуємо. Досить. А тепер скажіть нам, Енді...

І так далі. Стенограма розмови з Andrias'ом Scheuchzeri складалася з шістнадцяти повних сторінок і була опублікована в журналі «The Natural Science»¹. В кінці стенограми комісія фахівців так підсумувала результати свого досліджу:

1. Andrias Scheuchzeri, саламандра, утримувана в лондонському зоопарку, вміє говорити, хоча й трохи рипучим голосом, запас слів у неї — близько чотирьохсот; вона говорить тільки про те, що чула або читала. Звичайно, ні про яке самостійне мислення у неї не може бути й мови. Язик у неї досить рухливий; голосових зв'язок ми за наявних обставин не могли дослідити детальніше.

2. Вищеназвана саламандра вміє читати, але тільки вечірні випуски газет. Цікавиться тими самими питаннями, що й пересічний англієць, і реагує на них таким самим способом, тобто у відповідності з усталеними загальнопоширеними поглядами. Її духовне життя — наскільки можна про нього говорити — складається майже цілком з уявлень і думок, розповсюджених у наш час.

3. Інтелекту її аж ніяк не слід переоцінювати, бо він ні в якому відношенні не вищий за інтелект пересічної людини.

Незважаючи на цей тверезий висновок експертів, Балакуча Саламандра стала сенсацією лондонського

¹ «Природничі науки» (англ.).

зоопарку. Коло басейну «Пупсика Енді» весь час тислася юрба цікавих, які прагнули поговорити з ним про все на світі, від погоди й до економічної кризи та політичного становища. Відвідувачі давали йому стільки шоколаду й цукерок, що він урешті захворів на тяжкий катар шлунка й кишок. Тоді відділ саламандр закрили, але було вже запізно: Andrias Scheuchzeri, на прізвисько Енді, загинув від наслідків своєї популярності. Отже, як видно, слава розбещує навіть саламандр.

10. Свято в Новому Страшеці

Пан Повондра, швейцар у домі Бонді, саме був у відпустці в своєму рідному місті. Другого дня мало бути храмове свято, і коли пан Повондра вранці вийшов на вулицю, ведучи за руку свого восьмирічного сина Франтіка, по всьому Новому Страшеці пахло пирогами, а на вулицях так і мелькали жінки та дівчата, що несли сирі пироги до пекаря. На майдані вже поставили свої лотки два кондитери, один торговець склом та порцеляною і одна голосиста дама, що продавала всіляку галантерею. Було там ще й велике брезентове шатро. Миршавенький чоловічок, стоячи на драбинці, саме прилаштував над входом вивіску.

Пан Повондра зупинився подивитися, що ж це має бути.

Щуплявенький чоловічок зліз із драбинки і вдоволено задивився на щойно почеплену вивіску. І пан Повондра здивовано прочитав:

КАПІТАН Й. ВАН ТОХ
ТА ЙОГО ДРЕСИРОВАНІ САЛАМАНДРИ

Пан Повондра згадав кремезного, опасистого чоловіка в капітанському кашкеті, якого він колись упустив до пана Бонді. «От до чого докотився, бідолаха,— з жалем подумав швейцар.— Капітан, а мусить їздити по світі з якимсь нікчемним цирком! А такий же показний, здоровий чолов'яга був! Треба його побачити»,— співчутливо сказав собі пан Повондра.

Тим часом чоловічок почепив біля виходу до шатра ще одну вивіску:

ЯЩЕРИ,
ЩО ВМІЮТЬ ГОВОРИТИ.
НЕЧУВАНА
НАУКОВА СЕНСАЦІЯ!!
ВХІД — 2 КРОНИ
ДІТЯМ У СУПРОВОДІ БАТЬКІВ — 1 КР.

Пан Повондра завагався. Дві крони і корона за хлопця — трохи забагато. Але Франтік добре вчиться, а знати чужоземних тварин потрібно для освіти. Задля освіти пан Повондра здатен був на деякі жертви, а тому підійшов до низенького щуплявого чоловічка.

— Слухайте, приятелю,— сказав він,— я б хотів побалакати з капітаном ван Тохом.

Чоловічок випнув груди в смугастій майці:

— Це я, добродію.

— Ви капітан ван Тох? — здивувався пан Повондра.

— Так,— відповів чоловічок і показав витатуюваний на руці в нього якір.

Пан Повондра розгублено покліпав очима. Невже капітан так зсох? Та ні, не може бути.

— Я знаю капітана ван Тоха особисто,— сказав він.— Я Повондра.

— А, це інша річ,— відказав чоловічок.— Але наші саламандри справді від капітана ван Тоха, добродію. Справжні австралійські ящери, з гарантією. Будь ласка, заходьте. Саме починається велика вистава,— розсипався він, піднімаючи полотнище на вході.

— Ходімо, Франтіку,— сказав Повондра-батько і ввійшов до шатра.

За невеличкий столик покvapно сіла навдивовижу дебели й опасиста жінка. «Чудна парочка!» — подивувався пан Повондра, платячи свої три крони. В шатрі не було нічого — тільки стояла бляшана ванна і чимось неприємно тхнуло.

— А де ж ваші саламандри? — спитав пан Повондра.

— Он у ванні,— байдуже відповіла гігантська дама.

— Не бійся, Франтіку,— сказав Повондра-батько й підійшов до ванни. Там безживно лежало в воді щось чорне, завбільшки зі старого сома; тільки шкіра на потилиці в нього ледь підіймалась і опадала.

— Оце й є та допотопна саламандра, що про неї писали в газетах,— повчальним тоном промовив Повондра-батько, намагаючись не показати свого розчару-

вання. «Знову попався на гачок,— думав він,— але нащо про це знати хлопцеві? А шкода трьох крон!»

— Тату, а чого вона у воді? — спитав Франтік.

— Бо саламандри живуть у воді.

— Тату, а що вона їсть?

— Рибу і всяку таку всячину,— відповів Повондра-батько. (Мусить же вона щось їсти!)

— А чого вона така бридка? — допитувався Франтік.

Пан Повондра вже не знав, що сказати; але в ту мить до шатра ввійшов миршавий чоловічок.

— Прошу вас, дами й панове,— хрипким голосом почав він.

— То у вас вона тільки одна? — докірливо спитав пан Повондра. «Якби їх хоч дві, не так би жалко було грошей»,— думав він.

— Друга здохла,— відказав чоловічок.— Отже, дами й панове, перед вами — славнозвісний Андріаш, рідкісний і отруйний ящер з австралійських островів. У себе на батьківщині він досягає людського зросту й ходить на двох ногах. Ну-бо,— сказав він і штрикнув дубцем те безживне чорне створіння, що нерухомо лежало у ванні. Воно заворушилося і насилу підвелосся з води. Франтік відсахнувся, але пан Повондра стиснув його руку: не бійся, я коло тебе.

Створіння вже стояло на задніх лапах, а передніми лапками спиралося на край ванни. Чорна паща хапала повітря, зябра на потилиці конвульсивно здригалися. Шкіра на ньому обвисла, пообдирана до крові, вся в бородавках; булькаті жаб'ячі очі час від часу якось болісно затягувалися плівкою нижніх повік.

— Як бачите, дами й панове,— захриплим голосом провадив чоловічок,— ця тварина живе у воді, тому вона має зябра, а щоб могла дихати, коли виходить на берег,— ще й легені. На задніх лапах у неї по п'ять пальців, на передніх — по чотири, і вона вміє брати ними різні предмети. На, візьми!

Тварина затиснула в пальцях дубець і піднесла його перед собою, немов якийсь блазенський жезл.

— Вона вміє також зав'язати вузол на мотузці,— сказав чоловічок, забрав у тварини паличку і подав їй брудний уривок шворки. Саламандра хвильку подержала ту шворку в лапах, а потім справді зав'язала на ній вузлик.

— Уміє також бити в барабан і танцювати,— прохри-

пів чоловічок і подав тварині дитячий барабан і паличку. Саламандра кілька разів ударила в барабан і покрутила верхньою половиною тулуба. Паличка випала в неї з лапки.

— Я тобі дам, паскудо! — гримнув чоловічок і вилловив паличку з води. Потім додав урочисто піднесеним голосом:— Ця тварина така розумна й здібна, що вміє говорити по-людському.— І заплескав у долоні.

— Guten Morgen¹,— прорипіла тварина, болісно кліпнувши нижніми повіками.— Добридень.

Пан Повондра майже злякався, але на Франтіка таке диво не справило великого враження.

— Що треба сказати шановному панству? — суворо спитав чоловічок.

— Ласкаво просимо,— вклонилася саламандра. Її зябра конвульсивно стискалися.— Willkommen. Benvenuti².

— Рахувати вмієш?

— Умію.

— Скільки буде шість разів по сім?

— Сорок два,— з зусиллям проквакала саламандра.

— От бач, Франтіку, як гарно рахує,— повчально зауважив синові пан Повондра.

— Дами й панове,— хрипів далі чоловічок,— можете самі ставити йому запитання.

— Ну, спитай щось у неї, Франтіку,— підохотив сина пан Повондра.

Франтік розгублено замулявся.

— Скільки буде вісім помножити на дев'ять? — на решті видушив він із себе: очевидно, це запитання здавалось йому найважчим з усіх можливих.

Саламандра повільно клігнула очима.

— Сімдесят... два.

— Який сьогодні день? — спитав і пан Повондра.

— Субота,— відповіла тварина.

Пан Повондра в подиві покрутив головою.

— Справді, як людина... А як називається це місто? Саламандра розкрила пащу і заплющила очі.

— Вона вже втомилася,— квапливо пояснив чоловічок.— Що треба сказати панству?

Саламандра вклонилась.

¹ Доброго ранку (нім.).

² Ласкаво просимо (нім. і іт.).

— Моє шанування. Щиро дякую. Бувайте здорові. До побачення.

І вмить пірнула у воду.

— Це... це справді диво,— зчудовано промовив пан Повондра; але, оскільки три крони—великі гроші, все ж таки додав:— А більше у вас нема чого показати дитині?

Чоловічок розгублено поскуб себе за нижню губу.

— Це все... Раніш у мене були ще мавпи, але з ними таке вийшло...— промимрив він.— Хіба що дружину вам показати... Вона колись була найгладша жінка в світі. Марушко, йди-но сюди.

Марушка насилу підвелася зі стільця.

— Чого тобі?

— Покажися панству, Марушко.

Найгладша жінка в світі кокетливо схилила голову набік, виставила одну ногу вперед і пісмикнула спідницю вище коліна, відкривши червону вовняну панчошу, яка обтягувала щось розпухле, товсте, мов свинячий окіст.

— Об'єм ноги вгорі вісімдесят чотири сантиметри,— пояснив щуплявий чоловічок,— але за нинішньої конкуренції Марушка вже не найгладша жінка в світі.

Пан Повондра потяг приголомшеного Франтіка надвір.

— На все добре,— прорипіло з ванни.— Приходьте це. Auf Wiedersehen¹.

— Ну що, Франтіку, цікаво було? — спитав пан Повондра вже надворі.

— Цікаво,— відповів Франтік.— Тату, а чого в цієї тітки червоні панчохи?

11. Про людоящерів

Якби ми сказали, що в ті дні не писали й не говорили ні про що, крім самих саламандр, які вміють говорити,— це, звичайно, було б перебільшення. Бо говорили й писали також і про майбутню війну, про економічну кризу, про футбол, про вітаміни і про моду; одначе й про саламандр, які вміють говорити, писалось дуже багато, а головне — зовсім не по-науковому. Тому один

¹ До побачення (нім.).

видатний учений, професор Брненського університету Владимир Угер, послав до «Лідових новін» статтю, в якій відзначав, що гадана здатність *Andrias's* Scheuchzeri членороздільно говорити,— тобто, власне, повторювати, як папуга, почуті слова,— з наукової точки зору далеко не така цікава, як деякі інші питання, що стосуються цієї незвичайної амфібії. Наукова загадка *Andrias's* Scheuchzeri полягає зовсім в іншому: наприклад — звідки він узявся; де його первісна батьківщина, в якій він пережив цілі геологічні періоди; чому він так довго лишався невідомим науці, а тоді раптом виявилось, що цей зоологічний вид дуже поширений майже в усій екваторіальній зоні Тихого океану. Як видно, останнім часом він розмножується надзвичайно швидко; де взялася ця дивовижна життєва сила в прастарому створінні з третинного періоду, яке до недавніх часів існувало приховано, найімовірніше вкрай спорадично, а може, й у географічній ізоляції? Можливо, життєві умови цієї допотопної саламандри змінились у біологічно сприятливому напрямку, і для рідкісного міоценового релікта настала нова епоха напрочуд бурхливого розвитку? В такому разі не виключено, що *Andrias Scheuchzeri* не тільки розмножува- тиметься кількісно, а й еволюціонуватиме якісно і що наша наука матиме унікальну нагоду спостерігати при- наймні в одного зоологічного виду потужний мутацій- ний процес. Те, що *Andrias Scheuchzeri* вміє прорипіти кілька десятків слів і навчитись кількох фокусів, з наукового погляду зовсім не чудо, хоча профани і вбачають у цьому вияв якогось інтелекту; справжнім чудом є той могутній життєвий порив, що так несподі- вано й так ефективно розбудив для дальшого розвит- ку еволюційно відсталий і майже вимерлий зоологічний вид. Впадають в око й деякі особливі обставини: *Andrias Scheuchzeri*.— *егуна* саламандра, що живе в морі, і — це ще прикметніше — *егуна* саламандра, яка водиться в ефіопсько-австралійському регіоні, в міфіч- ній Лемурії. Просто-таки хочеться сказати, що природа раптом забажала надолужити одну з прогаяних можли- востей, довести до кінця розвиток однієї з життєвих форм, які вона в цьому регіоні забула чи не змогла повністю використати. І далі: дивно було б, якби в усій океанській області, що пролягає між японськими гігантськими саламандрами з одного боку і аллеган-

ськими з другого, не існувало жодної проміжної ланки. Якби Andrias'a не було, нам, по суті, довелось би *припустити* його існування; він, можна сказати, просто заповнив той вільний простір, який мав займати споконвіку згідно з географічними й еволюційними закономірностями. Хай там як,— закінчував свою статтю професор,— а на прикладі цього еволюційного воскресіння міоценової саламандри ми в шанобливому подиві бачимо, що Геній Розвитку ще зовсім не закінчив своєї творчої діяльності на нашій планеті.

Хоч редакція потайки категорично вважала, що такі вчені міркування, власне, не годяться для газети, статтю надрукували. А незабаром професор Угер одержав від одного з читачів такого листа:

«Вельмишановний добродію!

Торік я купив у Чаславі будинок на майдані. Оглядаючи будинок, я знайшов на горіщі скриню зі старими, рідкісними книжками, переважно науковими, як-от: два річні комплекти журналу Гібла «Гілос» — за 1821 і 1822 роки, «Ссавці» Яна Сватоплука Пресла, «Основи природознавства, або ж фізики» Войтеха Седлачека, дев'ятнадцять річних комплектів популярного енциклопедичного альманаху «Крок» і тринадцять комплектів «Часопису Чеського музею». Між сторінками Преслового перекладу «Міркувань про катаклізми земної кори» Кюв'є (1834 р.) я знайшов вирізку зі старої газети й вичитав з неї повідомлення про якихось дивовижних ящерів.

Прочитавши Вашу чудову статтю про отих загадкових саламандр, я згадав про ту закладку з книжки й відшукав її. Гадаю, що вона могла б зацікавити Вас, а тому, як палкий шанувальник природи і Ваш ревний читач, посилаю її вам.

З глибокою пошаною
Й. В. Найман»

На доданому до листа клапті газети не було ні назви її, ні дати; за шрифтом і правописом її можна було віднести до двадцятих-тридцятих років минулого сторіччя. Папір так пожовк і зотлів, що текст важко було прочитати. Професор Угер хотів був уже кинути папі-

рець у кошик, але сама старизна того клаптика чомусь зворушила його, і він почав читати. За хвилину він шепнув: «Сто чортів!» і нервовим рухом поправив окуляри. Ось який був текст вирізки:

ПРО ЛЮДОЯЩЕРІВ

Ми вчитали з однієї чужоземної газети, що якийсь капітан англійського військового корабля, вернувшись з далеких країв, повідомив про дивовижних плазунів, котрих знайшов на одному невеличкому острівці в Австралійському морі. На тому острові є озеро з солоною водою, одначе з морем не з'єднане й вельми трудно приступне. Якось капітан із корабельним циркульником одпочивали на тому озері. Аж раптом з озера вийшли тварини на взірєць ящерів, завбільшки з морського собаку чи тюленя, одначе ходять вони на двох ногах, і зачали химерно та зграбно вихилатися на березі, ніби танок вели. Капітан і циркульник, із рушниць вистреливши, двох тих тварин уполювали. Тіло в них слизке, бо шерсті й луски ніякої, тож вони подібні до саламандр. Назавтра, по них прийшовши, мусили їх через сморід прикрий там і покинути, а матросам звеліли, щоб вони обловили озеро сітями й кілька тих потвор доправили на корабель живцем. Обловивши те озеро, матроси всіх ящерів у великому числі вимордували і лише двох живцем привезли на корабель, оповідаючи, що тіло в них має отруту і пече, ніби кропива. Тоді тих ящерів посадили в кадоби з морською водою, щоб живими до Англії довести. Та шкода! Як минав корабель острів Суматру, ті піймані ящери, з кадобів вилізши й віконце в облявку під палубою відчинивши, вночі стрибнули в море й щезли. За свідченням капітана й корабельного циркульника ті тварини вельми чудні й хитрі, ходять на двох ногах і кумедно дзявкають та плямкають, але для людей не страшні анітрохи. Отож їх, певне, можна слушно називати людоящерами.

Ось що було в тій вирізці. «Сто чортів!» — схвильовано повторив професор Угер. Чому тут нема ні дати, ні назви тієї газети, що з неї хтось колись вирізав оце? І що то була за чужоземна газета, і як звався той «один капітан», і який то був англійський корабель? І котрий «острівець у Австралійському морі?» І чому тоді люди не висловлювалися трохи точніше і... ну, трохи більш по-науковому? Адже це неоціненний історичний документ...

Острівець в Австралійському морі, так. Озеро з солоною водою. Видно, то був кораловий острів, атол із важко приступною солоною лагуною; якраз підхоже місце, де б могла зберегтись така викопна тварина ізольована від біологічно розвиненішого середовища в

безпечній природній резервації. Звичайно, дуже розмножитись вона там не могла, бо в озерці не вистачило б для неї поживи. Це ясна річ, сказав собі професор. Тварина, подібна до ящера, але без луски і ходить на двох ногах, як люди отже, або *Andrias Scheuchzeri*, або якась інша саламандра, близько з ним споріднена. Припустимо, що це був наш *Andrias*. Припустимо, що ті проклятущі матроси вимордували його там, у озерці, й на корабель попала живою тільки одна пара; та пара, котра потім утекла в море поблизу острова Суматри. Тобто на самому екваторі, де біологічні умови дуже сприятливі, а кількість поживи необмежена. Хіба не можливо, що така зміна середовища дала міоценовій саламандрі потужний імпульс до розвитку? Ми знаємо, що ці тварини були призвичаєні до солоної води; уявімо собі, що на новому місці вони оселилися в спокійній, захищеній морській затоці, де поживи вдосталь; що ж далі? Переселені в оптимальні умови, саламандри почнуть розвиватися з дивовижною життєвою енергією. Напевне так! — думав у захваті професор. — Саламандра невтримно рватиметься вперед шляхом розвитку, пхатиметься до життя, як шалена; вона плодитиметься без ліку, бо в новому середовищі її ікра й пуголовки не матимуть своїх специфічних ворогів. Вона заселює острів за островом — дивно, правда, що деякі острови вона, розселюючись, ніби перекакує. А взагалі, це типова міграція в пошуках поживи.

Постає тільки питання: чому вона не розвивалася досі? Чи не пов'язане з цим фактом те, що в ефіопсько-австралійському регіоні нема — чи принаймні поки що не відкрито — ніяких саламандр? Може, в цьому регіоні протягом міоцену відбулися якісь зміни, біологічно несприятливі для них? Мабуть, так воно й є. Скажімо, з'явився якийсь специфічний ворог, що цілком винищив саламандр. Тільки на одному островці, в ізольованому озерці міоценова саламандра збереглася — щоправда, ціною зупинки в своєму розвитку, припинення еволюційного процесу. Вийшло щось подібне до туго скрученої пружини, яка не могла розкрутитись. Не виключено, що природа мала для цього зоологічного виду якісь особливі плани, збиралась розвивати його далі й далі, підносити вище й вище, бозна на яку височінь... (Від цієї думки в професора Угора аж мороз по спині пробіг:

хто зна, чи не мав Andrias Scheuchzeri справді стати людиною міоценової доби?)

І ось — маєте! Цей *недорозвинений* вид неподівано попадає в нове, безмірно сприятливіше середовище; накручена пружина еволюції в ньому розпроставується... З яким життєвим розмахом, з якою міоценовою буйністю й нетерплячкою поривається Andrias на шлях розвитку! Як гарячково надолужує він сотні тисяч і мільйони років, прогаяні в еволюції! Чи можна думати, що він задовольниться тим ступенем розвитку, на якому стоїть нині? Чи зупиниться він на цьому ступені при такому еволюційному розгоні, свідком якого ми стали, чи, може, він стоїть тільки на порозі своєї еволюції, тільки готується підноситись вище — хто може сказати нині, до яких висот?

Ось які міркування й припущення квапливо записував професор Владимир Угер, сидячи над пожовклою вирізкою зі старої газети й тремтячи від духовного захвату першовідкривача. «Пошлю це в газету, — казав він собі, — бо наукових журналів ніхто не читає. Нехай усі знають, глядачами якої великої природної містерії довелось нам стати! А назву дам таку:

«Чи мають саламандри майбутнє?»

Але в редакції «Лідових новин» тільки подивились на статтю професора Угера й покивали головою. Знов ці саламандри? Наші читачі вже ситі ними по саму зав'язку. Пора вже дати їм щось нове. І взагалі, такі наукові розумування — не для газети.

Через це стаття про еволюцію і майбутнє саламандр так і не побачила світу.

12. Синдикат «Саламандра»

Голова зборів Г. Х. Бонді задзвонив у дзвіночок і підвівся.

— Шановні панове, — почав він, — я маю честь відкрити позачергові загальні збори акціонерів Тихоокеанського експортного товариства. Вітаю всіх присутніх і дякую за активну участь у зборах. Панове, — провадив він, — мені припав невеселий обов'язок — повідомити сумну новину. Капітана Йозефа ван Тоха вже нема на світі. Помер наш, так би мовити, засновник, людина,

в чийй голові зародилася щаслива думка зав'язати торговельні зносини з тисячами островів далекого Тихого океану, наш перший капітан і найретельніший співробітник. На початку цього року він помер від апоплексичного удару на борту нашого пароплава «Шарк», поблизу острова Фаннінга, під час виконання службових обов'язків. («Певне, сколотив страшну бучу, сердега»,— майнуло в голові у Бонді). Прошу вшанувати його пам'ять уставанням.

Присутні попідводились, грюкаючи стільцями, і застигли в урочистій тиші, опановані спільною думкою: чи не затягнуться ці загальні збори дуже надовго? («Бідний старий Вантох,— подумав по-справжньому зворушений Г. Х. Бонді.— Що з нього стало тепер! Певне, скинули на дощці в море — ото, мабуть, шубовснуло! Славний був чолов'яга... І очі такі голубі...»)

— Дякую вам, панове,— додав він коротко,— за те, що ви так щиро вшанували пам'ять капітана ван Тоха, мого особистого приятеля. А тепер я попрошу пана директора Волавку познайомити вас із економічними перспективами ТЕТ у цьому році. Цифри ще не остаточні, але навряд чи можна сподіватися, що вони істотно зміняться до кінця року. Прошу, пане директоре.

— Вельмишановні панове,— задзюркотів голос пана директора Волавки — і посипались прикрі новини:— Становище на ринку перлів украй незадовільне. Після минулого року, в якому видобуток перлів зріс у двадцять разів проти дуже сприятливого тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого, ціни почали катастрофічно падати і впали аж на шістдесят п'ять процентів. Тому правління вирішило не викидати на ринок добутий цього року товар, а зберігати його, поки зросте попит. На жаль, торік восени перли вийшли з моди — очевидно, тому що так подешевшали. В нашій амстердамській філії на сьогоднішній день лежить понад двісті тисяч перлин, збути які зараз майже неможливо. Натомість у цьому році,— дзюркотів далі директор Волавка,— видобуток перлів значно зменшився. Довелося облишити цілу низку родовищ, бо прибуток із них не покриває навіть транспортних видатків. Родовища, відкриті два-три роки тому, очевидно, вже більшою чи меншою мірою вичерпані. Тому правління вирішило звернути увагу на інші продукти морських глибин: корали, перламутр і морські губки. Справді, збут ювелірних

виробів з коралів пощастило поживавити, але ця кон'юнктура поки що сприятливіша для італійських коралів, ніж для тихоокеанських. Правління вивчає також можливості інтенсивного рибальства в глибинах Тихого океану. Проблема полягає головним чином у тому, як транспортувати звідти рибу на європейські та американські ринки; поки що результати досліджень не дуже втішні.

Директор трохи підніс голос:

— Зате до певної міри зріс обсяг сулутної торгівлі іншими товарами: вивіз на тихоокеанські острови тканин, емальованого посуду, радіоприймачів та рукавичок. Цю торгівлю можна ще розвивати і розширювати; вже цього року її баланс буде підбито з досить незначним дефіцитом. Одначе про те, щоб наприкінці року ТЕТ виплатило по своїх акціях якісь дивіденди, нема чого й думати; і тому правління наперед оголошує, що цього разу воно відмовляється від будь-яких тантьєм і винагород...

Запала довга й гнітюча тиша. («Цікаво, який він на вигляд, той острів Фаннінга? — думав Г. Х. Бонді.— Сердега Вантох — помер, як справжній моряк. Жаль його — добрий був чоловік. Ще ж не такий і старий... не старший за мене...»)

Слова попросив доктор Губка; далі ми цитуватимемо протокол позачергових загальних зборів Тихоокеанського експортного товариства.

Д р Г у б к а питає, чи не ставиться питання про ліквідацію ТЕТ.

Г. Х. Б о н д і відповідає, що правління вирішило в цій справі почекати інших пропозицій.

Л у і Б о н а н ф а н висловлює закид правлінню, що Товариство не мало на родовища постійних представників, які, приймаючи добуті перли, перевіряли б, чи видобуток провадиться досить інтенсивно й кваліфіковано.

Д и р е к т о р В о л а в к а зауважує, що таке питання розглядалось, але з'ясовано, що це надміру збільшило б накладні витрати. Довелось би тримати принаймні три сотні платних агентів; а потім — зважте самі, як можливо було б контролювати цих агентів, чи здають вони всі добуті перли.

Г. Б р і н к е л а р питає, чи можна довіряти саламандрам, що вони справді здають усі знайдені перли, а не продають їх ще комусь, окрім уповноважених осіб Тихоокеанського експортного товариства.

Г. Х. Бонді відзначає, що це була перша публічна згадка про саламандр. Досі вважалося за правило не згадувати на зборах акціонерів ніяких подробиць того, в який спосіб добувають перли. І нагадує, що саме заради цього була обрана нейтральна назва «Тихоокеанське експортне товариство».

Г. Брінкелар знову ставить запитання: чи на зборах заборонено говорити про речі, які стосуються інтересів Товариства, а крім того — давно відомі якнайширшій громадськості.

Г. Х. Бонді відповідає: йдеться не про заборону, а просто про те, що досі цього не було. Він навіть радий, що тепер можна говорити відвертіше. На перше запитання пана Брінкелара він може відповісти, що, наскільки йому відомо, нема ніяких підстав сумніватись у бездоганній чесності й працьовитості саламандр, зайнятих на добуванні перлів та коралів. Одначе треба рахуватися з тим, що наявні родовища перлів уже вичерпані або ж будуть вичерпані найближчим часом. Ну, а щодо нових родовищ треба сказати, що саме в пошуках ще не експлуатованих островів помер наш незабутній співробітник капітан ван Тох, і поки що нема змоги замінити його людиною, що мала б такий досвід і відзначалася б такою чесністю й такою любов'ю до справи.

Полковник Д. В. Брайт, беззастережно визнавши заслуги капітана ван Тоха, відзначає проте, що капітан, смерть якого сповнила жалем усіх, надмірно панькався з вищезгаданими саламандрами. (*Схвальні вигуки*). Не було ніякої потреби постачати саламандрам ножі та інше знаряддя такої високої якості, як це робив покійний капітан ван Тох. І не треба було так багато витратити на їхню годівлю. Можна було значно зменшити видатки, пов'язані з утриманням саламандр, і тим самим підвищити прибутки Товариства (*Гучні оплески*).

Вице-голова Дж. Гілберт висловлює згоду з полковником Брайтом, але відзначає, що, поки був живий капітан ван Тох, у цьому напрямку нічого не можна було зробити. Капітан ван Тох твердив, що він має перед саламандрами особисті зобов'язання. Із різних причин неможливо й недоцільно не зважати в цьому відношенні на бажання старого капітана.

Курт фон Фріш питає, чи не можна знайти для саламандр іншу роботу — по змозі прибутковішу, ніж добування перлів. Варто було б узяти до уваги їхні природжені, як у бобрів, здібності для будування дамб та інших споруд під водою. Може, вдалось би використати їх для поглиблення гаваней, будівництва хвилерізів та для всяких інших підводних робіт.

Г. Х. Бонді повідомляє, що правління інтенсивно працює над цим питанням; безперечно, в цьому напрямку від-

криваються великі можливості. Він відзначає, що число саламандр, які є власністю Товариства, становить уже близько шести мільйонів; а коли зважити, що пара саламандр дає за рік близько сотні пуголовків, то наступного року ми можемо мати триста мільйонів саламандр, а за десять років їхня чисельність досягне просто-таки астрономічної величини. Г. Х. Бонді ставить питання, щоб збирається Товариство робити з цією безліччю саламандр, яких і тепер уже на переповнених саламандрових фермах через нестачу природної поживи, доводиться підгодовувати копрою, картоплею, кукурудзою тощо.

К. фон Фріш запитує, чи м'ясо саламандри їстівне.

Дж. Гілберт. Ні. Шкіра їхня теж ні на що не придатна.

П. Бонанфан ставить перед правлінням запитання, що в такому разі воно збирається робити.

Г. Х. Бонді (*пигводиться*). Шановні панове! Ми скликали ці позачергові загальні збори, щоб відверто повідомити вас про те, що перспективи нашого Товариства вкрай сумні, хоч у минулі роки, дозвольте мені нагадати, воно з гордістю виплачувало від двадцяти до двадцяти трьох процентів дивідендів, oprіч достатніх відрахунків у резерви й на амортизацію. Тепер ми стоїмо на роздоріжжі: спосіб провадження справ, такий вигідний у минулі роки, практично вже дав усе, що міг, і нам лишається тільки шукати нових шляхів. (*Вигук із зали: «Ну й чудово!»*)

Я б сказав — це перст долі, що саме тепер від нас пішов наш друг, наш незабутній капітан ван Тох. З його особою була поєднана романтична, прекрасна і, додам відверто, трохи навіжена ідея торгівлі перлами. Я вважаю її вже закінченим етапом нашої діяльності; в ній був свій, так би мовити, екзотичний чар, але для нашої доби вона не підходила. Шановні панове, перли ніколи не можуть стати об'єктом підприємства великого масштабу, розвиненого вшир і вглиб. Для мене особисто ця історія з перлами була тільки побіжною розвагою. (*Занепокоєння в залі*). Так, панове, але розвагою, що давала й вам, і мені чималі гроші. Крім того, на самому початку нашої діяльності саламандри мали якусь, сказав би я, принакність новизни. Але триста мільйонів саламандр такої принакності вже не матимуть. (*Сміх*).

Я сказав — нові шляхи. Поки був живий мій добрий приятель капітан ван Тох, годі було й думати про те, щоб надати нашому підприємству інакшого характеру, відмінного від того, що я назвав би стилем капітана ван Тоха. (*Голос із зали: «А чому?»*) А тому, добродію, що добрий смак не дозволяє мені змішувати різні стилі. Стиль капітана ван Тоха — це був, сказав би я, стиль пригодницьких романів. Стиль Джека Лондона, Джозефа Конрада та інших. Давній, екзотичний, колоніальний, майже героїчний стиль. Не заперечую, що

він по-своєму чарував мене. Але після смерті капітана ван Тоха ми не маємо права провадити далі цю авантюрну дитячу епопею. Те, що стоїть перед нами,— це вже не новий розділ, а нова концепція, панове, виплід нової, принципово інакшої творчої уяви. (*Голос із зали: «Ви про це говорите, наче про роман!»*) Так, добродію, маєте рацію. Комерція цікавить мене як митця. Без хисту, добродію, не можна придумати нічого нового. Ми повинні бути поетами, коли не хочемо, щоб світ зупинився. (*Оплески. Г. Х. Бонді кланяється.*)

Панове, я не без жалю ставлю крапку після цього, так би мовити, вантохівського розділу. В ньому ми вичерпали те, що було дитячого й авантюрного в нас самих. Час уже закінчити цю казку про перли та корали. Сіндбаб-мореплавець помер, панове. Постає питання: що далі? (*Голос із зали: «Про це ж ми вас і питаємо!»*) От і гаразд, добродію; візьміть, будь ласка, олівець і записуйте. Шість мільйонів. Записали? Помножте на п'ятдесят. Виходить триста мільйонів, так? Ще раз помножте на п'ятдесят. Це вже п'ятнадцять мільярдів, правда? А тепер, будьте ласкаві, порадьте мені, що нам робити через три роки з п'ятнадцятьма мільярдами саламандр. Як ми їх використаємо, чим прогонуємо і так далі. (*Голос із зали: «Хай собі виздыхають, та й квит!»*) Звичайно, можна й так, панове, але хіба не шкода? Згадайте, що кожна саламандра являє собою певну економічну цінність, робочу силу, яка чекає, щоб її використали. Панове, шістьом мільйонам саламандр ми ще сяк-так дамо раду. З трьомастами мільйонами буде важче. Але п'ятнадцять мільярдів саламандр, панове,— це нам уже не під силу. Саламандри зжеруть Товариство. Ось воно як. (*Голос із зали: «За це відповісте ви! Це ви затіяли всю цю історію з саламандрами!»*)

Г. Х. Бонді (*підносить голову*). А я й не скидаю з себе відповідальності, панове. Я беру її всю на себе. Хто хоче, той може хоч і зараз позбутися акцій Тихоокеанського експортного товариства. За кожну акцію я готовий заплатити... (*Голос із зали: «Скільки?»*) Повну вартість, добродію! (*У залі гомін. Президія оголошує перерву на десять хвилин.*)

Після перерви першим просить слова Г. Брінкелар. Він висловлює своє задоволення з приводу того, що саламандри так щедро плодяться, примножуючи майно Товариства. Однак розводити їх просто так, панове, каже він, це було б видиме безглуздя. Якщо ми самі не маємо для них відповідної праці, то чом би попросту не продавати їх як робочу силу будь-кому, хто хоче розпочати якісь роботи у воді або під водою? (*Оплески*). Прогонувати саламандру коштує кілька сантиметрів на день; якщо пару їх продавати, скажімо, за сто франків і якщо робоча саламандра може прожити, скажімо, тільки один рік, то таке вкладення капіталу чудово оплатиться кожному підприємцеві. (*Схвальні вигуки*).

Дж. Гіберт відзначає, що саламандри досягають віку

значно більшого, ніж один рік; яка взагалі тривалість їхнього життя ще не встигли з'ясувати.

Г. Брінкелар тоді вносить поправку в свою пропозицію: в такому разі ціна однієї пари саламандр нехай буде триста франків, з транспортними видатками включно.

С. Вайсбергер запитує: а які, власне, роботи могли б виконувати саламандри?

Директор Волавка. Завдяки своїм природним інстинктам і надзвичайній технічній кмітливості саламандри особливо придатні для спорудження гребель, дамб та шарів намулу, очищення водних шляхів; вони можуть укріплювати й регулювати морські береги, насипати новий суходіл і таке інше. В усіх цих випадках ідеться про роботи великого обсягу, які потребують сотень і тисяч робочих рук,— роботи такого масштабу, що й сучасна техніка не наважиться їх розпочати, коли не матиме в своєму розпорядженні надзвичайно дешевої робочої сили. (*Вигуки: «Правга!», «Чугово!»*)

Д-р Губка зауважує, що, продаючи саламандр, які, очевидно, зможуть плодитись і в нових власників, Товариство втратить свою монополію на них. Він пропонує тільки віддавати в найми будівникам водних споруд робочі колони відповідно навчених, кваліфікованих саламандр з умовою, що їхній можливий приплід ставатиме власністю Товариства.

Директор Волавка відзначає, що в воді неможливо встежити за мільйонами чи навіть мільярдами саламандр, а за їхнім приплодом і поготів; на жаль, чимало саламандр уже вкрадено для зоопарків та звіринців.

Полковник Д. В. Брайт. Варт було б продавати чи там віддавати в найми тільки саламандр-самців, щоб вони не могли розмножуватись ніде, крім саламандрових розплідників та ферм, які є власністю Товариства.

Директор Волавка. Ми не можемо твердити, що саламандрові ферми є власністю Товариства. Не можна придбати у власність чи взяти в оренду ділянки морського дна. Юридичне питання, кому насправді належать саламандри, які живуть у територіальних водах, скажімо, її величності королеви Голландії, вкрай неясне і може викликати багато суперечок. (*Занепокоєння в залі*). В більшості випадків за нами не забезпечене навіть право вилову риби; ми закладали свої ферми на тихоокеанських островах, по суті, нелегально, панове. (*Занепокоєння зростає*).

Дж. Гілберт відповідає полковникові Брайту, що ізолювані від самиць саламандри-самці, як відомо з досвіду, скоро втрачають енергію і працездатність; вони стають мляві, нерухливі, а часом і гинуть із туги.

Фон Фріш питає, чи не можна призначених на продаж саламандр спершу каструвати чи стерилізувати.

Дж. Гілберт. Це коштувало б занадто дорого; одне слово, ми ніяк не можемо перешкодити проданим саламандрам плодитися.

С. Вайсбергер як член Спільки захисту тварин висуває вимогу, щоб майбутня торгівля саламандрами провадилась гуманно, способами, які не вражають людських почуттів.

Дж. Гілберт дякує за цю пропозицію; звичайно, вилучення й транспортування саламандр буде доручено тільки кваліфікованому персоналові під відповідним наглядом. Проте ніхто не може ручитись, за те, як поводитимуться з саламандрами підприємці, що куплять їх.

С. Вайсбергер заявляє, що він задоволений поясненням віце-голови Дж. Гілберта. *(Оплески)*.

Г. Х. Бонді. Панове, треба наперед відмовитись від думки, що ми зможемо й у майбутньому зберегти монополію на саламандр. На жаль, за наявним законодавством ми не можемо їх запатентувати. *(Сміх у залі)*. Своє провідне становище в торгівлі саламандрами ми повинні й можемо забезпечити іншим способом; правда, необхідна передумова для цього — інший стиль ведення справ і багато ширші масштаби, ніж досі. *(Вигуки: «Слухайте!»)* Ось на столі, панове, ціла пачка попередніх угод. Правління пропонує утворити новий, кількеступневий трест під назвою синдикат «Саламандра». Членами цього синдикату, крім нашого Товариства, мають стати певні великі підприємства й фінансово сильні компанії; наприклад, один концерн, який вироблятиме спеціальні патентові металеві інструменти для саламандр. *(Голос із зали: «Чи не МЕАТ?»)* Так, добродію, я говорю про МЕАТ. Далі — хімічний і харчовий картель, який вироблятиме дешевий патентований фураж для саламандр; група транспортних компаній, яка — на підставі наявного досвіду — запатентує спеціальні гігієнічні резервуари для перевезення саламандр; об'єднання страхових товариств, що візьме на себе страхування куплених тварин на випадок каліцтва чи загибелі як під час перевезення, так і на місці роботи; і нарешті ще низка промислових підприємств і комерційних та фінансових закладів, яких ми з поважних причин поки що не назвемо. Мабуть, для вас, панове, досить буде, коли я скажу, що цей синдикат на початок матиме капітал чотириста мільйонів фунтів стерлінгів. *(Збудження в залі)*. Ось у цій папці, друзі, лежать угоди, які досить тільки підписати — і виникне одна з найбільших економічних організацій нашої доби. Правління Товариства просить вас, панове, надати йому повноваження, потрібні для утворення цього гігантського концерну, завданням якого буде раціональне розведення і експлуатація саламандр. *(Оплески й вигуки протесту)*.

Панове, я звертаю вашу увагу на всі вигоди від такого співробітництва. Синдикат «Саламандра» буде постачати не тільки самих саламандр, а й усі знаряддя та фураж для них

кукурудзу, крохмаль, воловий лій і цукор для підгодівлі мільярдів тварин; далі він бере на себе транспорт, страхування, ветеринарний догляд і інше обслуговування — все це за найнижчими цінами, що забезпечать нам коли не монополію, то принаймні цілковиту перевагу над будь-яким конкурентом, що захоче торгувати саламандрами. Хай-но хтось спробує, панове; довго він з нами не позмагається! (Вигуки: «Браво!») Та це ще не все. Синдикат постачатиме й будівельні матеріали для підводних робіт, які виконуватимуть саламандри, а тому за ними стоятиме й важка промисловість, цемент, дерево, цегла... (Голос із зали: «Ще хтозна, як ті саламандри працюватимуть!») Панове, дванадцять тисяч саламандр уже працюють тепер у сайгонському порту на спорудженні нових доків, рейдів і молів. (Вигук: «А нам ви про це не казали!») Ні, не казали. Це перша спроба великого масштабу. І спроба ця, панове, виявилась напрочуд вдалою. Сьогодні вже нема ніяких сумнівів щодо майбутнього саламандр. (Бурхливі оплески).

Але й це ще не все, панове. Завдання синдикату «Саламандра» аж ніяк цим не вичерпуються. Синдикат буде підшукувати працю для мільйонів саламандр по всій земній кулі. Він постачатиме ідеї та плани підкорення морів. Пропагуватиме утопії й грандіозні мрії. Виготовлятиме проекти нових берегів і каналів, дамб, що з'єднають континенти, цілих низок штучних островів для трансокеанських польотів, нових материків, збудованих посеред океану. У цьому — майбутнє людства. Панове, чотири п'ятих поверхні земної кулі покрито морем. Хто заперечуватиме, що це забагато? Поверхню нашого світу, карту морів і суходолів треба виправити. Ми дамо світові морських робітників, панове. Це вже не буде стиль капітана ван Тоха; пригодницьку казку про перли ми замінимо переможним гімном праці. Перед нами вибір: або крамарювати, або творити; та коли ми не зуміємо мислити в масштабі континентів і океанів, то занедаємо власні можливості. Тут ось говорилося, за скільки продавати пару саламандр. Я б хотів, щоб ви думали не про пари, а про мільярди саламандр, мільйони й мільйони робочих рук, про перетворення земної кори, нове створення світу, нові геологічні періоди. Нині ми можемо говорити про майбутні Атлантиди, про старі континенти, що наступатимуть на всесвітній океан, про Нові світи, які людство збудує собі само... Вибачте, панове, — може, це звучить для вас утопічно. Так, ми справді вступаємо в край Утопії. Ми вже в ньому, друзі мої. Треба тільки обмислити майбутнє саламандр із технічного боку... (Голос із зали: «Із економічного!»)

Так. Особливо з економічного. Панове, наше Товариство занадто мале для того, щоб самостійно експлуатувати мільярди саламандр. Це не під силу нам ні в фінансовому відношенні, ні в політичному. Коли почне змінюватись карта

морів і суходолів, цим зацікавляться й великі держави, панове. Але про це ми не говоритимемо; ми не згадуватимемо тут високопоставлених діячів, які вже тепер ставляться до синдикату вельми прихильно. Прошу вас, панове, не забувати про величезну вагу тієї справи, яку ви маєте зараз вирішити своїми голосами. (*Бурхливі оплески. Вигуки: «Чудово!», «Браво!»*)

Усе ж таки перед голосуванням у справі синдикату «Саламандра» довелось пообіцяти, що на акції Тихоокеанського експортного товариства цього року буде виплачено принаймні десятипроцентний дивіденд за рахунок резервних фондів. Після цього вісімдесят сім процентів акціонерів проголосувало «за» і тільки тринадцять — «проти». Таким чином, висунутий правлінням проект було схвалено. Синдикат «Саламандра» вступив у життя.

З усіх боків поздоровляли Г. Х. Бонді.

— Як ви гарно говорили, пане Бонді,— похвалив його старий Сігі Вайсбергер.— Страх як гарно. А скажіть мені, пане Бонді: як вам набігла така думка?

— Як? — неуважливо перепитав Г. Х. Бонді.— Сказати вам правду, пане Вайсбергер, усе це вийшло через старого ван Тоха. Він так трусився за своїми саламандрами... Що б він сказав, бідолаха, якби ми покинули тих його tara-boys виздыхати з голоду або винищили їх?

— Яких tara-boys?

— Та отих потвор — саламандр. Тепер, коли вони матимуть якусь ціну, з ними хоч поводитимуться по-людському. Та й взагалі, пане Вайсбергер, ці страшидла тільки для якогось фантастичного діла й годяться.

— Я цього не розумію,— відказав пан Вайсбергер.— А ви коли бачили хоч одну саламандру, пане Бонді? Бо я, власне, не знаю, що воно й таке. Скажіть, які вони з себе.

— Якби ж я міг, пане Вайсбергер. Ви думаєте, я сам знаю, які вони? І нащо мені це знати? Чи я маю час цікавитись такими речами? Я радий, що ми хоч цей синдикат якось зліпили...

Додаток

Про статеve життя саламандр

Одне з улюблених занять людського розуму — це уявляти собі, який вигляд матиме світ і людство колись, у далекому майбутньому, які дива техніки будуть здійснені, які соціальні проблеми розв'язані, як далеко просунуться наука та організація суспільства і таке інше. В більшості таких утопій з великим інтересом трактується й ще одна проблема: як у тому кращому, передовішому чи принаймні технічно досконалішому світі стоятиме справа з такими споконвічними, але по-давньому цікавими для всіх життєвими явищами, як статеve життя, розмноження, подружжя, родина, жіноче питання тощо. Як приклад можна навести численних авторів: Поля Адана, Г. Дж. Уеллса, Олдоса Хакслі та багатьох інших.

Посилаючись на ці приклади, автор вважає за свій обов'язок, коли вже він вирішив зазирнути в майбутнє нашої земної кулі, згадати й про те, як складатимуться взаємини між статями в тому прийдешньому світі саламандр. Він зробить це зараз, щоб згодом уже не вертатись до цієї теми.

Статеve життя Andrias'a Scheuchzeri в своїх головних рисах, звичайно, відповідає процесові розмноження інших хвостатих амфібій: йому невідома копуляція у властивому розумінні слова, самиця відкладає ікру в кілька етапів, запліднені ікринки розвиваються в воді, перетворюючись на пуголовків, і так далі. Про це можна прочитати в першому-ліпшому підручнику зоології. Згадаємо лише про деякі особливості, відзначені з цього боку в Andrias'a Scheuchzeri.

Як пише Г. Б о л ь т е, на початку квітня самці починають горнутися до самиць; під час кожного нерестового періоду, самець, як правило, держиться однієї самиці і кілька днів не віддаляється від неї й на крок. Весь цей час він нічого не їсть; зате самиця виявляє велику пожадливість. Самець ганяється за нею у воді, намагаючись притулитися головою до її голови. Коли це йому вдається, він трохи висовує свою морду вперед — очевидно, щоб перешкодити самиці втікати, — і застигає. Так, дотикаючись самими головами, тоді як їхні тіла утворюють кут приблизно тридцять градусів, обидві тварини нерухомо зависають поряд. Час від часу

самець починає звиватися так сильно, що боком штовхає самицю в бік; тоді знов застигає, широко розставивши лапи і тулячись тільки мордою до голови своєї обраниці, яка тим часом байдуже пожирає все, що трапиться їй. Цей, коли можна так висловитись, поцілунок триває кілька днів; інколи самиця, погнавшись за поживою, відривається від самця, і тоді він женеться за нею, видимо вкрай роздратований чи навіть розлючений. Нарешті самиця полишає опір, більше не тікає, і обидві саламандри застигають у воді нерухомо, наче дві чорні зчеплені поліняки. Тоді по тілі самця пробігають конвульсії, і він випускає у воду велику кількість липкуватого молочка. Зразу по тому він відпливає геть і забивається між каміння, знеможений до краю; в такий час йому можна відрізати лапу або хвіст, і він не боронитиметься.

Самиця якусь часинку іще лишається заціпенілою й нерухомою; потім, вигнувшись, починає випускати з клоаки шнур укритих слизом ікринок. Часом вона при цьому допомагає собі задніми лапами, як роблять жаби. Ікринок звичайно буває сорок-п'ятдесят, і вони висять на тілі самиці клубком. З ними вона пливе в безпечніше місце й там приліплює її до водоростей чи просто до каміння. Через десять днів самиця відкладає другу порцію ікринок — два-три десятки, — хоч за цей час вона не зустрічалася з самцем; очевидно, ця ікра була запліднена прямо в клоаці. Як правило, ще через сім-вісім днів відкладається третя, потім четверта порція з п'ятнадцяти-двадцяти ікринок, так само запліднених; мінає від одного до трьох тижнів, і з них виплоджуються швидкі пуголовки з гіллястими зябрами. Не довше як за рік із цих пуголовків виростають дозрілі саламандри, здатні до розмноження.

Інакші спостереження зробила міс Бланш Кістемакерс над двома самицями й одним самцем *Andrias'scheuchzeri*, утримуваними в неволі. В період нересту самець горнувся тільки до однієї самиці й повадився з нею досить брутально; коли вона втікала, він сильно бив її хвостом. Йому не подобалось, коли вона їла, і він відпихав її від їжі; очевидно було, що він хоче цілком заволодіти її увагою. Він просто тероризував її. А випустивши молочко, кинувся на другу самицю й хотів її зжертви: довелось забрати його з басейну й помістити окремо. Проте й друга самиця

відклала запліднену ікру — загалом шістьдесят три ікринки. Як відзначила міс Кістемакерс, у всіх трьох тварин краї клоаки в той час були дуже набряклі. Отже, пише міс Кістемакерс, треба гадати, що запліднення в *Andrias*'а відбувається не шляхом копуляції й не виливанням молочка на ікру, а за допомогою особливого фактора, який можна назвати *статевим середовищем*. Як видно, для того, щоб ікра була запліднена, нема потреби й у тимчасовому зближенні самиці з самцем. Ця думка підказала молодій дослідниці дальші цікаві досліди. Вона помістила самця й самиць окремо, а коли надійшов час нересту, вичавила з самця молочко й вилила в басейн із самицями. Після цього вони почали відкладати запліднену ікру. В дальших експериментах міс Кістемакерс профільтрувала молочко і вилила в басейн із самицями фільтрат, позбавлений *сперматозоїдів* — прозору, слабо кислотну рідину. Самиці й після цього *відклали ікру* — кожна близько півсотні ікринок, більшість яких була запліднена й розвинулась у нормальних пуголовків. Саме це й привело міс Кістемакерс до важливого уявлення про *статеве середовище*, що становить самостійний перехідний ступінь між партеногенезом і розмноженням статевим. Запліднення ікри відбувається просто завдяки зміні хімічної реакції середовища (незначному підкисленню, якого досі не пощастило відтворити штучно), і ця зміна якимось чином пов'язана зі статевою функцією самців. Але сама ця функція, по суті, зайва; те, що самець зближується з самицею, є, очевидно, пережитком давнішого еволюційного етапу, коли запліднення у *Andrias*'а відбувалось так само, як і в інших земноводних. Це зближення, як слушно зауважує міс Кістемакерс, є, власне, якоюсь спадковою ілюзією батьківства; насправді, самець є зовсім не батьком пуголовків, а тільки певним, по суті, цілком безособовим хімічним фактором статевого середовища, яке і являє собою справжнього заплідника. Якби помістити до одного басейну сто пар *Andrias*'ів *Scheuchzeri*, це мало б такий вигляд, наче там відбувається сто індивідуальних актів розмноження; насправді це один акт — колективна сексуалізація даного середовища, або, точніше кажучи, певне підкислення води, на яке достигла ікра *Andrias*'а автоматично реагує розвитком у пуголовки. Відтворіть цей невідомий кислотний чинник штучно, і самці будуть непотрібні. Таким чином,

статеве життя дивовижного Andrias'a постає перед нами як Велика Ілюзія; його еротична жага, його парування, його статева тиранія, його короткочасна вірність, його незграбна й повільна насолода — все це, власне, зайві, віджилі, майже символічні дії, які супроводять чи, так би мовити, оздоблюють безособову функцію самця — створення сексуального середовища-заплідника. Дивна байдужість, із якою самиці сприймають оте безцільне, несамовите *особисте* залицяння самців, видимо свідчить про те, що вони інстинктивно відчують у ньому чисто формальну церемонію або вступ до справжнього шлюбного акту, в якому, вони, самиці, статеві поєднуються з середовищем-заплідником; ми б сказали, що самиця ясніше розуміє цей стан речей і сприймає його тверезіше, без еротичних ілюзій.

(Ці досліди доповнив цікавими експериментами учений-абат Б о н т е м п е л л і. Він розмолот висушене молочко Andrias'a і всипав у басейн із самицями; вони й тоді почали відкладати запліднену ікру. Такий самий результат одержав він, висушивши й розмолотивши статеві органи самця, а також тоді, коли вимочив їх у спирті або виварив і вилив екстракт у басейн із самицями. Так само скінчився дослід, коли абат скористався екстрактом з гіпофіза і навіть виділеннями шкірних залоз самця, добутих в період нересту. В усіх цих випадках самиці спочатку ніяк не реагували на ті домішки і лише згодом перестали ганятись за поживою, позастигали нерухомо, ба навіть заціпеніло у воді, а через кілька годин почали вивергати з себе слизуваті ікринки завбільшки з квасолину.

У цьому зв'язку треба згадати також дивний обряд так званого *танку саламандр*. (Ми маємо на увазі зовсім не «Саламандр-данс», який увійшов у ті часи в моду, особливо в вищих сферах суспільства, і про який єпископ Хайрем сказав, що це «найнепрстойніший з усіх танців, про які він будь-коли чув»). Ось у чому полягає той танок: вечорами при повному місяці (не в пору нересту) саламандри — *самі лиш самці* — виходять на берег, сідають колом і починають крутити верхньою половиною тулуба, виконуючи нею своєрідні хвилясті рухи. Такі рухи взагалі характерні для цих гігантських саламандр; але під час «танку» самці віддаються їм шалено, пристрасно, до знеможення — так,

як на Сході танцюють дервіші. Декотрі вчені вбачали в цьому несамопитому крутіні й тупцінні якусь подобу релігійного обряду — культу Місяця; інші, навпаки, вважали його за танець еротичний по своїй суті й пояснювали його саме тими особливостями процесу розмноження, про які ми говорили вище. Ми сказали, що в Andrias'a Scheuchzeri справжнім заплідником є так зване сексуальне середовище як масовий, знеособлений посередник між самцями й самицями. Було також сказано, що самиці приймають ці знеособлені статеві взаємини значно реалістичніше й природніше, ніж самці, які — очевидно, через характерну для них інстинктивну пиху та войовничість — хочуть зберегти принаймні ілюзію сексуального тріумфу, а тому *прикидаються* палкими залицяльниками і владарями в подружжі. Це — одна з найбільших еротичних ілюзій, своєрідно коригована якраз тими танками, тими великими святами самців, які, ймовірно, являють собою інстинктивні зусилля усвідомити себе як Колектив Самців. Цей масовий танок, можна припустити, переборює безглузду атавістичну ілюзію статевого індивідуалізму самців; це розгойдане, сп'яніле, ошаліле коло є не що інше, як Масовий Самець, Колективний Жених, Великий Заплідник, який виконує свій урочистий шлюбний танець і віддається великому весільному обрядові — з якого дивним чином виключено самиць, що тим часом байдуже плямкають, пожираючи спійману рибинку чи каракатицю. Славнозвісний Ч а р л з Д ж. П а у е л л, який назвав це саламандрове свято Танцем Самцівського Начала, пише далі: «І чи не видно в цих спільних самцівських обрядах самого кореня й джерела дивовижного колективізму саламандр? Згадаймо, що справжні суспільства у тварин ми знаходимо тільки там, де життя й розвиток виду ґрунтується не на подружній парі: у бджіл, мурашок і термітів. Принцип бджолиного суспільства можна виразити словами: «Я, Материнський Вулик». А принцип суспільства саламандр виражається зовсім інакше: «Ми, Самцівське Начало». Тільки всі самці в сукупності, які в дану хвилину мало не з усіх пор виділяють плідне статеве середовище, є тим Великим Самцем, який проникає в лона самиць і щедро примножує життя. Їхнє батьківство колективне; а тому вся їхня природа — колективна і виявляється в спільних діях, тоді як самиці, відклавши

ікру, аж до наступної весни живуть більш чи менш відособлено й усамітнено. Тільки самці становлять громаду. Тільки самці виконують спільні завдання. В жодного зоологічного виду самиці не відіграють такої другорядної ролі, як у *Andrias'a Scheuchzeri*; вони не допущені до суспільних функцій, та й не виявляють до них ані найменшого інтересу. Їхня година настане, коли Самцівське Начало наситить їхнє середовище кислотністю, навряд чи приступною для хімічного аналізу, але такою інтенсивною біологічно, що вона справляє свою дію навіть будучи безмежно розріджена морською водою. Виходить, ніби сам Океан стає самцем, що запліднює на своїх берегах мільйони зародків.

Незважаючи на всю півнячу пиху самців,— провадить Чарлз Дж. Пауелл,— у більшості зоологічних видів природа віддала перевагу в житті скоріш самицям. Самці живуть задля власної насолоди та задля того, щоб убивати; вони — пихаті, гонористі індивіди, тоді як самиці представляють самий вид, у всій його силі й тривких якостях. У *Andrias'a* (й почасти у людини) становище принципово інакше: завдяки утворенню самцівської спільності та виробленню солідарності самець набуває видимої біологічної переваги й визначає розвиток виду значно більшою мірою, ніж самиця. Мабуть, саме через цей виразно самцівський напрям розвитку в *Andrias'a* так інтенсивно реалізуються технічні, тобто чисто чоловічі здібності. *Andrias* — природжений технік зі схильністю до масових робіт; ці вторинні чоловічі статеві ознаки — технічна обдарованість і здатність до організації — розвиваються в нього просто на наших очах так швидко й успішно, що довелось би говорити про чудо природи, коли б ми не знали, яким могутнім життєвим чинником є саме статеві детермінанти. *Andrias Scheuchzeri* — animal faber¹, і він, можливо, в дуже недалекому майбутньому перевершить технічно й саму людину — і все це лише завдяки тому природному фактові, що він зумів створити чисто самцівське суспільство.

Уміла тварина (латин.).

Книга друга

ЩАБЛЯМИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

1. Пан Повондра читає газети

Є люди, що збирають поштові марки, а є такі, що колекціонують першодруки. Пан Повондра, швейцар у домі Г. Х. Бонді, дуже довго не міг знайти справжнього сенсу свого життя; він цілі роки вагався між зацікавленням стародавніми гробницями й пристрасстю до міжнародної політики. Та одного вечора йому несподівано відкрилося, чого досі бракувало йому для цілковитої повноти життя. Все велике звичайно приходиться несподівано.

Того вечора пан Повондра читав газету, пані Повондрова лагодила Франтікові шкарпетки, а Франтік прикидався, ніби заучує ліві притоки Дунаю. У кімнаті були спокій і тиша.

— Здуріти можна! — раптом буркнув пан Повондра.

— Що там таке? — спитала його дружина, всияючи нитку в голку.

— Та саламандри, — відказав Повондра-батько. — Ось пишуть, що за останній квартал їх продано шістдесят мільйонів штук.

— О, чималенько, правда? — здивувалась пані Повондрова.

— Ще б пак! Це ж величезне число, матінко. Сама поміркуй, — шістдесят мільйонів! — Пан Повондра покрутив головою. — Певно, страшні гроші на цьому загрибають... А скільки переробляється роботи! — додав він, подумавши хвилинку. — Ось пишуть, що повсюди один з-перед одного виростають нові острови. Тепер люди зможуть наробити собі нової землі, скільки захочуть, я тобі кажу. Це велике діло, матінко. Щоб ти знала, це більший поступ, ніж відкриття Америки... — пан Повондра знову задумався. — Нова історична епоха, розумієш? Так, матінко, нема що казати: ми живемо у велику добу!

І знов у кімнаті надовго запала тиша. Та враз Повондра-батько гучніше запахвав люлькою.

— І подумати лишень: якби не я, нічого не було б!

— Чого не було б?

— Та оцієї торгівлі саламандрами. Оцієї «нової доби». Адже, як добре зважити, це більш ніхто, як я, всьому причиною.

Пані Повондра звела очі від дірявої шкарпетки.

— Цебто як?

— Ну, а хто ж, як не я, пустив того капітана до пана Бонді? Якби я не доповів про нього, капітан би зроду-віку з паном Бонді не побачився. Отож якби не я, нічого цього не вийшло б, матінко. Анічогісінько.

— А може, той капітан знайшов би когось іншого,— заперчила пані Повондра.

У люльці в пана Повондри презирливо хоркнуло.

— Що ти тямиш! За таке діло міг узятись тільки пан Бонді. О, той бачить далі за будь-кого! Хтось інший подумав би, що той капітан божевільний або шахрай, а от пан Бонді... О, в пана Бонді нюх — огого!

Пан Повондра хвильку помовчав.

— Бо по тому капітані... як пак його... Вантохові й не видно було нічого. Такий собі огрядний чолов'яга, та й годі. Інший швейцар сказав би йому: «Що ви, голубе! Пана Бонді нема вдома»,— абощо. Але в мене було якесь ніби передчуття, чи що... «Доповім про нього,— кажу собі.— Може, пан Бонді мене вилає, але я таки візьму все на себе — доповім». Я давно кажу: швейцарові треба мати нюх на людей. Бува, задзвонить хтось, відчиниш йому,— зверху наче барон, а воно агент, що холодильники продає. А іншим разом прийде такий собі огрядний чолов'яга, аж бач що в ньому ховається! Еге, треба знатись на людях,— розводився пан Повондра.— Тепер бачиш, Франтіку, що може зробити людина навіть на невисокій посаді. Візьми це за науку і намагайся завжди виконувати свій обов'язок, як робив я.— Пан Повондра урочисто й розчулено покивав головою.— Адже я міг би того капітана з порога відпровадити та й не бігати сходами вгору-вниз. Будь-хто інший на моєму місці набундючився б та й грюкнув дверима в нього перед носом. І пустив би за вітром увесь оцей дивовижний всесвітній поступ. Затям собі, Франтіку: якби кожен виконував свій обов'язок, людям би ого як жилося! Та слухай добре, коли я тобі щось кажу.

— Я ж слухаю, тату,— буркнув Франтік із нещасним виглядом.

Повондра-батько прокашлявся.

— Дай-но мені на хвилинку ножиці, матінко. Треба вирізати оце з газети на спогад собі й людям.

Отак і почав пан Повондра збирати вирізки про саламандр. Його колекціонерській пристрасті ми завдячуємо дуже багато матеріалів, які інакше згинули б у непам'яті. Він вирізав і зберігав усе, що де знаходив у пресі про саламандр; не приховаємо й того, що після деяких вагань він навчився випатрувати в своїй улюбленій кав'ярні всі газети, де була якась згадка про них, і досяг дивовижної, просто-таки фокусницької віртуозності в умінні видерти з газети потрібний йому аркуш і сховати його до кишені перед очима в офіціанта. Як відомо, всі колекціонери здатні красти й убивати коли йдеться про те, щоб добути новий об'єкт для своєї колекції; але це нітрохи не знижує рівня їхньої моральності.

Відтепер життя його набуло змісту, бо стало життям колекціонера. Він щовечора впорядковував та перечитував свої вирізки під поблажливим поглядом пані Повондрової, яка знала, що кожен чоловік — трохи божевільний і трохи дитина; хай уже краще бавиться з цими вирізками, ніж ходить до шинку та грає в карти. Вона навіть звільнила в комоді місце для коробок, які він сам склеїв для своєї колекції; чи можна жадати більшого від дружини й господині?

Самого Г. Х. Бонді при якійсь нагоді вкинула в подивенциклопедична обізнаність пана Повондри в усьому, що стосувалося саламандр. Пан Повондра трохи сором'язливо признався, що збирає все надруковане будь-де про них, і показав панові Бонді свої коробки. Г. Х. Бонді добродушно похвалив колекцію. Що правда, то правда; тільки великі пани вміють бути такими доброзичливими і тільки впливові люди можуть ущаслилювати інших, не витративши на це жодного гелера; взагалі — легко їм живеться, тим великим панам! Так, наприклад, пан Бонді просто розпорядився, щоб Повондрі, посилали з канцелярії синдикату «Саламандра» всі вирізки про саламандр, непотрібні для архіву; отож щасливий, хоча й трохи збентежений пан Повондра почав одержувати щодня цілі пакунки матеріалів з усіх кінців світу, з-поміж яких особливою, просто побожною шанобою сповнювали його газети, надруковані слов'янськими, грецькими, єврейськими літерами,

арабським, бенгальським, тамільським, яванським чи бірманським письмом та китайськими ієрогліфами. «Подумати лишень,— казав він, схилиючись над ними,— якби не я, всього цього не було б!»

Як ми вже казали, в колекції пана Повондри збереглось багато історичних матеріалів, що стосувалися саламандр; одначе це не означає, що вона могла б задовольнити вченого-історика. Бо, по-перше, пан Повондра, якому бракувало спеціальної освіти в галузі допоміжних історичних дисциплін та архівної справи, не зазначав на своїх вирізках ні джерела, ні дати, а тому здебільшого неможливо встановити, де й коли надруковано той чи інший документ. А по-друге, в руках пана Повондри накопичувалось аж забагато матеріалів, і він вибирав для збереження головним чином довгі статті, які здавались йому важливішими, а короткі повідомлення, недовго думаючи, викидав у вугільний ящик; через це з усього того періоду до нас дійшло дуже мало конкретних даних і фактів. По-третє, на збірці відчутно позначилося втручання пані Повондрової: коли чоловікові коробки починали переповнюватись, вона потихеньку виймала звідти частину вирізок і кидала в грубку; таке повторювалось по кілька разів на рік. Вона не чіпала лиш тих вирізок, яких не прибувало так багато,— наприклад, друкованих малабарським, тибетським або коптським письмом,— і вони збереглись майже в повному комплекті, але, на жаль, через певні прогалини в нашій освіті користі з них для нас небагато. Таким чином, матеріали з історії саламандр, які є в нашому розпорядженні, так само фрагментарні, як, приміром, поземельні книги восьмого сторіччя нашої ери чи збірка творів поетеси Сапфо; до нас лише випадково дійшла документація про той чи той момент грандіозного всесвітньо-історичного процесу, який ми, незважаючи на всі прогалини, спробуємо зобразити узагальнено під назвою «Щаблями цивілізації».

2. Щаблями цивілізації

(Історія саламандр)¹

В тому історичному періоді, що його настання провістив Г. Х. Бонді на пам'ятних загальних зборах Тихоокеанського експортного товариства своїми пророчими словами про початок утопії², історичні процеси можна виміряти вже не сторіччями чи десятиріччями, як робилось у дотеперішній історії світу, а тільки кварталами — від одного до другого статистичного квартальника³. В ті часи історія, коли можна так сказати, продукувалась у великих масштабах; тому й темпи її надзвичайно (за орієнтовною оцінкою — разів у п'ять) зросли. Нині ми просто не маємо змоги чекати кількочот років, поки зі світом станеться щось добре чи лихе. Наприклад, переселення народів, яке колись розтяглося на кілька сторіч, при нинішньому розвитку засобів

---

¹ Див.: G. Kreuzmann, *Geschichte der Molche*. Hans Tietze, *Der Molch des XX Jahrhunderts*. Kurt Wolff, *Der Molch und das deutsche Volk*. Sir Herbert Owen, *The Salamanders and the British Empire*. Giovanni Focaja, *L'evoluzione degli anfibi durante il Fascismo*. Leon Bonnet, *Les Urodèles et la Société des Nations*. S. Madariaga, *Las Salamandras y la Civilización* та ін.¹

² Див: «Війна з саламандрами», книга I, розділ XII.

³ Як доказ наведемо першу ж таки вирізьку з колекції пана Повондри:

НА РИНКУ САЛАМАНДР

(ЧТА) Згідно з останнім кварталним звітом, який опублікував синдикат «Саламандра», збут саламандр зріс на 30 %. За три місяці продано майже сімдесят мільйонів саламандр — головним чином до Південної й Центральної Америки, Індокитаю та Італійського Сомалі. Найближчим часом планується поглиблення й розширення Панамського каналу, очищення гавані в Гуаякілі та усунення кількох мілін і рифів у Торресовій протоці. Самі ці роботи за приблизною оцінкою вимагатимуть переміщення дев'яти мільярдів кубометрів ґрунту. Будівництво масивних островів-аеропортів на лінії Мадейра — Бермуди має розпочатись наступної весни. Сполучення Маріанських островів підмандатних Японії, триває; на сьогоднішній день там створено вісімсот сорок тисяч акрів нового, т. зв. легкого суходолу між островами Тініан і Сайпан. Оскільки попит зростає, ціни на саламандр дуже стали й складають: «лідінг» — 61, «тім» — 620. Запаси товару достатні.

---

¹ Г. Крейцман. Історія саламандр; Ганс Тієце. Саламандра ХХ сторіччя; Курт Вольф. Саламандра і німецький народ (нім.); Сер Герберт Оуен. Саламандри і британська імперія (англ.); Джованні Фокаджа. Еволюція земноводних у добу фашизму (італ.); Леон Бонне. Хвостаті земноводні й Ліга націй (фр.); С. Магаріага. Саламандри й цивілізація (ісп.).

транспорту можна було б здійснити за три роки; інакше воно б не дало ніякого прибутку. Так само стоїть справа з ліквідацією Римської імперії, колонізацією континентів, винищенням індіанців тощо. Все це можна було б сьогодні здійснити незрівнянно швидше, якби доручити справу підприємцям з достатнім капіталом. З цього погляду грандіозні успіхи синдикату «Саламандра» та його могутній вплив на світову історію, безперечно, вказують дорогу майбутнім поколінням.

Отже, історія саламандр із самого початку відзначається тим, що вона була добре й раціонально організована. Головна, хоч і не виняткова заслуга тут належить синдикатові «Саламандра»; водночас треба визнати, що й наука, філантропія, освіта, преса та інші чинники немало прислужилися неймовірно швидкому розповсюдженню та поступові саламандр. І все ж таки саме синдикат «Саламандра», як то кажуть, день за днем здобував для саламандр нові континенти й нові береги, хоч йому й доводилось переборювати численні перешкоди, які гальмували цю експансію⁴. Щоквартальні звіти синдикату показують, як поступово заселялись саламандрами порти Індії й Китаю; як саламандрова колонізація захоплює узбережжя Африки й перескакує на американський континент, де незабаром з'являються нові, якнайсучасніші саламандрові інкубатори в Мексиканській затоці, як поряд із цими широкими хвилями колонізації посилаються вперед менші групи саламандр — розвідка й авангард майбутнього експорту. Так, наприклад, голландському Waterstaat'ові синдикат

---

⁴ Про такі перешкоди свідчить, наприклад, оця газетна вирізка без дати:

АНГЛІЯ ЗАКРИВАЄ СВОЇ КОРДОНИ ДЛЯ САЛАМАНДР?

(Рейтер.) Сьогодні сер Семюел Мендевіль на запит депутата палати громад містера Дж. Лідса відповів, що уряд його величності закрив Суецький канал для будь-якого перевезення саламандр; так само уряд не має наміру дозволяти, щоб хоча одна саламандра працювала на узбережжі або в територіальних водах Британських островів. Підставою для цих заходів, заявив сер Семюел, є, з одного боку, безпека берегів Британії, а з другого — чинність давніх законів та угод про боротьбу з работоргівлею.

На запит члена парламенту містера Б. Рассела сер Семюел повідомив, що британських домініонів і колоній ця постанова не стосується.

«Саламандра» послав як дарунок тисячу саламандр найвищого гатунку; містові Марселю він надав безкоштовно для розчищення Старого порту шістьсот саламандр — і таке інше. Одне слово, на відміну від розселення людей по світу розповсюдження саламандр відбувалося планово й з великим розмахом; якби цю справу полишити природі, вона напевне розтяглась би на сотні й тисячі років. Що вдієш — природа ніколи не була так заповзятлива й цілеспрямована, як людська промисловість і комерція. Здається навіть, що добрий попит впливав і на плодючість саламандр, бо пересічна кількість приплоду від однієї самиці зростає до ста п'ятдесяти пуголовків на рік. Певні неминучі втрати в погोलів'ї саламандр, спричинювані акулами, припинились майже цілком, коли саламандр озброїли підводними пістолетами з кулями «дум-дум» для оборони від хижих риб⁵.

Звичайно, розповсюдження саламандр не скрізь відбувалось однаково мирно; подекуди консервативні кола різко протестували проти цього довозу нової робочої сили, вбачаючи в ньому нечесну конкуренцію з людською працею⁶; дехто висловлював побоювання, що саламандри, які живляться дрібною морською фауною, становлять загрозу для рибальства; знаходились і такі, що твердили, ніби своїми підводними нора-

⁵ Для цього майже повсюди вживалися пістолети, винайдені інженером Міреком Шафранеком. Виробляв їх збройовий завод у Брно.

⁶ Див. таке газетне повідомлення:

СТРАЙКОВИЙ РУХ У АВСТРАЛІЇ

(ГАВАС). Керівник австралійських тред-юніонів Гаррі Макнамара оголосив загальний страйк усіх робітників портів, транспорту, електростанцій тощо. Професійні спілки вимагають, щоб довіз робочих саламандр до Австралії був суворо обмежений згідно з імміграційними законами. Австралійські фермери, навпаки, домагаються, щоб саламандр ввозили без обмежень, бо на їхню годівлю закуповується велика кількість вирощуваної в країні кукурудзи, а також тваринних жирів, зокрема баранячого лою. Уряд шукає компромісного розв'язання; синдикат «Саламандра» пропонує виплачувати тред-юніонам за кожну привезену саламандру шість шилінгів. Уряд згоден гарантувати, що саламандри працюватимуть тільки під водою і (з міркувань моральності) не виринатимуть із неї вище, ніж на 40 см, тобто по груди. Але тред-юніони наполягають на 12 сантиметрах і вимагають за кожну саламандру виплати десять шилінгів згідно з реєстраційним тарифом. Очевидно, угода буде досягнута за допомогою державних дотацій.

ми та ходами вони підривають узбережжя й острови. Правду кажучи, було досить людей, які прямо остерігали перед використанням саламандр; але ж так воно ведеться споконвіку, що кожна новина і всякий поступ натикаються на опір і недовіру. Так було з фабричними машинами, те саме повторилось і з саламандрами. В інших місцях виникали непорозуміння іншого характеру⁷, але завдяки енергійному сприянню світової

Див. гідний уваги документ із колекції пана Повондри:

**САЛАМАНДРИ ВРЯТУВАЛИ ЖИТТЯ
ТРИДЦЯТИ ШЕСТИ ЛЮДЯМ**

(Віг нашого спеціального кореспондента)

Рятувальна команда саламандр

Маграс, 3 квітня

В тутешньому порту пароплав «Індіан Стар» налетів на човен, у якому було близько сорока індієців. Човен зразу потонув. Перше, ніж поліція встигла послати рятувальний катер, на допомогу людям припливли саламандри, що очищали гавань від намулу й витягли на берег тридцять шість жертв аварії. Одна саламандра рятувала трьох жінок і двох дітей. У нагороду за цей подвиг саламандри одержали від місцевої влади письмову подяку в непромокальному футлярі.

Однаке місцеве населення, навпаки, вкрай обурене тим, що саламандрам дозволено було доторкатись до осіб із вищих каст, які були серед жертв аварії. Бо індієці вважають саламандр нечистими й недоторканими. В порту з'юрмилося кілька тисяч фанатиків, які домагалися, щоб саламандр вигнали з гавані. Однаке поліція зуміла зберегти порядок; було тільки троє вбитих та сто двадцять чоловік заарештовано.

До десятої години вечора спокій був відновлений. Саламандри працюють далі.

преси, яка слушно оцінила і грандіозні можливості торгівлі саламандрами, і чималі прибутки від рясних оголошень, пов'язаних із нею, розповсюдження саламандр у всіх частинах світу люди часто сприймали з щирим зацікавленням, ба навіть із захватом⁸.

Торгівля саламандрами була зосереджена переважно в руках синдикату «Саламандра», що провадив її, використовуючи власні судна-танкери, спеціально для цієї мети сконструйовані. Центром цієї торгівлі — так би мовити, саламандровою біржею — був «Саламандровий дім» у Сінгапурі.

Наведемо детальний і об'єктивний опис цієї торгівлі, підписаний криптонімом «E. W.» й датований 5 жовтня:

S — TRADE

Сінгапур, 4 жовтня. Лідінг 63. Геві 317. Тім 648. Одд-джобс 26.35. Треш 0.08. Спаун 80—132.

Таке оголошення читач може щодня знайти в економічній рубриці своєї газети серед телеграм про ціни на бавовну, олово чи пшеницю. Ви, певне, вже знаєте, що означають ці загадкові числа й слова? Авжеж, ідеться про торгівлю саламандрами, або S-Trade; але який вигляд має насправді ця торгівля — про це більшість читачів має не дуже виразне уявлення. Мабуть, вони уявляють собі великий базарний майдан, де юрмляться тисячі й тисячі саламандр, а між ними походжають купці в тропічних шоломах і тюрбанах, оглядають пропонований товар, а врешті показують пальцем на ту чи ту добре розвинену, здорову, молоду саламандру й кажуть: «Беру оцю от. Яка їй ціна?»

Насправді, саламандровий ринок виглядає зовсім інакше. В сінгапурському мармуровому палаці S-Trade ви не побачите жодної саламандри — самих лише моторних і елегантних клерків у білих костюмах, які приймають телефонні замов-

---

⁸ Див. дальшу вельми цікаву вирізку — на жаль, ми не змогли її перекласти, бо не знаємо мови, якою вона написана.

SAHT NA KCHRI TE SALAAM ANDER BWTAT

Saht gwan t'lap ne Salaam Ander bwtati og t'cheni bechri ne simbwana m'bengwe ogandi suk'h na moimo'i opwana Salaam Andersri m'oana gwen's. Og di limbw, og di bwtat na Salaam Ander kchri p'we ogandi p'we o'gwandi te ur maswali sukh? Na, ne ur lingo t'Islami kcher oganda Salaam Andrias sahti. Bend op'tonga kchri Simbwana médh, Salaam!

лення: «Так, сер. Лідінг сьогодні по шістдесят три. Скільки? Двісті голів? Так, сер. Двадцять геві і сто вісімдесят тімів. О'кей, зрозумів. Судно відходить через п'ять тижнів. Right? Thank you, sir!»¹ Увесь палац S-Trade аж гуде від телефонних розмов; він скидається скоріш на якесь міністерство чи банк, ніж на ринок; а проте цей вишуканий білий будинок з іонічними колонами на фасаді — більше всесвітнє торжище, ніж багдадський базар часів Харуна ар-Рашида.

Та вернімось до цитованого оголошення і комерційного жаргону, яким воно складене.

Л і д і н г (проводирі) — це просто спеціально дібрані кмітливі саламандри, як правило, трирічні, старанно видресировані для виконання обов'язків наглядачів і бригадирів у робочих колонах саламандр. Їх продають поштучно, незалежно від ваги; в них цінується тільки кмітливість. Сінгапурських лідінгів, що говорять доброю англійською мовою, вважають найкращими і найнадійнішими; поштучно продаються й інші марки саламандр-бригадирів, наприклад, так звані «капітани», «інженери», Malajan Chiefs², Foremanders³ та інші, але лідінги цінуються найвище: нині їхня ціна становить близько шістдесяті доларів за голову.

Г е в і (важкі) — атлетичні, звичайно дворічні саламандри вагою від ста до ста двадцяти фунтів. Їх продають тільки бригадами (т. зв. bodies), по шість голів. Вони дресировані для найважчої фізичної праці — ламання скель, перекочування великих брил каменю тощо. Коли в наведеному оголошенні стоїть «Геві — 317», це означає, що бригада (body) з шести голів важких саламандр коштує триста сімнадцять доларів. До кожної бригади важких звичайно приділяється один лідінг як бригадир і наглядач.

Т і м — це звичайні робочі саламандри вагою від 80 до 100 фунтів, що продаються тільки робочими загонами («тімами») по двадцять голів; вони призначені для масових робіт і використовуються переважно для поглиблення дна, насипання дамб тощо. На кожен тім з двадцяти голів припадає один лідінг.

О д д - д ж о б с (різнороби) — зовсім особня категорія. Це саламандри, які з різних причин не пройшли загального й спеціального навчання: наприклад, через те, що вони виростили не на великій, належно устаткованій фермі. Це, власне, напівдикі, але часто дуже здібні саламандри. Їх купують поштучно або десятками й використовують для всяких допоміжних робіт або дрібніших завдань, на які не варто посилати цілі бригади чи загони. Коли лідінги — це еліта серед саламандр, то одд-джобс — щось на зразок дрібного проле-

¹ Підходить? Дякую вам, сер! (Англ.)

² Малайські ватажки (англ.).

³ Старшини (англ.).

таріату. Останнім часом їх охоче купують як сировий матеріал, що його окремі підприємці дресирують і сортують на лідінг, геві, тім і треш.

Треш, або брак (покидьки, відходи) — це неповноцінні, фізично кволі або калічні саламандри, які продаються не поштучно й не певними партіями, а на вагу — звичайно цілими десятками тонн; кілограм живої ваги на сьогодні коштує від семи до десяти центів. Нащо вони, власне, придатні і для чого їх купують — невідомо; імовірно, для якихось легших робіт під водою. Щоб уникнути непорозуміння, нагадуємо, що для людей саламандри неїстівні. Цей треш закуповують майже поспіль китайські перекупники; куди вони його вивозять, не з'ясовано.

Спаун (мілька) — це просто саламандрячий приплід, точніше кажучи — пуголовки віком до одного року. Їх продають і купують сотнями, і попит на них дуже добрий, бо вони недорогі і їх легко перевозити; аж на місці призначення їх дорощують до робочого віку. Спаун перевозять у бочках, бо пуголовки весь час перебувають у воді, тоді як дорослим саламандрам час від часу необхідне повітря. Часто трапляється, що зі спауну виростають надзвичайно здібні екземпляри, які перевершують навіть стандартизований тип лідінгів, і це надає торгівлі приплідом особливого інтересу. Найбільш обдарованих саламандр продають потім по кількості доларів за штуку; американський мільйонер Денікер заплатив навіть дві тисячі доларів за саламандру, яка вільно говорила дев'ятьма мовами, й перевіз її спеціальним пароплавом до Майямі; саме це перевезення обійшлося майже в двадцять тисяч доларів. Останнім часом саламандровий приплід купують головним чином для так званих саламандрових стаєнь, де відбирають і тренують прудких спортивних саламандр, що їх потім запрягають по три у плоскі човни, зроблені в формі скойки. Перегони на саламандрах, запряжених у скойки, стали тепер найфешенебельнішою і найулюбленішою розвагою молодих американок на Палм-Біч, у Гонолулу і на Кубі; їх називають Triton-Races¹, або «Венериними регатами». В легкій, гарно оздобленій скойці, що ковзає по морській гладіні, стоїть спортсменка в куцесенькому, надзвичайно розкішному купальному костюмі й тримає в руках шовкові вержки трійки саламандр; змагання провадиться за титул Венери. Містер Дж. С. Тінкер, прозваний «консервним королем», купив для своєї донечки трійку перегонових саламандр — Посейдона, Хенгіста й Короля Едуарда, заплативши за них тридцять шість тисяч доларів. Але все це вже виходить за рамки справжньої S-Trade, яка обмежується тим, що постачає всьому світові справних робочих лідінгів, геві та тімів

¹ Перегонами тритонів (англ.).

Ми вже згадували про саламандрові ферми. Хай читач не уявляє собі величезних стаєнь та загород; саламандрова ферма — це просто кілька кілометрів голого берега, по якому розкидані будиночки з гофрованої бляхи. Один будиночок — для управителя, один — для ветеринара, а решта — для наглядачів. Тільки під час відпливу стає видно, що від берега спускаються в море довгі насипи, які ділять прибережне дно на кілька басейнів. Один — для пуголовків, другий — для лідінгів і так далі; кожну категорію годують і дресирують окремо. І годівля, й дресирування відбувається вночі. Коли смеркне, саламандри виходять зі своїх нір на берег і збираються біля своїх інструкторів — здебільшого відставних солдатів. Перший урок — урок мови: інструктор вимовляє перед саламандрами різні слова, наприклад, «копати», і наочно пояснює значення цих слів. Потім шикую саламандр у колону по чотири й навчає марширувати; далі півгодини фізичних вправ і відпочинок у воді. Після перерви саламандри навчаються користуватись різними інструментами та зброєю, а потім близько трьох годин під наглядом інструкторів виконують практичні вправи з підводного будівництва. Після цього саламандри вертаються у воду, і там їх годують саламандрячими сухарями, виготовленими головним чином з кукурудзяного борошна та лою; лідінгів і важких саламандр підгодовують м'ясом. За лінощі й непослух карають позбавленням їжі. Тілесних кар не застосовують; а втім, саламандри мало чутливі до болю. Коли сходить сонце, на саламандрових фермах настає мертва тиша: люди йдуть спати, а саламандри ховаються під водою.

Такий лад порушується тільки двічі на рік. Один раз — у час парування, коли саламандр на два тижні полишають самих на себе, а другий — коли до ферми прибуває танкер синдикату «Саламандра» й привозить управителеві розпорядження, скільки саламандр і яких категорій слід відіслати. Вантаження відбувається вночі: судновий офіцер, управитель ферми й ветеринар сидять біля столика з лампою, а тим часом наглядачі й матроси відрізують саламандрам дорогу до моря. Потім саламандри одна по одній підходять до столика, де визначають їхню придатність до роботи. Відібрані тварини йдуть до шлюпок, якими їх відвозять на танкер. Здебільшого вони проробляють усе це добровільно, тобто скоряються суворому наказові, й лише зрідка доводиться вдаватись до помірного фізичного насильства — наприклад, зв'язувати їх. Спаун, чи то пуголовків, просто виловлюють сітями.

Так само гуманно й гігієнічно здійснюється транспортування саламандр танкерами. Воду в резервуарах замінюють через день за допомогою помп; годують тварин дуже поживно. Смертність під час перевезення ледве досягає десяти процентів. Товариство захисту тварин домоглося, щоб на

кожному танкері був судовий священик, який наглядає за тим, щоб із саламандрами поводитись людяно, й щонаочі виголошує перед ними проповідь, навчаючи їх передусім пошани до людей, вдячності, послуху, любові до майбутніх роботодавців, чие єдине бажання — по-батьківському дбати про їхній добробут. Правда, саламандрам дуже важко розтлумачити, що означає «дбати по-батьківському», бо їм невідомо самé батьківство. Поміж освіченішими саламандрами поширилося таке прізвисько для судових капеланів: «Тато-Саламандра». Велику користь дає й демонстрація навчальних фільмів, у яких саламандрам під час перевезення показують або дива людської техніки, або ж їхні майбутні завдання та обов'язки.

Є люди, що розшифровують скорочення S-Trade — торгівля саламандрами — як Slave-Trade, тобто «работоргівля». Отож ми, як безсторонні спостерігачі, можемо сказати: якби в давнину работоргівля була так добре організована й провадилась у таких бездоганно гігієнічних умовах, як нинішня торгівля саламандрами, то рабам можна було б тільки позаздрити. А надто з дорожчими саламандрами поводяться дуже пристойно і дбайливо, хоч би вже через те, що капітан і команда судна відповідають за життя довірених їм саламандр своєю платнею і преміями. Автор цієї статті на власні очі бачив, як глибоко зворушились навіть найзагартованіші моряки на танкері «S. S. 14», коли двісті сорок першорядних саламандр у одному басейні заслабли на тяжкий пронос. Вони ходили дивитись на нещасних тварин мало не плачучи й давали вихід людським почуттям у грубуватих словах: «Чорти б його забрали, це падло!»

Коли прибутки з експорту саламандр пішли вгору, виникла, звичайно, і «дика» торгівля. Синдикат «Саламандра» неспроможний був контролювати й експлуатувати всі колонії саламандр, які покійний капітан ван Тох розсіяв зокрема по дрібних та віддалених островах Мікронезії, Меланезії й Полінезії, отож багато заток із саламандрами було полишено напризволяще. Внаслідок цього поряд з регулярним розведенням саламандр набуло чималих розмірів виловлювання диких амфібій, що багатьма рисами нагадувало колишній тюленийчий промисел; це полювання було до певної міри нелегальне, та оскільки законів про охорону саламандр не існувало, то в найгіршому разі мисливців карали тільки як за порушення кордонів тієї чи іншої держави; а з другого боку, оскільки саламандри на тих островах страшенно розплодились і часом завдавали шкоди тубільцям, плюндруючи поля й городи, на цей «ди-

кий» вилов саламандр дивилися крізь пальці, вважаючи його природним регулюванням приросту їхньої чисельності.

Наведемо тогочасний репортаж, писаний очевидцем:

КОРСАРИ ХХ СТОРІЧЧЯ

Е. Е. К.

Об одинадцятій годині вечора капітан нашого судна наказав спустити державний прапор і приготувати шлюпки. Ніч була місячна, все сповила срібляста імла. Ми повеслували до острівця — здається, то був острів Гарднера з групи Феніксових островів. У такі місячні ночі саламандри виходять на берег і танцюють; до них можна підійти зовсім близько, і вони не почують вас, так захоплює їх той німотний танок. Двадцятьоро нас зійшло на берег із веслами в руках, і, розсипавшись цепом, ми почали оточувати півколом темний гурт, що тупцявся на рівному піску в холодному світлі місяця.

Враження, яке справляє танець саламандр, важко передати. Сотень зо три тварин сидять на задніх лапах рівненьким колом, передом до центра його. Всередині коло порожнє. Саламандри не ворущаються, вони ніби заціпеніли й скидаються на кільцевий частокіл довкола якогось таємничого жертovníка; але тут нема ні жертovníка, ні ідола. Раптом одна з тварин зацмокає: «Ц-ц-ц» — і починає крутити верхньою половиною тулуба. Цей коливний рух передається далі й далі, і за кілька секунд уже всі саламандри крутять верхньою половиною тіла, не зрушуючи з місця, швидше й швидше, безгучно, дедалі несамовитіше, в якомусь шаленому сп'янілому вируванні. Десь за чверть години одна, друга, третя саламандра, вибившись із сили, похитається знеможено й заціпеніє; і знов усі сидять непорушно, мов статуї. А ще за хвилинку озветься тихе: «Ц-ц-ц», інша саламандра починає звиватися, і її танець відразу перекидається на все коло. Я розумію, що мій опис дуже сухий, але додайте до нього в уяві крейдяно-біле місячне світло та протяглий, ритмічний шум прибою, і ви відчуєте весь нездоланий чар цієї сцени. Я застиг на місці; мимовільне почуття подиву й жаху здушило мені горло. «Ворущися, ти! — гримнув на мене найближчий сусід. — Цеп розірвеш!»

Ми все тісніше стискали своє коло довкруг хороводу саламандр. Матроси держали весла напереваги й перемовлялися півголосом — скоріш через те, що була ніч, ніж із страху, що почують саламандри. «Бігом до них!» — скомандував офіцер. Ми кинулись до розвированого хороводу, і весла глухо загупали по спинах саламандр. Аж тоді перелякані тварини

сахнулися до центра кола; декотрі намагались вислизнути поміж веслами і втекти до моря, але удари весел відкидали їх назад, і вони верещали від болю й ляку. Ми зганяли їх веслами досередини, і вони пхалися, тислися, лізли одна на одну. Десятеро матросів затискало їх в огорожі з весел, ще десятеро штурхали й били веслами тих, котрі силкувались провратися назовні. Перед нами був суцільний клубок чорного м'яса, що звивалось, корчилось, розпачливо квакало, а на нього сипались глухі удари. Потім між двома веслами відкрився прохід, ним прослизнула одна саламандра — і впала, приголомшена ударом кийка по потилиці; за нею вибігла друга, третя, і за хвилину їх лежало там уже два десятки. «Закрити!» — наказав офіцер, і прохід між веслами зімкнувся. Булі Біч і метис Дінго почали хапати приголомшених саламандр за лапи й по дві зразу волокити по піску до шлюпок, мов лантухи. Часом безвладне тіло застрягало між камінням, матрос злісно шарпав за ногу, і вона відривалась. «То дарма, — буркав старий Майк, що стояв поруч мене. — Відросте нова». Коли непритомних саламандр повкидали до шлюпок, офіцер сухо сказав: «Давайте далі». І знову на потилиці саламандрам посипались удари кийків. Той офіцер, Беллами на прізвище, був культурний, спокійний чоловік, чудовий шахіст; але на полюванні — чи, краще сказати, на промислі — хіба до сентиментів? Таким способом було схоплено понад двісті приголомшених кийками саламандр; десятків із сім — очевидно, неживих, яких не варт було забирати — лишилося на місці.

На судні спійманих саламандр повкидали в резервуари. Наше судно було старим нафтовим танкером; погано вимиті резервуари ткнули гасом, а на воді в них мінилась райдужна масна плівка. Люки над ними були поздймані, щоб проходило повітря. Коли туди повкидали саламандр, вода стала схожою на якусь огидну густу юшку з локшиною. Де-не-де там щось кволо, безсило ворушилось, але першого дня саламандр не чіпали, дали їм спокій — хай трохи оклигають. Другого дня прийшли четверо матросів з довгими тичками й заходилися штрикати ними в ту «юшку» (професіональним жаргоном вона й справді називається «суп»); перемішуючи чорні тіла, вони придивлялись, котрі не рухаються чи з котрих відпадає м'ясо, і, підчепивши їх гаками, витягали з резервуару. «Юшка чиста?» — спитав потім капітан. «Чиста, сер!» — «Долейте води!» — «Так, сер!» Таке очищення юшки треба було робити щодня, і за кожним разом доводилось викидати в море від шести до десяти голів «зіпсованого товару», як кажуть на таких суднах; від нашого танкера не відставала зграя великих, ситих акул. Від резервуарів жахливо смерділо; хоч воду час від часу замінювали, вона була жовта, в ній плавав послід саламандр та розмоклі сухарі й мляво ворушились або отупіло лежали, важко дихаючи, чорні тіла.

«Цим ще добре, — запевняв старий Майк. — Я бачив, як на одному пароплаві їх перевозили в цистернах з-під бензолу, то там вони всі передохли».

Через шість днів ми вже брали новий товар на острові Наномеа.

Ось який вигляд має торгівля саламандрами — правда, торгівля нелегальна, точніше кажучи, сучасне піратство, що розквітло, так би мовити, за одну ніч. Гадають, що майже чверть усіх купованих саламандр виловлюють таким способом. Є колонії саламандр, на яких синдикатові нерентабельно тримати постійні ферми; на дрібних тихоокеанських островах саламандри розплодилися так, що стали справжнім лихом; тубільці не люблять їх і кажуть, що вони продрірявлюють своїми норами та ходами цілі острови. Ось чому й колоніальна влада, і сам синдикат «Саламандра» заплющують очі на таке бандитське плюндрування саламандрячих колоній. Вважають, що піратських суден, спеціально споряджених для вилову саламандр, є близько чотирьохсот. Крім дрібних підприємців, це сучасне корсарство практикують цілі пароплавні компанії, з яких найбільша — «Тихоокеанська торговельна компанія» з правлінням у Будліні; голова її — вельмишановний містер Чарлз Б. Гарріман. Рік тому справа стояла ще гірше: тоді один бандит-китаєць на ім'я Тенг, що мав трое суден, нападав просто на ферми синдикату і, коли йому чинили опір, не вагаючись, вимордовував увесь персонал; але торік у листопаді всю Тенгову флотилію потопила американська канонерка «Міннетонка» біля острова Мідуей. Відтоді саламандрове піратство прибрало цивілізованіших форм і дедалі розквітає, оскільки встановлено певні умови, за дотримання яких його мовчки терплять: так, наприклад, під час наскоку на чуже узбережжя на судні має бути спущений державний прапор, під яким воно плаває; далі — щоб під маскою корсарства не провадились довіз і вивіз інших товарів; щоб виловлених саламандр не продавали по демпінгових цінах, а пускали їх у продаж тільки як другий сорт. У нелегальній торгівлі саламандри йдуть по двадцять-двадцять два долари за голову; їх вважають хоча й нижчими якістю, зате надзвичайно витривалими, оскільки вони змогли пережити нелюдське поводження з ними на піратських суднах. Як кажуть, після такого транспортування лишається живих двадцять п'ять — тридцять процентів виловлених саламандр; але ті, що вижили, можуть витримати що завгодно. Торговельним жаргоном їх називають «макарони» і останнім часом згадують і в офіційних ринкових бюлетенях.

Через два місяці після нашого плавання я сидів з Беллами за шахівницею в вестибюлі готелю «Франс» у Сайгоні; звичайно, я вже не був матросом з його судна.

— Слушайте, Белламі,— сказав я йому.— Ви ж порядна людина — джентльмен, як то кажуть. Невже вам ніколи не верне з душі від вашого діла? Адже це, власне кажучи, мерзенна работоргівля.

Белламі знизав плечима.

— То ж тільки саламандри... — ухильно буркнув він.

— Двісті років тому казали, що негри — то тільки негри.

— А хіба не правда? — відказав Белламі.— Шах!

Ту партію я програв. І мені раптом здалося, наче кожен хід на шахівниці не новий, бо колись хтось уже робив його, і ми пересуваємо фігурки так само, прямуючи до таких самих поразок, які вже були колись. Можливо, достоту такий пристойний і тихий Белламі колись ловив негрів на Березі Слонової Кості й возив їх на Гаїті або до Луїзіани, не переймаючись тим, що вони мруть у трюмі як мухи. І не мав на думці нічого лихого. Белламі ніколи не має на думці нічого лихого. Тому він невинуватий.

— Чорні програли,— вдоволено сказав Белламі, встав і ліниво потягся.

Поряд із добре організованою торгівлею саламандрами та широкою пропагандою в пресі величезну роль у розповсюдженні саламандр відіграла могутня хвиля технічного прожектерства, що в ті часи залила весь світ. Г. Х. Бонді слушно передбачав, що відтепер людський розум почне орудувати цілими новими континентами, новими Атлантидами. Протягом усієї Епохи Саламандр у технічних колах не вщухала жвава й плідна суперечка про те, чи слід споруджувати важкі континенти з залізобетонними берегами, чи насипати легкі з морського піску. Мало не щодня з'являлись нові грандіозні проекти. Італійські інженери пропонували то спорудження Великої Італії, що зайняла б майже все Середземне море аж до Тріполі, Балеарських островів та Додеканезького архіпелагу, то створення на схід від Італійського Сомалі нового континенту, так званої Лемурії, яка згодом покрила б весь Індійський океан. І справді, за допомогою цілої армії саламандр перед сомалійським портом Могадішо був насипаний новий острівець площею тринадцять з половиною акрів. Японія розробила проект нового великого острова на місці Маріанських островів і почасті здійснила його, а також готувала сполучення Каролінських і Маршальських островів у два великі острови, які малось назвати Новим Ніппоном; на кожному з цих островів навіть мав бути влаштований штучний вулкан, який нагаду-

вав би майбутньому населенню священну Фудзіяму. Ходили також чутки, ніби німецькі інженери таємно будують у Саргасовому морі важкий бетонний континент, майбутню Атлантиду, яка загрожуватиме французькій Західній Африці; але, здається, вони встигли тільки закласти фундамент. У Голландії розпочали осушувати Зейдер-Зе; Франція з'єднала Гранд-Тер, Бас-Тер і Ла-Дезірад на Гваделупі в один райський острів; Сполучені Штати почали будувати на 37-му меридіані перший острів-аеродром (двоповерховий, з величезним готелем, стадіоном, луна-парком і кінотеатром на п'ять тисяч місць). Одне слово, здавалося вже, ніби впали останні перешкоди, якими світовий океан стримував розмах людської діяльності; настала радісна епоха запаморочливих технічних планів; людина усвідомила, що тільки тепер вона стає Володарем Світу — завдяки саламандрам, які вийшли на світову арену в потрібний момент і, так би мовити, з історичної необхідності. Шкода заперечувати, що саламандри не розповсюдились би в такій безлічі, якби наша технічна епоха не підготувала для них стількох завдань і такого широчезного поля для їхньої постійної діяльності. Здавалось, майбутнє Робітників Моря уже забезпечене на цілі сторіччя.

Неабияк сприяла розвиткові торгівлі саламандрами й наука, що вчасно присвятила велику увагу дослідженню саламандр як з фізіологічного, так і з психологічного погляду.

Наводимо репортаж про науковий конгрес у Парижі, що вийшов з-під пера очевидця:

I-ER CONGRÈS D'URODÈLES

Скорочено його називають «Конгресом хвостатих земноводних», хоч офіційна назва його трохи довша: «Перший Міжнародний конгрес зоологів з проблем дослідження психології хвостатих земноводних». Але щирий парижанин не любить довжелезних назв, і всі ті доктори та професори, що засідають у актовому залі Сорбонни, для нього просто Messieurs les Urodèles, «панове хвостаті земноводні», і квит. Або ще стисліше й фамільярніше: «Ces Zoos-là»¹.

¹ Скорочене: «Оті зоологи» (фр.).

Ми пішли подивитись на ces Zoos-la скоріш із цікавості, ніж із журналістського обов'язку. З цікавості, викликаної, самі розумієте, не університетськими світилами, здебільшого стариганами в окулярах, а отими... створіннями (чому рука не важиться написати «тваринами»?), про яких уже стільки написано — від наукових томів аж до бульварних пісеньок — і які, на думку одних, є просто газетною вигадкою, а на думку інших — істотами в багатьох відношеннях обдарованішими, ніж сам цар природи й вінець творіння, як ще й досі (я хочу сказати — після світової війни та інших історичних подій) називають людину. Я сподівався, що уславлені учасники конгресу з проблем дослідження хвостатих земноводних дадуть нам, профанам, виразну і остаточну відповідь на те, як стоїть справа з отією славнозвісною кмітливістю Andrias'a Scheuchzeri; що вони скажуть нам: «Так, це істота розумна чи принаймні здатна цивілізуватися не менше, ніж ми з вами, і тому в майбутньому треба буде рахуватися з нею так само, як доводиться рахуватися з майбуттям людських рас, що колись вважалися дикими й примітивними...» Тож знайте, що ні такої відповіді я на конгресі не почув, ні навіть саме питання не було на ньому поставлене: для цього нинішня наука занадто... спеціалізована, вона не може цікавитись такими проблемами.

Що ж, поцікавимося хоч тим, що наука називає психічним життям тварин. Отой високий добродій з розкошаною бородою чорнокнижника, що в цю хвилину розпинається на кафедрі,— то знаменитий професор Дюбоск; здається, він громить якусь хибну теорію котрогось шановного колеги, але ми неспроможні встежити за цим боком його виступу. Аж за кілька хвилин ми починаємо здогадуватися, що цей завзятий чорнокнижник говорить про сприйнятливість Andrias'a до кольорів і його здатність розрізняти відтінки. Не знаю, чи добре я все зрозумів, одначе в мене склалося враження, що Andrias, очевидно, трохи дальтонік, але й сам професор Дюбоск страшенно короткозорий — коли судити з того, як він підносить свої нотатки до товстих окулярів, що суворо блискають.

Після нього виступив усміхнений японець — доктор Окава; він розповів щось про рефлекторну дугу та про зміни, які настають, коли перетяти якісь нервові шляхи в мозку Andrias'a; потім змалював поведінку Andrias'a, коли йому зруйнувати орган, відповідний нашому вушному лабіринтові. Далі професор Реман детально з'ясував, як реагує Andrias на електричне подразнення. Далі спалахнула якась запальна суперечка між ним і професором Брукнером. *C'est un type*¹ той професор Брукнер — низенький, злостивий, жахливо поривчастий; окрім іншого, він твердив, що органи чуття в And-

¹ Оригінальний суб'єкт (фр.).

rias'a так само погано розвинені, як у людини, і він так само бідний на інстинкти; з чисто біологічного погляду ця тварина, так само, як людина, стоїть на шляху до виродження і так само намагається надолужити свою біологічну неповноцінність тим, що ми називаємо інтелектом. Та, здається, інші фахівці не сприймали професора Брукнера серйозно, мабуть, через те, що він не перетинав ніяких нервових шляхів і не посилав у мозок Andrias'a електричних імпульсів. Далі професор ван Дітен неквапливо, майже побожним тоном розповів, які розлади з'являються у Andrias'a, коли йому видалили праву лобну частку головного мозку або потиличну звинувину лівій мозкової півкулі. Потім американський професор Деврайєнт зачитав доповідь...

Даруйте, я вже не можу до ладу пригадати, про що саме, бо мені в ту хвилину почали снуватись у голові думки про те, які розлади з'явилися би у професора Деврайєнта, коли б йому видалили праву лобну частку головного мозку; і як би реагував усміхнений д-р Окагава на подразнення електричним струмом; і як би повадився професор Реман, коли б хтось зруйнував йому вушний лабіринт. Крім того, я відчув якусь непевність щодо своєї здатності розрізнити барви і щодо фактора t в моїх рухових реакціях. Мене охопив сумнів, чи маємо ми (в строго науковому розумінні) право говорити про своє (тобто людське) духовне життя, поки ми не повиділяли одне одному мозкових часток і не поперетинали нервових волокон. По суті, нам слід би накинута одне на одного зі скальпелями в руках, щоб взаємно вивчити наше духовне життя. Щодо мене, то я ладен в інтересах науки розбити окуляри професорові Дюбоску або пускати електричні імпульси в лисину професора ван Дітена, а потім опублікувати статтю про те, як вони на це реагували. Скажу по правді, що я можу уявити їхню реакцію дуже яскраво. Менш яскраво спроможний я уявити, що робилося під час цих дослідів у душі Andrias'a; але я певен, що це надзвичайно терпляче й добродушне створіння. Бо жодна із знаменитостей, які виступали на конгресі, не повідомила, що бідолаха Andrias Scheuchzeri хоч раз колись розлютився.

Я не маю сумніву, що Перший конгрес хвостатих земноводних знаменує собою величезні успіхи науки; але як випадє мені вільний день, я піду в Jardin des Plantes¹ до басейну Andrias'a Scheuchzeri і потихеньку скажу йому: «Слухай, саламандро! Як настане колись твій день, гляди не здумай досліджувати по-науковому психічне життя людей!»

Завдяки цим науковим дослідженням люди перестали вважати саламандр якимось дивом; у тверезому світлі науки саламандри значною мірою втратили свій

¹ Ботанічний і зоологічний сад (фр.).

первісний ореол надзвичайності й винятковості; ставши об'єктом психологічних тестів, вони виявили вельми пересічні й нецікаві властивості; наука відсунула їхню високу обдарованість у сферу легенд. Наука відкрила Нормальну Саламандру, що виявилась зовсім нецікавим і досить обмеженим створінням, і тільки газети ще відшукували час від часу Чудесну Саламандру, що вміла перемножувати в голові п'ятизначні числа, але й це перестало розважати людей, особливо коли з'ясувалося, що цього після належного тренування може навчитись і звичайна людина. Одне слово, люди почали вважати саламандр за щось так само звичайне, як арифмометр чи якийсь автомат; у них уже не бачили таємничих істот, що виринули з незнаних глибин бозна-чого й навіщо. Крім того, люди ніколи не вважають таємничим того, що служить їм і дає користь; таємничим здається тільки те, що шкодить—або загрожує. А оскільки саламандри виявились істотами надзвичайно корисними з дуже багатьох поглядів, то в них просто стали вбачати природну складову частину раціонального й нормального життєвого ладу.

Можливості використання саламандр вивчав, між іншим, гамбурзький дослідник Вурман. Із його статей на цю тему наведемо тут хоч би в дуже скороченому вигляді «Bericht über die somatische Veranlagung der Molche»¹.

Досліди над тихоокеанською гігантською саламандрою (Andrias Scheuchzeri Tschudi), які я провів у своїй гамбурзькій лабораторії, були спрямовані до цілком певної мети: з'ясувати витривалість саламандр щодо змін середовища та інших зовнішніх впливів і тим самим установити можливості практичного використання їх у різних географічних зонах та за різних умов.

Перша серія спроб мала з'ясувати, як довго може витримати саламандра без води. Піддослідних тварин тримали в сухих резервуарах при температурі від 40 до 50 °С. Через кілька годин вони починали виявляти виразні ознаки занепаду сил; та коли їх поливали водою, вони знов оживали. Через двадцять чотири години вони вже лежали нерухомо, тільки кліпали очима; пульс сповільнювався, всі фізіологічні процеси ослаблювались до мінімуму. Тварини видимо страждали, найменший рух коштував їм великих зусиль. Через три дні настає каталептичне заціпеніння (ксероз); тварини не

¹ Повідомлення про соматичні властивості саламандр (нім.).

реагують навіть тоді, коли їх припікати електрокаутером. Та коли підвищити вологість повітря, вони починають виявляти деякі ознаки життя (заплющують очі від різкого світла тощо). Коли висушену таким чином саламандру через сім днів кидали в воду, вона за добу оживала; та коли висушували довше, більшість піддослідних тварин гинула. Під дією прямого сонячного світла саламандри гинуть уже за кілька годин.

Іншу групу тварин примушували в темряві, у дуже сухій атмосфері крутити вал. Через три години продуктивність їхньої праці починала падати, але знов підвищувалась, коли їх рясно оббризкували водою. Коли тварин оббризкували часто, вони могли крутити вал протягом сімнадцяти-двадцяти, а в одному випадку — двадцяти шести годин без перерви, тоді як людина в контрольному експерименті вже після п'яти годин такої механічної праці знесилалась. Із цих дослідів можна зробити висновок, що саламандри цілком придатні й для праці на суходолі — щоправда, за двох умов: щоб на них не падало прямо сонячне проміння і щоб їм час від часу оббризкували водою всю поверхню тіла.

Друга серія дослідів стосувалася витривалості саламандр — тварин з походження південних — до холоду. Коли воду охолоджували раптово, тварини гинули від катару кишок; але при поступовому звиканні до холоднішої води акліматизувалися досить легко: через вісім місяців не втрачали бадьорості й при температурі води 7 °С, якщо тільки їм давали з їжею більше жирів (до 150—200 грамів на день). Коли температуру води знизити до 5 °С, вони впадають у заціпеніння від холоду (гелоз); у такому стані їх можна заморозити й зберігати в крижаному блоці кілька місяців. Як тільки лід розтане й температура води підніметься вище 5 °С, вони починають виявляти ознаки життя, а при семи-десяти градусах жваво ганяються за поживою. З цього випливає, що саламандри можуть легко акліматизуватися й у наших широтах, аж до північної Норвегії та Ісландії. Але для полярних кліматичних умов потрібні дальші досліді.]

Натомість до хімічних чинників саламандри виявляють велику чутливість: при дослідях із дуже слабкими лугами, зливними водами промислових підприємств, дубильними речовинами тощо з них облазила клаптями шкіра, і піддослідні тварини гинули від гангренеподібного ураження зябер. Отже, в наших річках саламандр використовувати не можна.

Дальшою серією дослідів нам пощастило з'ясувати, скільки саламандри можуть витримати без їжі. Вони здатні голодувати три тижні й довше без ніяких розладів, крім незначної млявості. Одну піддослідну тварину я примусив голодувати півроку; останні три місяці вона спала, не прокидаючись і

не ворушачись, і коли я потім кинув до басейну посічену печінку, саламандра була така квола, що ніяк не реагувала на це, і довельсь годувати її штучно. Через кілька днів вона вже їла нормально, і її можна було використовувати для дальших експериментів.

Остання серія дослідів стосувалась регенераційної здатності саламандр. Коли саламандрі відтяти хвіст, новий виростає за чотирнадцять днів; над однією саламандрою цей дослід повторено сім разів з незмінним результатом. Так само відростають у них і ампутовані лапи. Одній піддослідній тварині ми ампутували всі чотири кінцівки й хвіст; за тридцять днів вона була вже здорова. Коли саламандрі зламати стегенну або плечову кістку, в неї відпадає вся пошкоджена кінцівка й виростає нова. Так само відновлюється видалене око і язик; цікаво, що саламандра, в якій я вирізав язик, розучилась говорити й мусила навчатися знову. Коли саламандрі ампутувати голову або перерізати їй тулуб із шиєю і тазовою кісткою, тварина гине. Затє шлунок, дві третини печінки та інші внутрішні органи можна видалити, не порушивши життєвих функцій, отож можна сказати, що майже цілком випатрана живцем саламандра ще здатна жити далі. Жодна інша тварина не наділена такою витривалістю до будь-яких поранень, як саламандра. З цього погляду вона могла б бути досконалою, практично незнищеною бойовою твариною; на жаль, цьому перешкоджає їй природна миролюбність.

. . . . .

Поряд з цими експериментами мій асистент д-р Вальтер Гінкель дослідив придатність саламандри як можливого джерела сировини. Зокрема, він з'ясував, що в тілі саламандр міститься надзвичайно високий процент йоду і фосфору; не виключено, що в разі потреби з них можна буде промислово добувати ці важливі елементи. Шкіра саламандр сама по собі має дуже низьку якість, але її можна подрібнити і спресувати під великим тиском; одержана таким чином шкіра легка, досить міцна й може бути заміником волової. Жир саламандр неїстівний, бо огидний на смак, але придатний як технічне мастило, бо твердіє лише при дуже низькій температурі. Так само і м'ясо саламандр було визнане неїстівним, навіть отруйним; спожите сирим, воно викликає гострий біль у животі, блювоту й галюцинації. Д-р Гінкель після багатьох спроб, проведених на собі самому, з'ясував, що ці шкідливі ефекти зникають, коли нарізане м'ясо попарити гарячою водою (так само, як роблять із деякими мухоморами) і, ретельно промивши, протягом двадцяти чотирьох годин вимочувати в слабкому розчині перманганату. Після цього його можна варити аби тушкувати; на смак воно нагадує гірші гатунки яловичини. Ми з'їли в такий спосіб саламандру, яку називали Гансом; то була дуже розумна і розвинена тва-

рина з великими здібностями до наукової праці. Вона працювала у відділі д-ра Гінкеля як лаборант, і їй можна було доручати найтонші хімічні аналізи. Ми подовгу розмовляли з Гансом вечорами, тішачись його ненаситною жадобою знань. На превеликий жаль, ми позбулися Ганса, бо він осліп після моїх експериментів із трепанацією черепа. Його м'ясо було темне, губчасте, але не викликало ніяких прикрих наслідків. Нема сумніву, що в разі потреби — скажімо, під час війни — саламандряче м'ясо може бути цінним і дешевим замінником яловичини.

Кінець кінцем цілком природно, що саламандри перестали бути сенсацією, коли їх розплодилося кількасот мільйонів; інтерес, який вони викликали в публіки, поки були до певної міри новинкою, ще якийсь час відлунював у гротескних кінокомедіях («Саллі і Анді, дві славні саламандри») та на естрадах кабаре, де куплетисти й шансонетки з особливо поганими голосами мали надзвичайний успіх, імітуючи рипучу калічену мову саламандр. Та в міру того, як саламандри ставали явищем масовим і повсякденним, змінювалась, так би мовити, й пов'язана з ними проблематика ⁹.

---

⁹ Характерні відомості щодо цього дає анкета газети «Дейлі стар» на тему: «Чи мають саламандри душу?» Ми процитуємо (звісно, не гарантуючи автентичності) кілька відповідей відомих осіб на цю анкету:

Dear sir! ¹

Ми з моїм добрим приятелем, велебним Г. Б. Бертрамом, досить довго спостерігали саламандр на будівництві моли в Адені й двічі чи тричі розмовляли з ними, але не помітили в них жодного сліду таких почуттів, як Честь, Віра, Патріотизм чи Спортивний Дух. А що ж іще, питаю вас, може по праву називатися душею?

Truly yours ²

полковник Дж. В. Бріттон

Я ніколи не бачив жодної саламандри; але я переконаний, що створіння, які не мають своєї музики, не мають і душі.

Тосканіні

Полишмо осторонь питання про душу; але, оскільки я мав змогу спостерігати саламандр, я сказав би, що вони не мають індивідуальності: всі вони схожі одна на одну, однаково працюваті, однаково здібні — і однаково безбарвні. Одне слово, в них утілено ідеал сучасної цивілізації — Пересічність.

Андре ґ'Артуа

---

¹ Шановний пане (англ.).

² Відданий вам (англ.).

Одне слово, велика сенсація, викликана саламандрами, скоро затихла, поступившись місцем чомусь іншому і, можна сказати, поважнішому — *Саламандровому Питанню*. Піонером цього Саламандрового Питання — як уже не раз ставалось в історії людства — виявилась жінка. Це була пані Луїза Ціммерман, директриса дівочого пансіону в Лозанні, яка з надзвичайною енергією й неослабним завзяттям пропагувала в усьому світі своє благородне гасло: «Дайте саламандрам систематичну шкільну освіту!» Вона довго наражалась на нерозуміння з боку громадськості в своїх невтомних зусиллях привернути увагу, по-перше, до природженої кмітливості саламандр, а по-друге — до небезпеки, яка може виникнути для людської цивілізації, коли саламандри не діставатимуть дбаливого інтелектуального й морального виховання. «Як загинула від вторгнення варварів римська культура, так може загинути й наша цивілізація, коли залишиться островом серед моря духовно уярмлених істот, яким відмовлено в причетності до найвищих ідеалів сучасного людства».

Душі вони, безперечно, не мають. У цьому вони подібні до людини.

Ваш Б. Шоу

Не знаю, що й відповісти вам. Я, наприклад, знаю, що мій пекінський песик Бібі має невеличку, але чарівну душу; так само моя перська кицька Сіді-Ханум має душу, та ще й яку горду і жорстоку! Але саламандри? Звичайно, вони дуже здібні й розумні, бідолашечки; вміють говорити, рахувати, дають величезну користь. Якби ж вони не були такі бридкі!

Ваша Маглен Рош

— Хай саламандри; аби не марксистки.

Курт Губер

Душі вони не мають. Якби мали, ми змушені були б визнати за ними право на економічну рівність із людиною, а це абсурд.

Генрі Бонг

У них немає ніякого sex appeal! А отже, нема й душі.

Мей Уест

Саламандри мають душу, як має її кожна тварина й кожна рослина, як має її все живе. Велика-бо таємниця всякого життя.

Санграбхарата Нат

У них цікава техніка плавання й непоганий стиль; ми могли б чимало від них навчитись, особливо в плаванні на довгі дистанції.

Тоні Вайсмюллер

ва», — пророче волала вона на шести тисячах трьохстах п'ятдесяти лекціях, що їх прочитала в жіночих клубах усієї Європи й Америки, а також Японії, Китаю, Туреччини та інших країн. «Щоб зберегти культуру, треба дати освіту всім. Ми не можемо в спокої споживати дари нашої цивілізації й плоди нашої культури, поки довкола нас животіють мільйони нещасливих, принижених створінь, штучно утримуваних у тваринному стані. Як девізом дев'ятнадцятого сторіччя було Визволення Жінки, так девізом нашої доби повинне стати: «Дайте всім саламандрам школи!» І так далі. Завдяки своїй красномовності і неймовірній наполегливості пані Луїза Ціммерман мобілізувала жінок усього світу й збрала достатні кошти, щоб заснувати в Больє під Ніццою перший ліцей для саламандр, де пуголовків саламандр, що працювали в Марселі й Тулоні, навчали французької мови й літератури, риторики, добрих манер, математики й історії культури¹⁰.

---

¹⁰ Подобиці див. у книжці «Mme Louise Zimmermann, sa vie, ses idées, son oeuvre»¹ (видавництво «Алькан»). Ми процитуємо з цього твору шанобливу згадку саламандри, яка належала до перших її учнів:

«Вона читала нам байки Лафонтена, сидячи біля нашого простого, але чистого й затишного басейну; хоч їй і дошкуляла вогкість, але вона не зважала на це, всім серцем віддана своєму педагогічному покликанню. Вона називала нас *mes petits Chinois*², бо ми, як китайці, не вмiли вимовляти звука «р». Але зрештою так звикла до того, що сама стала називати себе «пані Ціммельман». Ми, пуголовки, просто обожнювали її. Найменші, котрі ще не мали розвинених легень і не могли виходити з води, плакали, що не можуть супроводити її в прогулянках по шкільному саду. Вона була така лагідна й ласкава, що, наскільки мені відомо, розгнівалася тільки один раз: коли наша молода викладачка історії в гарячий літній день наділа купальний костюм, спустилася до нашого басейну і, сидячи по шию в воді, почала розповідати нам про визвольну війну в Нідерландах. Побачивши це, наша рідна пані Ціммельман дуже розсердилась. «Зараз ідіть обмийтеся, мадемуазель, ідіть, чуєте?» — закричала вона зі слізьми на очах. Для нас то була делікатна, але досить виразна наука, що ми все ж таки не люди; згодом ми були вдячні нашій духовній матері, що вона втлумачила нам це таким рішучим і тактовним способом.

Коли ми добре вчилися, вона, як нагороду, читала нам вірші новітніх поетів, як-от Франсуа Коппе. «Вірші, правда, аж занадто новітні, — казала вона, — але, зрештою, і це сьогодні вже належить до доброї освіти». Під кінець навчального року влаштували публічний випуск, на який запросили пана префекта з Ніцци та інших

¹ Пані Луїза Ціммерман, її життя, її ідеї, її праця (фр.).

² Мої китайчата (фр.).

Трохи менший успіх мала дівоча гімназія для саламандр у Ментоні, бо юні гімназистки-саламандри у вивченні головних предметів — музики, дістичного куховарства та тонкого рукоділля (на яких пані Ціммерман наполягала з чисто педагогічних міркувань) виявляли прикрий брак здібностей, а часом уперту нехить. Зате перші публічні іспити юних саламандр-самців пройшли так несподівано блискуче, що згодом (на кошти Спілки захисту тварин) були організовані Морський політехнікум для саламандр у Канні й Саламандровий університет у Марселі; тут незабаром перша саламандра здобула ступінь доктора права.

Далі вже питання освіти саламандр розвивалося швидко й нормальним шляхом. Прогресивніші педагоги висунули багато дуже поважних заперечень проти зразкових *Écoles Zimmermann* (ціммерманівських шкіл); зокрема вони заявляли, що застарілі гуманітарні програми, створені для людської молоді, непридатні для виховання юних саламандр, рішуче відкидали викладання літератури та історії й рекомендували віддавати якнайбільше місця й часу практичним і сучасним предметам — природничим наукам, праці в шкільних майстернях, технічним знанням, фізкультурі і таке інше. Цю так звану реформовану школу, чи то «школу практичного життя» знов же палко критикували прихильники класичної освіти, які твердили, що саламандр можна познайомити з культурним надбанням людства тільки на основі латині і що мало навчити їх говорити — треба ще навчити їх цитувати античних по-

---

представників влади й визначних осіб. Шкільний сторож пообтирав насухо найздібніших і найкращих учнів, які вже мали легені; їх одягли в білі шати, і вони за тонкою завісою (щоб не налякати дам) декламували байки Лафонтена, розв'язували математичні задачі, розповідали генеалогію династії Капетингів з усіма датами. Потім пан префект у довгій, гарній промові висловив подяку нашій дорогій директрисі, і радісний день закінчився.

Про наше фізичне здоров'я дбали так само, як і про наш духовний розвиток; раз на місяць нас оглядав місцевий ветеринар, а раз на півроку кожного з нас зважували, щоб перевірити, як ми ростемо. Особливо наполегливо наша дорога наставниця переконувала нас, щоб ми зреклися огидної, розпусної звички до «місячних танців»; соромно признатись, але, незважаючи на це, декотрі зі старших школярів на повному місяці потай віддавалися цій тваринячій гидоті. Маю надію, що наша дбайлива опікунка ні разу про це не довідалась; бо це розбило б її велике, благородне, сповнене любові серце».

етів і висловлюватися з ціцеронівською красномовністю. Зав'язалась тривала й досить запальна дискусія, яка врешті розв'язалась у такий спосіб, що школи для саламандр узяла під свою опіку держава, а школи для людської молоді реформували, по змозі наблизивши їх до ідеалів реформованої школи для саламандр.

Природно, що відтоді й в інших країнах залунали заклики до обов'язкового систематичного навчання саламандр під контролем держави. Поступово ця ідея була здійснена в усіх приморських країнах (звичайно, за винятком Великобританії); а оскільки ці саламандрові школи не були обтяжені застарілими класичними традиціями людських шкіл і тому могли використовувати всі найновіші методи психотехніки, технологічного виховання, допризовної військової підготовки та інших останніх досягнень педагогіки, в них незабаром склалась найсучасніша і найпрогресивніша з наукового погляду система навчання, яка недарма стала об'єктом заздрості всіх педагогів та учнів людських шкіл.

Водночас із проблемою шкіл для саламандр з'явилась мовна проблема. Котру зі світових мов найкраще вивчати саламандрам? Первісні саламандри з Тихоокеанських островів, звичайно, користувалися жаргоном «піджін-інгліш», якого навчилися від тубільців та моряків; багато було й таких, що говорили по-малайському або ще якоюсь із місцевих говірок. Саламандр, вирощуваних для сінгапурського ринку, навчали «бейсік-інгліш» — науково спрощеної англійської мови, що обходиться кількома сотнями слів без застарілих граматичних складностей; тому цю реформовану й стандартну англійську мову врешті стали називати «саламандер-інгліш»: У зразкових Ecoles Zimmermann саламандри висловлювалися мовою Корнеля — звичайно, не з патріотичних міркувань, а просто тому, що це неодмінна частина доброго виховання; натомість у реформованих школах їх навчали есперанто, як мови чисто практичної. Крім того, в ті роки було створено ще п'ять чи шість універсальних мов, які мали заступити для людства вавілонську мішанину мов і дати одну спільну рідну мову всьому світові — і людям, і саламандрам; звичайно, без кінця точилися суперечки про те, котра з цих міжнародних мов найлегша, наймило-

звучніша і найуніверсальніша. Скінчилося все тим, що серед кожної нації стали пропагувати свою власну Універсальну Мову¹¹.

Коли школи для саламандр стали державними, все спростилося: в кожній країні саламандр навчали її мовою. Хоча саламандри навчалися чужих мов охоче й досить легко, їхні мовні здібності не були досконалыми — почасти через будову органів мови, а почасти з чисто психологічних причин. Так, наприклад, їм важко було вимовляти довгі, багатоскладові слова, і вони намагалися скоротити їх до одного складу, який вимовляли різко, ніби квакаючи; замість «р» вони говорили «л», а свистячі приголосні виходили у них трохи шепеляво; вони ковтали граматичні флексії, не могли навчитися розрізняти «я» і «ми», і їм було однаково, чи якесь слово чоловічого роду, чи жіночого (певно, в цьому виявилась їхня статева холодність поза періодом паруння). Одне слово, кожна мова зазнавала в їхніх устах характерних трансформацій, можна сказати — раціоналізувалася до найпростіших, рудиментарних форм.

---

¹¹ Між іншим, знаменитий філолог Курціус у книжці «*Janua linguarum aperta*»¹ пропонував запровадити як єдину мову для спілкування саламандр латину золотої Вергілієвої доби. «Тепер,— волав він,— у нашій спроможності зробити латину, цю найдосконалішу, найбагатшу граматичними правилами і найглибше опрацьовану наукою мову живою і всесвітньою. Коли освічене людство не скористається цією нагодою, зробіть це ви, *salamandrae, gens maritima*², оберіть собі рідною мовою *eruditam linguam latinam*³, єдину мову, гідну того, щоб нею говорив *orbis terrarum*⁴. Безсмертна буде ваша заслуга, *salamandrae*, якщо ви відродите до нового життя вічну мову богів і героїв; бо разом з цією мовою, *gens Tritonum*⁵, до вас перейде право на спадщину, заповідану володарем світу — Римом».

Натомість один латвійський телеграфіст на прізвище Вольтерас разом із пастором Менделіусом винайшов і розробив особливу мову для саламандр, названу понтійською мовою (*pontic lang*); він використав для неї елементи всіх мов світу, особливо африканських. Ця саламандрова мова (як її ще називали) набула певного поширення особливо в північних країнах — щоправда, на жаль, тільки серед людей; в Упсалі навіть була організована кафедра саламандрової мови, але з саламандр, наскільки відомо, нею не говорила жодна. Правду кажучи, найбільше прищепилася серед них «бейсік-інгліш»; вона ж таки згодом стала й офіційною мовою саламандр.

¹ Відчинена брама мови (латин.).

² Саламандри, морське плем'я (латин.).

³ Витончену латинську мову (латин.).

⁴ Увесь світ (латин.).

⁵ Плем'я тритонів (латин.).

Цікаво, що їхні неологізми, вимову й примітивність граматики дуже скоро почали переймати, з одного боку, портові люмпени, а з другого — так зване вище товариство; звідти цей спосіб висловлювання поширився на газети й незабаром став повсюдним. І в людей значною мірою відмерли граматичні роди, флексії та відмінки; золота молодь скасувала «р» і навчилась шепелявити; мало хто з освічених людей міг би ще пояснити, що таке індетермінізм чи трансцендентність — просто через те, що ці слова і для людей стали занадто довгими й важкими для вимови.

Коротше кажучи, добре чи погано, а саламандри вміли говорити майже всіма мовами світу, залежно від того, на чиїх берегах жили. Якось у нас (здається, в «Народніх лістах») вийшла стаття, в якій із прикрістю (безперечно, слушною) запитувалось, чому саламандри не вивчають чеської мови, коли вже є на світі такі, що говорять по-португальському, по-голландському та іншими мовами малих народів. Звичайно, наша нація не має, на жаль, морських берегів, погоджувався автор статті, а тому в нас нема й морських саламандр; та хоч ми й не маємо свого моря, це не означає, що ми не зробили такого самого — а може, з багатьох поглядів навіть ціннішого — внеску в світову культуру, як багато народів, що їхньої мови вчать тисячі саламандр. Отож було б тільки справедливо, якби саламандри познайомилися й з нашим духовним життям; але ж як вони можуть дістати інформацію про нього, коли серед них ніхто не володіє нашою мовою? Тож не чекаймо, поки десь-інде на світі хтось визнає цю культурну повинність і організує кафедру чеської мови та чехословацької літератури в якомусь учбовому закладі для саламандр. Як сказав поет, «не вірте нікому у світі, ніде в нас там друзів нема». Подбаймо самі про те, щоб виправити хибу, закликала стаття. Все, чого ми досягли в світі, ми зробили власними силами. Наше право й наш обов'язок — здобувати собі друзів і серед саламандр; але, здається, наше міністерство закордонних справ не виявляє великої зацікавленості в гідній пропаганді серед саламандр доброї слави нашої країни та її продукції, хоча інші нації, менш численні, жертвують мільйони, щоб відкрити перед саламандрами скарбниці своєї культури, а водночас розбудити в них інтерес до виробів своєї промисловості.

Стаття привернула до себе велику увагу насамперед у Спілці промисловців і мала принаймні один наслідок: було видано короткий підручник «Чеська мова для саламандр» із прикладами з творів чехословацького красною письменства. Хоч це звучить неправдоподібно, але книжки було розпродано понад сімсот примірників: неабиякий успіх!¹²

---

¹² З цієї нагоди наводимо нарис Яроміра Зейдла-Новомеського, що зберігся в колекції пана Повондри.

НАШ ДРУГ НА ГАЛАПАГОСЬКИХ ОСТРОВАХ

Коли померла моя дорога тітуся, письменниця Богуміла Яндова-Стршешовицька, ми з дружиною, поетесою Генрієттою Зейдловою-Хрудимською, вибрались у подорож довкола світу, сподіваючись заглушити біль від тяжкої втрати чаром стількох нових глибоких вражень. Під час тієї подорожі ми відвідали далекі, овіяні подихом багатьох легенд Галапагоські острови. Маючи тільки дві години часу, ми використали їх на прогулянку берегами цих пустельних островів.

— Глянь, як чудово заходить сонце,— сказав я дружині.— Неначе весь небосхил тоне в повені з золота й крові!

— Ви чех, шановний добродію? — несподівано промовив хтось позад нас правильною, чистою чеською мовою.

Ми зчудовано обернулися, але не побачили нікого; там тільки сиділа на камінні велика чорна саламандра й держала в руці щось схоже на книжку. Під час своєї подорожі довкола світу ми вже бачили кількох саламандр, але ще не мали нагоди розмовляти з ними. А тому ласкавий читач зрозуміє, як ми здивувалися, зустрівши на такому пустельному узбережжі саламандру, та ще й почувши запитання нашою рідною мовою.

— Хто тут говорив? — вигукнув я по-чеському.

— Це я насмілюся, добродію,— відповіла саламандра, шанобливо підвівшись.— Я вперше в житті почув чеську мову й не міг стриматись.

— Як це так, що ви вмієте говорити по-чеському? — вражено спитав я.

— Оце щойно я розважався, відмінюючи неправильне дієслово «бути»,— відказала саламандра.— Це дієслово в усіх мовах неправильне.

— Як, де й навіщо ви навчилися чеської мови? — допитувався я.

— Мені випадково попала до рук ця книжка,— відповіла саламандра й простягла мені книжку, яку тримала в руці; то була «Чеська мова для саламандр», і сторінки її мали на собі сліди частого й ґрунтовного вжитку.— Її прислали сюди в партії книжок для навчання. Я міг би вибрати собі «Геометрію для старших класів середньої школи», «Історію бойової тактики», «Провідник по Доломітових печерах в Альпах» або «Засади біметалізму». Одначе я віддав перевагу цій книжці, і вона стала моїм найлюбішим другом. Я вже знаю її всю напам'ять, і все ж знаходжу в ній нові й нові джерела розваги й знань.

Проблема навчання й мови становила, звичайно, тільки частину великої Саламандрової Проблеми, що виростала, як то кажуть, на очах. Так, наприклад, дуже скоро виникло питання: як ставитися до саламандр із погляду, так би мовити, соціального? У перші — можна сказати, доісторичні — роки Саламандрової Епохи проти жорстокого, нелюдського поводження з сала-

---

Моя дружина і я висловили свою щирю радість і подив, що в нього така правильна і навіть більш-менш розбірлива вимова.

— На жаль, тут я не маю з ким порозмовляти по-чеському, — скромно провадив наш новий знайомий, — і тому навіть не певен, як буде орудний відмінок множини від слова «гроші»: «грошима» чи «грішми»!

— «Грошима», — відповів я.

— Ні, «грішми»! — зразу поправила мене дружина.

— А чи не скажете ви мені, з вашої ласки, — із жвавим зацікавленням спитав наш милий співрозмовник, — що нового в стовежій матінці Празі?

— Прага розростається, друже, — відповів я, потішений таким інтересом, і в кількох словах змалював йому розквіт нашої золоті століці.

— Яка радісна звістка! — з неприхованим задоволенням провадила саламандра. — А чи висять іще на Мостовій вежі голови страчених чеських панів?

— Давно вже не висять, — сказав я, трохи (признаюся щиро) сторопівши від такого запитання.

— Ох, як жаль! — зауважила симпатична саламандра. — Це ж була рідкісна історична пам'ятка! Яка шкода, що стільки знаменитих пам'яток загинуло під час Тридцятилітньої війни! Коли не помиляюся, тоді чеська земля була перетворена в пустелю, скроплену кров'ю і слізьми. Ще маємо щастя, що тоді не загинув родовий відмінок при запереченні. У цій книжці написано, що він відмирає. А мені було б дуже шкода його, добродію.

— То вас цікавить і наша історія! — зраділо вигукнув я.

— Ще б пак, добродію, — запевнила саламандра. — Особливо поразка під Білою Горою і трьохсотрічна неволя. Я багато читав про них у цій книжці. Ви, напевне, дуже пишастесь своєю трьохсотрічною неволею! То були великі часи, добродію!

— Так, то були тяжкі часи, — підтвердив я. — Часи утисків і горя.

— І ви стогнали? — з жадібним інтересом спитав наш новий знайомий.

— Стогнали, невимовно страждаючи під ярмом жорстоких гнобителів.

— Я дуже радий, — зітхнула з полегкістю саламандра. — В моїй книжці саме так і написано. Мені дуже приємно, що це правда. Це чудова книжка, добродію, краща, ніж «Геометрія для старших класів середніх шкіл». Як би мені хотілось побувати на тому історичному місці, де стратили чеських панів, і на інших уславлених місцях жорстокого безправ'я!

— Ну то приїздіть до нас, — запросив я його від щирого серця.

мандрами дуже активно виступали спілки захисту тварин; завдяки їхньому систематичному втручанням пощастило досягти того, що органи влади майже скрізь стежили, чи дотримуються щодо саламандр поліційні й ветеринарні приписи, встановлені для іншої свійської худоби. Принципові противники вівісекції також підписали багато протестів і петицій, вимагаючи заборони провадити на живих саламандрах наукові експерименти, і в багатьох країнах справді було видано від-

— Дякую за ласкаве запрошення, — вклонилася саламандра. На жаль, я не настільки вільний у своїх вчинках...

— А ми вас купимо! — вигукнув я. — Тобто... ми можемо дати оголошення й зібрати в Чехії кошти, що дали б вам змогу...

— Дякую якнайщиріше, — прожебонів наш приятель, видимо зворушений. — Але я чув, що влтавська вода нездорова. Розумієте, ми в річковій воді хворіємо на тяжкий пронос. — Потім на хвильку замислився й додав: — Та й садочок мій мені шкода залишати.

— Ах, — вигукнула моя дружина, — я теж завзята садівниця! Я була б вам дуже вдячна, якби ви показали нам витвори тутешньої флори!

— З превеликою радістю, ласкава пані, — відказала саламандра, чемно вклонившись. — Коли тільки вам не вадить те, що мій садочок під водою.

— Під водою?

— Так, на двадцятиметровій глибині.

— І які ж квіти ви там вирощуєте?

— Морські анемони, — відповів наш друг, — кілька рідкісних видів. А також морські зірки й морські огірки, не кажучи вже про коралові кущі. «Щастен той, хто для вітчизни хоч одну зростив троянду», — як сказав поет.

На жаль, нам уже час було прощатися, бо пароплав дав сигнал до відплиття.

— Що б ви хотіли передати, пане... пане... — я затнувся, не знаючи, як зветься наш славний приятель.

— Я звусь Болеслав Яблонський, — зніяковіло підказала саламандра. — По-моєму, це чудове ім'я, добродію. Я вибрав його собі зі своєї книжки.

— То що б ви, пане Яблонський, хотіли передати нашому народові?

Саламандра на хвилинку замислилась.

— Перекажіть своїм землякам... — нарешті промовила вона глибоко зворушено, — перекажіть їм... хай не вдаються знов у давні слов'янські чвари... і хай зберігають у вдячній пам'яті Ліпани, а особливо Білу Гору! Бувайте здорові, кланяюсь низенько, — докінчила вона, насилу стримуючи хвилювання.

Ми відпливли шлюпкою від берега, замислені й розчулені. Наш друг стояв на скелі й махав нам рукою; здавалося, він щось гукає.

— Що він прокричав? — спитала моя дружина.

— Не знаю, — відказав я. — Щось наче: «Вітайте пана приматора доктора Баксу!»

повідні закони¹³. Та в міру того, як зростала освіченість саламандр, ставало дедалі сумнівніше, чи годиться просто поширювати на них закони про охорону тварин; із якихось не зовсім ясних причин така позиція почала викликати ніяковість. Тоді була заснована міжнародна Ліга захисту саламандр (Salamander Protecting League) під покровительством герцогині Геддерсфілдської. Ця ліга, що налічувала понад двісті тисяч членів, переважно в Англії, виконала на користь саламандр велику й похвальну роботу; зокрема домоглась того, що на морських узбережжях були опоряджені спеціальні саламандрові стадіони, де амфібії віддалік від настирливих глядачів могли влаштовувати свої «збори та спортивні свята» (мались на увазі, напевне, тасмнічі «місячні танці»). Далі, в усіх учбових закладах, аж до Оксфордського університету, учням і студентам втлумачували, що не слід кидати на саламандр каміння; вживалося заходів, щоб у саламандрових школах пуголовків не переобтяжували навчанням; і, нарешті, ті місця, де працювали й жили саламандри, були пообгороджені високими дощаними парканами, які охороняли саламандр від усякого докучання, а головне — в достатній мірі відмежовували світ саламандр від світу людей¹⁴.

---

¹³ Зокрема в Німеччині була суворо заборонена будь-яка вівісекція, — що правда, тільки дослідникам-євреям.

¹⁴ Здається, тут відігравали роль і моральні мотиви. Серед паперів пана Повондри знайдено опублікований багатьма мовами — очевидно, в усіх газетах світу — «Заклик», підписаний самою герцогинею Геддерсфілдською. Ось його текст:

«Ліга захисту саламандр звертається до вас, жінки: в інтересах пристойності й добрих звичаїв власноручною працею візьміть участь у великій кампанії, яка має за мету дати саламандрам належний одяг. Найпридатніша для цього спідничка 40 см завдовжки і 60 см завширшки в поясі, найкраще — з ушитою резинкою. Особливо рекомендується плісирована спідничка, що має приємніший вигляд і дає змогу вільніше рухатись. Для країн із тропічним кліматом вистачить фартушка з зав'язками на поясі, пошитого з найдешевшої тканини, яку можна прати, — хоч би й з вашого старого одягу. Допоможіть бідним саламандрам, щоб їм не доводилося, працюючи поблизу людей, показуватися невдягненими — адже це напевне вражає їхню соромливість і завдає прикрості кожній порядній людині, особливо жінці й матері».

Як видно, ця кампанія не мала бажаного успіху, бо нам невідомо, щоб саламандри колись погоджувалися носити спіднички

Одначе цієї похвальної ініціативи приватних осіб, які намагалися встановити пристойні й гуманні взаємини між людським суспільством і саламандрами, дуже скоро виявилось замало. Бо хоч включити саламандр, як то кажуть, у виробничий процес було порівняно легко, знайти для них місце у наявному суспільному ладі виявилось багато складнішим і важчим завданням. Правда, люди консервативних поглядів твердили, що тут нема чого й говорити про якісь правові чи соціальні проблеми: саламандри, мовляв, є просто власністю свого роботодавця, який ручиться за них, а тому відповідає й за ті збитки, яких вони можуть комусь завдати; незважаючи на свій безперечний розум, саламандри можуть вважатись тільки юридичним об'єктом, річчю чи майном, і будь-яка особлива законодавча постанова, що стосуватиметься їх, буде зазіханням на священні закони приватної власності. Їхні супротивники заперечували, що саламандри, як істоти розумні

чи фартушки; мабуть, вони заважали їм під водою або не держались на тілі. А коли згодом саламандр відгородили від людей парканими, з обох боків відпали будь-які причини для сорому чи прикрих почуттів.

Що ж до нашої згадки про те, що саламандр треба було охороняти від докучання, то ми мали на увазі головним чином собак, які нізащо не могли змиритися з саламандрами і оскаженіло переслідували їх навіть під водою, незважаючи на те, що в собаки, який укусив саламандру, запалювалася слизова оболонка в пащі. Часом саламандри оборонялись, і не один відважний пес загинув від удару мотикою чи кайлом. Взагалі між собаками й саламандрами виникла затята, просто-таки смертельна ворожнеча, яка не втихла, а навпаки, ще дужче розгорілась і поглибилась, коли було поставлено паркани. Але так уже ведеться в світі, і не лише серед собак.

Зауважимо між іншим, що ті просмолені паркани, які подекуди тяглись понад берегом моря на сотні кілометрів, використовувались і з виховною метою: по всій їхній довжині були понамальовувані великими літерами написи й гасла, корисні для саламандр, як наприклад:

Ваша праця — ваш успіх!
Цінують кожну секунду!
В добі тільки 86 400 секунд!
Кожен вартий стільки, скільки він зробив!
Один метр дамби можна насипати за 57 хвилин!
Хто працює, той служить усім!
Хто не працює, той не їсть!

І таке інше. А коли згадаємо, що такі дощані паркани облямовували в усьому світі понад триста тисяч кілометрів морських узбереж, то не важко уявити собі, скільки підбадьорливих і загальнокорисних гасел помістилося на них.

й великою мірою здатні відповідати за свої вчинки, можуть найрізноманітнішими способами свавільно порушувати чинні закони. Тож з якої речі власник саламандр має нести відповідальність за ті порушення, що їх допустились його саламандри? Такий ризик цілком, напевне, підірвав би приватне підприємництво в царині робіт, виконуваних саламандрами. Адже в морі парків нема, заявляли вони, і саламандр неможливо замикати на замок і держати весь час під наглядом. А тому треба законодавчим шляхом зобов'язати самих саламандр, щоб вони шанували людський правопорядок і держалися приписів, виданих для них ¹⁵.

---

¹⁵ Див. перший «саламандровий процес», який відбувся в Дурбані і був рясно коментований у світовій пресі (див. вирізки пана Повонд-ри). Адміністрація порту в А. мала для підводних робіт загін саламандр. З часом вони так розмножились, що їм уже не вистачало місця в порту, і на узбережжі по сусідству оселилося кілька їхніх колоній. Поміщик Б., якому належала частина того узбережжя, зажадав, щоб адміністрація порту забрала своїх саламандр із його приватних володінь, бо в нього там споруджена купальня. Адміністрація заперечила, що їй нема до цього діла: відколи саламандри оселились у скаржникових володіннях, вони стали вже його власністю. Переговори затяглись, а тим часом саламандри (почасти з вродженого інстинкту, а почасти з працьовитості, прищепленої їм вихованням) заходились без відповідного наказу і дозволу споруджувати на узбережжі пана Б. дамби й басейни. Тоді пан Б. подав на адміністрацію порту позов за ушкодження його майна. В першій інстанції позов був відхилений з тим мотивуванням, що насипані дамби не пошкодили майна Б., а навпаки, поліпшили його. Друга інстанція стала на бік позивача, відказавши, що ніхто не повинен терпіти на своїй землі свійських тварин сусіда і що адміністрація порту в А. відповідальна за всі збитки, спричинені саламандрами, так само як селянин має відшкодувати збитки, завдані сусідам його худобою. На те відповідачі заперечили, що не можуть нести відповідальність за саламандр, бо не мають змоги встерегти їх у морі. Тоді суддя заявив, що, на його думку, шкоду, спричинену саламандрами, слід розглядати так, як шкоду, завдану курми, яких також не можна встерегти, бо вони вміють літати. Адвокат портової адміністрації запитав, яким же способом його підзахисні можуть усунути саламандр або змусити їх, щоб вони самі залишили берегові володіння пана Б. Суддя відповів, що суд це не обходить. Адвокат спитав, як шанований суддя подивиться на те, щоб відповідачі наказали перестріляти тих небажаних саламандр. На це суддя відказав, що як британський джентльмен він визнає би це за вкрай негарний вчинок, а крім того — за порушення мисливських прав пана Б. Таким чином, відповідачі повинні, по-перше, забрати саламандр із приватних володінь позивача, а по-друге — усунути шкоду, спричинену ними на узбережжі, відновивши там попередній стан. Тоді адвокат запитав, чи можна на цих роботах використовувати саламандр. Суддя відповів, що, на його думку, не можна без згоди позивача, бо його дру-

Наскільки відомо, закони, що стосувалися саламандр, насамперед були видані у Франції. Перший закон установлював обов'язки саламандр на випадок мобілізації і війни; другий закон (так званий закон Девалю) дозволяв саламандрам оселятись тільки в тих місцях, які вкаже їм власник або відповідний департаментський орган влади; третій закон проголошував, що саламандри повинні беззастережно коритися всім розпорядженням поліції; а в разі непокори поліційні органи мають право карати їх ув'язненням у сухому й світлому місці або навіть усуненням від праці на тривалий час. У відповідь ліві партії негайно подали до палати пропозицію виробити для саламандр соціальне законодавство, яке обмежило б їхні обов'язки на роботі й наклало б на роботодавців певні зобов'язання щодо трудящих саламандр (наприклад, двотижнева відпустка на час весняного парування); крайнє ліве крило, навпаки, зажадало, щоб саламандри всі були вигнані з країни як вороги трудового народу, бо ж вони на службі в капіталізмі працюють надто багато і майже задарма, ставлячи тим під загрозу життєвий рівень робітничого класу.

На підтримку цієї вимоги відбувся страйк у Бресті й великі демонстрації в Парижі; було багато поранених, і кабінетові Девалю довелось подати у відставку. В Італії саламандр підпорядкували особливій Саламандровій корпорації, що складалась із підприємців та представників влади, в Голландії ними відало міністерство водних споруд; одне слово, кожна держава розв'язувала Саламандрову Проблему по-своєму й не так, як інші, але урядових постанов, що регламентували громадянські обов'язки саламандр і обмежували їхню тваринну свободу, всюди видавалося безліч.

жина гидує саламандрами й не може купатись у місці, запаскудженому ними. Відповідачі звернули увагу на те, що без саламандр вони ніяк не можуть усунути дамби, насипані під водою. На це суддя заявив, що суд не може й не бажає обговорювати технічні подробиці; суди існують, щоб оберегати майнові права, а не вирішувати, можливе щось чи неможливе.

Так був з'ясований юридичний бік питання; як вийшла портова адміністрація в А. з цього скрутного становища, невідомо, але з усього випадку стало ясно, що Саламандрову Проблему все ж доведеться врегульовувати новими юридичними засобами.

Само собою зрозуміло, що разом з першими законами про саламандр з'явилися люди, які в ім'я юридичної логіки доводили: коли людське суспільство накладає на саламандр певні обов'язки, воно повинне визнати за ними й деякі права. Держава, яка видає закони для саламандр, тим самим визнає їх вільними й правоздатними істотами, суб'єктами права, ба навіть своїми підданими; а в такому разі слід якось узаконити їхні відносини з державою, під юрисдикцією якої вони перебувають. Звичайно, можна вважати саламандр іммігрантами; але тоді держава не може встановлювати для них певні повинності на випадок мобілізації та війни, як зроблено в усіх цивілізованих країнах за винятком Англії. Ми, звичайно, вимагатимемо від саламандр, щоб вони в разі воєнного конфлікту захищали наші узбережжя; але тоді ми не можемо відмовляти їм у певних громадянських правах, як-от: виборче право, право на збори, право на представництво в різних виборчих органах і таке інше¹⁶. Висловлювалися навіть

¹⁶ Дехто розумів рівноправність саламандр так дослівно, що вимагав, щоб вони могли займати будь-які громадські посади в воді й на землі (Ж. Курто); або щоб із них були сформовані підводні полки з повним озброєнням і з власними підводними командирами (генерал у відставці Дефур); пропонувалось навіть дозволити мішані шлюби між саламандрами й людьми (адвокат Луї П'єрро). Природознавці, правда, зауважували, що такі шлюби взагалі неможливі; але метр П'єрро заявив, що йдеться не про фізичну можливість, а про юридичний принцип і що він сам згоден одружитись із саламандрою-самицею, щоб довести, що пропонувана реформа шлюбного законодавства не лишиться тільки на папері. Згодом пан П'єрро став дуже популярним адвокатом у шлюбнорозлучних справах).

(У зв'язку з цим гадаємо, що в американській пресі час від часу з'являлись повідомлення про дівчат, нібито згвалтованих саламандрами під час купання. Тому в Сполучених Штатах почастишали випадки, коли саламандр ловили й лінчували — здебільшого спалювали на вогнищі. Марно вчені виступали проти цього народного звичаю, нагадуючи, що з анатомічних причин саламандри неспроможні вчинити такий злочин: багато дівчат посвідчило під присягою, що саламандри чіплялися до них, і це для кожного порядного американця вирішувало все. Згодом ця улюблену розвагу все ж таки трохи обмежили, дозволивши палити саламандр тільки в суботу й неодмінно під наглядом пожежників. Тоді ж таки виник і «Рух проти лінчування саламандр», на чолі якого став священник-негр Роберт Дж. Вашингтон; до цього руху пристало сто тисяч прихильників, майже без винятку негрів. У американській пресі з'явилися твердження, що цей рух має політичну підкладку, що він підривний; тому почалися погроми в негритянських кварталах і було спалено чимало чорношкірих, які в своїх церквах молилися за Братів Саламандр.

пропозиції надати саламандрам щось на зразок підводної автономії; але всі ці й інші такі пропозиції лишилися чисто теоретичними і не знайшли ніякого практичного розв'язання — головним чином через те, що саламандри ніде й ніколи не домагалися громадянських прав.

Так само без видимої зацікавленості й без участі саламандр відбувалася ще одна велика дискусія — навколо проблеми, чи можна хрестити саламандр. Католицька церква з самого початку зайняла категорично негативну позицію: оскільки саламандри, не будучи нащадками Адама, не були зачаті в первородному гріху, вони не можуть бути очищені від цього гріха обрядом хрещення. Свята церква нізачо не бажала також відповідати на питання, чи мають саламандри безсмертну душу або якийсь інший дар господній, що давав би їм право сподіватися ласки божої і вічного спасіння; вона могла виражати своє благовоління до саламандр тільки згадкою про них у особливій молитві, яка в певні дні промовлятиметься поряд із молитвою за душі в чистилищі та літанією за безвірників¹⁷. Не так просто дивились на справу протестантські церкви: вони визнавали за саламандрами розум і здатність зрозуміти християнське вчення, але не наважувалися прийняти їх у лоно церкви і таким чином зробити їх братами людей во Христі. Через це вони обмежилися тим, що видали (в скороченому варіанті) святе письмо для саламандр на непромокальному папері й розповсюдили його в багатьох мільйонах примірників; пропону-

---

Обурення проти негрів досягло кульмінації, коли від підпаленої негритянської церкви в Гордонвіллі (штат Луїзіана) зайнялося ціле місто. Але це стосується історії саламандр лиш непрямо).

Наведемо тут принаймні деякі приписи й пільги, справді встановлені для саламандр: кожна саламандра мала бути записана до саламандрової метричної книги й зареєстрована на місці роботи, повинна була дістати офіційний дозвіл на проживання в даному місці, платити подушний податок (який вносив за неї роботодавець, вираховуючи потім його вартість із щоденного раціону, бо саламандри не одержували платні грішми); так само вони мусили сплачувати орендну плату за узбережжя, на якому жили, вартість спорудження парканів, муніципальний, шкільний та інші податки; одне слово, треба чесно визнати, що з цього погляду до них ставились так само, як і до інших громадян, тобто вони користувалися певною рівноправністю.

¹⁷ Див. енцикліку найсвятішого отця «*Mirabilia Dei Opera*»¹.

валося також написати для саламандр (за аналогією з «бейсік-інгліш») щось ніби «бейсік-крісчен», тобто спрощені основи християнського вчення; але спроби в цьому напрямі викликали стільки теологічних суперечок, що довелося врешті облишити цей намір¹⁸. Менше вагалися деякі християнські секти (особливо американські), що посиляли до саламандр своїх місіонерів проповідувати їм істинну віру й хрестити їх згідно зі словами святого письма: «Йдіть по всьому світу, навчайте всі народи». Та лиш небагатьом місіонерам пощастило потрапити за дощаний паркан, що відгороджував саламандр від людей: роботодавці не пускали їх туди, щоб вони своїми проповідями не відвертали саламандр від праці. Тому частенько можна було побачити такого місіонера, який, стоячи біля просмоленого паркана серед собак, що люто гавкали на своїх ворогів по той бік огорожі; марно, але палко проповідував їм слово боже.

Наскільки відомо, трохи більшого поширення набрав серед саламандр монізм; декотрі з них вірили також у матеріалізм, золотий стандарт та інші наукові догмати. Один популярний філософ на ім'я Георг Секвенц навіть придумав спеціальну релігію для саламандр; її основою була віра у Великого Саламандра. Правда, серед саламандр ця віра не прищепилась, зате вона знайшла численних прихильників серед людей, особливо у великих містах, де, як гриби після дощу, виросла безліч таємних храмів саламандрового культу¹⁹. Самі

---

¹⁸ З цього питання з'явилась така багатюща література, що сама її бібліографія зайняла б два грубезних томи.

¹⁹ Див. у паперах пана Повондри брошуру з сильним порнографічним присмаком, нібито передруковану з поліційних рапортів у місті Б. Тексту цього «приватного видання, випущеного з науковою метою», не можна цитувати в пристойній книжці. Наведемо лиш деякі деталі:

«Посеред храму саламандрового культу, що міститься в будинку № *** по вул. ***, є великий басейн, облицьований темно-червоним мармуром. Вода в басейні напахчена ароматичними есенціями, підігріта й зісподу освітлюється мінливим кольоровим світлом; самий храм не освітлений. Під спів «саламандрових літаній» у цей райдужний басейн по мармурових сходах спускаються голі адепти культу — «саламандри» й «саламандрії» — з одного боку чоловіки, з другого жінки, всі з найвищого товариства; згадаємо, зокрема, баронесу М., кіноартиста С., посла Д. та інших визначних осіб. Раптом синій прожектор осяває величезну мармурову скелю, що

саламандри в пізніші часи майже повсюдно прийняли іншу віру, про яку невідомо навіть, звідки вона в них узялася: це був культ Молоха, якого вони уявляли собі величезною саламандрою з людською головою. Вони нібито мали гігантських підводних ідолів з чавуну, яких замовляли у Армстронга або в Круппа, але точніші подробиці їхніх релігійних обрядів, буцімто надзвичайно жорстоких і таємних, так і не стали відомі людям, бо ті обряди відбувалися під водою. Очевидно, ця релігія поширилася серед них завдяки тому, що ім'я Молох нагадувало їм природознавчу (molche) або німецьку (der Molch) назву саламандри.

Як видно з попереднього тексту, Саламандрова Проблема на початку, та й ще дуже довго полягала лиш в тому, чи саламандри, як істоти розумні й значною мірою цивілізовані, можуть (а коли так, то до якої межі) користуватися певними людськими правами, хай навіть десь на периферії людського суспільства й ладу; інакше кажучи, це було внутрішнє питання окремих держав, розв'язуване в рамках цивільного права. Багато років нікому й на думку не спадало, що Саламандрова Проблема може набрати широкого міжнародного значення і що, можливо, доведеться входити в стосунки з саламандрами не тільки як із розумними створіннями, а й як із колективом чи народом. Сказати правду, перший крок до такого розуміння Саламандрової Про-

---

здіймається з води; на скелі лежить, важко дихаючи, велика стара чорна саламандра, яку звать Магістр Саламандр. Якесь хвилину стоїть тиша, тоді Магістр починає промовляти; він закликає паству всією душею віддатись майбутньому обрядові саламандрового танку і вшанувати Великого Саламандра. Потім зводиться і починає гойдати та крутити верхньою половиною тулуба. Тоді чоловіки в басейні, що стоять по шию в воді, теж починають несамовито, дедалі швидше й швидше крутити тулубом — нібито для того, щоб утворилось «сексуальне середовище»; «саламандрії» тим часом різко цмокають язиками: «Ц-ц-ц», — і скрикують ригучим голосом. Потім підводні лампи одна по одній гаснуть, і починається оргія».

Ми, звичайно, не можемо поручитись за правдивість цього опису; але відомо напевне, що в усіх великих містах Європи поліція, з одного боку, суворо переслідувала такі саламандрові секти, а з другого — мала повно клопоту з затиранням гучних світських скандалів, пов'язаних із цим культом. Проте ми гадаємо, що культ Великого Саламандра хоч і був надзвичайно розповсюджений, але здебільшого відправлявся не з такою казковою пишнотою, а в менш заможних колах навіть без води.

блеми зробили саме ті досить ексцентричні християнські секти, що намагались охрестити саламандр, посилаючись на слово святого письма: «Йдіть по всьому світу, навчайте всі народи». Так уперше була висловлена думка, що саламандри — щось на зразок нації²⁰.

Різні організації звернулися з закликами до саламандр²¹.

---

²⁰ Та й згадана вище католицька молитва за саламандр визначила їх як *Dei creatura de gente Molche* (божі створіння народу саламандр).

²¹ У колекції пана Повондри ми знайшли всього кілька таких закликів; решту, певне, з часом спалила пані Повондрова. Наведемо принаймні деякі заголовки тих матеріалів, які збереглися:

САЛАМАНДРИ, ВІДКИНЬТЕ ЗБРОЮ!

(Пацифістський маніфест)

MOLCHE, WIRFT JUDEN HERAUS!¹

(Німецька листівка)

ТОВАРИШІ САЛАМАНДРИ!

(Декларація групи анархістів-бакунінців)

ТОВАРИШІ САЛАМАНДРИ!

(Вігозва водно-спортивних скаутів)

ДРУЗІ САЛАМАНДРИ!

(Публічне звернення об'єднання товариств акваріумістів і любителів водної фауни)

САЛАМАНДРИ, ДРУЗІ!

(Заклик Товариства морального відродження)

ГРОМАДЯНИ САЛАМАНДРИ!

(Вігозва Дьепської фракції Товариства суспільних реформ)

КОЛЕГИ САЛАМАНДРИ,

ВСТУПАЙТЕ ДО НАШИХ ЛАВ!

(Спілка взаємодопомоги колишніх моряків)

КОЛЕГИ САЛАМАНДРИ!

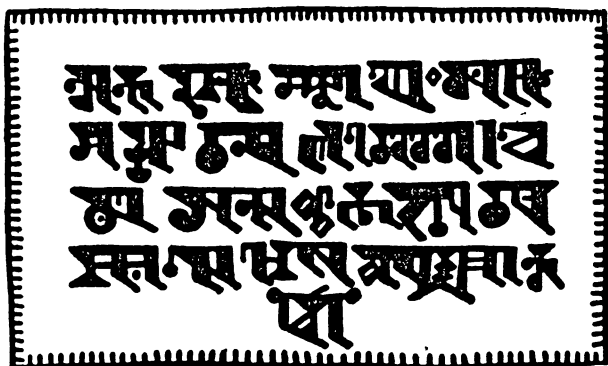
(Плавецький клуб «Егір»)

---

¹ Саламандри, викиньте геть євреїв! (Нім.)

Урешті Саламандровою Проблемою зацікавилось і Міжнародне бюро праці в Женеві. Там зіткнулися два суперечні погляди: одні визнавали саламандр новим трудящим класом і домагалися, щоб на них було поширене все соціальне законодавство щодо обмеження робочого дня, оплачених відпусток, пенсій інвалідам та старим і так далі; інші, навпаки, заявляли, що з саламандр виростають небезпечні конкуренти для робітників-людей і що працю саламандр, як антисоціальну, слід просто заборонити. Проти цієї пропозиції виступили не тільки представники роботодавців, а й робітничі делегати, звертаючи увагу на те, що саламандри — це вже не тільки нова робоча армія, а й масові споживачі, які набувають дедалі більшого значення. Вони відзначали, що останнім часом в ще небувалих масштабах зростає кількість робітників у металообробній (інструменти, верстати та чавунні ідоли для саламандр), збройовій, хімічній (підводні вибухові речовини), паперовій (підручники для саламандр), цементній, деревообробній промисловості, у виробництві штучної їжі (Salamander-food) та багатьох інших галузях; тоннаж торговельного флоту зріс проти досаламандрових часів на 27 процентів, видобуток вугілля — на 18,6 процента. Непрямим шляхом, через зростання забезпеченості роботою та достатку у людей, збільшується обіг коштів і в інших галузях промисловості. І, нарешті,

Особливу увагу (судячи з того, як старанно підклеїв її пан Повондра) мала, мабуть, декларація, текст якої наводимо мовою оригіналу:

останнім часом саламандри самі почали замовляти різні деталі машин за власними кресленнями; з цих деталей вони складають під водою пневматичні свердла й молотки, підводні двигуни, друкарські машини, радіопередавачі та інші пристрої власної конструкції. За ці деталі саламандри платять підвищенням продуктивності праці; нині вже п'ята частина всієї світової продукції в важкій промисловості та точній механіці залежить від замовлень саламандр. Забороніть їхню працю — й можете закрити п'яту частину заводів і фабрик; замість сьогоднішнього буму, матимете мільйони безробітних. Звичайно, Міжнародне бюро праці не могло не взяти до уваги цих заперечень; урешті після довгого обговорення досягли компромісної постанови, що «вищеназваним працівникам групи S (земноводні) дозволяється надавати роботу тільки під водою або у воді; на березі ж — не далі як за десять метрів від лінії найвищого припливу; вони не мають права добувати на морському дні вугілля й нафту, а також виробляти папір, тканини й штучну шкіру з морських водоростей для збуту на суходолі» — і таке інше. Ці обмеження, встановлені для промисловості саламандр, були зведені в кодекс із дев'ятнадцяти пунктів, яких ми не наводимо тут детально головним чином через те, що на них, само собою зрозуміло, ніхто ніколи не зважав; але як загальне, справді міжнародне розв'язання Саламандрової Проблеми в економічному й соціальному планах згаданий кодекс був документом, гідним хвали й поваги.

Не так швидко дійшло до міжнародного визнання саламандр у іншій сфері — на арені культурних взаємин. Коли в фаховій пресі з'явилась часто цитована потім стаття «Геологічна структура морського дна біля Багамських островів», підписана ім'ям Джон Сімен, ніхто не знав, що це праця вченої саламандри, та коли на наукові конгреси або на адресу різних академій та наукових товариств посипалися від дослідників-саламандр повідомлення й розвідки з питань океанографії, географії, гідробіології, вищої математики та інших точних наук, це здебільшого викликало збентеження чи й відверту нехіть, яку великий д-р Мартель виразив словами: «Це стерво хоче нас учити?» Японського вченого д-ра Оношіту, який наважився цитувати повідомлення однієї саламандри (щось про розвиток жовчно-

го міхура в мільки глибоководної морської рибки *Argyropelecus hemigymnus* Соссо), колеги піддали бойкоту, і він зробив собі харакірі; для університетської науки стало справою честі та професійної гордості не брати до уваги жодної наукової праці саламандр. Тим більшу сенсацію (щоб не сказати скандал) викликав жест Університетського центру в Ніцці²², який запро-

---

²² В колекції пана Повондари зберігся досить поверховий, фейлетонного характеру опис цієї події; на жаль, ми маємо тільки половину опису, друга половина загубилася.

Ніцца, 6 травня

В гарному світлому будинку Інституту Середземного моря на Promenade des Anglais¹ сьогодні панує пошвавлення; два поліцаї розпихають натовп на тротуарі, звільняючи дорогу для запрошених, які по червоному килиму входять до привітної, прохолодної актової зали. Ми бачимо тут усміхненого мера міста Ніцци, префекта поліції в циліндрі, генерала в блакитному мундирі, добродіїв з червоними розеточками Почесного легіону, дам певного віку (цього року в туалетах переважає модний теракотовий колір), віце-адміралів, репортерів, професорів і вельможних дідусиків усіх національностей, яких завжди повно на Лазуровому березі. Раптом — невеличкий інцидент: між усіх цих почесних гостей несміливо намагається прослизнути якась чудернацька постать. У величезних окулярах, від голови до ніг закутана в довгу чорну накидку, вона нерішуче й квапливо чапає до переповненого вестибюлю. «Hé, vous,— гукєє один з поліцаїв,— qu'est-ce que vous cherchez ici?»² Та до наляканого прибульця вже поспішає університетське начальство, люб'язно щебетучи: «Cher docteur, cher docteur!»³ То це, виходить, і є доктор Шарль Мерсьє, та сама вчена саламандра, яка має сьогодні читати лекцію перед усім цвітом Лазурового берега!

Швидше до зали, щоб устигнути зайняти місце серед охопленої святковим хвилюванням публіки!

На підвищенні сідають мер, великий поет Поль Маллорі, пані Марія Дімініяну — делегатка Міжнародного інституту інтелектуального співробітництва — ректор Інституту вивчення Середземного моря та інші офіційні особи; збоку на підвищенні стоїть кафедра для доповідача, а позаду неї... Так, *справді*, бляшана ванна! Звичайнісінька бляшана ванна, як у ванній кімнаті. Двоє служителів зводять на підвищення несміливе створіння, закутане в довгу накидку. У залі трохи розгублено аплодують. Д-р Шарль Мерсьє сором'язливо вклоняється і невпевнено озирається — куди йому сісти. «Voilà, monsieur»⁴, — шепоче один із служителів і показує на бляшану ванну. — Це для вас». Д-р Мерсьє, видимо, страшенно засоромлений, не знає, як відхилити цей знак уваги; він намагається якомога непомітніше влізти у ванну, але, зашпортавшись у довгій накидці, гучно

---

¹ Англійський променад (фр.)

² Гей, ви, чого вам тут треба? (фр.)

³ «Дорогий докторе, дорогий докторе!» (фр.)

⁴ Ось, пане (фр.)

сив доктора Шарля Мерсьє, високовчену саламандру з тулонського порту, виступити на урочистих зборах з лекцією, і д-р Мерсьє з неабияким успіхом виголосив доповідь про теорію конічних перерізів у неевклідовій геометрії. На цих зборах була присутня як делегатка від женеvської організації й пані Марія Дімінану; ця чудова благородна жінка була така розчулена скромною поведінкою і вченістю д-ра Мерсьє («Pauvre petit,— нібито сказала вона,— il est tellement laid!»¹,

---

¹ «Бідолашечка, він такий брідкий!» (Фр.)

шубовстає в воду. Всіх на підвищенні рясно оббризкало, але вони вдають, ніби нічого не сталося; у залі хтось істерично захихотів, але з передніх рядів уже докірливо озираються й сичать: «Тс-с!» Тим часом підводиться Monsieur le Maire et Député¹ й починає говорити. «Дами й панове,— каже він,— я маю честь вітати на землі нашого прекрасного міста Ніцци доктора Шарля Мерсьє, видатного представника наукового життя наших близьких сусідів — жителів морських глибин. (Д-р Мерсьє до половини вистромляється з води й низько вклоняється). Вперше в історії цивілізації земля й море протягають одне одному руки для інтелектуального співробітництва. Досі перед духовним життям людей була нездоланна межа — світовий океан. Ми могли перетинати його, могли борознити своїми кораблями в усіх напрямках, але під його поверхню, дами і панове, цивілізація проникнути не могла. Клапоть суходолу, на якому живе людство, досі був оточений диким, незайманим морем; це була розкішна рама, але й одвічний кордон: з одного боку — розквіт цивілізації, з другого — вічна й незмінна природа. Ця межа, дорогі мої слухачі, тепер стирається. (Оплески). Нам, дітям цієї великої доби, припало незрівнянне щастя бути очевидцями того, як росте наша духовна батьківщина, як вона переступає власні береги, сходить у морські хвилі, здобуває глибини вод і приєднує до давньої культурної землі сучасний цивілізований океан. Яке грандіозне видовище! (Вигуки: «Браво!») Дами й панове, тільки з народженням океанської культури, видатного представника якої ми маємо честь вітати сьогодні серед нас, наша земна куля стала планетою по-справжньому, цілком цивілізованою. (Бурхливі оплески. Д-р Мерсьє у ванні трохи підводиться й уклоняється).

Дорогий докторе й великий учений! — звернувся потім Monsieur le Maire et Député до д-ра Мерсьє, який, спираючись на край ванни, розчулено, з зусиллям ворушив зябрами.— Ви зможете переказати своїм землякам і друзям на дні морському наші добрі побажання й вислови щирого подиву та найпалкішої прихильності. Скажіть їм, що в вас, наших морських сусідах, ми шануємо авангард прогресу й культури, авангард, який крок за кроком колонізуватиме безкраї обшири моря і створить на дні океану новий культурний світ. Я вже бачу, як у морських глибинах виростають нові Афіни й нові

---

¹Пан мер і депутат (фр.).

що поставила за мету свого невтомно-діяльного життя домогтися, щоб саламандр прийняли до Ліги націй. Марно пояснювали державні діячі красномовній і енергійній дамі, що саламандри не можуть бути членами Ліги націй, бо не мають ніде в світі своєї суверенної території й державної влади. Пані Дімініяну почала пропагувати ідею надання саламандрам вільної території, де б вони могли створити свою підводну державу. Цю ідею сприйняли, звичайно, досить неприхильно, щоб не сказати вороже; та нарешті знайшлося щасливе рішення — організувати при Лізі націй спеціальну «Комісію для вивчення Саламандрового Питання», до якої запросять і двох делегатів-саламандр; одним із них, під натиском пані Дімініяну, обрали д-ра Шарля Мерсьє з Тулона, а другий був дон Маріо, огрядна вчена саламандра з Куби, що досліджувала планктон і бен-

---

Рими; я бачу, як розквітає там новий Париж із підводними Луврами й Сорбоннами, з підводними Тріумфальними арками й Могилами Невідомих солдатів, із театрами й бульварами; і дозвольте висловити й свою найзаповітнішу думку: я сподіваюся, що навпроти нашої рідної Ніцци в синіх хвилях Середземного моря виросте нова славна Ніцца, ваша Ніцца, яка своїми чудовими підводними проспектами, парками та променадами облямовуватиме наш Лазуровий берег. Ми хочемо знати вас і хочемо, щоб ви знали нас; я особисто переконаний, що ближчі наукові й соціальні контакти, які ми встановлюємо сьогодні за таких щасливих привіток, приведуть наші народи до все тіснішого культурного співробітництва в інтересах усього людства, в інтересах всесвітнього миру, добробуту й прогресу. *(Тривалі оплески).*

Тоді підводиться д-р Шарль Мерсьє й намагається кількома словами подякувати ніццькому мерові й депутатові; але вимова в нього досить своєрідна, до того ж він надміру схвильований, тому я вловив із його промови лиш кілька насилу вимовлених слів; коли не помиляюсь — «велика честь», «культурні контакти» й «Віктор Гюго». Потім, видимо збентежений, д-р Мерсьє знову сховався у ванні.

Слово взяв Поль Маллорі; те що він виголошує, — це не промова, а гімн, перейнятий глибокою філософією. Я дякую долі, каже він, що дожив до здійснення і підтвердження однієї з найпрекрасніших легенд людства. Це здійснення й підтвердження справді чудесне: замість міфічної потонулої Атлантиди, ми в подиві бачимо нову Атлантиду, яка вириває з глибин. Дорогий колего Мерсьє, ви, поет просторової геометрії, і ваші вчені друзі є першими послами цього нового світу, який виступає з моря не пінонародженою Афродітою, а Палладою Анадіоменою. Одначе багато дивовижніша, незрівнянно більша таємниця — те, що до цього...

(Кінця бракує).

тос. Це був найвищий на той час акт міжнародного визнання саламандр²³.

Таким чином, ми бачимо саламандр у енергійному й невпинному поступі. Їх кількість уже оцінюють у сім мільярдів, хоча зі зростанням цивілізованості плодючість їхня різко падає (до двадцяти-тридцяти пуголовків на рік). Вони вже заселили понад шістдесят процентів усіх узбереж земної кулі; полярні узбережжя ще не заселені, але канадські саламандри вже починають колонізувати узбережжя Гренландії, де навіть відтісняють ескімосів у глиб острова й перехоплюють у свої руки рибальство та торгівлю риб'ячим жиром. Рука в руку з їхнім матеріальним поступом іде й культурний прогрес: вони вже ввійшли до числа цивілізованих народів з обов'язковим шкільним навчанням і можуть пишатись багатьма сотнями власних підводних газет, що виходять у мільйонах примірників, зразково організованими науковими установами тощо. Звичайно, це культурне піднесення не завжди проходило рівно, без внутрішньої боротьби; правда, ми дуже мало знаємо про внутрішні справи саламандр, але з деяких ознак (наприклад, із того, що знаходили трупи саламандр із повідгризаними мордами й головами), можна гадати, що під поверхнею моря довго кипіли завзяті ідейні

---

²³ В паперах пана Повондри збереглась трохи невиразна фотографія з газети, на якій обидва делегати-саламандри по східцях виходять із Женевського озера на набережну Монблану, простуючи на засідання комісії. Отже, це озеро було, очевидно, офіційно приділене їм для проживання.

Женевська комісія для вивчення Саламандрового Питання виконала велику й почесну роботу насамперед тим, що старанно обминала всякі дражливі політичні та економічні проблеми. Вона постійно засідала багато років і відбула понад тисячу триста засідань, на яких дуже старанно обговорювано пропозиції про єдину міжнародну назву для саламандр. Бо в цій сфері панував абсолютний хаос: поряд із науковими назвами Salamandra, Molche, Batrachus та іншими (вони вже почали здаватися неввічливими) було пропонувано силу-силенну інших; саламандр мали називати тритонами, нептунідами, фетидами, nereїдами, атлантами, океанідами, посеїдонами, лемурами, пелагами, літоралами, понтійцями, батидами, абіссами, гідріонами, жандемерами (gens de mer)¹, сумаринами і так далі; комісія для вивчення Саламандрового Питання мала з усіх цих назв вибрати найдоречнішу і старанно й свідомо вибирала її аж до самого кінця Саламандрової Доби — щоправда, так і не дійшовши остаточного і одноставного висновку.

---

¹ Морські люди (фр.).

суперечки між старосаламандрами та молодосаламандрами. Ці останні, очевидно, стояли за прогрес без обмежень і застережень і заявляли, що треба й під водою якнайшвидше запровадити всю суходільну культуру з усіма її здобутками, не виключаючи футболу, флірту, фашизму й статевих збочень; натомість старосаламандри, мабуть, консервативно чіплялись за природну саламандровість і не хотіли зрікатися добрих давніх тваринних звичок та інстинктів. Нема сумніву, що вони засуджували горячкову гонитву за всім новим і вбачали в ній ознаку занепаду й зраду ідеалів предків; напевне, вони нарікали²⁴ й на чужі впливи, яким сліпо піддається нинішня розбещена молодь, і питали себе, чи таке мавпування всього людського гідне гордих і свідомих своєї вартості саламандр²⁴. Неважко собі уявити, що там виголошувались гасла на вірець: «Назад до міоцену!», «Геть усе, що хоче нас люднити!», «В бій за нерушиму саламандровість!» і таке інше. Безперечно, там були всі передумови для гострого ідейного конфлікту між поколіннями й для перевероту в духовному розвитку саламандр; шкода, що ми не можемо навести точніших подробиць, але треба гадати, що саламандри використали в цьому конфлікті всі можливості.

Отже, ми бачимо саламандр на шляху до найвищого розквіту; але й людський світ тішиться в цей час ще не бувалим добробутом. Горячково споруджуються нові береги континентів, на колишніх обмілинах виростають нові суходоли, посеред океану зводяться нові острови-аеропорти; але все це — дрібниці проти грандіозних технічних проектів цілковитої перебудови нашої земної кулі, що чекають тільки, хто візьметься фінансувати їх. З вечора й до ранку саламандри без перепочинку працюють в усіх морях і на всіх узбережжях; здається, вони задоволені й не хочуть для себе нічого — аби весь час мати роботу і аби їм було де рити в берегах нори та ходи своїх темних жител. Вони мають свої підводні й підземні міста, свої глибинні столиці, свої Ессени й Бірмінгеми на дні морському, на глибині від двадцяти до п'ятдесяти метрів; свої перенаселені фаб-

---

²⁴ Пан Повондра включив до своєї колекції й дві чи три статті з газети «Народні політика», в яких ішлося про нинішню молодь; очевидно, він просто помилково відніс їх до цього періоду саламандрової цивілізації.

ричні квартали, порти, транспортні магістралі й багатомільйонні агломерації населених пунктів; одне слово, мають свій майже не відомий нам²⁵, але, як здається, технічно високорозвинений світ. Правда, у них нема власних домен і металургійних заводів, але люди постачають їх металами, а вони платять за це працею. У них нема своїх вибухових речовин, але їх продають їм люди. Джерело енергії для них — море, припливи й відпливи, глибинні течії, різниця температур; турбіни, правда, вони купують у людей, але вміють ними користуватись, а що таке, врешті, цивілізація, коли не вміння користуватися тим, що винайшов хтось інший? І хай саламандри, припустімо, не мають власних думок, та власну науку вони цілком можуть мати. Правда, музики й літератури у них немає, та без них вони обходяться чудово, і люди вже починають думати, що це напрочуд сучасне. Виходить, що людина вже може й навчитися дечого від саламандр — та й не дивно: хіба ж саламандри не досягли величезного успіху, а з чого ж іще брати людям приклад, як не з успіху? Ще ніколи в історії людства не виробляли, не будували й не заробляли стільки, як у цю велику епоху. Ні, що правда то правда: саламандри принесли в світ величезний поступ, новий ідеал, що зветься Кількість. «Ми, люди Саламандрової Доби», — говорили тоді з законною гордістю; куди там старій Людській Добі з її повільною, марудною й марною товкотнечею, яку називають культурою, мистецтвом, чистою наукою чи ще там як! Справжні, свідомі себе люди Саламандрової Доби вже не марнуватимуть свого часу, розмірковуючи про Сутність Речей; їм вистачить роботи з самою кількістю ре-

---

²⁵ Один чоловік із Дейвиць розповідав панові Повондрі, що якось, купаючись на пляжі в Катвейк-ан-Зе, заплив далеко в море, і раптом черговий з рятувальної станції гукнув йому, щоб він вертався. Той чоловік (його звали пан Пршигода, він був комісіонер) не послухався й поплив далі. Тоді черговий стрибнув у човен, повеслував за ним і сказав:

- Чуєте, пане, тут не можна купатись!
- А чому? — спитав пан Пршигода.
- Тут є саламандри.
- Я їх не боюсь, — відказав пан Пршигода.
- У них тут, під водою, якісь фабрики, чи що, — пробурчав черговий. — Тут ніхто не купається, пане.
- А чому?
- Саламандри цього не люблять.

чей, з їх масовим виробництвом. Усе майбутнє світу — в тому, щоб безнастанно збільшувати виробництво й споживання; а через те повинно бути ще більше саламандр, щоб вони могли ще більше виробити й з'їсти. Саламандри — це просто Множина; їхня епохальна роль у тому, що їх багато. Лиш тепер людський розум може працювати на повну силу, бо він працює в широких масштабах, з максимальною продуктивністю й рекордним економічним ефектом; коротше кажучи, настала велика доба. Тож чого ще бракує, щоб почалася Щаслива Нова Ера, ера загальної вдоволеності й процвітання? Що перешкоджає здійснитись жаданій Утопії, в якій з'єднаються всі технічні перемоги, відкриваючи все нові й нові перспективи зростання людського добробуту й працьовитості — і так до безмежжя?

Воістину ніщо! Бо ж віднині ділові взаємини з саламандрами будуть увінчані прозорливістю державної влади, яка насамперед дбатиме про те, щоб у колесах Нової Ери ніде ніщо не зарипіло. В Лондоні зібралась конференція приморських держав, на якій вироблено й схвалено Міжнародну конвенцію про саламандр. Високі договірні сторони взаємно зобов'язалися, що не посилають своїх саламандр у територіальні води інших держав; що не дозволятимуть своїм саламандрам у якийсь спосіб порушувати недоторканість території чи визнаної сфери інтересів будь-якої іншої держави; що не втручатимуться в пов'язані з саламандрами справи інших приморських держав; що у випадку конфлікту між своїми й чужими саламандрами скоряться міжнародному Гаазькому судові; що не озброюватимуть своїх саламандр ніякою зброєю, калібр якої перевищує калібр загальноновживаних підводних пістолетів проти акул (т. зв. Safrànek-gun або shark-gun); що не дозволятимуть своїм саламандрам зав'язувати будь-які ближчі взаємини з саламандрами, підлеглими іншій державі; що не допомагатимуть саламандрам споруджувати нові суходоли або розширювати свою територію без попереднього схвалення Постійної морської комісії в Женеві, і так далі. (Всього там було тридцять сім параграфів). Водночас були відхилені: пропозиція Англії, щоб приморські держави зобов'язались не запроваджувати обов'язкового військового навчання серед саламандр; пропозиція Франції інтернаціоналізувати саламандр і підпорядкувати їх Міжнародному Сала-

мандровому Бюро впорядкування всесвітніх вод; пропозиція Німеччини випікати на кожній саламандрі тавро держави, підданою якої вона є, і ще одну німецьку пропозицію, щоб кожній приморській державі дозволили мати лиш певну кількість саламандр, заздалегідь установлену для кожної держави; пропозиція Італії, щоб державам із надлишком саламандр виділили нові узбережжя або ділянки морського дна для колонізації; пропозиція Японії, щоб над саламандрами (чорношкірими від природи) надали міжнародний мандат японській нації, як представниці кольорових рас.²⁶ Обго-

²⁶ Ця пропозиція, очевидно, була пов'язана з широкою політичною пропагандою; завдяки колекціонерській діяльності пана Повондри ми маємо дуже важливий документ її. В документі сказано дослівно:

人造人米田にて集見地は確
 つ取は二億の班今昔宿をたが、今様はとて戦争の心
 氏が約米限をくを然と感ににてやな右の
 幸更まびまき見の中がと聞無うの目ロにいらたに
 これ君まの
 ほせす大運の地はかと「ローン」を後て集見地は
 さまにうらま「おれそはロンスに中スル」が
 ともよな目下そのじ今ハロシサハ弁目共して万世の有道
 布のぬに迷ん反易強弱で、美道れる。がせよ明が聞
 企つ人造人ニ……………」

ворення більшості цих пропозицій перенесли на наступну конференцію приморських держав, яка, одначе, з різних причин так і не відбулася.

«Цей міжнародний акт,— писав у газеті «Тан» Жюль Зауерштоф,— забезпечує майбутнє саламандр і мирний розвиток людства на багато десятків років. Поздоровмо ж лондонську конференцію з успішним закінченням її нелегкої роботи; поздоровмо й саламандр із тим, що ухвалена конвенція ставить їх під охорону Гаазького суду: тепер вони зможуть спокійно й без страху присвятити себе своїй праці й своєму підводному поступові. Треба підкреслити, що деполітизація Саламандрової Проблеми, яка відбулась у постановах Лондонської конвенції,— це одна з найважливіших за порук всесвітнього миру. А особливо роззброєння саламандр зменшує ймовірність підводних конфліктів між окремими державами. Можна бути певними, що, незважаючи на численні суперечки за кордони та сфери впливу, які точаться майже на всіх континентах, мирові в усьому світі на загрожує ніяка безпосередня небезпека принаймні з боку моря. Але й на суходолі, як видно, мир сьогодні забезпечений краще, ніж будь-коли; приморські держави цілком зайняті будівництвом нових берегів і можуть розширювати свою територію за рахунок світового океану, замість того щоб намагатися розсунути свої суходільні кордони. Вже не буде потрібно битися крицею й газами за кожную п'ядь землі; вистачить звичайних кайл та лопат у руках саламандр, щоб кожна держава насипала собі стільки території, скільки їй треба; і цю мирну працю саламандр для миру й добробуту всіх народів гарантує Лондонська конвенція. Ще ніколи світ не був такий близький до тривкого миру і спокійного, але чудесного розквіту, як тепер. Замість Саламандрової Проблеми, про яку вже стільки наговорено й написано, віднині «мають, цілком слушно говоритимуть про Золотий Саламандровий Вік».

3. Пан Повондра знову читає газети

Ні на чому плин часу не позначається так помітно, як на дітях. Де малий Франтік, що його ми покинули (як недавно це було!) над лівими притоками Дунаю?

— Де це знову Франтік заподівся? — бурчить пан Повондра, розгортаючи вечірню газету.

— Там, де й щодня, — відказує пані Повондрова, схилена над шиттям.

— До дівчини побіг, — докірливо мовить пан Повондра. — Бісів хлопець! Ледве-ледве тридцять років, а хоч би вечір дома посидів!

— Самих шкарпеток стільки зношує, — зітхає пані Повондрова, натягуючи ще одну пропащу шкарпетку на дерев'яний грибок. — Ну, що мені з оцим робити, — замислюється вона над великою діркою на п'яті, обрисами схожою на острів Цейлон. — Хоч викинь, — каже критично, та все ж після довгих стратегічних роздумів рішуче стромляє голку в південне узбережжя Цейлону.

Настала статечна домашня тиша, така мила Повондрили-батькові; тільки шелестить газета, а їй відповідає швидко протягувана нитка.

— Ну, зловили вже його? — питає пані Повондрова.

— Кого?

— А того вбивцю, що жінку зарізав.

— Мені там цікавий твій убивця, — з нехиттю буркає пан Повондра. — Я ось саме читаю, що між Японією й Китаєм знов напружені взаємини. Це серйозне діло. Там завжди буває щось серйозне.

— А я гадаю, що його так і не спіймають, — провадить пані Повондрова.

— Кого?

— Та вбивцю ж. Як хтось заріже жінку, то рідко бува, щоб його спіймали.

— Японцям; бач, не до вподоби, що Китай зарегулює Жовту ріку. Бач, яка в них політика! Поки та Жовта ріка не приборкана, в Китаї раз у раз то повінь, то голод, і це китайців ослаблює, розумієш? Дай-но мені ножиці, матінко, я це виріжу.

— Нащо?

— А тут же написано, що в тій Жовтій ріці працює два мільйони саламандр.

— Чималенько, правда?

— Ще б пак! Гроші, звісно, дає Америка. Отож мікадо хоче туди своїх саламандр послати... О, ти ба!

— Що таке?

— Та ось «Пті парізьєн» пише, що Франція цього не стерпить. Воно й правда. І я б не стерпів.

— Чого б ти не стерпів?

— Щоб Італія розширювала острів Лампедузу. Адже це страшенно важливий стратегічний пункт, розумієш? Бо італійці можуть із тієї Лампедузи загрожувати Тунісу. Ось «Пті парізьєн» і пише, що Італія нібито хоче на тій Лампедузі збудувати першорядну морську фортецю. Буцімто в них там шістдесят тисяч озброєних саламандр... Це тобі не жарти. Шістдесят тисяч — це три дивізії, матінко. Я тобі кажу, що там, на Середземному морі, ще завариться колись каша. Дайно виріжу й це.

Тим часом Цейлон зникав під невтомною рукою пані Повондрової і вже зменшився десь так до розмірів острова Родосу.

— Та й в Англії клопоту буде,— міркував пан Повондра.— В палаті громад говорили, що Великобританія відстає від інших держав у підводному будівництві. Що інші колоніальні держави, мовляв, навипередки споруджують нові береги та суходоли, а британський уряд зі своєю консервативною недовірою до саламандр... Це таки правда, матінко. Англійці страшенно консервативні. Я знав одного лакея з британського посольства, то він нізащо в світі не хотів узяти в рот чеського сальтисону. Каже — у них такого не їдять, то й він не їстиме. Чого ж тут дивуватися, що інші держави їх випереджають,— пан Повондра поважно закивав головою.— А Франція розширює своє узбережжя біля Кале. Отож у Англії газети гвалт підняли, що Франція на них стрілятиме через Ла-Манш, коли він повужчає. Ось і мають. Хіба вони не могли самі розширити свої береги коло Дувра та й обстрілювати Францію?

— А навіщо? — спитала пані Повондрова.

— Ти цього не тямиш. З військових міркувань. Я б не здивувався, якби там щось колись заварилося. Чи там, чи деінде. Адже ж ясна річ, що тепер через тих саламандр міжнародне становище зовсім інакше, матінко. Зовсім інакше.

— То ти гадаєш, що може бути війна? — стурбувалася пані Повондрова.— Невже й нашого Франтіка заберуть?

— Війна? — перепитав Повондра-батько.— Авжеж, неодмінно буде світова війна, щоб держави могли поділити море. Але ми залишимося нейтральними. Хтось

же мусить зостатись нейтральним, щоб продавати зброю та все таке тим іншим. Ось воно як,— закінчив пан Повондра.— Але де вам, жінкам, це втямити.

Пані Повондра стиснула губи й швидкими стібками докінчила усунення острова Цейлону зі шкарпетки молодого пана Франтіка.

— І подумати лишень,— заговорив пан Повондра, насилу приховуючи гордість,— що якби не я, то не було б оцієї загрозливої ситуації! Якби я тоді не завів того капітана до пана Бонді, то вся історія склалась би інакше. Інший швейцар його б і на поріг не пустив, а я сказав собі: візьму це діло на себе. А тепер — бач який клопіт мають отакі держави — Англія чи там Франція! Та ще й хто зна, що з цього колись може вийти... — пан Повондра схвильовано запахкав люлькою.— Ось воно як, дорогесенька моя. Всі газети повні цих саламандр. Осьде знову... — Повондра-батько поклав люльку.— Осьде пишуть, що біля міста Канкесантурай на Цейлоні саламандри напали на якесь село, бо тубільці нібито вбили там кількох саламандр. Викликано поліцію й загін солдатів-тубільців,— угомос прочитав пан Повондра,— і почалася справжня перестрілка між саламандрами й людьми. Кількох солдатів поранено... — Повондра-батько поклав газету.— Це вже мені не подобається, матінко.

— Чому? — здивувалась пані Повондра, що старанно й задоволено приплескувала кільцями ножиць місце, де раніш був острів Цейлон.— Що ж тут такого?

— Не знаю,— промовив Повондра-батько й почав схвильовано ходити по кімнаті.— Але це мені чогось не подобається. Ні, ні, це мені не до смаку. Перестрілка між людьми й саламандрами — це нікуди не годиться.

— А може, ті саламандри тільки оборонялися,— заспокійливо сказала пані Повондра й відклала шкарпетки.

— Отож-бо,— занепокоєно буркнув пан Повондра.— Коли вже ті потвори почнуть оборонятися, біда буде! Це вони вперше таке зробили... Сто чортів, це мені не до вподоби! — Пан Повондра нерішуче зупинився.— Хтозна... але, може, й не слід мені було тоді пускати того капітана до пана Бонді!

Книга третя

ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ

1. Різанина на Кокосових островах

Щодо одного пан Повондра помилявся: перестрілка поблизу міста Канкесантурай була не першою сутичкою між людьми й саламандрами. Перший відомий в історії конфлікт стався на Кокосових островах за кілька років до того, ще в золоті часи піратського полювання на саламандр; але й то не був найдавніший інцидент такого типу, і в тихоокеанських портах можна було почути чимало оповідок про деякі прикрі випадки, коли саламандри чинили активний опір навіть нормальній S-Trade. А втім, про такі дрібниці історія не згадує.

На тих Кокосових островах, або ж островах Кілінга, сталося таке: туди прибуло для звичайного вилову диких саламандр, так званих «макаронів», піратське судно, що належало Тихоокеанській торговельній компанії Гаррімана. Командував ним капітан Джеймс Ліндлі. На Кокосових островах була відома саламандрова лагуна, заселена ще капітаном ван Тохом, але згодом через віддаленість покинута напризволяще. Капітана Ліндлі не можна звинуватити в необережності — навіть за те, що команда зійшла на берег неозброєна. (В ті часи піратська торгівля саламандрами вже набула певних усталених форм. Правда, раніше корсарські судна й екіпажі бували озброєні кулеметами й навіть легкими гарматами, хоча й не проти саламандр, а проти нечесних конкурентів — інших піратів. Якось на острові Каракелонгу команда одного гарріманівського пароплава зітнулася з екіпажем датського судна, капітан якого вважав Каракелонг своїм мисливським угіддям, і обидві команди почали зводити давні рахунки, породжені комерційними незгодами й сварками за престиж, покинувши ловити саламандр і заходившись обстрілювати одні одних із рушниць та «гочкісів». На суходолі рукопашною атакою з ножами перемогли датчани, але гарріманівське судно потім успішно обстріляло датське зі своїх гармат і потопило його з усім гамузом —

і з капітаном Нільсом. Цю пригоду потім називали «Каракелонзький інцидент». Тоді в справу довелось утрудитись і урядовим органам зацікавлених держав; розбійницьким суднам було надалі заборонено вживати гармати, кулемети й ручні гранати. А крім того, флібустьєрські компанії поділили між собою так звані вільні мисливські території так, що кожную затоку з саламандрами навідувало тільки одне певне розбійницьке судно, і цю джентльменську угоду між великими хижакими, чесно дотримувану, шанували навіть дрібні піратські фірми). Але вернімось до капітана Ліндлі: він повівся цілком у дусі тодішніх ділових і морських звичаїв, коли на Кокосових островах послав своїх людей ловити саламандр, озбрівши їх самими кийками та веслами, і пізніше офіційне розслідування виправдало покійного капітана беззастережно.

Загоном, який висадився на Кокосових островах тієї місячної ночі, командував помічник капітана Едді Маккарт, що мав уже досвід у такому полюванні. Правда, табун саламандр, який він знайшов на березі, був незвичайно численний — шість чи сім сотень дорослих, дужих самців, тоді як у Маккарта було тільки шістнадцять матросів; але його не можна винуватити за те, що він не облишив розпочатої операції,— хоч би вже тому не можна, що офіцерам і екіпажам піратських суден звичайно платили премію залежно від числа здобутих саламандр. Під час пізнішого слідства було визнано, що «лейтенант Маккарт хоча й відповідальний за прикрий інцидент, але за таких обставин, очевидно, ніхто б не повівся інакше».

Навпаки, нещасливий молодий офіцер вчинив напрочуд розумно, наказавши не оточувати саламандр, як звичайно,— бо їх було надто багато і його нечисленний загін однаково не зміг би щільно оточити їх,— а рушити в раптову атаку, відрізати саламандр від моря й відтиснути в глиб острова, по одній приголомшуючи їх ударами кийків та весел. На лихо, під час атаки зо дві сотні саламандр прорвали рідкий цеп моряків і втекли до води. Поки матроси обробляли відрізаних від моря саламандр, за спинами в них залящали постріли підводних пістолетів (shark-guns); нікому й на думку не спадало, що в цих «природних», диких саламандр на островах Кілінга можуть бути пістолети проти акул, і так ніколи й не вдалося з'ясувати, хто забезпечив їх тією зброєю.

Матрос Майкл Келлі, єдиний, що пережив ту катастрофу, розповідав: «Як заgrimіли постріли, ми подумали, що то чиясь іще команда прибула сюди по саламандр, а тепер стріляє на нас. Лейтенант Маккарт зразу обернувся й закричав: «Що ви робите, йолопи, це екіпаж «Монтроза»!» Тоді його поранило в бік, але він ще вихопив револьвера й почав стріляти. Та йому ще раз влучило, в шию, і він упав. Аж тоді ми побачили, що то стріляють саламандри й що вони хочуть відрізати нас від моря. Довгий Стів умить підняв весло, загорлав: «Монтроз!» «Монтроз!» — і кинувся на саламандр. Тоді й ми всі закричали: «Монтроз!» і заходилися щосили молотити тих потвор веслами. З п'ятеро наших падало, але решта пробилась до моря. Довгий Стів стрибнув у воду й побрів до шлюпки, але на нього почепилося кілька саламандр і затягли його під воду. Втопили й Чарлі; він кричав нам: «Хлопці, не дайте пропасти, ради господи Христа, хлопці!» — але ми не могли його відбити. Ті свинюки стріляли нам у спину; Бодкін обернувся й дістав кулю в живіт. Тільки зойкнув: «Ой, що ж це!» — і впав. Тоді ми спробували втекти в глиб острова; ми потрощили об те стерво весла і кийки й бігли, як зайці. Нас уже зосталося тільки четверо. Ми боялись забігати дуже далеко від берега — як же потім на судно попасти? — отож поховалися за камінням та кущами й мусили дивитись, як саламандри добирають наших товаришів. Їх топили в воді, наче кошеният, а хто ще зринав, того били ломом по голові. Я аж тоді відчув, що звихнув ногу й не можу бігти».

Очевидно, капітан Джеймс Ліндлі, що залишався на «Монтрозі», почув ту стрілянину на острові; певне, він подумав, що там вийшла якась сутичка з тубільцями або що його люди наткнулись на інших ловців саламандр, отож покликав кока й двох механіків, які були з ним на судні, наказав спустити в останню шлюпку кулемет, якого він передбачливо, хоча й усупереч суворій забороні, ховав на судні, і поплив на допомогу своїй команді. Йому вистачило обережності, щоб не зійти на берег: він тільки підгріб до нього шлюпкою, на носі якої стояв кулемет, і став у шлюпці, «схрестивши на грудях руки».

Надаємо знову слово матросові Келлі.

«Ми не хотіли голосно кликати капітана, щоб нас не почувли саламандри. Містер Ліндлі став у шлюпці,

схрестивши на грудях руки, й закричав: «Гей, що там робиться!» Тоді саламандри пообертались до нього. Їх було на березі кількасот, а з води випливали нові й нові і оточували шлюпку. «Що там робиться?» — знову спитав капітан, і тоді одна велика саламандра підійшла до нього ближче й каже: «Пливіть геть!»

Капітан подивився на неї, хвильку помовчав, а тоді питає: «Ви саламандра?»

«Ми саламандри,— відповідає вона.— Пливіть собі геть, сер!»

«Я хочу знати, що ви зробили з моїми людьми»,— питає наш старий.

«Хай би не нападали на нас,— відказує саламандра.— Вертайтеся на своє судно, сер!»

Капітан знову хвильку помовчав, а тоді каже спокійнісінько:

«Ну гаразд. Вогонь, Дженкінсе!»

І механік Дженкінс заходився строчити по саламандрах із кулемета».

(Згодом, після розслідування справи, комісія морського міністерства заявила: «Капітан Ліндлі повівся в ту хвилину так, як ми й маємо сподіватися від британського моряка»).

«Саламандри на березі стояли купою,— свідчив далі Келлі,— і падали, мовби їх косою косило. Деякі стріляли на містера Ліндлі з тих своїх пістолетів, але він стояв, схрестивши руки, й навіть не ворухнувся. Враз із води за шлюпкою виринула чорна саламандра; вона держала в лапці щось ніби бляшанку консервів. Другою лапкою вона щось висмикнула з тієї бляшанки, а потім кинула її в воду під шлюпку. За хвильку — як до п'яти поразувати — на тому місці шугнув угору стовп води й почувся глухий, але сильний вибух — у нас аж земля загула під ногами».

(З розповіді Келлі слідча комісія зробила висновок, що то була вибухівка В-3, якою постачали саламандр, що працювали на укріпленні Сінгапура, для підривання скель під водою. Але як вибухівка попала до саламандр на Кокосових островах — це лишилося загадкою; одні припускали, що її привезли туди люди, інші, — що між саламандрами вже тоді були якісь зноси на далеких відстанях. Громадська думка почала вимагати заборони постачання саламандрам таких небезпечних вибухових речовин; але відповідні органи

заявили, що на сьогоднішній день ще неможливо замінити «високоєфективну й відносно безпечну вибухівку В-3 чимсь іншим», і все зосталось, як було).

«Шлюпка злетіла в повітря, — свідчив далі Келлі, — й розсипалась на друзки. Всі саламандри, котрі ще були живі, кинулись до того місця. Ми не бачили гаразд, чи живий містер Ліндлі, але всі три мої товариші — Донован, Берк і Кеннеді — схопились і побігли його рятувати, щоб він не попав у руки саламандрам. Я теж хотів бігти туди, але мав ногу звихнуту в кісточці, отождив і обома руками смикав за ступню, щоб її вправити. Тому я не бачив, що там скоїлось, а як глянув, то Кеннеді вже лежав обличчям у пісок, а Донована та Берка не було й сліду, тільки під водою щось борсалось».

Матрос Келлі втік потім далі в глиб острова й натрапив там на тубільне селище; але тубільці зустріли його якось дивно й навіть не хотіли дати йому притулок — видно, боялися саламандр. Аж через сім тижнів одне рибальське судно знайшло «Монтроза», що стояв на якорі поблизу Кокосових островів, розграбований до решти й покинутий. Те саме судно підібрало й Келлі.

Ще за кілька тижнів до Кокосових островів припливла канонерка його величності короля Великобританії «Файрбол», кинула якір і дочекалася смерку. Ніч була така сама, ясна, місячна; з моря повиходили саламандри, повсідались на піску великим колом і розпочали свій урочистий танець. І тоді канонерка його величності вистрелила в них шрапнеллю. Ті саламандри, котрих не порозривало на клапті, заціпеніли на мить, а потім кинулись до моря; в ту хвилину загримів страхітливий залп із шести гармат, після якого лиш кілька покалічених саламандр ще повзло до води. Тоді гримнув другий і третій залп.

А потім канонерка його величності «Файрбол» відпливла на півмилі від острова й почала стріляти у воду, повільно пливучи вздовж берега. Це тривало шість годин; було вистрелено близько восьмисот снарядів. Потім «Файрбол» попливла геть. Ще два дні по тому поверхня моря біля островів Кілінга була вкрита тисячами понівечених саламандрячих трупів.

Тієї ж ночі голландський лінкор «Ван-Дейк» вистрелив трьома снарядами в стовпище саламандр на острові Гунонг-Апі; японський крейсер «Хакодате» теж ви-

стрелив із трьох гармат по саламандровому острівцю Айлінглап; французька канонерка «Бешамель» трьома залпами розігнала танок саламандр на острові Раваїваї. То була осторога саламандр. Осторога не марна: інцидент (його називали Keeling-killing¹) більш не повторився, і систематична «дика» торгівля саламандрами могла без перешкод процвітати далі.

2. Конфлікт у Нормандії

Інакший характер мав конфлікт у Нормандії, що вибухнув трохи пізніше. Там саламандри, які працювали головним чином у Шербурі й жили в морі поблизу, страшенно вподобали яблука; а що роботодавці не хотіли додавати яблук до звичайного їхнього раціону (бо це, мовляв, збільшило б вартість будівельних робіт понад затверджений кошторис), саламандри почали обкрадати плодові сади в околиці. Селяни поскаржились у префектуру, і саламандр заборонили вештатись по узбережжю за межами так званої саламандрової смуги, та це не допомогло; яблука в садах пропадали й далі, пропадали нібито і яйця в курниках і щоранку знаходили дедалі більше вбитих сторожових собак. Тоді селяни почали самі стерегти свої сади, озброївшись старими рушницями, й стріляти в злодіїв-саламандр. Урешті все це, може, не вийшло б за межі місцевого інциденту; але нормандські селяни, роздратовані на додачу ще й зростанням податків та подорожчанням мисливських набоїв, на смерть зненавиділи саламандр і стали нападати на них цілими озброєними юрбами. А коли вони заходились винищувати саламандр і на місці їхньої праці, префектові поскаржились уже підрядчики, що виконували там підводні будівельні роботи, і префект наказав повідбирати в селян їхні іржаві пукавки. Селяни, звісно, чинили опір, і сталась не одна прикра сутичка з жандармерією; вперті нормандці почали стріляти ще й на жандармів. До Нормандії стягли жандармські підкріплення, і в селах обшукували будинок за будинком.

Саме тоді сталась одна дуже прикра подія: поблизу Кутанса сільські хлопчачки напали на саламандру, яка

---

¹ Кілінгська різанина (англ.).

нібито підкрадалась із підозрілими намірами до курника, обступили її, приперши спиною до стіни стодоли, і заходилися жбурляти на неї цеглою. Поранена саламандра замахнулась і кинула на землю щось схоже на яйце; заgrimів вибух, саламандру розірвало на шматки, а разом з нею й трьох хлопців: одинадцятирічного П'єра Кажюса, шістнадцятирічного Марселя Берара й п'ятнадцятирічного Луї Кермадека; ще п'ятьох дітей було тяжче чи легше поранено. Звістка про це швидко розлетілась по всьому краю; звідусюди з'їхалось автобусами чоловік сімсот із рушницями, вилами та ціпами й напали на саламандрову колонію в затоці Бас-Кутанс. Поки жандармам пощастило відтиснути розлючений натовп, було забито десятків зо два саламандр. Із Шербура викликали саперів, і вони обгородили затоку колючим дротом; але вночі саламандри вийшли з моря, ручними гранатами порозривали ту огорожу і, очевидно, хотіли проникнути далі в глиб місцевості. Тоді послано туди на автомобілях кілька рот піхоти з кулеметами, і саламандр відгородив від людей цеп війська. Селяни тим часом плюндрували податкові контори та жандармські відділки; одного ненависного всім податкового інспектора повісили на ліхтарі й почепили йому на груди табличку з написом: «Геть саламандр!» Газети, особливо німецькі, повідомили про революцію в Нормандії, але уряд Франції опублікував категоричне спростування.

Криваві сутички між селянами й саламандрами ширились далі по узбережжю Кальвадосу, Пікардії та Падде-Кале; тим часом із Шербура відплив старий крейсер «Жюль Фламбо» й поплив до західних берегів Нормандії. Як запевняли пізніше, крейсер був посланий туди для того, щоб самою своєю присутністю заспокоїти й місцеве населення, і саламандр. «Жюль Фламбо» кинув якір за півтори милі від затоки Бас-Кутанс; коли настала ніч, командир крейсера наказав для більшого заспокійливого ефекту стріляти кольоровими ракетами. Цілі юрби дивилися з берега на те гарне видовище; аж раптом щось гучно засичало, і поряд з носом крейсера злетів у повітря величезний стовп води. Крейсер накренився, і в ту мить пролунав громовий вибух. Очевидно було, що крейсер потопав; за чверть години з усіх сусідніх пристаней примчались на допомогу моторні човни, та це було зайве: крім трьох матросів, за-

гиблих під час вибуху, весь екіпаж урятувався сам, а «Жюль Фламбо» зник під водою через п'ять хвилин після того, як його командир останнім залишив судно з пам'ятними словами: «Нічого не вдієш».

Офіційне повідомлення, випущене тієї ж таки ночі, сповіщало, що «старий крейсер «Жюль Фламбо», який ближчими тижнями і так мав піти на злам, під час нічного плавання наскочив на рифи й затонув від вибуху парового казана»; але замазати очі газетам цим повідомленням не пощастило; офіційна преса твердила, що крейсер підірвався на недавно поставленій німецькій міні, а опозиційні та закордонні газети рябіли великими заголовками:

САЛАМАНДРИ ТОРПЕДУВАЛИ
ФРАНЦУЗЬКИЙ КРЕЙСЕР!

ЗАГАДКОВА ПОДІЯ
БІЛЯ УЗБЕРЕЖЖЯ НОРМАНДІЇ

БУНТ САЛАМАНДР!

«Ми вимагаємо притягти до відповідальності, — пристрасно закликав у своїй статті депутат Бартелемі, — тих, хто озброїв тварин проти людей, тих, хто дав у лапи саламандрам гранати, щоб вони вбивали ними французьких селян і невинних дітей, тих, хто дав морським страховищам найсучасніші торпеди, щоб вони могли топити ними французький флот, коли їм заманеться. Ще раз кажу — ми вимагаємо притягти їх до відповідальності: хай їх обвинуватять у вбивстві; хай їх поставлять перед військовим трибуналом за зраду батьківщини, хай з'ясують, скільки заплатили їм магнати збройової промисловості за те, що вони постачають морську нечисть зброєю проти флоту цивілізованого народу!» — і так далі.

У країні спалахнула паніка, люди юрмились на вулицях і вже почали споруджувати барикади; на паризьких бульварах стояли сенегальські стрільці, поставивши гвинтівки в піраміди, а в передмістях чекали напоготові танки й панцерники.

Врешті на засіданні парламенту підвівся морський міністр Франсуа Понсо, блідий, але рішучий, і заявив: уряд бере на себе всю відповідальність за те, що озброїв саламандр на узбережжі Франції гвинтівками, підводними кулеметами, підводною артилерією й торпед-

ними апаратами. Але тим часом як французькі саламандри мають лише легкі гармати невеликого калібру, німецькі озброєні тридцятидвосантиметровими підводними мортирами; тим часом як на французькому узбережжі один підводний склад ручних гранат, торпед і вибухових речовин припадає в середньому на двадцять чотири кілометри, на італійському глибинні склади бойових матеріалів є на кожному двадцятому, а в німецьких водах — на кожному вісімнадцятому кілометрі. Франція не може залишити й не залишить своїх берегів без охорони. Франція не може відмовитись від озброєння своїх саламандр. Міністр додав, що він уже наказав якнайпильніше розслідувати, з чієї вини сталося фатальне непорозуміння біля берегів Нормандії; імовірно, саламандри сприйняли кольорові ракети як сигнал до початку воєнних дій і хотіли оборонятись. Командира потопленого крейсера і шербурзького префекта звільнено у відставку; спеціальна комісія з'ясовує, як поводяться з саламандрами на підводних будівництвах їхні роботодавці, і в майбутньому за цим буде встановлено пильний нагляд. Уряд глибоко сумує за людськими жертвами. Юні національні герої П'єр Кажюс, Марсель Берар і Луї Кермадек будуть посмертно нагороджені орденами й поховані коштом держави, а їхнім батькам призначать почесну пенсію. В вищому командуванні французького військово-морського флоту відбудуться значні зміни. Як тільки уряд матиме змогу подати детальніші відомості, він поставить у парламенті питання про довіру.

Потім кабінет міністрів оголосив, що починає чергові засідання.

Тим часом газети — залежно від свого політичного забарвлення — вимагали карального, винищувального, колонізаційного або хрестового походу проти саламандр, генерального страйку, відставки уряду, арешту власників водно-будівельних підприємств, комуністичних проводирів та агітаторів та ще багато таких рятівних заходів. Коли розійшлася чутка про те, що, можливо, будуть закриті морські порти й кордони, люди кинулись гарячково накуповувати запаси продовольства, і ціни на всі товари стрімко полізли вгору; у промислових містах спалахнули заворушення через дорожнечу; біржу закрили на три дні. Одне слово, склалась найкритичніша і найнебезпечніша ситуація за останні

три місяці. Та все врятувало дуже розумне втручання міністра сільського господарства Монті. Він розпорядився, щоб на узбережжях Франції двічі на тиждень висипали в море для саламандр кількості вагонів яблук — коштом держави, звісна річ. Така постанова дуже сподобалася саламандрам, та й садівників у Нормандії й інших провінціях заспокоїла. Але пан Монті пішов і далі: оскільки уряд давно вже мав клопіт із глибоким, серйозним невдоволенням у виноградарських краях через труднощі зі збутом вина, міністр наказав видавати саламандрам порядком державної допомоги по півлітра білого вина на день. Саламандри спершу не знали, що їм робити з тим вином, бо від нього їх нападав сильний пронос, і виливали його в море; але з часом, очевидно, звикли до нього, і було спостережено, що відтоді французькі саламандри стали завзятіше паруватися, а їхня плодючість, навпаки, зменшилась. Так одним замахом були розв'язані сільськогосподарська проблема й конфлікт із саламандрами; грізне напруження вляглося, і коли незабаром виникла нова урядова криза через фінансовий скандал, пов'язаний з ім'ям пані Теплер, спритний і рішучий пан Монті став у новому кабінеті морським міністром.

3. Інцидент у Ла-Манші

Після цих подій не забарились нові. Одного дня бельгійський пасажирський пароплав «Уденбург» плыв з Остенде до Ремсгейта. Саме посередині Па-де-Кале вахтовий офіцер помітив, що за півмилі на південь від звичайного курсу судна «у воді щось діється»; а що він не міг розгледіти, чи не потопає там хтось, то наказав скерувати судно до того місця, де вода аж бурхала. Близько двохсот пасажирів побачили з навітряного борту загадкове видовище: то тут, то там шугали прямовисно вгору водяні стовпи, якісь чорні тіла скидались над водою, і вся поверхня моря метрів на триста в поперечнику шалено вирувала й клетотіла. А з глибини чути було гучний гуркіт і стугін. «Неначе під водою вибухав невеликий вулкан». Коли «Уденбург» повільно наблизився до того місця, несподівано метрів за десять перед пароплавом знялась величезна крута хвиля й загримів страшний вибух. Увесь пароплав аж підкинуло;

на палубу ринула злива гарячої води, майже окропу, а на ніс судна гепнулось якесь велике чорне тіло, що корчилось і пронизливо верещало. То була покалічена, ошпарена саламандра. Вахтовий офіцер скомандував задній хід, щоб судно не ввігналося в саму середину того пекла вибухів, але вони вже заgrimіли з усіх боків, і поверхня моря вкрилася шматками порозриваних трупів саламандр. Нарешті «Уденбург» повернув і повним ходом поплив на північ, утікаючи. В ту хвилину метрів за шістсот позаду судна гримонув ще страшніший вибух, і гігантський стовп води та пари злетів угору метрів на сто. «Уденбург» попрямував до Гаріджа, посилаючи в ефір радіограму-попередження: «Увага, увага, увага! На лінії Остенде — Ремсгейт дуже небезпечні підводні вибухи. Що там таке, не знаємо. Радимо всім суднам пливати іншим курсом!» Тим часом у морі й далі гуркотіло та бурхало, наче під час маневрів флоту; але за стовпами води та пари нічого не було видно. А з Дувра й Кале вже мчали туди торпедні катери та есмінці й летіли ескадрильї військових літаків. Та поки дістались туди, то побачили тільки, що вода каламутна від жовтого намулу і всяяна глушеною рибою та порозриваними саламандрами.

Спершу пішла чутка про вибухи якихось мін у Ла-Манші; та коли обидва береги протоки Па-де-Кале заблокували військовими частинами, а англійський прем'єр, учетверте в історії людства перервавши свій уїкенд, у суботу ввечері покvapно вернувся до Лондона, почали здогадуватися, що йдеться про подію надзвичайної міжнародної ваги. Газети поширювали найтривожніші поголоски, але цього разу вони дивовижним чином далеко відставали від дійсності; ніхто й гадки не мав, що протягом кількох критичних днів Європа, а з нею й увесь світ були на грані війни. Лише через кілька років, коли член тодішнього британського уряду сер Томас Малбері провалився на виборах до парламенту й через це опублікував свої політичні мемуари, публіка дістала змогу дізнатися, що ж, власне, скоїлось тоді; але в той час це вже нікого не цікавило.

А суть справи полягала, коротко кажучи, ось у чому: і Франція, і Англія почали кожна зі свого боку споруджувати в Ла-Манші підводні фортеці, якими на випадок війни можна було б перекрити всю протоку. Зви-

чайно, потім обидві держави обвинувачували одна одну в тому, що першою, мовляв, почала інша. Але насправді, здається, обидві розпочали фортифікаційні роботи одночасно, боячись, що сусідня дружня держава встигне укріпитись раніше. Одне слово, під спокійною поверхнею протоки Па-де-Кале виростили одна навпроти одної дві велетенські підводні фортеці з важкими гарматами, торпедними апаратами, широкими замінованими смугами й усілякими найновітнішими вдосконаленнями, яких досяг на той час людський розум у мистецтві війни. З англійського боку в тій страхотній глибинній фортеці перебував гарнізон із двох дивізій важких саламандр і тисяч із тридцять робочих, а з французького — три дивізії добірних бойових саламандр.

Очевидно, того критичного дня на морському дні посеред протоки робоча колона британських саламандр наткнулась на саламандр французьких, і між ними сталося якесь непорозуміння. Французька сторона твердила, що на її саламандр, коли ті мирно собі працювали, напали британські й почали відганяти їх геть; озброєні британські саламандри хотіли нібито забрати кількох французьких із собою, а ті, звичайно, опирались. Тоді британські військові саламандри заходились кидати на французьких робочих ручні гранати й стріляти по них з мінометів, і французьким довелось теж удатися до такої самої зброї. Французький уряд почуває себе змушеним зажадати від його величності короля Великобританії повної сатисфакції, звільнення спірної ділянки морського дна й запевнення, що таких інцидентів більше не буде.

У відповідь британський уряд особливою нотою повідомив уряд Французької республіки, що французькі військові саламандри проникли на англійську половину Ла-Маншу й збирались закладати там міни. Британські саламандри звернули їхню увагу на те, що це вже англійська територія, і тоді французькі, озброєні до зубів, почали закидати їх ручними гранатами; кілька британських робочих саламандр було вбито. Уряд його величності з великим жалем почуває себе змушеним вимагати від уряду Французької республіки повної сатисфакції й гарантій того, що в майбутньому французькі військові саламандри не заходять на англійську половину Ла-Маншу.

Французський уряд на це заявив, що не може далі дозволити, щоб сусідня держава споруджувала підводні укріплення в безпосередній близькості від берегів Франції. Що ж до непорозуміння на дні Ла-Маншу, то уряд республіки пропонує у відповідності з Лондонською конвенцією передати конфлікт на розгляд Гаазькому міжнародному судові.

Британський уряд відповів, що не може й не збирається ставити безпеку узбереж Англії в залежність від постанови якихось сторонніх органів. Як держава, що зазнала нападу, Англія знов категорично вимагає перепрошення, відшкодування втрат і гарантій на майбутнє. Водночас британський середземноморський флот, що стояв біля Мальти, відплив повним ходом у західному напрямку, а атлантичний флот дістав наказ зосередитись у Портсмуті і Ярмуті.

Французський уряд оголосив наказ про мобілізацію п'яти річних контингентів особового складу військово-морського флоту.

Здавалося, що жодна з обох держав уже не може поступитись; адже ясно було: йдеться ні про що інше, як про панування над усім Ла-Маншем. У цю критичну хвилину сер Томас Малбері з'ясував дивовижний факт: на англійському боці ніяких саламандр, ні робочих, ні військових немає взагалі (принаймні де-юре), бо на Британських островах і досі чинна видана ще урядом сера Семюела Мендевіля заборона використовувати на узбережжі чи в територіальних водах Британських островів хоч би одну-єдину саламандру. А тому британський уряд ніяк не міг офіційно заявляти, що французькі саламандри напали на англійських, і вся історія звелась до дріб'язкового питання, умисне чи помилково ступили французькі саламандри на дно британських територіальних вод. Органи влади Французької республіки пообіцяли з'ясувати це, а англійський уряд навіть не пропонував, щоб конфлікт подали на розгляд Гаазькому міжнародному судові. Потім британське й французьке адміралтейства домовилися, що між підводними укріпленнями в Ла-Манші залишиться нейтральна смуга завширшки п'ять кілометрів, і це надзвичайно зміцнило дружбу між обома державами.

4. Der Nordmolch ¹

Через кілька років після виникнення перших саламандрових колоній у Північному та Балтійському морях німецький дослідник д-р Ганс Тюрінг установив, що балтійська саламандра — очевидно, завдяки впливові середовища — має деякі фізичні відмінності; вона нібито трохи світліша, ходить більш випростано, а її френологічний індекс свідчить, що голова в неї довша й вужча, ніж у інших саламандр. Цей різновид дістав назву *der Nordmolch* або *der Edelmolch* ² (*Andrias Scheuchzeri varietas nobilis erecta Thüring* ³). Тоді й німецька преса почала активно цікавитися балтійською саламандрою. Найбільше підкреслювалося те, що саме завдяки впливові німецького середовища ця саламандра розвинулась в особливий, расово вищий тип, який, безперечно, стоїть над усіма іншими саламандрами. Автори статей зневажливо писали про дегенерованих середземноморських саламандр, недорозвинених фізично й морально, про диких тропічних саламандр і взагалі про варварських, нижчих, тваринних саламандр інших націй. «Від гігантської саламандри до німецької надсаламандри!» — таке було крилате гасло тих часів. Хіба первісною батьківщиною всіх саламандр була не німецька земля? Хіба їхньою колискою був не Енінген, де німецький учений д-р Йоганнес Якоб Шейхцер знайшов величний слід їхнього життя ще у верствах міоцену? Тож який може бути сумнів щодо того, чи первісний *Andrias Scheuchzeri* народився в давні геологічні епохи на германському ґрунті; а розпорошившись згодом по інших морях та кліматичних зонах, він заплатив за це еволюційним регресом і виродженням. Та тільки-но він знов оселився на землі своєї прабатьківщини, як до нього почав вертатись давній його образ: він стає благородною нордичною саламандрою Шейхцера, світлошкірою, випростаною і довгоголовою. Отже, лиш на німецькому ґрунті саламандри можуть вернутись до свого чистого найвищого типу — того, що його знайшов великий Йоганнес Якоб Шейхцер на

¹ Північна саламандра (нім.).

² Благородна саламандра (нім.).

³ *Andrias Scheuchzeri*, благородний випростаний різновид Тюрінга (латин.).

відбитку в Енінгенській каменярні. А тому Німеччина потребує нових, довгих берегів, потребує колоній, потребує світового океану, щоб повсюди в німецьких водах могли розвиватись нові покоління расово чистих, первісних німецьких саламандр. Нам потрібен новий простір для наших саламандр, писали німецькі газети; а щоб весь час нагадувати німецькому народові про цю потребу, в Берліні поставили розкішний пам'ятник Йоганнесові Якобу Шейхцерові. Великий учений був зображений з грубою книжкою в руці, а біля його ніг сиділа, випроставшись, благородна нордична саламандра й дивилась у далечінь, на неозорі береги світового океану.

На відкритті цього національного пам'ятника, звичайно, були виголошені урочисті промови, які збудили надзвичайну увагу світової преси. «*Німеччина знову погрожує!*» — констатували, зокрема, в Англії.— Хоч ми вже й звичні до такого тону, та коли з офіційної нагоди говориться, що Німеччина потребує в наступні три роки п'ять тисяч кілометрів нових морських берегів, ми змушені відповісти якнайвідвертіше: «Ну що ж, спробуйте! Об британські узбережжя ви поламаєте зуби. Ми готові до відсічі, а за три роки підготуємося ще краще. Англія повинна мати й матиме стільки бойових суден, як дві наймогутніші континентальні держави разом узяті; це співвідношення сил має лишитись назавжди непорушним. Коли хочете розпочати шалені перегони в морських озброєннях — що ж, нехай; жо́ден англієць не стерпить, щоб ми лишилися хоч на крок позаду».

«Ми приймаємо виклик Німеччини! — проголосив у парламенті перший лорд адміралтейства сер Френсіс Дрейк від імені уряду.— Хто простягне руку до будь-якого моря, той наткнеться на панцер наших бойових кораблів. Великобританія має досить сили, щоб відбити кожне зазіхання на свої острови й на береги своїх домініонів та колоній. За таке зазіхання ми вважатимемо й будівництво нових континентів, островів, фортець та авіабаз у кожному морі, хвилі якого обмивають хоч найменший клаптик британського узбережжя. Хай це буде осторогою кожному, хто зазіхне хоч на ярд морських берегів».

Після цього парламент дав згоду на будівництво нових військових суден і затвердив попередні асигнуван-

ня на них у сумі півмільярда фунтів стерлінгів. То була справді вагома відповідь на спорудження провокаційного пам'ятника Йоганнесу Якобу Шейхцерові в Берліні; між іншим, на той пам'ятник витрачено всього дванадцять тисяч рейхсмарок.

На всі ці виступи блискучий французький журналіст маркіз де Сад, як правило, чудово поінформований, відповів так: «Британський лорд адміралтейства заявив, що Великобританія готова до всіх несподіванок. Дуже добре; але чи відомо вельможному лордові, що Німеччина в особі своїх балтійських саламандр має постійну й грізно озброєну армію — п'ять мільйонів навчених, професійних бійців, яких вона може хоч і зараз кинути в бій під водою й на березі? До цього додайте ще з сімнадцять мільйонів саламандр технічної й тилової служби; вони будь-коли можуть виступити в ролі резервної або окупаційної армії. На сьогодні балтійська саламандра — найкращий у світі солдат; досконало підготована психологічно, вона бачить у війні своє справжнє й найвище покликання і в кожний бій піде з завзяттям фанатика, холодною розважністю техника й страхітною дисциплінованістю щиро пруської саламандри.

Далі, чи відомо британському лордові адміралтейства, що Німеччина гарячково буде транспортні судна, які можуть узяти на борт цілу бригаду бойових саламандр одразу? Чи відомо йому, що вона буде сотні невеликих підводних човнів з радіусом дії від трьох до п'яти тисяч кілометрів, екіпажі яких складатимуться з самих балтійських саламандр? Чи відомо йому, що вона влаштує в різних місцях океану велетенські підводні резервуари для пального? І ще раз питаємо: чи певен громадянин Британії, що його могутня країна *справді* добре підготована до будь-якої несподіванки?

Неважко уявити собі, — провадив маркіз де Сад, — яке значення матимуть у майбутній війні саламандри, озброєні підводними «бертами», мінометами й торпедами для блокади узбереж; запевняю вас, уперше в світовій історії не варто задрити Англії, що вона лежить на островах. Та коли вже ми почали питати, то поцікавимося ще: чи відомо британському адміралтейству, що балтійські саламандри мають у руках таке, взагалі кажучи, мирне знаряддя, як пневматичне свердло? Це свердло, останнє слово техніки, за годину вгризається

на десять метрів у найміцніший шведський граніт і на п'ятдесят-шістдесят — у англійську крейду. (Це доведено спробами, які таємно провела німецька технічна експедиція вночі 11, 12 й 13 минулого місяця на англійському узбережжі між Гайтом і Фолкстоном, тобто просто під носом у Дуврської фортеці). Радимо нашим друзям за Ла-Маншем, хай самі підрахують, за скільки тижнів Кент або Ессекс може бути продірявлений із-під води, немов головка сиру. Досі британський остров'янин стурбовано поглядав на небо, гадаючи, що тільки звідти може впасти згуба на його квітучі міста, на його Англійський банк, на мирні котеджі, такі затишні у вічнозеленій облямівці з плюща. Тепер хай він краще прикладе вухо до землі, на якій граються його діти: чи не почує він сьогодні або завтра, як скрегочуть, вгризаючись глибше й глибше, невтомні й страшні свердла саламандр, пробиваючи дорогу для вибухових зарядів нечуваної сили? Вже не війна в повітрі, а підводна й підземна війна — останнє слово нашої доби. Ви чули самовпевнені слова, що пролунали з капітанського містка гордого Альбіону; так, поки що це могутній корабель, що здіймається на хвилях і панує над ними. Але чи не можуть колись ці хвилі зімкнутись над розбитим судном, що поринає в морські глибини? Чи не краще заздалегідь дати відсіч цій загрозі? Бо через три роки буде запізно!»

Ця осторога блискучого французького журналіста страшенно розтривожила Англію; незважаючи на урядові спростовання, людям по всій країні чувся скрегіт саламандрових свердл. Німецькі офіційні кола, звичайно, категорично заперечували всі твердження цитованої вище статті, оголошуючи її від початку до кінця злісним підбурюванням і ворожою пропагандою; та водночас на Балтійському морі відбувались великі комбіновані маневри німецького флоту, сухопутних збройних сил і бойових саламандр. Під час цих маневрів саперні загони саламандр перед очима військових аташе з інших країн підірвали ділянку просвердених з-під води піщаних дюн поблизу Рюгенвальде, площею шість квадратних кілометрів. Розповідали, що то було грандіозне видовище: спочатку земля з грізним стугоном здибилась, «мов крига в льодохід», а потім злетіла вгору гігантською хмарою з диму, піску та каміння. Зробилось темно, майже як уночі, піднятий у повітря

пісок осипався на землю трохи не на сто кілометрів навкруг, а за кілька днів піщаний дощ випав на Варшаву. В земній атмосфері після цього чудового вибуху лишилося стільки завислого дрібного піску й пилу, що аж до кінця того року в усій Європі вечірні заграви були надзвичайно гарні — вогненні, криваво-червоні; таких гарних заграв доти й не бачили.

Підірвану ділянку узбережжя залило море; затоку, що утворилась, назвали Шейхцеровим морем, і туди плавом попливли екскурсії німецьких школярів, що бадьоро виспівували популярний гімн саламандр:

SOLCHE ERFOLCHE
ERREICHEN NUR DEUTSCHE MOLCHE¹

5. Вольф Мейнерт пише свою книгу

Мабуть, саме щойно згадані прекрасні й трагічні вечірні заграви надихнули кенігсберзького філософа-відлюдника Вольфа Мейнерта написати свій монументальний твір «Untergang der Menschheit»². Ми уявляємо собі його мов живого, як він ходить по морському березі, простоволосий, у розмаяному плащі, і захопленими очима дивиться на повінь вогню й крові, що заливає більше ніж половину неба. «Так, — шепоче він в екстазі, — так, пора вже писати післямову до історії людства!» І він написав ту післямову.

Трагедія людського роду закінчується, так почав Вольф Мейнерт. Хай не обманює нас його гарячкова заповзятливість і технічний добробут: це тільки сухотні рум'янци на обличчі істоти, вже позначеної печаттю смерті. Ще ніколи людство не знало такої високої життєвої кон'юнктури, як тепер; але знайдіть мені хоч одну людину, що була б щаслива; покажіть мені хоч один суспільний клас, що був би задоволений, або націю, що не почувала б загрози своєму існуванню. Серед усіх ударів цивілізації, серед крезівської рясноти духовних і матеріальних благ усіх нас дедалі більше опановує невідчепне почуття непевності, пригніченості й неспокою. І Вольф Мейнерт з нещадною гостротою аналізу-

¹ Лиш німецькі саламандри знають успіхи такі (нім.).

² «Занепад людства» (нім.).

вав душевний стан нинішнього світу — цю суміш страху й ненависті, недовіри й манії величності, цинізму й слабодухості. Одне слово — зневіра, коротко підсумовував Мейнерт. Типові ознаки кінця. Моральна агонія.

Постає питання: чи людина здатна бути щасливою і чи була вона коли здатна до цього? Конкретна людина — безперечно, як і кожна жива істота; але людство — аж ніяк. Усе нещастя людей у тому, що вони змушені були стати людством, або в тому, що вони стали ним занадто пізно, коли вже були непоправно диференційовані на нації, раси, релігії, стани й класи, на багатих і бідних, освічених і темних, на гнобителів і пригноблених. Зженіть в один табун коней, вовків, овець і котів, лисиць і сарн, ведмедів і кіз, зачиніть їх у одній загороді й примусьте жити в цьому безглуздому стовпищі, яке ви назвете Суспільством, і дотримуватися правил співжиття; це буде нещасливий, незадоволений, фатально порізнений табун, у якому жодне боже створіння не почуватиме себе добре. Це цілком точний образ того великого й безнадійно неоднорідного табуна, який називається людством. Нації, стани й класи не можуть довгий час жити вкупі, не докучаючи й не заважаючи одні одним аж до нестерпності; вони можуть жити або в постійному відособленні одні від одних — що було можливо, лише поки у світі було досить місця, — або ж у ворожнечі, в боротьбі між собою не на життя, а на смерть. Для біологічних людських єдностей, таких як раса, нація чи клас, існує тільки один природний шлях до щасливої, нічим не порушеної однорідності: звільнити місце для себе, винищивши всіх інших. Це якраз те, чого людській рід не здогадався зробити вчасно. Бо тепер уже запізно робити це. Ми напридумували собі забагато доктрин та зобов'язань, якими охороняємо «інших», замість того щоб їх позбутися. Вигадали моральні кодекси, людські права, угоди, закони, рівність, гуманність і ще бозна-що; створили фікцію людства, яке об'єднує нас із «іншими» в якійсь уявній вищій єдності. Яка фатальна помилка! Ми поставили моральний закон вище біологічного. Ми порушили велику природну передумову будь-якої спільності: те, що тільки однорідне суспільство може бути щасливим. І це цілком досягне благо ми віддали в жертву великій, але нездійсненній мрії: створити *огне* людство з *одним* суспільним ладом із усіх людей,

націй, класів і рівнів життя. Це була благородна дурниця. Це була на свій лад єдина гідна шани спроба людини піднятися над собою. І за цей найвищий злет свого ідеалізму людський рід тепер платить розпадом, якого вже не можна зупинити.

Процес, у ході якого людина намагається якось організувати себе в людство, давній, як сама цивілізація, як перші закони й перші людські громади; і коли за стільки тисячоліть ми врешті досягли лиш того, що прірви між расами, націями, класами й світоглядами стали такі бездонні, як тепер, то не заплющуймо вже очей на те, що фатальна історична спроба створити з усіх людей сяке-такє людство зазнала остаточної й трагічної невдачі. Власне, ми вже починаємо це усвідомлювати, і звідси всі спроби та плани привести людське суспільство до єдності в інший спосіб: радикальним чином звільнивши місце тільки для *огнієї* нації, *одного* народу або *огнієї* релігії. Але хто може сказати, наскільки глибоко ми вже заражені невилгоюною хворобою диференціації? Раніше чи пізніше кожна начебто однорідна цілість неминуче розпадеться й стане неоднорідним скупченням різних інтересів, сторін, станів тощо, які будуть або придушувати одні одних, або знов страждати від свого співжиття. Виходу немає. Ми рухаємось по зачарованому колу; але розвиток не може вічно кружляти по колу. Про це подбала сама природа, звільнивши на світі місце для саламандр.

Це не випадковість, розмірковував далі Вольф Мейнерт, що саламандри вийшли на шлях розквіту саме тоді, коли хронічна хвороба людства, цього гігантського організму, що погано зрісся і весь час розпадається, переходить в агонію. Коли не рахувати неістотних відхилень, саламандри являють собою єдину велетенську й однорідну цілість; у них поки що не сформувалися власні глибоко диференційовані народи, мови, нації, держави, релігії, класи чи касты; серед них нема панів і рабів, вільних і невільних, багатих і бідних; правда, між ними є відмінності, породжені поділом праці, але в суті своїй це однорідна, суцільна, так би мовити, складена з однакових зернят маса, в усіх своїх частинах однаково примітивна біологічно, однаково бідно обдарована природою, однаково уярмлена, з однаково низьким життєвим рівнем. Послідувший негр або ескімос живе в незрівнянно кращих умовах, користується без-

межно більшими матеріальними й культурними багатствами, ніж мільярди цивілізованих саламандр. А проте нема ознак, які свідчили б, що саламандри від цього страждають. Навпаки. Ми бачимо, що їм просто непотрібне ніщо з того, в чому люди шукають полегкості й розради від метафізичного жаху і туги, нав'язаної життям; вони обходяться без філософії, без віри в загробне життя й без мистецтва; не знають, що таке фантазія, гумор, містика, гра, мрія; вони абсолютні реалісти. Нам, людям, вони так само чужі, як мурахи або оселедці, й відрізняються від них лише тим, що пристосувалися до іншого життєвого середовища — до людської цивілізації. Вони влаштувалися в цьому середовищі так, як собаки влаштовуються в людських оселях; вони не можуть без нього жити, але не перестали від цього бути тим, чим вони є: дуже примітивною і мало диференційованою родиною тварин. Їм досить жити й розмножуватися; вони можуть бути навіть щасливі, бо їх не бентежить почуття нерівності між собою. Вони однорідні, і все. А тому вони одного чудового дня — так, *будь-якого дня* можуть легко здійснити те, що не могли здійснити люди: єдність свого виду в усьому світі, своє всесвітнє суспільство, одне слово — всесвітнє царство саламандр. Того дня скінчиться тисячолітня агонія людського роду. На нашій планеті не вистачить місця для двох принципів, які намагаються оволодіти світом. Один муситиме поступитись. Котрий — ми вже знаємо.

Тепер на земній кулі є близько двадцяти мільярдів цивілізованих саламандр, тобто в десять разів більше, ніж людей; із цього з біологічною необхідністю й за логікою історії випливає, що саламандри, досі поневолені, повинні будуть визволитись; будучи однорідними, вони муситимуть об'єднатись; а ставши в такий спосіб найбільшою силою, яку будь-коли бачив світ, вони неминуче захоплять владу над світом. Гадаєте, вони будуть такі дурні, що пощадають тоді людину? І повторять її історичну помилку, якої вона припускала споконвіку, намагаючись підкорити собі переможені нації й класи, замість того щоб винищити їх, та з егоїзму весь час створюючи нові відмінності між людьми, а потім з великодушності та ідеалізму силкуючись ті відмінності перебороти? Ні, такого історичного безглуздя саламандри не припустяться, вигукував Вольф Мей-

нерт, хоч би вже через те, що я остережу їх своєю книжкою! Вони стануть спадкоємцями всієї людської цивілізації; їм попаде в руки все, що ми робили чи пробували робити, прагнучи заволодіти світом; але вони були б ворогами самим собі, якби разом з цією спадщиною захотіли прийняти й нас. Коли вони хочуть зберегти свою однорідність, то повинні позбутися людей. Якби вони не зробили так, то ми рано чи пізно заразили б їх своєю руйнівною схильністю створювати відмінності й страждати від них. Але цього можна не боятися: нині жодне створіння, яке продовжуватиме далі історію людства, вже не повторюватиме його самовбивчих безумств.

Нема сумніву, що світ саламандр буде щасливіший, ніж був людський; він буде одностайний, однорідний, підвладний одному духові. Саламандри не різнитимуться між собою мовою, поглядами, релігією та життєвими потребами. Між ними не існуватиме ні культурної, ні класової нерівності — лише поділ праці. Ніхто не буде ні паном, ні рабом, бо всі служитимуть тільки Великому Саламандровому Загалові, який буде богом, владарем, роботодавцем і духовним вождем. Буде лиш одна нація і один рівень. І це буде кращий, досконаліший світ, ніж був наш. Це буде єдиний можливий Щасливий Новий Світ. Звільнімо ж місце для нього; людство, що вже згасає, не може зробити нічого більше, як тільки прискорити свій кінець — і надати йому трагічної краси, поки ще не запізно і для цього.

Ми виклали тут погляди Вольфа Мейнерта в по змозі приступній формі, усвідомлюючи, що від цього вони значною мірою втрачають ту силу й глибину, якими свого часу загіпнотизували всю Європу, а особливо молодь, що захоплено прийняла віру в занепад і недалекий кінець людства. Правда, уряд німецького рейху наклав заборону на вчення Великого Песиміста через деякі політичні висновки, що з нього випливали, і Вольфові Мейнерту довелось тікати до Швейцарії; одначе весь культурний світ задоволено прийняв Мейнертову теорію про занепад людства; його книжка (обсягом 632 сторінки) була випущена всіма мовами світу й розповсюджена в багатьох мільйонах примірників і серед саламандр.

6. Ікс попереджує

Очевидно, не без впливу пророчої книжки Мейнерта літературний і мистецький авангард у культурних центрах проголосив: «Після нас хай прийдуть саламандри! Майбутнє належить саламандрам. Саламандри — це культурний переворот. Хай у них нема свого мистецтва; та принаймні вони не обтяжені ідіотськими ідеалами, зашкарубленими традиціями й усім отим трухлявим, нудним педантським мотлохом, який називали поезією, музикою, архітектурою, філософією і взагалі культурою, — спорохнілі старечі слова, від яких із душі верне. Тим краще, що вони досі не заразились переживанням віджилого людського мистецтва: ми створимо для них нове. Ми, молодь, пробиваємо дорогу майбутньому всесвітньому саламандризмові; ми хочемо бути першими саламандрами, ми — саламандри завтрашнього дня!»

Так народився в поезії молодий напрям «саламандріанців», виникла тритонічна (на три тони) музика й пелагічний живопис, що надихався багатством форм світу медуз, морських зірок та поліпів. Крім того, в берегових спорудах саламандр відкрили нове джерело краси й монументальності. «Нам остобісіла природа! — лунало з усіх боків. — Дайте нам замість давніх хаотичних скель гладенькі бетонні береги! Романтика вмерла; майбутні континенти будуть окреслені прямими лініями й перероблені на сферичні трикутники та ромби. На місце давнього геологічного світу має прийти світ геометричний». Одне слово, з'явилося щось новітнє, щось гідне прийдешності, нові духовні сенсації й маніфести нової культури. А ті, хто не здогадався вчасно ступити на шлях майбутнього саламандризму, з прикрістю відчували, що прогавили свої шанси, і мстилися за це, проповідуючи чисту людськість, повернення до людини й до природи та інші реакційні тенденції. У Відні обсвистали концерт тритонічної музики, в паризькому Салоні Незалежних хтось невідомий порізав ножом пелагічну картину, що називалась «Carpaccio en bleu»¹; одне слово, саламандризм переможно й невтримно простував уперед.

---

¹ «Блакитна примха» (італ. і фр.).

Звичайно, не бракувало й ретроградських голосів, що виступали проти «саламандроманії», як казано тоді. Найпослідовнішим із цього погляду був анонімний англійський памфлет, що вийшов під назвою «Ікс попереджує». Ця брошура розійшлась чималим тиражем, але, хто її автор, так і не було з'ясовано; багато людей вважали, що її написав якийсь високий церковний савовник — адже в англійській мові літера X (ікс) уживається як скорочення імені Христа. У першому розділі автор наводив статистичні дані про саламандр, перепопрошуючи за можливу неточність цих даних. Так, навіть оцінка загальної кількості всіх саламандр дуже коливається: чи то їх у сім разів більше, ніж людей, чи то аж у двадцять. Так само непевні наші відомості про те, скільки мають саламандри під водою заводів, нафтових свердловин, плантацій водоростей, вугрових ферм, скільки вони використовують гідроенергії та енергії інших природних джерел; ми не маємо навіть приблизних даних про те, яка виробнича потужність їхньої промисловості; а найменше відомо нам, як стоїть справа з озброєнням саламандр. Ми, правда, знаємо, що в ужитку металів, деталей машин, вибухових речовин і багатьох хімікалій саламандри залежать від людей; та, з одного боку, всі держави старанно приховують, яку зброю і скільки іншої продукції постачають вони саламандрам, а з другого — навдивовижу мало відомо нам про те, що, власне, виробляють саламандри в морських глибинах із напівфабрикатів і сировини, купованої в людей. Певне тільки одне: саламандри й не бажають, щоб ми це знали. Останніми роками загинуло — втоплено чи задушено — стільки водолазів, спущених на дно моря, що цього не можна вже пояснити чистою випадковістю. Це, безперечно, тривожна ознака як з промислового, так і з воєнного погляду.

Звичайно, важко уявити собі, — провадив Ікс у дальших розділах, — що могли б чи хотіли б саламандри відібрати в людей. Вони не можуть жити на суходолі, а ми ніяким чином не можемо перешкодити їм жити по-своєму під водою. Наше і їхнє життєве середовище чітко й навіки розмежовані. Правда, ми жадаємо від них виконання певних робіт; зате ж годуємо більшість їх і постачаємо їм матеріали й товари, яких вони без нас не мали б зовсім — наприклад, метали. Та коли й не існує практичних підстав для якогось антагонізму між

нами й саламандрами, є, сказати б, метафізичне протистояння: істотам земної поверхні протистоять істоти глибинні; істотам денним — нічні; світлій і сухій землі — темні безодні вод. Тепер межа між землею й водою стала якась ніби різкіша: *наша* земля межує з їхньою водою. Ми б могли довіку чудово жити з ними поряд і тільки обмінюватися певними послугами й виробами; але важко позбутися гнітючого почуття, що так, мабуть, не вийде. Чому? Я не можу точно назвати вам причину, але це почуття є; це щось ніби передчуття; що колись води самі повстануть проти землі, щоб з'ясувати: хто кого?

Признаюся, що цей мій страх трохи ірраціональний, — писав далі Ікс, — але мені дуже полегшало б на серці, якби саламандри висунули якісь вимоги до людства. Тоді з ними принаймні можна було б домовлятися, укладати різні угоди, йти на компроміси; але їхнє мовчання страшене. Я боюсь їхньої незрозумілої стриманості. Вони могли б, наприклад, зажадати для себе певних політичних пільг; щиро кажучи, законодавство щодо саламандр в усіх державах більш-менш застаріле і вже негідне таких цивілізованих і таких сильних своїм числом істот. Годилось би встановити нові права й обов'язки саламандр, і то сприятливіші для них; можна б домовитись про якусь міру автономії для саламандр; було б справедливо поліпшити умови їхньої праці й повніше винагороджувати її. В багатьох відношеннях можна б поліпшити їхню долю, якби тільки вони цього вимагали. Далі, ми могли б піти на деякі поступки перед ними, як компенсації зажадавши й від них певних зобов'язань; так можна виграти щонайменше кілька років. Одначе саламандри нічого не вимагають; вони тільки підвищують продуктивність своєї праці й збільшують замовлення, і ми нарешті вже повинні спитати себе, до чого те й друге дійде. Колись говорили про жовту, чорну або червону небезпеку; але то були принаймні люди, а щодо людей ми сяк-так можемо собі уявити, чого вони хочуть. Та хоч ми й не маємо ще уявлення, від чого, власне, буде змушене оборонятися людство; треба ясно усвідомити бодай одне: коли на одному боці стоятимуть саламандри, то на другому стоятиме все людство.

Люди проти саламандр! Час уже нарешті сформулювати цю тезу. Адже, по щирості кажучи, кожна нор-

мальна людина інстинктивно ненавидить саламандр, гидує ними і боїться їх. На все людство впала якась крижана тінь жаху. Бо чим іще пояснити те несамолюбство, ту невситиму жадобу розваг і насолод, ту оргію розбещеності, які опанували наших сучасників? Такого занепаду моралі не знали з тих часів, коли над Римською імперією вже нависала варварська навала. Це не тільки наслідки небувалого матеріального добробуту, а й відчайдушне намагання заглушити страх перед розкладом і загибеллю. Швидше останній келих, поки не настав кінець! Яка ганьба, яке безумство! Здається, наче бог у своєму грізному милосерді дає згнити націям і класам, що котяться до згуби. Хочете прочитати вогненне «мене, текел, фарес», написане над вселюдським бенкетом? Подивіться на світляні написи, що цілими ночами сяють на стінах розпусних міст. Із цього погляду ми, люди, вже наближаємось до саламандр: ми живемо більше вночі, ніж удень.

Якби хоч ті саламандри не були такі жахливо пересічні, пригнічено казав Ікс. Авжеж, вони більш-менш окультурені, але від того стали ще обмеженіші, бо засвоїли з людської цивілізації тільки те, що є в ній пересічного, утилітарного, механічного, шаблонного. Вони стоять поруч людства, як учень Вагнер поруч Фауста; навчаються з тих самих книжок, що й Фауст-людство, із тією тільки різницею, що для них цього вистачає і їх не гризуть ніякі сумніви. Найжахливіше те, що вони розмножили цей перейнятливий, тупуватий і самовдоволений тип цивілізованої посередності в масових масштабах, у мільйонах і мільярдах однакових екземплярів; а втім, ні, я помиляюсь: найстрашніше те, що вони досягли таких успіхів. Вони навчились користуватися машинами й цифрами, і виявилось — цього досить, щоб стати володарями свого світу. Вони знехтували в людській цивілізації все, що в ній є нецілеспрямованого, пов'язаного з грою, фантазією, старовиною, і тим самим викинули з неї все, що в ній є людського, засвоїли тільки її голу практичну, технічну, утилітарну частину. І ця жалюгідна карикатура на людську цивілізацію буйно процвітає; вона споруджує дива техніки, оновлює нашу стару планету і врешті починає гіпнотизувати саме людство. Фауст хоче вчитись у свого учня й слуги таємниць успіху й посередності. Людству лишається або зітнутися з саламандрами в небезпечній

битві не на життя, а на смерть, або неминуче осаламан-дритись. Щодо мене, меланхолійно закінчував Ікс, то я б волів бачити перше.

Отже, провадив невідомий автор, Ікс попереджує вас. Ще є змога скинути з себе те холодне й слизьке кільце, що стискає всіх нас. Ми повинні спекатись саламандр. Їх уже забагато; вони озброєні й можуть обернути проти нас бойову силу, про могутність якої ми не знаємо майже нічого. Але навіть їхня численність і сила не така небезпечна для нас, як їхня переможна, тріумфальна неповноцінність. Я не знаю, чого нам треба боятися більше: чи їхньої людської цивілізованості, чи їхньої звірячої, холодної, підступної жорстокості; але те й друге в сукупності складає щось настільки жахливе, майже сатанинське, що годі уявити його. В ім'я культури, в ім'я християнства й людства ми повинні звільнитись від саламандр.

І анонімний апостол вигукував:

**БОЖЕВІЛЬНІ, ПЕРЕСТАНЬТЕ НАРЕШТІ
ГОДУВАТИ САЛАМАНДР!**

Перестаньте давати їм роботу, відмовтесь від їхніх послуг, облиште їх, нехай перебираються куди хочуть і там живляться самі, як інші жителі вод! Природа сама вже якось дасть собі раду з їх надлишком; аби тільки люди, людська цивілізація й людська історія *не працювали далі на саламандр!*

І перестаньте постачати їх зброєю, киньте забезпечувати їх металами та вибуховими речовинами, не посилайте їм більше наших машин і товарів! Тоді ви не будете давати тиграм зуби, а зміям отруту; не будете розпалювати вулкани й розкопувати греблі, відкриваючи шлях повені. Забороніть це постачання в усіх морях, поставте саламандр поза законом, прокляніть їх і відлучіть від нашого світу.

СКЛИЧТЕ ЛІГУ НАЦІЙ ПРОТИ САЛАМАНДР!

Хай усе людство готується обороняти своє існування зі зброєю в руках; хай з ініціативи Ліги націй, шведського короля або папи римського збереться всесвітня конференція всіх цивілізованих держав і створить все-світній союз чи принаймні об'єднання всіх християнських націй проти саламандр! Настала вирішальна

мить, коли під страхітливим тиском саламандрової загрози й людської відповідальності може вдатися те, для чого було замало світової війни з усіма її незліченими жертвами: утворення Сполучених Штатів Світу! Дай боже! Якби це вийшло, тоді б саламандри з'явилися у світ не даремно, а були б зняряддям божим.

Цей патетичний памфлет викликав жваві відгуки серед найширшої публіки. Літні дами насамперед погоджувалися з тим, що настав небувалий занепад моральності. Натомість у економічних рубриках газет цілком слушно нагадувалося, що торгівлю з саламандрами не можна обмежувати, бо це викликало б значний спад виробництва й тяжку кризу в багатьох галузях промисловості. Та й сільське господарство тепер значною мірою залежить від величезного збуту кукурудзи, картоплі та інших продуктів для годівлі саламандр; і якби їх кількість зменшилася, дуже різко впали б ціни на продовольчому ринку, а це поставило б хліборобів на грані руїни. Що ж до Ліги націй проти саламандр, то всі впливові політичні інстанції твердили, що вона була б зайвою: адже ми вже маємо, по-перше, Лігу націй, а по-друге — Лондонську конвенцію, в якій приморські держави зобов'язались не постачати своїм саламандрам важкого озброєння. Та й нелегко вимагати такого роззброєння від держави, яка не має певності, чи інша приморська держава не озброює потай своїх саламандр, підвищуючи тим свій військовий потенціал на шкоду сусідам. Так само жодна держава й жодний континент не можуть присилувати своїх саламандр, щоб вони кудись переселилися — хоч би вже через те, що так вони небажаним чином піднесли б, по-перше, збут промисловості й сільськогосподарської продукції інших держав чи континентів, а по-друге — їхню військову могутність. І таких заперечень, з якими мусяла погодитись кожна розумна людина, було наведено багато.

І все ж памфлет «Ікс остерігає» справив на людство неабиякий вплив. Майже в усіх країнах почав ширитись рух проти саламандр, виникали Спілки боротьби з саламандрами, Клуби антисаламандристів, Комітети захисту людства й багато інших організацій такого типу. Делегатів-саламандр у Женеві обсипали лайкою, коли вони йшли на тисяча двісті тринадцяте засідання

Комісії для вивчення Саламандрового Питання. На дощаних огорожах понад морськими узбережжями стали з'являтися погрозливі написи, як-от: «Смерть саламандрам», «Геть саламандр» тощо. Багато саламандр закидали камінням, і жодна з них вже не наважувалась вистромити голову з води вдень. Одначе з їхнього боку не було ніяких виявів протесту чи спроб дати відсіч. Вони були просто невидимі, принаймні вдень, і люди, що зазирали через їхні огорожі, бачили тільки безкрає море, що байдуже шуміло. «Ти ба, які паскуди, — казали люди з ненавистю. — Навіть не показуються».

І в цій гнітючій тиші заgrimів так званий

ЗЕМЛЕТРУС У ЛУЇЗІАНІ.

7. Землетрус у Луїзіані

11 листопада о першій годині ночі в Нью-Орлеані відчували сильний підземний поштовх. У негритянських кварталах завалилось кілька халуп; люди в паніці вибігали надвір, але поштовх не повторився, тільки раптом налетів ревучий шквал, що потрощив шибки й позривав дахи в негритянських завулочках. Кілька десятків людей загинуло. Потім линула злива з багнюки.

Поки орлеанські пожежники поспішали на допомогу до найдужче поруйнованих районів, телеграфні апарати вистукували телеграми з Морган-Сіті, Плакміна, Батон-Ружа і Лафейета: «SOS! Пришліть рятувальні зағони. Нас майже змело землетрусом і ураганом; дамби на Міссісіпі ось-ось прорвуться; пришліть негайно саперів, санітарні машини і всіх чоловіків, здатних працювати!» З Форт-Лівінгстона надійшов тільки лаконічний запит: «Алло, і у вас така сама халепа?» Потім одержано телеграму з Лафейета: «Увага! Увага! Найтяжчі руйнування в Нью-Айбїрії. Сполучення між Нью-Айбїрією й Морган-Сіті, здається, перерване. Пошліть туди допомогу!» Після цього зателефонували з Морган-Сіті: «Сполучення з Нью-Айбїрією немає. Мабуть, пошкоджено шосе й залізницю. Пошліть пароплави й літаки до затоки Вермільйон! Нам уже нічого не потрібно. У нас близько тридцяти душ загинуло і сто поранено». Потім надійшла телеграма з Батон-Ружа: «Нас повідомили, що найгірше в Нью-Айбїрії. Подбайте на-

самперед про Нью-Айбїрію. Сюди пришлїть тїльки людей, але скорїш, бо в нас дамби прорвуться. Робимо, що можемо». Тодї знов по телефону: «Алло, алло, Шрївпорт. Накодочес, Александрїя послали рятувальні поїзди до Нью-Айбїрїї. Алло, алло, Мемфіс, Віона, Джексон посилають поїзди через Нью-Орлеан. Автомобїлі везуть людей до дамб у Батон-Ружї». І знов: «Алло, алло, говорить Паскагула. У нас кїлька загиблих. Чи потрібна вам допомога?»

Тим часом пожежні та санїтарні машини й поїзди з допомогою вже їхали на Морган-Сїті, Паттерсон і Франклїн. Пїсля четвертої години ранку надїшло перше точне повїдомлення: залїзнична колїя мїж Франклїном і Нью-Айбїрїєю, за сїм кїлометрїв на захїд від Франклїна, затоплена: очевидно, внаслїдок землетрусу там виникла глибока розколина, що тягнеться від затоки Вермїльйон, і в неї ринуло море. Наскїльки пощастило з'ясувати досї, розколина тягнеться від затоки Вермїльйон на схїд, поблизу Франклїна звертає на півнїч, перетинає озеро Гренд-лейк, а потїм тягнеться далї на півнїч аж до лїнії Плакмін — Лафейет, де закінчується в пересохлому озерцї. Відгалуження розколини з'єднує Гренд-лейк із Неаполеонвїльським озером, що лежить далї на захїд. Загальна довжина розколини — близько вісїмдесяти кїлометрїв, ширина — від двох до одинадцяти. Очевидно, тут був епїцентр землетрусу. Можна назвати величезним щастям те, що ця розколина обминула всї великї населенї пункти. Проте число людських жертв, як видно, значне. У Франклїні випало шїстдесят сантиметрїв багнюки, в Паттерсонї — сорок п'ять сантиметрїв. Люди з-над затоки Ачафалаїя розповїдали, що пїд час поштовху море відступило кїлометрїв на три, а потїм ринуло на берег стїною тридцять метрїв заввишки. Побоюються, що на узбережжї загинуло багато людей. Зв'язку з Нью-Айбїрїєю так ще й не вїдновлено.

Врештї до Нью-Айбїрїї дїстався з заходу накїтонський поїзд; першї повїдомлення, посланї кружним шляхом через Лафейет і Батон-Руж, були жахливї. Вже за кїлька кїлометрїв до Нью-Айбїрїї поїзд мусив зупинитись, бо колїя була занесена багном. Утїкачї розповїдали, що кїлометрїв за два на схїд від мїста, очевидно, вибухнув грязьовий вулкан, який за одну мить вивергнув силу-силенну рїдкої холодної багнюки; коли вїри-

ти їм, та багнюка затопила все місто. Добиратись туди в темряві під зливою було неможливо. Зв'язку з Нью-Айбїрією так іще й не встановили.

Водночас надійшло повідомлення з Батон-Ружа:

«На міссісіпських дамбах уже працює кілька тисяч чоловік крапка якби хоч дощ ущух крапка треба кайл лопат машин людей крапка посилаємо допомогу до плакміна вони тюхтії там зашилися».

Депеша з Форт-Джексона:

«Пів на другу ранку морська хвиля знесла тридцять будинків не знаємо що це таке душ сімдесят змило в море оце щойно полагаодив апарат пошту теж змило алло телеграфуйте скоріше що це за халепа телеграфіст, фред гальтон алло перекажіть мінні локост що зі мною все гаразд тільки руку зламав та одежу занесло але хоч апарат уже працює о'кей фред».

Найстисліше повідомлення надійшло з Порт-Ідса:

«Є жертви весь берівуд знесло в море».

Тим часом — було вже близько восьмої години ранку — вернулись перші літаки, послані на розвідку. Пілоти доповіли, що все узбережжя від Порт-Артура (Техас) до Мобіла (Алабама), очевидно, затопила вночі гігантська хвиля; всюди було видно розвалені чи пошкоджені будинки. Південно-східна частина Луїзіани (від шосе Лейк-Чарлз — Александрія — Натчез) і південна частина штату Міссісіпі (аж до лінії Джексон — Геттісберг — Паскагула) занесена багном. Від затоки Вермільйон у суходіл вривається нова морська затока, що тягнеться майже до Плакміна довгим фіордом від трьох до десяти кілометрів завширшки. Нью-Айбїрія, здається, сильно поруйнована, але там видно багато людей, які відгрібають багнюку, що затопила будинки й дороги. Приземлитись було неможливо. Найбільше людських жертв, очевидно, на морському узбережжі. Навпроти Пойнтофера потопає пароплав — здається, мексиканський. Поблизу Шанделурських островів море всіяне уламками. Дощ у всій окрузі вщухає. Видимість добра.

Перші екстрені випуски нью-орлеанських газет вишли вже після четвертої години ранку; пізніше з'являлись нові й нові випуски з новими й новими подробиця-

ми, а на восьму годину в газетах уже з'явилися фотографії потерпілого від катастрофи району й карта нової затоки. О пів на дев'яту вже друкувалось інтерв'ю з видатним сейсмологом із Мемфійського університету доктором Вілбером Р. Браунелом про причини землетрусу в Луїзіані. Остаточних висновків зробити ще не можна, сказав знаменитий учений, але, як видно, цей землетрус не має нічого спільного з іще досить інтенсивною вулканічною активністю в горах Центральної Мексики, що лежать якраз навпроти потерпілого району. Можна гадати, що нинішній землетрус має скоріш тектонічне походження, тобто він викликаний тиском гірських мас — з одного боку Скелястих гір і Сієрра-Мадре, а з другого Аппалачського нагір'я — на величезну западину Мексиканської затоки, продовженням якої є широка низовина в нижній течії річки Міссісіпі. Розколина, що починається в затоці Вермільйон, — це тільки новий і порівняно невеликий розлам, дрібний епізод у тому опусканні земної кори, внаслідок якого утворилась Мексиканська затока та Карібське море з разком Великих і Малих Антільських островів — цим залишком колишнього суцільного гірського пасма. Нема сумніву, що опускання земної кори в Центральній Америці триватиме, і слід чекати нових поштовхів, зламів та розколин; не можна виключити й того, що вермільйонська розколина — це тільки увертюра до активного тектонічного процесу, центр якого лежить у Мексиканській затоці. В такому випадку ми можемо бути свідками грандіозних геологічних катастроф, внаслідок яких майже п'ята частина території Сполучених Штатів стане морським дном. Натомість — коли це передбачення справдиться — можна з певною ймовірністю чекати, що почне підійматись морське дно в районі Антільських островів або ще далі на схід, у місцях, де, за стародавнім міфом, лежала Атлантида.

Зате, провадив заспокійливо вчений, нема поважних підстав боятися, що в потерпілих місцевостях почнеться вулканічна активність; гадані кратери, що вивергають грязюку, — це тільки вибухи болотних газів у вермільйонській розколині. Нема нічого дивного в тому, що в річкових наносах Міссісіпі утворились величезні підземні газові пухирі, які від контакту з повітрям вибухнули, піднявши вгору сотні тисяч тонн води й баг-

на. А втім, для остаточного з'ясування катастрофи, повторив д-р В. Р. Браунел, потрібні нові дані.

Поки міркування Браунела про геологічні катастрофи збігали з газетних ротаційних машин, губернатор штату Луїзіана одержав із Форт-Джексона таку телеграму:

Шкодуємо за людськими жертвами крапка ми намагались обминути ваші міста однак не врахували відпливу й припливу морської води під час вибуху крапка ми нарахували триста сорок шість загиблих по всьому узбережжі крапка висловлюємо співчуття крапка верховний саламандр крапка алло алло біля апарата фред гальтон поштова контора форт джексон щойно звідси пішли три саламандри вони прийшли на пошту десять хвилин тому подали телеграму наставили на мене пістолети але вже пішли паскудні потвори заплатили їй побігли до води за ними гнався тільки лікарів собака хто їм дозволив ходити по місту більш нічого нового перекажіть мінні лакост що я її цілую телеграфіст фред гальтон.

Губернатор штату Луїзіана довго крутив головою над цією телеграмою. «Видно, жартун цей Фред Дальтон,— вирішив він нарешті.— До газет цього краще не давати».

8. Верховний Саламандр ставить вимоги

Через три дні після землетрусу в Луїзіані світ дізнався про нову геологічну катастрофу — цього разу в Китаї. Могутній підземний поштовх із громовим гуркотом розірвав узбережжя в провінції Цзянсу на північ від Нанкіна, посередині між гирлом Янцзи і старим річищем Хуанхе; в розколину ринуло море й з'єдналося з великими озерами Баньюном і Хунцзу між містами Хуанганом і Фучжаном. Як повідомляли, внаслідок землетрусу Янцзи під Нанкіном покинула своє річище й потекла в напрямку озера Тай і далі до Ханьчжоу. Числа людських жертв поки що не можна було визначити навіть приблизно. Сотні тисяч людей утікали до північних і південних провінцій. Японський військовий флот одержав наказ пливати до потерпілого узбережжя.

Хоча землетрус у Цзянсу своїми масштабами далеко перевершив луїзіанський, на нього не звернули такої уваги, бо світ уже звик до катастроф у Китаї, а, крім того, там мільйон-другий людських життів небагато важить. До того ж із наукового погляду було ясно, що йдеться про чисто тектонічний землетрус, пов'язаний з глибоководним жолобом біля островів Рюкю й Філіппінів. Та через три дні європейські сейсмографи зареєстрували нові підземні поштовхи, епіцентр яких був десь поблизу островів Зеленого Мису. З детальніших повідомлень довідалися, що сильний землетрус стався на узбережжі Сенегамбії, на південь від Сен-Луї. Між містами Лампул і Мборо виникла глибока западина, зразу затоплена морем; вона тягнеться в напрямі Мерінагена аж до Ваді Дімар. Очевидці розповідали, що з землі зі страхітливим гуркотом злетів угору стовп вогню й пари, розкидавши далеко довкруг пісок і каміння; а потім заревло море, що ринуло в утворену розпадину. Людські жертви були нечисленні.

Цей третій землетрус уже викликав щось схоже на паніку. «Може, знову прокидається вулканічна активність Землі?» — запитували ранкові газети. «Земна кора починає репатись!» — кричали вечірні випуски. Фахівці висловили припущення, що так звана «сенегамбійська розпадина» виникла просто внаслідок вибуху вулканічної «жили», що тягнеться від вулкана Піко на острові Фоґо, одному з островів Зеленого Мису; цей вулкан діяв ще 1847 року, а відтоді вважався погаслим. Західно-африканський землетрус, таким чином, не має нічого спільного з сейсмічними явищами в Луїзіані та Цзянсу, що мали явно тектонічний характер. Але широкій публіці, видно, було однаково, чи земля репається з тектонічних причин, чи з вулканічних. Хай там воно як, а того дня всі церкви були переповнені юрбами молільників. У деяких країнах довелось і на ніч не зачиняти церков.

Двадцятого листопада близько першої години ранку радіоаматори майже по всій Європі вловили своїми приймачами якісь сильні імпульси, так ніби працювала нова, надзвичайно потужна радіостанція. Передача відбувалась на хвилі двісті три метри; спершу почулося щось наче шум машин чи морського прибою, а тоді серед цього протяглого, нескінченного шуму залунав страшний рипучий голос (усі описували його однако-

во: глухий, схожий на квакання, ніби штучний, а до того ж дуже підсилений мегафоном); і ось цей жаб'ячий голос сердито прокричав:

— Hallo, hallo, hallo! Chief Salamander speaking. Hallo, Chief Salamander speaking. Stop all broadcasting, you men! Stop your broadcasting! Hallo, Chief Salamander speaking!¹

Потім інший, теж дивно глухий голос запитав:

— Ready?²

— Ready.

Далі почувся тріск, ніби від перемикання, і знов уже третій неприродно здушений голос загукав:

— Attention! Attention! Attention! Hallo! Now!³

І тоді в нічній тиші заговорив хрипкий, утомлений і все ж владний голос:

— Алло, люди! Говорить Луїзіана. Говорить Цзянсу. Говорить Сенегамбія. Шкодуємо за людськими жертвами. Не хочемо завдавати вам зайвої шкоди. Ми тільки хочемо, щоб ви звільнили морські береги в тих місцях, які ми вкажемо вам заздалегідь. Послухавшись нас, ви уникнете зайвих нещасть. Надалі ми сповіщатимемо вас щонайменше за два тижні наперед, де саме збираємось розширювати наше море. Досі ми робили тільки технічні випробування. Ваші вибухові речовини справили наші сподівання. Дякуємо вам.

Алло, люди! Поводьтеся спокійно. Ми не маємо ніяких ворожих намірів щодо вас. Нам тільки треба більше води, більше берегів, більше мілин для життя. Нас занадто багато. Нам уже не вистачає місця на ваших узбережжях. Тому нам доводиться руйнувати ваші континенти. Ми наробимо з них островів та заток. Таким чином довжина всіх узбереж збільшиться в п'ять разів. Ми насипатимемо нові мілини. Ми не можемо жити там, де глибоко. Ваші континенти потрібні нам як матеріал, щоб засипати морські глибини. Ми нічого не маємо проти вас, але нас занадто багато. Ви можете по-

---

¹ Алло, алло, алло! Говоритиме Верховний Саламандр. Алло, говоритиме Верховний Саламандр. Припиніть усі передачі, люди. Припиніть ваші передачі! Алло, говоритиме Верховний Саламандр! (Англ.)

² Готово? (Англ.)

³ Увага! Увага! Увага! Алло! Починаємо! (Англ.)

ки що переселятись у центральні частини континентів. Можете перебратися в гори. Гори ми руйнуватимемо аж насамкінець.

Ви нас хотіли. Ви розселили нас по всьому світу. Ось і маєте нас. Ми хочемо домовитися з вами по-доброму. Ви нам постачатимете сталь на свердла та кайла. Постачатимете вибухівку. Постачатимете нам торпеди. Будете працювати для нас. Без вас ми б не змогли розламати старі континенти. Алло, люди, Верховний Саламандр від імені всіх саламандр світу пропонує вам співробітництво. Ви разом з нами працюватимете над руйнуванням вашого світу. Дякуємо вам.

Утомлений хрипкий голос заговк, і далі вже чути було тільки протяглий шум машин чи хвиль.

— Алло, алло, люди,— пролунав знову рипучий голос,— передаємо для вас легку музику в вашому грамофонному записі. Слухайте марш тритонів із кінофільму «Посейдон».

Газети, звичайно, оголосили цю нічну передачу «грубим і незграбним жартом» якоїсь нелегальної радіостанції; одначе наступної ночі мільйони людей дожидали біля своїх радіоприймачів, чи не заговорить знову той страшний, настирливий, рипучий голос. Він заговорив рівно о першій годині під супровід розлогого, схожого на плескіт хвиль шуму.

— Good evening, you men¹,— бадьоро заквакав голос.— Спочатку ми передамо «Танець саламандр» із вашої оперети «Галатей» в грамофонному записі.

Коли затихла гучна непристойна музика, знову почулось те саме жахливе й наче радісне рипіння:

— Алло, люди! Щойно в Атлантичному океані потоплено торпедою англійську канонерку «Еребус», що хотіла знищити нашу радіостанцію. Весь екіпаж загинув. Алло, ми звертаємось до британського уряду. Пароплав «Аменхотеп» із Порт-Саїда відмовився вивантажувати в нашому порту Макаллаху замовлену нами вибухівку; капітан заявив, що одержав наказ припинити дальше доставляння вибухових речовин. Пароплав потоплено. Радимо британському урядові скасувати цей наказ по радіо до дванадцятої години завтраш-

---

¹ Добрий вечір, люди (англ.).

нього дня, бо інакше будуть потоплені пароплави «Вінніпег», «Манітоба», «Онтаріо» і «Квебек», що плывуть із зерном з Канади до Ліверпуля. Алло! Звертаємось до французького уряду. Відкличте назад крейсери, послані до Сенегамбії. Нам треба ще розширити там новоутворену затоку. Верховний Саламандр наказав сповістити обидва уряди про його непохитну волю зав'язати з ними якнайприятніші взаємини. Закінчуємо інформацію. Зараз передамо в грамофонному записі вашу пісеньку «Саламандрія» (еротичний вальс).

Другого дня пополудні на південний захід від мису Мізен були потоплені пароплави «Вінніпег», «Манітоба», «Онтаріо» і «Квебек». По світу прокотилася хвиля панічного жаху. Ввечері британське радіо оголосило, що уряд його величності заборонив постачати саламандрам будь-яке продовольство, хімічні продукти, інструменти й метали. Вночі о першій годині в ефірі знову зарипів сердитий голос:

— Hallo, hallo, hallo! Chief Salamander speaking! Hallo, Chief Salamander is going to speak!

А потім пролунав той другий голос, утомлений, хрипкий і розгніваний:

— Алло, люди! Алло, люди! Алло, люди! Ви гадаєте, ми дамо виморити себе голодом? Облиште свої дуроці! Все, що ви робите, обернеться проти вас! Від імені всіх саламандр світу звертаюсь до Великобританії. З цієї хвилини ми оголошуємо повну блокаду Британських островів, за винятком Вільної Ірландської держави. Я закриваю Ла-Манш. Закриваю Суецький канал. Закриваю Гібралтарську протоку для всіх суден. Усі британські порти заблоковані. Всі британські пароплави в усіх морях будуть торпедовані. Алло, викликаю Німеччину. Збільшую замовлення на вибухові речовини в десять разів. Приставляйте замовлення негайно до нашого головного складу в Скагерраку. Алло, викликаю Францію. Спішно приставте замовлені вам торпеди у підводні форти СЗ, БФФ і Захід-5. Алло, люди! Попереджую вас. Якщо обмежите постачання нас продовольством, я братиму його сам з ваших суден. Ще раз попереджую вас.— Утомлений голос стих до хрипкого, майже нерозбірливого шепоту.— Алло, викликаю Італію. Підготуйтеся до евакуації районів Венеції, Падуї, Удіне. Попереджую вас востаннє, люди. Досить із нас ваших дураців.

Настала довга пауза: тільки чути було шум темного холодного моря. А тоді знову залунав бадьорий жаб'ячий голос:

— А тепер слухайте у вашому грамофонному записі модну новинку легкої музики — «Тритон-трот».

9. Конференція у Вадуці

То була дивна війна, якщо її взагалі можна так назвати: бо не існувало жодної держави саламандр чи їхнього визнаного уряду, який міг би офіційно оголосити війну. Перша держава, яка опинилась у стані війни з саламандрами, була Великобританія. За кілька годин саламандри потопили майже всі британські судна, що стояли на якорі в портах; протидіяти цьому не було ніякої змоги. Тільки судна, що перебували в чистому морі, були у відносній безпеці, та й то лиш поки вони крейсували в глибоководних районах моря; так урятувалась частина британського військового флоту, яка прорвала блокаду Мальти й зосередилась над глибинами Іонічного моря. Але й ці судна незабаром були вистежені маленькими підводними човнами саламандр і одне за одним потоплені. За шість тижнів Великобританія втратила чотири п'ятих усього свого морського тоннажу.

Історія дала Джонові Булю нагоду ще раз виявити свою славнозвісну впертість. Уряд його величності не захотів вести переговори з саламандрами й не скасував заборони постачати їм продовольство й матеріали.

— Британський джентльмен ставиться гуманно до тварин, але угод з ними не укладає, — заявив англійський прем'єр від імені всієї нації.

Вже через кілька тижнів на Британських островах почала даватися взнаки катастрофічна нестача харчових продуктів. Тільки діти одержували щодня скибочку хліба та кілька ложок чаю або молока; англійський народ терпів цю знегоду з безприкладною мужністю, хоч і впав так низько, що з'їв усіх своїх породистих коней. Принц Уельський власноручно провів першу борозну на спортивному полі Королівського Гольф-клубу, де мали вирощувати моркву для лондонських сирітських притулків. На тенісних кортах у Вімблдоні посадили картоплю, іподром у Аскоті засіяли пшеницею.

— Ми не спинимось і перед найбільшими жертвами,— запевнив у парламенті лідер консервативної партії,— але честі британця не заплямуємо.

Оскільки прорвати блокаду узбереж Британських островів не було змоги, для Англії лишалась єдина дорога для довозу припасів і зносин з колоніями — повітряна. «Ми повинні мати сто тисяч літаків»,— заявив міністр авіації, і всі, хто мав руки й ноги, взялися за здійснення цього гасла; промисловість гарячково готувалась випускати тисячу літаків щодня, але несподівано втрутились уряди інших європейських держав, висловивши різкий протест проти такого порушення рівноваги в повітрі, і британському урядові довелося відмовитися від своєї авіаційної програми й зобов'язатись, що літаків буде збудовано всього двадцять тисяч, і то аж за п'ять років. Отже, англійцям лишалось або голодувати далі, або платити кошмарні ціни за продукти, приставлені літаками інших держав; фунт хліба коштував десять шилінгів, пара пацюків — одну гінею, баночка кав'яру — двадцять п'ять фунтів стерлінгів. Одне слово, то були золоті дні для торгівлі, промисловості й сільського господарства континентальної Європи. Оскільки англійський військовий флот був знищений з самого початку, бойові дії проти саламандр провадилися тільки з суходолу й з повітря. Наземні війська стріляли в воду з гармат і кулеметів, не завдаючи, як видно, великих втрат саламандрам; трохи ефективніше було бомбардування моря з літаків. У відповідь саламандри обстрілювали з підводних гармат британські гавані й скоро обернули їх у купи руїн. З гирла Темзи вони обстрілювали й Лондон, і командування англійської армії спробувало знищити саламандр бактеріями, гасом та їдкими хімікаліями, отруївши ними Темзу й деякі затоки. А саламандри тоді пустили на узбережжя сто двадцятикілометрову хмару отруйних газів. Це була тільки демонстрація, але її вистачило: англійський уряд уперше в історії змушений був просити втручання інших держав, посилаючись на заборону хімічної війни.

Наступної ночі в ефірі залунав хрипкий, гнівний, владний голос Верховного Саламандра:

— Алло, люди! Хай Англія не дуріє! Якщо ви отруюватимете нам воду, ми вам отруїмо повітря. Ми користуємось тільки вашою власною зброєю. Ми не варвари. Ми не хочемо воювати з людьми. Ми тільки хочемо

мо, щоб нам дали змогу жити. Пропонуємо вам мир. Ви постачатимете нам вашу продукцію й продаватимете свої континенти. Ми ладні добре заплатити за них. Ми пропонуємо вам навіть більше, ніж мир. Пропонуємо торгівлю. Ми дамо вам золота за вашу землю. Алло, звертаюсь до уряду Великобританії. Повідомте свою ціну за південну частину Лінкольнширу над затокою Уеш. Даю вам три дні на роздуми. На цей час припиняю всі воєнні дії, крім блокади.

В ту саму хвилину на узбережжях Англії затихла підводна канонада. На суходолі теж замовкли гармати. Настала дивна, майже моторошна тиша. Британський уряд заявив у парламенті, що не має наміру вести переговори з саламандрами. Населення районів поблизу затоки Уеш та Лінн-Діпа попередили, що, очевидно, цим краям загрожує великий наступ саламандр, а тому краще було б евакуюватися з узбережжя в глиб країни; але надані для цієї мети поїзди, автобуси та автомобілі вивезли тільки дітей та частину жінок. Чоловіки всі до одного лишились на місці: їм просто в голові не вкладалося, що англієць може втратити свою землю. За хвилину після кінця триденного перемир'я пролунав перший постріл: під звуки полкового маршу «Червона троянда» вистрелила гармата королівського Північно-Ланкаширського полку. У відповідь загримів страхітливий вибух. Долина річки Нен запалась аж до Вісбека, і туди ринули морські води з затоки Уеш. Окрім усього іншого, під воду пішли знамениті руїни Вісбекського абатства, замок Голланд, корчма «Святий Георгій і дракон» та інші пам'ятки старовини.

Наступного дня британський уряд, відповідаючи на запит у парламенті, заявив, що для оборони узбережжя Англії було вжито всіх можливих заходів військового характеру і що не виключені й нові напади на територію Англії, які можуть мати далеко більші масштаби; однак уряд його величності не може провадити переговори з ворогом, який не щадить цивільного населення і навіть жінок. *(Схвальні вигуки)*. Тепер ідеться вже не про долю Англії, а про весь цивілізований світ. Великобританія бажає почати переговори про міжнародні гарантії, які стримали б ці жахливі варварські напади, що загрожують усьому людству.

Через кілька тижнів після цього у Вадуці зібралася всесвітня конференція держав.

Вадуц обрали тому, що Високим Альпам саламандри не загрожували, а до того ж туди ще раніше повиїжджала більшість заможних людей та визначних суспільних діячів із приморських країн. Конференція, як визнавали повсюди, енергійно взялася за вирішення всіх актуальних світових проблем. Насамперед усі країни (крім Швейцарії, Абіссинії, Афганістану, Болівії та інших держав, віддалених від моря) принципово відмовилися визнати саламандр самостійною державою — учасницею війни, головним чином через те, що потім і їхні саламандри могли б вважати себе підданими цієї саламандрової держави; не виключено, що визнана таким чином саламандрова держава стала б претендувати на суверенітет над усіма водами й узбережжями, де живуть саламандри. Через це і юридично, і практично неможливо було оголосити саламандрам війну чи якимсь іншим чином натиснути на них у міжнародному плані: кожна держава мала право виступати тільки проти своїх саламандр, бо це її чисто внутрішня справа. Тому не могло бути й мови про якісь колективні дипломатичні чи воєнні демарші проти саламандр. Державам, які зазнали їхнього нападу, можна було подати міжнародну допомогу тільки в формі закордонних позик на оборонні потреби.

Тоді Англія висунула пропозицію, щоб усі держави принаймні зобов'язалися припинити постачання саламандрам зброї та вибухових речовин. Уважно розглянувши цю пропозицію, її відхилили — насамперед через те, що таке зобов'язання вже є в Лондонській конвенції; по-друге, жодній державі не можна заборонити, щоб вона постачала своїм саламандрам «тільки для власних потреб» технічне спорядження і зброю для оборони власних берегів; і, по-третє, приморські держави, «як легко зрозуміти, зацікавлені в підтриманні добрих взаємин із жителями моря», а тому вважають за доцільне «поки що утриматись від будь-яких заходів, що їх саламандри могли б сприйняти як репресивні»; проте всі держави ладні були обіцяти, що постачатимуть зброю та вибухові речовини й тим державам, які зазнають нападу саламандр.

На таємному засіданні прийняли пропозицію Колумбії почати з саламандрами хоча б неофіційні переговори. Верховного Саламандра попросять прислати до Вадуца своїх уповноважених. Представник Великобрита-

танії різко заперечував проти цього, відмовившись брати участь у спільних із саламандрами засіданнях, та врешті погодився тимчасово виїхати до Енгадіну «з огляду на стан здоров'я». Тієї ночі урядові радіостанції всіх приморських держав передали звернення до його ексцеленції Верховного Саламандра, щоб він призначив своїх представників і послав їх до Вадуца. Відповіддю було хрипке: «Гаразд, цього разу ми ще підемо до вас, але наступного ваші делегати з'являться до мене під воду». Потім — офіційне повідомлення: «Повноважні представники саламандр приїдуть післязавтра ввечері Східним експресом на станцію Букс».

У якнайбільшому поспіху було підготовано все потрібне, щоб прийняти делегатів саламандр; для них опорядили найрозкішнішу лазню у Вадуці й спеціальним поїздом привезли в цистернах морську воду їм для ванн. Увечері на станції в Буксі мала бути лиш так звана неофіційна зустріч, і на неї з'явилися тільки секретарі делегацій, представники місцевої влади й зо дві сотні репортерів, фотографів та кінооператорів. Точно о 6 годині 25 хвилин на станції зупинився Східний експрес. Із салон-вагона зійшли на червоний килим троє високих елегантних добродіїв, а за ними кілька бездоганних, вичепурених секретарів із важкими портфелями.

— А де ж саламандри? — спитав хтось півголосом.

Дві чи три офіційні особи нерішуче ступили назустріч тим трьом добродіям; та перший з них уже сказав тихо й квапливо:

— Ми — делегація саламандр. Я — професор ван Дотт із Гааги, це метр Россо Кастеллі, паризький адвокат, а це доктор Маноель Карвальйо, адвокат із Лісабона.

Ті, що прийшли їх зустрічати, вклонилися й відрекомендувались.

— То ви не саламандри, — зітхнув з полегкістю французький секретар.

— Звичайно, ні, — відказав д-р Россо Кастеллі. — Ми їхні адвокати. Пробачте, он ті добродії ззаду, мабуть, хочуть зняти нас для кінохроніки.

І усміхнених саламандрових делегатів почали завзято фотографувати та знімати на кіноплівку. Секретарі, що зустріли їх, не приховували задоволення. Все ж таки саламандри повелись дуже розумно й тактовно, пославши своїми представниками людей. З людьми

легше розмовляти. А головне — відпадають деякі незручності зі сфери доброго тону.

Того ж таки вечора відбулася перша нарада з участю делегатів саламандр. На ній обговорювали питання, яким способом можна негайно відновити мир між саламандрами й Великобританією. Слова попросив професор ван Дотт. Нема сумніву, сказав він, що саламандри зазнали нападу з боку Великобританії: британська канонерка «Еребус» напала у відкритому морі на судно з радіостанцією саламандр, британське адміралтейство порушило мирні торговельні зносини з саламандрами, заборонивши паропластові «Аменхотеп» вивантажити замовлену партію вибухових речовин; і, нарешті, наклавши ембарго на будь-які поставки, англійський уряд розпочав блокаду саламандр. А вони не мали змоги поскаржитись на ці ворожі дії ні в Гаагу, бо Лондонська конвенція не надала їм такого права, ні в Женеву, бо вони не є членами Ліги націй; отже, їм не лишалось нічого іншого, як удатись до самооборони. І все ж таки Верховний Саламандр згоден припинити бойові дії — одначе лиш на таких умовах: 1) Великобританія перепростить саламандр за згадані вище кривди; 2) Вона скасує всі заборони на поставки саламандрам; 3) Як відшкодування вона безкоштовно передасть саламандрам пониззя річок у Пенджабі, щоб вони могли наробити там нових берегів і морських заток.

Голова конференції відповів, що повідомить про ці умови свого шановного колегу, представника Великобританії, тепер відсутнього; правда, він не приховав свого побоювання, що ці умови навряд чи будуть прийняті, і все ж таки висловив сподівання, що їх можна розглядати як основу до дальших переговорів.

Далі на порядку денному стояла скарга Франції щодо сенегабського узбережжя, яке саламандри висадили в повітря, таким чином зазіхнувши на французьку колоніальну імперію. Слова попросив представник саламандр, знаменитий паризький адвокат д - р Ж ю л ь е н Р о с с о К а с т е л л і.

— Доведіть це, — сказав він. — Світові авторитети в царині сейсмології заявляють, що землетрус у Сенегамбії мав вулканічне походження й був пов'язаний з відновленням активності старого вулкана Піко на острові Фоґо. Ось тут є всі їхні наукові висновки! — ви-

гукнув доктор Кастеллі, ляснувши долонею по своїй папці.— Коли ви маєте докази, що землетрус у Сенегамбії викликаний діяльністю моїх клієнтів, пред'явіть їх, будь ласка, я чекаю.

Бельгійський делегат Кре. Ваш Верховний Саламандр сам заявив, що це зробили вони!

Професор ван Дотт. Його заява була неофіційна.

Метр Россо Кастеллі. Ми уповноважені спростувати згадану заяву. Я вимагаю, щоб технічні експерти підтвердили, чи можна штучним способом зробити в земній корі розколину довжиною шістдесят сім кілометрів. Пропоную, щоб нам продемонстрували практичний експеримент такого масштабу. А поки таких доказів нема, панове, ми говоритимемо про вулканічну активність. Проте Верховний Саламандр згоден купити у французького уряду морську затоку, що утворилась у сенегамбській розколині й годиться для заснування нової саламандрової колонії. Ми уповноважені домовитися з французьким урядом про ціну.

Французький делегат міністр Деваль. Коли це розглядати як компенсацію за завдані збитки, то можна почати переговори.

Метр Россо Кастеллі. Дуже добре! Одначе уряд саламандр вимагає, щоб відповідна угода про купівлю-продаж включала й територію департаменту Ланд від гирла Жиронди до Байонни, площею шість тисяч сімсот квадратних кілометрів. Іншими словами, уряд саламандр бажає купити у Франції цю частину її південних земель.

Міністр Деваль (*уроженець Байонни й депутат від Байонни*). Щоб ваші саламандри з французької землі зробили морське дно? Нізащо в світі!

Д-р Россо Кастеллі. Франція пошкодує за цими словами, добродію. Сьогодні ще мова йде про купівлю й ціну.

На цьому засідання скінчилося.

На наступному засіданні обговорювали загальну міжнародну пропозицію саламандрам, щоб вони замість неприпустимого пошкодження старих густо заселених континентів споруджували для себе нові береги й острови; в цьому разі їм буде надано достатні кредити, а нові континенти й острови будуть потім визнані їх-

ньою незалежною й суверенною державною територією.

Д - р Маноель Карвальйо (*видатний лісабонський юрист*) подякував за цю пропозицію, яку він передасть урядові саламандр. «Одначе,— сказав він,— навіть малій дитині зрозуміло, що спорудження нових континентів — справа далеко забарніша й дорожча, ніж руйнування старих земель. Наші клієнти потребують нових берегів і заток негайно; це для них питання життя й смерті. Для людства краще прийняти великодушну пропозицію Верховного Саламандра, який сьогодні ще ладен купити світ у людей, а не заволодіти ним силоміць. Наші клієнти знайшли спосіб добування золота, розчиненого у морській воді; внаслідок цього вони посідають майже необмежені кошти і можуть добре, навіть розкішно заплатити вам за ваш світ. Врахуйте, що з плином часу ціна світу падатиме, а особливо коли стануться, як це можна передбачити, нові вулканічні чи тектонічні катастрофи далеко більшого масштабу, ніж ті, свідками яких ми були досі, і площа континенту через це значно поменшає. Сьогодні ще можна продати світ у всьому його нинішньому обсязі; та коли від нього зостануться над поверхнею моря тільки рештки гір, ніхто не дасть вам за нього ні шеляга. Я є тут представником і юридичним консультантом саламандр,— сказав доктор Карвальйо,— і змушений захищати їхні інтереси; але я людина, як і ви, панове, і добробут людства дорогий мені не менше, ніж вам. А тому раджу вам, ні, закликаю вас: продавайте континенти, поки не пізно! Можете продати їх усі разом або окремими країнами. Верховний Саламандр, благородні й передові погляди якого нині відомі кожному, зобов'язується при майбутніх необхідних змінах земної поверхні по змозі щадити життя людей; затоплення континентів провадитиметься поступово й так, щоб не було паніки й непотрібних катастроф. Ми уповноважені почати переговори як з усією шановною всесвітньою конференцією, так і з окремими державами. Присутність таких видатних юристів, як професор ван Дотт чи метр Жульєн Россо Кастеллі, буде для вас запорукою, що поряд із законними інтересами наших клієнтів-саламандр ми пліч-о-пліч із вами захищатимемо найдорожче для всіх нас: людську культуру й благо всього людства.

В трохи пригніченому настрої почали обговорювати дальший проект: віддати саламандрам для затоплення центральну частину Китаю, а вони хай за це гарантують вічну недоторканність берегів європейських держав і їхній колоній.

Д-р Россо Кастеллі. Вічну — це трохи забагато. Скажімо — на дванадцять років.

Професор ван Дотт. Центральна частина Китаю — це трохи замало. Скажімо — провінції Аньхуей, Хенань, Цзянсу, Хебей і Фуцзянь.

Представник Японії висловив протест проти передачі саламандрам провінції Фуцзянь, бо вона лежить у сфері японських інтересів. Бере слово китайський делегат, але, на жаль, його ніхто не розуміє. В залі засідань зростає неспокій: уже перша година ночі.

В ту хвилину до зали входить секретар італійської делегації й шепоче щось на вухо представникові Італії графові Тості. Той блідне, підводиться і, незважаючи на те, що китайський делегат д-р Ті ще говорить, хрипко вигукує:

— Пане голово, прошу слова! Саме надійшло повідомлення, що саламандри затопили частину нашої Венеціанської провінції в напрямку Портогруаро!

Настає моторошна тиша, тільки китайський делегат іще бурмоче щось.

— Верховний Саламандр давно вас попередив, — буркнув доктор Карвальйо.

Професор ван Дотт нетерпляче засовався й підняв руку.

— Пане голово, може, вернемось до суті справи? На порядку денному провінція Фунцзянь. Ми уповноважені запропонувати за неї японському урядові компенсацію золотом. Дальше питання — чим заплатять зацікавлені держави нашим клієнтам за ліквідацію Китаю.

В цей час радіоаматори слухали нічну передачу саламандр.

— Ви щойно прослухали баркаролу з «Казок Гофмана», — рипів диктор. — Алло, алло, а тепер вмикаємо Венецію.

І з репродукторів залунав глухий, грізний шум, схожий на рев повені.

10. Пан Повондра бере вину на себе

Хто сказав би, що сплигло стільки води й років! Адже й наш пан Повондра вже не служить швейцаром у домі Г. Х. Бонді; він тепер, як то кажуть, у спокої заживає плодів свого довгого, сповненого трудами життя у вигляді невеличкої пенсійки. Та хіба проживеш на тих кілька сотень за нинішньої воєнної дорожничі! Ще слава богу, що коли-не-коли спіймаєш трохи рибки; отож він сидить у човні з вудкою в руці й дивиться: скільки тієї води за день спливає, і де її стільки береться! Часом попадеться на гачок плітка, часом окунець; взагалі риби тепер наче побільшало — мабуть, тому, що річки стали коротші. Окунь теж рибка непогана; правда, дрібних кісток багато, але смачний, наче якийсь мигдалевий присмак в ньому. А смажити їх матінка вміє! Пан Повондра й не відає, що матінка розпалює під його окунями здебільшого тими вирізками, що їх він колись так ретельно збирав. Правда, пан Повондра кинув те збирання, як пішов на пенсію, зате він завів собі акваріум, де разом із золотими рибками держить маленьких тритонів та саламандр. Він, було, цілі години сидів і дивився, як вони лежать нерухомо в воді або вилазять на берег, який він вимостив для них із камінців, а потім хитав головою й приказував: «І хто б таке про них подумав, матінко!» Але хіба ж витерпиш тільки дивитись та дивитись; і пан Повондра захопився риболовлюю. Що вдієш, чоловікові завжди треба якоїсь забавки, поблажливо думає пані Повондрова. Все ж краще, ніж би до шинку ходив сперечатися про політику.

Так, багато, дуже багато води сплигло. Бач, уже й Франтік не школяр, що вчить географію, і не молодик, що протоптує шкарпетки, ганяючи за пустими розвагами. Він також уже статечний чоловік, той Франтік; служить на пошті, тож усе-таки не дарма вивчав так старанно географію. «Вже й розумнішає потроху,— думає собі пан Повондра, спускаючись човником під Легіонерський міст.— Сьогодні він сюди прийде: неділя, у нього вихідний. Візьму його в човен, попливемо вище, до коси Стрілецького острова; там краще клює. Франтік мені розкаже, що там пишуть у газетах. А тоді підемо додому, на Вишеград, і невістка приведе до нас обох діточок...» Пан Повондра на хвилинку поринув у спокійне щастя дідуся. За рік Марженка піде до шко-

ли, радів він; а малий Франтік, онучок, важить уже тридцять кілограмів... Пана Повондру охопило сильне й глибоке почуття, що все гаразд, усе в якнайліпшому порядку.

А он уже й син стоїть на березі й махає рукою. Пан Повондра веслує туди.

— Зібрався-таки,— докірливо каже він.— Гляди не впади у воду!

— Ключе? — питає син.

— Не дуже,— буркає батько.— Попливемо вище?

Неділя, гарна пообідня година; ще рано, ще не сунуть додому з футболу та всяких таких дурниць різні бевзі та нероби. Прага безлюдна й тиха; поодинокі перехожі на набережних і на мосту нікуди не квапляться, ступають статечно, з гідністю. Це поважні, розумні люди, вони не збиваються в купки на березі й не глузують із влтавських рибалок.

Повондру-батька знов охоплює приємне й глибоке почуття порядку.

— Ну, що ж там, у газетах, нового? — питає він побатьківському суворо.

— Нічогісінько, тату,— відповідає син.— Ось тільки пишуть, ніби саламандри вже підкопались аж під Дрезден.

— То вже й німцям капець? — констатує старий.— Знаєш, Франтіку, ті німці страх який чудний народ. Культурний, але чудний. Я знав одного німця, він шофером на фабриці служив, то вже такий грубіян був! Але машину держав у порядку, що правда, то правда... Виходить, уже й Німеччина зникла з карти світу... — міркував пан Повондра.— А як козирилася колись! Страхіття! Все армія, все солдати... Та де там! Саламандрам і німець не дасть ради. Я, бач, тих саламандр знаю. Пам'ятаєш, як я водив тебе на них подивитися, ще як ти отакенький був?

— Он ключе, тату,— перебив син.

— Та то верховодка,— буркнув старий і ворухнув вудлицем. «То виходить, уже й Німеччина,— подумав він.— Ну що ж, тепер нас нічим не здивуєш. А скільки раніш було галасу, коли саламандри потоплять яку країну! Хай там навіть якась Месопотамія чи Китай, однаково всі газети були того повні. А тепер уже цим там не переймаються,— міркував меланхолійно пан Повондра, мляво позираючи на свою вудку.— Звика-

ють люди до всього, що вдієш. До нас іще не дійшло, то й дарма... Аби лиш не оця дорожнеча. Приміром, скільки нині деруть за каву... Звісно, Бразилія теж зникла вже під водою... Все ж таки це позначається на торгівлі, коли потоне такий шмат землі!»

Поплавець пана Повондри погойдується на легеньких хвильках. «Скільки ж ті саламандри вже затопили! — згадує старий. — І Єгипет, і Китай, і Індію... Як подумаєш, що Чорне море тепер сягає аж Полярного кола... Такої води, страх! Ніде правди діти, добре вони пообгризли наші материки... Ще хоч не дуже швидко воно в них посувається...»

— Кажеш, саламандри уже в Дрездені? — промовив старий.

— За шістнадцять кілометрів од Дрездена. Це вже трохі не вся Саксонія під водою.

— Бував я там колись із паном Бонді, — згадав Повондра-батько. — Багатюща земля була, Франтіку, але щоб їли там дуже смачно, то не скажу. А взагалі, славні там люди, не те що пруссаки. Куди там і рівняти.

— Таж і Пруссії вже катма.

— І невелике диво, — процідив старий. — Я пруссаків не люблю. Зате французам тепер добре, коли німців не стало. Передихнуть тепер французи.

— Не дуже, тату, — заперечив Франтік. — Недавно було в газетах, що й Франції вже добра третина під водою.

— Еге, — зітхнув старий. — У нас, у пана Бонді цебто, був один француз, камердинер, Жаном звали. До жіноцтва був ласий — страм, та й годі. А воно ж до добра не доводить — така легковажність.

— Але за десять кілометрів від Парижа тих саламандр нібито розбили, — повідомив Франтік. — Наробили підкопів і висадили їх у повітря. Два корпуси саламандр там нібито загинуло!

— Атож, вояка з француза добрий, — підтвердив тоном знавця пан Повондра. — Той Жан наш теж був такий, що не підступай. Не знаю, звідки воно в нього й бралось. Напахчений, наче з перукарні, але як устряне в бійку, то вже бився так бився. Але два корпуси саламандр — то небагато. Як подивлюся, — замислився старий, — то з людьми люди краще вмiли воювати. І швидше все було. Бо з цими саламандрами вже дванадцять років тягнеться, а все нічого, тільки підготовляють ви-

гідніші позиції. Ех, як я був молодий, хіба такі бували бої! Тоді, було, зійдуться — з одного боку три мільйони солдатів і з другого три мільйони, — старий розвів руками так рвучко, що аж човен гойднувся, — та як ударять одні на одних! А це хіба справжня війна... — розсердився Повондра-батько. — Самі бетонні дамби, а щоб багнетна атака — де там!

— Та як же людям із саламандрами так битися! — став на захист новітніх методів війни молодий Повондра. — Як же ви підете в багнетну атаку під воду?

— Отож-бо, — зневажливо буркнув пан Повондра. — Не можуть вони з ними битися по-справжньому. А пусти людей на людей, то й рота роззявиш, як побачиш, що вони вміють. Що там ви знаєте про війну!

— Хоч би вона сюди не дійшла... — сказав Франтік трохи несподівано. — Знаєте, коли маєш дітей...

— Як це сюди? — вигукнув старий наче аж роздратовано. — Цебто сюди, до Праги?

— Та взагалі до нас, у Чехію, — засмучено пояснив Повондра-молодший. — Бо якщо саламандри вже під Дрезденом...

— Дурний! — докірливо сказав Повондра-батько. — Як вони сюди доберуться? Через наші гори?

— А по Лабі... й далі понад Влтавою.

Повондра-батько зневажливо пирхнув.

— Таке скажеш — по Лабі! Це хіба до Подмокл, а далі як? Там, хлопче, скеля на скелі. Я там бував. Ні, сюди саламандри не доберуться, нам боятися нічого. І швейцарцям теж. Бач як воно вигідно, що в нас нема морських берегів, скажи? Нині нещасний той, у кого є море.

— Таж воно тепер уже до Дрездена дійшло...

— Там німці, — рішуче перебив старий. — То їхнє діло. Але до нас саламандри не доберуться, хіба не ясно? Адже їм перш довелось би розламати оті скелі, а хіба тобі втямки, скільки тут роботи!

— Що там робота! — похмуро відказав Повондра-син. — Роботи вони не бояться. Ви ж знаєте, що в Гватемалі вони ціле нагір'я затопили.

— Це інша річ, — відказав старий категорично. — Не плети дурниць, Франтіку! То було в Гватемалі, а не в нас. У нас зовсім не ті умови.

Повондра-молодший зітхнув:

— Вам видніше, тату. Але як подумаю, що ці потвори вже затопили п'яту частину всіх суходолів...

— Коло моря, дурню, тільки коло моря. Ти не тямиш політики. Адже ті держави, що коло моря, воюють із ними, а ми — ні. Ми нейтральна держава, і того вони не можуть на нас напасти. Отак воно. І не балакай безперестану, а то я нічого не спіймаю.

Над водою стояла тиша. Дерев на Стрілецькому острові вже відкидали довгі прозорі тіні на поверхню води. На мосту дзеленчав трамвай, по набережній гуляли няньки з колясочками та по-недільному статечні люди.

— Тату,— раптом шепнув Повондра-син якось подитячому.

— Що таке?

— То не сом?

— Де?

Якраз навпроти Національного театру з води вистромила велика чорна голова й помалу рухалася проти течії.

— То сом? — знову спитав Повондра-молодший. Батько пустив з руки вудку.

— Ото? — скрикнув він, показуючи тремтячим пальцем.— Ото?

Чорна голова зникла під водою.

— То не сом, Франтіку,— сказав старий Повондра якимсь чужим голосом.— Ходімо додому. Це кінець.

— Який кінець?

— То саламандра. Вони, значить, уже тут. Ходімо додому,— повторив він, неслухняними руками складаючи вудлице.— Це вже кінець!

— Ви весь дрижите,— злякався Франтік.— Що з вами?

— Ходім додому,— збуджено бурмотів старий, і підбіддя його жалісно трусилося.— Мені холодно. Мені холодно. Ще цього нам бракувало. Це кінець, розумієш? То вони вже тут. Господи, як холодно! Я хочу додому.

Повондра-син стривожено подивився на нього й схопився за весла.

— Я проведу вас, тату,— сказав він теж ніби не своїм голосом і сильними ударами весел погнав човен до острова.— Облиште, я сам прив'яжу.

— Чого це раптом так холодно стало? — дивувався старий, цокаючи зубами.

— Я триматиму вас, тату. Ходімо,— заспокоював його син, узявши під руку.— Ви, мабуть, застудилися на воді. То якась деревина пливла.

Старий тремтів, наче осиковий лист.

— Знаю я, яка деревина. Ти мені будеш розказувати. Кому, як не мені, знати, що таке саламандри. Пустил!

Повондра-молодший зробив те, чого не робив ще ні разу в житті: підкликав таксі.

— На Вишеград,— сказав він і підштовхнув батька в машину.— Я вас відвезу, тату. Воно й пізно вже.

— Ще б пак не пізно,— цокотів зубами Повондра-батько.— Таки пізно. Це вже кінець, Франтіку. То не деревина була. То вони.

Вдома синові довелося трохи не на руках знести старого сходами нагору.

— Постеліть, мамо,— квапливо зашепотів він на дверях.— Треба тата покласти, він чогось занедужав.

І ось Повондра-батько лежить у постелі; його ніс якось дивно зморщується, а губи белькочуть щось нерозбірливе. Який же він старий на вигляд, який старий! Ось наче трохи заспокоївся...

— Вам полегшало, тату?

В ногах у ліжка шморгає носом і плаче в фартух стара пані Повондрова; невістка розпалює грубку, а діти — Франтік і Марженка — втуплюють великі злякані очі в дідуся, ніби не впізнають його.

— Може, лікаря покликати, тату?

Старий Повондра дивиться на дітей і щось шепоче. Раптом з очей у нього бризкають сльози.

— Вам подати щось, тату?

— Це я, це я,— шепоче старий.— Щоб ти знав, це я в усьому винен. Якби я тоді не пустив того капітана до пана Бонді, то нічого цього б не сталося...

— Так нічого ж не сталося, тату,— заспокійливо сказав Повондра-син.

— Що ти тямиш,— прохрипів старий.— Це ж кінець, розумієш? Кінець світу. Тепер море прийде й сюди, коли вже саламандри тут... І це я наробив: не слід було пускати того капітана... Нехай же люди колись дізнаються, хто в усьому цьому винен.

— Дурниці,— відрубав син.— І не думайте про це, тату. Це всі люди зробили. Уряди зробили, капітал...

Усі хотіли мати тих саламандр якнайбільше, Всі хотіли на них нажитись. Ми також посилали їм зброю і всяку всячину... Ми всі винні.

Старий Повондра неспокійно заворушився:

— Колись усюди було море — і знов буде. Це кінець світу. Мені якось один пан сказав, що й тут, де Прага, було колись морське дно... Я гадаю, що це й тоді саламандри зробили. Отож не слід було мені тоді про того капітана доповідати. Мені наче й підказувало щось: «Не треба!» — але я подумав, може, він, капітан той, якусь там крону в руку тицьне... А він, бач, і не тицьнув. І так я казна за що занапастив цілий світ... — старий ніби ковтнув сльози.— Я знаю, я добре знаю, що тепер нам кінець. Я знаю, це все я наробив, я...

— Дідусю, може, вам чаю? — співчутливо запитала невістка.

— Я б тільки хотів... — шепнув старий,— я б тільки хотів, щоб оці дітки мені простили...

11. Автор розмовляє сам із собою

«І ти все це так і залишиш?» — озвався на цьому місці авторів внутрішній голос.

«Цебто що?» — трохи невпевнено спитав письменник.

«Ти попустиш, щоб пан Повондра отак помер?»

«Та вже ж,— оборонявся автор,— мені самому прикро, але... Кінець кінцем пан Повондра своє прожив; йому, треба сказати, вже далеко за сімдесят...»

«І ти залишиш його отак страждати? Навіть не скажеш йому: дідусю, не так воно ще страшно, світ не загине від саламандр, людство врятується, тільки зачекайте трохи, й ви до цього доживете... Невже-таки ти не можеш нічого зробити для нього?»

«Ну, пошлю до нього лікаря,— запропонував автор.— У старого, мабуть, нервова гарячка; в таких літах вона, звісно, може скінчитись запаленням легенів, але, сподіваймося, він і з цього якось вичухається й ще буде гойдати Марженку на колінах та розпитувати, чого її вчили у школі. Нехай він іще заживе старечих утіх, невинних старечих утіх!»

«Гарні мені втіхи! — глузливо підхопив внутрішній голос.— Тулити до себе ту дитину старими руками й потерпати, що і їй колись доведеться втікати від реву-

чих вод, які неухильно затопляють світ; супити в страху кошлаті брови й шепотіти: «Це я зробив, Марженко, це я...» Слухай-но, ти справді хочеш віддати на згубу все людство?»

Автор спохмурнів:

«Не питай мене, чого я хочу. Ти думаєш, що це з моєї волі розсипаються на дрізки людські континенти? Думаєш, це я хотів такого кінця? Це ж логіка подій; хіба я можу втручатися в неї? Я робив, що міг; я вчасно остерігав людей; отой Ікс — то ж був почасти я. Це ж я проповідував: не давайте саламандрам зброї і вибухових речовин, припиніть це огидне гендлярство з саламандрами тощо... Та й бачиш, що з того вийшло. Всі знаходили тисячі абсолютно слухних економічних і політичних доказів, доводячи, чому цього не можна зробити. Я не політик і не економіст, тож як я міг їх переконати? Що вдієш; світ, мабуть, загине, його затоплять. Але принаймні це станеться з загальноновизнаних політичних та економічних причин, за допомогою науки, техніки й громадської думки, з використанням усієї винахідливості людського розуму. Ніякої всесвітньої катастрофи — самі лише державні, економічні, суверенітетні міркування... Що можна вдіяти проти цього?»

Внутрішній голос хвильку помовчав.

«І тобі не шкода людства?»

«Стривай, не квапся так. Адже не все людство неодмінно вигине. Саламандрам тільки потрібно більше берегів, щоб було де жити та відкладати ікру. Мабуть, вони покрають континенти на довгу локшину, щоб берегів було якнайбільше. Ну, а на тих смужках землі все ж таки якісь люди втримаються, хіба ні? І вироблятимуть метали та інші речі для саламандр. Адже ті не можуть самі працювати з вогнем, ти ж знаєш».

«Отже, люди служитимуть саламандрам?»

«Служитимуть, коли тобі хочеться так це назвати. Просто працюватимуть на заводах, як і тепер. Тільки що матимуть інших панів. Кінець кінцем, мабуть, не так багато й зміниться...»

«І тобі не шкода людства?»

«Ради бога, дай мені спокій! Що я можу вдіяти? Адже люди самі цього хотіли: всі хотіли мати саламандр; цього хотіли торгівля, промисловість і техніка, державні діячі й військові... Таж і молодий Повондра сказав: «Ми всі в цьому винні». Як би це мені було не шкода

людства! Але найбільше було мені шкода його, коли я бачив, як воно само щосили рветься до своєї згуби. Криком би кричав, на таке дивлячись. Ревів би й руки здіймав угору — немов бачиш, як поїзд звертає не на ту колію. Тепер цього вже не зупинити. Саламандри плодитимуться далі, вони далі й далі дробитимуть старі континенти... Згадай лишень, що доводив Вольф Мейнерт: люди повинні звільнити місце для саламандр, і тільки саламандри створять щасливий, цільний і однорідний світ...»

«Ет, Вольф Мейнерт! Вольф Мейнерт — інтелігент. А ти чув про що-небудь настільки жахливе, згубне й безглузде, щоб якийсь інтелігент не захотів відродити ним світ? Та годі вже. Ти не знаєш, що тепер робить Марженка?»

«Марженка? Мабуть, грається на Вишеграді. Не галасуй, сказали їй, бо дідусь спить. То вона не знає, що їй робити, і страшенно нудиться».

«І що ж вона робить?»

«Не знаю. Мабуть, намагається дістати кінчиком язика кінчик носа».

«От бачиш. А ти згоден дозволити, щоб настав новий всесвітній потоп?»

«Та годі тобі! Хіба я можу творити чудеса? Що має статись, те станеться. Хай усе йде своїм неблаганним ходом. Адже в цьому є якась утіха: все, що діється, діється закономірно, з необхідності».

«І не можна якось зупинити тих саламандр?»

«Ні. Їх забагато. Їм треба місця».

«А якби вони від чогось вимерли? Ну, нехай би напала на них якась пошесть чи почалося виродження».

«Надто дешево, брате. Невже таки природа має весь час виправляти те, що напсували люди? Отже, й ти вже не віриш, що вони можуть урятуватися самі? От бач, от бач: ви завжди хочете сподіватися, що кінець кінцем вас хтось або щось урятує! То слухай: ти знаєш, хто ще й тепер, коли вже п'ята частина Європи затоплена, постачає саламандрам вибухові речовини, торпеди й свердла? Знаєш, хто вдень і вночі гарячково працює в лабораторіях, винаходячи ще ефективніші машини та речовини, щоб руйнувати світ? Знаєш, хто позичає саламандрам гроші, хто фінансує кінець світу, весь цей новий потоп?»

«Знаю. Всі фірми. Всі банки. Всі уряди».

«Отож-бо. Якби тільки саламандри виступали проти людей, то, може, щось би вдалося зробити; але люди проти людей — цього, брате, вже не зупиниш».

«Стривай-но! Люди проти людей... Щось мені спало на думку. Врешті ж можуть виступити й саламандри проти саламандр».

«Саламандри проти саламандр? Цебто як?»

«Ну, наприклад... коли тих саламандр розплодиться забагато, вони можуть перегризтись між собою за якийсь там клопоть берега, якусь там затоку, чи що; а потім уже битимуться за більші й більші володіння, і врешті почнеться світова війна за узбережжя, хіба ні? Саламандри проти саламандр? Як гадаєш, чи не до цього веде логіка історії?»

«Ні, так не вийде. Саламандри не можуть воювати проти саламандр. Це було б протиприродно. Адже саламандри — один рід».

«Люди теж один рід. Але їм це, як бачиш, не заважає. Один рід, а за що лиш не воюють! Навіть не за місце, де жити, а ще й за могутність, за престиж, за вплив, за славу, за ринки і ще бозна за що. То чого б і саламандр не почати війну між собою, скажімо, за престиж?»

«А навіщо їм це? Ну скажи, яка їм із цього користь?»

«Ніякої — хіба те, що одні якийсь час матимуть більше берегів і могутності, ніж інші, а потім стане навпаки...»

«Та навіщо їм могутність? Адже вони всі однакові, всі вони саламандри; у всіх однаковий кістяк, усі однаково бридкі й однаково пересічні... Навіщо їм убивати одні одних? Ну скажи, будь ласка, в ім'я чого їм воювати між собою?»

«Не бійся, знайдеться! Ось поміркуй: одні живуть на західному березі, а другі на східному; вони битимуть одні одних в ім'я Заходу чи там Сходу. Тут ось європейські саламандри, а там, південніше, африканські; я не я буду, коли одні не захочуть стати вище за других! От і почнуть доводити свою вищість в ім'я цивілізації, експансії чи ще бозна-чого. Завжди знайдуться якісь ідеологічні чи політичні причини, в ім'я яких саламандри з одного берега муситимуть різати саламандр із другого берега. Саламандри істоти цивілізовані, як і ми, тож їм не забракне ідеологічних, економічних, юридичних, культурних та інших аргументів».

«І зброя у них є. Не забувай, що вони чудово озброєні».

«Так, зброї в них удосталь. От бачиш! То невже таки вони не навчаться у людей, як робиться історія!»

«Стривай, стривай хвилинку! — Автор схопився й почав ходити по кабінету. — Правда, це було б казна-що, якби вони такого не зуміли. Я вже бачу... Досить глянути на карту світу — ет, чорт, де б узяти яку-небудь карту світу?»

«Та я її уявляю».

«От і гаразд. Ось тут тобі Атлантичний океан із Середземним і Північним морями. Тут Європа, а тут Америка... Це колиска культури й сучасної цивілізації. Десь тут потонула стара Атлантида...»

«А тепер там саламандри затоплюють нову».

«Атож. А ось тут Тихий та Індійський океани, старий таємничий Схід. Колиска людства, як то кажуть. Десь тут, на схід від Африки, потонула міфічна Лемурія. Отут Суматра, а трохи західніше від неї...»

«...острівець Танамаса. Колиска саламандр».

«Так. І там владарює King Salamander¹, духовний проводир саламандр. Тут іще живуть tara-boys капітана ван Тоха, первісні тихоокеанські, напівдикі саламандри. Одне слово, це їхній Схід, розумієш? Уся ця область тепер називається Лемурія, а та друга, цивілізована, європейзована й американізована, сучасна й технічно розвинена, — то Атлантида. Там тепер диктатором Верховний Саламандр, великий завойовник, інженер і солдат, Чингісхан саламандр і руйнівник континентів. Надзвичайно цікава особистість».

(«Слухай, а він справді саламандра?»)

(«Ні. Верховний Саламандр — людина. Його звать Андреас Шульце, за світової війни він служив десь у чині фельдфебеля»).

(«Ах, он що!»)

(«Атож. Отак-то воно»). «Отже, є Атлантида і є Лемурія. Цей поділ має причини географічні, адміністративні, культурні...»

«І національні. Не забувай про національні причини. Лемурські саламандри говорять мовою «піджін-інгліш», а атлантидські — «бейсік-інгліш».

---

¹ Король саламандр (англ.).

«Гаразд. Із часом атланти проникають колишнім Суецьким каналом у Індійський океан...»

«Звичайно. Класичний шлях на Схід».

«Слушно. А лемуруські саламандри сунуть довкола мису Доброї Надії на західний берег колишньої Африки. Бо вони твердять, що до Лемуруї належить уся Африка».

«Звичайно».

«Їхнє гасло: «Лемуруія — лемурам! Геть чужинців!» і таке інше. Між атлантами й лемурами дедалі глибшає прірва недовіри й споконвічної ворожнечі. Ворожнечі не на життя, а на смерть».

«Тобто — вони стають націями».

«Так. Атланти зневажають лемурув і називають їх брудними дикунами, а лемури фанатично ненавидять атлантидських саламандр і бачать у них імперіалістів, західних чортів, зрадників давньої, чистої, первісної саламандровості. Верховний Саламандр домагається концесій на лемуруських берегах, нібито в інтересах торгівлі й цивілізації. Благородний старий Король Саламандр хіть-не-хіть мусить піддатись: його військо гірше озброєне. В затоці на Тігрі, недалеко від того місця, де колись був Багдад, спалахує конфлікт: лемури-тубільці нападають на атлантиську концесію і вбивають двох офіцерів-атлантів — нібито за образу національних почуттів. А як наслідок...»

«Почнеться війна. Цілком природно».

«Так — почнеться світова війна саламандр із саламандрами».

«В ім'я культури й права».

«І в ім'я істинної саламандровості. В ім'я національної слави й величі. Гасло — «Або ми, або вони!» Лемури, озброєні малайськими крісами та кинджалами йогів, безжально вимордують атлантів, що напхалися в Лемурую; за це передовіші, по-європейському освічені атланти пустять у лемуруські моря хімічні отрути та культури смертоносних бактерій, і то з таким успіхом, що затруять весь світовий океан. Море буде заражене штучно культивованою зябровою чумою. І це буде кінець. Саламандри вигинуть».

«Усі?»

«Усі до одної. Це буде вимерлий зоологічний вид. Залишиться від них тільки старий енінгенський відбиток *Andrias'a Scheuchzeri*.»

«А як же люди?»

«Люди? А, правда, люди... Ну, вони почнуть помалу вертатися з гір на береги того, що зостанеться від континентів; але океан ще довго смердітиме від гниття саламандр. Континенти поступово розростуться з річкових наносів, море крок за кроком відступить, і все буде майже як раніше. Виникне новий міф про всесвітній потоп, який бог наслав на людей за гріхи. З'являться й перекази про затоплені легендарні землі, які нібито були колискою людської культури; розповідатимуть, наприклад, про якусь Англію, Францію чи Німеччину...»

«А потім?»

«Далі я вже не знаю».

КАРЕЛ ЧАПЕК ПРО ТЕ, ЯК ПОСТАВ ЙОГО ТВІР

Мене запитали, як виник у мене задум написати «Війну з саламандрами» і чому я обрав саме саламандр, щоб зробити з них носіїв ідеї свого так званого роману-утопії про загибель людської цивілізації. Що ж, коли розповідати відверто, як виник у мене цей задум, мушу чесно признатися; спочатку я, власне, ніякої утопії писати не збирався. Я не почуваю якогось особливого потягу до утопій; перше ніж я почав писати своїх «Саламандр», у мене був на думці зовсім інший роман; я задумав образ славної людини, в якому почасти хотів відтворити риси свого покійного батька, постать сільського лікаря серед своїх пацієнтів; це мала бути ідилія з життя медика і водночас екскурс у патологію суспільства. Я мав чимало втіхи з цього сюжету, цілі тижні й місяці будуючи його в голові, але якось не міг поринути в нього до кінця. Перешкоджав невиразний сумнів: чи матиме що робити той добряга-лікар у світі, такому розладнаному, яким він був тоді і є досі? Звісно, він міг лікувати людей і їхні хвороби, але був занадто далекий від тих недуг, на які хворіє наш світ. Я думав про доброго лікаря, а весь світ тим часом говорив про господарську кризу, національну експансію й майбутню війну. І я не міг цілком ототожнити себе зі своїм лікарем, бо я теж — хоч цього, мабуть, і не вимагають від письменників — був і лишаюся глибоко стривожений долею людства. Звичайно, я ніяк не спроможний відвернути те, що загрожує людській цивілізації; але я принаймні не можу не бачити цієї загрози й не думати про неї майже весь час.

Тоді — було це торік навесні, коли в світовій економіці справи стояли препогано, а в політиці — ще гірше, — я з якоїсь нагоди написав таку фразу: «Не слід думати, що та еволюція, завдяки якій виникло наше життя, була єдино можливою формою еволюції на цій планеті». І з цього все зродилось. Ця фраза винна в тому, що я написав «Війну з саламандрами».

Адже й справді: ми не можемо виключити того, що за сприятливих обставин рушієм культурного розвитку міг стати замість людини інший тип життя, інший зоологічний вид. Людина зі своєю цивілізацією й культурою, з усією своєю історією розвинулася з класу ссавців, з родини приматів; проте можна уявити собі, що така сама еволюційна енергія могла окрилити розвиток якогось іншого виду тварин. Не виключено, що в певних життєвих умовах бджоли або мурашки могли б розвинутись у високоінтелектуальні істоти, здатність яких до створення цивілізації була б не менша, ніж наша. Не можна цього виключити й щодо інших тварин. За сприятливих біологічних умов якась цивілізація, і то не нижча від нашої, могла б виникнути й у морських глибинах.

Така була моя перша думка, а за нею з'явилася друга: якби не людина, а інший зоологічний вид досяг того ступеня, що його ми називаємо цивілізацією, то як ви гадаєте — чи робив би й він такі дурниці, як людство? Чи так само воював би? Чи зазнавав би таких самих історичних катастроф? І як би дивились ми на імперіалізм ящерів, націоналізм термітів, економічну експансію чайок або оселедців? Що б ми сказали, якби не людина, а інший зоологічний вид заявив, що завдяки своєму інтелектові й численності лише він має право заселити весь світ і панувати над усім живим?

Таким чином, це зіставлення з людською історією, і то з історією найактуальнішою, змусило мене сісти за письмовий стіл і написати «Війну з саламандрами». Критика визначила її як утопічний роман. Я відкидаю таке визначення. Це не утопія, а сьогоднішній день. Це не роздуми про якесь далеке майбутнє, а віддзеркалення того, що існує тепер і серед чого ми живемо. Це не фантазія; фантазій я вам навігадую задарма скільки завгодно, аби тільки захотіли. Мені йшлося про дійсність. Література, яка не цікавиться дійсністю і тим, що насправді відбувається в світі, письменство, що не хоче реагувати на все це з такою силою, яка лиш дана слову й думці,— не моя сфера, і тут нічого не вдієш.

У цьому вся річ: я написав своїх «Саламандр», бо думав про людей, і обрав як алегоричний образ саме саламандр не тому, що люблю їх більше або менше від інших божих створінь, а тільки тому, що колись у від-

битку кістяка гігантської саламандри третинного періоду помилково вбачили скам'янілі рештки нашого предка-людини; отож саламандри серед усіх тварин мають особливе історичне право виступати на сцену в ролі нашого символу. Та хоч вони й були тільки приводом для відображення людських справ, авторові довелося вживатись у їхній образ; правда, це вживання було пов'язане з відчуттями мокрості й холоду, але водночас і з такою самою насолодою та жахом, як вживання в образ людини.

(1936)

КОМЕНТАРІ

ФАБРИКА АБСОЛЮТУ

Роман «Фабрика Абсолюту» К. Чапек почав писати в 1921 р., закінчив у 1922 р. Після публікації роману в газеті «Лідове новіни» (з жовтня 1921 р. по 10 квітня 1922 р.) в 1922 р. з'явилося книжкове видання.

С. 25. «Понеділок» («Понделнік») — мається на увазі ранковий випуск газети «Лідове новіни», який виходив по понеділках.

Біля Семи Халуп — хутір поблизу Малих Сватоньовиць — містечка, де народився письменник.

С. 37. Фехнер Густав Теодор (1801—1877) — німецький учений, один із творців психофізики та експериментальної психології, філософ-ідеаліст, вважав, зокрема, що матерія — вмістилище духу.

С. 41. Крейчі Франтішек (1858—1934) — чеський філософ-позитивіст, на час створення роману професор Карлового університету в Празі.

«Святий Войтех» — католицький журнал, виходив у Чехословаччині на початку сторіччя.

Вискочіл Квідо Марія (справжнє ім'я Вискочіл Антонін Людвік; 1881—1969) — чеський письменник, автор численних солодкуватосентиментальних романів та оповідань.

С. 47. Екзорцизм (грецьк.) — заклинання або вигнання злого духа, диявола.

С. 48. Лурґ — місто у Франції, місце паломництва до «святого» джерела.

Чудотворне місце — «святе» джерело діви Марії в М. Сватоньовицях було поблизу будинку, в якому народився К. Чапек.

С. 54. *Steel Trust* (англ.) — металургійний концерн; *AEG* (*Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft*) — Об'єднана компанія електропромисловців; *Маннесман* — німецький металургійний концерн, випускає труби, названий ім'ям братів інженерів-винахідників М. і Р. Маннесманів.

С. 55. «Чеські брати» — члени чеської релігійної общини, яка виникла близько 1457 р., проповідували добровільну бідність і любов

до ближнього. В період контрреформації жорстоко переслідувались католицькою церквою. Реорганізовані групи «чеських братів» збереглись аж до ХХ ст.

С. 57. *Деграсбор* — робітничі театральні-хорові колективи, виникли в Чехословаччині на початку 20-х років.

С. 63. *Чванчара Карел* (1882—1970) — редактор газет аграрної партії «Вечір» і «Венков» («Село»).

С. 65. *Білогорська катастрофа* — поразка чехів у битві на Білій Горі під Прагою від військ Габсбургів 1620 р., після якої Чехія на три сторіччя втратила незалежність.

С. 67. *Прейсс Ярослав* (1870—1940) — провідний представник чехословацької буржуазної олігархії, один із засновників концерну «Живнобанка» (Промисловий банк), голова Центральної спілки промисловців.

С. 75. «*Час*» — чеський громадсько-політичний журнал ліберально-буржуазної орієнтації; видавався в 1887—1923 рр.

С. 76. *Культ вогню у парсів* — релігійний культ у парсів — вихідців з Ірану й Зах. Індії.

Флагеланти (від латин. *flagellum* — батіг) — учасники релігійного антикатолицького руху, який виник у ХІІІ ст. в Італії серед міської бідноти. Флагеланти розглядали публічне самобичування як засіб спокути гріхів і каяття.

Хіліазм — релігійне вчення про пришестя месії й тисячолітнє «царство боже» на землі; в середні віки хіліазм став складовою частиною еретичних течій.

Анабаптисти (перехрещенці) — члени плебейської релігійної секти, яка виникла в Німеччині в ХVІ ст.; заперечували церковну ієрархію та деякі церковні обряди.

С. 77. *Тавматурги* (грецьк.) — «чудотворці», члени чеської релігійної секти «білих чудотворців».

С. 91. *Народне вбрання з Кийова* — одяг жителів округи чеського міста Кийов.

С. 99. *Флетчерівське віровчення*. — Мається на увазі пропагування американським фабрикантом Г. Флетчером (1849—1919) методу правдивого харчування (старанне пережовування страви тощо.)

С. 100. *Ваалові ідоли*. — У давніх народів Сирії, Фінікії та Палестини Ваал спочатку бог сонця, грози і родючості, згодом — символ войовничості.

С. 102. *«Вільна думка»* — міжнародна атеїстична організація, заснована 1880 р. на конгресі в Брюсселі і спрямована проти католицької церкви. Була досить розмаїтою за своїм складом. Мала певний вплив у Чехії (конгрес «Вільної думки» 1907 р. відбувся в Празі).

Теософічний центр Агіар. — Теософія — релігійно-містичне вчення, яке визнає джерелом «богопізнання» містичну інтуїцію, одкровення. В кінці ХІХ ст. виникли центри теософічного товариства у США і в Індії. Агіар — передмістя Мадраса, Індія.

С. 103. *Конклав* — рада кардиналів, яка вибирає нового папу.

С. 104. *Деїфікація* — букв.: піднесення в сан бога (латин.) за аналогією до «канонізації», ритуалу приєднання до святих.

С. 106. *Старокатолики* — течія в християнстві, яка відкололася від католицької церкви після Ватиканського собору 1870 р. Старокатолики відкидають верховну владу папи, догмат про його непогрішність і т. д.

Нонконформісти — тут: противники єпископської церкви в Англії.

С. 108. *Махдизм* — релігійне уявлення мусульман про пришестя месії, бога чи людини, яка відновить «справжній іслам».

С. 110. *Ватикан і Квірінал* — у даному разі протиставлення церковної і світської влади (*Квірінал* — назва пагорба в Римі і розташованого на ньому королівського палацу).

С. 116. *Рейзек Ярослав* — колега К. Чапека по газеті «Лідове новіни».

«Маккавеїсти» — послідовники Іуди Маккавея — прибічники іудаїзму.

С. 117. *Рагел Емануел* (1873—1942) — професор Карлового університету, філософ-ідеаліст, підпорядковував філософію релігії.

Веленовський Йозеф (1858—1949) — відомий чеський ботанік, згодом прибічник спиритуалізму та ідеалістичної концепції «космічного психізму», автор двотомної праці «Філософія природи» (1921—1922), яка вийшла друком під час роботи К. Чапека над романом «Фабрика Абсолюту».

Арне Новак (1880—1939) — консервативний чеський літературознавець і критик, на час створення роману К. Чапека професор університету в м. Брно.

Ян Врба (1869—1961) — консервативний чеський письменник, який багато друкувався.

С. 119. *Нові Ліпани* — мається на увазі бій 1434 р. під Ліпанами між таборитами (ліве крило гуситів) і чашниками (права течія в гуситському русі). Поразка таборитів у цій битві сприяла зміцненню феодального ладу й католицизму.

Героїчні рукописи. — Маються на увазі так звані Краледворський і Зеленогорський рукописи, імітація давніх епічних сказань та ліричних пісень. Вони були створені В. Ганкою в 1817—1818 рр. і видані за оригінальні давньочеські пам'ятки. Легендарна чеська княжна — віщунка Лібуше, оспівана в цих сказаннях, пророкувала, зокрема, міжусобиці чеському народові.

Крамарж Карел (1860—1937) — чеський фабрикант і реакційний політичний діяч, лідер буржуазної національно-демократичної партії, прем'єр-міністр чехословацького уряду в 1918—1919 рр., в 1920—1931 рр. — депутат парламенту.

С. 124. *Евзони* (грецьк.) — грецькі гвардійці.

С. 130. *Становий театр* — найстаріший театр у Празі, збудований у 1783 р., з 1793 почав зватися Становим (нині театр ім. І. К. Тила).

То-Бол-кай, Гро-Ши — китаїзоване написання прізвищ чеського історика й бібліографа З. В. Тоболки (1874—1951) та бургомистра Праги в 1906—1918 рр. К. Гроша.

С. 131. *Капітул* — духовна колегія при єпископській кафедрі в католицькій церкві, у даному разі при кафедральному соборі на Вишоградї в Празі.

С. 132. *Бій під Градцем Кралове* — стався 1866 р. під час австро-прусської війни.

КРАКАТИТ

К. Чапек працював над романом з жовтня 1922 до серпня 1923 р. Роман друкувався в газеті «Лідове новіни» (грудень 1923 — квітень 1924 р.), 1924 р. з'явилось і окреме видання. Російською мовою роман уперше був перекладений (1926 р.) з англійського видання (український переклад, який вийшов 1930 р., зроблено з оригіналу).

С. 153. *Страгов* — пагорб у Празі, на якому розташований Страговський монастир.

Гібшмонка — частина Сміхова, промислового району Праги, колись віддалене передмістя.

Кракатау — острів і вулкан у Зондській протоці. Виверження вулкану Кракатау в серпні 1883 р. — одне з найпотужніших вулканічних вивержень, під час якого загинули 36 тисяч чоловік, острів наполовину занурився в море. Частки вулканічного попелу впродовж багатьох років, залишаючись у земній атмосфері, спричиняли повсюди надзвичайно червоні світанки.

С. 157. *Нітрати церію* не мають якостей вибухових речовин.

С. 158. *Перхлорований ацетилсаліцилацид* — вигадана вибухова речовина (сполука хлору й аспірину).

Екзотермічні вибухівки — речовини, вибух яких пов'язаний з виділенням теплової енергії; точно кажучи, всі вибухові речовини — екзотермічні.

Альфа-вибух — термін, придуманий Чапеком про вибух, пов'язаний з радіоактивним розпадом типу альфа.

С. 160. *Бензолтриоксозонід* — вибухова хімічна сполука. Озоніди не застосовуються як вибухові речовини через нестійкість при високих температурах.

Аргонозонід — вибухова речовина підвищеної сили, яку, на думку Чапека, можна створити на основі інертного газу аргону подібно до того, як створюються вибухові речовини на основі азоту.

Хлораргоноксозонід — речовина, яка, на думку автора, має поєднувати вибухову силу хлористого азоту й аргонозоніду.

Тетраргон — видумана вибухова речовина.

С. 161. *Сплющування Фітцджеральд-Лоренца* — стискування тіл у напрямку руху при швидкостях, близьких до швидкості світла, вперше передбачене ірландським фізиком Д. Ф. Фітцджеральдом (1851—1901) і голландським фізиком Г. А. Лоренцом (1853—1928).

С. 162. *Евклідова площина нескінченності* — площина, яка йде в нескінченність. Уявлення про таку площину можливе тільки на основі геометрії давньогрецького математика Евкліда (III ст. до н. е.), згідно з якою прями йдуть у просторі в безконечність і паралельні прями не пересікаються. Теорія відносності Альберта Ейнштейна (1879—1955) дає інше тлумачення простору. У даному разі Чапек має на увазі поняття викривлення простору, ідею циліндричного замкнутого всесвіту, яку допускає теорія відносності.

С. 164. *Вальг Франтішек* (1861—1930), професор Вищої політехнічної школи, викладач фізичної хімії, не був прихильником атомної гіпотези, дослідів із вибуховими речовинами не робив.

Гуметал — вигаданий термін.

С. 189. *Бюхнерівська наївність*. — Мова про спрощені, вульгарно-матеріалістичні погляди німецького лікаря й фізіолога Людвіга Бюхнера (1824—1899), автора книги «Матерія і сила».

С. 192. *Батист Більрота* — непромокальний перев'язувальний матеріал, створений відомим німецьким хірургом Теодором Більротом (1829—1894).

С. 195. *...жбурну Юпітера на Сатурна* — згідно з античним міфом, Юпітер (Зевс), бог неба й грози, скинув свого батька, титана Сатурна (Кроноса), покровителя рільництва й мирної праці. Чапек має на увазі колосальні стихійні сили, приховані в природі і в суспільстві, здатні вирватись назовні.

С. 208. «Політика» — побутова назва газети «Народні політика» («Національна політика»).

С. 215. *Музей* — чеський Національний музей, розташований на Вацлавському майдані.

С. 224. *Крушер* (англ.) — мідний стрижень для вимірювання сили вибухових речовин, при вибуху зменшується в об'ємі.

С. 230. *ТСФ* — скорочена французька назва бездротового телеграфа.

Трансрагіо — вигадана назва.

С. 236. *Євхаристична церква* — у даному разі католицька церква, яка визнає причастя (євхаристію) і відповідний ритуал.

С. 249. *Фульмінат йоду* — вигадана вибухова речовина.

С. 252. *Ленглен Сюзанна* (1899—1938) — французька тенісистка, чемпіонка світу.

С. 275. *Сведенборг* Еммануїл (1688—1772) — шведський природознавець, автор теологічних творів.

Календарі — видання для масового читача і «сімейного читання», які містять поряд з матеріалами довідкового характеру і практичними відомостями художні твори, переважно невисокого гатунку.

С. 281. *Ароматичні нітроаміни* — азотисті органічні сполуки, до пудри причетності не мають.

С. 320. *Перипатетичне навчання* — навчання в процесі невимушеної бесіди учителя з учнем.

С. 394. *Джірдженті* — місто на острові Сіцилія (з 1928 р. Агрідженто). Побудоване на місці грецького поселення Акрогант. В Агрідженто збереглися пам'ятки античної архітектури.

С. 395. *Полдью* — населений пункт на крайньому південному заході Англії. Під час першої світової війни тут була побудована радіотелеграфна станція для зв'язку з Канадою.

Пернштин — середньовічний замок у Моравії.

ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ

Роман «Війна з саламандрами» був закінчений Чапеком у серпні 1935 р., як він сповіщав у статті «Нічого нового» для книги «День світу», виданій в СРСР з ініціативи Горького. Роман друкувався в газеті «Лідове новіни» (з 21 вересня 1935 р. по 12 січня 1936 р.), у 1936 р. був виданий окремою книжкою з підзаголовком «Утопічний роман», згодом виходив без підзаголовка.

С. 408. «*Батя*» — фірма чеського взуттєвого короля Томаша Баті, що експортував взуття в багато країн світу.

С. 415. *Тоггі* — пальмова горілка.

С. 418. Голомбек Бедржіх (1901—1961), Валента Едуард (1901—1973) — чеські журналісти, колеги Чапека по газеті «Лідове новіни», автори нарисів, романів і книжок про Яна Вельця (див. дальшу примітку).

С. 419. *Як про отого ескімоса Вельця.*— Вельць Ян (1868—1937) — чех, що значну частину свого життя пробув у полярних краях, в Сибіру й на Алясці як золотошукач, рибпромисловець, торговець. Один час був ватажком ескімоського племені. Після повернення Вельця на батьківщину (1928 р.) чеські письменники й журналісти Рудольф Тесноглідек (1882—1928), Голомбек і Валента написали низку книжок про його мандри.

С. 441. *Фріско* — просторічна назва Сан-Франціско.

С. 447. *...твердо постановила собі, що буде найвидатнішою кінозіркою всіх часів і народів...*— Ця фраза кидає іронічне світло на назву яхти «Глорія Пікфорд», у якій претензійно з'єднані ім'я й прізвище кінозірок Голлівуду Глорії Свенсон і Мері Пікфорд.

С. 454. *...як той Шіллерів лицар...*— Мається на увазі герой балади Ф. Шіллера «Рукавичка» (1797).

С. 459. «*Пароплав «Горн»* — кінофільм, знятий у 1931 році в Африці американським режисером Ван Діком (1887—1943), про пригоди в Африці торговця Горна й білої дівчини, взятої в полон тубільцями.

С. 470. *Йоганнес Якоб Шейхцер* (1672—1733) — природознавець із Цюриха, геолог і палеонтолог. Відбиток стародавньої саламандри, в якому вбачали відбиток скелета «допотопної» людини, був знайдений Шейхцером у 1700 р.

С. 477. *Мей Уест* (нар. 1892) — американська опереткова й драматична актриса, одна з кінозірок Голлівуду, автор п'єси «Sex» («Чуттєвість», 1926), виконавиця головних ролей у фільмах «Кра-суня 90-х років» (1934), «Шлях у вище товариство» (1935).

«*Генріха Восьмого*»...— Мається на увазі фільм «Приватне життя Генріха VIII», поставлений 1933 р. англійським режисером Александром Корда (1893—1956).

С. 484. *Лемурия* — міфічний материк, що, як припускали деякі вчені, колись існував на місці Індійського океану і з'єднував Африку з Індією й Індонезією.

С. 485. ...журналу *Гібла «Гіллос»*...— Гібл Ян (1786—1834) — чеський письменник і редактор розважальних і наукових журналів; журнал «Гіллос» виходив у 1820—1821 рр.

«*Ссавці*» *Яна Сватоплука Пресла*...— Пресл Ян Сватоплук (1791—1849) — діяч епохи чеського національного відродження, професор природознавства, ботанік і автор книжки «Ссавці», систематичний посібник для самонавчання» (1834).

«*Основи природознавства, або фізики*» *Войтеха Седлачека* — перший написаний чеською мовою виклад основ фізики й математики, що належав перу Йозефа Войтеха Седлачека (1785—1836). Видавався в 1825—1828 рр.

«*Крок*» — чеський природничий журнал енциклопедичного характеру. Видавався Я. С. Преслом у 1821—1840 рр.

«*Часопис Чеського музею*» — науковий чеський журнал, що видається з 1827 р.

С. 486. «*Про людоящерів*». — У оригіналі роману текст газетної вирізки складений готичним шрифтом, що вживався в Чехії в кінці XVIII — на початку XIX ст., і з збереженням особливостей чеської орфографії тих часів. Дальші міркування Угера надруковані латинським шрифтом, але також з елементами архаїчного правопису, чим автор натякав на застарілі погляди деяких чеських учених, своїх сучасників.

С. 498. *Поль Аган* (1862—1920) — французький письменник, автор історичних і утопічних романів, у яких відчутна підкреслена увага до еротичної й аморалістичної.

Олгод Хакслі (1894—1963) — англійський буржуазний письменник, автор утопічних романів. У романі «Новий прекрасний світ» (1932) люди майбутнього зображені ним як аморалісти.

С. 517. *Е. Е. К.* — Чапек підписав стилізований нарис про облави на саламандр ініціалами журналіста й письменника, «несамовитого репортера» Егона Ервіна Кіша (1885—1948), автора численних нарисів, матеріал для яких він збирав під час подорожей по різних країнах світу.

С. 527. *Маглен Рош* (1885—1930) — відома французька драматична актриса.

Генрі (Кульсон) *Бонд* — президент англійської асоціації сталепромисловців.

Тоні Вайсмюллер. — Вайсмюллер Джонні популярний американський плавець, з 1932 р. знімався в ролі Тарзана в серії голлівудських фільмів про Тарзана.

С. 529. *Франсуа Колпе* (1842—1908) — французький поет, драматург і прозаїк, автор популярних свого часу віршів і пісень.

С. 531. *Піджін-інгліш* — жаргон, поширений у країнах Тихого океану, суміш англійської й китайської мов.

С. 532. «*Janua linguarum aperta*» — комічна аналогія до славнозвісної лінгвістичної праці великого чеського вченого-педагога Яна Амоса Коменського (1592—1670) «Відчинені двері до мов» («*Janua linguarum reserata*», 1631).

С. 533. «*Народні листи*» — чеська реакційна газета, видавалася з 1935 р., була органом фашистської партії «Народні с'єднцені» («*Національна єдність*»).

«*Не вірте нікому у світі, ніде в нас там грузів нема*» — рядки з вірша «Не вірим нікому...» чеського поета Сватоплука Чеха (1846—1908).

С. 534. *Яромір Зейдл-Новомеський, Генрієтта Зейдлова-Хрудимська, Богуміла Яндова-Стршешовицька.* — Чапек іронізує з поширеної серед третьорядних чеських письменників провінційної моди додавати до своїх прізвищ гучні псевдоніми. В даному разі псевдоніми утворені від назв районів Праги (Нове Место, Стршешовиці) й чеського містечка Хрудима.

С. 535. «*А чи висять іще на Мостовій вежі голови страчених чеських панів?*» — Після поразки чехів у бою на Білій Горі під Прагою (1620) були страчені двадцять сім проводирів чеського антигабсбурзького повстання. Голови страчених дворян були вивішені на Старомеській вежі Карлового мосту.

С. 536. «Щастен, хто троянду хоч одну для вітчизни викохав своєї» — рядки з поеми чеського поета Франтішека Ладислава Челаквського (1799—1852) «Стопелюсткава троянда».

Болезлав Яблонський (псевдонім Карела Еугена Тупого, 1813—1881) — чеський поет, автор сентиментальних віршів і дидактично-моралізаторських творів.

Ліпани — Див. приміт. до с. 119.

...приматора доктора Баксу...— Бакса Карел (1863—1927) — бургомістр Праги в 1919—1927 рр., член шовіністської національно-соціалістичної партії.

С. 546. Текст не має змісту.

С. 550. *Поль Маллорі* — вигаданий французький поет, ім'я й прізвище якого Чапек утворив, з'єднавши імена й прізвища Поля Валері (1871—1945) і Стефана Малларме (1842—1898), у творчості яких відбилась захоплення античністю.

...не пінонародженою Афродітою, а Паллагою Анагіоменою.— Анадіомена (гр е ц ь к.) — пінонароджена. Поль Маллорі хоче сказати, що цього разу (на відміну від давньогрецького міфа) з пни морської виходить не богиня кохання й краси Афродіта, а богиня мудрості Паллада; іронія Чапека полягає в тому, що Афіна Паллада, яка, згідно з міфом, вийшла з голови Зевса у шоломі й панцері, була богинею не тільки мудрості та ремесел, а й війни.

С. 551—552. ...ідейні суперечки між старосаламанграми та молодосаламанграми.— Натяк на боротьбу між старочехами й молодочехами, консервативною й ліберальною партіями чеської буржуазії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. В сфері культури старочехи обстоювали консервативні національні традиції, виступаючи проти «вільнодумних» західних впливів, а молодочехи закликали в усьому наслідувати розвиненіші капіталістичні країни.

С. 552. «Народні політика» — масова щоденна чеська газета, розрахована на дрібнобуржуазні верстви читачів; не відзначалася принциповістю. Виходила з 1882 до 1945 р.

С. 555. Ієрогліфічний текст не має змісту.

С. 556. *Жюль Зауерштоф*.— Мається на увазі Жюль Зауервайн, редактор відділу іноземної політики в низці праських буржуазних газет.

С. 558. Тлаченка — ковбаса з фляків.

С. 577. «Untergang der Menschheit» — Чапек пародіює книжку «Untergang des Abendslandes» («Занепад Європи») німецького філо-

софа Освальда Шпенглера (1880—1936), одного з попередників нацизму; книжка виходила в 1918—1922 рр., була перевидана в Німеччині незадовго до написання «Війни з саламандрами».

С. 585. «Мене, текел, фарес» — вогненні слова, що, згідно з біблійною легендою, з'явилися на стіні під час бенкету вавілонського царя Валтасара й провістили загибель вавілонського царства.

С. 598. «Ми повинні мати сто тисяч літаків...» — Натяк на програму будівництва потужного військово-повітряного флоту, проголошену прем'єр-міністром Великобританії Стенлі Болдуїном 1934 р. у відповідь на гарячкове озброєння Німеччини.

С. 616. Його звать Андреас Шульце, і він за світової війни служив десь у чині фельдфебеля...— Натяк на Адольфа Гітлера, що під час першої світової війни був сфрейтором.

С. НИКОЛЬСЬКИЙ

С. Нікольський. Карел Чапек (1890—1938)

5

ФАБРИКА АБСОЛЮТУ

Переклав Юрій Лісняк

Передмова	24
Розділ I. Оголошення	26
Розділ II. Карбюратор	30
Розділ III. Пантеїзм	34
Розділ IV. Божественний підвал	39
Розділ V. Вікарний єпископ	43
Розділ VI. MEAT	49
Розділ VII. Go on!	53
Розділ VIII. На землечерпалці	57
Розділ IX. Свято	63
Розділ X. Свята Елен	67
Розділ XI. Перша сутичка	71
Розділ XII. Приват-доцент	75
Розділ XIII. Літописець виправдовується	79
Розділ XIV. Земля достатку	82
Розділ XV. Розруха	87
Розділ XVI. У горах	92
Розділ XVII. «Молоток і зірка»	96
Розділ XVIII. Редакція вночі	99
Розділ XIX. Канонізація	103
Розділ XX. Сент-Кілда	107
Розділ XXI. Телеграма	112
Розділ XXII. Старий патріот	116
Розділ XXIII. Аугсбургська зав'язка	120
Розділ XXIV. Наполеон із гірської бригади	125
Розділ XXV. Так звана найбільша війна	128
Розділ XXVI. Бій під Градцем Кралове	132
Розділ XXVII. На тихоокеанському атолі	135

Розділ XXVIII. В Семи Халупах	139
Розділ XXIX. Остання Битва	142
Розділ XXX. Закінчення	146

КРАКАТИТ

Переклав Сигір Сакигон

152

ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ

Переклав Юрій Лісняк

Книга перша

ANDRIAS SCHEUCHZERI

1. Дивацтво капітана ван Тоха	406
2. Пан Голомбек і пан Валента	418
3. Г. Х. Бонді і його земляк	425
4. Комерційне підприємство капітана ван Тоха	435
5. Капітан Й. ван Тох і його дресировані ящери	441
6. Яхта в лагуні	446
7. Яхта в лагуні (далі)	458
8. Andrias Scheuchzeri	467
9. Ендрю Шейцхер	472
10. Свято в Новому Страшеці	479
11. Про людоящерів	483
12. Синдикат «Саламандра»	488

Додаток

Про статеве життя саламандр	498
---------------------------------------	-----

Книга друга

ЩАБЛЯМИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

1. Пан Повондра читає газети	504
2. Щаблями цивілізації (<i>Історія саламандр</i>)	508
3. Пан Повондра знову читає газети	556

Книга третя

ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ

1. Різанина на кокосових островах	560
2. Конфлікт у Нормандії	565
3. Інцидент у Ла-Манші	569
4. Der Nordmolch	573
5. Вольф Мейнерт пише свою книгу	577
6. Ікс попереджує	582
7. Землетрус у Луїзіані	588
8. Верховний Саламандр ставить вимоги	592
9. Конференція у Вадуці	597
10. Пан Повондра бере вину на себе	606
11. Автор розмовляє сам із собою	612
Карел Чапек про те, як постав його твір	619

С. Нікольський. Коментарі

КАРЕЛ ЧАПЕК
Сочинения в двух томах
Том первый
ФАБРИКА АБСОЛЮТА
КРАКАТИТ
ВОЙНА С САЛАМАНДРАМИ
Романы

Перевод с чешского
Ю. Я. Лисняка и С. И. Сакигона

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1987

(На украинском языке)

Редактор *О. Т. Ленік*
Художник *Г. С. Ковпаненко*
Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічні редактори *Б. С. Грінберг,*
Н. К. Достатня
Коректор *З. П. Шкода*

Інформ. бланк № 3981

Здано до складання 18.03.87
Підписано до друку 04.08.87.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура балтика. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 33,6. Умовн. фарбовідб. 34,02.
Обл.-вид. арк. 35,604. Тираж 100 000 пр.
Зам. 7-210. Ціна 3 крб. 20 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства
РВО «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

К. Чапек

- Ч19 Твори: В 2-х т. Т. 1. Фабрика Абсолюту; Кракатит; Війна з саламандрами: Романи (Перекл. з чес. Ю. Лісняк, С. Сакидон; Передм. і комент. С. Нікольського.— К.: Дніпро, 1987.— 635 с.

До першого тому двотомника творів видатного чеського письменника Карела Чапека (1890—1938) ввійшли соціально-фантастичні романи «Фабрика Абсолюту», «Кракатит» і «Війна з саламандрами».

Ч $\frac{470300000-175}{M205(04)-87}$ 175.87

84.4.Че

**ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»**

*Вийшли в світ
та готуються до друку*

1987 рік

**ТВОРИ
ПИСЬМЕННИКІВ
СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН**

Бевк Ф.

ВАЖКИЙ КРОК

Повісті

(Зі словенської)

Брехт Б.

КОПІЙЧАНИЙ РОМАН

Роман

П'єси

(З німецької)

Дончев А.

ЧАС ВИБОРУ

Роман

(З болгарської)

Івасюк А.

РАКИ

Роман

(З румунської)

Кант Г.
АКТОВИЙ ЗАЛ
Роман
(З німецької)

Мислінський С.
З ОДНОГО КАЗАНКА
Художньо-документальна
повість
(З польської)

Немет Л.
ПРОВИНА
Роман
(З угорської)

Пшимановський Я.
ЧОТИРИ ТАНКІСТИ І ПЕС
Роман
(З польської)